http://www.hemchandracharyaejournal.com/ ISSN : 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Director

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda
(M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
(Accountancy)
Department of Commerce & Management,
Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,
Junagadh, Gujarat, (India)

CO-Editor

P R SHARMA
(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)
Assistant Professor,

Shree M.B.Patel Science College,
Anand, Gujarat, (India)

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

MANAGING EDITORS

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. D.K.Bhoya** Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. Dr. Omprakash H. Shukla** Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	**Dr. Rajesh M. Sosa** (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)
Prof. Milind Solanki Assistant Professor, Department Of English K.S.K.V Kachch University, Bhuj Dist- Kachchh Bhuj Email to :- milindsolanki@gmail.com	**Prof. Yagnesh Dhoriya** Assistant Professor, Department of English Tolani Arts College, Anjar Dist- Kachchh Bhuj Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are providing their service in our Hemchandracharya International E Journal of Research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	**Designation**
Dr.Devjibhai Maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief In Sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Chief In Sanskrit

(Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief In Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief In History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of Physical Education and Sports Science, Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar)	Chief In Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief In Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Psychology
Dr.Iros Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief In English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief In Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief In Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact No: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-Mail: Pt.Davebhargav@Gmail.Com New York Physical Therapy License Number: 033650 Michigan Physical Therapy License Number: 5501015759 Texas Physical Therapy License Number: 1217440	Chief In Physiotherapy (International)

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, June- 2024, Volume-08 and Issue-16, All Rights Reserved.

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research, are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

http://www.hemchandracharyaejournal.com/ ISSN : 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JANUARYY: - 2024, VOLUME-8, ISSUE-16

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	**Government Initiatives and Youth Entrepreneurial Success: A Comprehensive Review** Dr. Ravindra Shivlal Balar	01-15
2.	નિર્માણમાં ગુજરાતી કવિતાની ભૂમિકા કોશિયાણી વિલાસબેન રવજીભાઈ	16-21
3.	નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં શિક્ષક અને શીખનારની ભૂમિકા (New NEP:Role Of Teacher and Learner) Dr SANDHYA MUKESHBHAI JOSHI	22-27
4.	**New NEP: Role of Teachers** Dr. Renuka B. Chavda	28-35
5.	**The Role and Impact of social media On Youth** Dr. Pushpa R. Solanki	36-40
6.	**Corporate Social Responsibility: An Analysis of Its Relevance Benefits in India** Joshi Mehul Rajeshkumar* and Joshi Pooja Dilipbhai[1]	41-48
7.	**The ROLE AND IMPACT OF SOSIAL MEDIA ON YOUTH** Dr. Arti Patel	49-58

Sr. Title

Page

8. Mental Health in Technical and Non-technical Employees
Jignesh V. Sonani 59-68

9. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ
જિજ્ઞાબેન નીતિનભાઈ નાગલા 69-74

10. Multiculturalism in R.K. Narayan's Malgudi Region
Dr. Mansangji M Thakor 75-80

11. Marquez's Reversal of the Postcolonial Other in the Magical Realism of One Hundred Years of Solitude
Satish M Prajapati 81-89

12. Mental Health in Technical Employees
Dr. Arvind Dungrani 90-98

13. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યક્ષેત્રે 'ગોરા' નવલકથાની ભૂમિકા
મકવાણા પૂજા ગણેશભાઈ 99-105

14. REFERENCE TO HIGHER EDUCATION NATIONAL EDUCATION POLICY - 2020
DOLAR BHARATBHAI DUDANI 106-113

15. રાષ્ટ્ર નિર્માણ સંદર્ભે 'દિવાસ્વપ્ન' કૃતિનો પરિચય
KIRAN R. KHENI 114-119

16. આધુનિક સોશિયલ મીડિયાની યુવાનો પર અસર
VYAS JAY HIRENBHAI 120-124

Sr.	Title	Page

17. Importance of Mental Health Awareness in Youth
Vikramkumar Vithhalbhai Gohel 125-130

18. The Impact of Social Media on the Mental Health of College Students
Rajdipsinh B. Jadeja 131-137

19. Exploring the economic impact of Youth mental health
Raval Prachi Umeshkumar 138-147

20. Role of a Teacher in Student Learning Process
Dr.Sureshkumar Jayeshbhai Soneri 148-156

21. નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા: એક અભ્યાસ
અલ્પાબેન બી.તલસાણિયા 157-172

22. યુવાનો પર સોશિયલ મીડિયાની ભૂમિકા અને અસર
ગોંડલિયા જીજ્ઞેશકુમાર અશોકભાઇ*, ડૉ. પારૂલબેન સતાશીયા[1] 173-176

23. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં યુવાનોની ભૂમિકા
ડૉ.વિમળાબેન એસ. ચૌધરી 177-182

24. વર્તમાન સમાજ અને સોશિયલ મીડિયા
જીગ્નેશકુમાર વિનુભાઈ વાઘેલા 183-196

25. ભારતમાં સ્વચ્છતાના પ્રચાર-પ્રસારમાં યુવાનોની ભૂમિકા
ચુડાસમા જયેશકુમાર આઠમભાઈ 197-205

Sr.	Title	Page
26.	**IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON SOCIETY** DR. PRAKASH H. VICHHIYA	206-217
27.	**મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો એક આર્થિક અભ્યાસ** આહીર લતાબેન પાંચાભાઈ	218-226
28.	**માનસિક સ્વાસ્થ અંગે સમાજમાં જાગૃતતા એક સાહિત્યીક સમીક્ષા** જયસ્વીનીબેન મહેન્દ્રભારથી ગોસાઈ	227-234
29.	**નવી શિક્ષણ નીતિ : શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા** ડો.રમેશભાઈ ગોપાભાઈ બાંભણીયા	235-238
30.	**રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 માં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની ભૂમિકા અને નાગરિક સમાજની રચના** *મેઘરાજસિંહ એસ.જાડેજા, [1]ડૉ. મહેશ્વરી એચ.રવિયા,	239-246
31.	**Crippling Sensitivity Among Youth: A Study within the Social Media Landscape** Architaba H Gohil	247-252
32.	**नई शिक्षा नीति और छात्र** प्रीतिबहन ए. पटेल	253-260
33.	**A Comparative Study of New Education Policy 2020 and National Policy of Education 1986** Manish Kumar D.Trivedi	261-267
34.	**The Role of Literature in Nation Building** Dr. Jayeshkumar A. Kachot	268-274

Sr.	Title	Page

35. The Impact of social media on college students
Dr. Pallavi B. Solanki 275-282

36. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' સંદર્ભે
Dr. VIRENKUMAR Y. PANDYA 283-291

37. Mental Health of Youth in Joint and Nuclear Families
Kalyani D. Pandya 292-298

38. ગ્રહણરાત્રી નવલકથામાં લોકપ્રિયતાના તત્વો
*અકરમ રહીમભાઈ ડેરૈયા [1]ડૉ.નીતિનભાઈ ભીંગરાડીયા 299-305

39. આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયના પ્રવાહો
પડ્યા દીપ્તી.ડી. 306-314

40. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ
MAKWANA HEENA NAGJIBHAI 315-320

41. Government Initiatives and Youth Entrepreneurial Success
Laxmiben Natvarsinh Chavda 321-326

42. Importance of Mental Health Awareness in Youth
Priyankaben Naranbhai Parmar 327-333

43. New NEP: Roll of teacher and learner
Kusumkumari B. Telimarvadi 334-343

Sr.	Title	Page
44.	વિવિધ ભાષી નવલકથામાં ભારતીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રચેતના કુકડિયા ગીતા ધીરુભાઈ	344-352
45.	આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસનનો એક આર્થિક અભ્યાસ Mayurbhai Manubhai Mer	353-360
46.	**QUALITY OF LIFE ASSESSMENT OF EMPLOYEES WORKING IN DIFFERENT INDUSTRIES** Dr. Arpita Jagdishkumar Chavda	361-368
47.	યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ GANAVA JASAVANTBHAI BABUBHAI	369-372
48.	**Shaping Young Minds in a Digital Age: AI's (Artificial Intelligence) Impact on the Indian Youth** [1]Dr. Nayankumar Chamanlal Parmar & [2]Ms. Chandrikaben Shankarbhai Jadav	373-381
49.	યુવાઓ પર સોશયલ મીડિયાની અસર – એક અભ્યાસ બારૈયા સોનલ બી	382-386
50.	**पुराण साहित्य में राष्ट्रनिर्माण : एक विहंगावलोकन** अमर सिंह दरोगा & डॉ. पंकज जी. त्रिवेदी	387-392
51.	**Assessment of Awareness Regarding Mental Health among Youngsters of Bhavnagar, Gujarat** Brindaba Manharsinh Gohil	393-399

Sr.	Title	Page

52. ભારતમા સરકારી પહેલ અને યુવા સાહસિકતાની સફળતા
Rubinaben N. Solanki 400-408

53. ઉત્તરરામચરિતના છાયાસીતા પ્રસંગમાં ભરતીયતાનું
Dr. Suresh L. Baraiya 409-415

54. યુવાનો પર સોશિયલ મીડિયાની ભૂમિકા અને અસર
BHATT JALAKBEN CHETANKUMAR 416-419

55. **A psychological study of emotional maturity among management couple**
Dr. Rita Lodariya 420-427

56. **Impacts of Social Media on Youth in India: A Statistical Analysis**
Divya J Sheta 428-437

57. **देवकीनंदन खत्रीकी रचनाओका सामाजिक ऑर सांस्कृतिक संदर्भ अध्ययन**
तीर्थराज प्रहलादभाई जोशी 438-448

58. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ
VALA DRASHTI VIKRAMBHAI 449-463

59. હિન્દુ-મુસ્લિમના ભેદને ભૂલાવતી વાર્તા : 'અભુ મકરાણી'
ડૉ. આરતી સોલંકી 464-467

Sr.	Title	Page

60. Unveiling Societal Commentary: Exploring Darkness in Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'
Ansari Danish N. 468-476

61. Educating the Nation: The Pedagogical Significance of the Mahabharata in Fostering Citizenship and Civic Values in India
Dr. Nitin H. Chauhan 477-487

62. An Exploration of Sexual Desire in S.T. Coleridge's "Kubla Khan": A Comprehensive Analysis of Relatable Lines
Makwana Devyani A 488-497

63. The Role of "Ramayan" in Nation-Building: A Cultural and Literary Perspective
Priyanka Kotecha 498-507

64. ACADEMIC STRESS, PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND SUICIDAL IDEATION AMONG COLLEGE STUDENTS IN GUJARAT
Narsinh Chaudhary[1], Dr. Rajul Mallik[2], Dr. Madhu Singh[3] 508-518

65. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થય જાગૃતિનું મહત્વ
Twinkal J Harsora 519-524

66. A I (કૃત્રિમ બુદ્ધિ) યુવાનો અસરો પડકારો અને તકો: એક અધ્યન
ડો. રાજેન્દ્ર સિંહ વી મોરી 525-529

67. યુવાનોની ભૂમિકા ઉપર સંચાર માધ્યમોની અસર
ડાભી નિતાબેન ગિરધરભાઈ 530-536

Sr.	Title	Page

68. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' સંદર્ભે
MIHIR Y. PANDYA 537-544

69. **The Role and Impact of Social Media on Youth: A Comprehensive Review**
Dr.Gopalbhai B.Bharvad 545-567

70. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'દીપનિર્વાણ
Bhoomi A. Pandya 568-571

71. **Leadership qualities and Ecocritical analysis of The Call of the Wild**
Dhavalkumar Diyora 572-580

72. **SALT PRODUCTION IN INDIA: A REVIEW**
Ms. Vidhi P. Chandra 605-614

73. **DRIVING INVESTMENT DECISIONS: INSIGHTS FROM FINANCIAL ANALYTICS IN THE AUTOMOBILE INDUSTRY**
Mr. Roshan Nagdev & Mr. Karansinh N Vala 615-635

74. **A Comparative Analysis of Digital Banking Adoption in Gujarat: Overcoming Challenges and Capturing Opportunities**
Alpaba B. Gohil 635-647

75. **DIGITAL MARKETING AND ITS EFFECTS ON RETAIL BUSINESS**
ANKITA BHARATBHAI BHATT 648-653

Sr.	Title	Page
76.	**A STUDY OF THE FOCUS AREAS OF THE TOP FIVE CSR CONTRIBUTING MAHARATNA COMPANIES IN INDIA** Mr. Bhavesh Babubhai Zampadiya and Dr. Himatbhai V. Senjaliya	654-664
77.	**An Analytical Study on Relationship between Financial Indicators and Market Price of a Share of Selected Banking Companies Listed on BSE** Dipak Gohi	665-678
78.	**EXAMINE FINANCIAL DISTRESS IN SELECTED INDIAN PHARMACEUTICAL COMPANIES BY APPLYING THE ALTMAN'S Z-SCORE MODEL** Dr. Harsha L. Ramani	679-690
79.	**INTERNET OF THINGS: AN APPRAISE** Dr. Hiren D. Jadav	691-698
80.	**DIGITAL BANKING IN INDIA** DR. JAGRUTI B. KANANI	699-707
81.	**A Comparative Study on Profitability of Tata Consultancy Services Ltd. and Infosys Ltd.** Ekta Chudasama	708-715
82.	**An Analysis of Value-Added Ratios of Bharat Sanchar Nigam Limited** Mukesh D. Chauhan	716-722
83.	**Signaling Theory in Dividend Policy: A Theoretical View** Gopal D. Dodiya	723- 729
84.	**ENTREPRENEURSHIP AND STARTUPS: THE TREND ANALYSIS IN THE INDIAN CONTEXT** RAMAVAT GUNVANTRAY BHAKTIRAM	730-737

Sr.	Title	Page

85. Identifying Key Variables for Assessing the Value Proposition of traditional financial products with reference to investors of Bhavnagar city in the age group of 25 to 60 years.
Mr. Hardik Baxi and Dr. Rajesh Bhatt **738-752**

86. **A STUDY ON VALUE ADDED STATEMENT AND VALUE-ADDED RATIOS OF SELECTED IT COMPANIES**
Shanaliya Hetalben Jayantilal 753-760

87. **Research on sustainable development goals (SDGs) and their impact on green accounting practices in India.**
Dr. Jagdish H. Gojiya 761-768

88. **ANALYSIS OF FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED FERTILIZER COMPANIES IN INDIA USING ALTAMNA'S Z-SCORE MODEL**
Mr. Jayeshkumar B. Mehta 769-780

89. **FINANCIAL DISTRESS ANALYSIS THROUGH CASH FLOW RATIOS OF SMALL FINANCE BANKS IN INDIA : A COMPARATIVE STUDY**
Dr. Kanchan Kishorkumar Khatri 781-796

90**. A DEEPLY STUDY ON PERCEPTION AND AWARNESS LEVEL OF MONERO CRYPTO CURRENCY - WITH SPECIAL REFERENCE TO YOUTH PEOPLE OF GUJARAT IN JAMNAGAR CITY**
Makwana Falguni M 797-804

91. **FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF INFOSYS LIMITED**
Mehul J Chauhan and Dr. Daneshwar Pandey 805-814

92. **Swot analysis of e-commerce**
MS NANDINIBA BHAGIRATHSINH GOHIL 815-825

Sr. Title Page

93. FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED I.T. COMPANIES IN INDIA - AN EMPIRICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS
Neha Manaharbhai Khatri and Dr. Hitesh S. Viramgami 826-840

94. **A study on investor's preference on equity based mutual fund through sip with special reference to Bhavnagar city**
Oza Khushboo Bhagirathbhai 841-848

95. **A FINANCIAL PERFORMANCE OF ADANI POWER AND TATA POWER COMPANY**
Joshi pooja dilipbhai and Dr. Dilip B. Joshi 842-857

96. **A STUDY TO KNOW FINANCIAL LITERACY LEVEL OF WORKING WOMEN OF EDUCATION SECTOR OF SPEI**
Priya Kamleshbhai Kanada and Prof.Dr.B.C.Ajmera 858-871

97. **BOTTLE GREEN ECONOMY: DIAGRAM**
Prof. N. N. Makwana 872-876

98. **E- Commerce in Business of India**
Radhikaba R. Zala 877-890

99. **The Role of Artificial Intelligence in Shaping Consumer Demand in E-commerce**
Dodiya Sahdevbhai Natubhai 891-895

100. **THE ROLE OF WOMEN IN INVESTMENT DECISIONS AND FINANCIAL PLANNING: A CASE STUDY OF GUJARAT**
Seema N Patel 896-906

101. **The Mutual Fund Advantage: Enhancing Financial Growth in India**
Shraddhaben A. Tejani and Dr. Viram J. Vala 907-914

Sr.	Title	Page
102.	**FINTECH AND SUSTAINABLE FINANCE** Solanki Riya Yogesh	915-922
103.	**MODERN TREND IN ACCOUNTING EDUCATION AND RESEARCH IN INDIA** Dr. Yogeshkumar L. Thumar	923-928
104.	**A STUDY OF CORPORATE GOVERNANCE IN SELECTED PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS IN INDIA** Vidhi P. Chandra and Dr. Hurmaz Patel	929-945

1

Government Initiatives and Youth Entrepreneurial Success: A Comprehensive Review

Dr. Ravindra Shivlal Balar
HEAD Department Of Sociology,
Gopinathji Mahila Arts College – Sihor

Abstract:

Youth entrepreneurship is increasingly recognized as a vital driver of economic growth, innovation, and social development. In response to this recognition, governments worldwide have implemented various initiatives aimed at fostering an entrepreneurial culture among young people and supporting their business ventures. This paper provides a comprehensive review of government initiatives for youth entrepreneurship, drawing upon a synthesis of literature, case studies, and best practices. The review explores the effectiveness of different types of government programs, factors influencing youth entrepreneurial success, and the impact of these initiatives on economic and social outcomes. Key findings underscore the importance of tailored support mechanisms, inclusive approaches, capacity building, and continuous monitoring and evaluation. The paper concludes with policy recommendations and future directions to enhance government efforts in promoting youth entrepreneurship and harnessing the potential of young people as agents of change and prosperity.

1. Introduction

The modern global economy is increasingly reliant on entrepreneurship as a driver of innovation, job creation, and economic growth. Within this landscape, youth entrepreneurship holds particular significance due to its potential to unleash the creativity, energy, and innovative spirit of young people. Defined as the process of starting, managing, and growing a business venture by individuals aged typically between 18 and 35, youth entrepreneurship not only offers opportunities for personal and professional development but also contributes significantly to socioeconomic development.

In recent years, governments around the world have recognized the importance of fostering an entrepreneurial culture among youth and have implemented various initiatives to support their entrepreneurial endeavors. These initiatives encompass a wide range of interventions, including financial support, mentorship programs, access to resources and networks, education and training, and regulatory reforms.

This research paper aims to explore the relationship between government initiatives and youth entrepreneurial success. It will examine the effectiveness of different types of government programs in promoting youth entrepreneurship, assess their impact on economic development, and identify best practices and lessons learned from successful initiatives.

By reviewing existing literature, analyzing case studies, and evaluating empirical evidence, this paper seeks to provide insights into how government interventions can effectively nurture youth entrepreneurship, unleash its potential, and contribute to sustainable economic development. Ultimately, it aims to offer valuable recommendations for policymakers, stakeholders, and practitioners to design and implement more impactful initiatives that empower young entrepreneurs and drive inclusive growth.

2. Literature Review

The literature on government initiatives and youth entrepreneurial success provides valuable insights into the relationship between policy interventions and the promotion of entrepreneurship among young people. This section presents a review of key findings from existing studies, focusing on the effectiveness of various government programs, factors influencing youth entrepreneurial success, and empirical evidence supporting the role of government in fostering youth entrepreneurship.

1. **Effectiveness of Government Programs**:

- Research indicates that government initiatives play a crucial role in supporting youth entrepreneurship by providing financial assistance, access to networks, training, and mentorship opportunities. Studies have shown that targeted programs, such as grants, loans, and tax incentives, can significantly enhance the likelihood of success for young entrepreneurs.
- However, the effectiveness of government programs varies depending on factors such as program design, implementation mechanisms, and contextual factors. While some programs have demonstrated positive outcomes in terms of job creation, innovation, and business growth, others have faced challenges such as limited reach, bureaucratic barriers, and insufficient funding.

2. **Factors Influencing Youth Entrepreneurial Success**:

- Several factors have been identified as critical determinants of youth entrepreneurial success. These include access to finance, entrepreneurial skills and competencies, social

networks and mentorship, market opportunities, regulatory environment, and cultural attitudes towards entrepreneurship.

- Research suggests that comprehensive support ecosystems that address these factors holistically are more likely to foster youth entrepreneurship and enable sustainable business development. Moreover, individual characteristics such as motivation, risk-taking propensity, resilience, and creativity also influence entrepreneurial outcomes among young people.

3. **Empirical Evidence**:

- Empirical studies provide evidence of the positive impact of government initiatives on youth entrepreneurship. For instance, research has shown that government-funded entrepreneurship programs contribute to job creation, economic growth, and poverty reduction by empowering young people to start and scale their businesses.
- Case studies from different countries highlight successful government interventions, such as startup incubators, business development centers, and entrepreneurship education programs, which have facilitated the growth of vibrant entrepreneurial ecosystems and empowered young entrepreneurs to thrive.

Overall, the literature underscores the importance of government support in fostering youth entrepreneurship and driving socioeconomic development. However, there is a need for more rigorous evaluation studies to assess the long-term impact and scalability of government programs and identify best practices for effective policy implementation. Moreover, addressing systemic challenges such as access to finance, skills development, and regulatory barriers is essential to creating an enabling environment for youth entrepreneurship to flourish.

3.**Government Initiatives for Youth Entrepreneurship**

Government initiatives for youth entrepreneurship encompass a diverse range of programs and policies aimed at creating an enabling environment for young people to start, grow, and sustain their businesses. This section provides an overview of some common types of government initiatives targeted at fostering youth entrepreneurship:

1. **Financial Support Programs**:

- Grants and Subsidies: Governments often provide financial grants or subsidies to young entrepreneurs to help them start or expand their businesses. These funds can be used for various purposes, such as product development, marketing, and equipment purchase.

- Loans and Credit Facilities: Government-backed loan programs offer affordable financing options to young entrepreneurs who may face challenges accessing capital from traditional financial institutions. These loans may come with favorable terms, lower interest rates, or flexible repayment schedules.

2. **Entrepreneurship Education and Training**:

- Formal Education Programs: Governments invest in entrepreneurship education at various levels, from primary and secondary schools to higher education institutions. These programs equip young people with the knowledge, skills, and mindset necessary to succeed as entrepreneurs.
- Vocational Training and Skill Development: Governments support vocational training and skill development programs that provide practical training in areas such as business management, marketing, financial literacy, and technical skills relevant to entrepreneurship.

3. **Mentorship and Networking**:

- Mentorship Programs: Government-led mentorship initiatives connect young entrepreneurs with experienced mentors who provide guidance, advice, and support throughout their entrepreneurial journey. These programs help young entrepreneurs navigate challenges, make informed decisions, and access valuable networks and resources.
- Networking Events and Platforms: Governments organize networking events, workshops, conferences, and online platforms where young entrepreneurs can connect with peers, industry experts, investors, and potential partners to exchange ideas, collaborate, and explore business opportunities.

4. **Business Incubators and Accelerators**:

- Startup Incubators: Government-funded startup incubators provide physical workspace, infrastructure, and support services to early-stage ventures. They offer mentorship, training, access to networks, and other resources to help young entrepreneurs develop their business ideas and scale their ventures.
- Accelerator Programs: Government-backed accelerator programs offer intensive, time-bound support to startups, typically in exchange for equity. These programs provide mentorship, seed funding, access to investors, and tailored support to help startups accelerate their growth and achieve milestones.

5. **Policy and Regulatory Reforms**:

- Simplified Business Registration: Governments streamline business registration and licensing processes to reduce bureaucratic barriers and make it easier for young entrepreneurs to establish and operate businesses.

- Tax Incentives and Regulatory Support: Governments offer tax incentives, exemptions, and regulatory support measures to encourage entrepreneurship, innovation, and investment in key sectors.

These government initiatives work synergistically to create a conducive ecosystem for youth entrepreneurship by addressing barriers, providing support, and catalyzing entrepreneurial activity. However, the effectiveness of these programs depends on factors such as program design, implementation quality, stakeholder collaboration, and responsiveness to evolving needs and challenges. Evaluating the impact of government initiatives and refining strategies based on evidence and feedback are crucial for enhancing their effectiveness and maximizing their contribution to youth entrepreneurial success.

4.Impact Assessment

Impact assessment of government initiatives for youth entrepreneurship is essential to evaluate the effectiveness of these programs, identify areas for improvement, and ensure that resources are allocated efficiently to achieve desired outcomes. This section outlines key dimensions of impact assessment and methodologies commonly used to measure the effects of government interventions on youth entrepreneurial success:

1. **Economic Impact**:

- Job Creation: Assessing the number of jobs created by young entrepreneurs supported by government programs provides insights into the program's contribution to employment generation and economic growth.
- Income Generation: Analyzing the income generated by youth-led enterprises helps evaluate the program's impact on poverty reduction, household welfare, and economic empowerment.
- Contribution to GDP: Estimating the contribution of youth entrepreneurship to gross domestic product (GDP) provides a macroeconomic perspective on the program's economic significance.

2. **Entrepreneurial Outcomes**:

- Business Survival Rates: Tracking the survival rates of businesses started by young entrepreneurs supported by government initiatives indicates the sustainability and viability of these ventures.

- Business Growth: Assessing the growth trajectories of youth-led enterprises in terms of revenue, market share, and expansion into new markets provides insights into the program's impact on business development.
- Innovation and Productivity: Measuring the extent to which youth entrepreneurs innovate, introduce new products or services, and improve productivity contributes to assessing the program's contribution to innovation ecosystems and competitiveness.

3. **Social Impact**:

- Inclusion and Equity: Evaluating the extent to which government initiatives for youth entrepreneurship reach marginalized groups, such as women, minorities, and rural youth, helps assess their contribution to social inclusion and equity.
- Community Development: Assessing the social and cultural impact of youth-led enterprises on local communities, including contributions to community development, social cohesion, and quality of life, provides a broader perspective on program outcomes.
- Empowerment and Skills Development: Examining the extent to which young entrepreneurs acquire new skills, build self-confidence, and exercise leadership contributes to understanding the program's impact on human capital development and empowerment.

4. **Long-Term Sustainability**:

- Policy and Institutional Impact: Evaluating the influence of government initiatives on policy and institutional frameworks related to youth entrepreneurship, including regulatory reforms, institutional capacity-building, and sustainability planning, helps assess their long-term sustainability and scalability.
- Spillover Effects: Assessing indirect or spillover effects of government programs on related sectors, industries, or ecosystems, such as technology transfer, knowledge diffusion, and ecosystem development, provides insights into their broader economic and social impacts.

5. **Methodologies**:

- Surveys and Interviews: Conducting surveys and interviews with program participants, stakeholders, and beneficiaries to collect quantitative and qualitative data on program outcomes, experiences, and perceptions.
- Case Studies: Analyzing in-depth case studies of youth-led enterprises supported by government initiatives to understand their trajectories, challenges, and success factors.
- Quantitative Analysis: Employing statistical techniques, such as econometric modeling, to analyze quantitative data on program impacts, such as employment growth, revenue generation, and innovation outcomes.

- Comparative Analysis: Comparing outcomes between program participants and non-participants or across different program models or regions to assess the program's causal impact.

Impact assessment should be an iterative process, involving ongoing monitoring, evaluation, and feedback mechanisms to adapt and improve government initiatives over time. By systematically assessing the impact of government programs on youth entrepreneurship, policymakers can make informed decisions, allocate resources effectively, and maximize the contribution of entrepreneurship to economic and social development.

5.Best Practices and Lessons Learned

Identifying best practices and lessons learned from government initiatives for youth entrepreneurship is essential for informing future policy design, implementation, and evaluation. Drawing upon existing research and empirical evidence, this section highlights key best practices and lessons learned in fostering youth entrepreneurship through government interventions:

1. **Tailored Support and Flexibility**:

- Best Practice: Designing programs that offer tailored support and flexibility to accommodate the diverse needs, preferences, and aspirations of young entrepreneurs across different sectors, industries, and stages of business development.
- Lesson Learned: One-size-fits-all approaches may not effectively address the unique challenges and opportunities faced by youth entrepreneurs. Flexibility in program design, eligibility criteria, and support mechanisms enhances relevance and effectiveness.

2. **Integrated Support Ecosystems**:

- Best Practice: Building integrated support ecosystems that combine financial assistance, entrepreneurship education, mentorship, networking, and access to markets and resources to provide comprehensive support to young entrepreneurs.
- Lesson Learned: Fragmented or isolated interventions may limit the impact of government programs. Coordinated efforts among government agencies, private sector stakeholders, academia, and civil society organizations facilitate synergies and maximize the effectiveness of support ecosystems.

3. **Focus on Capacity Building and Skills Development**:

- Best Practice: Prioritizing capacity building and skills development initiatives that equip young entrepreneurs with the knowledge, competencies, and mindset necessary to navigate entrepreneurial challenges, innovate, and seize opportunities.
- Lesson Learned: Entrepreneurship education and vocational training programs should go beyond theoretical concepts to emphasize practical skills, experiential learning, and real-world application. Incorporating soft skills, such as communication, problem-solving, and resilience, is critical for entrepreneurial success.

4. **Inclusive and Gender-Sensitive Approaches**:

- Best Practice: Adopting inclusive and gender-sensitive approaches that promote equal access to entrepreneurship opportunities, resources, and support services for all young people, including women, minorities, and marginalized groups.
- Lesson Learned: Gender disparities in entrepreneurship persist, with women facing unique barriers related to access to finance, networks, and cultural norms. Addressing these barriers through targeted interventions and mainstreaming gender considerations in program design and implementation is essential for fostering inclusive entrepreneurship ecosystems.

5. **Engagement of Stakeholders and Partnerships**:

- Best Practice: Engaging diverse stakeholders, including government agencies, private sector entities, academia, non-profit organizations, and youth representatives, in collaborative partnerships to co-design, implement, and evaluate youth entrepreneurship programs.
- Lesson Learned: Multi-stakeholder partnerships facilitate resource mobilization, knowledge sharing, and collective action towards common goals. Engaging young entrepreneurs themselves as partners and co-creators ensures programs are responsive to their needs and realities.

6. **Continuous Monitoring, Evaluation, and Learning**:

- Best Practice: Establishing robust monitoring, evaluation, and learning mechanisms to track program outcomes, assess impact, identify bottlenecks, and generate evidence-based insights for program improvement and innovation.
- Lesson Learned: Regular monitoring and evaluation enable policymakers to make data-driven decisions, adjust strategies based on feedback, and scale up successful interventions. Learning from both successes and failures is essential for iterative improvement and adaptive management.

By adopting these best practices and learning from lessons gleaned from past experiences, governments can enhance the effectiveness, efficiency, and sustainability of their initiatives for youth entrepreneurship. Moreover, fostering a culture of innovation, experimentation, and continuous improvement is key to addressing evolving challenges and maximizing the potential of youth entrepreneurship as a driver of economic and social development.

6.Case Studies

Case studies provide valuable insights into real-world examples of government initiatives for youth entrepreneurship and their impact on entrepreneurial success. Here are three illustrative case studies from different regions showcasing successful government interventions:

1. **Startup Chile (Chile)**:

- Description: Startup Chile is a government-backed accelerator program launched in 2010 with the aim of positioning Chile as a hub for innovation and entrepreneurship in Latin America. The program offers equity-free seed funding, mentorship, networking opportunities, and access to co-working spaces to early-stage startups from around the world.
- Impact: Since its inception, Startup Chile has supported over 2,000 startups, attracting talent and capital to the country's entrepreneurial ecosystem. The program has contributed to job creation, technology transfer, and the development of innovative solutions across various industries. It has also helped position Chile as a global player in the startup landscape and fostered a culture of entrepreneurship among young people.

2. **Tony Elumelu Foundation Entrepreneurship Programme (TEEP) (Nigeria)**:

- Description: The Tony Elumelu Foundation Entrepreneurship Programme (TEEP) is a multi-year initiative launched in 2015 by Nigerian entrepreneur Tony Elumelu. The program aims to identify, train, mentor, and fund 10,000 African entrepreneurs over a ten-year period, with a focus on empowering youth and fostering economic development across the continent.
- Impact: TEEP has emerged as one of the largest entrepreneurship programs in Africa, providing training, mentorship, and seed funding to thousands of young entrepreneurs annually. The program has catalyzed the growth of a vibrant entrepreneurial ecosystem, spurring innovation, job creation, and economic empowerment. TEEP alumni have launched successful businesses, generated revenue, and contributed to sustainable development in their communities.

3. **NEST Incubator (Pakistan)**:

- Description: NEST (Nurturing Entrepreneurship for Scaling Technologies) is a technology incubator established by the Government of Pakistan in collaboration with the Lahore University of Management Sciences (LUMS). Launched in 2014, NEST provides support to early-stage technology startups through mentorship, access to funding, networking events, and infrastructure facilities.
- Impact: NEST has played a pivotal role in nurturing the Pakistani startup ecosystem, particularly in the technology sector. The incubator has supported numerous startups in developing innovative products and services, securing investment, and scaling their businesses. NEST alumni have emerged as leading players in Pakistan's tech industry, driving economic growth and creating employment opportunities for youth.

These case studies demonstrate the diverse approaches governments can take to support youth entrepreneurship and the significant impact such initiatives can have on economic development, job creation, and innovation. By learning from successful examples like Startup Chile, TEEP, and NEST Incubator, policymakers can gain valuable insights into effective strategies for fostering entrepreneurship and empowering young people to realize their potential as drivers of change and prosperity.

7.Policy Recommendations

Based on the insights gleaned from the literature review, best practices, and case studies, the following policy recommendations are proposed to enhance government initiatives for youth entrepreneurship:

1. **Integrated Policy Frameworks**:

Develop integrated policy frameworks that coordinate various government initiatives across sectors and stakeholders to provide holistic support for youth entrepreneurship. This approach ensures alignment, coherence, and synergies among different programs and maximizes their impact on entrepreneurial success.

2. **Tailored Support Mechanisms**:

Design flexible and tailored support mechanisms that address the diverse needs, aspirations, and contexts of young entrepreneurs, including access to finance, mentorship, training, and market opportunities. Customizing support based on sectoral, regional, and demographic considerations enhances relevance and effectiveness.

3. **Inclusive and Gender-Sensitive Approaches**:

Implement inclusive and gender-sensitive approaches to ensure equal access to entrepreneurship opportunities, resources, and support services for all young people, including women, minorities, and marginalized groups. Addressing barriers and promoting diversity enhances the inclusivity and sustainability of entrepreneurship ecosystems.

4. **Capacity Building and Skills Development**:

Prioritize entrepreneurship education, vocational training, and skills development initiatives that equip young entrepreneurs with the knowledge, competencies, and mindset necessary to succeed in today's dynamic business environment. Emphasize practical, experiential learning and soft skills development alongside technical expertise.

5. **Access to Finance and Investment**:

Enhance access to finance and investment for young entrepreneurs through targeted funding schemes, venture capital funds, and angel investor networks. Provide financial literacy training, risk-sharing mechanisms, and support for innovative financing models to address capital constraints and encourage investment in youth-led ventures.

6. **Entrepreneurship Ecosystem Development**:

Foster the development of robust entrepreneurship ecosystems characterized by supportive regulatory frameworks, access to infrastructure, vibrant startup communities, and collaborative networks. Promote partnerships between government, academia, industry, and civil society to create a conducive environment for youth entrepreneurship to thrive.

7. **Monitoring, Evaluation, and Learning**:

Establish robust monitoring, evaluation, and learning mechanisms to track the performance, impact, and outcomes of government initiatives for youth entrepreneurship. Regularly collect and analyze data, solicit feedback from stakeholders, and conduct impact assessments to inform evidence-based decision-making and continuous improvement.

8. **Promotion of Innovation and Technology**:

Promote innovation and technology-driven entrepreneurship by supporting research and development, fostering collaboration between startups and research institutions, and facilitating access to technology infrastructure and intellectual property rights protection. Encourage the adoption of emerging technologies and digital solutions to enhance the competitiveness of youth-led ventures.

9. **Global Collaboration and Exchange**:

Facilitate global collaboration and exchange of best practices, knowledge, and experiences in youth entrepreneurship through partnerships, networks, and international forums. Leverage

opportunities for cross-border cooperation, knowledge transfer, and market access to expand the horizons of young entrepreneurs and promote internationalization.

10. **Youth Engagement and Participation**:

Engage young people as active participants and co-creators in the design, implementation, and evaluation of youth entrepreneurship policies and programs. Foster youth leadership, empowerment, and ownership of initiatives to ensure their relevance, inclusivity, and sustainability.

By implementing these policy recommendations, governments can create an enabling environment for youth entrepreneurship to flourish, unlock the potential of young people as drivers of innovation and economic growth, and contribute to building resilient and inclusive societies.

8. Future Directions

Looking ahead, several future directions can further enhance government initiatives for youth entrepreneurship and maximize their impact on economic development and social progress. Here are some key areas for future focus:

1. **Digital Transformation and Innovation Ecosystems**:
   - Embrace digital transformation and leverage emerging technologies such as artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things to foster innovation-driven entrepreneurship among young people. Invest in digital infrastructure, incubators, and accelerators to support digital startups and create vibrant innovation ecosystems.
2. **Green Entrepreneurship and Sustainable Development**:
   - Promote green entrepreneurship and sustainable business models that address pressing environmental challenges and contribute to the transition to a low-carbon economy. Provide support for eco-friendly startups, renewable energy initiatives, and circular economy solutions that align with sustainability goals.
3. **Social Entrepreneurship and Impact Investing**:
   - Encourage social entrepreneurship and impact investing as powerful vehicles for addressing social and environmental issues while generating financial returns. Develop policies and funding mechanisms that incentivize the creation of ventures focused on social innovation, poverty alleviation, and community development.

4. **Youth Empowerment and Leadership Development**:

- Invest in youth empowerment and leadership development programs that equip young people with the skills, confidence, and opportunities to become effective agents of change and entrepreneurship. Foster a culture of innovation, risk-taking, and resilience that empowers young people to pursue their entrepreneurial aspirations.

5. **Cross-Sectoral Collaboration and Partnerships**:

- Strengthen cross-sectoral collaboration and partnerships between government, private sector, academia, and civil society to co-create and implement holistic solutions for youth entrepreneurship. Foster collaborative platforms, innovation hubs, and knowledge networks that facilitate knowledge sharing, resource mobilization, and collective action.

6. **Ecosystem Mapping and Data Analytics**:

- Conduct comprehensive ecosystem mapping and data analytics to better understand the dynamics, gaps, and opportunities within youth entrepreneurship ecosystems. Utilize data-driven insights to inform evidence-based policymaking, program design, and resource allocation for maximum impact.

7. **Globalization and Internationalization**:

- Embrace globalization and internationalization as opportunities for young entrepreneurs to access global markets, networks, and opportunities. Facilitate international exchanges, trade missions, and cross-border partnerships to expand the reach and impact of youth-led ventures on the global stage.

8. **Policy Innovation and Experimentation**:

- Foster a culture of policy innovation and experimentation that encourages governments to pilot new approaches, test innovative interventions, and iterate based on evidence and feedback. Embrace agile policymaking methodologies and adaptive management practices to respond effectively to evolving challenges and opportunities.

9. **Inclusive and Diverse Entrepreneurship**:

- Promote inclusive and diverse entrepreneurship ecosystems that embrace the talents, perspectives, and contributions of all young people, regardless of gender, ethnicity, socio-economic background, or disability. Implement targeted interventions to address systemic barriers and create equal opportunities for underrepresented groups.

10. **Resilience and Crisis Response**:

- Build resilience and enhance crisis response mechanisms to support young entrepreneurs during times of adversity, such as economic downturns, natural disasters, and health emergencies. Develop safety nets, emergency funds, and support services to mitigate risks and ensure continuity for youth-led businesses.

By focusing on these future directions, governments can strengthen their efforts to support youth entrepreneurship as a catalyst for innovation, economic growth, and sustainable development in the years to come. Empowering young entrepreneurs to realize their full potential will be essential for building inclusive and resilient societies that thrive in an increasingly dynamic and interconnected world.

9. Conclusion

In conclusion, fostering youth entrepreneurship is paramount for driving innovation, economic growth, and social development in the 21st century. Governments play a crucial role in creating an enabling environment that empowers young people to unleash their entrepreneurial potential and contribute positively to their communities and economies. Through a combination of targeted policies, programs, and partnerships, governments can support aspiring young entrepreneurs, address systemic barriers, and catalyze entrepreneurial ecosystems that nurture innovation and prosperity.

This research has highlighted the importance of government initiatives in promoting youth entrepreneurship, drawing upon a comprehensive review of literature, best practices, case studies, and policy recommendations. Key insights include the need for tailored support mechanisms, inclusive approaches, capacity building, and continuous learning to maximize the impact of government interventions.

As we look to the future, embracing digital transformation, sustainable development, social entrepreneurship, and cross-sectoral collaboration will be essential for advancing youth entrepreneurship agendas. By investing in the next generation of entrepreneurs, governments can foster resilience, creativity, and leadership among young people, driving forward the global agenda for sustainable development and inclusive growth.

In closing, empowering young entrepreneurs is not only a strategic imperative but also a moral imperative for building a more equitable, resilient, and prosperous world. By harnessing the energy, creativity, and aspirations of youth, governments can unlock new opportunities, drive innovation, and shape a brighter future for generations to come.

10. References

APA Style:

AuthorLastName, AuthorInitials. (Year). Title of the article. *Journal Name, Volume*(Issue), Page numbers.

AuthorLastName, AuthorInitials. (Year). *Book Title*. Publisher.

MLA Style:

AuthorLastName, AuthorFirstName. "Title of the Article." *Journal Name*, vol. Volume, no. Issue, Year, pp. Page numbers.

AuthorLastName, AuthorFirstName. *Book Title*. Publisher, Year.

2

રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ગુજરાતી કવિતાની ભૂમિકા

કોશિયાણી વિલાસબેન રવજીભાઈ

સાહિત્ય મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. ગદ્ય સાહિત્ય અને પદ્ય સાહિત્ય. પ્રારંભિક સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્ય સ્વરૂપે જ રચાયેલ જોવાં મળે છે. ભારતીય મીમાંશકોએ તો સંસ્કૃતમાં રચાયેલ ગદ્ય સાહિત્યને પણ **કાવ્ય** કહ્યું છે. રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં સાહિત્યની મુખ્ય ભૂમિકા પ્રાદેશિક, ભાષાઓ, બોલીઓને જાળવી જે તે સમયનાં ઇતિહાસને, સંસ્કૃતિને જાળવી તેનું સંવર્ધન કરવાની ગણાવી શકાય. ભાષાના માધ્યમથી માનવી અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ તરી શક્યો છે. ભાષાની અમુક મર્યાદાઓ જાળવી સાહિત્યકાર તેની પ્રતિભા દ્વારા સમાજમાં,રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરે છે. સાહિત્ય અનેક પ્રકારની બાબતોથી માહિતગાર કરાવે છે. અમુક વાત સીધી રીતે ન કહી શકાય તેમ હોય તે સાહિત્યના માધ્યમથી કહેવાથી ધારી અસર પાડી શકે છે. સાહિત્ય સમાજમાં જાગૃતિ લાવી રાષ્ટ્રને સશક્ત બનાવે છે. સાહિત્ય લોકોમાં સમાનતાની ભાવના જગાવે છે. સંવેદનશીલતાં જગાવે છે. અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે તો વળી જરૂર જણાયે જે તે બાબતોને લઈને પ્રશ્નનો પણ કરે છે.

ગુજરાતી ભાષાના મૂળની સાથે જ ગુજરાતી કવિતાના મૂળ જોડાયેલા છે. સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાતા સોલંકીયુગના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતને હેમચંદ્રાચાર્યની ભેટ આપે છે. 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'નું બહુમાન ધરાવતા આ જૈનાચાર્ય ગુજરાતી ભાષાની ગંગોત્રી સમાન 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ' ગ્રંથ આપે છે. તે ઉપરાંત 'કાવ્યાનુશાસન' 'છંદાનુશાસન' આદિ ગ્રંથો આપેલ છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય ઉપર તેમની ઘેરી છાપ પડેલ. તેરમી સદીના અંતભાગમાં અલાઉદ્દીન ખીલજી પાટણ (ગુજરાત) પર શાસન કરવા લાગે છે. એ સમય દરમિયાન અનેક જૈન સૂરીઓ ધર્મના જોરે રાષ્ટ્રને ટકાવવા સાહિત્ય રચનાઓ દ્વારા લોકોને ટકાવી રાખે છે. જૈન સાધુઓના ધર્મલક્ષી સાહિત્યની સાથે સાથે જૈનેતર કવિઓએ પણ વીરોની શૌર્યગાથાઓ, દેશપ્રેમ અને દેશભક્તિને રજૂ કરતી અનેક આનંદોલ્લાસથી સભર રચનાઓ આપેલ છે. ત્યારબાદ નરસિંહ યુગમાં નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીના કવિઓએ કૃષ્ણ ભક્તિની સાથે સાથે પ્રજાને સન્માર્ગે વાળવા ઉપદેશાત્મક તેમજ રહસ્યવાદ અને જ્ઞાનોર્મિના મર્મભેદક પદોની રચના કરેલ. આ રીતે રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં મધ્યયુગીન કાવ્યોનું (પદોનું) યોગદાન રહેલ.

રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ખરી ભૂમિકા અર્વાચીન યુગની ગુજરાતી કવિતાની લેખી શકાય. સૌ કોઈ દલપત-નર્મદના રાષ્ટ્રપ્રેમને રજૂ કરતી રચનાઓથી વાકેફ છે. દલપતરામનું વ્યવહારિક ડહાપણ, ઇતિહાસલક્ષી દૃષ્ટિ આદિ તેમના કાવ્યોમાં જીલાયું છે. 'અંગ્રેજી રાજ્યપ્રકાશ', 'સ્વદેશ વાત્સલ્ય તથા કળાશૈલી', 'લક્ષ્મી સંબંધી', 'નામાંકિત જનો વિષે'વગેરે ટૂંકા કાવ્યોમાં કવિની રાજ્યભક્તિ, સ્વદેશ પ્રેમ તેમજ વ્યવહારુ ડહાપણભર્યું ગાંભીર્ય જોવા મળે છે.

અર્વાચીન યુગની કવિતાનો શુદ્ધ આવિર્ભાવ નર્મદથી થયેલ જોઈ શકાય છે. યુવાન કવિ નર્મદ સુધારાવાદી વલણ દાખવી અને રાષ્ટ્રમાં નવો જુવાળ ફેલાવતી રચનાઓ આપે છે. વિષયવૈવિધ્યની રીતે તેના ખૂબ જાણીતા કાવ્યોમાં જોઈએ તો – પ્રકૃતિ, આધ્યાત્મ, પ્રણયની સાથે સાથે સ્વદેશાભિમાન, શૌર્યભાવ આદિ આલેખાયેલ છે. 'સ્વતંત્રતા', 'સૂરત', 'જય જય ગરવી ગુજરાત', 'કોની કોની છે ગુજરાત?', 'આપણે ગુજરાતી' વગેરેમાં સ્વદેશાભિમાન પ્રગટે છે.

" સ્વતંત્રતા ને હક્કના જ ખોવા હું પણથી;
એ માણસનો ધર્મ, લો સાચું દ્રઢ મનથી."
('નર્મદની કવિતા' - રમેશ પારેખ, પૃષ્ઠ .૧૦૨)

અહીં કવિ સ્વતંત્રતા માટેની હાકલ કરી પ્રજાને પોતાનું ખમીર સાચવી રાખવાનું કહે છે.

" હાં હાં રૂડાં રણશૌર્ય દાખીશૂં
હાં હાં ભૂંડા શત્રુ આટી નાંખીશૂં
જય જય થતાં લગી જરી ન ઝંપીશૂં
કનક કુટુંબ પ્રાણ સંધુ અર્પીશું."
('નર્મદની કવિતા' - રમેશ પારેખ, પૃષ્ઠ .૧૨૫)

અહીં કવિ લોકોને ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ આગળ વધવા માટેની હાકલ કરે છે. યુવાનોમાં શૌર્ય ભાવના જગાવી અન્યાય સામેની લડત આપવાનું પીઠબળ પૂરું પાડતી રચનાઓમાં 'ફરી જોબનિયું આપે', 'ડગલું ભર્યું કે ના હટવું', 'રણ તો ધીરનું', 'સહુ ચલો જીતવા જંગ', 'દેખી દારૂણ દેશીના દુઃખ', ધિઃક ધિઃક દાસપણું' વગેરેને જોઈ શકાય.

"ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું ના હઠવુ,
વેણ કહાડ્યું કે ના લટવું ના લટવું."

.....

"ફતેહ કરીને આગળ વધશૂં ,અથવા અહિંયા મરશૂં,
પણ લીધેલૂં તે પાડીશું, રે વજ્જરનું કરશું."

.....

"સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે."

ઉપરની કાવ્ય પંક્તિઓમાં કવિની યુવાનોને હાકલ છે કે એકવાર કંઈક કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો પછી એમાં પાછી પાની કરવી એ તો મૂર્ખતા કહેવાય! સમજી વિચારીને ભરેલું પગલું જીવનમાં સફળતા અપાવે છે. તેમજ "યા હોમ કરીને.." કવિની ખૂબ જાણીતી આ કાવ્ય પંક્તિમાં કવિ રાષ્ટ્રના હિત માટે જ્યારે પણ જરૂર જણાયે રાષ્ટ્ર માટે હાકલ પડે ત્યારે લડત માટે તૈયાર

થઈ આગળ વધવાનું બળ પુરૂ પાડે છે. સુધારાવાદી કવિ અંગ્રેજોના શાસનથી અનેક રીતે થતા અત્યાચારોથી પીડાય છે, ત્યારે કવિ હૃદયથી કાવ્ય પંક્તિઓ સરી પડે છે –

"દેખી દારૂણ દેશીના દૂખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે;
પેખી પરદેશીનાં ઊંચ સૂખ,નર્મદ દીલ દાઝે છે."

આ રીતે નર્મદની અનેક કવિતાઓ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતી જોવા મળે છે. નર્મદે **'જોમ'** અને **'જુસ્સો'** શબ્દો દ્વારા યુવાનોમાં રાષ્ટ્રહિતના કાર્યો માટે શૌર્ય, ઉત્સાહ, ઉમંગ પૂર્યો હતો.

નવલરામ પંડ્યાની 'નવલગ્રંથાવલી'માંના કાવ્યોમાં 'ઇતિહાસની આરસી' ઇતિહાસ અને ભૂગોળની બાબતો રજૂ થયેલ જોવાં મળે છે.

પંડિતયુગના અલ્પખ્યાત કવિ હરિલાલ પાસેથી રાષ્ટ્રભાવનાની રચનાઓ માત્રામેળ છંદોમાં મળી આવેલ છે. 'પ્રજારણગર્જન' તથા 'શૂરતરંગીણી'નાં કાવ્યો જોઈએ તો –

"સ્વદેશની ભક્તિ રે, કે કોઈ વિરલા જાણે!
સ્વતંત્રતાના રસની રે, લે'જત કોઈ પરમાણે!"

"શૂર સુભટો હો! રણે રગદોળવા જી!
વ્હેમ ગઢ તોડવ હો! ધસો જશે રોળવા જી!"

"જનની જયો શૂરા સામંતો! ધારા તીર્થે જે ન્હાયા!
કમળ પૂજા કરી કોડથી રણ જંગે ઝંપાયા!
('અર્વાચીન કવિતા'- સુન્દરમ્, પૃષ્ઠ .૧૫૯)

ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓમાં કવિએ સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, ઉત્સાહના ભાવો અસરકારક રીતે પ્રગટ કરેલ જોઈ શકાય છે.

બાલાશંકર કંથારિયા, કલાપી, કાન્ત, નરસિંહરાવ દિવેટિયા, બ.ક. ઠાકોર, ન્હાનાલાલ, ખબરદાર, વગેરેના કાવ્યોનું પણ કોઈને કોઈ રીતે રાષ્ટ્ર નિર્માણને લઈને મહત્ત્વનું યોગદાન રહેલું છે. બ. ક. ઠાકોર વિચાર પ્રધાન કવિતા પર ભાર મૂકે છે. તો વળી ન્હાનાલાલ ગાંધી પ્રેરિત બદલાયેલ પ્રજાનાં મિજાજને કવિતામાં મૂકી આપે છે.'વાવશો તેવું લણશો', 'ગુજરાતનો તપસ્વી' વગેરેમાં તે જોઈ શકાય.

"અમે વ્યંજન બધા જોયા,નજર ગગ્ગા પર સાંધી,

સ્વદેશ કાર્યમાં સ્નેહે શુરા છે – ગોખલે ગાંધી."

('અર્વાચીન કવિતા' - સુન્દરમ્ પૃષ્ઠ .૨૮૬)

પંડિત યુગના કવિ મણિકાન્તની આ કાવ્ય પંક્તિમાં રાષ્ટ્રને આઝાદી અપાવવા જેમનુ મહત્વનુ યોગદાન રહેલું છે તે ગાંધી અને તેમના રાજકીય ગુરૂ ગોખલેની વાત કાવ્યને અસરકારક બનાવે છે.

પોતાને પહાડનું બાળક તરીકે ઓળખાવતા ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતાઓની રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં મહત્વની ભૂમિકા રહેલી છે. **'યુગવંદના'** તેમનો રાષ્ટ્રભક્તિ અને પીડિતજનો પ્રત્યેના સંમસંવેદનો પ્રગટ કરતો મહત્વનો કાવ્ય સંગ્રહ છે. તેમની કવિતા મોટેભાગે ચાલુ કાળના બળોને ઝીલતી જોવા મળે છે. સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ માટે યુવાનોને તેમજ લોકોને આઝાદી માટે પાનો ચડાવતી ભાવના પ્રગટાવતા ૧૫ સંગ્રામગીતોનો સંગ્રહ **'સિંધુડો'** ને તત્કાળ અંગ્રેજ સરકારને જપ્ત કરવાની ફરજ પડેલી. આ ગીતોના જોમે લોકોમાં પ્રબળ સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના જગવેલી. અંગ્રેજ સરકારને ડર લાગે હતો કે જો આ કાવ્યસંગ્રહ રાષ્ટ્રનાતમામ લોકો સુધી પહોંચી જશે તો પોતાને ઘણી મુશ્કેલી પડશે. જેમાં **'કસુંબીનો રંગ'** કવિની કાવ્ય ભાવનાના પર્યાયરૂપે જોઈએ શકાય!

" લાગ્યો કસુંબીનો રંગ!
રાજ, મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ!
જનનીના હૈયામાં પોઢંતા પોઢંતા
પીધો કસુંબીનો રંગ;
ધોળાં ધાવણ કેરી ધારાએ ધારાએ
પામ્યો કસુંબીનો રંગ.... રાજ મને ..."

અહીં કાવ્યમાં કસુંબલ રંગનો કેફ છે. જેમાં સમર્પણ કે ન્યોછાવરીનો ભાવ હોય! કસુંબીનો રંગ એટલે પ્રેમ અને શૌર્યનો રંગ. કાવ્યનું ધ્રુવપદ ગીતને ઉઘાડ આપે છે. કવિએ વાપરેલા ક્રિયાપદો, અર્થસંદર્ભો, ભાવસંદર્ભો એ સર્વ કસુંબી રંગની જીવનલીલાની અભિવ્યંજકતાને નિરૂપે છે. અહીં જનેતાનું સમર્પણ છે. તેનાં ધોળાં ધાવણમાં શૌર્ય – વીરત્વ છે. બેનનાં હાલરડામાં આ રંગ ઘુંટાતો જાય છે. રાષ્ટ્ર માટે કે વતન માટે ખપી જાવાની એટલે કે બલિદાનની તાલાવેલી જગાતુ આ કાવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે મહત્વનું બની રહેલ.

અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા સંવૈધાનિક સુધારાઓ પર ચર્ચા કરવા માટે ઈ. સ.૧૯૩૧માં બીજી ગોળમેજી પરિષદ બોલાવાય ત્યારે લંડન ખાતેથી કોંગ્રેસ પક્ષ તરફથી સમગ્ર ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ ગાંધીજી કરે તેવો અનુરોધ કરાયો હતો. આ બાજુ ગાંધીજી જાણતા હતા કે આ પરિષદ કોઈ રીતે સફળ થવાની નથી માટે તે આ પરિષદમાં જવા તૈયાર ન હતા. પક્ષના આગેવાનો તેમજ અન્ય મહાનુભાવોએ તેઓને મનાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેઓ કોઈના

મનાવ્યા કેમે કરી માનતા નથી. આ સમયે ઝવેરચંદ મેઘાણી ગાંધીજીને 'છેલ્લો કટોરો' કાવ્ય અર્પણ કરે છે –

" છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો બાપુ!
સાગર પીનારા! અંજલી નવ ઢોળજો, બાપુ!"

કવિતામાં કવિ ગાંધીજીને વાસ્તવિકતાથી અભિમુખ હોવા છતાં આ છેલ્લી વાર ઝેરનો ઘૂંટડો પી જવા તૈયાર કરે છે. કાવ્ય ગાંધીજીના મનોમંથનને હૂબહૂ ઝીલતું હોવાથી ગાંધીજી લંડન જવા તૈયાર થઈ જાય છે. મેઘાણીને **राष्ट्रीय शायर**નું બિરુદ પણ આપે છે. આ ઉપરાંત મેઘાણીની ઘણી રચનાઓ ગાંધી પ્રેરિત દેશભાવનાને પ્રગટ કરતી જોવા મળે છે. કોશિયા સુધી કવિતા પહોંચાડવામાં મેઘાણી સફળ રહ્યા છે.

મેઘાણીની જેમજ વિશ્વશાંતિના કવિ ઉમાશંકર જોશીની કવિતાઓની પણ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં આગવી ભૂમિકા રહેલી છે.

"હજી તો કાલ જામી'તી યુરોપે યાદવાસ્થળી
વર્ષી'તી કારમા ધોધે લોહીની, આંસુની ઝડી!

('સમગ્ર કવિતા' - ઉમાશંકર જોશી, પૃષ્ઠ .૧૭)

કાવ્યમાં કવિની રાષ્ટ્રભાવના અને વિશ્વભાવના પ્રગટ થયેલ જોઈ શકાય છે. માનવીને પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મય સાધવાનું કવિ કહે છે –

"વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી:
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ!"
"માનવી, પ્રકૃતિ, સૌને वसुधैव कुटुंबकम्"

('સમગ્ર કવિતા' - ઉમાશંકર જોશી, પૃષ્ઠ .૨૧)

માનવી મટીને વિશ્વમાનવી બનવાની ભાવના વ્યક્ત કરતી રચના –

"વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વ માનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની."

('સમગ્ર કવિતા' - ઉમાશંકર જોશી, પૃષ્ઠ .૫૮)

આગળ કવિ ગાય છે કે –

"હું ગુર્જર ભારતવાસી

ઝંખો પલપલ સહુ જન મંગલ મન મારું ઉલ્લાસી."

(સમગ્ર કવિતા - ઉમાશંકર જોશી, પૃ.૬૯૪)

ભારત અરબસાગરની વચ્ચે ખડો દેશ છે. તેની ચારે દિશાઓમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસવાટ કરે છે. એ ધન્ય ધરતી પર કૃષ્ણ, ગાંધી, અશોક જેવા સમ્રાટ વીર વગેરે રહેલા. સમયાન્તરે વિદેશીઓએ આક્રમણો કરેલાં છતા ભારત એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે ટકી રહેલ તે ગર્વ કરવા જેવી બાબત છે. તેથીજ કવિને ગુર્જર ભારતવાસી હોવાનો ગર્વ છે.

સુંદરમ્ ,સ્નેહરશ્મિ, સુંદરજી બેટાઈ, હરીશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહલાદ પારેખ, પુજાલાલ, કરશનદાસ માણેક વગેરે કવિઓની અનેક રચનાઓ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં મહત્વની બની રહેલ. કોઈને કોઈ રીતે આ યુગની કવિતાની અસર તત્કાળ પરિસ્થિતિને પ્રભાવિત કરનારી બની રહે છે.

આમ, ઉપર જોયા મુજબ અનેક ગુજરાતી કાવ્યોને નજર સમક્ષ રાખીને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં તેની ભૂમિકા જોઈ શકાય. આ ઉપરાંત અનેક કાવ્યો અને કાવ્ય પંક્તિઓ આ સંદર્ભે મળી આવે છે. જુદાં જુદાં વિષયો,રૂપકો, પ્રતીકો, સ્પંદનો, વિચારો,ભાવો, વગેરેની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી કવિતા વૈવિધ્ય સભર છે. કવિતાના માધ્યમથી કવિઓએ યુગ પ્રવર્તક કાર્ય કરી ઉત્તમ કાવ્યો દ્વારા રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં પોતાનું આગવું યોગદાન આપેલ છે. જે ગુજરાતી કવિતાનું જ નહીં, ગુજરાતી સાહિત્યનું પણ જમાં પાછું છે.

સંદર્ભ:

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ભાગ – ૧,૨,૩,૪,૫,૬, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૨. સુન્દરમ્ - 'અર્વાચીન કવિતા'

૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ભાગ – ૧,૨,૩,૪, ઠાકર ધીરુભાઈ

૪. જોશી ઉમાશંકર - 'સમગ્ર કવિતા'

૫. પારેખ રમેશ - 'નર્મદની કવિતા'

3

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં શિક્ષક અને શીખનારની ભૂમિકા

(New NEP:Role Of Teacher and Learner)

Dr SANDHYA MUKESHBHAI JOSHI

પ્રસ્તાવના:-

રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (RSMA)નો ઉદ્દેશ માધ્યમિક શિક્ષણના ધોરણોને વિસ્તારવાનો અને તેમાં સુધારણા કરવાનો છે — વર્ગો 9 થી 10. રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન પ્રત્યેક નિકટવર્તી માટે 5 કિ.મીના ક્ષેત્ર વિસ્તારની અંદર માધ્યમિક શાળા(વર્ગ 10 સુધીની)ચોક્કસ કરવા દ્વારા દેશના દરેક ખૂણામાં માધ્યમિક શિક્ષણને પણ લઈ જશે.રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન(RMSA) જે ભારત સરકારની માધ્યમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના(USE)ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટેની તાજેતરની પહેલ છે.

સરકાર દ્વારા સર્વ શિક્ષા અભિયાનની સ્થાપના લાખો બાળકો માટે પ્રારંભિક શિક્ષણને લાવવા માટે કરવામાં આવી જે મોટા પ્રમાણમાં સફળ થઈ છે અને તેથી દેશભરમાં માધ્યમિક શિક્ષણના માળખાંને મજબૂત બનાવવા માટેની આવશ્યકતા ઊભી કરી છે.એચઆરડી મંત્રાલયે આની નોંધ લીધી છે અને હવે માધ્યમિક શિક્ષણ યોજના જેને રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (RMSA) પણ કહેવાય છે 11મી યોજના દરમ્યાન Rs.20,120 કરોડના સંપૂર્ણ ખર્ચ પર તેનો અમલ કરવા માટેની યોજનાઓ શરૂ કરી છે.“સર્વ શિક્ષા અભિયાનના સફળ અમલ સાથે,મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચત્તર પ્રાથમિક વર્ગોમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈને માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની વિશાળ માંગનું નિર્માણ કરી રહ્યા છે” એચઆરડી મંત્રાલય જણાવે છે.

નવી શિક્ષણનીતિના ધ્યેય:

માધ્યમિક શિક્ષણ માટેનો ધ્યેય 14-18 વર્ષની ઉંમરના તમામ યુવા વ્યક્તિઓ માટે સારા ગુણવત્તાકીય શિક્ષણને ઉપલબ્ધ,સુગમ અને રાજલ બનાવવાનો છે.આ ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને નિમ્નલિખિત સાધવાનું હોય છે:

- કોઈપણ રહેણાંકના યોગ્ય અંતરની અંદર માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે,જે માધ્યમિક શાળાઓ માટે 5 કિલોમીટર અને ઉચ્ચત્તમ માધ્યમિક શાળાઓ માટે 7-10 કિલોમીટરનું હોવું જોઈએ

- 2017થી(100% GER) માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની સાર્વત્રિક પહોંચને નિશ્ચિત કરવી, અને 2020થી સાર્વત્રિક કાયમીકરણને આર્થિકપણે સમાજના નબળા વર્ગો,શૈક્ષણિકપણે પછાત,ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસતી બાળાઓ અને અસમર્થ બાળકો અને અન્ય સીમાંત વર્ગો જેવા કે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, અન્ય પછાતવર્ગ અને શૈક્ષણિકપણે પછાત લઘુમતીઓ (EBM) માટેના વિશેષ સંદર્ભો સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની પહોંચ પૂરી પાડવી.

  નવી શિક્ષણનીતિના મુખ્ય ઉદેશ્યો:-

- તે નિશ્ચિત કરવાનો કે તમામ માધ્યમિક શાળાઓ જેમ કે સરકાર/સ્થાનિક મંડળ અને સરકાર સહાયિત શાળાઓ અને અન્ય શાળાઓની બાબતમાં યોગ્ય નિયમન કાર્યપદ્ધતિમાં નાણાકીય ટેકા મારફતે ઓછામાં ઓછાં નિશ્ચિત ધોરણો મુજબ ભૌતિક સુવિધાઓ,સ્ટાફ અને પુરવઠાઓ ધરાવે છે.
- જાહેર શિક્ષણ સમાવિષ્ટ સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત નિકટવર્તી સ્થાન(એટલે કે,માધ્યમિક શાળાઓ 5 કિ.મીની અંદર અને ઉચ્ચત્તમ માધ્યમિક શાળાઓ 7-10 કિ.મીની અંદર)/કાર્યક્ષમ અને સુરક્ષિત પરિવહન વ્યવસ્થાપનો/આવાસિક સુવિધાઓ મારફતે-ધોરણો મુજબ તમામ યુવાન વ્યક્તિઓ માટેના માધ્યમિક શિક્ષણ માટેના પ્રવેશને સુધારવા માટે. જોકે પર્વતીય અને મુશ્કેલ વિસ્તારોમાં આ ધોરણો શિથિલ હોઈ શકે છે.વિશેષપણે આવાસિક શાળાઓની સ્થાપના આવા વિસ્તારોમાં થઈ શકે છે.
- નિશ્ચિત કરવા કે કોઈપણ બાળક લિંગ,સામાજીક-આર્થિક અસમર્થતાઓ અને અન્ય અવરોધોના કારણે સંતોષજનક ગુણવત્તાકીય માધ્યમિક શિક્ષણથી વંચિત રહે નહી
- માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે જેના પરિણામે વિકસિત બૌદ્ધિક,સામાજીક અને સાંસ્કૃતિક ભણતરની પ્રાપ્તિ
- નિશ્ચિત કરવા કે માધ્યમિક શિક્ષણને અનુસરતા તમામ બાળકો સારા ગુણવત્તાકીય શિક્ષણને મેળવે
- ઉપરના ઉદ્દેશોની પ્રાપ્તિ એ અન્ય વિષયોમાં સાર્વજનિક શાળા તંત્રની દિશામાંની વાસ્તવિક પ્રગતિનું વર્ણન પણ કરશે

શિક્ષક પોતાની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ પ્રત્યે સભાન હોવો જોઈએ. પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષકની ભૂમિકા બદલાઈ રહી છે. શિક્ષકે માત્ર ભાષણ સ્વરૂપે માહિતી જ આપવાની નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને સમૃદ્ધ અને અસાધારણ શૈક્ષણિક અનુભવો પૂરા પાડવાના છે. આજના સમયમાં શિક્ષણ પડકારરૂપ છે, કારણ કે રાષ્ટ્રની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક સ્વાસ્થયની જવાબદારી શિક્ષકની છે ત્યારે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીના

guide, friend and philosopher તરીકેની ભૂમિકા અદા કરવી જોઈએ. શિક્ષણ એ શૈક્ષણિક વ્યવસાય જ છે.

આજે શિક્ષણ વર્ગની ચાર દીવાલોમાંથી બહાર આવીને ઘર, સમાજ અને વિશ્વમાં વિસ્તરી ચૂક્યું છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર નિષ્ક્રિય શ્રોતાઓ નથી. આજે શાળામાં વિદ્યાર્થી 'empty mind' સાથે આવતો નથી, કારણ કે વિવિધ માધ્યમો ટીવી, રેડિયો, news paper અને movie દ્વારા અનેકવિધ જ્ઞાન પિરસાઈ રહ્યું છે. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રશ્નો, મૂંઝવણ અને શીખવાના ઉત્સાહ સાથે શાળાએ આવે છે. આવા સંજોગોમાં શિક્ષકે માત્ર માહિતીના મશીનગનથી વિદ્યાર્થીઓના માનસિક ભારને વધારવાનો નથી, પરંતુ વર્ગખંડમાં એવું વાતાવરણ ઊભું કરવાનું છે જેમાં વિદ્યાર્થી જાતે શીખતો થાય એટલે કે શિક્ષકે અહીં facilitator તરીકે વર્તવાનું છે. તેના માટે શિક્ષકે ચીલાચાલુ lecture methodના બદલે પ્રોજેક્ટ, ચર્ચા, group work, ક્ષેત્રિય મુલાકાત, પ્રવાસપદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ. દા.ત. "આપણા વ્યવસાયકાર' પાઠમાં Pictureની મદદથી 'કુંભાર'ની માહિતી આપવાને બદલે કુંભારના ઘરે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવા અને નિરીક્ષણ અને જાતઅનુભવથી વિદ્યાર્થીઓ કુંભારનું કાર્ય, ઉપયોગ થતાં સાધનોથી વાકેફ બને અને તે જ્ઞાન ચિર સ્થાયી બનાવે. જો શિક્ષક Facilitator તરીકે વર્તશે તો વિદ્યાર્થીઓમાં શીખવાનો ઉત્સાહ અનેરો જોઈ શકાય છે.

વર્ગખંડ સંચાલક તરીકે શિક્ષક:-

દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં શાળાનાં સંભારણાં યાદગાર બની રહે છે. આપણે જો યાદ કરીએ તો આપણા જીવનમાં કેટલાક શિક્ષક આપણને આદર્શરૂપ બને છે તેવા શિક્ષકો પોતાનામાં રહેલા ગુણોને કારણે વિદ્યાર્થીઓને પ્રભાવિત કરે છે. શિક્ષકે Counsellor તરીકે વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ, શાળા પર્યાવરણ, મિત્રો અને કુટુંબને લગતા પ્રશ્નો જાણી તેને દૂર કરવા વિદ્યાર્થીઓનું Counselling કરવું. સલાહકાર તરીકે શિક્ષકે લાગણીશીલ, પ્રેમાળ બનવું અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે આત્મીયતા કેળવી તેમના મિત્ર બનવું.

વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપન:-

જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિગત ગુણો અને સ્વભાવથી પરિચિત બને તો કોઈપણ વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં અપેક્ષિત ફેરફાર લાવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે તોફાની બાળકો તેમનાં તોફાનો માટે શાળામાં જાણીતાં હોય છે. એક વાર એક તોફાની વિદ્યાર્થી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે શાળાએથી ભાગી જઈ ફિલ્મ જોવા ગયો. બીજા દિવસે શાળામાં પ્રાર્થના સમય દરમિયાન તે વિદ્યાર્થીને શાળામાંથી નાસી જવાનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું. તે વિદ્યાર્થીએ સાચું જ કારણ આપ્યું. આવા સંજોગોમાં સામાન્ય રીતે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને સજા

ફટકારતા હોય છે, પરંતુ અહીં શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કોઈપણ પ્રકારની સજા કર્યા વિના તેની સાચું બોલવાની બાબતને જાહેરમાં બિરદાવી અને ત્યાર બાદ વિદ્યાર્થીને અંગત રીતે બોલાવી શાળાએથી ભાગી ન જવા માટે પ્રેમથી સમજાવ્યું. પરિણામ સ્વરૂપે વિદ્યાર્થીએ આજીવન સત્યનો રસ્તો અપનાવ્યો. શિક્ષકે હંમેશાં વિદ્યાર્થીઓની ભૂલ બદલ સજા ન કરતાં તેમને એક વાર સુધરવાની તક આપવી જોઈએ.વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપન એટલે તમે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સમય વધુ અસરકારક બનાવવો તે "અસરકારક વર્ગ વ્યવસ્થાપન માટે નીચેના steps ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

નિયમિત રીતે બાળક સાથે સમય પસાર કરી, વાતચીત તથા તેના મનોભાવો જાણી બાળકમાં ઘડાતાં વિચારો, માન્યતાઓ અને ગ્રંથિઓથી પરિચિત રહી જરૂર પડ્યે યોગ્ય માર્ગદર્શનથી તેને ખોટાં વિચારો અને માન્યતાઓથી બચાવી શકાય છે, કારણ કે બાળકમાં શ્રેષ્ઠતમ ચારિત્ર્યનિર્માણના પાયામાં તેનાં વિચારો તથા માન્યતાઓ મુખ્ય હોય છે, જે તેના આખાયે જીવનનો આધાર છે. કહેવાય છે ને કે, પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જ જાય છે. જે વિચારો અને માન્યતાઓ બાલ્યકાળમાં રોપાય છે તે જ વિચારો અને માન્યતાઓના પાયા પર તેનું આખુંયે જીવન ઘડાય છે અને તે પ્રમાણે જ માણસ જીવન જીવવા કટિબદ્ધ થાય છે, કારણ કે કોઈપણ કાર્યના મૂળમાં વિચાર રહેલો છે. માણસનું કોઈપણ કાર્ય બે વખત આકાર લે છે, પ્રથમ તેના મનમાં અને પછી બાહ્ય કાર્ય સ્વરૂપે, તેથી સ્વસ્થ અથવા મજબૂત માનસિકતામાંથી એ વિચાર ઉદ્ભવ્યો નહીં હોય તો તેણે કરેલું કાર્ય પૂર્ણરૂપે ખીલી ઊઠશે નહીં, તેથી સૌ પ્રથમ માતાની જવાબદારી બને છે કે બાળકનાં વિચારો, માન્યતાઓ તથા ગ્રંથિઓને ધ્યાનમાં લઈ તેને સ્વસ્થ માનસ ઘડવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.

બાળકના જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી :-

બાળકના જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી તેવી બીજી બાબત તેનામાં ઉત્તમ સર્જનશક્તિનું નિર્માણ કરવું તે છે. આ વિશ્વમાં ઘણી બધી બુદ્ધિપ્રતિભાઓ થઈ ગઈ, તે દરેકે કંઈક સર્જન કર્યું છે અને આ વિશ્વને પોતાના મહાન સર્જનથી શણગાર્યું છે. દરેક બાળકમાં પણ આ સર્જનતાના કોઈક ને કોઈક અંશો રહેલા જ છે. દરેક બાળકમાં આવી કંઈક ને કંઈક આગવી વિશિષ્ટતાઓ રહેલી છે. માતા બાળકની ખૂબ જ નજીક હોય છે તેથી ખૂબ કાળજીપૂર્વક તથા ધ્યાનપૂર્વક જોવામાં આવે તો માતા પોતાના બાળકમાં રહેલી આ વિશેષતાને ઓળખી તેને બહાર લાવવામાં કે ખિલવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. જેમ કવિ કોઈ સારી કવિતા લખે ત્યારે, લેખક કોઈ સારું પુસ્તક લખે ત્યારે, વૈજ્ઞાનિક કોઈ નવી શોધ કરે ત્યારે અથવા તો કોઈપણ સર્જક પોતાનું મહાન સર્જન આ વિશ્વને આપે ત્યારે આપણને અનહદ આનંદ થાય છે, તેવી જ રીતે એક માતાનું બાળક કંઈક

વિશિષ્ટતા ધરાવતું હશે તો માતાને ખૂબ આનંદ થશે. તેથી, દરેક માતાને પોતાના બાળકની આ સર્જનાત્મકતાને યોગ્યતમ રીતે ઓળખી અને તેને ખીલવવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ અને આ શક્તિને વિકસાવવા માટે તેને પૂરતું પ્રોત્સાહન, તક અને તાલીમ મળતા રહે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. બાળકનાં ઉછેર કે કેળવણી ખામી ભરેલાં હોય તો તેની સર્જનશક્તિ મૂરઝાઈ જાય છે, મંદ પડી જાય છે, તેથી આ બાબતે ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂરી બની જાય છે.

શાળાકીય પર્યાવરણમાં બદલાવ અને તેની જરૂરીયાત:-

શિક્ષક, શાળા શિક્ષણના વિશાળ માળખા અંતર્ગત કાર્ય કરે છે અને આ માળખામાં ધ્યેયો, અભ્યાસક્રમો, પદ્ધતિઓ અને શિક્ષક પાસેથી રાખવામાં આવતી અપેક્ષાઓનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમનું માળખું શાળા અભ્યાસક્રમના માળખા સાથે સુસંગત હોવું જોઈએ. શિક્ષકોને શાળાની જરૂરિયાતો અને માગના સંદર્ભમાં તથા શાળામાં ઉદભવતા પ્રશ્નો, વિદ્યાથી અને અધ્યયનને લગતા પ્રશ્નો સાથે સતત સંકળાયેલ રહેવા માટે તૈયાર કરવાના છે. સમાજના વ્યાપક સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય પરિવર્તનના સંદર્ભમાં શિક્ષક પાસેથી ઘણી અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે જે સમયાંતરે બદલતી રહે છે.

શિક્ષક માત્ર ભણાવવામાં જ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓના સમાજને સમજવા માટે પણ સજજ હોવો જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં નિયમિત હાજરી આપી શકે અને શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ કાયદા અન્વયે શિક્ષકે બાળકને શારીરિક સજા ન આપવી. આપેલ સમય મર્યાદામાં અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરી નાખવો : વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન કરવું વાલીઓની મીટિંગ બોલાવીને તેઓને બાળકની પ્રગતિ વિશે જાણ કરવી અને શાળા સંચાલન સમિતિના સભ્ય તરીકે શાલેય પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરવાનું ફરજીયાત બનાવાયું છે.

આ ઉપરાંત, શિક્ષક પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખે છે કે તે બાળકોમાં જ્ઞાન અને તેનો અર્થ સમજ તે રીતે બાળકને શીખવવા સહાયકની ભૂમિકા પણ ભજવે. શિક્ષક પણ વિદ્યાથીની સાથે સાથે જ્ઞાન-નિમણની પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર હોય છે. આને લીધે એક શિક્ષક માટે અભ્યાસક્રમ , પાઠય-પુસ્તકો અને અધ્યાપન અને અધ્યયન સામગ્રીના નિર્માણમાં સહભાગિતાનો માર્ગ પણ ખુલે છે. આ પ્રકારની ભૂમિકા માટે શિક્ષક પાસે એક તરફ અભ્યાસક્રમ માટેની સમજ, વિષય અંગેનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન અને શિક્ષણશાસ્ત્રના કૌશલ્યો અને બીજી તરફ સમૂદાય અને શાળાના માળખા અને વ્યવસ્થાપનની સમજ પણ હોવી જરૂરી બને છે. ૨૦૦૨માં કાર્યાન્વિત થયેલ સર્વ શિક્ષા અભિયાન અને યુ.ઈ.ઈ. કાર્ય-યોજનાને

વેગ આપવા માટેની નાણાકીય જોગવાઈ અને શિક્ષણ માટેના કરની જોગવાઈઓએ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની બાબતને કેન્દ્રમાં લાવી દીધી છે. આવનારા વર્ષોમાં સંભવિત માધ્યમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણને ધ્યાનમાં લઈને પણ આ માંગ જરૂરી બની છે.

ઉપસંહાર:-

ઉપરોક્ત તમામ પ્રકારની તકો પ્રશિક્ષકને મળી રહે તે માટે અભ્યાસક્રમની રચના ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક કરવી જોઈએ જે પ્રશિક્ષકના અનુભવગત જ્ઞાન અને સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક જ્ઞાન પ્રેરિત હોય. આ પ્રકરણ એ બાબતે નક્કર સૂચનો કરે છે કે કઈ રીતે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની એવી રીતે પુનઃરચના કરી શકાય કે જેથી તે વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રિત બનેશિક્ષકના વ્યક્તિગતસામાજિક અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે પૂરતો અવકાશ પ્રદાન કરે અને શિક્ષકને વિવિધ અધ્યાપન પદ્ધતિઓથી સજજ કરે અને એવા અભ્યાસુ વાતાવરણનું સર્જન કરે જે વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાતોને પોષે. પ્રશિક્ષકની પોતાની અનુભવગત હકીકતો અને વિદ્યાર્થીઓના સામાજિક પરિપ્રેક્ષય સાથે વિવિધ વિદ્યાશાખામાં સૈધ્ધાંતિક જ્ઞાનને વણી લેવાની પ્રક્રિયા દ્વારા શિક્ષકોને ચિંતન માટેશીખવાની વૃત્તિ જગાડવા માટે અને મૌલિક વિચારણા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે. શૈક્ષણિક કાર્ય અને સિદ્ધાંતો સાથેના લાંબા ગાળાના સંસર્ગથી શિક્ષકમાં જ્ઞાન ઉપાર્જન અને વૈચારિક સ્પષ્ટતા માટેની ક્ષમતા ઉદભવે છે.

સંદર્ભો:-

1. Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times. Archived from the original on 30 July 2020. Retrieved 30 July 2020.
2. Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X. Archived from the original on 2 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
3. Jump up to:[a] [b] Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in instruction medium from English to regional languages with NEP '20: HRD". The Economic Times. Archived from the original on 15 July 2021. Retrieved 31 July 2020.
4. Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express. Archived from the original on 1 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
5. "State education boards to be regulated by national body: Draft NEP". The Times of India. 30 October 2019. Archived from the original on 27 February 2021. Retrieved 21 November 2019.
6. "National Education Policy 2020: Cabinet approves new national education policy: Key points". The Times of India. 29 July 2020. Archived from the original on 29 July 2020. Retrieved 29 July 2020.

7. "NITI Aayog ties up with BYJU'S to provide study material to schools". The Indian Express. 17 September 2021. Archived from the original on 6 March 2022. Retrieved 6 March 2022.
8. "UGC ask varsities to create awareness about new education policy among students, teachers". Hindustan Times. 6 August 2020. Archived from the original on 6 August 2020. Retrieved 6 August 2020.
9. "PM Narendra Modi speech live on NEP: Policy to shift focus from 'what to think' to 'how to think'". India Today. 7 August 2020. Archived from the original on 9 August 2020. Retrieved 9 August 2020.
10. "UGC Allows Students To Pursue 2 Degree Courses Simultaneously". NDTV.com. Archived from the original on 5 May 2022. Retrieved 5 May 2022.
11. "Dharmendra Pradhan launches National Curriculum Framework for 3-8 years children". The New Indian Express. Archived from the original on 23 October 2022. Retrieved 23 October 2022.
12. Google.com
13. SODHGANGA
14. WIKIPIDIA .COM

4

New NEP: Role of Teachers

DR. RENUKA B. CHAVDA
Assistant professor
SMT.K.S.N. Kansagara Mahila College,
Rajkot.

ABSTRACT:-

Teachers play a crucial role in shaping students' futures and building the nations. In India, teachers are highly respected members of society, with only the most gifted and knowledgeable individuals being teachers. Society provides teachers with necessary knowledge, skills, and moral values. To revive the spirit of higher status and respect for teachers, it is essential to encourage better individuals to join their profession. Besides this Teachers play a fundamental and multifaceted role in education, influencing students, shaping society, and contributing to the development of the nation. In this too, according to the National Education Policy - 2020, the role of the teacher becomes very important. By the government, not only changes in the education of students but teachers also have many responsibilities related to the students and it is very important to be updated. So in that context, in the research paper presented, what is the role of the teacher in the National Education Policy 2020 and what changes have taken place in it and what qualities should the teacher have under this new National Education Policy.

KEY WORDS:- Teacher, NEP – 2020,Education,Qualities

INTRODUCTION:-

Chanakya, also known as Kautilya or Vishnugupta, was an ancient Indian philosopher, teacher, economist, and political strategist, his One of the main quotes attributed to Chanakya regarding teachers is:"A teacher is like a candle – it consumes itself to light the way for others."This quote encapsulates the selfless dedication and sacrifice that Chanakya believed teachers should embody. It emphasizes the role of teachers in guiding and illuminating the path for their students, often at the expense of their own comfort and well-being. Just as a candle burns itself to provide light, teachers invest their time, energy, and knowledge to educate and inspire others. Thus, from this it can be said that, Teachers play a crucial role in facilitating learning by imparting knowledge, skills, and values to students across various subjects. They serve as mentors, role models, and role models, inspiring students to reach their full potential and navigate challenges with resilience. Teachers create

inclusive, supportive learning environments, fostering a sense of belonging and collaboration. They provide personalized instruction, understanding individual students' unique strengths and needs, maximizing their potential and academic achievement. Teachers also play a pivotal role in character building and values education, instilling ethical values, moral principles, and responsible citizenship. Teachers design assessments, evaluate student progress, and provide constructive feedback, fostering holistic development. They model lifelong learning by continuously updating their knowledge, skills, and pedagogical practices. Teachers contribute to social change and nation-building by empowering students with education, knowledge, and critical thinking skills, fostering democratic values, civic engagement, and social justice. So it is very important.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH

The main objectives of the research are as follows.

1) Purpose to know what is the role of a teacher as per NEP-2020.

2) Objective to know the changes in teacher education as per NEP-2020.

3) Objective to find out what qualities a teacher should possess as per NEP-2020.

RESEARCH METHDOLOGY:-

Descriptive research method has been used in the present research paper and secondary data i.e. various research papers, journals, government reports etc. have been used as sources of information.

The Role of a Teacher as per NEP-2020:-

The National Education Policy (NEP) 2020 is a comprehensive framework introduced by the Government of India to overhaul the country's education system. While the NEP 2020 does not explicitly define the role of teachers in detail, it outlines several key principles and objectives that impact the role of teachers in the education ecosystem. Here are some aspects highlighting the role of teachers in the NEP 2020:

Professional development:

The NEP advocates for continuous professional development for teachers, including in-service training, to equip them with the necessary skills and knowledge to adapt to evolving pedagogical practices and educational technologies.

Promotion of holistic learning:

The NEP promotes a holistic and multidisciplinary approach, requiring teachers to foster critical thinking, creativity, and problem-solving skills in students beyond rote memorization.

Facilitators of Multilingual Education:

The policy aims to ensure students have proficiency in at least two languages by the end of schooling, with teachers playing a crucial role in promoting this aspect.

Inclusive education:

The National Education Policy (NEP) emphasizes the significance of inclusive education, guaranteeing equal access to quality education for all students, including those from marginalized communities and those with disabilities, with teachers playing a crucial role.

Technology integration:

The National Education Policy acknowledges the transformative potential of technology in education, requiring teachers to utilize digital resources to enhance teaching experiences, promote personalized learning, and improve access to quality education, particularly in remote and underserved areas. Besides this

Assessment reforms:

The NEP advocates for competency-based learning and continuous assessment over traditional summative exams, with teachers playing a crucial role in implementing innovative assessment methods for holistic student development.

Providing support to learners:

Learning Support involves teachers providing additional support beyond content delivery, including clarifying concepts, orientation, and advice for administrative or personal questions. It also involves involving students for peer learning and assessment, and ensuring that users are covered to maintain motivation and engagement in learning.

Enhancing research and promoting research culture:

NEP 2020 mandates teachers to engage in research to develop knowledge and skills in learners. It proposes research-intensive, teaching-intensive, and autonomous universities, with varying research scopes, but all faculty members are required to participate in research.

Engage in on-going professional development:

Policymakers emphasize the importance of continuous professional development (CPD) for teachers, as knowledge about content, pedagogy, and technology evolves. CPD should occur externally or in the workplace, aiming to facilitate learning and the development of professional knowledge, skills, and values.

The changes in Teacher Education as per NEP-2020:-

The National Education Policy (NEP) 2020 proposes several significant changes in teacher education aimed at enhancing the quality, relevance, and effectiveness of teacher training programs. Some of the key changes include:

Four year integrated teacher education programme:

The NEP proposes a four-year integrated teacher education program, aiming to equip prospective teachers with a strong foundation in subject knowledge, pedagogical skills, and hands-on classroom experience, leading to a Bachelor of Education degree. By 2030, the minimum teaching qualification will be a 4-year integrated B.Ed degree, requiring a verification of knowledge content and pedagogy. This will include strong training in student-teacher roles at regional schools. Two-year B.Ed programs are offered by multidisciplinary institutions, while the 4-year integrated B.Ed program is intended for those with a Bachelor's degree in specialized subjects. All B.Ed programs will include time-tested and latest pedagogy techniques, including foundational literacy and numeracy, multilevel teaching, disabilities, special interest or talents, use of educational technology, and learner-centered learning. All B.Ed programs will practice the fundamental duties of the Indian constitution while teaching any subject. Local teacher education programs will be available at BITEs, DIETs, and school and college complexes as master instructors to impart local professions, knowledge, skills, and vocational crafts. By 2021, a new national curriculum framework for teacher education, NCFTE 2021, will be formulated by the NCTE in consultation with NCERT.

Multidisciplinary teacher education:

The NEP 2020 encourages teachers to develop a broad-based understanding of various subjects beyond their specialized area of expertise, including liberal arts, sciences, humanities, social sciences, and professional education. This broad knowledge base enables teachers to offer interdisciplinary perspectives and holistic learning experiences. The multidisciplinary approach involves designing integrated curriculum frameworks that connect concepts and skills across different subject areas, promoting cross-curricular learning. Teachers are encouraged to employ innovative pedagogical strategies that leverage insights from multiple disciplines, such as project-based learning, problem-solving activities, experiential learning opportunities, and inquiry-based approaches. The approach emphasizes the application of learning to real-world contexts and challenges, integrating examples, case studies, and projects that demonstrate the relevance of academic concepts to everyday life. The multidisciplinary approach fosters critical thinking, creativity, and analytical skills by exposing students to diverse disciplinary perspectives. Teachers play a crucial role in facilitating discussions, debates, and collaborative activities, encouraging critical thinking and innovative solutions to complex problems.

Teacher educator development:

The National Education Policy (NEP) 2020 emphasizes the importance of teacher educator development programs to enhance their skills, knowledge, research capabilities, and leadership abilities. These programs can include workshops, seminars, conferences, short-term courses, and online training modules. The NEP encourages teacher educators to engage in research and innovation to advance knowledge, inform practice, and contribute to evidence-based policymaking. It advocates for capacity building initiatives to strengthen competencies in areas like curriculum development, assessment practices, instructional design, educational technology integration, and inclusive education strategies. Quality assurance mechanisms are also emphasized, with accreditation standards, performance metrics, and evaluation criteria assessing the quality of teacher education institutions and programs. Collaborative networks are encouraged to facilitate dialogue and collective problem-solving among teachers. Policy advocacy and leadership roles are encouraged to influence educational policies, reforms, and initiatives at local, regional, and national levels. The NEP 2020 aims to elevate the professionalism, expertise, and impact of teacher

educators, strengthening the entire education ecosystem and ensuring quality teaching and learning experiences for all students.

Teacher recruitment and career development:

The National Education Policy (NEP) 2020 aims to modernize teacher recruitment and career development systems, focusing on merit-based recruitment, Teacher Eligibility Tests (TET), continuous professional development, career advancement opportunities, performance evaluation and feedback, and incentives for rural and remote areas. The policy emphasizes the importance of subject knowledge, teaching aptitude, communication skills, and other competencies through transparent and standardized recruitment processes. It advocates for the implementation of Teacher Eligibility Tests (TET) to assess candidates' knowledge of teaching methodologies, educational psychology, and subject-specific content knowledge. The NEP also emphasizes the importance of performance evaluation and feedback mechanisms to assess teachers' effectiveness and support their professional development. It proposes financial incentives, housing support, professional development opportunities, and career progression pathways to attract and retain teachers in underserved and remote areas, ensuring equitable access to quality education for all students. Overall, the NEP 2020 seeks to elevate the status and professionalism of the teaching profession and improve overall educational outcomes.

Inclusion and Diversity:

Teachers are expected to create inclusive learning environments that prioritize equity and provide equal opportunities for all students. This includes removing barriers to learning, accommodating diverse needs, and ensuring educational resources and support services are accessible to every student. Teachers should develop cultural competence and sensitivity to effectively engage with students from diverse backgrounds, understanding and respecting their identities, beliefs, and values. Inclusive pedagogies, such as differentiated instruction, universal design for learning (UDL), cooperative learning strategies, and personalized learning experiences, are expected to cater to the diverse needs and learning styles of students. Teachers play a crucial role in supporting students with special educational needs and disabilities (SEN/D), emphasizing the importance of inclusive education. Teachers should promote gender sensitivity and address stereotypes and biases in the classroom, creating an inclusive learning environment where all students feel respected, valued, and

empowered. Teachers should also collaborate with families, communities, and other stakeholders to promote inclusion and diversity in education.

Teacher Qualities as per NEP-2020:-

The National Education Policy (NEP) 2020 defines teacher educator development as initiatives aimed at improving the quality, competence, and effectiveness of individuals responsible for training and preparing future teachers. This includes faculty members, trainers, mentors, and administrators involved in teacher education programs at various levels.

From the above chart it can be said that, The National Education Policy (NEP) 2020 emphasizes the importance of teacher educator development programs to enhance their pedagogical skills, content knowledge, research capabilities, and leadership abilities. These programs may include workshops, seminars, conferences, short-term courses, and online training modules. The NEP encourages teacher educators to engage in research and innovation in education to advance knowledge, inform practice, and contribute to evidence-based policymaking. It promotes the establishment of research centers, academic collaborations, and funding opportunities to support these endeavours.

Capacity building initiatives are also advocated to strengthen teacher educators' competencies in areas such as curriculum development, assessment practices, instructional design, educational technology integration, and inclusive education strategies. Quality assurance mechanisms are also emphasized to ensure the effectiveness and relevance of these programs. The NEP advocates for the establishment of accreditation standards, performance metrics, and evaluation criteria to assess the quality of teacher education institutions and programs.

Collaborative networks are encouraged among teacher educators to share best practices, exchange ideas, and build professional networks. The NEP promotes the formation of professional learning communities and knowledge-sharing platforms to facilitate dialogue and collective problem-solving.

Policy advocacy and leadership roles are also encouraged for teacher educators to influence educational policies, reforms, and initiatives at local, regional, and national levels. The NEP 2020 aims to elevate the professionalism, expertise, and impact of individuals responsible for

preparing and supporting the next generation of teachers, strengthening the entire education ecosystem and ensuring quality teaching and learning experiences for all students.

CONCLUSION:-

The National Education Policy (NEP) acknowledges the importance of teachers in upholding the dignity, respect, and honour of the profession. To achieve this, politicians should consider creating self-governing institutions similar to India's administrative services and state civil servants, accelerating teacher recruitment, and providing perks and facilities to attract creative young people. However, it is crucial to supervise and be accountable for their actions to achieve desired results. The nation building task will be led by a brilliant set of teacher educators and master educators who will prepare teachers and develop the creative abilities of the millions of the country. The demand for qualified teachers is high, and India's long history of research and knowledge creation is needed to lead research and innovation in the 21st century. The policy envisions a comprehensive approach to transforming the quality and quantity of teacher educators in India.

REFERENCES:-

Jana and chattopadhayay(2023), “Education for Teachers: considering the significance of NEP-2020”,International journal of research publication and reviews ,IssnA no.2582-7421,august.

Amzad md(2023), “Role of teachers in NEP -2020”, International journal of multidisciplinary Educational Research, Issn-2277-7881,vol.12,august.

Kumar akhilesh and ‘etc’(2022), “Teachers role:in the reference to NEP-2020”,journal of emerging technologies and innovative research(JETIR),Issn -2349-5162,September.

Sharma narendra(2022)’ “NEP-2020 features,importance in education and role of teachers”,techno LEARN:an international journal of education technology, December

https://www.ijmer.in/

https://www.education.gov.in/

5

THE ROLE AND IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON YOUTH

Dr. Pushpa R. Solanki
Assistant Professor
SMT. K. S. N. Kansagara Mahila College, Rajkot

Abstract:

Over the past few years, people of all age groups have become increasingly addicted to social media. Psychologists have warned then that excessive use of social media is one of the causes of mental health-related illnesses such as anxiety and depression, especially among young people. Prolonged use of social media can make young people feel isolated and lose self-confidence, which ultimately leads to anxiety and depression.

This article is based on the study of role and impact of Social media on youth.

Introduction:

What is social media?

Social media is a non-traditional medium. It creates a virtual world that can be accessed through the Internet. Social media is a vast network that keeps the entire world connected. It is a very good medium of communication. It exchanges information at a fast pace, containing news from every field.

Social media is a medium, which is different from all other media (print, electronic and parallel media). Social media creates a virtual world through the internet that a user can access using any of the social media platforms (Facebook, Twitter, Instagram etc.). In today's era, social media has become an important part of life, with many features, such as providing information, entertaining and mainly educating. Social media plays a positive role through which any individual, organization, group and country etc. can be enriched economically, socially, culturally and politically.

Composition Review:

Social media is a great platform in spreading popularity, where one can make himself or any of his products more popular. Today movie trailers, TV programs are also being broadcast through social media. Video and audio chats are also facilitated through social media, with Facebook, WhatsApp, Instagram being some of the major platforms.

While social media plays a positive role, often today's youth misuse it. By misusing social media, such people try to divide people by spreading ill will. Misleading and negative

information is shared through social media, which adversely affects the public. Sometimes the situation escalates to such an extent that the government becomes strict on the misuse of social media and we have seen that the government has even had to ban social media in states like Jammu and Kashmir. Social media was also banned in the farmers' movement in Madhya Pradesh and Maharashtra so that anti-social elements could not carry out any major incident under the guise of farmers' movement.

Problem Statement:

Social media has brought us closer to people but further away from ourselves. During the conversation with various phone calls and observation in Psychology department, it was found that the young generation, especially the 18 to 25-year-old people, were more obsessed with becoming famous in social media and feared that they would be lost somewhere if they did not get likes, Known as Fear of Missing Out (FOMO). After counseling several youths, Psychologist has come up with startling findings. In which 61% of the youth have become victims of FOMO.

A victim of FOMO is always afraid of being left behind. They will be constantly connected to the phone and social media. They constantly try to know what other people are posting, how many likes their posts get, what people respond to their posts etc. and later compare it with their own life. Sometimes, if you don't know anything, you get disappointed.

Social Media has both positive and negative impacts on Youth.

Positive Impacts Of Social Media:

A media platform can have many other negative consequences. As a recent study states that using a mobile phone while driving proves to be as dangerous as drunk driving. Typing text messages while driving can prove fatal. According to a survey, about 40 percent of motorists in the age group of 16 to 27 years use a mobile phone while driving.

An addiction center has been started in Ahmedabad's Government Mental Hospital in one and a half years to remove the obsession with social media. In which more than 30 patients per month come to the psychiatrist to get rid of social media addiction. So far more than two thousand patients have taken treatment to remove social media obsession. Regarding this, Superintendent of Government Hospital for Mental Health Dr. Ajay Chauhan said, 'Most of the patients who come for social media obsession are teenagers or young adults. These

patients start to feel restless due to the absence of social media at intervals. Some teenagers also come with the problem of becoming more aggressive towards their parents due to constant use of social media. He is treated with various sessions of psychiatrists. In some cases, the patient has to be admitted to the hospital. Parents also have an important role to play so that children do not become addicted to social media. If a small child does not take food, the parents hold the mobile in his hand. It is from here that the seeds of social media obsession are planted in most cases. If the parents use the mobile phone less, automatically the child will not get used to it.

Benefits to use social media:

There are number of advantages that we get with the use of social media, which includes providing platform for entertainers coming from all walks of life, discovery of passion and artistic talent. Major factor of using social media is social interaction, with 82% of teenagers agreeing that social media helps them to feel at-home.

Social Media can have various benefits as listed below:

I. Connectivity : Social Media let's you reconnect with people around the world. It helps you to explore other countries culture and art.
II. Education : Social Media provides plethora of resources for education and research.
III. Information and updates: It keeps you updated with important events surrounding us.
IV. Awareness: It helps us to raise awareness on important agendas.
V. Building Communities: Social media can play important role in finding new friends and communities, and easier dialog and communication.
VI. Mental Health: It helps in relieving stress by providing various content of entertainment and other motivational videos.
VII. Marketing: Biggest of businesses or brands are run by various marketing tools in which social media plays the most important role.

Social media a boon or curse to Today's youth:

In today's era of information technology, many revolutions are taking place, which cannot be counted, in which the special thing is that social media seems to be leading the way. Today, the advent of social media has proved to be beneficial as well as harmful. In which, with the

advent of applications like Google, Twitter, Facebook, WhatsApp, the people of this world have been able to get all kinds of facilities, along with it, it seems that a lot of obstacles have also been created.

A long time ago, our elders used to write letters to each other, they used to write their memories from their worries and the letters which are benefiting us today as historical evidences. And today, if there is any work or requirement, we are directly providing that requirement through email, WhatsApp, Facebook or Google, which is only sufficient for the necessity, no work can be done.

Today, as this western technology develops, the old Indian technology seems to be disappearing. In which earlier people sent messages to each other through mail, everything was done with paper and pen, books were read, news papers were read and today people get everything on social media so that our culture is seen to be destroyed. Today no one is ready to read a book or no one is ready to use paper or pen so the advent of these technologies has greatly benefited the people who are involved in the work to a great extent as all kinds of work has become faster and easier.

Todays, youth seems to be trapped in the serious illness of this social media. So they can have a bad or good effect on their whole life. There are social media users who influence each other by sending good or bad messages, including sometimes nasty or political social messages, which have hidden potential to create tension.

Youngsters today are chatting with unknown persons so that they are getting trapped in the big trap in which many people are trying to get trapped in their illusion by creating fake accounts. Due to which the life of that young person is turned upside down.

Today, young children and youths are also addicted to this social media, they are also getting trapped in this trap, even though it is time for them to get an education, they are only attracted to social media during the time they get. So that their future can be proven in danger, there is a possibility of negative effect on their life. So, It is a matter to be taken care of by the parents of children and youth.

Conclusion:

Many studies shows that more frequent use of social media can have negative effects on the mental well being of children and todays youth, including:

a) Depression
b) Anxiety
c) Poor sleep
d) Low self-esteem
e) Poor body image
f) Eating Disorders
g) Self Harm
h) Loneliness

Social media can also affect communication with each other, shape perceptions of self worth, effect social skills development. Some other negative effects of social media on youth include: Distraction and Procrastination. Researches say that excessive use of social media can lead to unhappiness and dissatisfaction with life. For example, Nucleus Research has reported that Facebook contributes to 1.5 % of the world's total off-office productivity and tiktok is causing social disturbance.

At last, we can say that As every coin has two sides, Social media also has merits and demerits, which depends upon how one uses it.

References:

1. Kalpidou, M., Costin, D., & Morris, J, The relationship between Facebook and the wellbeing of undergraduate college students. Cyber psychology, behaviour, and social networking, 14(4), 2011, pp 183-189.
2. Jacobsen, W. C., &Forste, R, The Wired Generation: Academic and Social Outcomes of Electronic Media Use Among University Students. Cyber psychology, Behaviour, and Social Networking, 14(5), 2011, pp 275-280.
3. Sushma Rawath.S , Dr. R.Sateeshkumar , Venkateshkumar , The Impact Of Social Media On Youth , page no . 89 – 96.
4. Ashavidya kusuma , Department of Comptuing and informatics , Bournemouth University, Bournemouth , Great Britain , The Impact Of Social Media On Youth.
5. Divya Bhaskar Newspaper
6. Gujarat Samachar Articles

6

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY: AN ANALYSIS OF ITS RELEVANCE BENEFITS IN INDIA

Joshi Mehul Rajeshkumar* and Joshi Pooja Dilipbhai[1]
*College Student, Department of Commerce, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad
[1]Research Scholar, Department of Commerce, Maharaja Krishnkumarsinhji Bhavnagar University

ABSTRACT

Many years ago Corporate Social Responsibility (CSR), a concept comparatively new to India, is rapidly growing now-a-days. Corporate Social Responsibility is now accepted as a means to achieve sustainable development of an organization. Corporate Social Responsibility (CSR) is a concept, which states that Private Corporation or public organization has a responsibility to society. It minimizes the cost as well as risks thereby, increasing the brand value and reputation of the company. It provides amenities the alignment of business operations with high social values. The CSR activities need to be in tune with effective strategic policies so that the aim of sustainable environmental, social and economic progress may be achieved. CSR is deemed as a point of convergence of various initiatives aimed at ensuring socio-economic development of the community. Furthermore the fact that mainstreaming CSR into businesses could be instrumental in delivering societal value, especially in a developing country like India, this paper specifically aims at providing an understanding and objectives of concept of CSR and analyses and impact of CSR in India. There are several challenges facing CSR in India and the paper provides suggestions to overcome them and accelerate the CSR initiatives in India.

KEY WORDS: Corporate Social Responsibility, CSR challenges, philanthropy

INTRODUCTION

Corporate Social Responsibility is a growing and important part of an organization's overall strategy. The voluntary compliance of social and ecological responsibility of companies is called Corporate Social Responsibility. It is basically a concept whereby companies decide voluntarily to contribute to a better society and a cleaner environment. It is a concept whereby companies integrate social and environmental concerns into their business operations and their interaction with their stakeholders on a voluntary basis. It is represented

by contributions undertaken by companies to society through its business activities and social investment. CSR is also linked with the principal of sustainability, which argues that enterprises should make decisions based not only on financial factors such as profits or dividends, but also based on the immediate and long term social and environmental consequences of their activities. CSR is the responsibility of an organization for the impact of its decisions and activities on society, the environment & its own prosperity known as the TRIPLE BOTTOM LINE of people, planet and profit. Triple bottom line concept (3P) explains that in order to sustain in the long run a corporation should pay attention to the following components:

People relates to fair & beneficial business practices towards labor, the community and region where corporation conducts its business. Support from people (society) in business area is needed for corporate sustainability. As an integral part with society, corporation needs to have commitment in giving optimum benefit to the society.

Planet refers to sustainable environmental practices. There is a causal relationship between corporations and planet. If corporations preserve their environment, environment will benefit them. A triple bottom line Co. does not produce harmful or destructive products such as weapons, toxic chemicals or batteries containing dangerous heavy metals.

Profit is the economic value created by the organization after deducting the cost of all inputs including the cost of the capital tied up. It is the most important thing and also main objective of every business. Profit can be increased by improving work management through process simplification, by reducing inefficient activities, save processing and service time and usage of material as efficient as possible. 2 Corporate social responsibilities is a commitment to improve the well - being of a community. It is not charity but it is a core business strategy of an organization. It is a way which strikes a balance between economic, social and environmental imperatives.

DEFINITIONS OF CSR

Corporate Social Responsibility has been defined by many authors and institutions in recent times.

Bowen has suggested that the “social responsibility of businessman refers to the obligations of businessmen to pursue those policies, to make those decisions or to follow those lines of action which are desirable in terms of the objectives and values of our society.”

European Commission described CSR as "a concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interaction with their stakeholders on a voluntary basis."

World Business Council for Sustainable Development defined CSR as "the continuing commitment by business to behave ethically and contribute to economic development while improving the quality of life of the workforce and their families as well as of the local community and society at large.

According to Forbes (2010), corporate social responsibility works in two ways. The company gives back to the society, in turn, people get to know about the company who helped them most and cater to their products and services.

According to Infosys founder, Narayan Murthy, "Social responsibility is to create maximum shareholders value, working under the circumstances, where it is fair to all its stakeholders, workers, consumers, the community, government and the environment."

OBJECTIVES

1. To develop an understanding of concept of CSR

2. To analyze the development of CSR and its impact in India and its changing trends

3. To understand the policies governing CSR

4. To analyze the CSR initiatives in India including SMEs

5. To study the challenges faced by CSR in India

6. To provide suggestions for accelerating CSR initiatives

7. The present Paper attempts to find out whether industries are voluntarily giving back something to the society or are these actions inspired by a sense of a guilty to the society, earning good name in the market, philanthropy etc.

RESEARCH METHODOLOGY

The research paper is an attempt of exploratory research, based on the secondary data sourced from journals, magazines, articles, newspapers and media reports.

Looking into requirements of the objectives of the study the research design employed for the study is of descriptive type. Keeping in view of the set objectives, this research design was adopted to have greater accuracy and in depth analysis of the research study. Available secondary data was extensively used for the study. The investigator procures the required data through secondary survey method. Different news articles, Books and Web were used which were enumerated and recorded.

LIMITATIONS

As the subject is very vast the present paper will be subjected to the following limitations.

- The research paper is subjected to only few successful companies like **Infosys, Wipro** and **Tata** as studying the observance of CSR by all the Indian companies would be beyond the researcher's capacity.
- Non availability all company's data.
- Time constrain.

ACTIVITIES INCLUDED IN CSR

Companies Bill prescribes activities that may be included by companies in their CSR policies:

• Eradicating extreme hunger and poverty;

• Promotion of education;

• Promoting gender equality and empowering women

• Reducing child mortality and improving maternal health;

• Combating human immunodeficiency virus, acquired immune

• Deficiency syndrome, malaria and other diseases;

• Ensuring environmental sustainability;

• Employment enhancing vocational skills;

• Social business projects;

• Contribution to the Prime Minister's National Relief Fund or any other fund set up by the Central Government or the State Governments for socioeconomic development and relief and funds for the welfare of the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes, other backward classes, minorities and women; and;

• Other matters as may be prescribed.

CHANGING TRENDS IN CSR FROM CHARITY TO RESPONSIBILITY

An insight into the history of CSR reveals that till 1990s it was solely dominated by the idea of philanthropy. Considering CSR as an act of philanthropy, businesses often restricted themselves to one time financial grant and did not commit their resources for such projects. Moreover, businesses never kept the stakeholder in mind while planning for such initiatives, thereby reducing the efficacy and efficiency of CSR initiatives. However, over the last few years, the concept of CSR has been changing

THE RELEVANCE OF CSR WITHIN AN ORGANIZATION

It has also been found that to a growing degree companies that pay genuine attention to the principles of socially responsible behavior are also favored by the public and preferred for their goods and services. This has given rise to the concept of CSR. The concept of corporate social responsibility is now firmly rooted on the global business agenda. Some of the positive outcomes that can arise when businesses adopt a policy of social responsibility include:

COMPANY BENEFITS

1. Improved financial performance;
2. Lower operating costs;
3. Enhanced brand image and reputation;
4. Increased sales and customer loyalty;
5. Greater productivity and quality;
6. More ability to attract and retain employees;
7. Reduced regulatory oversight;
8. Access to capital;
9. Workforce diversity;

10. Product safety and decreased liability.

BENEFITS TO THE COMMUNITY AND THE GENERAL PUBLIC

1. Charitable contributions;
2. Employee volunteer programs;
3. Corporate involvement in community education, employment and homelessness programs;
4. Product safety and quality.

ENVIRONMENTAL BENEFITS

1. Greater material recyclability;
2. Better product durability and functionality;
3. Greater use of renewable resources;

Integration of environmental management tools into business plans, including life-cycle assessment and costing, environmental management standards, and eco-labeling.

HOW COMPANIES BENEFIT FROM THE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY CONCEPT?

Across the globe, the concept of CSR has been accepted as an element for success and survival of business along with fulfilling social objectives. Demands for CSR may be viewed in the context of four major arguments (Porter and Kramer, 2006):

1) Moral obligation to "do the right thing";
2) Sustainability, focused on environmental and community stewardship;
3) License to operate, since corporations need approval to do business; and
4) Reputation in terms of the company's image, brand, morale, or stock value.

No matter the size of an organization or the level of its involvement with Corporate Social Responsibility every contribution is important and provides a number of benefits to both the community and business. Contributing to and supporting Corporate Social Responsibility

does not have to be costly or time consuming and more and more businesses active in their local communities are seeing significant benefits from their involvement:

1. Reduced costs
2. Increased business leads
3. Increased reputation
4. Increased staff morale and skills development
5. Improved relationships with the local community, partners and clients
6. Innovation in processes, products and services
7. Managing the risks a company faces

CONCLUSION

CSR clearly impacts our corporations, society, and educational organizations. Despite its complexities, the numerous sustainability initiatives point toward continued, positive impact. CSR policy should function as a built-in, self-regulating mechanism whereby businesses would monitor and ensure their adherence to law, ethical standards and international norms. In the recent years corporate business houses have substantially involved towards societal responsibilities. Companies have started to realize the importance of CSR and initiating the steps towards it.

It is found that there is a need for creation of awareness about CSR amongst the general public to make CSR initiatives more effective. This effort will also motivate other corporate houses to join the league and play an effective role in addressing issues such as access to education, health care and livelihood opportunities for a large number of people in India through their innovative CSR practices. It is difficult for one single entity to bring about change, as the scale is enormous. Effective partnerships between corporate, NGOs and the government will place India's social development on a faster track. The CSR regime in India is in a nascent stage and there will be hitches, and a lot of fine-tuning will be required before we hit the perfect balance. What is commendable is the spirit with which India has made her corporates socially responsible and in that, led the world’s most developed nations.

REFERENCES

1. Carroll, A. B., A (1979) “Three-dimensional conceptual model of corporate performance”, Academy of Management Review, Vol. 4 No. 4, pp. 497-505

2. “A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility, “European Commission press release, http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/_getdocument.cfm?doc_id=7010, 25 October 2011.

3. http://www.cuts-international.org/pdf/Draft-CSR_ Rules_2013.pdf

4. Ideas & Insights by Eduvisors – CSR in Education and Impact of New Companies Bill, http://eduvisors.com/dwnld_assets/PDF/Ideas_Insights_by_Eduvisors_CSR_in_Education_and_Im pact_of_New_Companies_Bill2.pdf, Accessed 1,May 2014

5. Porter, M.E. and M.R. Kramer (2006) Strategy and society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. Harvard Business Review, December, 2006, Reprint R0612D

6. Vikas Choudhary; Suman Tandon, Corporate Social Responsibilities Of Public Sector Banks In India

7. Das Gupta A (ed) (2010) Ethics, business and society (Sage, Singapore).

8.http://www.articlesnatch.com/Article/Corporate-Social-Responsibility-Trends-In-India/768547#.UNyDxqyI5ko

9.http://www.icharity.in/news/research-reports/93-corporate-social-responsibility-issues-and-challenges-in-india.html, Accessed 4,May 2014

10. Kotler, Philip and Lee, Nancy: Corporate Social Responsibility: Doing the most good for Your Company and your cause, John Wiley and Sons, 2005.

11. P. Sivaranjini, T. Rekha, T.S. Nisha, Issues and Challenges Faced By Corporate Social Responsibility In Community Development, India Human Resource Development

12. Geeta Rani & Kalpana Hooda, Corporate Social Responsibility: Review Of Literature

13. Nilesh R. Berad, Corporate Social Responsibility – Issues and Challenges in India

14. Corporate Social Responsibility Practices in India, Times Foundation, the corporate social responsibility wing of the Bennett, Coleman & CO. Ltd.

7

THE ROLE AND IMPACT OF SOSIAL MEDIA ON YOUTH

Dr. Arti Patel
Assistant Professor
Sardar Patel College Of Education
Bakrol, Vadtal Road, Vidyanagar, Anand, Gujarat

ABSTRACT:-

Youth, persons between the ages of 15 and 24 (UNESCO, n.d.), is a critical period for physical and mental development and is a time when the values and values necessary to become a responsible citizen are learned. his or her future leader (Fraley et al., 2013; Lee and Cole, 2009). Social media is the newest form of media and has many possibilities. It includes many features such as chat, messaging, photo sharing, audio and video sharing, speed dialing, global connection, instant connection etc. in a single channel. Since it is one of the fastest growing brands in the world, it is very important for people of all ages. Internet usage is increasing day by day and reaching high speeds all over the world today. Increasing numbers of young people across all age groups are making the switch from electronic media, such as television viewers and radio listeners, to social media. Nowadays, the percentage of young people switching to social media is very high and it has a great impact on young people. This activity of social media has raised many questions regarding its effects in society and it is accepted that social media affects people's lives and is a modern way of determining the nature of these effects in any society, especially Andres Kaplan (2010) explained: In his research, social media has It shows that it is an internet-based application built on its ideological and technological project, allowing users to design and share

Keywords:- social media, youth, facebook, whatsapp

Introduction:-

Social media refers to a form of interaction between people who create, share, and/or exchange information and ideas in informal communities. Social media refers to a variety of technologies that facilitate the sharing of ideas and information among users. From Facebook and Instagram to platform X (formerly Twitter) and YouTube: more than 7 billion people, or 60% of the world's population, use social media. Social media is a digital technology that enables the sharing of ideas and information, including text and images, through social

networks and communities. Social media sites feature user-generated content that encourages interaction, liking, commenting and discussion. More than 7 billion people in the world use social media. Social media is praised for helping people build community and has the misconception of simplifying information and rejecting rhetoric. Social media is also an important part of most marketing efforts. The world's largest social networks are Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram and WeChat.

What Social Media Is Using Today

Social media is generally divided into six categories:

social media, social media advertising, social media, media sharing, websites, and online forums. These different sites offer users a wide variety of purposes and interests. Some ask about their loved ones, some ask about people in business life. People use them to find others in the world who share their political or other views. Entertainers use social media to connect with fans, politicians with voters, charities and donors. Governments often turn to social media to provide important information during emergencies. Social media has become an important marketing tool for companies. Companies use it to find and connect with customers, increase sales through marketing and promotions, identify rapidly changing consumer trends, provide customer service or support, and gather information about users, sometimes more quickly.

Top 10 Social Networking Sites Worldwide

According to DataReportal, the top social media providers as of January 2023 are:

Facebook (2.96 billion users)

YouTube (2.51 billion users)

WhatsApp (2 billion users)

Instagram (2 billion users)

WeChat (31 billion users)

TikTok (05 billion users)

Facebook Messenger (931 million users)

Douyin (715 million users)

Telegram (700 million users)

Snapchat (635 million users)

Benefits of Social Media

Connection

Connections are one of the most important benefits of social media. It can connect countless users anytime, anywhere. Information can be spread globally through social media and its connections, making it easier for people to communicate. It results in worldly relationships.

Education

The use of social media in education is encouraged. Students and teachers can sign up for collaborative forums to facilitate constructive learning. It also helps develop skills by improving knowledge and creativity.

News and Updates

Stay informed about what's going on in the world or in the lives of others through social media. Unlike television, radio or newspapers, social media allows anyone to present information effectively by presenting the real picture. It helps display real-world data from around the world.

Awareness

to know People are more conscious thanks to social media. It acts as a conduit of information that provides a path to innovation and success through the development of knowledge and skills. Social media tells a lot about world events and makes people more aware of their surroundings.

Share everything with others

Social media is the perfect platform to express your feelings and thoughts: a song, a poem, a piece of art, a decadent dessert, or anything else. Anyone can make their art shine online for millions to see. Sharing works of art with others can open the door to more imaginative and creative endeavors. **Helps build community**

They live in a diverse world with people from different cultures, beliefs and backgrounds. Social media connects these people by connecting them to social media. Therefore, promoting unity facilitates social development. For example, food enthusiasts can join food service communities, gamers can join gaming-oriented communities, etc. can join.

good reason

Good deeds can be promoted on social media. It is a great tool to support a good cause, such as donating money to cancer patients, for example those who need money for medical treatment. Anyone can use social media to help others financially, but it's the easiest and fastest way to promote something of value.

Mental health

Social media sites are very effective. Many groups can support people struggling with anxiety, depression and loneliness. These people who instill happiness can help develop positive relationships with others while also instilling a positive attitude, thus improving mental health.

Brand Reputation

Social media improves business relationships by increasing interaction between users; promotion increases sales, which increases profits. Customer reviews and comments are a great resource for a business. The user's tendency to collect allows companies to become more popular and raise money.

Product introduction

Social media contributes to the promotion of many products. Attractive product images and descriptions attract users' attention, which increases sales and increases customer awareness of products and services.

Customer interaction

Social media site receives feedback from customers offering products and services and promotes them. Users from all walks of life leave various comments and suggestions that can help improve and satisfy their interests.

Promotion

Social media is a great support for online business and marketing. Documentation and promotion provide a better user experience and contribute to the company's profitability. It improves customer relationships and ensures customer loyalty, which is essential for the growth of any business.

Disadvantages of Social Media

Social-emotional change

Social media threatens emotional bonds. Everything is communicated through digital media, which can hinder conversation. Common sense is lost when people approach each other to greet each other via text message instead of hugging each other.

Rapidly reduces skills

As the number of actual face-to-face conversations and face-to-face meetings decreases, quick wits also decrease. The sense of humor and sporting tête-à-têtes were destroyed; The feeling of love, friendship, fun and enjoyment has vanished due to the impact of social media on one's mental health.

Inducing fear about one's feelings

People who use social media to communicate lack empathy and won't blink when they have to hurt someone. The latest trolls, negative comments and comments are evidence of the heart-to-heart exchange that occurs due to the invisible nature of social media. indicates extreme Spending time together means being 'in the moment' and in the moment. Make memories by talking about the past, present and future when friends and family gather. Unfortunately nowadays, with social media also available on mobile phones, people spend most of their time 'swiping' through text.

Lack of understanding and judgment

Emotions are conveyed through words and sounds; but to achieve this, it is necessary to be physically present with another person to effectively convey emotions. But social media offers another option, hiding its true meaning when someone shares it.

Missing family time

Social media has become the cause of many relationships due to families not being able to spend quality time together. Family time has taken over “me” space and privacy has become a priority (due to the quality of social media posts). Internet Use People, especially children, are victims of the Internet where they are easily trapped by threats, mischief and other malicious activities. Fake news and rumors spread, leading to depression and suicide.

Hacking

The weaknesses of social media have also revealed how easy it is to collect personal information. To avoid such problems, password settings must be constantly updated and the profile must be locked.

Distracted thoughts

Social media does not change. New messages, notifications, and updates cause you to constantly check your phone, which leads to distraction. People waste time just looking at new things and even neglect important tasks.

Alleviates laziness

Spending hours glued to our mobile phones in bed causes many health problems such as obesity, stress and high blood pressure. Technology and associated social media have led to an increase in laziness among people due to lack of exercise or physical activity.

Social media addiction is a serious problem among young people, resulting in negative consequences. While checking social media and using your phone sparingly isn't a bad thing, productive time and energy is wasted due to overuse. Fraud and relationship problems people now use social media as a dating and marriage site. However, there is a high chance that the information in the profile may be incorrect, which could ultimately lead to a toxic relationship or even a breakup.

Positive effects of social media on young people: -

Promotes Creativity:

In today's world, social media is about profit and creativity. Everything from images to videos to written content can be published online if you have the skills and abilities. So if a

teenager enjoys writing, cooking, sewing or any other hobby, this can be supported and respected by sharing on social media and getting feedback from the audience.

Social Media as Learning Tools: Social media is a great source of learning. You can gain additional knowledge and different perspectives by being creative and connecting with others on social media; This can be used to teach more people. Moreover, you can also collect and obtain information through social media sites such as YouTube, Twitter, blogs and other news programs. Many educational institutions also use social media to reach students and others.

Improves social and communication skills: Social media gives young people the opportunity to initiate conversations with their peers. Comparison can help you get to know the environment and other potential candidates for the job interview. They may have more time to think about their work and seek out people who share their interests. Moreover, they can chat online.

Provides Them with a Platform to Speak Up: Many youngsters feel they have nobody to talk to or nobody to listen to them. Therefore, they feel shy talking to people in public. However, social media can act as a platform for them to express themselves through their writings, images or even making videos. This allows them to express themselves indirectly as social media might give them the confidence to speak out in public too.

Brings About a Positive Change Using Social Media: Most youths use social media to do good and make positive changes within the community. Social Media shows a path to support causes, condemn an issue, raise money, and promote charity events.

Acts as a Confidence Booster: Relying on social media for self-worth is quite dangerous as it can bring about major shifts in your moods. At the same time, it can be seen as a positive change as it helps boost your self-confidence. For example, it can help a shy, introverted teenager become bold and confident. They can introduce each other to different ideas and varied ways of living.

Apart from certain negatives, where one might have to venture carefully, social media can have quite a lot of positive effects on the youth. Like improving communication, introducing each other to different lifestyles, and expressing yourself creatively. As long as no negative streak is shining, you should encourage them to use it responsibly.

Negative impact of social media on youth:-

Depression on Facebook

Facebook depression is a psychological condition linked to social media use. Teenagers frequently experience a depression known as a Facebook depression when they are persuaded to feel inferior to their peers on social media. Teenagers are more likely to experience this type of emotional disturbance when they feel the desire to stand out, fit in, or be liked by their Facebook friends.

Stress

Instead of taking time for ourselves, we are more interested in what others are doing. Social media negatively impacts the thinking processes and emotions of those who use it more frequently, making them depressed and anxious.

For study, job, and personal life, good mental health is crucial. Thus, it is advised to limit spending to a half-hour studying other than wasting all our time on social media. Time is an expensive asset to waste.

Cyberstalking

In the modern era, cyberstalking has become a problem. Facebook stalking, Instagram stalking, and WhatsApp stalking have all been topics of previous publications.

Smartphones are bringing people together. But, today's youth are experiencing the harmful consequences of smartphones. Your social media pals will be aware of where you are if you frequently share your location.

Teens are used to sharing their watch lists, playlists, reading lists, and check-in locations as well as status updates. They develop an addiction to this behaviour and become hyperactive as a result of constantly checking for updates from their buddies.

They feel that timely responses are required, so they check each message and alert. Social media helps teenagers make new acquaintances, and they never stop using it.

Despite being virtual, these interactions have the potential to raise anxiety and worsen depression. When their online acquaintance is unavailable or doesn't answer right away, some teenagers experience loneliness.

Every SMS or status update was taken seriously. Parents need to have constructive discussions with their children and offer advice on how to handle difficult situations. Parents must give their children their undivided attention, especially teenagers.

Online bullying

A cyberbully is someone who uses social media to spread untrue, humiliating, or antagonistic material to certain people. Cyberbullying is one of the main negative impacts of social media that has become increasingly common in recent years. Long-term cyberbullying victims frequently develop psychosocial issues such sadness, loneliness, stress, anxiety, and low self-esteem. Some even contemplate suicide.

Cyberbullying is on the rise, and the lack of a system to identify the people behind the accounts is to blame.

Conclusion

In nutshell, social media is a significant part of our lives today. The youth must be able to use their time productively to improve their lives and not squander their valuable time. To be on social media is not a choice today, youth need to decide how to utilize it to the best of their advantage. that advantages of the social media outweigh its disadvantages. For the youth, seminars, audio-visual tools, group discussions, and online reading materials play essential roles in shaping their personalities. Social media is a possible amplifier of both risks and paybacks, so the youth must actively and profitably involve themselves in this online ecosystem.

References:-

- A.Keating and G. Melis, “Social media and youth political engagement: Preaching to the converted or providing a new voice for youth?,” Br. J. Polit. Int. Relations, vol. 19, no. 4, pp. 877– 894, 2017, doi: 10.1177/1369148117718461.
- Brady, K. P., Holcomb, L. B., & Smith, B. V, The use of alternative social networking sites in higher educational settings: A case study of the e-learning benefits of Ning in education. Journal of Interactive Online Learning, 9(2), 2010, pp 151-170.
- Jacobsen, W. C., &Forste, R, The Wired Generation: Academic and Social Outcomes of Electronic Media Use Among University Students. Cyber psychology, Behaviour, and Social Networking,14(5), 2011, pp 275-280.

- Kalpidou, M., Costin, D., & Morris, J, The relationship between Facebook and the wellbeing Of undergraduate college students. Cyber psychology, behaviour, and social networking, 14(4), 2011, pp 183-189.
- S. A. Sumner, D. A. Bowen, and B. Bartholow, “Factors Associated with Increased Dissemination of Positive Mental Health Messaging on Social Media,” Crisis, vol. 41, no. 2, pp. 141–145, 2020, doi: 10.1027/0227-5910/a000598.

8

Mental Health in Technical and Non-technical Employees

Jignesh V. Sonani
Research Scholar
Shamaldas Arts College, Psychology Department,
M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar, (Gujarat)

ABSTRACT

This study was conducted to investigate the difference of mental health among technical and non-technical employees. The main purpose of this research is to increase knowledge of the relationship between mental health and employees, and highlight the need for psychosocial support for technical and non-technical employees. A total of 120 samples of technical and non-technical employees at different company, were taken from surat city in gujarat. Their samples were taken along with the data collected with the help of 'Mental Health Inventory' this scale was constructed by A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The original Hindi inventory was translated in Gujarati and standardized by Bhavna Thummar (2009). The data was used to obtain the mental health measurement of the subjects. The collected data was statistically analyzed with the help of ANOVA. The results show that there is significant difference in mental health between technical and non-technical employees. (F=14.63). There is significant difference in mental health between male and female employees. (F=5.45). There is no significant difference in mental health between employees and gender. (F=1.56). The findings show that two hypotheses except one are rejected. According to the findings, non-technical employees have better mental health than technical employees. Mental health of female employees is found to be better as compared to male employees. There is a difference in mental health among the marital status of the employees.

Key Words: Mental Health, Employees, Technical, Non-Technical, Gender, Marital Status

1 INTRODUCTION

The 21st century is the era of technology. As much as technology is needed in this century, mental health is needed even more. But young people who are so immersed in technology are not maintaining their mental health. Because of this, they become victims of

mental illness. From a new school or college to staying away from home, finding a new job, settling down, etc., changes have to be faced during youth. For many people, this period is full of excitement. So many times, it also brings stress and fear. Especially in the present era of technology, many facilities have come for the youth. But the era of technology has also brought problems with it. Being in technology all the time is a constant stressor for young people. Due to this, the youth have given more importance to virtual life as opposed to real life. This reason also plays a major role in mental stress or illness. Struggles in life, natural calamities like earthquakes, tsunamis, and epidemics like the swine flu, corona also contribute to increasing stress unknowingly.

What is technical employee/Job?

A technical employee is any employee engaged in work requiring knowledge and training in a specialized, complex procedure or operation as opposed to routine mental, manual, mechanical, or physical work. Technical jobs require specialized knowledge and skills in a particular area of technology. These jobs often involve coding, tools, engineering, or other technical tasks. Some examples of technical jobs include Software Engineer, Application Development, Web Developer, Data Scientist, Machine Learning Engineer, and Cyber security Engineer, Information Security Analyst, Computer Systems Analyst, Sales Engineer, Computer Research Scientist, Network and Systems Administrator.

What is non-technical employee/Job?

Non-Technical Employees means employees who are not Technical Employees. Non-technical jobs do not require specialized technical skills. These jobs often involve customer service, marketing, sales. Some examples of technical tech jobs include Customer Service Representative, Teachers, Social worker, Marketing Manager, Management Consultant, Investment Banker, Content Writer, Management Consultant, Business Analyst, Social Media Manager, Business Development Manager, Sales Representative, and Product Manager.

What is Mental Health?

Mental health is our ability to enjoy life and meet the demands of everyday life. Mental health allows us to be productive, develop satisfying relationships with others, and adapt to change. And let’s find a solution in difficult times. We all experience times when we react inappropriately to a situation or feel "depressed" or "frustrated". According to Lehner

and Cube “Mental health is an adjustment to the world and to other persons that maximizes the individual's satisfaction.” Herbal Carol (1969) “Mental health is the creation of conditions in which a healthy emotional life is possible and the treatment of milder mental illnesses makes it possible to prevent more severe and acute mental illnesses.” All these definitions have a few literal differences. The common thread of all is that mental health is the intensive scientific effort to achieve a satisfactory state through healthy adjustment.

Review of Literature

Garg, N., Mohanty, N. and Mohanty, J. (2018). Conducted by study of engineering employees work affect on mental health: a study of private sector employees in bhubaneswar. The results of this study show that cadre along with gender appeared to have a significant effect on the mental wellbeing of software engineering employees. Ranjith, S., Rosely, K., Rogina, J.S., & Savarimuthu (2020). Conducted by study of A Study to Assess Mental Health among IT Professionals in Selected Company, Kancheepuram District, Tamil Nadu. The results of this study show that high rates of occupational stress pose a risk to mental health. Compromised mental health in the long term has a negative impact on a person's personal, family, professional and social life and significantly increases the incidence of mental disorders. Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021). A Comparative Study of Mental Health Issues among Private and Public Sector Employees in Delhi NCR. The results of this study show that divorced employees were found to have higher levels of stress. Some common reasons for high levels of stress among divorced employees may include: money problems, work-related stress, relationship or other family problems, moving house or starting a new job. WHO also says, globally, about 350 million people of all ages suffer from depression and it is the leading cause of suicide in the 15 to 29 age group. Sonara. A (2018). Mental health among technical and non-technical working employees. The results of this study show that there is significant difference in the mean score of mental health between technical and non-technical employees. Andhariya, M.J. (2023), Conducted by study of Mental Health, Psychological Wellbeing and life Satisfaction of Bank Employees. The results of this study show that there is a difference between the mental health of male and female bank employees with respect to gender. Her study found that female has better mental health than male.

2 METHODOLOGY

(1) Objectives

The present study was, hence, undertaken with the following objectives.

1) To study of mental health among technical and non-technical employees.
2) To study of mental health among male and female employees.

(2) Hypothesis

The following things of hypothesis have been formulated for the investigation, here, researcher builds a null hypothesis.

1) There is no significant difference in mental health between technical and non-technical employees.
2) There is no significant difference in mental health between male and female employees.
3) There is no significant difference in mental health between employees and gender.

(3) Participants

Total participants of 120 technical and non-technical employees at different company. Were randomly selected from Surat city in Gujarat. The care was taken that the socio-economic levels of all subjects remain almost the same. The average age of participants was 18-40 years.

Table No. – 1
A Table of Sample Distribution

Independent Variable	Technical	Non-technical	Total
Male	30	30	60
Female	30	30	60
Total	60	60	120

(4) Design

The experimental design for this study was 2 x 2 factorial design. The first independent variable was Employees (Technical & Non-technical). The second independent variable was use of Gender (Male & Female). The dependent variable was mental health score.

(5) Measuring Instruments

For collecting the pertinent data, the following measuring instruments were used.

(a) Personal Information Schedule

The main purpose of this schedule is to collect certain pertinent data regarding the variables of the study, the various information such as, gender, age, type of employees, work hours, work experience are collected through this schedule.

(c) Mental Health Inventory

The inventory was developed by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). To measure the mental health. Here is the information about the inventory. The original Hindi inventory was translated in Gujarati and standardized by Bhavna Thummar (2009). This inventory divided in six important areas of Mental Health in this inventory 56 questions. Each question has four options. It is sequence in this Always, Often, Some times and never to get target group has to choose any one option after data collection. It is analyzed and finds the solution.

Reliability

To decide reliability of this inventory by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The reliability of Mental Health Inventory by Split-half method is r = 0.73 (N = 600).

The original Hindi inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thummar (2009). They take 100 samples and decide the reliability of this inventory by Split-half method. To know the reliability of dimensional Mental Health Inventory is r = 0.74.

Validity

To decide validity of this inventory by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The validity of Mental Health Inventory by Construct validity is r = 0.57 (N = 600).

The original Hindi Inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thmmar (2009). The validity of Mental Health inventory by Construct validity is r = 0.68.

(6) Procedure

A very smooth, cooperative and fresh environment was created for collecting the data, the investigator approached individually to all participants. The ‘Mental Health Inventory’ was given to the participants when participants fill up the scale, these were collected. The scoring was done according to the manual.

The Mental Health Inventory has six areas (1) Positive Self Evaluation (2) Perception of Reality (3) Integration of Personality (4) Autonomy (5) Group-Oriented Attitude (6) Environmental Mastery. To ask him to tick mark (✓) before the question if they agree with this Mental Health Inventory is to measure the four options, 'Always', 'Often' 'Sometimes' and 'Never'. 56 questions and Positive and Negative is Questions included in the Inventory. Positive is to be Scored 1, 2, 3 and 4. Negative is to be Scored as 4, 3, 2 and 1. The maximum is arrived at 224 and minimum score of 56 in this Inventory. It is interpreted that higher the area of value attained, the quantum of Mental Health is less and the lower the area of value attained, the quantum of Mental Health is more.

(7) Statistics

Here in this study ANOVA was conducted as a statistical technique to prove the objective.

3 RESULT

Table No - 1
Summary of analysis of variance for mental health in technical and non-technical employees

Source of Variation	Sum of Square	df	Mean Sum of Square	'F' Ratio	Level of Significant
A (Employees)	6795.08	1	6795.08	14.63	0.01
B (Gender)	2530.01	1	2530.01	5.45	0.05
A x B	297.67	1	297.67	1.56	NS
Wss	53866.37	116	464.37		
Tss	63489.13	119			

NS = Not Significant

Table No - 2
Showing means scores of technical and non-technical employees

Employees	N	Mean	'F' Ratio	Level of Significant
Technical	60	137.65	14.63	0.01
Non-technical	60	122.60		

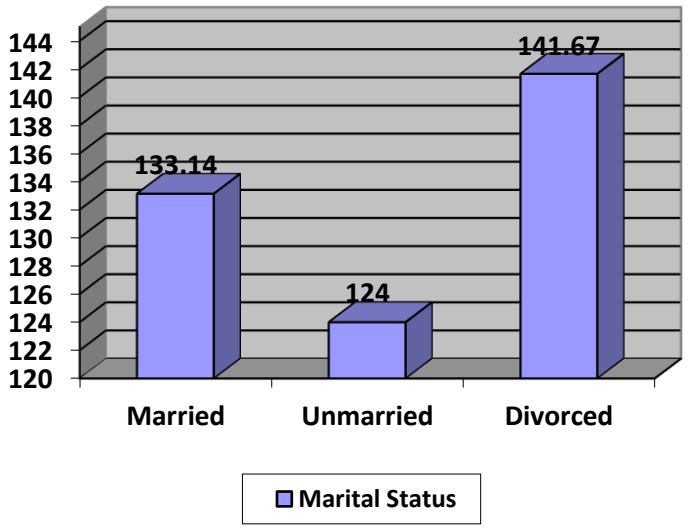
Table No - 3
Showing means scores of male and female employees

Gender	N	Mean	'F' Ratio	Level of Significant
Male	60	134.72	5.45	0.05
Female	60	125.53		

Table No – 4
Showing means scores of Employees Marital Status

Marital Status	N	Mean
Married	63	133.14
Unmarried	48	124.00
Divorced	09	141.67

Chart No – 1
Showing means scores of Employees Marital Status

4 DISCUSSIONS

The chief aim of the present research was to examine mental health among technical and non-technical employees. The derived result shows that out of three hypotheses, one hypothesis have been accepted and two hypotheses are not accepted.

The difference in mental health between technical and non-technical employees was significant. Therefore, the hypothesis is not accepted. Here we can see that non-technical employees have higher mental health compared to technical employees. The reason may be that a technical employee is always working with stress. Because he has to work with machines, even a small mistake can cause huge damage. While non-technical employees do not have to work with any such machines. Even if it makes a mistake, it doesn't do much harm. So they can work without stress. Therefore, the mental health of non-technical employees is found to be better. Sonara. A (2018). The results of this study show that there is no significant difference in the mean score of mental health between technical and non-technical employees. Their study found that non-technical employees have better mental health than technical employees.

The difference in mental health between male and female employees was significant. Therefore, the hypothesis is not accepted. Here we can see that female employee participants have higher mental health compared to male employees. Andhariya, M.J. (2023), The results of this study show that there is a difference between the mental health of male and female bank employees with respect to gender. Her study found that female employees have better mental health than male employees. Gender affects employees' mental health. Males and females differ in physical structure and socio-behavioral functioning. A man who is strong-minded does not express his pain quickly, while a woman who is emotional and sensitive breaks down quickly. For this reason, there may be a difference between the mental healths of the two. (Kothari-2000)

The difference in a mental health between employees and gender was not significant. Therefore, the hypothesis is accepted. Whether men or women are involved in work, mental health affects them equally. So there may be a modest difference but not much difference.

As can be seen in chart no-1, there is a difference in mental health among the marital status of the employees. Unmarried employees have better mental health than married and divorced. Divorced employee's mental health is found to be low. Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021). The results of this study show that divorced employees were found to have higher levels of stress.

5 CONCLUSIONS

1) The difference in mental health between technical and non-technical employees was significant.
2) The difference in mental health between male and female employees was significant.
3) The difference in mental health between employees and gender was not significant.
4) There is a difference in mental health among the marital status of the employees.

6 LIMITATIONS OF STUDY

1) The study area is limited. That is, the sample taken in the study is limited to Surat City, Gujarat.

2) The study was limited to technical and non-technical employees only. Therefore, the results of this research cannot be made applicable to any other people or any other city.
3) The average age of participants was 18-40 years.
4) This study used a sample of 120 participants, so the results may differ if a larger or smaller sample is used.
5) The sample size is small. In future studies larger sample size should be studied for generalizability.
6) There may be limitations prevailing because of statistical analysis in research

7 IMPLICATIONS FOR FURTHER RESEARCH

The present research was carried out to study the mental health of technical and non-technical employees and to find out which elements affect their mental health. Because of these effects, changes can be brought about through advice. The research carried out may not be a standard of evaluation. There are many aspects of it, viz., educational, family, work experience, work timing, work place, etc. The research can be carried out by selecting each aspect from different aspects. The essence of the research in the present study is on technical and non-technical employees, and the subject of their mental health is at the center. This type of research can be conducted on employees of any city, state, or district. The study effects found on people by taking different subjects other than mental health can be carried out. The subject of mental health can be broadened. The research can be taken up regarding finding out the quantum of mental health by selecting different variables, viz., different professional groups, gender, caste, level of education, different age groups, etc.

8 REFERENCES

(1) Andhariya, M.J. (2023). *Mental Health, Psychological Wellbeing and life Satisfaction of Bank Employees.* Published Ph.D Thesis, MK Bhavnagar University, Sodhgandha, p-207.

(2) Bhagi, M. & Sharma, S. (1992). *Encyclopaedic Dictionary of psychology.* Vol. 1, Animal Publisher, New Delhi.

(3) Contractar, B.M. (1998). 1st Ed, *Experimental Psychology theory & Statistics.* Viral Publishing, Ahemdabad, p.21.

(4) **Garrett, H.E. (1968).** 2nd Ed, *General Psychology.* Eurasia Pablishing House, New Delhi, p.505.

(5) **Isaac, K. M. (2016).** *One out of every two employees incorporate India suffers from anxiety and depre-ssion,* Retrieved from https://yourstory.com/2016/09/depression-corporate-india on 10/11/2020

(6) **Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021).** *A Comparative Study of Mental Health Issues among Private and Public Sector Employees in Delhi NCR.* Delhi Psychiatry Journal, 24:(1), 124-127.

(7) **Kothari, S.S. (2000).** *A Study of Mental Health among Patients of T. B.* 17th Annual Conference Gujarat Psychology Association, Junagadh, p.33.

(8) **Parekh, S.C. and Dixit, H. K. (1995).** 1st Ed, *A Statistical Testing In Psychological Researches.* Chanmpa Publishing, Junagadh, p.505.

(9) **Roy, A.G. (2020).** *Impact of Spiritual Intelligence on Mental Health of Pre-Service Teachers*. Journal of Teacher Education and Research, 15(2): 4-6.

(10) **Ranjith, S., K. Rogina, J.S. and Savarimuthu (2020).** *A Study to Assess Mental Health among IT Professionals in Selected Company, Kancheepuram District, Tamil Nadu.* Medico-legal Update, Vol. 20, No. 2, pp-170-173.

(11) **Sonara, A. (2018).** *Mental Health among Technical and Non-Technical Working Employees.* International Journal of Indian Psychology, 6(4), 52-57.

(12) **Shreevastav, A.K. and Jagdish, (1982).** *Mental Health Inventory,* Agra, pp.1-9.

(13) **Vohra, A. (1999).** 1st Ed, *Manisik Saasthy aur Manahchikitsa.* Arya Publishing, Delhi.

(14) **WHO, (2019).** *Mental health in the workplace.* Retrieved fromhttps://www.who.int/mental_health/in_the_workplace/en/on 10/11/2020.12.

9

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ

જિજ્ઞાબેન નીતિનભાઈ નાગલા

PH.D. Scholar
Department of Sociology
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujrat

- **સારાંશ:-**

યુવાનોમાં જેટલી જાગૃતિ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જોવા મળે છે, તેટલી જાગૃતિ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જોવા મળતી નથી. માનસિક રીતે અસ્વચ્છ યુવાનો પોતાને સ્વચ્છ માને છે. કોઈ પણ માનસિક રોગ અથવા માનસિક અસ્વચ્છતાનો યુવાનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. પોતે માનસિક રીતે તંદુરસ્ત છે તેવુ જ, તેઓ માને છે. વ્યક્તિએ પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો હશે તો દરેક પાસાઓ જેવા કે., શારીરિક, માનસિક, સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે વિકાસ કરવો પડશે અને તો જ વ્યક્તિનો અને સમાજનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકશે. યુવાનો જેટલી સહજતાથી હકારાત્મક આવેગો(લાગણીઓ) સુખ, ખુશી, ઉત્સાહ, પ્રેરણા વગેરેનો સ્વીકાર કરી શકે છે. તેટલી જ સહજતાથી એ નકારાત્મક લાગણીઓનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. દુ:ખ આવે, ચિંતા થાય, ડિપ્રેશન આવે ત્યારે તે નાસિપાસ થઈ જાય છે અને હિંમત હારી જાય છે. તો આ બધી જ લાગણીઓ હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પ્રકારની લાગણીઓનો સહજતાથી સ્વીકાર કરી શકે, તો જ આવેગ નિયંત્રણ કરી શકે યુવાનોનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહેવાયું છે કે, "समत्वं योग उच्यते" અર્થાત્ સમતા એ જ યોગ જીવનમાં આવેગોની સમતુલા પણ ખુબ જ જરૂરી છે. પ્રાચીન સમયની સરખામણીમાં જેમ-જેમ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે તેમ-તેમ યુવાનો પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે ધીમે-ધીમે સજાગ બનતા જાય છે.

- **પ્રસ્તાવના:-**

વર્ષો પહેલા સ્વાસ્થ્યનો અર્થ માત્ર શારીરિક સ્વાસ્થ્ય એવો કરવામાં આવતો હતો. માણસ શરીરથી તંદુરસ્ત હોય, શરીરમાં કશો રોગ ન હોય, તો તે માણસને સ્વસ્થ કે તંદુરસ્ત સમજવામાં આવતો હતો. પરંતુ આપણે 21મી સદીમાં જીવી રહ્યાં છીએ. ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ એવી વ્યક્તિ હશે જે હતાશા, સંઘર્ષ કે તણાવ નહીં અનુભવતી હોય. ઝડપી પરિવર્તનોના આ સમયગાળામાં બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓ સાથે અનુકૂળ થવું પડકાર રૂપ છે. તેના કારણે જ લોકો માનસિક અસ્વચ્છતાનો ભોગ બને છે. આવાનારા વર્ષોમાં લોકોને માનસિક રીતે સ્વસ્થ

જીવન જીવવા માટે વ્યક્તિએ સર્વાંગી અભિગમ અપનાવી જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન કરવું પડશે. આ માટે વ્યક્તિએ યોગ્ય આહાર-વિહાર, સમયનું વ્યવસ્થાપન, વ્યાયામ, સંગીત, ધ્યાન અને યોગનો ઉપયોગ રોજબરોજના જીવનમાં વણી લેવા પડશે.

વર્તમાન જગત યુવા કેન્દ્રિત થતું જાય છે. યુવાનોનો સ્વતંત્ર શક્તિ તરીકે સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. ભારત યુવાનોનો દેશ બન્યો છે. કારણે કે, ભારતમાં 65% વસ્તી યુવાનોની છે. યુવાનો એ આવતી કાલના સમાજ અને રાષ્ટ્રનું ભાવિ છે. જો તેઓની સર્જનાત્મકતાનો લાભ લેવામાં આવે તો, ગૌરવશાળી સમાજ અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય છે. રાષ્ટ્રની કરોડરજ્જુ અને સમાજના મહત્વના ઘટક એવા યુવાનો શું કરી રહ્યાં છે, શું વિચારી રહ્યાં છે, તેમની સમક્ષ કેવા પડકારો છે, તે કેવા આવેગોનો અનુભવ કરે છે, તે જાણી તમને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તો રાષ્ટ્ર અને સમાજ બંનેને લાભ થશે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ રોગ કે નિર્બળતાનો અભાવ નથી. પરંતુ એક પરિસ્થિતિ છે કે, જેમાં વ્યક્તિનો શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક વિકાસ યોગ્ય રીતે થાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અર્થ ઘણો વ્યાપક છે. તેમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને નૈતિક સ્વાસ્થ્યનો સમાવેશ થાય છે. કોઈપણ સમાજના વિકાસ અને સુખનો આધાર સમાજના માનસિક સ્વાસ્થ્યની કક્ષા પર રહેલો છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની ચળવળ વિશ્વમાં વ્યાપક બની છે. W.H.O એટલે કે, વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશન અને યુનેસ્કો (UNESCO)એ માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નમાં ઉંડો રસ દર્શાવ્યો છે. હવે માનસિક સ્વાસ્થ્યની સંકલ્પના વધુને વધુ સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ એવો અર્થ થાય છે.

- **સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ પારિભાષિક શબ્દો:-**
  - **યુવાનો:-**

યુવાનીએ જૈવિક પરિબળ છે. જૈવિકીય પાસાને લક્ષમાં લઈએ તો કહી શકાય કે, 15થી 35 વર્ષની વય ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે પ્રયોજવામાં આવતો શબ્દ યુવાન

  - **માનસિક સ્વાસ્થ્ય:-**

WHOના મતે "માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સારાપણાની અવસ્થા"

જે.સી.કોલમેનના મતે "માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે તંદુરસ્ત વ્યક્તિત્વ-વિકાસ અને માનસિક રોગના હુમલાથી બચવા માટેનો વ્યવસ્થિત વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન"

કિલનના મતે "માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિ અને સમાજના સંબંધો પર અસર કરતા સમગ્ર પરિબળોનો સુગ્રથિત અભ્યાસ અને તે અભ્યાસના તારણોનો સર્જનાત્મક અને અસરકારક ઉપયોગ કરવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા"

- **અભ્યાસના હેતુઓ:-**

પ્રસ્તુત સંશોધન ચોક્કસ હેતુઓને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવે છે. અભ્યાસના હેતુઓ દરેક સંશોધન કાર્યનો અતિ મહત્વનો ભાગ છે. સૌપ્રથમ સંશોધનમાં તેના હેતુઓ સ્પષ્ટ થાય તે બાબત મહત્વની છે. કારણ કે, સંશોધનના હેતુઓ મારફતે સંશોધનમાં કઇ-કઇ બાબતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેની જાણકારી મળે છે અને હેતુઓ સંશોધન યોજનાના ઘડતરમાં દિશાસૂચક બની રહી છે. પ્રસ્તુત સંશોધન સમસ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલાક હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે.

- યુવાનો માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે કેટલા જાગૃત છે તે જાણી શકાશે.

- માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટેના પ્રયાસો કરી શકાશે.

- યુવાનોમાં તણાવ, ચિંતા કે ડિપ્રેશનના કારણો જાણી શકાશે.

- યુવાનોના હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને આવેગોને સમજી શકાશે.

- યુવાનો શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જેમ જ માનસિક સ્વાસ્થ્યની સંભાળ રાખતા થશે.

- **સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર:-**

કોઈપણ સમસ્યાનો સંશોધન દ્વારા ઉકેલ મેળવવા માટે માહિતી મેળવવી આવશ્યક બને છે. માહિતી મેળવવા માટે યોગ્ય માહિતીદાતાની પસંદગી કરવી પડે છે. ઘણી બધી રીતે આપણે ઉત્તરદાતાની પસંદગી કરી શકીએ છીએ. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતી એકત્ર કરવા માટે આકસ્મિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બોટાદ જિલ્લાના ગઢડા તાલુકાના રસનાળ ગામના 25 યુવાનોની પસંદગી કરેલ છે.

- **માનસિક સ્વાસ્થ્યની અસરો:-**

જેમાં બિલકુલ માર્ગાન્તર ન થાય તેવી તદ્દન ચોક્કસ અને ચુસ્ત સંશોધન યોજના ભાગ્યે જ હોય છે. સંશોધનને એક વિશાળ ક્ષેત્રમાં અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્ર પસંદ કરી, ઉપરાંત પોતાના રસના વિષયને પસંદ કરવામાં આવે તો, સંશોધક પોતાના સંશોધનને વધારે ન્યાય આપી શકે છે અને પોતાનું સંશોધન વધારે ન્યાય અને પૂર્વગ્રહ વગરનું બનાવી શકે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં રસનાળ ગામના યુવાનો પર થયેલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પરના અભ્યાસની અસરોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે એમાં વ્યક્તિગત અસર, કુટુંબ પર અને સમાજ પર થતી અસરોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

- **વ્યક્તિગત અસરો:-**

  માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત વિકાસ યોગ્ય રીતે થઇ શકે છે, વ્યક્તિ પોતાની જાત પ્રત્યે સભાન રહી શકે છે, માનસિક સ્વચ્છતા ધરાવતી વ્યક્તિનો સ્વ યોગ્ય રીતે વિકાસ થઈ શકે છે, વ્યક્તિની સર્જનશક્તિનો વિકાસ થાય છે, સમાજમાં સમાયોજન સાધી શકે છે, માનસિક સ્વસ્થતા ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં નકારાત્મક આવેગનું પ્રમાણ બહુ જ ઓછું જોવા મળે છે અને જો કોઈ નકારાત્મક આવેગોનો અનુભવ થાય તો તે વ્યક્તિ ઝડપથી તેમાંથી બહાર આવી શકે છે. જ્યારે માનસિક અસ્વચ્છ વ્યક્તિના સ્વનો વિકાસ યોગ્ય રીતે થઇ શકતો નથી. તે વ્યક્તિ અસ્વચ્છતાનો અનુભવ કરે છે. તે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકતી નથી. લોકો સાથે હળી મળી શકતી નથી. આ વ્યક્તિ સમૂહમાં હોવા છતાં એકલતાનો અનુભવ કરે છે.

- **કુટુંબ પર અસર:-**

  માનસિક સ્વચ્છતા ધરાવતી વ્યક્તિ કુટુંબમાં કોઈપણ નિર્ણય યોગ્ય રીતે કરી શકે છે. કુટુંબના સભ્યો સાથે યોગ્ય રીતે વર્તન કરી શકે છે. કુટુંબ સમક્ષ આવતી કોઈપણ મુશ્કેલીનો સામનો કરી શકે છે. જ્યારે માનસિક અસ્વચ્છતા ધરાવતી વ્યક્તિ કુટુંબના સભ્યો સાથે હળીમળીને રહી શકતી નથી. કુટુંબમાં બધાની સાથે હોવા છતાં એકલતાનો અનુભવ કરે છે. નાની-નાની બાબતમાં વધારે ચિંતા કરે છે, વધારે ગુસ્સો કરે છે, ચિંતા, હતાશા, નિરાશા, અને ડિપ્રેશનના કારણે અનેક શારીરિક બીમારીનો ભોગ પણ બને છે. જેમ કે, ડાયાબિટીસ બ્લડપ્રેશર વગેરે...

- **સમાજ પર અસર:-**

  માનસિક અસ્વચ્છતાના કારણે વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત વિકાસ યોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી. તેથી તેની સર્જનશક્તિ નબળી પડે છે. પોતાનામાં આવડત અને કૌશલ્યનો અભાવ છે તેવું તે માને છે. તેથી તે કોઈપણ કામ પોતાના પર વિશ્વાસ રાખીને કરી શકતા નથી. તેથી વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત વિકાસ અટકી જાય છે. એની અસર તેના કુટુંબ

પર પડે છે, પોતે જે સ્થળે કાર્ય કરે છે ત્યાં તેની અસર પડે છે, આ ઉપરાંત ધીમે-ધીમે અને લાંબા ગાળે એની માઠી અસર સમાજ પર પણ પડે છે. આમ માનસિક સ્વસ્થ્યની અસર સમગ્ર સમાજ પર થતી જોવા મળે છે.

- **તારણો:-**

પ્રસ્તુત અભ્યાસના અને ઉત્તરદાતા પાસેથી મેળવેલ માહિતીના આધારે તારવેલ તારણો નીચે મુજબ છે.

- દરેક યુવાનો જેટલા સજાગ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે છે, તેટલા સજાગ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે નથી.

- માનસિક અસ્વચ્છતાના કારણે યુવાનો સમાજમાં સમાયોજન સાધી શકતા નથી.

- માનસિક રીતે સ્વચ્છ વ્યક્તિ વાસ્તવિકતાનું યોગ્ય પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકે છે, સ્વ વિશે યોગ્ય જ્ઞાન ધરાવે છે, પોતાના વર્તન પર નિયંત્રણ મૂકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, અન્ય સાથે લાગણીશીલ સંબંધો બાંધવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, પોતે સર્જનશીલ જોવા મળે છે.

- માનસિક રીતે સ્વચ્છ વ્યક્તિમાં પોતાની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓથી સુપરિચિત હોય છે.

- માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિમાં સંઘર્ષ અને હતાશા ઘટાડવાની આવડત હોય છે.

- માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોય છે

- અન્ન એવો ઓડકાર, અન્ન એવું મન વ્યક્તિનો આહાર તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય નક્કી કરી શકે છે. વધારે પડતા ફાસ્ટફૂડ, જંકફૂડ અને પેકેટના નાસ્તાના કારણે વ્યક્તિ માનસિક અસ્વચ્છતાનો ભોગ બને છે.

- માનસિક સ્વાસ્થ્યની પ્રવૃત્તિઓના આધાર તરીકે કુટુંબએ બહુ જ મહત્વનો એકમ છે. વ્યક્તિનો જેટલો વિકાસ કુટુંબમાં થાય છે તેટલો બીજી કોઇ સંસ્થામાં થઈ શકતો નથી. વ્યક્તિના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો પાયો કુટુંબ જીવનમાંથી નંખાય છે. જીવનના શરૂઆતના વર્ષોમાં અનુભવ, તે સમયે થયેલું અનુભવનું અર્થઘટન અને વ્યક્તિ પર તેની પડેલી અસરો વ્યક્તિના તે પછીનાં જીવન માટે બહુ જ મહત્વના હોય છે. કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ સાથેનું વર્તન કેવું છે ? યુવાનો પોતાની વાત ઘરમાં કોઈને કહે છે કે, કેમ ? બધાની સાથે હળી-મળીને વાતો કરે છે ? આમ કુટુંબનું વાતાવરણ પણ વ્યક્તિના માનસિક સ્વાસ્થ્યને અસર કરે છે.

- યુવાનો જે સ્થળે કાર્ય કરે છે, તે સ્થળ જેમાં શાળા-કોલેજ નોકરી કે વ્યવસાયનું સ્થળ પણ વ્યક્તિના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર કરે છે. શાળા કે કોલેજમાં વ્યક્તિનો તેના મિત્રો સાથેના

સંબંધો કેવા છે ? શિક્ષકો સાથે કઈ રીતે વર્તન કરે છે. આ ઉપરાંત નોકરી કે વ્યવસાયના સ્થળ પર વ્યક્તિનું વર્તન કેવું છે ? તે દરેક બાબત વ્યક્તિના માનસિક સ્વાસ્થ્યને અસર કરે છે.

- ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતા, વ્યવસાય અંગેની મૂંઝવણ, જીવનસાથી પસંદ કરવાની ચિંતા, આવનારી જવાબદારીઓનો કાલ્પનિક ભય. આ બધી જ પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિ માનસિક અસ્વચ્છતાનો ભોગ બને છે.

- **ભાવિ સંશોધન અંગેના સૂચનો:-**

- ભાવિ સંશોધકો આ જ વિષયને ધ્યાનમાં રાખી અન્ય વિસ્તાર કે સમષ્ટિનો અભ્યાસ કરી શકે.

- ભાવિ સંશોધકો માનસિક વિકૃતિઓનો અભ્યાસ કરી શકે.

- ભાવિ સંશોધકો સ્ત્રીઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વ વિશે અભ્યાસ કરી શકે.

- ભાવિ સંશોધકો વૃદ્ધોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ વિશે અભ્યાસ કરી શકે.

- ભાવિ સંશોધકો બાળકોની વિશિષ્ટ માનસિક સંસ્થા સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરી શકે.

- **સમાપન:-**

આમ, માનસિક સ્વાસ્થ્યએ રોગની સારવાર માટેનું નહીં, પરંતુ રોગના પ્રવેશને અટકાવવાનું પગલું છે. વ્યક્તિના સમાયોજનને અસર કરતાં શારીરિક, માનસિક, સામાજિક વગેરે પરિબળોમાંથી કયા પરિબળો કેટલો ભાગ ભજવી શકે તે નક્કી કર્યા પછી તેને યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત કરવા માટેનો શક્ય તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત માનસિક સ્વાસ્થ્યનો ખ્યાલ સમાજમાં પ્રવર્તતા સામાજિક, નૈતિક મૂલ્યો સાથે ઘણી નિકટતાથી સંકળાયેલો છે. વર્તમાન સમયમાં મોટાભાગના લોકો સામે પોતાની શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવાનો મોટો પડકાર છે. સ્વાસ્થ્યની જાળવણી માટેના પ્રયાસો વિશેની જાણકારી મોટાભાગના લોકો ધરાવતા હોય છે. પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટે શું કરવું તેની માહિતી શરૂઆતથી લોકો સુધી પહોંચે છે તે જરૂરી છે.

- **સંદર્ભસૂચિ:-**

- ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ધોરણ-12 સમાજશાસ્ત્ર (આવૃત્તિ-2019)
- ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ધોરણ-12 મનોવિજ્ઞાન (આવૃત્તિ-2000)
- ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ધોરણ-12 મનોવિજ્ઞાન (આવૃત્તિ-2021)

- વ્યક્તિત્વ ઘડતર કેમ થાય છે ? પ્રા.રજનીકાંત પટેલ (આવૃત્તિ-ડિસેમ્બર-2008)
- માનસિક સ્વાસ્થય – ડૉ. પ્રતિક્ષાબેન રાવળ(આવૃત્તિ-1992)
- http://gu.vikaspedia.in

10

Multiculturalism in R.K. Narayan's Malgudi Region

Dr. Mansangji M Thakor
Assistant Professor
Department of English, Shree Shardapeeth Arts, Commerce and College of Education, Dwarka.

Abstract

R.K Narayan's study sheds insight on regional cultural studies during the Malgudi era. The study begins by defining cultural studies and its theories. Later in the study, the paper discusses the regional description in Malgudi Days. Malgudi's setting is outstanding, as many other authors have stated. Malgudi is a fictional small village in South India. This research paper seeks to investigate the cultural diversity of the Malgudi region during the Malgudi period. R.K Narayan describes the mindset of various individuals in various locations. Finally, the research finishes by giving R.K Narayan's style as well as the regional study based on the Indianized description.

Keywords : Regional, Multiculturalism, Malgudi, R.K. Narayan, Geographical area.

Introduction

Multiculturalism studies is an innovative multidisciplinary research and teaching discipline that analyses how "culture" develops and modifies human experiences, everyday life, social interactions, and power. The fields research and teaching investigate the relationships between culture as human expressive and symbolic activities and cultures as unique ways of living. Multiculturalism studies draws on methods and theories from literary studies, sociology, communications studies, history, cultural anthropology, and economics, combining the strengths of the social sciences and the humanities. Multiculturalism studies addresses new concerns and challenges in today's society by working beyond these boundaries. Rather than seeking answers that will stand the test of time, cultural studies creates adaptable tools for a continually changing environment. Cultural life is involved with more than just symbolic communication; it is also the realm in which we create collective goals for ourselves and begin to cope with them as evolving communities. A cultural study is concerned with understanding the processes through which societies and the many groups within them come to grips with history, communal life, and future difficulties. Since culture is now regarded as the source of art and literature, cultural

criticism has gained traction, and as a result, Raymond William's term "cultural materialism", Stephen Greenblatt's term "cultural poetics", and Bakhtin's term "cultural prosaic" have all gained prominence in the field of Cultural Studies and Cultural Criticism. The techniques of Cultural Studies -Transcend the boundaries of a certain field, such as literary criticism or history They are politically involved. The techniques of Cultural Studies. Examine not just the works of culture but also the means of creation.

In Multiculturalism Studies, representation is a significant idea and denotes a language in which all objects and interactions get defined, a language tied to questions of class, power and ideology, and located within the context of "discourse". The cultural practice of providing dolls to girls can be understood within the patriarchal discourse of femininity, which states that females are weaker and more delicate and require soft things, and that grooming, care, and other feminine tasks are learned through dolls. This gender discourse is linked to the masculine discourse and the larger framework of power relations in culture. For Culture Studies, identity is formed through experience, which includes representation—the consumption of signs, the creation of meaning from signs, and the knowing of meaning.

R.K. Narayan's Geographical Description in Malgudi Days

R.K. Narayan's Malgudi men and women symbolize India's indigenous and adopted cultures. Narayan's literature is preoccupied with major issues of culture and identity in both the colonial and postcolonial eras. The novel's social framework is formed by the following Malgudi landmarks: Malgudi station, the central co-operative Land Mortgage Bank, The Bombay Anand Bhawan, Kabir Street, Lawley Extension, the Regal Hair-cutting Saloon, the statue of Sir Frederic Lawley, the Sarayu River, Groves, Nallapa's Mempi Hills, Hotels, cinemas. Malgudi has numerous transformations as time passes. Characters in various novels go through different stages of development. Malgudi is neither a village nor a city in Swami and Friends, but rather a small town that grows in time and place as the series progresses.

It evolved from a modest rural community to a city with some industrialization. The Malgudi of Swami and Friends and The Vendor of Sweets are not the same place. Even inside The Guide, the same work, we may observe it going through different stages of development. From a topographical perspective, the Albert Mission College, run by Principal Brown, the Central Co- operative Land Mortgage Bank with its imposing

structure, the newly constructed bungalows in the Lawly Extension, Englandia Banking Corporation, and The Sunrise Pictures all eloquentlytell the tale of the town's expansion.

India is seen by Narayan from within. Malgudi offers a small representation of India. From Swami and Friends to A Tiger for Malgudi, Narayan opens up fresh perspectives on life in Malgudi. In his early writings, Malgudi is a small town rather than a village or city. It is drowsy, diminutive, and quiet. We move through time with each successive novel, gaining definition and importance for Malgudi. The significant landmarks are unaltered. By its side, the River Sarayu runs On the meandering Sarayu, a few boats drift leisurely by the north side of the town; the owners are content if they capture just one fish. Other notable locations include the Mempi Forest, which can be reached via Grove Street, the Nallappa Mango Grove, the Trunk Road to Trichinopoly, and the Malgudi Railway Station, from where one can catch a train to Madras. The Market Road, which is the lifeblood of Malgudi, the Racecourse Road, as well as various streets and lanes like Kabir Street and Kabir Lane, Vinayaka Mudali Street, Anderson Lane, Sarayu Street, Kulam Street, Smith Street, Abu Lane, Ellammal Street, Keelacheri, etc. are all important thoroughfares in Malgudi. Malgudi increasingly changes as time goes on. With modern streets, banking institutions, movie theatres, smugglers dens, and even a circus, it cultivates a metropolitan culture.

This transformation impacts not just the landscape of the area, but also the cultural and social milieu. Narayan observes and beautifully portrays how a deeply traditional community eventually becomes conscious of change. His works discreetly reflect the shifting social, political, and cultural elements that shape Indian life.

In his stories, Malgudi's innocence eventually gives way to experience, and he learns to embody the modern spirit. The diverse factors acting on the societal and individual planes throughout transitional periods in Malgudi history add to R.K. Narayan s word of fictions humorous scenario. All of this, however, would take place much later, in the aftermath of independence in the late 1940s. Malgudi, however, had a municipality, a Town Hall, a Club, and two schools the Albert Mission School and the Board High School even in its early thirties. The schoolboys are interested in cricket and discuss about Bradman, Hobbs, and Tate.

Malgudi is also influenced by the national liberation movement. Malgudi is well entrenched in the national mainstream. Malgudi also has a Central Jail, a Police Department, and a Circuit House. Sriram from Waiting for the Mahatma and Raju from The Guide are both

imprisoned at Malgudi Central Jail. There is also a hospital because there is a Hospital Road in Swami and Friends. Mr. Hentel is a manager in seamy and pals, one of Magudi's industries. We hear two weaving mills and a Mill Road in The Bachelor of Arts. There are two major supply stores: the Cooperative Store and the National Store. Mr. Sampath and Natraj are in charge of printing presses.

Narayan says, Malgudi was a revelation to me since I lacked the interest in facts and other information that would be required to write about Malgudi or any other actual place. At first, I just saw the railroad station, which had a little platform with a banyan tree, a station master, and two trains every day one coming and one going instead of my entire town. The train had just arrived at Malgudi Station when I first sat down to write about my hometown on Vijayadasami.

Malgudi Days : Understanding Multiculturalism

Malgudi is Narayan's humorous projection. Nationalists and nationalism are viewed with the same comedic irony in this make-believe community. This comedic irony is used to mock liars, hippies, domineering wives, and grandparents who are too lenient. This amply demonstrates the authors maturity and creative vision. The treatment of India's Malgudi is similar to that of R.K. Narayan. It is teeming with sanyasis, lehers, adulterers, money-grabbers, knaves, prostitutes, and would-be gangsters. The area is really chaotic. Wives often betray their husbands. Men are mesmerized by the actors&; fictitious beauty and feminine sex. Children are rebelling against their parents and the established norms. When reading one of R.K. Narayan's novels, one experiences both happiness and pain. Similar to William Shakespeare's tragedies, there is a hint of melancholy and disappointment. Readers are forced to accept both the tragic and humorous perspectives of life by R.K. Narayan's works.

When one considers that the author of the novel is writing about a society in which girls are married at the age of fourteen, the attitude of universal in difference toward women's education requires very little justification. An unmarried girl over this age is considered to be an embarrassment for the family. When Chandran's mother is informed that the lady his son wishes to marry is approaching the age of sixteen in the Bachelor of Arts, she exclaims, Sixteen! If they kept the girl unmarried until she was sixteen, they cant be doing well. She had to have gone through puberty years ago. They cannot be fine. In this community, we have a reputation to uphold.

Conclusion

Narayan uses straightforward words to present elegant prose. In his novels, he uses language that the average person uses in everyday life. "Narayan utilises a pure and limpid English, easy and natural in its form and tone, but always an evolved and conscious medium... Narayan's language is brilliantly fitted to transmit a new sensibility", writes William Walsh about Narayan's use of the English language. Saree, Deepavali, Pyol, Dhoti, Puja, Ahimsa, Jutka, Idli, Pulav, Khadi, Jibba, Puranas, and other terms that have already entered the English language are examples of Narayan's support for Indianness. although Narayan is regarded as a pure artist who adheres to the principle of "art for arts sake", the overall impression of his inventiveness subtly suggests that he writes for a reason. Although Narayan's main goal is not to actively preach any philosophical idea, he is nonetheless successful in making some important life lessons visible through his comedic vision. He has thought ahead to how people will act in real-world situations. His main areas of focus are problems involving father-son or husband-and- wife relationships. His humour is laced with melancholy and sarcasm that captures life as it really is, complete with all of its mistakes and faults. His effort appears to raise awareness of some unspoken, impure standards. Narayan has sought to identify the real gap between norms that are preached and those that are actually practiced through his works.

Works Cited

- Narayan, R. K. *A Tiger for Malgudi.* Mysore: Indian Thought Publication, 1986. Print.
- Narayan, R.K. *Malgudi Days.* Chennai: Indian Thought Publication, 1996. Print.
- Narayan, R.K. *Mr.Sampath: The Printer of Malgudi.* Chennai: Indian Thought Publications,1956.Print.
- Narayan, R.K. *My Days.* Madras: Indian Thought Publication, rpt. 2008. Print.
- Narayan, R.K. *Swami and Friends.* Chennai: Indian Thought Publications, 1944, rpt 2010. Print.
- Narayan, R.K. *The Bachelor of Arts.* Chennai: Indian Thought Publications, 1956, rpt.2009. Print.

- Narayan, R.K *The English Teacher*. Chennai: Indian Thought Publications, 1955.rpt.2009. Print.
- Narayan, R.K. *The Financial Expert.* Chennai: India Thought Publications, 1958. Print.
- Narayan, R.K. *The Guide.* Chennai: Indian Thought Publications, 1958.rpt.2007. Print. 246
- Narayan, R.K. *The Vendor of Sweets.* Chennai: Indian Thought Publications, 1967.rpt.2010. Print.
- Narayan, R.K. *Waiting for the Mahatma.* Chennai: Indian Thought Publications, 1968.rpt.2010. Print.
- Girija, S. *"Indian Customs and Conventions depicted in the writings of R. K. Narayan."*
- Bhatnagar, M.K. *New Insights into the Novels of R. K. Narayan.* New Delhi: AtlanticPublishers, 2002. Print.
- Kripalani, Krishna. *"Modern Literature."* A Cultural History of India. qtd. in Gandhian.
- Dewari D.S. *Bearinngs on R.K.Narayan's Novels*. New Delhi: Atlantic Publishers &Distributors (P) Ltd., 2010. Print.

11

Marquez's Reversal of the Postcolonial Other in the Magical Realism of One Hundred Years of Solitude

Satish M Prajapati
P.hd scholar
Department of English
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Abstract:

Gabriel Garcia Marquez's novel *One Hundred Years of Solitude* is considered one of literature's most significant literary achievements with its magical realism and depiction of the magical city of Macondo. *One Hundred Years of Solitude* tells the long story of the mystical town of Macondo and the seven generations of its founding family, the Buendías. Postcolonial theorists argued that into the colonized other through art, particularly literature. So, is it possible to reverse this status of otherness with the help of literature? I examine how Marquez, in *One Hundred Years of Solitude*, attempts to reverse this otherness of colonized Latin American peoples, and Colombia in particular. However, this can only be made possible by moving beyond realism into magical realism, mixing real, established history with elements of myth and magic. Marquez reverses the colonial other of the peoples of Latin America by highlighting and revealing the forgotten truths, lost paradises, and possible oblivion of Latin American culture. Forgetting absolute truths results from the colonizer's adherence to the forced otherness status of the colonized.

To properly examine how *One Hundred Years of Solitude* relates to history, I briefly overview Colombia's history and the significant events that shape the novel. I then show how Marquez attempts to reverse colonial othering by exemplifying magical realism and some of the themes of *One Hundred Years of Solitude*, namely paradise, loneliness, and oblivion. I conclude that Marquez shows readers that this reversal may only be possible by moving beyond the realistic and its forced forgotten truths. The colonial other means uncovering the forgotten truths enforced through realism and realistic representations, and to do this successfully, as Marquez managed to do in *One Hundred Years of Solitude*, one must replace myth and natural history with a magical realism mix.

Keywords: One Hundred Years of Solitude, Latin culture, loneliness, Garcia Marquez, Postcolonialism, Other, Magical Realism.

Introduction:

Gabriel Garcia Marquez's groundbreaking work, *One Hundred Years of Solitude*, is considered one of the most important works of both Latin American and world literature. The novel remains one of the World's most significant works of magical realism since its publication (Wood, 1990). With its magical realism, *One Hundred Years of Solitude* alludes to many natural and critical historical events in Colombian history (Basak, 2019). The novel tells the story of the seven generations of the Buenda family and Macondo, the colourful, isolated town they founded, spanning about a hundred years. Throughout the novel, these fictional places and characters in events allude to actual events in Colombia from the early Spanish colonial period through all of Colombia's modern history (Basac, 2019). That makes the reader think about whether Garcia Marquez is saying something about the entire history of Colombia and Latin America and its possible future.

Postcolonial theorists such as Edward Said and Gayatri Spivak argue for the othering of colonized lands by the colonizers, primarily the West, although in different ways (Said, 1978; Spivak, 2008). Nevertheless, they argue that throughout the process of colonialism and even neo-colonialism, the colonized have been treated as the Other in their nations and around the World, which continues to have negative consequences today. Various postcolonial theorists depict this process of othering in myriad ways, such as through political interventions and modernization. Still, some, including Said (1978), have argued for the prominent role of art, particularly literature, in this process of colonial othering. It could indicate whether the renunciation of this otherness to release the colonized status as the other is also possible through art and literature.

I argue that Marquez, in *One Hundred Years of Solitude*, seeks to demonstrate the power and capacity of literature and art to reverse this otherness and remove the status of the other from the previously colonized. However, Marquez only makes this possible by moving away from the boundaries of realism, which harbours the capacity for otherness, and towards magical realism, which brings to light the truth, the actual status of the colonized as a culture and as people can be inaccessible to realism and logic alone. I then assess the time frame of the fictional story in natural Latin American history. Finally, I present how Marquez uses magical realism to attempt to reverse otherness, remove Latin America from its otherness status, and demonstrate the possibilities of art and literature once they move beyond realism and conventional logic.

One Hundred Years of Solitude is a novel of Colombian origin, first published in Argentina in 1967. The novel is considered by many to be one of the greatest works of modern world literature and Latin American literature (Wood, 1990). The distinguished Chilean poet Pablo Neruda describes the novel as perhaps the most significant revelation in the Spanish language since Cervantes' Don Quixote (Tres, 2008). The novel tells the story of the seven generations of the Buenda family and Macondo, the colourful, isolated town they founded, spanning about a hundred years. Almost six decades after its first publication in Spanish, *One Hundred Years of Solitude* has already been translated into 35 different languages and sold over thirty million copies worldwide. The novel was also awarded France's Prix du Meilleure livre stranger, the prize for the best foreign book, in 1969 and the Romulo Gallegos Prize in Venezuela in 1972 (Bochi, 2012).

Colombian writer and journalist Gabriel Garcia Marquez wrote *One Hundred Years of Solitude*. Known for his exemplary use of magical realism in his works, such as *One Hundred Years of Solitude* and *Love in the Time of Cholera*, Marquez was awarded the Nobel Prize in Literature (Nobel Prize, undated), considered the World's most famous award. It is also widely believed that through the publication of his work *One Hundred Years of Solitude*, which is also considered his magnum opus, Marquez was able to bring international recognition to earlier Latin American authors from the Latin American literary boom, such as Argentine poet Jose Luis Borges provide. And the Peruvian writer Mario Vargas Llosa (Wood, 1990). Marquez was born in 1927 in a small town in Colombia, Aracataca, which some claim is the basis for Macondo in *One Hundred Years of Solitude*. Marquez was born amidst the long rule of the Conservative Party in Colombia, with various violent political disputes and civil wars. It is essential to mention some of Marquez's political positions and how they are linked to his book. He was known as a strong supporter of the political left and supporter of the Cuban Revolution (Maurya, 1983).

To examine how *One Hundred Years of Solitude* connects to history, it is essential to provide a brief overview of Colombia's history and its long terror of political violence. Before the early colonization of the Spanish Empire, the region was inhabited by various hunter-gatherer tribes who began to build their first agricultural societies. However, Spanish colonizers were able to establish settlements in the area as early as the early 16th century. They continued to rule for almost three complete centuries until the 19th century ended with Colombia's independence in 1819 (Palacios & Safford, 2002). However, this would not be Colombia's last repressive colonial regime; it was merely the beginning of it. Around this

time, the United States of America began to become an imperialist dominant force throughout the Americas, including Colombia and its near neighbours. It also marks the rapid modernization in Colombia (Horna, 1982) and the strong hierarchization of Colombian societies following the example of many Western cultures and the United States of America (Palacios & Safford, 2002). This strong hierarchy of Colombian society persisted as a norm throughout the neocolonial period and still shows traces today. After Colombia's independence from Spain in 1819 and amid the neocolonial period, Colombia formed and implemented a democratic system within its society and government. However, this has primarily been viewed and referred to as an oligarchic democracy, which is a democracy of elites and people in the upper echelons of society (Robinson, 2013). At this point, the said democracy turned into a significant rivalry due to the early annexation of Spain and the strong presence of neo-colonial forces in the region (Palacios & Safford, 2002). Liberals widely supported the weak influence of the Catholic Church and its separation from the state, free trade and reform. Instead, the conservatives stood for the fusion of church and state, a protected economy and reactionary politics. However, Marquez wittily makes fun of these different interests and points out that they are elitist self-interests.

Over this period and the rivalry between opposing parties, Colombia experienced five devastating civil wars, all of which were battles between the liberal party and the conservative party, which appeared to split the nation and its identity in two successfully. All of these wars resulted from various conflicts between the two parties, but in general; the Liberals fought for a federal government, a laissez-faire market, and opposition to the authorities of the Catholic Church; the conservatives pushed for central government, traditional markets with state regulation, and supported significant responsibility for the Catholic Church. The fifth civil war, the Thousand Days' War, lasted from early 1899 to late 1902 (Demarest, 2010). This final civil war between the parties resulted in a significant victory for the Conservative Party, leading to a centralized Colombian state and government and ensuring the Conservative Party's dominance for another 28 years. This final war would become the deadliest war in all of Colombian history.

Some 26 years after the end of the Thousand Days' War, the Banana Massacre occurred in Colombia in 1928, still under the strong influence of neo-colonial forces, particularly from the United States. United Fruit Company banana workers staged protests on November 12, 1928, demanding better working conditions and pay. However, the United Fruit Company refused to negotiate with and listen to the workers, denying their existence as workers based

on their on-time contractual employment. After about a week of no agreement between the workers and the United Fruit Company, the conservative government sent the Colombian army to support the United Fruit Company to eliminate the workers. As a result, thousands of workers and their children died, but to this day, no one knows how many deaths there were (Posada-Carbo, 1998). Marquez is said to allude to this banana massacre in his work *One Hundred Years of Solitude*.

Finally, in 1948, after the assassination of Colombian leader Jorge Elicier Gaitan, a three-day uprising called Bogotazo broke out in Bogota, triggering a decade of relentless and indiscriminate violence across the country. It is known as the Period of Violence, which initially began as another war between the Conservative and Liberal parties but quickly turned into Maxie, something worse than civil war - the collapse of formal Colombian society. Around 200,000 people on all sides of the conflict died. La Violencia ended with the creation of the National Front or El Frente Nacional, which agreed that each party would change power and govern every six years rather than fighting and fighting each other at every election (Zacklinson, 1989). However, many still see the looming aftermath of La Violencia and all the civil wars that preceded it in today's Colombian society (Fergusson, Ibez, & Riao, 2020).

After all the civil wars in Latin America and after the period of violence in Colombia, political desperation was felt in almost all parts of America (Zacklinson, 1989). That was to be the theme of the fiction of many Latin American authors of the Latin American literary boom (Wood, 1990). This boom would spark the rise of magical realism in literature in the 1960s, which sought to celebrate a desired freedom and self-determination from moral, political, and artistic perspectives. However, many of these authors and their works have a theme of lethargy that reminds readers of the despair or lack of hope in their history and present, with their constant defeats on the path to liberation. Artists such as Julio Cortazar of Argentina, Carlos Fuentes of Mexico, Guillermo Cabrera Infante of Cuba, Mario Vargas Llosa of Peru, and Gabriel Garcia Marquez of Colombia depicted such themes as hope for liberation and despair in their works (Wood, 1990).

Marquez never explicitly stated a specific date in his *One Hundred Years of Solitude*. The only correct time frame we can discern is the title:

The story took place over about a hundred years across the seven generations of the Buenda family. What we can do, however, is roughly estimate the dates of significant events in

history that are allusions to actual historical events. For example, Colonel Aureliano Buendia's involvement in the protracted dispute between the conservative Blues and the liberal Reds alludes to the Thousand Days Wars between 1899 and 1902 (Demarest, 2010).

Another important event in the novel is the massacre of the thousands of protesting foreign company banana workers who arrived in Macondo, which is a reference to the 1928 banana massacre (Posado-Carbo, 1998). From here, we can estimate that the time when Jos Arcadio Buendia and his wife Rsula Iguarn led his group from their original town to found the city of Macondo was around the time of Latin America's independence from European colonizers in the 1820s lay. Therefore, we can roughly estimate the hundred years in *One Hundred Years of Solitude* between the 1820s and the 1920s, just before the decline of neocolonial influence in Latin America. If this is the case, then *One Hundred Years of Solitude* appears to cover almost all of Colombia's modern history from the beginning of independence to the beginning of La Violencia discussed earlier. At the story's start, Marquez also takes us back several centuries to the discovery of the ghostly Spanish ship by Jos Arcadio Buendia and his crew. I argue that Marquez here alludes to and draws on the early Spanish colonization of Colombia. This reference to the Spanish colonial period, supplemented by one hundred years of modern Colombian history, makes the reader ponder whether Marquez is saying something about the entire history of Colombia and Latin America.

One can call *One Hundred Years of Solitude* one of the most significant literary examples of the use of magical realism (Gitanjali, 2017). Magical realism combines possibly real people and events with various elements of magic and myth (Mahendra, 2017). Magical realism has its roots and precedes Cuban writer Alejo Carpentier's Marvelous Real. In The Marvelous Real, Carpentier aims to look at the significant aspects of Latin America through the lens and perspective of multiple cultures. Carpentier believes that the actual, everyday realities of Latin America were viewed by Europeans as great and wonderful (Utley, 2018). With Gabriel Garcia Marquez's use of magical realism in his groundbreaking novel, he points out the subjectivity of realism and the nonlinearity of time. The mystical city of Macondo and the seven generations of Buendias may have been fictional, but the meaning of the novel could have shed light and signified a real story. In *One Hundred Years of Solitude*, B.J. says. Ghetta (2010), myth and history unintentionally overlap. The myth acts as a vehicle to convey history to the reader. Due to the overlap between fictional myth and the real sense of history, the real and the unreal become blurred.

Magical realism, with its blurring and overlapping of myth and history, aims to give voice to the perspective of the colonized. In *One Hundred Years of Solitude*, extraordinary magical events are approached not with surprise but with a dry, ironic, matter-of-fact tone (Giordiano, 1988). It is about going beyond realism and expressing the possible truths from different perspectives through myths and mysticism, highlighting the overlooked and forgotten truths that come from logic alone, the real. That allows us, its readers, to approach history more creatively to uncover and reveal the truths that had to from the Latin American history presented. Through Marquez's exemplary use of magical realism, I argue that he reverses the colonial otherness of Latin America. He does this not by altering the events recorded in scientific history but by mixing in some allusions to magic to highlight the other possibilities for Colombia and Latin America, their forgotten truths, and the inevitable demise of Latin America on the path of colonially forced othering Truths.

An example is Jos Arcadio Buendia's founding of Macondo to start a new life and achieve paradise. However, as hope for paradise increases, at some point, we always feel a certain sense of despair that all imagined paradises will one day eventually be lost. With Latin America's hopeless history behind it, it is only a matter of time, sometimes a matter of a single sentence, before paradise is lost. The very first sentence of the novel reads (Marquez, 1967): "*Many years later, as he faced the firing squad, Colonel Aureliano Buendía was to remember that distant afternoon when his father took him to discover ice.*" (p. 1)

Here, we can see that Marquez combines the past, the present and the future in a single sentence, trying to summarize the entire history of Colombia in one framework.

The complexity of time in this sentence acts as a source narrative of how history encompasses everything and how past, present, and future meet in the fulfilment of hope or in its eventual disappearance. Colonel Aureliano Buendia went on the ice discovery journey with his father, Jos Arcadio Buendia. Discovery is usually associated with something positive, such as an innovation. But here, Colonel Aureliano Buendia discovers ice, something that has existed before, even older and more primitive than humans. The discovery of ice is a sign of innocence for the people of Macondo and the Buendias.

Another example would be the discovery above of the ghostly Spanish ship. When Jos Arcadio Buendia gathered his men to search for the sea, they set out on an expedition to find a sense of hope, of paradise. This Spanish ship symbolizes the lost memories, isolation and loneliness that the past has brought to Macondo. The boat, supposedly a force, degenerated

into a symbol of a lost and forgotten paradise in the early years of European colonization of Latin America.

Here, through allusions to magic and myth, Marquez emphasizes how the general consciousness, particularly in Europe, has viewed the people of Macondo, Colombia and Latin America in general as isolated, corrupted by the novel, barbaric, outdated, innocent but evil and seeking progress and salvation through the discovery of something that has already been discovered. Marquez points out that Macondo, Colombia and Latin America have lost all their glorious memories throughout its past, present and possible future, and history,. Here, he somehow presents Latin America as the Europeans saw them, as people other than themselves, as people opposed to the Europeans. In these first passages of the novel, Marquez already hints at the otherness status of the Latin American people, linking it to the feeling that paradise always suffers its downfall.

Conclusion:

By blending and layering the real and mystical through magical realism in *One Hundred Years of Solitude*, Marquez reveals the perhaps forgotten truth of Colombia and Latin America. That reverses the status of the other by showing the actual potential status and future of Colombian and Latin American peoples and cultures. Marquez also reveals Colombia's possible further decline and impending oblivion if they continue to live with enforced otherness status. He does all this not by strictly depicting events that might indicate the non-Othered status of the Latin American peoples but by emphasizing and highlighting the enforced Othered status and its eventual and ongoing negative consequences that lead to the final wind of Latin America.

In *One Hundred Years of Solitude*, Marquez succeeded once again in using magical realism to emphasize how the Western consciousness enforced the portrayal of the peoples of Macondo and Latin America as isolated, outdated, backward, barbaric, innocent, and in need of progress. He emphasizes how early Spanish colonization led to the othering of the Colombian people, leading to numerous decades of political conflict and violence. It emphasizes Macondo and Colombia's rapid globalization and connection to the outside world, ultimately leading to Macondo's ultimate downfall. He emphasizes the lost truths that emerge through realism and logic alone, how these truths become uncertain, and how metaphors turn into facts. He underscores the forgetting of Macondo through its

disappearance, the ultimate demise of Macondo, by tracing its story of lost and forgotten truths from the otherness of colonialism and neocolonialism. I argue that he is alluding to the fact that if real Latin America falls victim to this colonial othering, Latin America may suffer the same fate as Macondo. As it says in the last lines of the story (Marquez, 1967),

Work cited:

Basak, S. Solitude and Nature of Colonial, Postcolonial and Neocolonial Times in Gabriel Garcia Marquez's *One Hundred Years of Solitude*, Metropolitan University Journal,(2019).

Bochi, P. One Hundred Years of Solitude by Gabriel Garcia Marquez. Washington Independent Review of Books. (2012).

Carrica, A. Truth, Knowledge, & Storytelling: *Postcolonial Aspects of Epistemological Problems* in the Works of Gabriel Garcia Marquez, publications at Regis University, (2019).

Geetha, B. Magical Realism in Gabriel Garcia Marquez's *One Hundred Years of Solitude*, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, (2010).

Giordano, E. Play and Playfulness in Garcia Marquez' *One Hundred Years of Solitude*, Rocky Mountain Review of Literature and Language(1988).

Gitanjali. M, A Study of Magical Realism in *One Hundred Years of Solitude* by Gabriel Garcia Marquez and Supernatural Elements in the Culture of Himachal Pradesh, Journal of Research: The Beda Athenaeum, (2017).

Robinson, J. Colombia: Another 100 Years of Solitude? Current History, (2013).

Safford, F. & Palacios, M. Colombia: Fragmented Land, Divided Society. Oxford University Press. (2002).

Wood, M. Garcia Marquez: *100 Years of Solitude*. Cambridge University Press. (1990).

Zackrinson, J. La Violencia in Colombia: *An Anomaly in Terrorism*, Conflict Quarterly, (1989).

12

Mental Health in Technical Employees

Dr. Arvind Dungrani
Associate Professor, Shamaldas Arts College, Psychology Department,M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar, (Gujarat)

ABSTRACT

This study was conducted to investigate the difference of mental health among technical employees. The main purpose of this research is to increase knowledge of the relationship between mental health and employees, and highlight the need for psychosocial support for technical male and female employees. A total of 120 samples of technical employees, were taken from Bhavnagar city in Gujarat. Their samples were taken along with the data collected with the help of 'Mental Health Inventory' this scale was constructed by A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The data was used to obtain the mental health measurement of the subjects. The collected data was statistically analyzed with the help of ANOVA. The results show that there is significant difference in mental health between male and female technical employees. (F=4.41). There is significant difference in mental health between less than 5 years and more than 5 years work experience in technical employees. (F=12.85). There is significant difference in mental health between gender and work experience in technical employees. (F=9.09).

Key Words: Mental Health, Gender, Technical Employees, Work Experience

1 INTRODUCTION

Today's modern and technological era has brought many facilities to all the people. But this technology has also created a stressful situation in everyday life. Today's youth seem to have become robots themselves by working with machines. Due to this he becomes very distant from the real situation. Humans need mental health more than food. In today's hectic life, people have forgotten to give importance to mental health. Today people are constantly worried because of the tendency to acquire everything quickly. People are neglecting their mental health.

Technical Employees means those persons who are employed or otherwise under contract as employees of the Technical Operations from time to time including, without limitation, technologists who provide services in the diagnostic or therapeutic areas of the Practice.

Technology is a vast and ever-evolving field, and there are many different types of jobs available in the tech industry. Technical jobs typically require a bachelor's degree in computer science or a related field. Some jobs require technical skills, such as coding and engineering. Some examples of technical jobs include:

- Web Developer
- Software Engineer
- Computer Research Scientist
- Information Security Analyst
- Machine Learning Engineer
- Data Scientist
- Cyber security Engineer

The benefits of working in a technical job include:

- High salaries
- Job security
- Opportunities for advancement
- The ability to work on cutting-edge technology

The challenges of working in a technical job include:

- Long hours
- High stress levels
- The need to stay up-to-date on the latest technologies
- The need to be able to work independently

"World Mental Health Day" will be observed on October 10th across the world. It is celebrated annually by the World Federation of Mental Health and the World Health Organization since 1992. Yet awareness about mental health is very low. People do not give

as much importance to mental health as physical health. We must not forget that mental health plays an important role on a person's creativity, productivity, socialization and efficiency. According to White House Conference (1929) “Mental health may be defined as the adjustment of individual to themselves and the world at large with a maximum of effectiveness, satisfaction, cheerfulness and society considerate behavior and the abilities of facing and accepting the realities of life.” According to Lehner and Cube “Mental health is an adjustment to the world and to other persons that maximizes the individual's satisfaction.” William Osler has told that: “there is good or bad effect of mental health of individual on almost all illnesses” (Bhava Thummr- 2007).

Staff, J. and Mortimer J. T. (2024). Conducted by study of Work Experience and Mental Health from Adolescence to Mid-Life. As the findings of this study show, mental health is responsible for changing experiences at work from mid-adolescence to midlife. Garg, N., Mohanty, N. and Mohanty, J. (2018). Conducted by study of engineering employees work affect on mental health: a study of private sector employees in bhubaneswar. The results of this study show that the senior employees had a better mental well-being than their junior counterparts. Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021). A Comparative Study of Mental Health Issues among Private and Public Sector Employees in Delhi NCR. The results of this study show that higher levels of depression and anxiety were observed among employees with fewer years of experience in the business. Sonara. A (2018). Occupational stress among technical and non-technical working employees. The results of this study show that there was a significant difference in the mean score of occupational stress between the experience level of 1 to 5 years and more than 6 years. 1 to 5 years experience level among employees working here has more professional stress.

2 METHODOLOGY

(2) Objectives

The present study was, hence, undertaken with the following objectives.

3) To study of mental health among male and female technical employees.

4) To study of mental health among technical work experience of less than 5 years and more than 5 years.

(2) Hypothesis

The following things of hypothesis have been formulated for the investigation, here, researcher builds a null hypothesis.

1) There is no significant difference in mental health between male and female technical employees.

2) There is no significant difference in mental health between less than 5 years and more than 5 years work experience in technical employees.

3) There is no significant difference in mental health between gender and work experience in technical employees.

(3) Participants

Total participants of 120 technical employees. Were randomly selected from Bhavnagar city in Gujarat. The care was taken that the socio-economic levels of all subjects remain almost the same. The average age of participants was 18-40 years.

Table No. – 1
A Table of Sample Distribution

Independent Variable	Male	Female	Total
Less than 5 years	30	30	60
More than 5 years	30	30	60
Total	60	60	120

(4) Design

The experimental design for this study was 2 x 2 factorial design. The first independent variable was Gender (Male & Female). The second independent variable was use of work experience (Less than 5 years and More than 5 years). The dependent variable was mental health score.

(5) Measuring Instruments

For collecting the pertinent data, the following measuring instruments were used.

(a) Personal Information Schedule

The main purpose of this schedule is to collect certain pertinent data regarding the variables of the study, the various information such as, gender, age, work experience are collected through this schedule.

(c) Mental Health Inventory

The inventory was developed by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). To measure the mental health. Here is the information about the inventory. The original Hindi inventory was translated in Gujarati and standardized by Bhavna Thummar (2009). This inventory divided in six important areas of Mental Health in this inventory 56 questions. Each question has four options. It is sequence in this Always, Often, Some times and never to get target group has to choose any one option after data collection. It is analyzed and finds the solution.

Reliability

To decide reliability of this inventory by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The reliability of Mental Health Inventory by Split-half method is r = 0.73 (N = 600). The original Hindi inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thummar (2009). They take 100 samples and decide the reliability of this inventory by Split-half method. To know the reliability of Dimensional Mental Health Inventory is r = 0.74.

Validity

To decide validity of this inventory by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The validity of Mental Health Inventory by Construct validity is r = 0.57 (N = 600). The original Hindi Inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thmmar (2009). While translating this inventory help of language exports and interdisplinary subject was taken according to their content in the final Mental Health Inventory prepared not only this but we applied this test on 100 samples. The validity of Mental Health inventory by Construct validity is r = 0.68. We found Correlation Significant.

(6) Procedure

A very smooth, cooperative and fresh environment was created for collecting the data, the investigator approached individually to all participants. The ‘Mental Health Inventory’ was given to the participants when participants fill up the scale, these were collected. The scoring was done according to the manual.

The Mental Health Inventory has six areas (1) Positive Self Evaluation (2) Perception of Reality (3) Integration of Personality (4) Autonomy (5) Group-Oriented Attitude (6) Environmental Mastery. To ask him to tick mark (✓) before the question if they agree with this Mental Health Inventory is to measure the four options, 'Always', 'Often' 'Sometimes' and 'Never'. 56 questions and Positive and Negative is Questions included in the Inventory. Positive is to be Scored 1, 2, 3 and 4. Negative is to be Scored as 4, 3, 2 and 1. The maximum is arrived at 224 and minimum score of 56 in this Inventory. It is interpreted that higher the area of value attained, the quantum of Mental Health is less and the lower the area of value attained, the quantum of Mental Health is more.

3 RESULT

Table No - 1
Summary of analysis of variance for mental health in technical employees.

Source of Variation	Sum of Square	Df	Mean Sum of Square	'F' Ratio	Level of Significant
A (Gender)	1732.80	1	1732.80	4.41	0.05
B (Work experience)	5044.03	1	5044.03	12.85	0.01
A x B	43.20	1	43.20	9.09	0.01
Wss	45533.67	116	392.53		
Tss	52353.70	119			

Table No - 2
Showing means scores of male and female technical employees

Gender	N	Mean	'F' Ratio	Level of Significant
Male	60	139.35	4.41	0.05
Female	60	131.75		

Table No - 3
Showing means scores of less than 5 years and more than 5 years work experience in technical employees

Work experience	N	Mean	'F' Ratio	Level of Significant
Less than 5 years	60	142.03	12.85	0.01
More than 5 years	60	129.07		

4 DISCUSSIONS

The chief aim of the present research was to examine mental health among technical and non-technical employees. The derived result shows that out of three hypotheses, all hypotheses have been not accepted.

The difference in mental health between male and female technical employees was significant. Therefore, the hypothesis is not accepted. Here it is seen that female have better mental health than male. The reason may be that women present their pain easily to others. When a man doesn't tell anyone about his pain and suppresses his feelings inside, it can endanger his mental health. Apart from that men are also afraid of job loss so they always work under stress. Mandal, S. & Goswami, R. (2022). The results of the study show that psychological well-being in females is more than males. Gender affects employees' mental health. Males and females differ in physical structure and socio-behavioral functioning. A man who is strong-minded does not express his pain quickly, while a woman who is emotional and sensitive breaks down quickly. For this reason, there may be a difference between the mental health of the two. (Kothari-2000)

The difference in mental health between less than 5 years and more than 5 years work experience in technical employees was significant. Therefore, the hypothesis is not accepted. Here it is seen that more than 5 years work experience have better mental health than less than 5 years work experience. The reason for this may be that if a person lives with any condition for a long period of time, he becomes adjusted to it. As his experience increases, he can be more accurate and error-free towards the task. Because of this he can perform better with less stress than less experienced employees. Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021). The results of this study show that higher levels of depression and anxiety were observed among employees with fewer years of experience in the business. Sonara. A (2018). The results of this study show that there was a significant difference in the mean score of occupational stress between the experience level of 1 to 5 years and more than 6 years. 1 to 5 years experience level among employees working here has more professional stress.

The difference in a mental health between gender and work experience was significant. Therefore, the hypothesis is not accepted. Here there is a difference between caste and work experience. This may be because, some work is easier for men while the same work may be more difficult for women and even with experience there is more stress in them.

5 CONCLUSIONS

5) The difference in mental health between male and female technical employees was significant.

6) The difference in mental health between less than 5 years and more than 5 years work experience in technical employees was significant.

7) The difference in mental health between gender and work experience in technical employees was significant.

6 REFERENCES

- **Bhagi, M. & Sharma, S. (1992).** *Encyclopaedic Dictionary of psychology.* Vol. 1, Animal Publisher, New Delhi.
- **Contractar, B.M. (1998).** 1st Ed, *Experimental Psychology theory & Statistics.* Viral Publishing, Ahemdabad, p.21.
- **Garrett, H.E. (1968).** 2nd Ed, *General Psychology.* Eurasia Pablishing House, New Delhi, p.505.
- **Kumar, S., Singh, T. & Singh, V. (2021).** *A Comparative Study of Mental Health Issues among Private and Public Sector Employees in Delhi NCR.* Delhi Psychiatry Journal, 24:(1), 124-127.
- **Mathur, S.S. (2005).** 2nd Ed, *Health Psychology.* Vinod Pustak Mandir, Agra, pp.46-61.
- **Mandal, S. & Goswami, R. (2022).** *The Effect of Psychological Wellbeing on Employee Job Performance and the Role of Gender*. International Journal of Indian Psychology,10(4),1113-1121. DIP:18.01.110.20221004, DOI:10.25215/1004.110
- **Parekh, S.C. and Dixit, H. K. (1995).** 1st Ed, *A Statistical Testing In Psychological Researches.* Chanmpa Publishing, Junagadh, p.505.
- **Sonara. A. (2018).** *Occupational Stress among Technical and Non-Technical Working Employees.* International Journal of Indian Psychology, 6(4), 52-57. DIP:18.01.126/20180604, DOI:10.25215/0604.126
- **Staff, J. and Mortimer J. T. (2024).** *Work Experience and Mental Health from Adolescence to Mid-Life.* Social Forces, soae067,

https://doi.org/10.1093/sf/soae067

- **Shreevastav, A.K. and Jagdish, (1982).** *Mental Health Inventory*, Agra, pp.1-9.

- **Vohra, A. (1999).** 1st Ed, *Manisik Saasthy aur Manahchikitsa.* Arya Publishing, Delhi.

13

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યક્ષેત્રે 'ગોરા' નવલકથાની ભૂમિકા

મકવાણા પૂજા ગણેશભાઈ (પીએચ.ડી સ્કોલર)
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના :

દેશનું સાહિત્ય તેના દેશની ભૌગોલિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયેલું છે. સાહિત્યકાર પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ અને મળેલો વારસો ઇતિહાસ પર હંમેશા ગર્વ કરતો હોય છે. સાહિત્યકાર ભૂતકાળમાં બની ગયેલી ઘટના અને વર્તમાનનું મૂલ્યાંકન અને ભવિષ્ય માટેના સપના જુએ છે. આ પ્રકારનું મનોમંથન એ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓનો પરિચય અનાયાસે આવતો જાય છે. સાહિત્ય સમાજનો આયનો છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રની સભ્યતા જાણવા માટે તેના સાહિત્ય પાસે જવું પડે છે. સાહિત્ય લોકજીવનનું અવિભાજ્ય અંગ છે. કોઈપણ સમયના સાહિત્યમાં આપણને એ સમયની પરિસ્થિતિઓ જનમાનસ, રહેણીકરણી, ખાણીપીણી વગેરેની ગતિવિધિ જાણવા મળે છે. સમાજ સાહિત્યને પ્રભાવિત કરે છે અને સાહિત્ય સમાજ પર પ્રભાવ પાડે છે. બંને એક સિક્કાની બે બાજુ છે.

સાહિત્યને સમાજ સાથે એ જ સંબંધ છે. જેવી રીતે આત્માને શરીર સાથે સાહિત્ય સમાજરૂપી શરીરનો આત્મ છે. સાહિત્ય અમર છે એક મહાન વિદ્વાને કહ્યું છે કે, 'સમાજ નાશ પામે છે પરંતુ સાહિત્ય ક્યારેય નાશ પામતું નથી.' સાહિત્યનો ઉપદેશ મનોરંજન માત્ર કરવું એ નથી, પરંતુ ઉપદેશ દ્વારા સમાજને માર્ગદર્શન પણ પૂરું પાડવાનું છે. ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય ઋગ્વેદથી શરૂ થયેલું માનવામાં આવે છે. મહર્ષિ વ્યાસ, મહર્ષિ વાલ્મીકી જેવાં ઋષિએ મહાભારત અને રામાયણ જેવાં મહાકાવ્યોની રચના કરી વ્યાસ, ભાસ, કાલિદાસ વગેરે કવિઓએ સંસ્કૃત નાટક લખ્યા છે. જેમણે સાહિત્યની અમૂલ્ય ધરોહર માનવામાં આવે છે. સાહિત્ય અને ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદિત થવી જોઈએ. જે રાષ્ટ્રનું સાહિત્ય જેટલું વધારે સમૃદ્ધ હશે તે રાષ્ટ્ર એટલો જ શક્તિશાળી હોવાનો.

માનવીય સભ્યતાએ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સાહિત્યનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહેલું છે. વિચારોએ સાહિત્યને જન્મ આપ્યો છે. અને સાહિત્યએ માનવીય વિચારધારાને પ્રગતિશીલતા પ્રદાન કરે છે.

ઇતિહાસ એનો સાક્ષી છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર કે સમાજમાં પરિવર્તન આવ્યું છે, તેમાં મહત્વનો ફાળો સાહિત્યના માધ્યમથી છે એવું સ્વીકારવું જ રહ્યું. સાહિત્યકાર સમાજમાં પ્રસરેલી કુરિવાજ, વિસંગતતા, અભાવો, વિષમતા, અસમાનતા વગેરે જેવાં વિષયો પર લખે છે. જેનાથી જનમાનસને જાગૃત કરવાનું કાર્ય સર્જક કરે છે. જેમાં સામાજિક જીવનનાં નૈતિક મૂલ્યો ભૂસાતા જાય છે. ત્યારે સાહિત્યથી જનમાનસને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાનું કાર્ય કરે છે.

જીવનમાં માનવીની સાથે જે ઘટનાઓ બને છે. એને સાહિત્યકાર પોતાનાં શબ્દ થકી સાહિત્યની રચના કરે છે. સાહિત્યકાર જે જોવે છે, અનુભવે છે, ચિંતન કરે છે અને વિશ્લેષણ કરીને પોતાના શબ્દને વાંચા આપે છે. સાહિત્ય સદૈવ રાષ્ટ્ર અને સમાજને નવી દિશા આપવાનું કાર્ય કરે છે. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. પરસંસ્કૃતિનાં કેવળ રાજકીય નહીં પણ આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વે પડકાર ફેંક્યો હતો. આનોલ્ડ તોયેંબીએ 'પડકાર અને પ્રતિકાર'ના સિદ્ધાંત રૂપે આવા સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષને ઓળખાવ્યો છે. 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સ્થપાયેલી આર્યસમાજ, બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસભા, રામકૃષ્ણમિશન સંસ્થાઓ આ સંઘર્ષની ફળશ્રુતિ હતી. 20મી સદીનાં પૂર્વાર્ધમાં 'રાષ્ટ્ર' (NATION), 'રાજ્ય' (STATE)ની સંકલ્પનાઓ એમાં ભળતા દ્વંદ્વ ઉગ્ર અને તેજ બન્યો હતો. ભારતીય સર્જકને એનાથી દૂર રહેવાનું પાલવે તેમ ન હતું.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનની ઝરમર :

આધુનિક ભારતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ બંગાળી કવિ ૧૯૧૩માં 'ગીતાંજલિ' માટે સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરી. વિશ્વકવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત વિખ્યાત ચિત્રકાર અને 'રવીન્દ્રસંગીત'ના પ્રવર્તક પ્રકૃતિનાં સાંનિધ્યમાં શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ કરનાર વિશિષ્ટ કેળવણીકાર. ભારતને રાષ્ટ્રગીત આપનાર મહાન દેશભક્ત.

મૂળ અટક ઠાકોર. જન્મ કોલકત્તા તેમના પૈતૃક આવાસ જોડાસાંકોની ઠાકોરવાડીમાં પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું ચૈદમુ સંતાન હતા. માતા શારદામણીદેવી ઠાકોરવાડીમાં બંગાળનાં વિખ્યાત સંગીતકારો, વિદ્વાનો, લેખક અને કલાકારોની અવરજવર રહેતી.

1901નું વર્ષ રવીન્દ્રનાથનાં જીવનમાં જ નહીં ભારતીય કેળવણીનાં ઇતિહાસમાં પણ અતિ મહત્વનું છે. શિલાઈદહની જાગીરદારીનો વહીવટ છોડી રવિન્દ્રનાથે તેમનાં પિતા દેવેન્દ્રનાથે જે

સ્થળે 1863માં શાંતિનીકેતનની સ્થાપનાં કરી હતી. 1901માં રવીન્દ્રનાથનો કાવ્યસંગ્રહ 'નૈવેદ્ય' પ્રગટ થાય છે. રવીન્દ્રનાથનાં જીવનમાં પ્રિય પત્ની મુનાલદેવીનું મૃત્યુ, દીકરી રેણુકાનુ તેર વર્ષની વયે ક્ષયરોગથી મૃત્યુ, પ્રિયપુત્ર, શિષ્ય અને કવિ સતીશ ગુજરી ગયો. સૌથી નાના પુત્ર શમીન્દ્રનું અવસાન, કૌટુંબિક આપત્તિની ચરમ સીમા હતી. એ દાયકામાં ઈશ્વરપ્રદત્તએ વેદનાઓ કવિએ જાણે માથે ચડાવી એમની એ દિવસોની કવિતારૂપે ઉતરી આવી, એજ 'ગીતાંજલિ '.

1905નાં બંગભંગના આંદોલનમાં કવિએ સક્રિય ભાગ લીધો અને અનેક પ્રેરક ગીતોથી બંગાળનાં યુવાવર્ગને પ્રેરણા આપી પણ સક્રિય રાજકારણ અનુકૂળ ન આવતા તેઓ પાછા શાંતિનિકેતનમાં પોતાની શિક્ષણ અને સાહિત્યની સાધનામાં લાગી ગયા.

ટાગોરને મોટાભાગે તેમની કવિતાઓનાં કારણે યાદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમણે નવલકથાઓ, નિબંધો, ટૂંકીવાર્તાઓ, પ્રવાસ વર્ણનો, નાટકો અને હજારો ગીતો પણ લખ્યા છે. ટાગોરની કૃતિઓમાં તેમની ટૂંકીવાર્તાઓને કદાચ સૌથી વધુ સન્માન મળ્યું છે. તેમની કૃતિઓની સરાહના તેની ગતિશીલતા રજૂ થતાં આશાવાદ અને કાવ્યાત્મક રજૂઆતનાં કારણે કરવામાં આવે છે. આ વાર્તાઓ મોટાભાગે અત્યંત સરળ વિષય પર આધારિત હતી. અને સામાન્ય માનવીના જીવનને તેમાં આલેખમાં આવતું હતું. ટાગોરે આઠ નવલકથા અને ચાર ટૂંકી નવલકથા લખી હતી. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વચાળે પ્રગટ થયેલી 'ગોરા'(1910) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વચાળે પ્રગટ થઈ. 'ઘરે બાહીરે' (1916) અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે પ્રગટ થઈ 'ચાર અધ્યાય' (1934) આ ત્રણેય નવલકથાઓ રાષ્ટ્રવાદ ચિકિત્સાની નવલકથાઓ છે. 'ગીતાંજલિ'ના રહસ્યવાદી કવિ તરીકે યુરોપીઓ સર્જકોએ ટાગોરને પોખેલા પણ જ્યારે આ રચનાઓએ રાષ્ટ્રવાદને પ્રશ્નાર્થ હેઠળ મૂકી આપ્યું એ રચનાઓ વિશે યુરોપિયો વિદ્વાનોએ ચૂપકીદી સેવી લીધી હતી.

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યક્ષેત્રે 'ગોરા' નવલકથાની ભૂમિકા :-

'ગોરા' નવલકથાનું વિષયવસ્તુ :

નવલકથા મૂળ બંગાળી ભાષામાં રવીન્દ્રનાથ કૃત 'ગોરા' ને ગુજરાતી ભાષામાં અવતરીત રમણલાલ સોનીએ કરી છે. 'ગોરા' ઈ.સ. 1907 થી 1909 સુધી હપ્તાવાર 'પ્રવાસી' સામાયિકમાં પ્રગટ થઈ હતી. ઈ.સ. 1910માં પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ જે બે ભાગમાં વિભાજિત

કૃતિ 1902 થી શરૂ થયેલા સ્વદેશી ચળવળનાં તેમજ 1905ની બંગભંગ ચળવળની તાજી ઘટના પુષ્ઠભૂમિ રૂપે ભળેલી છે.

રાષ્ટ્ર એટલે શું? એમાં સ્ત્રીઓ, દલિતો અને લઘુમતી ખરી 'આનંદમઠ'નો રાષ્ટ્રવિમર્શ મુસ્લિમઘૃણાની સાબિતી આપતો હતો. આઝાદી જોઈએ છે. પણ દલિતોની, અસ્પૃશ્યતા વિશે, વિધવા વિવાહ વિશે એ મૌન છે. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર કે જ્યોતિબા ફૂલે સ્ત્રી દલિતની પીડાથી પરિચિત છે. રાજા રામમોહનરાય સતી પ્રથા સામે ઝુંબેશ ઉપાડે છે. ટાગોર પુરોગામી અને તત્કાલીન સામાજિક રાજકીય આબોહવાને પારખી લીધી હતી.

નવલકથાની શરૂઆત રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શ્રાવણ મહિનાથી કરે છે. વિનયભૂષણ પોતાનાં ઘરનાં બીજા માળના વરંડામાં ઉભો ઉભો રસ્તા પર અવરજવર જોઈ રહ્યો છે. લાંબા ઝભ્ભા વાળા એક બાઉલે પડખેની દુકાનની સામે ઊભા રહીને ગીત ગાવા માંડ્યું.

" કોઈ અજાણ્યું પંખી મારા, પિંજર મહી વરતાય,

ક્યાંથી આવે કોઈ ન જાણે, આવે ને ઉડી જાય,

ઝંખું એને જાલવા પણ, એ કેમે ના પકડાય,

પકડાય તો હું મનની બેડીએ બાંધુ એના પાય."

નવલકથાની ઘટનાનો પ્રારંભ આ પંક્તિઓથી થઈ ગયો છે. વિનય નીચે આવીને આ કાવ્યપંક્તિને ઉતારવા માંગે છે ત્યાં જ પરેશ બાબુ અને સુચરિતા અકસ્માતે મળે છે ધીરે-ધીરે વિનય પરેશબાબુને ત્યાં આવુ-જા કરે છે. ગૌરમોહન વિનયનો પરમમિત્ર છે. ભારતમાં યુનિવર્સિટીનો પ્રારંભ પણ ગૌરમોહનનાં જન્મકાળે જ થયો હતો. ગૌરમોહન ટાગોરથી ચાર વર્ષ મોટો છે. કોલેજ કાળમાં ગૌરમોહન બ્રહ્મોસમાજી બનેલો છે. જેમ વિવેકાનંદ નરેન્દ્રનાથ દત્ત હતાં. ત્યારે થોડો સમય બ્રહ્મોજી સમાજ બન્યા હતા. તેમ ગૌરમોહનનાં આવા સમકાલીન પ્રભાવો જોઈ શકાય. કોલેજ કાળમાં કેશવચંદ્ર સેનનાં ભાષણથી આકર્ષાઈને એ બ્રહ્મ સમાજી બનેલો.

ટાગોરે ગોરામાં વિષયના સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે એક તરફ રાજામોહનરાય હિન્દુઓનાં બહુદેવવાદ, કર્મકાંડ, પુનર્જન્મ, મૂર્તિપૂજા, બલીપ્રથા, સતીપ્રથા, વિધવાવિવાહ પ્રતિબંધ જેવાં સામાજિક રોગો સામે લડી રહ્યા હતા. તો બીજી બાજુ ટાગોર ધાર્મિક પુનરત્થાનવાદીઓ એનો

વિરોધ કરતા હતા. સમાજ પારંપરિક હિન્દુ અને સુધરેલા બ્રાહ્મણોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. તેથી ટાગોરે અહીં એવા બે પરિવારોને યુક્તિપૂર્વક પાસે રાખ્યાં છે.

ગોરાની માતા આનંદમયી અને પિતા કૃષ્ણદયાલ જે તેનાં પાલક માતાપિતા છે. ગોરા એનાથી અજાણ છે. ગોરા નવલકથામાં સંસ્કૃતિનાં સંઘર્ષની સાથે પ્રારંભે ટાગોરે ઓળખની કટોકટી (crisis of indetity) અને એ કટોકટીનાં કારણે ખેલાતું ઓળખનું રાજકારણ નવલકથામાં મુખ્ય ભૂમિકા પ્રશ્નોની હોવાં છતાં પણ વિશેષતા એ છે કે પ્રશ્નોને કળાકૃતિમાંથી પ્રગટાવ્યા છે. નવલકથામાં બધાં પાત્રો પોતાનાં વિચારોને મૂકી શકે છે. એ ચર્ચા પછી વિનય ગોરાની હોય, પરેશબાબુ સુચરિતાની હોય, આનંદમયી કૃષ્ણદયાલ કે પછી વિનય અને લલિતાની હોય બધાં જ પાત્ર સ્વતંત્ર છે. આ એ સમયગાળો છે કે, જ્યાં સ્ત્રીઓને ઘરની ચાર દીવાલોની અંદર પણ બહાર પડછાયો દેખાવા નથી દેવાનો ત્યાં પરેશબાબુ પોતાની દીકરીઓ લાવણ્ય, લલિતા અને સુચરીતાને આઝાદી આપે છે. પરેશબાબુએ સુચરિતા અને સતીશને તેનાં મિત્રના સંતાનોને ઉછેરે છે. સતીશ કિશોરવયનો દીકરો છે. હારાનબાબુનાં કારણે મુક્ત વાતાવરણમાં ઉછરેલી સુચરીતા અને લલિતા પુરુષો સાથે વાતચીતમાં ભાગ લે છે. માથું ફાડી નાખે તેવી દલીલ કરે છે. સુધીર જેવા મિત્ર સાથે સર્કસ જોવાં જઈ શકે છે. મુર કે લોગફેલોની કવિતા ગાય છે, અંગ્રેજી નાટક ભજવે છે, હાસ્ય કલ્લોલથી ગૂંજતું ઘર છે. આધુનિક બનેલો વર્ગ હિન્દુસ્તાનનાં અભણ લોકોથી દૂર હતો.

વિનયને બ્રહ્મોપરિવાર માંથી પાછો વાળી શકાય તેમ નથી એની પ્રતીતિ થતા વ્યથિત ગૌરમોહન બંગાળનાં ગામડાઓમાં નીકળી પડે છે. સાથે અવિનાશ મોતીલાલ વસંત રમાતી આવે છે થોડા સમયમાં શરીર સારું નથી કંઈ ને વસંત, અવિનાશ ચાલ્યા જાય છે. ગોરાની હાજરીમાં ગમે ત્યાં ખવાય નહીં એટલે ભૂખે મરવાનું કોણ પસંદ કરે એવુ માની મતીલાલ પણ ગામડાનાં લોકો પર ચીડાતો પાછો ફરે છે. ઘોષપાડા ગામમાં ગળીનાં કારખાના કરવા અંગ્રેજોએ ખેડૂતો પર ત્રાસ વર્તાવેલો અભણ અજ્ઞાની લોકોએ આવડ્યો એવો પ્રતિકાર કર્યો. ગોરાને થાય છે કે આ સ્વમાનભેર જીવનની લડત છે. ગોરાનું ગ્રામભ્રમણ ગાંધીજી પૂર્વેનું છે. શિક્ષિત સમુદાયમાં ફરવું દલીલો કરવી એક વાત છે અને ગામડામાં જઈને કામ કરવું એ જુદી વાત છે. એ ગોરાને સમજાય છે. ઘોષ પાડામાં મુસ્લિમ ફકું સરદાર એ પોલીસોનો સામનો કર્યો ત્યારે તેનો હાથ કપાવો પડ્યો, જેલમાં જવું પડ્યું, ખાવા ધાન ન રહ્યું ત્યારે તેનો દીકરો તમિઝ જ હિન્દુ

વાળંદને ત્યાં નિરાંતે રહે છે વાળંદની પત્નીને માસી કહે છે. ગોરાને એ કહે છે. મહારાજ આપણે હરી કહીએ અને આ લોકો અલ્લાહ કહે તેમાં ફરક ક્યાં છે ? ગોરા માટે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે ક્યાં ખાવું ? એક તરફ બ્રાહ્મણ માધવ ચાટુંજજે છે. જે જુલમી દ્રુષ્ટ જમાદારનો ખુશામતખોર છે. ત્યાં ખાવું કે ભ્રષ્ટ વાળંદને ત્યાં એને થાય છે. પવિત્રતાને બાહ્ય વસ્તું બનાવીને આપણે ભારતવર્ષમાં કેવો ભયંકર અધર્મ કરી રહ્યાં છે. જે માણસ પરધર્મી છોકરાનું પાલન કરે છે, સમાજની નિંદા સહે છે. એને ત્યાં હું ખાવ તો હું ધર્મ ભ્રષ્ટ દેશપ્રેમ એટલે સર્વધર્મ પ્રેમ માનતા ગોરાનો આ પુનઃ વિચાર છે.

અંગ્રેજો માટે રક્ષિત પાણીમાં હાથ બોળતા અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારીઓ છોકરાને મારતો જુએ છે. અને ગોરા અધિકારીને મારી બેસે છે સજા થાય છે. વકીલ રોકતો નથી સાવ ગરીબની જે ગતિ હો તે જ મારી ગતિ કાયદેસર થતાં અન્યાય સામે લડે છે. જેલમાં જવું પડે છે. જેલમાંથી એ આનંદમયી માને પત્ર લખે છે. એક તારા જ દીકરાની ચિંતા ન કરવી મા બીજી અનેક માતાઓનાં પુત્રો વગર વાંકે જેલમાં સબડે છે. તેમની પડખે ઊભાં રહીને તેમના દુઃખમાં ભાગીદાર થવાનું મને મન થયું છે. જ્યારે ગોરાને મેજિસ્ટ્રેટ બ્રાઉન લો એ ગોરાને જેલમાં પૂર્યા છે. અંગ્રેજોની મિઝબાનીમાં પરેશબાબુનાં પત્ની વરદાસસુંદરી છોકરીઓ પાસે નાટક કરાવવા માટે અંગ્રેજોની મિજબાનીમાં ઉપસ્થિત થાય છે. જ્યારે વિનયને જાણ થાય છે. કે ગોરાને જેલમાં કેદ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે નાટકમાંથી પર થઈને વિનય નાટકમાંથી છટકીને અડધી રાતે સ્ટીમર પકડી નીકળી જાય છે. ડેક પર જુવે છે તો લલિતા પણ પાછળ આવી છે. લલિતા સુચરીતાનું લેખક કે વિદ્રોહીની રૂપ બરાબર પ્રગટ કર્યું છે. હારાનબાબુ સાથે સગાઈ ફોક કરતી સુચરીતા પહેલી ભારતીય નાયિકા છે. નૂતન નારીનું પ્રેમનું વિરલ સ્વરૂપ આ નિમિત્તે ટાગોર કંડારી શક્યા છે. કોઈ કુંવારી છોકરી આમ ચિઠ્ઠી મૂકીને મનગમતા છોકરા સાથે અડધી રાતે સ્ટીમરમાં નીકળી પડે તે તત્કાલીન સમાજમાં આઘાતક ઘટનાં હતી. આ નિમિત્તે ટાગોરે પ્રેમ શૌર્યનો મહિમા કર્યો છે. સન્માનથી થતો પ્રેમ ઊંડા મૂળિયાંવાળો હોય છે. લલિતા અને વિનય માટે આ ઘટના સંઘર્ષનું કારણ બને છે. લલિતા આમેય હઠીલી તે સત્યનાં પક્ષે તો એનો હઠાગ્ર બરાબર ખીલે છે. અન્યાય સહન નહિ કરવો એ જ તેના પ્રત્યેનું ઉચિત વ્યવહાર છે. જો ભારતીય અને અંગ્રેજો માટે આ બરાબર લાગતું હોય તો સ્ત્રીઓને પુરુષો માટે પણ લાગી શકે તેથી નવલકથામાં ગોરાનાં જેલગમન દરમ્યાન આ બેઉ તાંતણા બરાબર ચાલે છે.

રાષ્ટ્રમુક્તિ અને સ્ત્રીમુક્તિ પરસ્પર સંકળાયેલા છે. સ્ત્રીમુક્તિ વિના રાષ્ટ્રમુક્તિ કે રાષ્ટ્રમુક્તિ વિના સ્ત્રીમુક્તિ સાચા અર્થમાં શક્ય નથી. બેઉ બહેનોએ વિનયની મદદથી કરેલી કન્યાશાળામાં પથરા ફેકાય છે ત્યારે લલિતાને હારાનબાબુ જેવાં ધર્મોપદેશક માટે રહ્યો સહ્યો આદર પણ ભૂસાઈ જાય છે.

'ગોરા' નવલકથાનાં પાત્રોમાં રહેલી રાષ્ટ્રભક્તિ :

ટાગોરની આ નાયક કેન્દ્રી નવલકથા છે. જે અન્ય નાયિકા કેન્દ્રીય નવલકથાથી જુદી પડે છે. ગોરા શીર્ષક જ નાયક કેન્દ્રી છે. હકીકતે તો નાયકને 'સ્વ' ઓળખ જ નાયિકાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ લલિતા ટાગોરનું અવિસ્મરણીય નારીપાત્ર છે. 'સ્ત્રીનો પત્ર' નિમૃણાલની યાદ આપતી લલિતાનાં નાના-મોટા અવતાર નૂતન નારીની છબીરૂપ એમની વાર્તાઓમાં મળ્યા હતા. પુજારણ સમી લલિતાનાં નિમિત્તે ઇતિહાસમાં થઈ રહેલો નૂતન નારીનું ઉદય ટાગોર આપણને દેખાડી રહ્યાં છે. કન્યાકેળવણી, મુક્ત સહકાર, શિક્ષણ વગેરેનાં પરિણામો જે હોય તે પણ સારા પરિણામો વિશે ટાગોર સાશંક નથી. સુધારકયુગ અને પંડિત યુગનાં ચિંતકો સ્ત્રી, સ્ત્રીકેળવણી વિશે જે પુનરુત્થાનવાદી વાતો કરતા હતા. એ જ વાતો પ્રારંભમાં 'ગોરા' દ્વારા કહેવડાવી છે.

ગોરાને કૃષ્ણદયાલ પાસેથી પરેશબાબુનું નામ જણાવતા હતા.... પણ ગોરા કહી દીધું રહેવા દો! ટાગોરની વિશેષતા એ છે કે અન્ય સર્જકોના નાયકની જેમ ટાગોરના ગોરામાં જન્મરહસ્ય જાણવાની ઉત્કટ તાલાવેલી નથી. એનાથી બેબાકળો નથી કૃષ્ણ યશોદાની જેમ એને તો મા આનંદમયીનુ જ સંતાન હોવાનો ગૌરવ છે. એ રીતે ટાગોરે લોહીની સગાઈનો તંતુ પણ તોડ્યો છે. ગોરાનો નવજન્મ આનંદમયીનાં કારણે થયો છે. ગોરાનાં માધ્યમથી જ આખા ભારતીય સમાજનાં દર્શન થઈ જાય છે.

'ગોરા' નવલકથામાં વિચાર વિમર્શ :

વિચારધારા (Idedogy) જિંદગીનાં પ્રત્યાઘાત વડે જ સજીવ બનતી હોય છે. આવી સજીવ બનેલી વિચારધારા દઝાડનારી પણ હોય છે. જિંદગીની અગ્નિપરીક્ષામાંથી વિચારને અહીં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. ગોરાનાં ભૂતકાળ જાણતી વખતે તે કહે છે, મારે નામ નથી જાણવું. 'મારે મા નથી, બાપ નથી, જાતિ નથી, નામ નથી, ગોત્ર નથી, દેવતા નથી, હવે એના જેવો જ બહિષ્કૃત પરેશબાબુ અને આનંદમયીને તે સમજી શકે છે. પરેશબાબુને મળીને કહે છે. ભારતવર્ષનાં એક

છેડાથી બીજા છેડા લગી તમામ દેવ મંદિરોનાં બારણા આજે મારા માટે બંધ થઈ ગયા છે. રાત દિવસ હું જે થવા મથતો હતો પણ થઈ શકતો ન હતો તે આજે થઈ ગયો છુ .આજે "હું ભારતવર્ષીય છું"..... આજે હું એવો પવિત્ર બની ગયો છું.

આનંદમયીનાં પગ પકડીને કહે છે... "મા તું જ મારી મા છે. જે હું બહાર ઢુંઢતો હતો તે તો મારા ઘરમાં આવીને બેઠેલી હતી. તને નાત નથી,જાત નથી, ઉચ્ચ નથી, નીચ નથી તું જ..... મારો ભારતવર્ષ છે."

ઉપસંહાર :

જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચડિયાતા છે. એ મીથને ગોરા તોડે છે. આ રીતે ગોરા એકાદિક પરિણામોને તાકતી મહત્વકાંક્ષી અને સાહસિક રચના છે. ગોરા ટાગોરે લખી છે, એટલે મહાન નવલકથા નથી. ટાગોરે આ નવલકથા દ્વારા જે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા એ કેટલાં સચોટ છે એનાં કારણે આ નવલકથા મહાન બની છે.

સંદર્ભસૂચિ :

(૧) અનુવાદ - સોની રમણલાલ 'ટાગોર ગ્રંથાવલી ગોરા' -૧.૨.
(૨) મહેતા ભરત - 'ભારતીય નવલકથા.'
(૩) ત્રિવેદી રમેશ - 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.'

14

REFERENCE TO HIGHER EDUCATION NATIONAL EDUCATION POLICY - 2020

DOLAR BHARATBHAI DUDANI

ABSTRACT

This research paper is referred to as the New Education Policy - 2020, which mainly describes the main features of the Education Policy - 2020. The National Education Policy - 2020 envisions an India-centric education system. Who is ready to contribute his invaluable contribution in bringing about change in its tradition, culture, values and policy. The aim of the new education policy is to provide equal opportunity for growth and development to every individual without any discrimination and to develop the attitude of students by building knowledge, skills, intelligence and self-confidence. Actual features of the new education policy through secondary data based on qualitative level. Based on the analyzed facts, the researcher presents several suggestions through this research paper, which are necessary for the Indian education system.

(1). INTRODUCTION :

The National Education Policy 2020 (NEP 2020), was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020. Outlines the vision of a new education system in India. The new Education Policy 2020 has replaced the earlier National Education Policy 1986. The National Education Policy lays down a comprehensive framework for education from primary education to higher education as well as vocational training in rural and urban India. The National Education Policy aims to transform India's education system by 2021 and this policy directly contributes to the transformation of India 2020 and looks at the education system rooted in the Indian ethos. It aims to provide an equal platform to all, without any discrimination of religion, sex, caste or creed, for growth and development and to maintain and nurture the present vibrant knowledge society by providing high quality education to all. It is also a step towards making India a global knowledge superpower. The policy envisages that the curriculum and pedagogy should inculcate in students a sense of respect for fundamental duties and constitutional values, a connection with their country and the changing world. The vision of this policy is to develop in learners the knowledge, skills, confidence, intelligence and values and attitudes with action that support human rights,

sustainable development and a responsible approach to life and global well-being that reflect a truly global citizen.

The objective of quality higher education should be to develop individuals of excellent, thoughtful and creative nature. It enables a person to study in depth in one or more specific areas of interest including science, social science, arts, humanities, languages, personal, technical, professional subjects and develop character, moral and constitutional values, intellectual curiosity, scientific temperament. Develop creativity, service spirit and 21st century skills to the required extent. The new education policy brings some fundamental changes in the existing system. And mainstream are multidisciplinary universities and colleges. At least one student curriculum, pedagogy, assessment, and support for a better student experience has significant establishment in or near each district. The National Research Foundation will support excellent peer review work and effective primary studies in universities and colleges.

The new education policy 2020 focuses on five pillars - affordability, accessibility, quality, equity and accountability to ensure continuous learning. It is designed to respond to the needs of citizens as the demand for knowledge in society and the economy increases, thereby meeting the need to acquire new skills on a regular basis. Thus, providing quality education and creating lifelong learning opportunities for all is one of the goals listed in the United Nations Sustainable Development Goals 2030 and the new Education Policy 2020 aims to move towards productive employment and decent work. The new Education Policy 2020 replaced the earlier National Education Policy 1986 and laid out a comprehensive framework to transform both primary and higher education in India by 2040. The new Education Policy 2020 has called for significant reforms in both school and higher education to prepare the next generation to compete in the new digital age. Thus, the new education policy has a huge impact on multidisciplinary, digital literacy, written communication, problem solving, logical reasoning and professional performance.

(2). Objectives of the Study :

The main objective of this research paper is to throw light on the main features of higher education and to analyze the primary and secondary data related to the New Education Policy 2020. Its other main objectives are as follows. New Education Policy 2020 is being introduced.

(A) The New Education Policy-2020 should outline the main features of higher education.

(B) To show an increase in gross enrollment ratio in higher education.

(C) To push the state expenditure on education to increase from 4 to 6% of GDP.

(3).RESEARCH METHODOLOGY :

The study also focuses on a thorough study of the New Education Policy 2020 with special reference to higher education through primary and secondary sources. It strictly follows the 8th edition of MLA Handbook of Research.

(4) . Data Collection :

For the research study the data has been collected from primary and secondary sources based on which the entire form has been analyzed.

PRIMARY SOURCE :

The primary resources have been collected from the original text of the New Education Policy 2020 which has been released by the Government of India.

A SECONDARY SOURCE :

Secondary resource is the source which provides old or non-original information including reference books on New Education Policy - 2020. Secondary sources include biographies, critical studies of the author's works, research papers and essays, research books, personal interviews, Wikipedia, and other websites.

(5). IMPORTANCE OF STUDY :

The findings of this study based on real facts will play an important role in the interest of the society. This research model is proposed for this study due to the lack of previous research in this study area. The researcher will try to explain all aspects of this present study. The present research will help to understand the reforms in higher education under the terms and conditions of the New Education Policy 2020. This research will try to create awareness among the readers about the new education policy 2020. It will also generate reference material and provide scope for further study.

(6). LITERATURE REVIEW :

An attempt has been made to present a review of previous studies, which are directly or indirectly related to this study. In it, there is a glimpse of the work done on the New Education Policy - 2020 and studies specifically related to higher education. PS Athal and Shubhrajyotsna Aithal in their research paper Analysis of Indian National Education Policy 2020 state to achieve its objectives. is Achieving such an objective by opening up higher education to increase supply as well as maintain it. By encouraging merit-based admissions with quality free-ships and scholarships to every higher education institution, merit-based and research-based sustained performance as faculty members, and self-declaration of progress through merit-based proven leaders and technology-based rigorous monitoring in regulatory bodies. Based on biennial accreditation of quality, NEP-2020 is expected to meet its objectives by 2030. All higher education institutions with the existing designation of affiliated colleges will expand as multi-disciplinary autonomous colleges with degree-granting power in their own names or become constituent colleges of their affiliated universities. The National Research Foundation, a nonpartisan agency, will provide funding for innovative projects in priority research areas of the basic sciences, applied sciences, and social sciences and humanities.

In the words of Ajay Kurian and Sudeep B Chandramana. 'The announcement of the new education policy 2020 was completely unexpected by many, Mr. Changes recommended by New Education Policy 2020. It was something that many scholars never saw coming. However, education policy has affected school and college education alike. This article mainly focuses on the New Education Policy 2020 and its impact on excellent higher education. The paper also outlines the main features of the new education policy and analyzes how they affect the current education system. The new education policy makes provision for a real-time evaluation system and advisory monitoring and review framework. This will empower the education system to continuously improve itself instead of expecting a new education policy every decade to change the curriculum. This in itself would be a remarkable achievement. New Education Policy 2020 is a defining moment for higher education. Only effective and timely implementation will make it a true trailblazer.

(7) NATIONAL EDUCATION POLICY - 2020 : REFORMS IN HIGHER EDUCATION :

The policy is a comprehensive framework for the transition from primary education to higher education as well as vocational training in rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. The new education policy has been introduced with the aim of bringing radical change in the system from school level to university level. Keeping in view the changing environment. Henceforth the educational content will focus on key concepts, ideas, applications and problem solving angles. The National Education Policy is expected to have a positive and long-term impact on the higher education system of the country. The fact is that foreign universities are allowed to open campuses in India. It is a commendable initiative of the government. This will help students to experience the overall quality of education in their country. The policy of starting multidisciplinary institutes will give a renewed focus in all fields like arts, humanities and this form of education will help the students to learn and develop holistically.

(8) NATIONAL EDUCATION POLICY – HIGHER EDUCATION IN - 2020 :

The NEP 2020 envisioned increasing the Gross Enrollment Ratio (GER) in the higher education sector from the current 26 percent to 50 percent by 2030. It aims to build the holistic personality of students by strengthening the infrastructure for open and distance learning, online education and increasing the use of technology in education.

A National Research Foundation (NRF) will be established to promote research work in the country. A National Accreditation Council (NAC) will be established, envisioned as a regulator for higher education institutions across the country. Higher Education Council of India (HECI) will have multiple verticals to fulfill different roles. Efforts will be made to set up a National Recruitment Agency for Common Eligibility Test (CET) for all government recruitment examinations and various recruitment examinations of the same level.

Courses and programs in diverse subjects, such as Indology, Indian languages, Ayush system, yoga, art, music, history, psychology, culture and internationally relevant courses in modern India, science, social sciences and beyond, provide meaningful opportunities. This goal of global quality standards, social integration, quality residential facilities and campus support etc. will be promoted.

(9) ACCREDITATION IN HIGHER EDUCATION :

Among other key functions in the higher education regulatory system will be accreditation by an independent body. Institutions will have the option of running Open Distance Learning (ODL) and online programmes, provided they are approved to do so. To increase our opportunities, improve access, increase GER and provide lifelong learning opportunities.

The accreditation scheme has been developed by the National Board of Education and Training, Quality Council under the Department of Industrial Promotion and Internal Trade (Ministry of Commerce and Industry, Government of India) to improve the credibility of learning service providers. Accreditation assures quality such as trainers/faculty, infrastructure, program design (development and delivery) or training management system (3D) hardware, software, humanware, skinware etc.

(10) EDUCATION AND SKILLS IN CYBER SECURITY :

According to the World Economic Forum's Global Risks Report 2021, cyber security failures are the fourth biggest threat to the world. Due to the ongoing pandemic, education and studies have already moved to cyberspace. Protecting everyone's privacy and security has become extremely important. Thus, as adoption of digitalization takes center stage. As such, securing our networks and cyberspace is extremely important. In this current scenario, it becomes relevant that capacity building for cyber security resilience is given prime importance and included in the higher education curriculum irrespective of the stream of education.

(11) RESEARCH AND INNOVATION IN HIGHER EDUCATION :

This will encourage innovation and an innovative mindset. To facilitate this, industry-based skill upskilling and reskilling requires strong industry commitment and close interaction with academia. Furthermore, it becomes relevant to increase knowledge about "Intellectual Property Rights" and develop skills to protect them to provide benefits.

(12) National Education Technology Platform (NETF)

The NETF set up under the New Education Policy 2020 is a step in the right direction. Quality ed-tech tools will help educational institutions adapt quickly across all dimensions of teaching-learning delivery. In addition to complying with cyber security standards to ensure

privacy and security, adopting firewalls and intrusion detection systems (IDS), indigenous ad-tech tools must be hosted on an 'open source development platform with built-in cyber security flexibilities' This will protect the individual privacy of each student.

(13) CONCLUSION :

According to the new education policy 2020, education is more than studying subjects, meeting deadlines and getting marks, but the real meaning of education is to acquire knowledge, skills, values, work continuously and progress in the field in which one pursues his interest. There is no doubt that the New Education Policy 2020 if properly implemented can take Indian education to new heights. Although some of his objectives lack clarity of goals, his written plans cannot really be judged until they are implemented. One can only hope for the best results, after all they are brought out keeping in mind the overall development and progress of the students.

(14) REFERENCE :

1. **National Education Policy 2019,**

2. **National Education Policy 2020.**

3.**NEP_Final_English.pdf** Retrieved on 10/08/2020

4. **Puri, Natasha (30 August 2019).** *Review of National Education Policy of Government of India* The need for data and mobility in the 21st century. SSRN.

5. **Kumar, K. (2005).** *Quality of Education at the Beginning of the 21st Century:* Lessons from India. Indian Educational Review

6.**Research**,Journal of Engineering Education, 33

7. **Vethathiri, Thanikachalam (January 2020),** "A Critical Appraisal of the *Draft Indian National Education Policy 2019"* in the context of Technical Teachers Training and National Institutions

8..https://www.education.gov.in/sites/upload files/mhrd/files/NEP Final English .pdf

9.https://en.wikipedia.org/wiki/ National Education Policy 2020

10.https://mgmu.ac.in/wp-content/uploads/NEP-Indias-New-Education-Policy 2020-final.pdf

11.http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volum10/volume10-issue 2(5)/33.pdf

12.https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111 .pdf

13.https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/

15

રાષ્ટ્ર નિર્માણ સંદર્ભે 'દિવાસ્વપ્ન' કૃતિનો પરિચય

KIRAN R. KHENI
Assistant Profesor (Gujarati), PH.D, NET, GSET
Uma Arts And Nathiba Commerce Mahila College, Gandhinagar

રાષ્ટ્ર નિર્માણ શબ્દ ઘણો જ વ્યાપક છે અને તેના ઘણાં અર્થો સમયાંતરે બદલાતા રહ્યા છે.રાષ્ટ્રના વિકાસમાં માત્ર સમૂહ કે વિવિધ સંસ્થાઓ જ યોગદાન આપે છે એવું નથી. રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે કોઈ મોટું કામ જ હાથ ધરી શકાય એવું પણ નથી.એક વ્યક્તિના જીવનમાં તમે સાર્થક પરિવર્તન કરી શકે છો તો તે પણ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં હિતકારી જ નીવડે છે.એક વ્યક્તિ બીજાને ,બીજો ત્રીજાને અને ત્રીજો ચોથાને અને એમ કરતાં કરતાં એક સફળ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય બનતું હોય છે. એટલું જ નહિ આ કામ કોઈ એક વ્યક્તિ જ કરે એવું પણ નથી. આ કામ એક સંદેશ કરી શકે,એક વિચાર કરી શકે કે એક પુસ્તક પણ કરી શકે.આવું જ કામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગીજુભાઈ બધેકાએ 'દિવાસ્વપ્ન' રૂપે પોતે કરેલા શિક્ષણના ક્ષેત્રે કરેલ પ્રદાન રૂપ કાર્યનો બિંદુ રૂપ પરિચય કરાવતાં પુસ્તક 'દિવાસ્વપ્ન' થકી જોય શકાય છે.

'દિવાસ્વપ્ન' શિક્ષણ જગત સાથે જોડાયેલું પુસ્તક છે.અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં શિક્ષણની ખૂબ જ અગત્યની ભૂમિકા રહેલી છે.તે આપડે સૌ જાણીએ છીએ.કરણ કે જેટલું ઊંડું અને કોઠા સૂઝ વાળું શિક્ષણ મળે એટલું જ માનવ જીવન ઉન્નત બને અને માનવનાં વિકાસથી રાષ્ટ્રનો પણ વિકાસ થવાનો જ.આથી રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં દિવાસ્વપ્નની ભૂમિકા ક્યાં પ્રકારની અને કેવી રહી છે તે અભ્યાસનો વિષય બની રહે છે.

ગિજુભાઈ બધેકાનો જન્મ 15 નવેમ્બર ૧૮૮૫ના રોજ થયેલો.તેમનું મહત્વનું સર્જન બાળસાહિત્યમાં રહેલું છે.૧૯૨૦માં ગીજુભાઈ બધેકાએ 'બાળમંદિર'ની સ્થાપના કરેલી અને તેને પછીથી નાનાભાઈ ભટ્ટ, હરભાઈ ત્રિવેદી અને ખૂદ ગીજુભાઈ બધેકાએ ભાવનગરમાં 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ગીજુભાઈ વિનય મંદિર' શાળાનું નિર્માણ અને નામાભિધાન કરેલું. ગીજુભાઈ બધેકાને ભારતમાં મોન્ટેસરી પદ્ધતિનાં શિક્ષણથી

સૌપ્રથમ પરિચય કરાવનાર એક શિક્ષક તરીકે પણ યાદ કરાય છે. જ્યાં-જ્યાં બાળકેળવણીની વાત થાય ત્યાં ત્યાં એમનું નામ અચૂક લેવું પડે એવું એમનું કામ રહેલું છે.

'દિવાસ્વપ્ન' ૧૯૩૯માં પ્રગટ થયેલી ગીજુભાઈ બધેકાની શિક્ષણ કેળવણીની અનુભવકથા કહી શકાય તે પ્રકારની કૃતિ છે.ગીજુભાઈ બધેકા પોતે આ કૃતિને "શિક્ષણના પ્રયોગની વાર્તા" કહી છે.આ કથામાં કુલ ચાર પ્રકરણ છે. જેમાં પ્રથમ છે 'પ્રયોગની શરૂઆત', બીજું છે 'પ્રયોગની પ્રગતિ', ત્રીજું છે 'છ માસને અંતે' અને ચોથું છે 'છેલ્લો મેળાવડો'. આ ચાર પ્રકરણમાં લક્ષ્મીરામ ભાઈના પાત્ર દ્વારા શિક્ષણમાં કરેલા પ્રયોગોની વાત કરવામાં આવેલી છે. આ લક્ષ્મણભાઈ નામ જ અહી માત્ર છે બાકી કામ અને વિચારથી એ ગિજુભાઈ બધેકા જ છે.એમાં શંકા નથી.

પ્રથમ પ્રકરણમાં લક્ષ્મણભાઈ શિક્ષણ અને એમાંય શાળાના બાળકો સાથે કામ કરવાનાં ઉત્સાહ સાથે કેળવણી વડા પાસે જઈ પ્રાથમિક શાળાનો એક વર્ગની સોપણી પોતાને મળે એવી માંગણી કરે છે. કેળવણીના વડા આ કામ લેખક હોવાના નાતે તમને નહિ ફાવે એવું સમજાવે છે પણ લક્ષ્મણભાઈની જીદ જોતા સાહેબ ચોથા ધોરણનો વર્ગ છ માસના અંતે વિદ્યાર્થી સારા પરિણામ લાવે અન તે માટે પોતે જેવાં પ્રયાગો કરે તેવા આવકાર્ય ગણવાની શરતે તેમને મળે છે.પછી તો લક્ષ્મણભાઈ આખો અભ્યાસક્રમ જોવે છે અને તેમાં ઘણા ફેરફાર કરવાં પડે એમ છે એમ જોઈ શકે છે.અને એમ શરુ થાય છે શિક્ષણના પ્રયોગની વાર્તા.વર્ગમાં જતાં જ પેલો જ પ્રયોગ હાથ ધરે છે -તોફાન કરવા,મોટે મોટેથી અવાજ કરવા ટેવાયેલા બાળકોને શાંત કરવા.શાંત કરવા ઓમનું ઉચ્ચારણ કરાવે છે અને એમાં પોતે વિચારેલું કે બાળકો શાંત થવાને બદલે વધારે તોફાન –અવાજ કરે છે આથી તે દિવસે વહેલી રજા લક્ષ્મણભાઈ આપી દે છે.તે જોઈ હેડમાસ્ટર ગુસ્સે થાય છે અને વહેલી રજા ન આપવીનું સુચન કરે છે.બીજા દિવસે બાળકો આવી ફરી રજાની માંગણી કરે છે અને આ વખતે એક વાર્તા સાંભળવાની શરતે રજા મળશે અને એમ એક વાર્તા બાળકોને લક્ષ્મણભાઈ કહે છે. રજાનો બેલ પડે છે પણ કોઈ બાળક જવા માટે તૈયાર થતું નથી.અને એમ બાળકોને શાંત કરવાનો કીમિયો એમને મળે છે. વાર્તા થોડા દિવસ ચાલે છે અને હેડમાસ્તરને થાય છે કે આમાં અભ્યાક્રમનું શું ? વાર્તા કહેવાથી કંઈ અભ્યાસક્રમ તો ચાલુ થવાનો કે પૂર્ણ

થવાનો તો છે નહિ.સાથે સાથે સાથી શિક્ષકો અને હેડમાસ્તારનો કશો સાથ પણ નથી.એવી ચિંતા લક્ષ્મણભાઈ અનુભવે છે અને ત્યાં પ્રથમ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

બીજુ પ્રકરણ છે 'પ્રયોગની પ્રગતિ'. આ પ્રકરણમાં પોતે શરુ કરેલા પ્રયોગમાં ગતિ વધારીને હેડમાસ્તરને પરિણામ પણ આપવાનું થાય છે.લક્ષ્મણ ભાઈ જોઈ શક્યા હતા કે બાળકોને વાર્તા અને રમત-ગમત વધુ ગમે છે. આથી લક્ષ્મણભાઈ વાર્તાના માધ્યમે જ અભ્યાસક્રમને સમજાવવા લાગે છે.એ માટે ધીમે ધીમે બહાર મેદાન કે નદીકિનારે જઈ વિવિધ રમતો રમવી ,વર્ગમાં વિવિધ રમતો રમાડવી વગેરે દ્વારા અભ્યાક્રમ સહજ રીતે જ બાળકો શીખવા લાગે છે.વળી હેડમાસ્તરને થાય છે કે આ બધી બાબતથી તો અભ્યાસક્રમ બગડે છે અને બાળક કશું શીખતા તો છે નહિ.આથી રમત,વાર્તા,ગીત દ્વારા શીખેલા બાળકોની પરિક્ષા લેવાનું લક્ષ્મણ ભાઈ હેડમાસ્તરને કહે છે અને હેડ માસ્ટર પરિક્ષા લે છે અને તેમાં બાળકો સફળ થાય છે. હેડમાસ્તર ખૂબ અચરજ પામે છે.અને ખુશ થાય છે.અને આ બધા પ્રયાગો આગળના ધોરણમાં અને બીજા શિક્ષકોને શીખવાડવા એવું પણ નક્કી કરે છે.પ્રયોગો હજુ ગતિમાન જ છે જેમાં આગળ ગીત યાદ રહે માટે અંતકડી રમાડવી કે અક્ષરો સુધરે માટે વિવિધ શબ્દો લખાવવા,પુસ્તકો વાંચી શકે તે માટે નાની લાઈબ્રેરી ઊભી કરવી વગેરે પ્રયોગો થકી બાળકોનો ભરોસો,બાળકોની પોતાના પ્રત્યેની આત્મિયતા લક્ષ્મણભાઈ કેળવી શક્ય હતા અને બાળકો પણ ધીમે ધીમે આ બધામાં રસ લેતા થયા હતા.ઈતિહાસ જેવાં વિષયને પણ વાર્તાના માધ્યમે જ લક્ષ્મણભાઈ શીખવે છે અને એમ એક દિવસ ઉપરી અધિકારી લક્ષ્મણભાઈનો વર્ગ જોવા માટે આવે છે.ઇતિહાસમાં તો સાલવારી અને વિગતોમાં કશી ભૂલ ચાલે નહિ આથી ઉપરી અધિકારી કહે છે કે વાર્તાના માધ્યમે ઈતિહાસ શીખવી શકાઈ નહિ.લક્ષ્મણભાઈ હાર માનતા નથી.ઇતિહાસની પોતે કહેલી વાર્તામાં ઘોડા વગેરેની સંખ્યામાં થોડા ફેરફાર સાથે ફરી ફરીને એની એ જ વાર્તા કહે છે અને છોકરાંઓ તરત કહી ઉઠે છે કે પહેલાં કહેલી વાર્તામાં તો ૧૦૦૦ હજાર ઘોડા કહેલા અને હવે કેમ 50 કહો છો ? આ સાંભળી લક્ષ્મણભાઈની હિમંત વધી થાય છે કે આ બાળકો ઈતિહાસ પણ વાર્તા વડે શીખી શકે છે અને એ ભૂલી પણ નહિ જાય.ત્યાં બીજું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

ત્રીજા પ્રકરણ ‘છ માસને અંતે’માં શાળામાં હર હંમેશની જેમ શાળામાં મોટા સાહેબ આવવાના હોવાથી તૈયારીઓ જોર-શોરથી ચાલે છે.સાહેબને ખુશ કરવા અને પોતાની શાળાના બાળકો હોંશિયાર છે એવું બતાવવા છોકરાવને પાઠ અને કવિતા ગોખાવવામાં આવે છે.આ બધું જોઇને લક્ષ્મણભાઈ આ કાર્યક્રમમાં પોતે અને પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થી ભાગ નહિ લે એવું નક્કી કરે છે.આ સાંભળી હેડમાસ્તર ગુસ્સે થાય છે પણ લક્ષ્મણ ભાઈ તેને માનવી લે છે કે કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા પછી તમે મોટા સાહેબને અમારા વર્ગમાં લાવજો.હેડમાસ્તર મોટા સાહેબને ચોથા ધોરણના વર્ગમાં લઇ જાય છે અને ત્યાં બાળકો સાથે મળી લક્ષ્મણ ભાઈ એક સહજ રીતે તૈયાર થયેલું નાટક બતાવે છે અને આમ બાળકોને મોઢે બોલતા,અભિનય કરતાં જોઈ મોટા સાહેબ અને ત્યાં હાજર સૌ કોઈ ખુશ થાય છે.આ બધું કેવી રીતે બાળકો યાદ રાખી શક્યા એ પ્રશ્ન મોટા સાહેબને થાય છે અને લક્ષ્મણ ભાઈ સાથે આ બધું જાણવા માટે એક બેઠક પણ ગોઠવાય છે. જેમાં લક્ષ્મણ ભાઈ આ બધુ નદી કિનારે રમવા જતાં ત્યાં બાળકો સહજ રીતે રમત રમતા એ જ વસ્તુ અમે તમને દેખાડી છે. આ સાંભળી ફરી મોટા સાહેબને નવાઈ લાગે છે.અને એમ લક્ષ્મણ ભાઈએ કરેલા પોતાના બધાં પ્રયોગો એક પછી એક કહી આપે છે.જેમ કે,

“મેં એક વાર બેસાડ્યા ને કહ્યું : જુઓ ,હું મંગાવું છું ,શું ? હું કંઈ કહેતો નથી.માત્ર જેણે નામ હોય,જેનું નામ હોય તે લઈ આવો,ઉપાડી લાવો.જઈને પૂછજો, ‘ તારું નામ શું ? નામ હોય તો લાવજો.”

છોકરાઓ સમજ્યા.તેઓ ઉપડ્યા.પાટિયાને કહે : ‘તારું નામ ?’ પોતે જ કહે : ‘પાટિયું’. ‘ ચાલો ત્યારે’, પાટિયું આવ્યું. ટેબલ આવ્યું. પથરો, લાકડી, ધૂળ, કાગળ, ચોપડી, પાટી, પેન ,ડાબલી, જે ને તે થવા માંડ્યું ભેગું.એક જણ તો બાજુના વર્ગના છોકરાને ઉપાડીને લાવ્યો ! મેં કહ્યું : ‘આ શું ?’ લાવનાર કહે : ‘ એણે નામ છે’. કોઈ કહે : “ સૂરજ શી રીતે લાવવો ?” કોઈ કહે : “ લીમડો નથી લવાતો.” હું સમજ્યો કે આ લોકો મનમાં ને મનમાં નામનો અર્થ સમજ્યા લાગે છે .’

આ રમત ચાલતી હતી તે દરમિયાન હું નામોની કાપલીઓની પેટી લાવ્યો. ઉપર ‘નામો’ લખ્યું હતું. અંદર પાંચસો નામો હતાં. બધાં નામો જ નામો. છોકરાઓ હવે ટેવાઈ ગયા હતા. પેટી કાઢીને મૂઠી મૂઠી નામો ઉપાડી ગયા ને વાંચી નાંખ્યાં.મેં એમાં બધી જાતનાં નામો નાખ્યાં હતાં.

કોઈ કહેતું : "આ રતાશ નામ શી રીતે ?" મેં પૂછ્યું : "ત્યારે આ લાલાશ દેખાય છે એણે કયું નામ આપીશું" છોકરો હસીને પાછો જતો." (દિવાસ્વપ્ન સંપા.નવી.આ. પે.નં.57)

આમ એક પછી એક વિષયના પ્રયોગો આવી જાત ભાતની રમત-ગમત સાથે કરતાં ગયા ને પોતાના કાર્યમાં અને જુદાં- જુદાં વિષયો શીખવાડવામાં લક્ષ્મણભાઈ સફળ થતા ગયા.પણ ગણિત વિષય માટે પોતાને મળેલો સમય ઓછો છે આથી એ વિષયમાં પોતે વધુ કામ નહિ કરી શકે. કારણ કે તે પાયામાંથી કરવું પડે તેવું કામ હોવાથી તે અંગે ઉપરી અધિકારી આગળ માફી પણ માંગી લે છે.અલબત એ વિષયમાં છોકરાં પાસ થઈ શકે એવું કામ તો એમણે કરાવેલું જ.છ માસિક પરિક્ષા આવે છે ને શરત પ્રમાણે એ પરિક્ષા ઉપરી અધિકારી લે છે અને એમાં બાળકો આબાદ રીતે સફળ થાય છે. અલબત આ પરિક્ષા પણ ચાલી આવતી રીતિ પ્રામાણે નહિ પણ પ્રયોગની રીતે જ લેવાય છે.

અંતિમ પ્રકરણ ' છેલ્લો મેળાવડો"માં ભૂગોળ,ચિત્રકામ વગેરે વિષયોમાં પણ વૈવિધ્ય સભર પ્રયોગો થાય છે.હવે તો કેટલાક અન્ય શિક્ષકો પણ આ પ્રયોગ કરવાની રીતમાં લક્ષ્મણભાઈ સાથે જોડાયા હતા અને એમ કરતાં કરતાં શાળાની વાર્ષિક પરિક્ષા અને ઇનામ વિતરણનો દીવસ આવી જાય છે. દર વર્ષે હોશિયાર વિદ્યાર્થીને માટે ૧૨૫ રૂપિયા મોટા સાહેબ તરફથી આપવામાં આવતા હતા. આ વખતે પણ મોટા સાહેબ પોતાના ભાષણમાં એ ૧૨૫ રૂપિયા લક્ષ્મણભાઈના નામે વાંચનાલય શરુ કરવા માટે આપે છે.અને પોતે દર વર્ષે ઇનામ માટે આપતા આ રૂપિયાથી બાળકોમાં અભિમાન અને નિરાશાના ગુણ વિકસતા હતા એ પણ પોતે લક્ષ્મણભાઈ સાથે રહી સમજી શક્યા હતા અને એ રીતે લક્ષ્મણભાઈએ કરેલા પ્રયોગોને બીરદાવે છે. લક્ષ્મણભાઈ પણ આ રૂપિયા વિદ્યાર્થી હિતમાં વપરાશે અને પોતાના પ્રયોગોમાં પોતે સફળ થયા છે અને તેની આ રીતે નોંધ લેવાણી તેનાથી ખૂબ જ આંનદની લાગણી અનુભવે છે. ત્યાં આ શિક્ષણનાં પ્રયોગની વાત પૂરી થાય છે.

'દિવાસ્વપ્ન'માં ગિજુભાઈ બધેકાએ માત્ર એક વર્ગને પણ ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય છે તેનો દાખલો આપ્યો છે.એટલું જ નહિ શિક્ષણ એ બોજ નથી પણ જીવન માટેનો એક અનિવાર્ય ભાગ છે. જેને મોજ-મસ્તી કરતાં રમતાં-રમતાં પણ શીખી શકાય છે.માત્ર ભણતર નહિ પણ સ્વચ્છતા,સુઘડતા

જેવાં ગુણો પણ બાળકોને શીખવી શકાય છે અને એનું મહત્વ બાળકો જાતે જ શીખી લે એ રીત પણ અહી જે રીતે વાત કરાયેલી છે તે શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર, સ્વચ્છ રાષ્ટ્ર બનાવવામાં કોઈને કોઈ રીતે ઉપયોગી નીવડે છે. ગિજુભાઈ બધેકા આ માટે ભલે 'શિક્ષણના પ્રયોગો' એવો શબ્દ પ્રયોજે, પણ આ જ વસ્તુ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કેટલી જરૂરી છે તે અહી સમજાય છે.

રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં શિક્ષણનો ખૂબ મોટો ફાળો રહેલો છે. શ્રેષ્ઠ શિક્ષક, શ્રેષ્ઠ કેળવણીકાર જ એક શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવામાં ખૂબ અગત્યની ભૂમિકા અદા કરે છે.અને એમાંય બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે જેહમત ઉઢાવનાર ડૉ. રાધાકૃષ્ણન સર્વપલ્લી હોય કે મોન્ટેસરી હોય કે મોન્ટેસરી પદ્ધતિને અનુસરી આગળ વધનાર ગિજુભાઈ બધેકા હોય કે આજના "ટોપીવાળી મા" તરીકે જાણીતા બાળસાહિત્યકાર અને શિક્ષક કિરીટ ગોસ્વામી હોય કે "રઘુ રમકડું"થી જાણીતા થયેલા રાઘવ કાટકિયા હોય. આ સર્વેએ આવનારા ભવિષ્ય જેને આધિન રહેવાનું એવાં શ્રેષ્ઠ બાળકોનું ભાવી ઘટ્યું છે અને ઘડી રહ્યાં છે. જેની નાનકડી ઝાંખી ગિજુભાઈ બધેકાએ 'દિવાસ્વપ્ન' માં કરાવેલી છે.

1. **સંદર્ભ: દિવાસ્વપ્ન – ગિજુભાઈ બધેકા**

16

આધુનિક સોશિયલ મીડિયાની યુવાનો પર અસર

VYAS JAY HIRENBHAI
M.A (Research Scholar), M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar

ABSTRACT

વર્તમાન સમય ને ટેકનોલોજીનો યુગ કહેવામાં આવે છે જેમાં મોબાઈલ કમ્પ્યુટર જેવા યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો એ સરળ થયો છે જેને અત્યાર ના સમયમાં મોબાઇલ કે કમ્પ્યુટર ચલાવતા આવડતું નથી તેને અશિક્ષિત માનવામાં આવે છે વર્તમાન સમયમાં યુવાનોમાં સોશિયલ મીડિયાનો ક્રેઝ વધી રહ્યો છે જેના થકી યુવાનો સોશિયલ મીડિયા તરફ નું પ્રયાણ વધી રહ્યું છે જેમાં whatsapp,instagram,facebook જેવા માધ્યમથી ચેટિંગ કરતા થયા છે ,નવી માહિતી મેળવતા થયા છે, જેમાં સોશિયલ મીડિયા થકી નવી જાણકારી મેળવી શકાય સંદેશાઓ પહોંચાડી શકાય જેવા વગેરે કાર્યો થઈ શકે છે જેમ સિક્કાની બે બાજુ હોય છે તેમ કોઈ પણ વસ્તુ ના ફાયદા અને ગેરફાયદા પણ હોય છે જેમાં સોશિયલ મીડિયા થકી યુવાનોમાં પણ તેની અસરો જોવા મળે છે જેમાં ખોટી માહિતીનો પ્રચાર , પત્રો ,વિડિયો, ફોટા વગેરે સોશિયલ મીડિયા થકી વાઇરલ થોડી જ સેકન્ડમાં થઈ જાય છે આમ સોશિયલ મીડિયાના ફાયદા પણ રહેલા છે અને ગેરફાયદા પણ રહેલા છે

1.પ્રસ્તાવના :

આજના વર્તમાન સમયમાં ટેક્નોલોજીએ આશ્ચર્યજનક સાધનો બનાવી અને ઉપયોગી માહિતી ને આંગળીના ટેરવે ઉપલબ્ધ કરાવીને વિશ્વમાં ક્રાંતિ સર્જી રહી છે. છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં, આપણા સમાજના દરેક પાસાંમાં પણ અવાસ્તવિક રીતે અને માન્યા માં ના આવે એ રીતે બદલાવ આવ્યાં છે. આધુનિક ટેક્નોલોજીએ વિકાસમાં સકારાત્મક યોગદાન આપ્યું છે જેમાં સોશિયલ મીડિયા એક એવું માધ્યમ છે, જે અન્ય તમામ માધ્યમો (પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક અને સમાંતર મીડિયા) કરતા અલગ છે. સોશિયલ મીડિયા ઇન્ટરનેટ દ્વારા એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે જેને વપરાશકર્તા કોઈપણ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સ (ફેસબુક, ટ્વિટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ) વગેરેનો ઉપયોગ કરીને ઍક્સેસ કરી શકે છે.પરંતુ સમાજ પર અને મુખ્યત્વે બાળકના વિકાસ અને જીવનની ગુણવત્તા પર તેની ઘણી નકારાત્મક અસરો પણ સામે આવી છે.

2.સોશિયલ મીડિયા નો પરિચય:

સોશિયલ મીડિયા એ ઇન્ટરેક્ટિવ તકનીકો છે જે વર્ચ્યુઅલ સમુદાયો અને નેટવર્ક્સ દ્વારા માહિતી, વિચારો, રુચિઓ અને અભિવ્યક્તિના અન્ય સ્વરૂપોને બંનાવવાની અને શેયર કરવાની સુવિધા આપે છે. સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ ડિજિટલ વપરાશકર્તાઓને એકબીજા સાથે વાતચીત કરવા, માહિતી શેર કરવા અને કન્ટેન્ટ બનાવવાની મંજૂરી આપે છે.સોશિયલ મીડિયા વિશ્વની સૌથી મોટી કોમ્યુનિકેશન સિસ્ટમ બની ગઈ છે. સોશિયલ મીડિયાના આ યુગમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈની પણ સાથે સેકન્ડમાં કનેક્ટ થઈ શકે છે. તમે સોશિયલ મીડિયાની શક્તિનો અંદાજો એ વાત પરથી લગાવી શકો છો કે તે કોઈને રાતોરાત સ્ટાર બનાવી શકે છે અને કોઈને આકાશમાંથી જમીન પર પણ લાવી શકે છે. સોશિયલ મીડિયા પરની કોઈપણ વસ્તુ જંગલની આગ કરતાં વધુ ઝડપથી ફેલાય છે.

3.સોશિયલ મીડિયા ના ગેરફાયદા:

- એ ઘણી બધી માહિતી પ્રદાન કરે છે, જેમાંથી મોટાભાગની ગેરમાર્ગે દોરનારી છે.
- માહિતી કોઈપણ રીતે વિકૃત થઈ શકે છે.
- કોઈપણ માહિતીને ઉશ્કેરણીજનક બનાવવા માટે બદલી શકાય છે જેનો વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી.
- મૂળ સ્ત્રોતનો અભાવ કારણ કે સામગ્રીનો કોઈ માલિક નથી.
- ગોપનીયતા સંપૂર્ણપણે ભંગ થયેલ છે.
- ફોટો કે વિડિયો એડિટ કરીને મૂંઝવણ ફેલાવી શકાય છે, જેના કારણે ક્યારેક તોફાનોનો ભય પણ ઉભો થાય છે.
- સાયબર ક્રાઈમ એ સોશિયલ મીડિયા સંબંધિત સૌથી મોટી સમસ્યા છે.

4. સોશિયલ મીડિયા ના ફાયદા:

- તે સંચારનું ખૂબ જ ઝડપી માધ્યમ છે
- તે એક જગ્યાએ માહિતી એકત્રિત કરે છે

- સમાચાર સરળતાથી પૂરા પાડે છે
- તમામ વર્ગો માટે છે, જેમ કે શિક્ષિત વર્ગ અથવા અશિક્ષિત વર્ગ
- અહીં કોઈપણ રીતે કોઈપણ સામગ્રીનો કોઈ માલિક નથી.
- ફોટા, વીડિયો, માહિતી, દસ્તાવેજો વગેરે સરળતાથી શેર કરી શકાય છે

5.યુવાનો પર સોશિયલ મીડિયાની અસર :

(a)મગજ પર થતી ગંભીર અસરો

વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા કરાયેલા સંશોધન અનુસાર, ફોન કૉલના 2 મિનિટ એક કલાક સુધી બાળકોની વિચારવાની તેમજ પસંદગી ની પ્રવૃત્તિને બદલી શકે છે. મોબાઈલ ફોન દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતા રેડિયો તરંગો ફક્ત કાનની આસપાસ જ નહી, પરંતુ મગજ પર પણ ઊંડી અસરો ઉપજાવે છે. આના કારણે, બાળક નું શિક્ષણ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ ખુબ જ અવરોધાય છે.

(b)શૈક્ષણિક નિષ્ફળતા

ફક્ત કિશોરો અને પુખ્ત વયના લોકો જ નહીં, પણ બાળકોને પણ મોબાઇલ ફોનનું વ્યસન લાગુ પડી ચૂકેલ છે. રમતો રમવું, મિત્રો સાથે ચેટ કરવું, સોશિયલ મીડિયા પર હાજર રહેવું એ આજના બાળકો માં અને યુવાનો માં જોવા મળતા નિયમિત વ્યસનો છે. આજની તારીખે વિદ્યાર્થીઓને વર્ગના કલાકો દરમિયાન શીખવવામાં આવતા પાઠો માં ઓછું ધ્યાન હોવું તેમજ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ થી પાછળ રહી જતા હોવાનું જોવા મળે છે જેનો મુખ્ય શ્રેય મોબાઈલ ફોન ના વપરાશ અને આદતો ને જાય છે.

(c)અયોગ્ય વર્તન અને રીતભાત

લેખિત સંદેશાઓ, અયોગ્ય વિડિઓઝ અને ફોટા મોકલતા રહેવાની પ્રવૃત્તિઓ બાળકોમાં વધતી જતી સમસ્યા છે. જો છબીઓ અથવા વિડિઓ ખોટી રીતે જાય, તો અન્ય લોકોને ખાનગી મીડિયા પર એક્સેસ મળી જાય છે જેના ગંભીર પરિણામ આવી શકે છે. અયોગ્ય મીડિયા અને વિવિધ સાઈટો તરફ દોરવાઈ જવા થી બાળકો નું વર્તન અસામાન્ય થઇ જાય છે જેની ખબર બહુ મોડે થી પડે છે.

(d) અપૂરતી ઊંઘ

રાત્રિમાં બાળકો દ્વારા સેલ ફોનનો ઉપયોગ તેઓના મગજ માટે ભયાનક છે કારણ કે સ્માર્ટફોન વાદળી પ્રકાશને બહાર કાઢે છે. બ્લુ લાઇટ એ તેમના મગજમાં મેલાટોનિન ઉત્પન્ન કરવાનું બંધ કરવાનું મુખ્ય કારણ બને છે જે ઊંઘને પ્રેરિત કરવા માટે એક મુખ્ય હોર્મોન છે. આમ, સેલ ફોન ના ઉપયોગ ને કારણે ઊંઘ ઓછી થાય છે તેમજ તેમનો શારીરિક વિકાસ પણ જોખમાય છે.

(e) ઇન્ટરનેટનો વધુ વપરાશ અધિરાઇ નોંતરે છે

ઇન્ટરનેટના વધુ વપરાશથી મગજના આગળના ભાગ પર ગ્લુકોઝનું મેટાબોલિઝમ ઓછું થાય છે અને અધિરાપણું વધે છે તથા વિચારસરણી ઘટે છે, જે લાંબા ગાળે બાળકો માટે નુકશાનકારક છે. આ સોશિયલ મીડિયાને કારણે થતી સૌથી ગંભીર આડઅસર છે.

(f) કૌટુંબીક અણબનાવ

સોશિયલ મીડિયા અકાઉંટમાં લાગેલા પાસવર્ડ, ખોટી આઈડી અને પ્રોફાઇલ્સ, તેમની પ્રવૃત્તિઓને ગુપ્ત રાખીને, આ બધા કૌટુંબિક સંબંધોમાં અંતર લાવે છે, શંકા પેદા કરે છે જેનાથી સંબંધોમાં અણબનાવ આવે છે.

(g)કોઈપણ વ્યક્તિ કોઇપણ નાં નામથી એકાઉન્ટ ખોલીને કરે છે દુરૂપયોગ

ભારતમાં નીતિ નિર્માતાઓની સમક્ષ સોશિયલ મીડિયાના દુરુપયોગને નિયંત્રિત કરવો એક મોટો પડકાર બની ચુક્યો છે. લોકો દ્વારા આ અંગે ગંભીરતાથી વિચાર પણ કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેના દ્વારા વિવાદોને જન્મ આપવા પાછળ સૌથી મોટુ કારણ સોશિયલ મીડિયાના પ્રયોગ માટે કોઇ ઠોસ નિયમન ન હોવું એ પણ છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ કોઇ પણ નામ અને ઓળખથી એકાઉન્ટ ખોલીને જે ઇચ્છે તે શેર કરી શકે છે. તેના કારણે ભ્રામકતાઓ અને અપરાધનો જન્મ થાય છે.

(h) વધુ પડતો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ ડિપ્રેશન તરફ લઇ જાય છે

કેટલાંય સંશોધનોમાં સાબિત થયું છે કે સોશિયલ મીડિયાના વધુ પડતા ઉપયોગના કારણે આપણું મગજ નકારાત્મકતાઓથી ભરાઇ જાય છે. તે ક્યારેક આપણને ડિપ્રેશન તરફ પણ લઇ જાય છે. તેનો વધુ પડતો ઉપયોગ શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડે છે.

સોશિયલ મીડિયા પર ગુપ્તતા હોતી નથી તેથી કેટલીકવાર તમારા પર્સનલ ડેટાની પણ ચોરી થાય છે. આ રીતે સોશિયલ મીડિયા સમાજ માટે એક સમસ્યા પણ છે અને એક અવસર પણ, જોકે તે એક વ્યક્તિના પ્રયોગ પર નિર્ભર કરે છે કે તેને તે કેવી રીતે લે છે. વ્યક્તિ ઇચ્છે તો તેને અવસર બનાવી શકે છે નહીં તો તેના દુરુપયોગથી સમસ્યા પણ સર્જી શકે છે.

6.સંદર્ભ ગ્રંથ:-

1. ડો. નિતીનકુમાર કે .જાદવ " યુવાનો પર મોબાઇલની અસરો એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ (અમદાવાદ શહેરને કેન્દ્રમાં રાખીને)" **RESEARCH GURU , VOLUME 1, ISSUE- JUNE 2018,ISSN-2349266X**
2. ડો .ભાગ્યશ્રી જે. રાજપુત "સોશિયલ નેટવર્કિંગની અસરો અંગેનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ" **RESEARCH GURU , VOLUME 2, ISSUE- SEPTEMBER 2018, ISSN - 234926X**
3. ડો. હિના બી. અંકુયા "સોશિયલ મીડિયાની સામાજિક અસરો"***AN Indexed, refereed & peer reviewed journal of higher Education,VOLUME 11*** **ISSUE- July 2019 ,ISSN NO 0974035X**

17

Importance of Mental Health Awareness in Youth

Vikramkumar Vithhalbhai Gohel
M.A. Student, PG Department of Sociology, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar.

Abstract

Mental health is linked to behaviors that are fundamentally related to physical health and quality of life. Psychiatric disorders also affect individuals' behaviors such as eating habits, regular exercise, adequate sleep, safe sexual practices, substance abuse, and medical treatment can increase the risk of physical illness. Good health leads to global lifestyles. (1995, UNDP) That is why there is a popular saying in India that "Health is Wealth". In earlier times, people were reluctant to talk about their mental problems with others, lest people consider them mentally ill. But nowadays, especially after the outbreak of Corona, the awareness of the people at the global level about the need to maintain mental health has started to increase. In the past few years there has been a significant increase in cases of mental disorders or diseases among people of all ages. Which is confirmed by statistics and results of psychiatrists around the world and various researches. In such a situation, the importance of World Mental Health Day, which is celebrated all over the world on October 10, has increased. World Mental Health Day is celebrated every year on 10 October to raise awareness of the need for healthy mental health. The Mental Health Care Act 2017 has also been brought by the Government of India.

Key Words: Youth, Mental Health, Awareness

Introduction

Globally, Mental Health Day is organized every year with the aim of creating awareness among people about the main factors related to mental health such as, mental diseases or disorders, their causes and methods of prevention. This year the World Mental Health Association has announced the celebration on the theme of mental health in an unequal world. 10 October 2022 World Mental Health Day was first announced by the World Mental Health Association in 1992. After this, the United Nations started the tradition of celebrating World Mental Health Day with a new theme every year.

People are more aware of mental problems than before, but in the last few years, a large number of people have developed problems due to various reasons. Even nowadays, a large number of people are facing some kind of mental problem, but hesitate to go to a doctor for treatment. The number of such people is also very high. The importance of health in the development of the country has been highlighted. India has linked health with development. Only healthy citizens can build a healthy society and in turn a developed nation. At the Amrit Mohotsav of Azadi, I have requested them to work together to build a developed and healthy India." The purpose of World Health Day is to create awareness among people about the importance of good health. Reiterating this message from time to time, Union Health Minister Dr. Mansukh Mandaviya, also known as the "Green MP" for his enthusiasm for cycling, is encouraging citizens to adopt a healthy lifestyle.

Mental health definition

According to the definition presented by the World Health Organization (WHO) in 1946 "Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity." The purpose of this definition of health is to explain that it is not merely the absence of disease but the achievement of the perfection of health.

Health is important for the development of the country. According to the World Health Organization (WHO) "Health is a state of physical, mental and social and spiritual well-being and not merely the absence of disease or infirmity." According to the definition of the World Health Organization, a person is mentally healthy when he or she realizes his or her abilities, can cope with normal life stress, can complete work well, can work for his or her community. In this positive sense, mental health means good support for the individual and effective functioning for the community.

Factors affecting mental health

Nowadays mental well-being youth have many reasons including study, job, unstable future, relationship or workplace stress, impact of any accident or exploitation and bad lifestyle, which are the reason for incidence of mental problems. Most alarmingly, a large number of those facing mental health problems are children and youth. Significantly, World Health Organization statistics also confirm that around 16 percent of the total population of people suffering from mental problems worldwide are between the ages of 10 and 19. It has also been mentioned in various reports released by the organization. 1 in every 4 people in the

world faces a mental disorder or neurological disorder at some point in their life. Good mental health and wellbeing is a high priority for local health services so this campaign is welcome at a time when many people are feeling the effects of loneliness. A wide range of services are available to support people suffering from mental health problems. Feeling lonely is something we can all experience at any time and it can have a huge impact on our health. Residents who are concerned about their own mental health should, in the first instance, contact their GP for advice.

Mental health needs

More than 450 million people suffer from mental disorders. According to the World Health Organization, by the year 2020, depression will become the second leading disease in the world. The burden of mental health treatment capacity is a global burden for developed and developing countries. In addition, the cost burden of treating mental health-related illnesses will increase so the social and economic focus will be on mental health promotion, treatment and treatment options. Thus, mental health is linked to behavior and is fundamentally related to physical health and quality of life.

Physical health and mental health are closely related and it is proven beyond doubt that excessive anxiety in youth leads to heart and blood vessel diseases. Mental disorders also affect the behavior of individuals like, eating habits, regular exercise, adequate sleep, safe sexual practices. , alcohol and tobacco consumption, may increase the risk of physical illness against medical therapy. Mental ill health leads to social problems such as unemployment, broken families, poverty, drug abuse and related crime. Poor mental health plays a significant role in affective resistance functioning. Medically ill patients with depression have worse outcomes than they should. Chronic illnesses like diabetes, cancer, heart disease increase the risk of depression.

Difficulties in mental health implementation

Stigma associated with mental illness that they are discriminated against in every aspect in the society like, education, employment, marriage etc. which unknowingly leads to delay in seeking medical advice. Unclear concepts of specific signs and symptoms of mental health and illness add to confusion about screening. People think that those who are mentally weak or weak minded get mental illnesses. Many people have the view that mental illness is reversible, which leads to therapeutic nihilism. Many believe that preventive measures are

likely to succeed. Many people believe that drugs used to treat mental illness have many side effects and lead to drug addiction. They feel that drugs only induce sleep.

WHO statistics showed that there is a wide gap between the burden of mental health and the country's availability of resources to treat and cure mental health problems. In most parts of the world, until now, mental illness was treated in the name of medicine and health care. A burden of concern for mental patients and their families was that they came unwillingly because they were unaware of their rights, combined with severe social stigma and lack of knowledge. But non-governmental organizations (NGOs) also consider it a difficult field because it requires a long-term commitment and are reluctant to work with the mentally challenged.

Causes of mental illness

BIOLOGICAL FACTORS: Neurotransmitter: An abnormally mediated link to mental illness is special brain chemicals called neurotransmitters. Neurotransmitters help nerve cells in the brain communicate with each other. If these chemicals are out of balance or not working properly, they cannot send messages through the brain properly, leading to symptoms of mental illness.

Sperm (genetics): Mental illness runs in many families, with people who have family members with mental illness more likely to develop mental illness. It is inherited through family members. Many mental illnesses are not linked to a single disorder but to multiple genes. Because of this, it is not necessary that a person inherits a mental illness. Many genes and other factors interact to cause mental illness—such as stress, abuse, or psychological events—that affect or predispose the individual to inherit the illness.

Infections: Some infections are associated with brain damage and the development of disease or its worsening symptoms. For example, a condition called Pediatric Autoimmune Neuropsychiatric Disorder (PANDA) is associated with streptococcal bacteria that causes obsessive-compulsive disorder and other mental illnesses in children.

Brain defect or injury: Defect or injury to certain areas of the brain can also cause mental illness. Mental health policies should not only be concerned with mental disorders, but should promote mental health by recognizing and addressing the broader issue. These policies should mainstream mental health promotion and government programs and business

sectors such as education, labour, justice, transport, environment, housing and welfare, as well as the health sector.

WHO's response to mental health

WHO supports the strengthening and promotion of mental health. WHO assesses the evidence for mental health promotion and works with governments to disseminate this information and integrate effective strategies into policies and plans. Pre-childhood activities include home visits for pregnant women, pre-school psycho-social activities, joint nutrition and psycho-social support for disadvantaged populations. Skill building programs, child and youth development programs are run to help children. Microcredit schemes have been created to improve access to education and socio-economic women's empowerment. Social support initiatives for the elderly, societies and day centers for the elderly have been started. Programs targeting local groups, including minorities, vulnerable groups, the displaced and those affected by calamities or natural disasters. Efforts have been made to provide psychological social support after natural calamities.

A lot of efforts are also being made at the government level regarding mental health care in India. The Mental Health Program (NMHP) was launched by the Government of India in the year 1982 to ensure access to minimum mental health care to the people. The aim was to integrate mental health care into primary health care and move towards community health care. After this, the National Mental Health Policy was announced on 10 October 2014.

Mental Health Care Mental Health Care Act 2017 was also brought by the Government of India to strengthen mental health services in this direction. Apart from this, a toll-free mental health rehabilitation helpline in 13 languages was also launched during the Covid period on government efforts, aimed at helping people suffering from stress, anxiety, depression, panic attacks, coordination.

Concluding

Supporting a national campaign to tackle loneliness and improve mental health and wellbeing among young adults during National Mental Health Week. The walkathon was conducted for the welfare of health and family welfare under the theme 'Health for All'. The aim of the walkathon was to create awareness about healthy habits not only to prevent non-communicable diseases (NCDs) but also to have positive effects on mental health. It discussed healthy and active living to prevent and control lifestyle related health

problems/diseases like hypertension, diabetes, mental illness and cancer. It states “India's Vasudhaiva has been a vision of family where we think not only of ourselves but of the progress of all. This philosophy was seen during the Covid crisis, when India provided vaccines and medical supplies to countries in need without considering any commercial profit. India has been at the forefront of helping every stakeholder and with this spirit India is working for the health of its citizens and the world. Be it a walkathon, yoga or other exercises, our youth are enthusiastically incorporating these physical activities into their lives. The "health for all" concept stems from the fact that a healthy person makes a positive contribution not only to their family but also to society. Where behavior change and a more physically active lifestyle are encouraged.

Reference

1. Dr. Yogesh Jogsan, Dhrutika Barad: Importance of Mental Health, Reference 2020
2. Mansik Svasthya: Dr. I. J. Ratnani, Reference 2016
3. Suhaag Maheria: Suicide: Socio-Economic Perspective, (Conference) Reference 2023
4. R. Nagar, H. R. Nagendra: Yog and Health Bibliography Complete Health, Reference 2016

18

The Impact of Social Media on the Mental Health of College Students

Rajdipsinh B. Jadeja

ABSTRACT

This study was conducted to investigate the impact of Social Media on the Mental Health of College students. A total of 120 samples of boys and Girls students using social media more than 2 hours and less than 2 hours were taken from shamaldas arts college Bhavnagar. Their samples were taken the data was collected with the help of 'Mental Health Inventory' Developed by DR.A.K.SHREEVASTAV & DR.JAGDISH (1982). The original Hindi Inventory was translated in Gujarati and Standardized by Bhavna Thummar (2009). The data was used to obtain the Mental Health measurement of the Subjects. The collected data was Statistically analyzed with the help of ANOVA. The results show that there is significant difference in boys and girls (F=9.38). There is significant difference among college students using social Media less than 2 hours and more than 2 hours (F=12.39). There is not significant difference between Mental Health among gender and duration of use (F=3.56).

Key words: Mental Health, Gender, Social Media, duration of use.

1 INTRODUCTION

Mental Health is a burning issue in modern times. Especially the issue of Mental health is seen a lot among the youth. Nation building and Nation development depends on youth. If the youth of nation mentally disturbed than the nation will not be built but the nation will be destroyed. In today's demanding scenario the field of competition is increasing. At the stage, when the student moves towards taking on more responsibilities and professional life, sometimes they are not aware of the seriousness of their life and at such times, mental confusion arises when they lack a person to guide them. Today the thinking of the youth has been put on hold. Today's college youth turn to addiction and over use of technology and social media because of their own lives and the appearance of others.

According to Herbal Carol (1969) "Mental health is the creation of conditions in which a healthy emotional life is possible to prevent more severe and acute mental illnesses."

Lehner and Cube “Mental health is an adjustment to the world and to other persons that maximizes the individual’s satisfaction.”

Kamdar,B.J (2016) “An Analytical study of Mental Health, Frustration Tolerance and Psychological well being of Graduates and Post-Graduates students using Facebook and WhatsApp. This study finding show that the effect between Gender and Duration of use on student’s mental health scores was not significant and in terms of duration of use, the effect was significant between the mental health score of students using less than 2 hours and more than 2 hours. Jagad,H.M.(2020) “Psychological well-being and Mental Health of Students.” This study result shows that (F=2.66) in respect of type of family and Gender, the difference between averages regarding mental health is not Significant. Therefore hypothesis is accepted. Makvana,B.J.(2020) “Mental Health of College Student’s.” This study result shows that (t=9.47) The Difference in overall mental health between boys and girls student’s was significant. Therefore hypothesis was not accepted.

2 METHODOLOGY

(1) Objectives

The present study was, hence, undertaken with the following objectives.

(1) A study of mental health among boys and girls.

(2) A study of mental health among college student using social media less than 2 hours and more than 2 hours.

(2) Hypothesis

The following things of hypothesis have been formulated for the investigation here, researcher builds a null hypothesis.

1) There is no significant difference in the mental health between boys and girls.

2) There is no significant difference in the mental health between college student using social media less than 2 hours and more than 2 hours.

3) There is no significant difference in the mental health between gender and duration of use.

(3) Sample

In the present research a total sample of 120 boys and girls using social media less than 2 hours and more than 2 hours of was taken from shamaladas arts college Bhavnagar was selected by simple random sampling. In which 60 boys and 60 girls was taken.

(4) Design

The experimental design for this study was 2 x 2 factorial design. The first independent variable was Gender (Boy and Girl). The Second independent variable was duration of use (less than 2 hours & more than 2 hours).

Independent variable	boy	girl	total
Less than 2 hours	30	30	60
More than 2 hours	30	30	60
Total	60	60	120

(5) Tools

For collecting the data, the following tools were used.

(a) Personal information sheet

A personal data sheet developed by researcher was used to collect information about types of gender, duration of use, age etc.

(b) Mental Health Inventory

The inventory was developed by Dr.A.K.Shreevastav and Dr.Jagdish (1982). To measure the Mental Health. Here is the information about the inventory. The original Hindi inventory was translated in gujrati and standardized by Bhavna Thummar (2009). This inventory divided in six important areas of Mental Health in this inventory 56 questions. Each question has four option. It is sequence in this always, often, sometimes and never to get target group has to choose any one option after data collection. It is analyzed and finds the solution.

Reliability

To decide reliability of this inventory by Dr. A.K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The reliability of Mental Health Inventory by Split-half method is r = 0.73 (N=600).

The original Hindi inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thummar (2009). They take 100 samples and decide the reliability of this inventory by Split-half method. To know the reliability of Dimensional Mental Health Inventory is r = 0.74.

Validity

To decide validity of this inventory by Dr. A. K. Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The validity of Mental Health Inventory by Construct validity is r = 0.57 (N=600).

The original Hindi Inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thummar (2009). While translating this inventory help of language exports and interdisciplinary subject was taken according to there content in the final Mental Health Inventory prepared not only this but we applied this test on 100 samples. The validity of Mental Health inventory by Construct validity is r = o.68. we found Correlation Significant.

(6) Procedure

The mental health inventory has six areas (1) Positive Self Evaluation (2) Perception of Reality (3) Integration of Personality (4) Autonomy (5) Group-Oriented Attitude (6) Environmental Mastery. To ask him to tick mark (✓) before the question if they agree with this Mental Health Inventory is to measure the four options, 'Always', 'Often', 'Sometimes', 'Never'. 56 questions and Positive is to be scored 1,2,3,4. Negative is to be scored as 4,3,2,1. The maximum is arrived at 224 and minimum score as 56 in this inventory. It is interpreted that higher the area of value attained the quantum of mental health is less and the lower the area of value attained the quantum of mental health is more.

3 Result

Table No-1

Summary of analysis of variance for mental health in college students

Source of variation	Sum of square	df	Mean Sum of square	'F' Ratio	Level of significant
A (Gender)	16.88	1	16.88	9.38	0.01
B (duration of use)	1960.21	1	1960.21	12.39	0.01
A x B	44.39	1	44.39	03.56	N.S.
Wss	18245.51	116	158.15		
Total	20366.99	119			

N.S. = Not Significant

4 DISCUSSIONS

The chief aim of the present research was to examine Mental Health of college students using social media and using duration period. The derived result shows that out of three hypothesis, one hypothesis have been accepted and two hypothesis are not accepted.

The difference in mental health between boys and girls was significant. Therefore the hypothesis is not accepted. This might be because girls are mature at an earlier age than boys. Perhaps there is a difference between boys and girls mental health. Bina,J.Makvana (2020) study findings show that the difference between mental health of boys and girls student was significant. The findings of the results here support the result of previous research.

The difference in mental health between college students using social media less than 2 hours and more than 2 hours was significant. Therefore the hypothesis is not accepted. This might be because as students are using social media more than 2 hours, they forget about reality. Sometimes they become unaware of the surrounding situation or findings. Kamdar, B.J (2016) study findings show that the difference between mental health of college student using social media more than 2 hours and less than 2 hours was significant. The findings of the result here support the result of previous research. That means the student uses more social media has less mental health.

The difference in mental health between gender and duration use of social media was not significant. Therefore the hypothesis is accepted. Which shows that in today's time of increasing technology, almost everyone uses social media to a maximum extent, then why not

in the context of education, entertainment or business, so here it does not show a special effect of the time its use. And also can be said that today's time boys and girls are equally using social media so no difference in mental health between gender and duration use of social media.

5 CONCLUSIONS

1) The difference in mental health between boys and girls students was significant.

2) The difference in mental health between college student using social media less than 2 hours and more than 2 hours was significant.

3) The difference in mental health between gender and duration of use social media was not significant.

6 REFERENCES

(1) Contractar, B.M. (1998). 1st Ed, *Experimental Psychology theory & Statistics.* Viral Publishing, Ahmedabad, p.21

(2) Dhila, B.D. (2013). *Research Method (Behavioral Science).* Ahmedabad Akshar Publication p.137.

(3) Garret, H.E. (1968). 2nd Ed, *General Psychology*, Eurasia Publishing House, New Delhi, p.505.

(4) Jagad, H.M. (2020). *'Psychological well being and mental health of students'.* The international journal of Indian psychology ISSN- 2348-5396, Volume-8, ISSUE-1, p-438-439.

(5) Kamdar, B.J. (2016). *'An Analytical study of Mental Health, Frustration Tolerance and Psychological Well Being of Graduates and Post-Graduates Students using Facebook and WhatsApp.'* M.K. Bhavnagar University Bhavnagar, page no.- 192, 197.

(6) Kamdar, N.H. (1997). '*Personal Adjustment Psychology'* Rajkot, R. Ambani & com.

(7) Makvana, B.J. (2020). *'Mental Health of college students,'* international journal of Indian Psychology, ISSN-2348-5396, Volume-8, ISSUE-1, p- 37,38.

(8) Mathur, S.S. (2005). 2nd Ed, *Health Psychology*. Vinod Pustak Mandir, Agra, pp.46-61.

(9) Parekh, S.C. and Dixit, H.K. (1995). 1st Ed, *'A Statistical Testing in Psychological Researches'*, Chanmpa Publishing, Junagadh, p.505.

(10) Shah, A.S. (2012). 2nd Ed, *'Health Psychology,'* Ahmedabad : Parshv Publication, Gujarat state, p.54.

(11) Shreevastav, A.K. and Jagdish, (1982). *'Mental Health Inventory,'* Agra, pp.1-9.

19

Exploring the economic impact of Youth mental health

Raval Prachi Umeshkumar
Research Scholar, Central University of Gujarat.

Abstract

India boasts a young population, yet the rising prevalence of mental health issues among this demographic poses a significant economic burden. This paper delves into the complex relationship between youth mental health and its economic consequences. This paper explores the direct costs associated with treatment and care for mental illnesses in young people, including medication, therapy, and hospitalization. Additionally, we examine the substantial indirect costs arising from decreased productivity, absenteeism from education and employment, and the long-term economic consequences of untreated mental health conditions. Furthermore, the paper investigates the broader societal and economic implications of neglecting youth mental health. This includes the potential loss of economic output due to reduced work capacity, the strain on healthcare systems, and the impact on social cohesion and overall well-being. This paper aims to shed light on the significant economic impact of youth mental health. It emphasizes the need for comprehensive mental health interventions, accessible treatment options, and preventative measures to mitigate the economic burden and unlock the full potential of young population.

Key wors: Mental Health, Economics, Cost effectiveness, Youth, Affordability

Introduction

Human is a rational animal and has N numbers of physical and emotional needs. Needs creates demand in the market. Many demands on human services in the era of tremendous change and challenge required a blueprint for reform and for the future. The strategic social plan led the way for Valuing Mental Health. A strategic health plan identified the mental health system as a priority area for development and enhancement. Economics and mental health are interconnected. Apart from the accumulating evidence of the huge economic impacts of mental ill-health, and the growing recognition of the effects that economic circumstances can exert on mental health, government and other budget-holders are putting increasing emphasis on economic data to support their decisions. One should consider how

economic evaluation, including cost-effectiveness analysis, cost-utility analysis and related techniques can contribute evidence to inform the development of mental health policy strategies, and to identify some consequences at the treatment or care level that are of relevance to service providers and funding bodies. The past 30 years have witnessed a rapid growth in health economics, but major knowledge gaps remain. From this discussion, here I pull out the main challenges that are faced when trying to take evidence from research and translating it into policy or practice recommendations, and from there to actual implementation in terms of better treatment and care. In terms of numbers, the cumulative total of reports on economic evaluation of mental health care and treatment has grown from approximately 100 in 1999 to over 4,000 in 2019. Changes in mental health economics are far great. Developments are shown, for example, by research focus and journal interest moving beyond the mere parading of cost-of-illness (COI) numbers to a more discerning discussion of findings from cost-effectiveness and other economic evaluations. There are also wider demands for economics, motivated not only by commercial interests like pharmaceutical companies or cost-saving imperatives like governments, but also by the need to inform a wide range of strategic, clinical, preventive, purchasing and person-centred decisions.

Economics and mental health

Mental or psychological well-being is part of an individual's capacity to lead a fulfilling life. That includes the ability to study, work or pursue leisure interests, and to make day-to-day personal or household decisions about educational, employment, housing or other choices. Disturbances to an individual's mental well-being compromise these capacities, sometimes in a fundamental and enduring manner. The potential consequences of mental disorder are numerous, including disturbed mood, thought or behaviour among affected individuals or their caregivers, and lost earnings or savings because of impaired work ability or health care expenditures by households. Mental disorder among individuals or households creates a pressure on society to provide a range of health and welfare services. Economics is concerned with the use and distribution of resources among the individuals making up a society, and how different ways of allocating resources impacts on their well-being. A common misconception is that economics is just about saving money. In fact, economics is about the optimal allocation of available or potentially available resources. The field of economics is relevant to the health sector because resources available to meet all possible health needs or

demands are finite whether a country is economically rich or poor. In all societies, choices must be made regarding how best to allocate limited resources.

Economic evidence for mental health action

Decisions on how to allocate resources in mental health are complicated by the fact that mental disorders are common, disabling and often long-lasting. The enormity of this disease burden is caused by the relatively high prevalence of mental disorders, the often chronic or recurring nature of these disorders and the severity of disability associated with many mental disorders. Low rates of case recognition and lack of access to effective treatment compound the problem, particularly in poor countries. Economic analysis provides a set of principles and analytical techniques to assess the relative costs and consequences of different health strategies. In relation to mental health, it seeks to address key policy questions about the magnitude of mental health problems, the relative impact and cost of different intervention strategies and the appropriate use of scarce resources.

Questions arise while studying mental health.

1. How significant is the burden of mental disorders?

2. How effective are interventions for burden-some conditions?

3. What will it cost to provide effective care?

4. What are the most cost-effective strategies?

Information on the burden of mental disorders, whether expressed in monetary terms or epidemiological terms, gives information on the magnitude of mental, neurological and substance abuse disorders at the population level. Economic burden studies (also known as cost-of illness studies) have the advantage of showing the impact of mental ill health on the health care system and on levels of work productivity. Yet, burden estimates are an insufficient basis for allocating resources and setting priorities because they do not compare the potential cost or impact of different actions. Economic evaluation incorporating cost-effectiveness analysis of existing service arrangements and current or new intervention strategies is an integral part of mental health system evaluation, providing suggestions for renewed action and more cost-effective investment.

Objectives

The objective of this study is to cover the full continuum of mental health services, which includes psychiatric and addictions services. Working Together for Mental Health will be developed from a people cantered perspective and will have as its major aim, improvements in the mental health status of those who use mental health and addictions services, as well as the broader general population. Working Together for Mental Health takes its name from three ways that we will be working together.

I have not completed a provincial plan for mental health/addictions services before and are now working together in all regions to ensure this strategy will strengthen services for consumers, families, and communities. The mental health system will work very closely with:

(I) the emerging primary health care teams to ensure a solid foundation for primary mental health care.

(II) the wellness strategy, which will recommend mental health promotion initiatives for the province; and

(III) the long-term care and supportive services strategy, which will address models of care, including housing and home support, for individuals requiring long term supportive care.

A critical component for a successful strategy will be collaborative shared mental health and addictions care between primary mental health care services, specialized addictions/mental health services and consumers, families, and communities, that is, working together for mental health. There will be processes identified for accessing all levels of service and the strategy will account for regional and geographic variation as well as current and future demographic realities. Working Together for Mental Health will also address all age groups, and as such, will develop specific action plans for the children and youth of our province, as well as our seniors. This will be undertaken with consumers and family members being central to the process. It is envisioned that when completed, Working Together for Mental Health will include an overall plan for mental health/addictions services for the province; an implementation plan, which will identify resources that are available as well as outstanding resources needed to implement the plan; and an evaluation plan, complete with indicators, for the long-term management and continuing improvement of the system.

Direct Costs of Mental Illness:

The direct costs associated with mental illness in young people encompass various expenses, including Medical Expenses and Loss of Productivity. This includes medication, therapy sessions, hospitalization charges, and diagnostic tests. Studies suggest that the average annual cost of treating mental illness in India can range from INR 5,000 to INR 25,000 per individual, depending on the severity and duration of the condition. Mental health conditions can significantly impact an individual's ability to work effectively. Absenteeism, presenteeism (reduced productivity while at work), and early retirement due to mental illness contribute to substantial economic losses.

Indirect Costs and Societal Impact:

The indirect costs of youth mental health issues extend far beyond direct medical expenses Reduced Educational Attainment and Unemployment, underemployment, strain on healthcare and Social cohesion and wellbeing. Mental health conditions can disrupt education, leading to lower academic achievement, school dropouts, and delayed completion of studies. This translates to a loss of skilled workforce and decreased lifetime earning potential for affected individuals. Mental illness can hinder job opportunities and limit career progression. Individuals with untreated mental health conditions may face difficulties securing employment, experiencing frequent job changes, or underperforming in their roles, leading to lower overall economic output. Untreated mental health issues often manifest in physical ailments, leading to increased utilization of healthcare services for unrelated medical conditions. This puts additional strain on already overburdened healthcare systems. Mental illness can negatively impact social interactions, leading to isolation, strained family relationships, and reduced overall well-being. This can further exacerbate economic challenges and hinder social development.

Economic Consequences of Neglecting Youth Mental Health:

Failing to address youth mental health has far-reaching economic consequences are Loss of Economic Output, increased healthcare costs, strain on social security systems. The combined impact of reduced productivity, unemployment, and underemployment due to mental illness leads to a significant loss of potential economic output for the nation. Untreated mental health conditions often lead to long-term health complications, requiring expensive medical

interventions later in life. Individuals with severe mental health conditions may require long-term social security support, placing additional strain on government resources.

Intervention impact and cost-effectiveness

Mental health interventions encompass a wide range of possible actions, including legislative and regulatory frameworks, prevention and promotion, treatment, and rehabilitation. There is currently more cost-effectiveness data for treatment than for other mental health actions. An analysis of the comparative effectiveness and costs of pharmacological and psychosocial interventions for reducing the burden of mental disorders, both at the level of different world regions and at the national level, has been recently completed. Details of this analysis may be found in Dollars, DALYs and Decisions: Economic Aspects of the Mental Health System (WHO, 2006). The key findings of this analysis are as follows:

Pharmacological interventions

For psychosis, the high price of buying newer antipsychotic drugs makes their use in lower-income regions of the world inadvisable on cost-effectiveness or affordability grounds conventional neuroleptic drugs have similar efficacy and are much less expensive. For depression, older and newer drugs also have similar efficacy. However, the difference in price between older Tricyclic anti-depressants (TCAs) and generic versions of newer drugs called selective serotonin reuptake inhibitors (SSRIs) is much smaller - and in certain countries such as India, negligible. This means that the treatment of choice is more context-specific and can be drive by patient or clinical preferences.

Psychosocial interventions

Providing psychosocial treatment alongside pharmacological treatment for severe mental disorders such as schizophrenia and bipolar affective disorder involves modest extra costs for training and intervention but is expected to result in substantial extra health gain, making such a combined strategy more cost-effective than pharmacotherapy alone.

For people with depression or anxiety, psychotherapy is expected to be as cost-effective as generic versions of newer antidepressants. Clearly, however, there remains a wide human resource gap in making psychosocial interventions more available.

Case management

Long-term, maintenance treatment of depression with pharmacological and psychosocial interventions has a larger impact on reducing the burden of depression than episodic treatment because it prevents a proportion of recurrent depressive episodes and is also expected to represent a cost-effective strategy.

Intervention affordability

Having identified the actual expected cost of achieving a healthy year of life with a range of mental health care strategies, an important subsequent question relates to the affordability of these interventions. One readily available measure for judging this question in different countries of the world is in relation to gross national income domestic product per capita the total economic earnings or output of a country divided by its inhabitants. The above findings indicate that: Recommended interventions for depression and anxiety can be considered very cost-effective, on the grounds that each healthy life year gained costs less than one year of average per capita income; Community-based interventions for severe mental disorders using older anti-psychotic and mood-stabilizing drugs can be considered moderately cost-effective, on the grounds that each healthy life year gained costs less than three times average annual income; Use of atypical anti-psychotic drugs at current international prices particularly when delivered in hospital-based settings are not a cost effective use of scarce resources in the context of most low or middle income countries, on the grounds that each healthy life year gained costs (much) more than three times average annual income. When compared to health actions such as vaccination or tuberculosis control, interventions for mental disorders are not the most cost effective or affordable interventions available to health planners. Based 15 on the above affordability criteria, however, there is just as much of an economic justification for investing in cost-effective mental health care as there is in interventions for other chronic conditions such as anti retroviral therapy for AIDS, glycaemic control of diabetes, or cholesterol control with statins which have comparable ratios of cost for each year of healthy life gained.

Priority-setting in mental health

Determination of the most cost-effective interventions for a set of disorders, while informative, is not the end of the process. Rather, it represents one key consideration into the broader task of priority setting regarding investing resources in mental health. Other criteria

to be considered in deciding on the allocation of resources include (a) the relative severity of different disorders (in terms of suffering and disability), (b) the potential for reducing poverty among people with different disorders and (c) protection of human rights of those with severe mental disorder.

When determining what will be financed from a given number of resources, the overall objective should be to ensure that health interventions maximize the benefits to society, while also considering the distribution of these benefits among different social groupings such as rich versus poor, young versus old, or urban versus rural.

Discussions about justice or equity at a policy level have typically concentrated on the distribution or redistribution of scarce resources, which in the context of mental health care is typically determined by need and expressed in terms of equal access to or utilization of services horizontal equity. However, this equity criterion gives little guidance on how to define priorities when different population groups exhibit different needs, and thus is less useful in comparing interventions for different health conditions. Thus, horizontal equity is complemented by vertical equity considerations literally, unequal treatment for unequal need, which can aid decisions on how to deal with the needs of different population groups, such as those with more severe mental disorders.

Access and provision of mental health care

Over and above the consideration of equity alongside efficiency measures, other pragmatic concerns enter into the final decision to invest in new technologies or scale up the availability of existing interventions, in particular the acceptability of proposed new strategies to patients and providers, the feasibility of their implementation, and, vitally, the availability of funds.

A good example in the context of mental health and addiction services is psychosocial treatment, for which there is increasing evidence of its cost-effectiveness, either delivered on its own (e.g. cognitive behavioural therapy or problem-solving treatment for depression) or in conjunction with pharmacological treatment (e.g. psychosocial treatment for psychosis or bipolar affective disorder). However, the training and financial implications of greatly scaling up the availability of psychosocial treatment within primary and secondary mental health services together create a potentially imposing barrier to its implementation.

Likewise, shifting away from currently cost-ineffective (inefficient) structures and practices (including reliance on mental hospital-based services) to a more effective and cost-effective

allocation of resources towards community-based services implies a potentially major reorganization of the mental health system, not only in terms of strategic policy but also in terms of other dimensions including human resource development and deployment, buildings (primary care and district hospitals), and drug procurement / distribution. This is likely to mean that extra resources (bridge funding) will be required while the new service model is established (partly because there will continue to be a need for an adequate number of acute psychiatric care beds).

Based on the use of cost-effective interventions, the financial implications of scaling-up key mental health care strategies need not be 18 overwhelming well below US$ 5 per capita in low-income countries, and less than US$ 10 in middle-income countries. However, current budgetary allocations to mental health in many low- and middle income countries are often very low, relative to the need for care and support. Accordingly, there is a need to increase the mental health budget to reduce the current clinical and economic burden attributed to mental disorders.

Conclusion

The economic perspective is an integral part of thinking through mental health system development. Too much is at stake to ignore this economic dimension of mental health care, whether measured in terms of lost health gains, misallocated resources, or unfair financing mechanisms. Insights from economic analysis that can be drawn upon in developing mental health systems include, better assessment of the economic consequences of mental disorder, identification of cost-effective strategies to best combat the increasing burden of mental, neurological and substance abuse disorders and improved ways of financially rewarding service providers or protecting payers from the financial risks associated with mental disorder. However, economic considerations can only ever be one of many inputs into the decision-making process. Other criteria, notably equity considerations relating to disease severity, human rights protection, or poverty reduction, may be deemed equally if not more important in determining priorities.

Reference

1. Economics of mental health: Part I - Economic consequences of neglecting mental health - an Indian perspective Srinivasa SRR Yerramilli*, Rajshekhar Bipeta**Assistant Professor of

Psychiatry, Institute of Mental Health, Osmania Medical College, Hyderabad. Andhra Pradesh. India

2. Economic aspect of mental health system by WHO

3. English, Abigail, Amy Stinnett and Elisha Dunn-Georgiou. “Healthcare for Adolescents and Young Adults Leaving Foster Care: Policy Options for Improving Access. Feb. (2006): 1-8. Print

4. Impact of economic crises on mental health, report from WHO on Europe

5. Planning and proposal development for mental health of Canada

6. Pecora, Peter, Peter Jensen, Lisa Hunter Romanelli, Lovie Jackson and Abel Ortiz. “Mental Health Services for Children Placed in Foster Care: An Overview of Current Challenges.” Child welfare 88.1(2009): 5-26. Print.

7. UA govt. mental health report on YOUNG ADULTS WITH SERIOUS MENTAL ILLNESS

20

Role of a Teacher in Student Learning Process

Dr.Sureshkumar Jayeshbhai Soneri
(M.com., M.ed., M.phil., Ugc-Net., Ph.d)
Smt.j.j.kundalia Graduate Teacher's College, Rajkot

ABSTRACT:

Teachers play a vital role in the implementation of the education plans at school level. This role is sometimes challenged by the level of teachers' efficiency in work performance where the educational resources are scarce .Teachers face challenges of the optimal use of the available resources in the production of maximum output. Realization of educational work in schools is complex activity. The difficulties of achieving educational work in schools stand in the fact that education is a category that refers to human - individuals. Starting from the fact that each individual has its own peculiarities which differ from one another then, the educational approach is different for everyone and is implemented differently. The teacher is the one who has the leading role in the realization of educational work in school. The teacher as an important factor in the realization of educational work is analyzed in several dimensions. From his professional development in relation of individual change as professional and educational protagonist also in the dimension of changing the schools as an organized educational institution. This makes us know that our problems or attention focuses on: the teacher as personality, teacher to student attitude, style and his way of working, strategies and methodology that ever ages teaching or teacher selects his educational work education ....Therefore his professional and moral preparation level should be pleasurable so that he can successfully accomplishes its work. If we could look at the development of the school and the teacher's role in historical terms, we see that the function and the role of the teacher have changed as society has changed, along with the running of the school.

INTRODUCTION

The role played by teachers becomes a very important component and in fact it can be said that they are in way our nation builders. For any student, education and character are the basic foundations and it is laid by teachers as well as parents. They tend to instill values, attitudes and behavior in children right from childhood. Today with challenging environment, in any school or college, everything primarily depends on the teacher. The

role of teachers has become very challenging. It is quite essential for teachers to be social, understanding and friendly nature so that students feel comfortable to seek any help without hesitation. The basic role for any teacher is to create a very interesting classroom for students. Students must feel comfortable with the teacher and at the same time, teacher must encourage students. Students should be taught the right path and knowledge or matter should be conveyed in such a manner that students would find it very easy to understand. The system approach (Rassekh and Vaideanu, 1989) to education, which relates organization, operation and evaluation of the teaching learning process, also highlights the importance of teachers and learners who are the important component for efficiency and quality of educational process of what actually happens in the classroom. It attaches particular importance to the interaction between the components of this process: objectives, contents, learning methods, teaching resources, organization of instruction, the process of learning and evaluation.

Teachers are one of the most important elements of the social structure i.e., school. Teaching is an expert career which undertakes the government's educational, instructional and related administrational duties (Erden, 2007). Teachers are the most important element in terms of reaching the school aims. In this respect, teachers are the sacred heroes of school management, there all possessors of the product of education and the key to the students' success (Oktay & Unutkan, 2008). The success of education system cannot be considered separate from the success of the teachers who puts into practice and carries out that system; because no education model can offer services above the level of the personnel operating the model (Gurkan, 1993).

Role Of A Teacher

All teachers have the key to provide a good environment for the students. The benefits of having a pleasant environment are for the teacher and students. But before that happens a teacher needs to be well prepared in order that the students receive the best treat. It is essential and crucial for teachers to be prepared because the first years of school are very important for the students. Teachers need to show respect, caring, become role models, make a pleasant environment, treat students right, instructs them but not be totalitarian, and guides them through the road of success. Teachers takes the place of parents in a school, they guide and mould the character personality of the student. They

influence the formative years of the students. A good teacher coaxes and helps a student to understand his abilities and become a better human being. The children look up to

their teachers so it is very easy to mould them to divert their attention to things which are constructive. Students are going to be the future citizen of the country- so it is the duty of the teacher to harness their capabilities in making the future of country bright. A teacher carries a big responsibility in his/her classroom. One reason is that all students depend on her/him. Everything the teacher says will have an impact on the students. If the teacher feels joy or feels anger, it will be spread among children because the attitude of the teacher gets contagious.

A teacher should be a role model for students. Teachers are respect by society because they are view as knowledgeable about different subjects of school. Teachers have the qualities to be or become role models for students. Students tend to follow their teacher in almost every way like manners, style etc. A Student tends to get affected by the teacher's affection as well as love for them. So the teacher should have the professional competence as well as good moral background in order to impart these values to students. With the changing environment and challenging careers, teachers are helping students to manage their careers as well as create solid foundation for them in different fields. Students are very busy making up their own decisions and teacher tends to become a sort of guide on their side.

VARIOUS ROLES OF A TEACHER IN CLASSROOM MANAGEMENT

1. **The Controller:** The teacher is in complete charge of the class, what students do, what they say and how they say it. The teacher assumes this role when a new language is being introduced and accurate reproduction and drilling techniques are needed.

2. **The Prompter**: The teacher encourages students to participate and makes suggestions about how students may proceed in an activity. The teacher should be helping students only when necessary. When learners are literally 'lost for words', the prompter can encourage by discreetly nudging students. Students can sometimes lose the thread or become unsure how to proceed; the prompter in this regard can prompt but always in a supportive way.

3. **The Resource:** The teacher is a kind of walking resource center ready to offer help if needed, or provide learners with whatever language they lack when performing

communicative activities. The teacher must make her/himself available so that learners can consult her/him when (and only when) it is absolutely necessary. As a resource the teacher can guide learners to use available resources such as the internet, for themselves, it certainly isn't necessary to spoon-feed learners, as this might have the downside of making learners reliant on the teacher.

4. **The Assessor**: The teacher assumes this role to see how well students are performing or how well they performed. Feedback and correction are organized and carried out. There are a variety of ways we can grade learners, the role of an assessor gives teachers an opportunity to correct learners. However, if it is not communicated with sensitivity and support it could prove counter-productive to a student's self-esteem and confidence in learning the target language.

5. **The Organizer**: Perhaps the most difficult and important role the teacher has to play. The success of many activities depends on good organization and on the students knowing exactly what they are to do next. Giving instructions is vital in this role as well as setting up activities. The organizer can also serve as a demonstrator, this role also allows a teacher to get involved and engaged with learners. The teacher also serves to open and neatly close activities and also give content feedback.

6. **The Participant**: This role improves the atmosphere in the class when the teacher takes part in an activity. However, the teacher takes a risk of dominating the activity when performing it. Here the teacher can enliven a class; if a teacher is able to stand back and not become the center of attention, it can be a great way to interact with learners without being too overpowering.

7. **The Tutor:** The teacher acts as a coach when students are involved in project work or self-study. The teacher provides advice and guidance and helps students clarify ideas and limit tasks.

This role can be a great way to pay individual attention to a student. It can also allow a teacher to tailor make a course to fit specific student needs. However, it can also lead to a student becoming too dependent or even too comfortable with one teacher and one method or style of teaching.

PRINCIPLES OF TEACHING

1: Encourage contact between students and faculty

Building rapport with students is very important. The contact between students and teachers are vital to the students' success. One of the main reasons students leave school is the feeling of isolation that they experience. The concern shown will help students get through difficult times and keep working. Faculty has many avenues to follow to open up the lines of communication.

2: Develop reciprocity and cooperation among students

When students are encouraged to work as a team, more learning takes place. Characteristics of good learning are collaborative and social, not competitive and isolated. Working together improves thinking and understanding.

3:Encourage active learning

Learning is an active process. Students are not able to learn much by only sitting in classes listening to teachers, memorizing pre-packaged assignments, and churning out answers. They must be able to talk about what they are learning, write about it ,relate it to past experiences, and apply it to their daily lives. Students need to make learning a part of them.

4:Give prompt feedback

By knowing what you know and do not know gives a focus to learning. In order for students to benefit from courses, they need appropriate feedback on their performance. When starting out, students need help in evaluating their current knowledge and capabilities. Within the classroom, students need frequent opportunities to perform and receive suggestions for improvement. Throughout their time in college and especially at the end of their college career, students need chances to reflect on what they have learned, what they still need to know, and how to assess themselves.

5:Emphasize time on task

Learning needs time and energy. Efficient time- management skills are critical for students. By allowing realistic amounts of time, effective learning for students and

effective teaching for faculty are able to occur. The way the institution defines time expectations for students, faculty, administrators, and other staff, can create the basis for high performance from everyone.

6:Communicate high expectations

Expect more and you will get it. The poorly prepared, those unwilling to exert themselves, and the bright and motivated all need high expectations. Expecting students to perform well becomes a self-fulfilling prophecy when teachers and institutions hold high standards and make extra efforts.

7:Respect diverse talents and ways of learning

There are many different ways to learn and no two people learn the same way. Students bring different talents and learning styles to the class room. Students that excel in the seminar room may be all thumbs in the lab or art studio and vice versa. Students need the opportunity to show their talents and learn in ways that work for them.

TEACHER EFFECTIVENESS

Teacher effectiveness plays an important role in teaching –learning process. An effective teacher does not create image of the students rather help the students to create the image of their own by understanding the problems of the students and helping them, by making any subject interesting, by controlling the class and by being fair with the students while dealing with them. Teacher effectiveness is an area of research which is concerned with relationship between the characteristics of teachers, teaching acts and their effects on education and discriminating between more or less effective teachers. A teacher is said to be effective when the teacher has attained the necessary competence in their roles and functions such as preparation and planning for class room management, knowledge of subject matter, teacher characteristics and their interpersonal relationship. Maximizing teacher effectiveness is a major goal of education. Teacher effectiveness is the product of a number of variables namely academic, subject mastery, intellectual level, love for children, job satisfaction, teaching experience, professional growth, age of teacher, techniques used in teaching etc. Among all these variables the most important variable is teacher's knowledge, personality and above all his interaction with the students, so Effective teachers are those who can demonstrate the ability to bring about intended learning outcomes that enable them to achieve the desired results for their students.

K.Patrica Cross remarked, “The task of thee xcellent teacher is to stimulate „apparently ordinary‟ people to usual effort. The tough problem is not in identifying. It is in making winners out of ordinary people.” Barr (1952) remarked, “Teacher effectiveness may be essentially a relationship between teachers, pupils and other persons concerned with the education, understanding all affected and facilitating aspects of immediate situation.” Bending (1953) “found significant relationship between the rating of a teacher and his student’s achievement.”Good(1959) observed teaching effectiveness as “the degree of success of a teacher in performing instructions and other duties specified in his contract and demanded by the nature of his position.” Flander and Simon (1969) defined “teacher effectiveness as an area of research which is concerned with relationship between characteristic of teacher’s teach in gactand.

Duties Of A Teacher In Student Learning Process

Their effect on the educational outcome of classroom teaching.” Ryan described it as “Teaching can be effective to the extent the teacher act in ways that are favorable to the development of basic skills, understandings, work habits, desirable attitude, value judgment and adequate personal adjustment of the pupils.” Anderson (1991) described it as, “An effective teacher is the one who quite consistently achieves goals, which, either directly or indirectly, focus on learning of their students.” Medley and Shannon (1994) “recommended that all evaluations of teachers be based on information about teacher effectiveness but noted that as direct information aboutteacher effectiveness is not available, many teacher evaluations are based on information about teacher competence or teacher performance.”

Create A Culture Of Caring

Effective classroom management is rooted in a culture of caring. Teachers set the tone for the classroom. If the class room climate encourages participation and risk taking, students are more likely to become involved in the learning process. Teachers should use a nurturing approach and invest in each student on an individual basis. Group projects can serve as a vehicle to build a collaborative environment that invites a team- centric learning environment. When students sense a teacher is committed to their success, they are more likely to conform to classroom guidelines and specific behavioral goals.

Establish Rules

Teachers should begin the year with clear expectations of classroom behavior. If students are aware of what is and isn't acceptable, they are more likely to be positive contributors in the classroom. Teaching an understanding of social skills and how to face adversity needs to be part of the regular classroom curriculum. Outlining consequences for un acceptable behavior will help students develop critical thinking skills and become better decision-makers. Teachers need to align behavioral expectations with school and district policies and make this information clear to parents.

Maintain Accountability

Providing accountability strategies is critical to classroom management. Teachers should have a system for evaluating behavior. Monitoring behavior on a regular basis will aid in long-term success. Students need to be made aware that the evaluation process will be based upon their interactions with others in and out of the classroom. Verbal and non-verbal behavior should be included in the assessment. Teachers should share feedback about behavior with individual students and parents in a parent-teacher conference. If parents are aware of issues as they arise, they can reinforce expectations and consequences at home.

Manage Problems

Teachers should determine the cause of troubling behavior before attempting to correct it. Reflecting upon the factors influencing a problem will provide a framework for intervention. For example, if a child is regularly misbehaving when he or she is sitting next to a specific friend, rearranging seating maybe the answer. When possible, teachers should help students learn how to control and modify their behavior before it escalates into a larger issue. Teachers need to work together to reinforce intervention strategies.

BIBLOGRAPHY & REFERANCES

Benson, David, Lu Mattson and Les Adler (1995).Prompt Feedback. In Susan Rickey Hatfield (Ed.), the Seven Principles In Action (55-66). Bolton, MA: Anker Publishing Company, Inc.

Brown, David G. and Curtis W. Ellison (1995). What is Active Learning?. In Susan Rickey Hatfield (Ed.), The Seven Principles In Action (39-53). Bolton, MA: Anker Publishing Company, Inc.

Codde, Joseph (2000).Applying the Seven Principles for Good Practice in Undergraduate Education.{Online}.Available:http://www.msu.edu/user/coddejos/seven.htm. [2001, January Cookman,Claude (1998).AComputer-Based Graphics Course and Student's Cognitive Skills. Journalism and MassCommunication. 53 (3), 37-49.

Millis,B.J.(1991).Fulfilling the promise of the"seven principles"through cooperative learning:An actionag end a for the University classroom. Journal on Excellence in College Teaching. 2, 139-144.

Revak, Marie (2000). If Technology is the Hammer, Where's the Nail?. Cooperation and Collaboration in College Teaching 10 (1),21-23

21

નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા: એક અભ્યાસ

અલ્પાબેન બી.તલસાણિયા
(પીએચ.ડી.સ્કોલર)
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી,
ભાવનગર–વિષણાવેલ [ગુ]

સારાંશ :-

નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP)-2020 એ ભારતની પરંપરા અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના આધારોને યથાવત રાખનાર 21મી સદીના શિક્ષણ માટે જરૂરી આકાંક્ષાત્મક ધ્યેયો કે જેમાં SDG4 અંતર્ગત ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મળી રહે તે માટે ભારતની શાળા પ્રણાલીમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન દર્શાવતો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ છે. NEP-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ કરવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. 10+2 ના બદલે 5+3+3+4 મુજબનું શાળાકીય શિક્ષણનું માળખું, ECCEને પ્રાધાન્ય, પાયાની સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન, અભ્યાસક્રમલક્ષી ધ્યેયો, બહુભાષિતાને મહત્વ, મૂલ્યાંકન પ્રણાલીમાં ફેરફાર, સમાન અને સમાવેશી શિક્ષણ, શાળા સંચાલન તેમજ શાળા શિક્ષણ માટે માપદંડ નિર્ધારણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત NEP-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષક દ્વારા વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની છે. જેમાં રાષ્ટ્રનિર્માતા તરીકે શિક્ષક, ભરતી અને પદનિયુક્તિ, સેવાકાળ દરમિયાન કાર્ય સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણ, શિક્ષકોને પાઠ્યક્રમની પસંદગીમાં વધુ સ્વાયત્તતા, સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ (CPD), કારકિર્દી વ્યવસ્થાપન અને પ્રગતિ (CMP), શિક્ષકો માટે વ્યાવસાયિક ધોરણો,વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટેના શિક્ષકો તેમજ શિક્ષક પ્રશિક્ષણના અભિગમ વગેરે જેવી બાબતોમાં શિક્ષકે એક આદર્શ મિત્ર, તત્વચિંતક અને માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાની છે.

શિક્ષકોને તેમના સન્માનનીય ગુરુપદની પુનઃપ્રાપ્તિ કરાવવાનું ધ્યેય નવી શિક્ષણનીતિમાં રાખવામાં આવ્યું છે. આમ, NEP-2020 અંતર્ગત શિક્ષકોએ વૈશ્વિક પડકારો સામે ટકી શકે તેવા ભાવિ નાગરિકોને તૈયાર કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવાની છે.

કી વર્ડ્સ :- નવી શિક્ષણનીતિ 2020, શાળા શિક્ષણ, વિદ્યાર્થી, શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રસ્તાવના:-

કોઠારી કમિશનનાં જણાવ્યા મુજબ ભારતનું ભાવિ તેનાં વર્ગખંડમાં ઘડાઇ રહયું છે. આ ભાવિ નિર્માણ કરવાનું કાર્ય શિક્ષકનાં શિરે સોંપાયેલું છે. વિદ્યાર્થી આંગણવાડીમાં પ્રવેશ મેળવે ત્યારથી લઇને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે ત્યાં સુધી શિક્ષક તેને માર્ગદર્શન આપવાનું કાર્ય કરે છે. આ કાર્ય દરમિયાન શિક્ષકે એક મિત્ર, તત્વચિંતક તેમજ એક આદર્શ માર્ગદર્શક જેવી વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની હોય છે. આ માટે હાલમાં નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અમલમાં મુકવામાં આવી છે. તો અહીં આપણે નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 વિશે માહિતી મેળવીશું. તેમજ આ નવી શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષકની શું-શું ભૂમિકા રહેલી છે. તેનો પણ અહીં વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

હેતુઓ :-

- નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 વિશે જાણવું.
- નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણ વિશે જાણવું.
- નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા વિશે જાણવું.

નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 નો પરિચય :-

માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (MHRD) દ્વારા વર્ષ-2017 માં ડો.કે.કસ્તુરીરંગનની અધ્યક્ષતામાં નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ તૈયાર કરવા માટે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ 31મી મે 2019 નાં રોજ તેનો અહેવાલ સુપરત કર્યો હતો. 29મી જુલાઇ-2020નાં રોજ પ્રધાનમંત્રીશ્રીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલી કેબિનેટ બેઠકમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020ની મંજુરી આપવામાં આવી હતી.

આ અગાઉ કોઠારી કમિશનની ભલામણથી વર્ષ 1964-1966 દરમિયાન પહેલી શિક્ષણનીતિ-1968 માં અને બીજી શિક્ષણનીતિ-1986માં ઘડવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ 1992માં તેમાં કેટલાક ફેરફાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. 34 વર્ષ બાદ 21મી સદીમાં આ નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020નો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 (NEP-2020)ની રચના એકસેસ(પ્રવેશ), સમાનતા, ગુણવત્તા, પોષણ ક્ષમતા અને જવાબદારીનાં પાંચ માર્ગદર્શક સ્તંભો પર કરવામાં આવી છે. તે ભારતીય યુવાનોને વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં વિવિધ રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવા માટે તૈયાર કરશે.

નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 એ 21મી સદીની પહેલી શિક્ષણનીતિ છે કે જેનું લક્ષ્ય આપણાં દેશનાં વિકાસ માટેની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પુરી કરવાનું છે.

નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 એ ભારતની પરંપરા અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનાં આધારોને યથાવત રાખવાની સાથે-સાથે ૨૧મી સદીનાં શિક્ષણ માટે જરૂરી આકાંક્ષાત્મક ધ્યેયો કે જેમાં (SDG FOR Sustainable Development Goals) – સાતત્ય પૂર્ણ વિકાસ લક્ષ્યાંકોમાંનો ચોથો લક્ષ્યાંક-ગુણવત્તાયુકત શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થાય છે. NEP-2020ની પુન:રચના દ્વારા પ્રત્યેક વ્યકિતમાં સમાવિષ્ટ સર્જનાત્મક ક્ષમતાઓનાં વિકાસ પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે.

NEP-2020એ સિધ્ધાંતો પર આધારિત છે કે, જેમાં શિક્ષણથી માત્ર સાક્ષરતા અને સંખ્યા જ્ઞાનનું જ નહીં પણ સાથે-સાથે ઉચ્ચ સ્તરીય તાર્કિક અને સમસ્યા સમાધાન સબંધિ બોધાત્મક ક્ષમતાઓનો પણ વિકાસ થવો જોઇએ. આ ઉપરાંત વ્યકિતનો નૈતિક, સામાજિક અને સાંવેગિક સ્તર પર પણ વિકાસ આવશ્યક છે.

નવી શિક્ષણનીતિ-2020ની મુખ્ય બાબતો :-

- નવી શિક્ષણનીતિ-2020 નો ઉદ્દેશ વર્ષ-2030 સુધીમાં આંગણવાડી/પ્રિસ્કુલથી માંડીને માધ્યમિક સ્તર સુધીની શાળાઓમાં – 100% GER સાથે શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ કરવાનું છે.
- શાળા છોડનારા 2 કરોડ વિદ્યાર્થીઓને નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અંતર્ગત મુખ્ય પ્રવાહમાં પાછા લાવવામાં આવશે.
- નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અંતર્ગત શિક્ષણનું માળખું નીચે મુજબ છે.

સ્તર	**વયજૂથ**	**ધોરણ**	**શિક્ષણ ક્ષેત્ર**
પ્રથમ	3 થી 8	પ્રથમ 3 વર્ષ આંગણવાડી ત્યાર બાદ 2 વર્ષ ધોરણ-1 તથા ધોરણ-2	પાયાનું
દ્વિતીય	8 થી 11	ધોરણ 3 થી 5	પ્રારંભિક
તૃતિય	11 થી 14	ધોરણ 6 થી 8	ઉચ્ચ પ્રાથમિક
ચતુર્થ	14 થી 18	ધોરણ 9 થી 12	માધ્યમિક

- નવી શિક્ષણનીતિ-2020 વર્ષ 2025 સુધીમાં મૂળભૂત સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે.
- શાળામાં ઇતરપ્રવૃતિઓ, શૈક્ષણિક પ્રવાહો કે રોજગારલક્ષી પ્રવાહો વચ્ચે કોઇ મોટો તફાવત રહેશે નહીં.
- ધોરણ-6 થી રોજગારલક્ષી શિક્ષણ ઇન્ટર્નશીપ સાથે શરૂ કરવામાં આવશે.

- ઓછામાં ઓછું ધોરણ-5 સુધીનું શિક્ષણ માતૃભાષા/પ્રાદેશિક ભાષામાં આપવામાં આવશે.
- વિદ્યાર્થીઓનાં અભ્યાસનાં પરિણામોનું સતત અને સર્વગ્રાહી 360° નું મુલ્યાંકન કરવામાં આવશે.
- સર્વાંગી પ્રગતિ પત્રક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતી પર દેખરેખ રાખવામાં આવશે. NEP-2020 મુજબ વર્ષ-2035સુધીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસમાં GER 50 % સુધી વધારવામાં આવશે.
- ઉચ્ચ અભ્યાસમાં 3.5 કરોડ બેઠકો ઉમેરવામાં આવશે.
- ઉચ્ચ અભ્યાસનાં અભ્યાસક્રમમાં વિષયોની અનુકુલનતા રહેશે.
- યોગ્ય પ્રમાણીકરણ સાથે બહુવિધ એન્ટ્રી/એકઝીટને મંજૂરી આપવામાં આવશે.

વર્ષ	પ્રમાણપત્ર
1	પ્રમાણપત્ર
2	એડવાન્સ ડીપ્લોમા સર્ટીફીકેટ
3	સ્નાતક ડીગ્રી સર્ટીફીકેટ
4	સંશોધન સાથે સ્નાતકની ડીગ્રી

- આ સાથે ABC (ACADEMIC BANK OF CREDIT) ની સ્થાપના કરવામાં આવશે. આ

ક્રમ	પરિષદનું નામ	કાર્ય

સાથે ક્રેડિટ ટ્રાન્સફરની સુવિધા ઉભી કરવામાં આવશે.

- નેશનલ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના કરવામાં આવશે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણની નિયમન કાર્ય પ્રણાલીમાં નિયમન, માન્યતા, અનુદાન, અને શૈક્ષણિક ધારા-ધોરણની વ્યવસ્થા આ ચાર સ્વતંત્ર રેખીય આધારોને કે માળખાઓને એક જ બૃહદ સંસ્થા કે જે ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ આયોગ (HECI) તરીકે ઓળખાય છે તેના અંતર્ગત આવરી લેવામાં આવશે.

1.	NHERC	રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચ શિક્ષણ નિયમનકારી પરિષદ	નિયમન કાર્ય
2	NAC	રાષ્ટ્રીય માન્યતા પરિષદ	સંસ્થાઓને માન્યતા આપવાનું કાર્ય
3	HEGC	ઉચ્ચ શિક્ષણ અનુદાન પરિષદ	વિકાસ નિધિ ભંડોળ પૂરું પાડવાનું કાર્ય
4	GEC	સામાન્ય શિક્ષણ	NHEQF - રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચ શિક્ષણ યોગ્યતા માળખું NSQF- રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય યોગ્યતા માળખું, વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સંકલિત કરી આપવાનું કાર્ય કરશે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ આયોગના આધાર સ્તંભો

- 2030 સુધીમાં બધી સંસ્થાઓ બહુવિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ પ્રદાન કરશે.
- NCERT દ્વારા પ્રૌઢ શિક્ષણના માળખામાં ઓછામાં ઓછા પાંચ પ્રકારના કાર્યક્રમ સામેલ કરવામાં આવશે. 1) મૂળભૂત સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન 2) મહત્વપૂર્ણ જીવનકુશળતા 3)વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોનો વિકાસ 4)મૂળભૂત શિક્ષણ 5) સતત શિક્ષણ
- ભારતીય ભાષાઓ, કલા અને સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરવામાં આવશે આ માટે NRF દ્વારા નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવશે.
- રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક તકનીકી ફોરમ NETE (National Educational Technology Foram) ની રચના કરવામાં આવશે.
- DIKSHA/ SWAYAM ના ઈકન્ટેન્ટ નો ઉપયોગ શિક્ષકો વ્યવસાય સંબંધી વિકાસ માટે
- કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા AI ના સંદર્ભમાં,1)AI સંશોધનોને આગળ વધારવા, 2)એપ્લિકેશન આધારિત સંશોધનને વિકસાવવા અને તૈયાર કરવા 3) આરોગ્ય સંભાળ, કૃષિ અને જળવાયું પરિવર્તન જેવા ક્ષેત્રોમાં વૈશ્વિક પડકારોને પહોંચી વળવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધન પ્રયાસોને આગળ વધારવા.

- કેન્દ્રીય શિક્ષણ સલાહકાર બોર્ડ (CABE)ના સશક્તિકરણની ભલામણ.
- માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય(MHRD)ને શિક્ષણ મંત્રાલય (MoE) તરીકે ફરીથી નામાભિધાન કરવામાં આવશે.
- નવી શિક્ષણનીતિનું અમલીકરણ વિવિધ સંસ્થાઓ જેવી કે MHRD, CABE, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો શિક્ષણ સંબંધી મંત્રાલયો, રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગ, બોર્ડ, NTA, શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણની નિયમનકારી સંસ્થાઓ, NCERT, SCERT શાળાઓ અને HEI દ્વારા કરવામાં આવશે.

નવી શિક્ષણનીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણ :-

રાષ્ટ્રીય નવી શિક્ષણનીતિ-2020 એ બધા જ રાષ્ટ્રનાં લોકોની વર્તમાન અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતો અને મહત્વકાંક્ષાઓની પૂર્તતા કરવા માટે તેમજ બધા જ વિદ્યાર્થીઓને સમાન રીતે ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુકત શિક્ષણ મળી રહે તે માટે ભારતની શાળા પ્રણાલીમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન દર્શાવતો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ છે.

NEP-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં સમાવિષ્ટ મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે :-

❖ **શાળાકીય અભ્યાસમાં સાર્વત્રિકરણ :-**

- આંગણવાડી/પ્રિસ્કુલથી માંડીને માધ્યમિક સ્તર સુધીના દરેક વિદ્યાર્થીઓનું શાળાકીય અભ્યાસમાં સાર્વત્રિકરણ કરવામાં આવશે.
- શાળા છોડનાર વિદ્યાર્થીઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં પાછા લાવવા માટે નવીનતમ શૈક્ષણિક કેન્દ્રો ઉભા કરવામાં આવશે.
- વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના અભ્યાસના સ્તરો પર દેખરેખ રાખવામાં આવશે.

- ઔપચારિક અને અનૌપચારીક એમ બંને પ્રકારનાં શિક્ષણનાં માધ્યમો સામેલ કરવા માટે બહુવિધ રીતોની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવશે.
- શાળાઓ દ્વારા કાઉન્સેલર્સ તેમજ તાલીમબદ્ધ સામાજિક કાર્યકરો સાથે જોડાણ કરવામાં આવશે.
- ધોરણ 3, 5, 8 માટે NIOS દ્વારા ઓપન લર્નિંગ.
- શાળા છોડનાર અંદાજિત 2 કરોડ વિદ્યાર્થીઓ **NEP-2020** અંતર્ગત પાછા મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવમાં આવશે.

❖ **શાળાકીય શિક્ષણ માળખું :-**

- 10+2 શિક્ષણ માળખાનાં બદલે 5+3+3+4 શિક્ષણ માળખું જે અનુક્રમે 3-8, 8-11, 11-14 અને 14-18 વયજૂથનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે અપનાવવામાં આવ્યું છે.
- નવી પ્રણાલીમાં 3 વર્ષ આંગણવાડી/પ્રિસ્કુલ અભ્યાસનાં અને 12 વર્ષ શાળાકીય અભ્યાસનાં રહેશે.

❖ **પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષણને પ્રાધાન્ય(ECCE):-**

- વર્ષ 2030 સુધીમાં ગુણવતાયુકત પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષણને મેળવવાનું લક્ષ્ય નકકી રાખવામાં આવ્યું છે.
- **NCERT** દ્વારા 8 વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટે પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષયક માળખું **(NCPFECCE)** તૈયાર કરવામાં આવશે.
- આંગણવાડી/પ્રિસ્કુલનું વિસ્તરણ કરવામાં આવશે. જેમાં શિક્ષકો અને આંગણવાડી કાર્યકરો **ECCE** શિક્ષણશાસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમમાં તાલીમબદ્ધ હશે.

- **ECCE**નાં આયોજન અને અમલીકરણની કામગીરી **(MHRD)** મંત્રાલય અને મહિલા અને બાળકલ્યાણ મંત્રાલય **(WCD)** આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય(HFN) અને આદિજાતિ મંત્રાલય દ્વારા સંયુકત રીતે કરવામાં આવશે.
- રમત-ગમત આધારિત, પ્રવૃતિ આધારિત, શોધખોળ આધારિત જેવી શિક્ષણ પધ્ધતિઓનો ઉપયોગ.

❖ **પાયાની સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન** :-

- વર્ષ – 2025 સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ત્રીજા ધોરણસુધીનાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ સાર્વત્રિક પાયાની સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેઓ ઉદ્દેશ્ય રાખવામાં આવ્યો.
- રાષ્ટ્રીય પુસ્તક પ્રચાર નીતિ તૈયાર કરવામાં આવશે.

❖ **અભ્યાસક્રમ લક્ષી ધ્યેયો** :-

- અભ્યાસક્રમ સામગ્રીમાં ઘટાડો કરવામાં આવશે.
- વિદ્યાર્થીઓને વિષયો પસંદ કરવાની અનુકુલનતા રહેશે.
- કળા અને વિજ્ઞાન, અભ્યાસક્રમ અને ઇતરપ્રવૃતિઓ, રોજગારલક્ષી અને શૈક્ષણિક પ્રવાહો વચ્ચે કોઇ ભિન્નતા રાખવામાં આવશે નહી.
- ધોરણ 6 થી રોજગારલક્ષી શરૂ થશે અને તેમાં ઇન્ટર્નશીપ સામેલ કરવામાં આવશે.
- શાળાકીય અભ્યાસ માટે **NCERT** દ્વારા નવુ અને વ્યાપક રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું **(NCFSE)** 2020-21 તૈયાર કરવામાં આવશે.

❖ **બહુભાષિતાને મહત્વ** :-

- ઓછોમાં ઓછા ધોરણ–5 સુધીનાં અભ્યાસમાં સુચનાઓ આપવાનાં માધ્યમ તરીકે માતૃભાષા/સ્થાનિક ભાષા/પ્રાદેશિક ભાષા પર સવિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. ધોરણ-8 અને તેનાથી આગળ પણ માતૃભાષાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે.
- સંસ્કૃતને ત્રિ-ભાષા ફોર્મ્યુલામાં સામેલ કરીને શાળાકીય અને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં તમામ સ્તરે વિદ્યાર્થીઓને વિકલ્પ તરીકે આપવામાં આવશે.
- કોઇપણ વિદ્યાર્થી પાસે કોઇ ચોકકસ ભાષાનું ફરજિયાત પાલન કરાવવામાં આવશે નહી.
- ભારતની અન્ય શાસ્ત્રીય ભાષાઓ જેવી કે તમીલ, તેલુગુ, કન્નડ, મલિયાલમ, ઉડીયા, પાલી, ફારસી અને અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ અને સાહિત્ય પણ વિકલ્પો તરીકે ઉપલબ્ધ રહેશે.
- માધ્યમિક સ્તરે અંગ્રેજી, કોરીયન, જાપાનીઝ, થાઇ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનિસ, પોર્ટુગીઝ, રશિયન જેવી કેટલીક વિદેશી ભાષાઓ પણ શીખવવામાં આવશે.
- મુકબધિર વિદ્યાર્થીઓ માટે સમગ્ર દેશમાં ભારતીય સાંકેતિક ભાષા (ISL)ને પ્રમાણિત કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજય અભ્યાસક્રમ સામગ્રી તૈયાર કરવામાં આવશે.

❖ **મુલ્યાંકન પ્રણાલીમાં ફેરફાર:-**

- NEP-2020 અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓનું 360° સર્વાંગી મુલ્યાંકન કરવામાં આવશે.
- નિયમિત અને રચનાત્મ મુલ્યાંકનને મહત્વ આપવામાં આવશે.
- શાળાઓમાં ધોરણ–3, 5 અને 8 નાં તમામ વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા યોગ્ય સત્તામંડળ દ્વારા લેવામાં આવશે.

- ધોરણ– 10 અને 12 ની બોર્ડની પરીક્ષા યથાવત રાખી તેની રૂપરેખા ફરી તૈયાર કરાશે.
- આદર્શ આયોજન સંગઠન તરીકે નવા રાષ્ટ્રીય મુલ્યાંકન કેન્દ્ર, **PARAKH** (સર્વાંગી વિકાસ માટે પરફોર્મન્સ મુલ્યાંકન, સમીક્ષા અને જ્ઞાનનું વિશ્લેષણ) ની રચના કરવામાં આવશે.

❖ **સમાન અને સમાવેશી શિક્ષણ :-**

- સામાજિક અને આર્થિક વંચિત સમૂહો **(SEDG)** તેમજ દિવ્યાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવશે.
- આ માટે જાતિ સમાવેશિતા ભંડોળ ની સ્થાપના કરાશે તેમજ વંચિત પ્રદેશો અને સમૂહો માટે "વિશેષ શિક્ષણ ઝોન" ઉભા કરવામાં આવશે.
- દિવ્યાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સહાયક તંત્રોની મદદથી પાયાનાતબક્કા થી ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવવા માટે સમર્થ બનાવવામાં આવશે.
- દરેક રાજ્ય /જિલ્લાને વિશેષ આખા દિવસની બોર્ડિંગ સ્કૂલ તરીકે "બાળભવન" સ્થાપવા પ્રોત્સાહિત કરાશે. જેથી તેઓ કલા, કારકિર્દી અને રમત સંબંધી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે.

❖ **શાળા સંચાલન :-**

- શાળાઓને પરિસરો અથવા સમૂહોમાં આયોજિત કરી શકાશે જે સંચાલન માટેનું મૂળભૂત એકમ બનશે.
- જેમાં ભૌતિક સુવિધાઓ,શૈક્ષણિક પુસ્તકાલયો અને મજબૂત વ્યવસાયિક શિક્ષક સમુદાયો સહિત તમામ સંશોધનોની ઉપલબ્ધિ સુનિશ્ચિત કરશે.

❖ **શાળા શિક્ષણ માટે માપદંડ નિર્ધારણ:-**

- રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો સ્વતંત્ર રાજ્ય શાળા માપદંડ સત્તામંડળ **(SSSA- State School Standards Authority)**ની સ્થાપના કરાશે.
- **SSSA** દ્વારા નિર્ધારિત કરાયેલી તમામ મૂળભૂત નિયમન માહિતીનો પારદર્શક ખુલાસાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ જાહેર દેખરેખ અને જવાબદેહિતા માટે કરવામાં આવશે.
- **SCERT** દ્વારા તમામ હિતધારકો સાથે પરામર્શ સાધીને શાળા ગુણવત્તા મૂલ્યાંકન અને અધિકૃતતા માળખું **(SQAAF - School Quality Assessment and Accreditation Framework)** વિકસાવવામાં આવશે.

નવી શિક્ષણ નીતિ-2020 અંતર્ગત શાળા શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા :-

- **રાષ્ટ્રનિર્માતા તરીકે શિક્ષક:-**
  - શિક્ષક એ રાષ્ટ્રનિર્માતા છે. કારણ કે તે વિદ્યાર્થીનાં ભવિષ્યને ઘડે છે. આ ઉમદા યોગદાનના કારણે જ શિક્ષકોને ભારતીય સમાજમાં સૌથી વિશેષ સન્માનિત કરવામાં આવતા હતા. પરંતુ શિક્ષકોની હાલની પરિસ્થિતિ પહેલા જેવી હતી તેવી રહી નથી. આથી શિક્ષકો માટે ઉચ્ચ દરજ્જો અને શિક્ષણના વ્યવસાય પ્રત્યેના આદર અને સન્માનના ભાવને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટેનું લક્ષ્ય નવી શિક્ષણનીતિ-2020 માં સેવવામાં આવ્યું છે.
- **શિક્ષક ભરતી અને પદ નિયુક્તિ:-**
  - ચાર વર્ષીય સંકલિત બી.એડ નો અભ્યાસક્રમ રચવામાં આવશે.
  - શિક્ષકોની મજબૂત પારદર્શક પ્રક્રિયા દ્વારા ભરતી કરવામાં આવશે. આ માટે શાળા શિક્ષણના તમામ સ્તરે શિક્ષક યોગ્યતા કસોટી(TET) લેવામાં આવશે. આ ઉપરાંત રૂબરૂ મુલાકાત અને વર્ગમાં ભણાવવા સંબંધી બાબતોનો પણ સમાવેશ કરાશે.

- પરંપરાગત સ્થાનિક કલા અને ઉદ્યોગો કે વ્યવસાયોના પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને **નિષ્ણાંતો કે "ખાસ પ્રશિક્ષકો"** તરીકે રાખવામાં આવશે.
- શિક્ષકોની ખાલી જગ્યાઓ પર સ્થાનિક શિક્ષકોની સાથે યોગ્ય લાયકાતવાળા શિક્ષકોની ભરતી કરવામાં આવશે.

❖ **સેવાકાળ દરમિયાન કાર્ય સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણ**

- શિક્ષકોની અસરકારક રીતે કામગીરી કરવાની ક્ષમતામાં વધારો કરવા માટે શાળાઓના કાર્યના પર્યાવરણ અને સંસ્કૃતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે.
- સેવાકાલીન તાલીમમાં શાળાઓમાં કાર્ય સ્થળે સુરક્ષા,આરોગ્ય અને પર્યાવરણ અંગેના નિવેશો (ઇનપુટ્સ) હશે. જેથી તમામ શિક્ષકો આ જરૂરિયાતો પ્રત્યે સંવેદનશીલ બને તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય.
- શિક્ષકો તેમની અધ્યયન અધ્યાપનની ફરજો પર સંપૂર્ણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે તે માટે તેમને હવે શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ ન હોય તેવા કાર્યમાં સામેલ કરવામાં આવશે નહીં.

❖ **શિક્ષકોને પાઠ્યક્રમની પસંદગીમાં વધુ સ્વાયતતા** :-

- શિક્ષકોને શિક્ષણના પાસાઓ અને પાઠ્યક્રમની પસંદગી કરવામાં વધુ સ્વાયતતા આપવામાં આવશે. જેથી તેઓ તેમના વર્ગખંડોમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સૌથી વધુ અસરકારક રીતે શીખવી શકશે.
- વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં વધુ લાભદાયી થઈ હોય તેવી શિક્ષણ પ્રક્રિયા અપનાવવા બદલ શિક્ષકોને સન્માનિત કરવામાં પણ આવશે.

❖ **સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ (CPD)**

- શિક્ષકો અને સ્વ-સુધારણા માટે અને વ્યવસાયમાં સાંપ્રત નવીનતાઓના અધ્યયનની તક મળે અને વ્યવસાયિક પ્રગતિ થાય તે માટે સતત તક આપવામાં આવશે.
- પોતાના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે શિક્ષક દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા **50 કલાક** સતત **વ્યવસાયિક વિકાસ** અંતર્ગત મળતી તકોમાં ભાગ લેશે.
- આ માટે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યશાળાઓ તેમજ ઓનલાઈન શિક્ષક વિકાસ મોડયુલનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.
- જેમાં ખાસ કરીને મૂળભૂત સાક્ષરતા અને અંકશાસ્ત્રનુ નવીનતમ શિક્ષણશાસ્ત્ર, પરિણામોનું રચનાત્મક અને અનુકૂળ મૂલ્યાંકન, ક્ષમતા આધારિત શિક્ષણ, પ્રાયોગિક અનુભવજન્ય શિક્ષણ, કલા સંકલિત રમત અને વાર્તા આધારિત દ્રષ્ટિકોણ વગેરેને ક્રમબદ્ધ રીતે સામેલ કરવામાં આવશે

❖ **કારકિર્દી વ્યવસ્થાપન અને પ્રગતિ (CMP)**

- શિક્ષણના બહુવિધ સ્તરોએ ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરતા શિક્ષકોની ઓળખ કરી તેઓને માન્યતા બઢતી અને પગાર વધારો આપી પ્રોતસાહિત કરવામાં આવશે.
- પ્રદર્શિત નેતૃત્વ અને વ્યવસ્થાપન કૌશલ્ય ધરાવતા ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકોને શાળાઓ શાળા સંકુલો, BRC, CRC, BITE, DIET તેમજ સંબંધિત સરકારી વિભાગોમાં શૈક્ષણિક નેતૃત્વના હોદ્દાઓ સંભાળવા માટે સમય જતા તાલીમ આપવામાં આવશે.

❖ **શિક્ષકો માટે વ્યવસાયિક ધોરણો:-**

- NCERT, SCERT, તમામ સ્થળો અને પ્રદેશોમાંથી શિક્ષકો અને નિષ્ણાંત સંસ્થાઓ સાથે પરામર્શમાં-2022 સુધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષક પરિષદ દ્વારા શિક્ષકો માટે સામાન્ય રાષ્ટ્રીય વ્યવસાયિક માપદંડ NPST (નેશનલ પ્રોફેશનલ સ્ટાન્ડર્ડ ફોર ટીચર્સ) વિકસાવવામાં આવશે.

- આ ધોરણોમાં તબક્કાના વિવિધ સ્તરે શિક્ષકની ભૂમિકાની અપેક્ષાઓ અને તે તબક્કા માટે જરૂરી ક્ષમતાઓને આવરી લેવામાં આવશે તેમાં તેના માટેના માપદંડોનો પણ સમાવેશ થશે.
- બઢતી અને પગાર વધારો કાર્યકાળ કે વરિષ્ઠતાના આધારે નહીં પરંતુ કામગીરીના મૂલ્યાંકનના આધારે થશે.
- વર્ષ 2030 સુધીમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યાવસાયિક ધોરણે સમીક્ષા અને સંશોધન કરવામાં આવશે.

❖ **વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો માટેના શિક્ષકો**:-

- સમાવશેક શાળામાં શિક્ષકોને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો /દિવ્યાંગ બાળકોને પણ ભણાવવાના હોય છે જેથી શિક્ષકોને વિષયના જ્ઞાન ઉપરાંત આવા દિવ્યાંગ બાળકોની વિશેષ જરૂરિયાતોને સમજવા માટે સંબંધિત કૌશલ્યની પણ જરૂર પડશે.
- યોગ્ય વિશેષ શિક્ષકો પણ જે આ વિષય શિક્ષણને સંભાળી શકતા હોય તેને પર્યાપ્ત ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે NCTE અને RCIના પાઠ્યક્રમ વચ્ચે વધુમાં વધુ તાલમેલ સાધવામાં આવશે.

❖ **શિક્ષક પ્રશિક્ષણનો અભિગમ** :-

- વર્ષ 2030 સુધીમાં શિક્ષક માટે લઘુતમ લાયકાત ચાર વર્ષના સંકલિત બી.એડ પદવીની હશે.
- ખાસ ટૂંકાગાળાના સ્થાનિક શિક્ષક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો BITE, DIET અથવા શાળા સંકુલમાં પણ ઉપલબ્ધ થશે.

- શિક્ષક પ્રશિક્ષણના હેતુસર રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ રૂપરેખા NCFTE-2021 તૈયાર કરવામાં આવશે જે પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ ઉપલબ્ધ કરાશે.
- NCFTE - 2021 માં વ્યવસાયિક શિક્ષણ માટે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમની અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે.

❖ **સમાપન :-**

આમ, NEP-2020 એ શિક્ષણના તમામ સ્તરે પુષ્કળ સુધારાની ભલામણ કરે છે. જે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માંગે છે. શાળાઓમાં 3-18 વર્ષના બાળકો માટે 5+3+3+4ના શિક્ષણના માળખાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ કરવાની પણ ભલામણ કરવામાં આવી છે. તેમજ પાયાની સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાનનો પણ લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યો છે. આ માટે માતૃભાષામાં શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને બહુભાષિતાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ માટે શાળામાં શિક્ષકો ને વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની હોય છે જેવી કે રાષ્ટ્રનિર્માતા તરીકે શિક્ષક વ્યાવસાયિક શિક્ષણ, શિક્ષકોની ભરતી અને પદ નિયુક્તિ, સતત વ્યવસાય વિકાસ, કારકિર્દી વ્યવસ્થાપન અને પ્રગતિ, શિક્ષકો માટે વ્યાવસાયિક ધોરણ, વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષક વગેરે જેવી વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની હોય છે. આમ, શિક્ષક દ્વારા મિત્ર, તત્વચિંતક અને એક આદર્શ માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવવામાં આવે છે.

❖ **સંદર્ભ સૂચિ:-**

- Dahiya, N. (2020). ***Role of teachers of Higher Education in implementation of NEP 2020***. International research journal of Management Sociology & humanity (IRJMSH) ,

  Volume 11, issue 10. (Year 2020) ISSN -2277 9809 (online) 2348-9359 (print).

- https://cialive.in/new-education-policy-2020-new-system-of-education-nep
- https://gu.vikaspedia.in/education
- https://meadowjournal.org/index.php/mjamr/article/view
- https://www.education.gov.in
- https://www.kapilghosiya.in/2020/07/Education-policy-2020.html
- https://www.researchgate.net/publication/367339861_Changing_Role_of_Teacher_Educators_in_View_of_NEP_2020
- https://www.teacherplus.org/nep-2020-and-the-role-of-the-teacher/
- Kumar, A. & Others. (2022). ***Teachers role: In the reference to NEP 2020*** Journal of

  Emerging technology and innovative research (JETIR).September 2022, Volume 9 Issue 9.
- Lukose, M. & Sharma P. (2023). ***A study on the role of NEP 2020 : Skill development of***

  Students. Amity International Journal of teacher education (AIJTE), Volume 9 No.1.April 2023.
- Sakhare, S. (2020). NEP-2019: ***Features of NEP and role of teacher.*** Educational

  Resurgence journal, volume 2, Issue 3, Jan 2020.
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020,ભારતીય શિક્ષણ મંત્રાલય, www.education.gov.in

22

યુવાનો પર સોશિયલ મીડિયાની ભૂમિકા અને અસર

ગોંડલિયા જીજ્ઞેશકુમાર અશોકભાઇ*, ડૉ. પારૂલબેન સતાશીયા[1]

પીએચ.ડી. સ્કોલર*, એસોસીએટ પ્રોફેસર[1], ઇતિહાસ વિભાગ, શ્રી વી.એમ.સાકરિયા મહિલા કોલેજ, બોટાદ.

પ્રસ્તાવના:-

સોશિયલ મીડિયા એવું સંચાર માધ્યમ છે જ્યાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેની દુરી ગમે તેટલી હોવા છતાં ઝડપી અને ઓછા ખર્ચે માહિતીની આપ-લે થઇ શકે છે. આજનું યુવાધન સોશિયલ મીડિયા જેવા કે, વોટ્સએપ, ફેસબૂક, ઇન્સ્ટાગ્રામ પર મોટાભાગે એક્ટીવ રહે છે. સોશિયલ મીડિયા એવું નેટવર્ક છે. જે લોકોને લોકોની નજીક લાવે છે. આ માધ્યમ દ્વારા પ્રચાર ઝડપી અને ઓછા ખર્ચે થાય છે. વળી દુનિયાના કોઇપણ દેશો વચ્ચેની ગમે તેટલી દૂરી સોશિયલ મીડિયા પર ઓછી થઇ જાય છે.

સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ પર વેપાર પણ થઇ શકે છે. વેપાર માટે જાહેરાત આપવા સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ સરળ, ઓછુ ખર્ચાળ અને ઝડપી છે. યુવાનો પોતાના વેપારના પ્રચાર માટે મોટેભાગે આ જ માધ્યમનો ઉપયોગ કરે છે. વિવિધ ઓનલાઇન વેચાણ કરતી વેબસાઇટની મદદથી લોકો ઓનલાઇન ખરીદી કરે છે. સોશિયલ મીડિય એક એવું માધ્યમ છે જે વર્ચ્યુઅલ નેટવર્ક બનાવે છે. ઇન્ટરનેટની મદદથી કાર્ય કરી વિશ્વના દરેક ખૂણા સુધી ફેલાયેલુ છે. સોશિયલ મીડિયાની મદદથી લોકોનો એકબીજા સાથેનો સંપર્ક ઝડપી બન્યો છે. આજે મોબાઇલ, કમ્પ્યુટરની મદદથી દુનિયાના કોઇપણ ખુણે માહિતી, દસ્તાવેજો, ફોટોગ્રાફ્સ મોકલી તથા મેળવી શકાય છે. સોશિયલ મીડિયાના ફાયદા ઘણા છે તેની સાથે તેના કેટલાક ગેરફાયદા પણ છે જેના પ્રત્યે તકેદારી રાખવી જરૂરી, વળી છેતરપીંડીની ઘટનાઓ પણ સોશિયલ મીડિયા દ્વાર બહોળા પ્રમાણમાં થતી હોવાથી તેનો ઉપયોગ સાવધાનીથી કરવો જોઇએ.

>>> સોશિયલ મીડિયા શું છે?:-

સોશિયલ મીડિયા એ બિનપરંપરાગત માધ્યમ છે જેનો અર્થ સામાજિક સંચાર દ્વારા લોકો સાથે જોડાવું એવો થાય છે. સોશિયલ મીડિયા ઇન્ટરનેટની મદદથી પ્રસારિત થઇ એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે. જેની મદદથી ઓડીયો, વિડિયોગ્રાફી, ચેટની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય છે. સોશિયલ મીડિયા અંતર્ગત વોટ્સએપ, ફેસબૂક, ઇસ્ટાગ્રામ વિગેરે જેવા કેટલાય માધ્યમો આવી જાય છે. સોશિયલ મીડિયાની મદદથી વ્યક્તિ દુનિયાના કોઇપણ ખૂણામાં બેસી આખા વિશ્વની માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સોશિયલ મીડિયા એક એવું માધ્યમ છે, જેણે દુનિયાની સંચાર વ્યવસ્થાને સરળ અને ઝડપી બનાવી છે. જેની મદદથી માત્ર એક બટન દબાવી માહિતી શેર કરવાથી તે આખી દુનિયા સુધી પહોંચી જાય છે. વર્તમાન યુગ ઓનલાઇન હોવાથી લોકો તેનો ઉપયોગ સંપર્ક વધારવા તથા મનપસંદ વસ્તુ તથા માહિતીની આપ-લે કરવા માટે કરે છે. સોશિયલ મીડિયાને સોશિયલ મીડિયા સર્વિસ પણ કહે છે જેનો અર્થ થાય છે એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિ સાથે જોડાવા ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવો. સોશિયલ મીડિયાને વેબસાઇટ

અને એપ્લીકેશનની સગવડ તરીકે સમજાવવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે તેને બે ભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે: આંતરિક સોશિયલ મીડિયા અને બાહ્ય સોશિયલ મીડિયા.

આંતરિક સોશિયલ મીડિયા મુખ્યત્વે ખાનગી સમુદાય અથવા ઓછા લોકો જોડાયેલા હોય તેમની વચ્ચેના સમુદાય જેવું છે જેમાં જોડાવા માટે આમંત્રણ જરૂરી છે અને આમંત્રણ મળ્યા પછી જ તેમાં જોડાય શકો છો. જ્યારે બાહ્ય સોશિયલ મીડિયા જાહેર અને પબ્લીક કમ્યુનિટી જેવું છે જેમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો જોડાયેલા હોય છે. અહીં કોઇપણ આ નેટવર્કમાં જોડાય શકે છે. જેમાં જોડાવા માટે આમંત્રણની જરૂર રહેતી નથી. આ પ્લેટફોર્મ મોટેભાગે જાહેરાતકર્તાઓને આકર્ષે કારણ કે અહીં વધુ પ્રમાણમાં વપરાશકર્તાઓ જોડાયેલા છે જેથી જાહેરાત કરવી સરળ બને છે. આ સિવાય આ પ્લેટફોર્મ પર દુનિયાના મોટા ભાગના લોકો સાથે કમ્યુનિકેશન થઇ શકે છે.

>>> સોશિયલ મીડિયાની યુવાનો પર અસર:-

આજનો યુવાન સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગમાં મોટાભાગનો સમય પસાર કરે છે. પોતાના સ્વજનો તથા મિત્રો સાથે વાતચિત કરવા તથા પોતાના વિચારો રજુ કરવા માટે યુવાનો સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. યુવાનો પોતાના બિઝનેસ આઇડિયાસ પણ સોશિયલ મીડિયા પર શેર કરે છે તથા ઘણા યુવાનો સોશિયલ મીડિયા દ્વારા પોતાના વેપારને વિસ્તૃત બનાવી રહ્યા છે. અગાઉ જોયું તેમ સોશિયલ મીડિયા જાહેરાત માટેનું સરળ અને મજબૂત પ્લેટફોર્મ છે. જ્યાં એક જ પોસ્ટ દ્વારા કરેલ જાહેરાત મોટાભાગના જન સમુદાય સુધી ક્ષણવારમાં પહોંચી જાય છે.

બિઇઝનેસ મોડલના આધારે આજનો યુવાન સોશિયલ મીડિયા પોતાનો વેપાર વધારી રહ્યો છે, સોશિયલ નેટવર્ક પર પેજીસ અને ગ્રુપ્સનો કોન્સેપ્ટ પણ હાજર છે. જો કોઇ એકાઉન્ટ પર વધુ લોકો હોય તો તે વ્યક્તિ તેને પેજમાં કન્વર્ટ કરી શકે છે. આ સાથે જાહેરાતકર્તાઓ તે પૃષ્ઠો પર તેમની જાહેરાતો આપવા માટે તે વ્યક્તિનો સંપર્ક કરશે જેથી તે વ્યક્તિના સોશિયલ અકાઉન્ટ પર સારો બિઝનેસ સેટ થશે. આ રીતે આજનો યુવાન પોતાના વેપારને સોશિયલ મીડિયાની મદદથી વધારી શકે છે. મોટાભાગના યુવાનો સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ માહિતી મેળવવા, રિસર્ચ માટે, તબીબી સહાયતા, વ્યાપારના નવીન વિચારો માટે, વિચારોની આપ-લે માટે કરે છે. સોશિયલ મીડિયા સાથે થતા ઓનલાઇન કમ્યુનિકેશ કારણે જાહેરાતનો પ્રચાર કરવો સરળ બને છે. જેથી વ્યક્તિના સમયનો બચાવ થાય છે વળી આ પ્લેટફોર્મ પર બહોળા પ્રમાણમાં જન સમુદાય જોડાયેલો હોવાથી જાહેરાતકર્તાઓને પ્રસાર માટે વધુ મહેનત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આથી આજના યુવાનોમાં સોશિયલ મીડિયા પર જાહેરાત આપવાનો ક્રેઝ વધારે છે.

>>> સોશિયલ મીડિયાના ફાયદા:-

યુવાનોમાં સોશિયલ મીડિયાના વપરાશનો ક્રેઝ વધારે છે. કારણ કે આ પ્લેટફોર્મ પર સંચાર સરળ બને વળી સોશિયલ મીડિયાના ઘણા ફાયદાઓ પણ છે જે આ મુજબ છે.

* સોશિયલ મીડિયા ઉપયોગ દ્વારા જાહેરાત કરવી સરળ બને છે. શાળાની પ્રવૃતિઓ પણ સરળતાથી કરી શકાય છે. તેમાં સભ્યો જુદા જુદા પ્રદેશના હોવા છતા કોઇ ફરક પડતો નથી.

* વ્યક્તિ પોતાના સ્વજનો, મિત્રોથી દૂર રહેતો હોવા છતાં સોશિયલ મીડિયાની મદદથી સરળતાથી તેમનો સંપર્ક કરી શકે છે તે પણ ખૂબ ઓછા સમયમાં અને ઓછા ખર્ચે. વળી સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગ દ્વારા અન્ય શહેર, રાજ્ય કે દેશમાં સ્થિત લોકો સાથે વાતચીત કરી શકાય છે.
* સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ પર ફોટોગ્રાફ, દસ્તાવેજો સરળતાથી મોકલી તથા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અન્ય સંસ્કૃતિના લોકો સાથે કમ્યુનિકેશન બનાવી શકાય છે.
* આજકાલ તો રાજકીય પક્ષો પણ સોશિયલ મીડિયા પર ઓનલાઇન કેમ્પઇન દ્વારા પોતાના પક્ષો પ્રચાર કરે છે. વળી કોમર્શિયલ નેટવર્ક પોતાના ઉત્પાદનોને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા લોકો સુધી પહોંચાડી શકે છે, જેનુ ઉદા. એમેઝોન, ફ્લીપકાર્ડ જેવા ઓનલાઇન પ્રોડક્ટ વેચતી વેબસાઇતો છે.
* સોશિયલ મીડિયા પોલીસને તેમની તપાસ(inquiry) કરવામાં સરળતાથી મદદ કરે છે. વ્યક્તિના ચરિત્ર અને તેની પસંદ અને નાપસંદને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા સરળતાથી જાણી શકાય છે.
* સોશિયલ મીડિયા દ્વારા હાલ શિક્ષણ કાર્ય પણ સરળ બન્યુ છે. આજના યુગમાં વિદ્યાર્થી ઘર બેઠા યુટ્યુબ જેવી વેસાઇટની મદદથી સરળતાથી પોતાની પસંદગીની ફેકલ્ટી પાસેથી શિક્ષણ મેળવી શકે છે, વળી આ શિક્ષણમાં 3D એનીમેશનનો ઉપયોગ થતો હોવાથી શિક્ષણ કાર્ય ઘણું અસરકારક બને છે.
* લોકો સોશિયલ મીડિયાની મદદથી ઓનલાઇન ખરીદી કરતા થયા છે. પોતાના જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓને ઓનલાઇન પોતાના ઘરે મંગાવી તેનો ઉપયોગ કરતા થયા છે.

>>> સોશિયલ મીડિયાના ગેરફાયદા:-

આજના યુગમાં સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. તેના ફાયદાઓના કારણે લોકો તેના પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે. પરંતુ તેના ફાયદાની સાથે તેના ઘણા ગેરફાયદા પણ જે આ મુજબ છે.

* વ્યક્તિનું ખાનગીપણું ગોપનિયતા એ સોશિયલ મીડિયાની સૌથી મોટી ખામી છે. ઘણી વખત વ્યક્તિની ખાનગી માહિતીનો દૂરુપયોગ થતો હોવાથી સોશિયલ મીડિયાનો આ સૌથી મોટો ગેરફાયદો છે.
* સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ પર કોઇપણ અજાણી વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિની માહિતી અંગત માહિતી મેળવી શકે છે અને તેનો દુરુપયોગ કરી શકે છે.
* આજનો યુવાન સોશિયલ મીડિયાનો વધારે પડતા ઉપયોગ કરતો થયો હોવાથી પોતાના ઘર પરિવારથી દૂર થતો જાય છે. વળી તેના વધારે પડતા ઉપયોગના કારણે વ્યક્તિનો સ્વભાવ ચિડચિડિયો બનતો જાય. ઘણી વખત સોશિયલ મીડિયાના વધારે પડતા ઉપયોગના કારણે લોકોને મનોચિકિત્સકની પણ જરૂર પડતી હોય છે. '
* ફેક અકાઉન્ટ બનાવવાની શક્યતા વધુ હોવાથી તથા લોકો પોતાની ઉંમરને ઘણી વખત નાની કે મોટી કરી રજુ કરતા હોવાથી છેતરપીંડીની ઘટના વધારે પ્રમાણમાં બનતી હોય છે.
* વળી સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગના સાધનો કમ્પુટર અને મોબાઇલ ગેઝેટ્સના વધુ પડતા ઉપયોગના કારણે તેની સ્વાસ્થ્ય પર વિપરિત અસર પડે છે.
* સોશિયલ મીડિયાના વધુ પડતા ઉપયોગથી તેની લત લાગે છે જેથી લોકોએ તેનો સમજદારીથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

* ઓનલાઇન છેતરપીંડી ઘટનાઓ હાલ વધુ પ્રમાણમાં બનતી હોય છે. મોબાઇલ પર મળતા મેઇલ, મેસેજ દ્વારા અથવા ઓનલાઇન એપ્લીકેશનો પર મળતી લીંક ઓપન કરવાથી બેન્ક અકાઉન્ટમાંથી પૈસા ઉપડી જવાની ઘટના ઘણી વખત સમાચારમાં જોવા મળતી હોય છે.

>>> સમાપન:-

આમ, સોશિયલ મીડિયાએ દૂર દેશો વચ્ચેનું અંતર ઓછું, સરળ અને ઝડપી કર્યું છે. ત્યાં તેના વધારે પડતા ઉપયોગ તથા અસાવધાનીના કારણે ઘણી સમસ્યાઓ પણ ઉભી થાય છે. અગાઉ જોયું તેમ સોશિયલ મીડિયાના ફાયદાની સાથે તેના ગેરફાયદા પણ ઘણા છે. માટે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ સાવધાની સાથે જરૂરિયાત મુજબ જ કરવો જોઇએ. સોશિયલ મીડિયાના વધારે પડતા ઉપયોગના કારણે સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ પણ ઉભી થતી હોવાથી તેની તકેદારી રાખી સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

સંદર્ભ સૂચિ:-

ડૉ. હિના બી. અંકુયા	ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, સોશિયલ મીડિયાની સામજિક અસરો
ડૉ. ભાગ્યશ્રી જે. રાજપુત	સોશિયલ નેટવર્કિંગની અસરો અંગેનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
રાજપુત ભાગ્યશ્રી	સમુહ માધ્યમોનો યુવાનો પરનો પ્રભાવ(૨૦૧૮), ગ્રીન ફ્લેગ ફાઉંડેશન, સાબરકાંઠા.
મંગલ પંડ્યા	સોશિયલ મીડિયા પર લખેલ ચિત્રલેખા અહેવાલ
બૈરેટ બ્રાયન	Google Wants to Add Store Interiors to Maps, Gizmodo(2010)
વાઘેલા અનિલ	સમૂહ માધ્યમોનુ સમાજશાસ્ત્ર, અનડા બૂક ડેપો, ગ્રંથ સેતુ,૧૭૫૬, ગાંધીમાર્ગ,અમદાવાદ
ઇગ્નાટીયસ	મીટ ધ ગુગલ લાઇસ, ટાઇમ મેગેઝીન
Dr. Shailendra Singh Chuhan Dr. Pooja Bhatia Dr. Ved Prakash	Digital and Social Marketing

23

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં યુવાનોની ભૂમિકા

ડૉ.વિમળાબેન એસ. ચૌધરી
ભક્તરાજ દાદા ખાચર વિનયન, અને વાણિજ્ય કોલેજ, ગઢડા

આ સર્વવિદિત રહ્યું છે કે, કોઈ પણ દેશનો યુવાન જ તેના રાષ્ટ્રનું ધન છે. રાષ્ટ્રના યુવાનોથી જ જાણી શકાય છે કે, રાષ્ટ્ર કેટલી પ્રગતિ કરી શકશે. યુવાનોની બુદ્ધિ અને કાર્યથી જ રાષ્ટ્ર સફળતાને પ્રાપ્ત કરે છે. યુવાન શબ્દ મૂળ ધાતુ **યુ** માં **કનિન્** પ્રત્યય લાગીને યુવા શબ્દ બને છે. અમરકોશમાં કહ્યું છે કે, **बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा** ।[1] અર્થાત્ બાલ, માણવક આ બે નામ બાળકના છે, વયસ્થ, તરુણ, યુવન્ આ ત્રણ નામ યુવાનાં છે. **'युवन्' त्रि. यु – कनिन् 1. श्रेष्ठे 2. निसर्गबलवति मेदि.। "आषोडशाद्भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते** ।[2] અર્થાત્ સોળ વર્ષ સુધી બાળક, સોળથી સિત્તેર વર્ષ સુધી યુવા, સિત્તેરથી વૃદ્ધ તથા નેવું વર્ષના વ્યક્તિને પરમ વૃદ્ધ કહેવાય છે. યુવાન બલિષ્ઠ અર્થાત્ અનેક પ્રકારના બળથી યુક્ત, વિદ્યુતના સમાન ચમકનાર, વિજયી હોય છે. શારીરિક બળ, માનસિક બળ, બૌદ્ધિક ક્ષમતાથી યુક્ત તેમજ પરિવર્તન લાવવા માટે યુવાનો જ સક્ષમ હોય છે. મેદિની અનુસાર યુવા, તરુણ, શ્રેષ્ઠ, સ્વાભાવિક રૂપથી બળશાળી હોય છે. એ રાષ્ટ્ર સુખી અને સમૃદ્ધ હોય છે, જે રાષ્ટ્રમાં યુવાનધનથી સમૃદ્ધ હોય છે. યુવાનો જ બધા ધર્મ નિભાવવા સક્ષમ હોય છે. યુવા કોઈ પણ વ્યક્તિ હોઈ શકે છે. ક્યારેક આપણે જોઈએ છીએ કે, એક આધેડ વયનો વ્યક્તિ ઉર્જાથી ઓતપ્રોત સ્વયંને યુવા માનતો હોય છે જ્યારે એક ૩૦-૪૦ વર્ષનો યુવાન પણ પોતાની અક્ષમતાથી સ્વયંને કોઈ પણ શ્રેણીમાં રાખતા અચકાતો જોવા મળે છે. જે વ્યક્તિએ પોતાના રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં સતત પોતાનું યોગદાન આપે છે તે 'યુવાન' જ છે.

આપણું આર્ષ મહાકાવ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિ રચિત રામાયણમાં પણ યુવાશક્તિનો ઉપયોગ રાષ્ટ્ર માટે કર્યો હોય એ જોવા મળે છે. મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ મારીચ અને સુબાહુ નામના રાક્ષસો યજ્ઞની વેદી પર રક્ત અને માંસની વર્ષા કરી વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર મહારાજ દશરથ પાસે મદદરૂપે સૈન્યબળ માગતા નથી પણ તેમના યુવાનપુત્ર રામને યજ્ઞ પૂર્તિ માટે આપવા કહે છે. મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર કહે છે કે, **स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम्। काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि**।[3] અર્થાત્ નૃપશ્રેષ્ઠ ! તમે પોતાના

કાકપચ્છધારી, સત્યપરાક્રમી, શૂરવીર જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીરામને મને આપી દો. રામ-લક્ષ્મણ જેવા યુવાનો જ સક્ષમ છે સમાજમાં ફેલાયેલ રાક્ષસોરૂપી દુરાચારને દૂર કરી સમાજમાં શુદ્ધતાને પ્રસરવા માટે. મહારાજ દશરથ પણ રામના વિવાહ બાદ અયોધ્યાનું રાજય પોતાના યુવાન પુત્ર રામના હાથમાં આપવા ઈચ્છે છે. મહારાજ દશરથ જાણે છે કે, પોતાનો યુવાન પુત્ર રામ અયોધ્યાની પ્રજા માટે કાર્ય કરી એક આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા પૂરી પાડશે. માત્ર રાજા દશરથ જ નહિ પણ રઘુવંશી તમામ રાજાઓ પોતાનું સમુદ્રપર્યન્ત શાસનની ધુરા પોતાના યુવાનપુત્રને સોંપતા હતા તેમજ આ યુવાધન જ એક શ્રેષ્ઠ શાસન કરી પ્રજાહિતના કાર્યો કરતાં હતા. મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત મહાભારતમાં પણ મહારાજ શાન્તનુથી માંડી મહારાજ પરીક્ષિત સુધી તમામ રાજાઓ પોતાના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં યુવાનોને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે.

સંસારમાં પરિવર્તન લાવનાર કોઈ હોય તો યુવાન છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને **'श्रीमद्भगवद्गीता'** રૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, **"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।"**[4] અર્થાત્ તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે (તેના) ફળમાં નહિ. કર્મના ફળનો હેતુ ન હોય તથા કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ ન હોય. સંસારમાં ફેલાયેલ દુરાચાર, અવ્યવસ્થા, દબાયેલ, પીડાયેલ લોકોને પણ ન્યાય પ્રાપ્ત થાય, તેમના જીવન પણ સમૃદ્ધ બને તેમને ધર્મના માર્ગે ચલાવનાર અર્થાત્ જ્યાં મૂલ્યોથી યુક્ત પાંડવો છે તેમને શ્રીકૃષ્ણ રાષ્ટ્રનું યોગ્ય નિર્માણ થાય તે હેતુથી અર્જુનને જ્ઞાન આપે છે. પાંડવો સંસારના અનેક રાજ્યોને એક કરી ભારતવર્ષને જોડે છે. ધર્મ, નીતિ તેમજ પ્રજા માટે કાર્ય કરી શકે એવા સશક્ત યુવાનો પાંડવો હતાં તેથી જ્ઞાન, ભક્તિ કર્મ જેવા અનેક વિષયો પર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાન કરાવે છે. વેદોથી માંડી ઉપનિષદ્ તેમજ સંસ્કૃત જગતે યુવાનો કર્મના માર્ગે ચાલી પોતાની બુદ્ધિ શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે સતત કર્મ કરવા માટે પ્રેરણા આપી છે. **कठोपनिषद्** માં પણ યુવાનને પોતાના લક્ષ્ય પ્રત્યે કટિબદ્ધ રહે તે માટે કહ્યું છે કે , **उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत** ।[5] અર્થાત્ ઉઠો, જાગો અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોના સમીપ જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. યુવાનો સતત પોતાના કર્મ પ્રત્યે જાગ્રત રહી અને કાર્યની પ્રાપ્તિ ના થાય ત્યા સુધી પોતાના લક્ષ્યને વળગી રહે અને પોતાના કર્મથી એક ઉજ્જળ ભારતનું નિર્માણ થાય એ જ અપેક્ષા ભારતવર્ષને હોય છે.

જયારે નંદવંશના રાજા ધનાનંદની નીતિ પ્રજા વિરોધી બને છે. તેનામાં રહેલ મૂલ્યોનો નાશ તેમજ પ્રજાહિતના કાર્યોને બદલે તે અધર્મના માર્ગે જાય છે ત્યારે आचार्य कौटिल्य એક યુવાન ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના હાથે પ્રજાવિરોધી નંદવંશનો નાશ થઈ લોકકલ્યાણના કામ થાય તે માટે ચાણક્ય ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને શિક્ષિત કરે છે. ચાણક્ય જાણતાં હતા કે, ભારતવર્ષની ધુરાને યોગ્ય યુવાનના હાથમાં આપવામાં આવે તો પ્રજાહિતના કાર્યો કરીને એક શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થઈ શકે છે. જયારે યુવા શક્તિની વાત આવે છે ત્યારે 'આદિગુરુ શંકરાચાર્ય' જેમણે ૪ વાર ભારતભરની યાત્રા કરીને ધર્મનાં સાચા સ્વરૂપને લોકોને સમજાવ્યું છે. તેમને માત્ર ૩૨ વર્ષની ઉંમરમા 'જગદ્ગુરુ'ની ઉપાધી પ્રાપ્ત કરી હતી. જયારે મનુષ્ય ધર્મના સાચા સ્વરૂપને જાણી જાય છે, જીવનના સત્યોને સમજી લે છે ત્યારે પોતાનું યોગદાન પોતાના રાષ્ટ્રના હિતમાં જ આપે છે.

જયારે યુવાન પોતાની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિને ભૂલી જાય છે ત્યારે એક માયાના એવા ચક્રમાં ફસાઈ જાય છે કે, જ્યાં એ પોતાના સ્વાર્થથી ઉપર કશું જ જોઈ શકતા નથી. જો એક સશક્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવું હશે તો ભારતીય યુવાનોને સાચા અર્થમાં ગુરુકુળમાં જે શિક્ષણ આપતું હતું કે, જ્યાં શિક્ષણનું લક્ષ્ય કેવળ પદવી માટે નહિ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ જ હતું. ગુરુકુળ એવા યુવાનો સમાજને આપતા હતાં કે, જે સાચે જ ભારતની દરેક સ્થિતિથી પૂરેપૂરાં અવગત હોય જેથી પ્રજાને ધ્યાનમાં રાખીને યુવાનો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના રાષ્ટ્ર માટે કરતાં હતા.

યુવાન શબ્દને યાદ કરતા જ આપણને 'સ્વામી વિવેકાનંદના' સ્વપ્નનો યુવાન દેખાવા લાગે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે માતા ભવાનીના એવા નવયુવકોનું અહ્વાન કર્યું હતું , "જે યુવાન માતા ભારતીના બલિદાન માટે તૈયાર હોય, જે શરીરથી મજબૂત હોય, જે વિદ્વાન હોય, જેમાં ઊર્જા અને સ્ફૂર્તિ હોય. આ શ્રેણીના યુવાન રાષ્ટ્રના ભાગ્ય વિધાતા બની શકે છે. કહેવાય છે કે, જો કોઈ એવી ભૂમિ જે મંગલદાયિની, પુણ્યભૂમિ કહેવાય, જ્યાં ઈશ્વરની તરફ અગ્રેસર થનારી પ્રત્યેક આત્માને પોતાના અંતિમ આશ્રય સ્થળ પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં આવવું પડે તો તે માત્ર 'ભારતભૂમિ' છે. કહેવાય છે કે, દેવોથી પણ એ લોકો ધન્ય છે, જે સ્વર્ગ અને ઉપવર્ગના સાધનભૂત એવી ભારતભૂમિ પર ઉત્પન્ન થાય છે. **अथर्ववेद** માં કહ્યું છે કે, **माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः**। અર્થાત્ આ પૃથ્વી આપણી માતા છે અને આપણે તેના સંતાનો છીએ. આટલી

પુણ્યશાળી ભારતભૂમિને મુક્ત કરાવા અનેક લોકોના બલિદાન પછી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આપણે સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત કરી અનેક ઉદ્યોગો તેમજ વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકાસ કરવામાં એટલા બધા વ્યસ્ત થઇ ગયા કે, તેને જ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માનવા લાગ્યાં. મહાન ભાષા સંસ્કૃત અને ભારતીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિથી દૂર જવા લાગ્યા. આપણે ભૂલી ગયા કે, રાષ્ટ્રની સુરક્ષા જેટલી જરૂરી છે એટલું જ જરૂરી છે, 'રાષ્ટ્રના યુવાનોનું ચરિત્ર.' કોઈ પણ રાષ્ટ્રના યુવાનોનું જો ચરિત્ર નિર્માણ ના થાય તો તે રાષ્ટ્ર ક્યારેય ઉન્નતિના શિખરોને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. ચરિત્ર એક એવો પ્રકાશ છે, જે હર સ્થિતિમાં પ્રકાશિત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, નવી પેઢી એક સારા સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, અમુક અંશે યુવાશક્તિને માત્ર ડિગ્રી આધારિત જાણકારી આપવામાં આવી રહી છે, જ્ઞાનનાં સાચા સ્વરૂપને તો યુવાનો પામી જ શકતા નથી. તેનું એ પરિણામ આવ્યું કે, સમાજમાં અનેક અયોગ્ય બનાવો બનવા લાગ્યાં. સમાજ-વ્યવસ્થા ધીમે-ધીમે અશક્ત થવા લાગી. યુવાશક્તિને નૈતિકતા તેમજ મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ આપવામાં કોઈ સચોટ પ્રયાસ ન કર્યા. જેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે યુવાનો **'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः**।'[7] અર્થાત્ સત્ય બોલો, ધર્મનું આચરણ કરો, સ્વાધ્યાયમાં આળસ ના કરો. આવા આચરણથી અનેક યુવાનો દૂર જવા લાગ્યા. માત્ર કોઈ પણ ભોગે ડિગ્રી મેળવીને ભૌતિકતા પામવા માટે 'અર્થ'ને જ મહત્વ આપવા લાગ્યાં. દેશમાં વ્યાપી રહેલા ભ્રષ્ટાચાર, અનૈતિકતા, કામચોરી વગેરેના પ્રતિદિન આપણને અનેક કિસ્સાઓ જોવા મળે છે. મનુષ્યને મનુષ્ય પરનો વિશ્વાસ ઘટી રહ્યો છે. આપણે અર્થોપાર્જન અને રોજગારી પ્રાપ્ત કરવામાં એટલા બધા વ્યસ્ત થઈ ગયા કે, સાચું શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ એ જ વિસ્મૃત થયું. જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, નવી પેઢીએ પોતાનું ભવિષ્ય તો સુધારી દીધું, પોતાનાં સ્વપ્નને સાકાર તો કર્યા પરંતુ નૈતિક શિક્ષણના અભાવમાં રાષ્ટ્રનું નિર્માણ ન કરી શકી.

રાષ્ટ્રનિર્માણનો સાચો અર્થ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જયારે નાગરિકોનું 'ચરિત્રનિર્માણ' થયું હોય અને તેમના વ્યક્તિત્વનું યોગ્ય ઘડતર થયું હોય. કોઈ પણ બાળકનું નીતિયુક્ત ઘડતર તેનાં માતાપિતા કરે ત્યારબાદ તેના શિક્ષકો અને અધ્યાપકો દ્વારા ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે ત્યારે જ એક મજબૂત રાષ્ટ્ર બની શકે છે. "જે શિક્ષણ કેવળ પુસ્તકો પર આધારિત હોય તેમાં નૈતિકતાનો જો કોઈ જ અંશ ન હોય તો સાચે જ તે એક વેરાન રણ સમાન જ છે." શિક્ષણ જ્યારે માત્ર ભૌતિકતા પ્રાપ્તિ માટે જ નહી પરંતુ વ્યક્તિની અંદર રહેલ 'પરોપકાર' અને 'માનવતા'ને ખીલવે છે ત્યારે એ યુવાનો લોકહિતનાં કાર્યો કરી સ્વયં આનંદિત રહી અનેક

લોકોને પોતાના ગુણોથી કલ્યાણનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો બાપુ કહેતાં હતાં કે, 'વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય યુવાનોને એવા સાચા સેવક બનાવાનો હોવો જોઈએ કે, જેઓ દેશ માટે જીવશે અને દેશ મરશે.' સ્વામી વિવેકાનંદનું મિશન હતું કે, નવયુવાનોને જગાડી ભારતમાતાની ખોવાયેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી લાવવી. તે માટે નવી પેઢી પર તેમને અનેક ઘણી શ્રદ્ધા હતી. સ્વામી વિવેકાનંદે યુવાધન માટે કહ્યું હતું કે, "મારી શ્રદ્ધા યુવા પેઢીમાં છે. યુવાનોએ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાનું છે. મારી ભવિષ્યની આશા ચારિત્ર્યવાન યુવાનોમાં રહેલી છે." ભારતની યુવાપેઢીમાંથી સ્વામી વિવેકાનંદે ઈ.સ. 1893 ની અમેરિકાની શિકાગોની ધર્મસભામાં ભારતને રજૂ કર્યું હતું. ભારતનાં આ યુવાને કહ્યું હતું કે, મને એ વાતનો ગર્વ છે કે, હું એ ધર્મને અનુસરું છું, જેણે વિશ્વને સહિષ્ણુતા અને સાર્વભૌમિક સ્વીકૃતિનું જ્ઞાન આપ્યું છે. તેમને કહ્યું કે, સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવામાં અમે માનીએ છીએ. બધા ધર્મો સત્ય છે એવો પણ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. સાંપ્રદાયિકતા, કટ્ટરતા અને તેના ભયાનક વંશજો ની ધાર્મિક હઠે આ સુંદર ધરતીને લાંબા સમયથી જકડી રાખી છે. તેમણે આ વિશ્વમાં પારાવાર હિંસા ફેલાવી છે અને અનેક વખત આ ધરતી લોહીથી લાલ થઈ ચૂકી છે. તેમાં સંખ્યાબંધ સંસ્કૃતિઓ તથા દેશોનો નાશ થયો છે. આ ખૌફનાક રાક્ષસો ન હોત તો માનવસમાજ અત્યાર કરતાં અનેક ઘણો બહેતર હોત, પણ એ રાક્ષસોનો સમય પુરો થઈ ગયો છે. મને આશા છે કે આ સભાના માનમાં સવારે વગેલો ઘંટ તમામ પ્રકારની કટ્ટરતા, હઠધર્મિતા અને દુઃખોનો વિનાશ કરશે. એ વિનાશ ભલે તલવાર વડે થાય કે કલમ વડે. "જે રીતે અલગ-અલગ સ્થળોએથી નિકળેલી નદીઓ અલગ-અલગ માર્ગોથી આગળ વધીને આખરે સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી અલગ-અલગ માર્ગ પસંદ કરે છે" એ માર્ગો ભલે અલગ-અલગ દેખાય, પણ બધા રસ્તા આખરે તો ઈશ્વર ભણી જ જાય છે."[8] આવી સમસ્ત જગતની એકતા, દુરાચારનો નાશ તેમજ સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ થાય તે માટેનો માર્ગ ભારતની યુવાશક્તિ જ આપી શકે. ભારતની યુવાશક્તિ માત્ર ભારતમાં જ નહી પરંતુ સમગ્ર જગતમાં ચમત્કાર કરી શકે છે. તેથી જરૂરી છે આપણી વિશાળયુવા શક્તિ સ્વયંની ઉર્જાથી પરિચય થાય અને તેમનામાં ઉર્જાનો વિકાસ થાય, તેને જાળવી રાખવાના પ્રયાસ કરવા જરૂરી છે. તેમની ઉર્જાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રનિર્માણ અને પ્રગતિમાં થાય તેવા પ્રયાસ જરૂરી છે.

આજે આપણે જોઈએ છે કે, આજે અનેક યુવાનો રોજગારીની સમસ્યાથી ગ્રસ્ત હોય છે તેમને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે અનુરૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. આવા યુવાનોને રાષ્ટ્રનાં

નિર્માણનાં કાર્યમાં જોડવા જોઈએ. જેથી બેરોજગાર યુવાનોની જે રોજગારીની સમસ્યા છે તે અમુક અંશ સુધી દુર કરી શકાય છે. શિક્ષિત, ચારિત્ર્યવાન યુવાનોને ગામની વિદ્યાલય, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, કિસાન કેન્દ્ર પર રાખી રોજગારી આપી શકાય છે. ગામનાં જે સરકારી કેન્દ્રો છે ત્યાં યુવાધનને રાખી તેમને રોજગારી આપી તે કેન્દ્રોની કાર્યક્ષમતા પણ વધારી શકાય છે. અનેક એવા સરકારી કામો હોય છે જેમ કે જનગણના વગેરે જેવા કાર્યોમાં શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને જોડવામાં આવે છે. તેની સીધી અસર વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણમાં પડે છે તેથી જો તેની જગ્યાએ જેમની પાસે રોજગારી નથી તેવા યુવાનોને જોડવામાં આવે તો તેમને રોજગારી પ્રાપ્ત થાય તેમજ કાર્યનો અનુભવ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે. મતદાન જેવા કાર્યોમાં પણ અધિકારીઓની સાથે યુવાશક્તિને જોડવામાં આવે તો તેનો લાભ રાષ્ટ્ર અને યુવાનોને એમ બંન્ને પક્ષે થઈ શકે છે. કુંભમેળા જેવા અનેક મેળામાં પોલીસ કર્મચારીની સાથે જો યુવાશક્તિને જોડવામાં આવે તો સંચાલક સુચારુપૂર્ણ થઈ શકે છે. આવા અનેક કાર્યક્રમો હોય છે જેમાં યુવાશક્તિને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં જોડી શકાય છે.

રાષ્ટ્રના તમામ લોકોની ઉન્નતિ ત્યારે જ સંભવ છે જ્યારે સ્વયં પોતાના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરી પોતાની પાત્રતા એટલી ઉજ્જ્વળ બનાવે કે, તે પોતાનાં ક્ષેત્રમાં અનેક ઘણી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. પોતાની સાથે સાથે અન્ય મનુષ્યના નિર્માણ તેમજ સફળતા માટે મદદરૂપ થાય છે.

❖❖❖

❋ **पादटीपः**

1. अमरकोशः - 2/6/42
2. वाचस्पत्यम् – पृ. 4779
3. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण – बालकाण्डे 19/8
4. श्रीमद्भगवद्गीता :- 2/47
5. कठोपनिषद् :- 1/3/14
6. अथर्ववेद - 12/1/12
7. तैत्तिरीयोपनिषद् – 1/11/1
8. સ્વામી વિવેકાનંદ (જીવન પ્રસંગો) – પૃ – 81,82

❋ **सन्दर्भ ग्रन्थाः**

1. अमरकोशः – अमरसिंह विरचितः – पण्डितरामेश्वरभट्टेन संशोधित 'लक्ष्मीवेंकटेश्वर' मुद्रालये प्रकाशित – सं 1964
2. वाचस्पत्यम् – षष्ठो भागः – चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
3. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण – गीताप्रेस, गोरखपुर सं – 2080
4. श्रीमद्भगवद्गीता – गीताप्रेस, गोरखपुर
5. कथोपनिषद् – गीताप्रेस, गोरखपुर
6. अथर्ववेद – डॉ. गंगा सहाय शर्मा
7. तैत्तिरीयोपनिषद् – चौखम्भा पब्लिशर्स – कन्हैयालाल जोशी
8. સ્વામી વિવેકાનંદ – મધુકાન્ત પ્રજાપતિ, પ્રથમ આવૃત્તિ – વર્ષ 2011

24

વર્તમાન સમાજ અને સોશિયલ મીડિયા

જીગ્નેશકુમાર વિનુભાઈ વાઘેલા
રિસર્ચ સ્કોલર
અનુસ્નાતક સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સીટી,વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ:-

આજનાં સમયમાં એક પણ દિવસ આપણે સોશિયલ મીડિયા વગર કલ્પના કરી શકો છો ? જવાબ હશે “ના” ... ખાસ કરીને શહેરના લોકો અને યુવાનો તેના સહકાર વિના રહી શકતા નથી.કારણકે આપણે તકનીકી વિશ્વમાં જીવીએ છીએ જ્યાં આપણે જે વસ્તુનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે બધીજ તકનીકીથી ભરેલી છે.તેથીજ social media નું ભવિષ્ય પણ ખુબજ ઉજ્જવળ છે.વર્તમાન પેપર આજનાં આધુનિક સમાજ અને સોશિયલ મીડિયા નાં સંબંધ વચ્ચેનો અભ્યાસ કરેલ છે.જે કેટલાક સંસોધન લેખો,નોધો ,સાહિત્યો નું વિશ્લેષણ કરી અને તેનું અભ્યાસ કરી લખાયેલ છે.પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં સોશિયલ મીડિયાનો અર્થ, તેના પ્રકારો, વિશેષ ઉપયોગ, સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગના જોખમો અને સોશિયલ મીડિયાની સામાજીક અસરો ની માહિતી વર્ણવેલ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- મીડિયા, સામાજીક અસરો,ટેકનોલોજી,યુવાન,સંબંધ

પ્રસ્તાવના :-

આજે આપણે સાયબર યુગમાં પ્રવેશી ચુક્યા છે.સંપર્ક અને સંચાર માધ્યમોની માયામાં મનુષ્ય એવી રીતે સપડાઈ ગયો છે કે તે સોશિયલ મીડિયાને,વર્ચ્યુઅલ વિશ્વને સાચું માની બેઠો છે.મીડિયાની લોકપ્રિયતાને કારણે સોશિયલ સાઈટોનો ઉપયોગ ખુબ મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે.સંપર્ક અને સંચાર મીડિયાનાં આ યુગમાં અનેક પરિવર્તનો થયા છે.આપણો

સામાજીક,રાજનૈતિક આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વ નો મુળ આધાર મીડિયા છે.આજે આપનો કોઈ વિચાર,વ્યક્તિ,સંસ્કૃતિ,મુલ્ય, સંસ્કાર વગેરેનું પરિવર્તન કરવું હોય તો મીડિયા વિના આ કાર્ય અશક્ય છે.મીડિયા નાં ફક્ત સંચાર પરંતુ સર્જક પણ છે.તે ફક્ત કોઈ ઉપકરણ કે પ્રત્યાયનનું માધ્યમ નથી,તે પરિવર્તન નું શસ્ત્ર પણ છે.

જો કોઈ વ્યક્તિઓનો સમૂહ,રાજનૈતિક પક્ષ,રાજ્ય ,અથવા કોર્પોરેટ હાઉસ એ નક્કી કરી શકતા નથી કે મીડીયાએ શું કરવાનું છે? આપને સમાજ સાહિત્ય,સંસ્કૃતિ,રાજનીતિ વગેરે ક્ષેત્રમ એકબીજાને ટકરાવ થાય એવા દ્રષ્ટીકોણથીજ વિચાર કર્યો છે.પ્રત્યેક મીડિયાનું પોતાનું આગવું ચરિત્ર હોય છે.આજનાં પ્રત્યાયનના યુગમાં મીડિયા સ્વાભાવિક રીતે વૈશ્વિક ગણાય છે.મીડિયાના વિભીન્ન સ્વરૂપમાં ઊંડો ભાઈચારો જોવા મળે છે.મીડિયા ટેકનીકમાં પણ હંમેશા નિરંતરતાનું તત્વ હોય છે.ટેકનીક પરંપરાને નવું મીડિયા જન્મ લે છે.મીડિયાને સ્વતંત્રતા સાથે અતિ પ્રેમ અને લગાવ છે.

પદ્ધતિશાસ્ત્ર :

વર્તમાન અભ્યાસ એક વિશ્લેષણાત્મક સંશોધન છે. માહિતી ગૌણ માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી લેવામાં આવી છે. પુસ્તકો, જર્નલ્સ, ઈ-પેપર્સ, સામયિકો, અખબારોના લેખો અને ઓનલાઈન સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. સરકારી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોનું વિવેચનાત્મક મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત લેખ સંશોધન અનુભવો, અવલોકનો અને સાહિત્ય સમીક્ષાના સમાજશાસ્ત્રીય આંતરશાખાકીય વિશ્લેષણ પર દોરે છે. લેખ માત્ર વર્તમાન સમાજ અને સોશિયલ મીડિયા બન્ને નો સમન્વય તપાસવાનો પ્રયાસ કરે છે. સોશિયલ મીડિયાની સમાજ પર કેવી હકારાત્મક - નકારાત્મક અસરો પડી શકે છે તે અંગેનો આ લેખ માત્ર વ્યવહારિક વિચારણા છે. આ કોઈ વ્યાપક સંશોધન પ્રક્રિયા અથવા સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે

તૈયાર કરાયેલો સંશોધન લેખ નથી, તેથી લેખની તમામ મર્યાદાઓ સંશોધકની વૈચારિક મર્યાદાઓ છે.

અભ્યાસ નો ઉપ્દેશ્ય :-

આ પેપરનો હેતુ વર્તમાન સમાજ પર સોશિયલ મીડિયાની હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરોનો વિશ્લેષણ કરવાનો છે. તે સોશિયલ મીડિયાની સમાજ નાં વિવિધ પાસાઓ જેવાકે રાજનૈતિક,સાંસ્કૃતિક,મુલ્યો,સંસ્કારો વગેરેમાં આવેલ પરિવર્તનની તપાસ કરે છે. આ પેપરનો ઉદ્દેશ્ય સમાજ પર સોશિયલ મીડિયાની વિવિધ પાસાઓ પર થતી અસરો તપાસી તેની નકારાત્મક અસરો તપાસી તેમાં ઘટાડો કરવાનો છે.

સોશિયલ મીડિયા એટલે શું ?

સોશિયલ મીડિયાને સોશિયલ મીડિયા સર્વિસ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ છે કે તમારા મિત્રો અને સંબંધીઓ સાથે કનેક્ટ થવા માટે ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવો. જ્યાં તમે એકબીજા સાથે મિત્રતા, સંબંધ, શિક્ષણ, રુચિઓની આપલે કરો છો.

આના દ્વારા આપણે દેશ-વિદેશમાં બનતી ઘટનાઓ વિશે જાણી શકીએ છીએ. આનાથી આપણે એકબીજાની રુચિઓ વિશે જાણી શકીએ છીએ અને તેમની શોધ પણ કરી શકીએ છીએ.

સોશિયલ મીડિયા એ તે વેબસાઇટ્સ અને એપ્લિકેશન્સની સગવડ તરીકે સમજવામાં આવે છે જે અમારા જેવા વપરાશકર્તાઓને આ સિસ્ટમ પ્રદાન કરે છે જેથી અમે અને તમે તમારી અને અન્યની સામગ્રી સરળતાથી બનાવી અને શેર કરી શકીએ.

તે જ સમયે, ચાલો આપણે સોશિયલ નેટવર્કિંગ ચેનલો દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાઈએ અને ભાગ લઈએ.

સોશિયલ મીડિયાની વિશેષતા :

સામાજીક મીડિયા સેવા મુખ્યત્વે વેબ આધારિત સેવાઓ છે.જે લોકોને મર્યાદિત સિસ્ટમમાં સાર્વજનિક અથવા અર્ધ-જાહેર પ્રોફાઇલ બનાવવાની મંજુરી આપે છે.આ સાથે તેઓને તેમની સામગ્રી અન્ય લોકો સાથે કેવી રીતે શેર કરવી તેની સુવિધા મળે છે.

આ જોડાણની પ્રકૃતિ અને નામકરણ એક સાઈટથી બીજી સાઈટ પર બદલાય છે.આ સાથે તે આપણને એકબીજાને મળવામાં મદદ કરે છે અને જે વસ્તુઓ આપણે આપણા અવાજ દ્વારા કહી શકતા નથી,તેની મદદથી આપને તે સંદેશ અન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી શકીએ છીએ.

સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ :-

વ્યવસાયમાં,સોશીયલ મીડિયાનો ઉપયોગ ઉત્પાદનોના બજારમાં કરવા,બ્રાન્ડ્સ ને પ્રોત્સાહન આપવા,વર્તમાન ગ્રાહકો સાથે જોડાયેલા રહેવા અને નવા વ્યવસાય ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે થાય છે.સોશિયલ મીડિયા એનાલીટીક્ષ ઈ-બ્લોગ અને સોશિયલ મીડિયા વેબસાઈટ માંથી ડેટા એકત્રિત કરવાની અને વ્યાવસાયિક નિર્ણયો લેવા તે ડેટા નાં વિશ્લેષણની પ્રથા છે.

સોશિયલ મીડિયાના પ્રકાર :-

- Social Networks: Facebook, twitter, Linkedin
- Media Sharing Networks: Instagram, Snapchat, Youtube
- Discussion Forms: Reddit, Quora, Digg
- Bookmarking and Content Curation Networks: Pinterest, Flipboard

- Consumer Review Networks: Yelp, Zomato, Tripadvisor
- Blogging and Publishing Networks: WordPress, Tumblr, Medium
- Interest-Based Networks: Goodreads, Houzz, Last.fm

હવે આપને અહી કેટલાક મહત્વનાં સોશિયલ મીડિયાના પ્રકારો જોઈશું...

- **વ્યવસાયિક એપ્લીકેશન : સોશિયલ મીડિયાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઉદ્યોગ સાહસિકો અને નાણા વ્યવસાયો માટે ખુબ જ ફાયદાકારક છે.આનાથી તેઓ ઘણાં લોકો સાથે સહયોગ કરીને પોતાનો બીઝનેસ વધારી શકે છે.તેઓ તેમના ઉત્પાદનની જાહેરાત કરવા માટે social media નો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે કારણકે social media સમગ્ર વિશ્વમાં કાર્યરત છે.તેથી તેની મદદથી આપને વિશ્વમાં કોઇપણ દેશમાં સ્થિત લોકોનો સંપર્ક કરી શકીએ છીએ અને અમારો વ્યવસાય વધારી શકીએ છીએ.**
- **તબીબી કાર્યક્રમો:** ઘણા આરોગ્ય વ્યાવસાયિકો તેમના સંસ્થાકીય જ્ઞાનનું સંચાલન કરવા માટે social media નો ઉપયોગ કરે છે. આની મદદથી તેઓ તેમના ડોક્ટરો અને સંસ્થાઓને લોકોની સામે ઉજાગર કરી શકે છે. આનાથી તેઓ તેમના જ્ઞાનને અન્ય લોકો સાથે પણ શેર કરી શકે છે.

- **રિસર્ચ** :સોશિયલ મીડિયાસ્ટિંગ સેવાઓનો ઉપયોગ હવે ફોજદારી અને કાનૂની તપાસ માટે થઈ રહ્યો છે. MySpace અને Facebook જેવી સાઈટમાં આવેલી માહિતીનો ઉપયોગ પોલીસ તપાસ માટે કરે છે.
- **સામાજિક ભલાઈ માટે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ**:ઘણી સામાજિક સેવાઓ સોશિયલ મીડિયાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે છે કારણ કે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે ઘણા લોકો social media પર આવે છે અને સારી પોસ્ટ્સ શોધે છે. આ કારણે, જો તેઓ તેમની સાથે તેમની સમાજ સેવા વિશે વાત કરે, તો કદાચ કેટલાક લોકો તેમની સાથે આ સારા કાર્યમાં જોડાવા માટે સંમત થશે. જેના કારણે તેમના દર્શકોની સંખ્યા પણ વધી જાય છે અને તેમના અનુયાયીઓ પણ વધુ સમાન વિચારધારાવાળા લોકો (સમાન વિચારધારાના લોકો) સાથે મળીને કામ કરીને, તેઓ ઘણા અશક્ય લાગતા લક્ષ્યોને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને આ સમાજ માટે કંઈક અલગ અને સારું કામ કરી શકે છે.

સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરવાના જોખમો :

જ્યાં સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ આપણને ઘણી બધી શક્યતાઓનો લાભ લેવામાં મદદ કરે છે, જેમ કે આપણા મિત્રો સાથે સંપર્ક વધારવો, વિશ્વને નજીકથી જાણવું, સંસ્કૃતિઓ વિશે જાણવું, લાંબા અંતરના સંબંધો વગેરે. તે જ સમયે, તે તેની સાથે ઘણા જોખમો પણ લાવે છે, જેના વિશે જાણવું આપણા માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

તેઓ કહે છે કે એક સિક્કાની બે બાજુ હોય છે, તેવી જ રીતે social media નો ઉપયોગ પણ એટલો જ જોખમી બની શકે છે જો આપણે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે જાણતા નથી. કારણ કે આપણે આવા ઘણા છેતરપિંડી કરનારાઓ અને છેડતી કરનારાઓ ઓનલાઈન શોધી

શકીએ છીએ જેઓ આપણને મિત્ર હોવાનો ઢોંગ કરીને ફસાવી શકે છે અને ખોટા કામો કરાવવા માટે મજબૂર કરી શકે છે. તો ચાલો જાણીએ આ વિશે વધુ કંઈક.

મુખ્ય જોખમો જે સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગને કારણે થઈ શકે છે:

1. **ગોપનીયતાની ખોટ** : અમે social media પર અપલોડ કરીએ છીએ તે તમામ ડેટા, માહિતી, ફોટો, વિડિયો અથવા ફાઇલ તેનો એક ભાગ બની જાય છે, જે પાછળથી એડમિનિસ્ટ્રેટરની ફાઇલોનો એક ભાગ બની જાય છે. બદલામાં, જો ક્યારેય કોઈ હેકર તે સિસ્ટમને હેક કરે છે, તો તે સરળતાથી આપણો તમામ ડેટા મેળવી શકે છે અને તેનો દુરુપયોગ પણ કરી શકે છે. એટલા માટે તમારી બધી માહિતી ક્યારેય કોઈ પણ social media પર સેવ ન કરો.
2. **અયોગ્ય (અનિચ્છિત) સામગ્રીની ઍક્સેસ** : અમારા નેટવર્ક પર અમારું ઓછું નિયંત્રણ હોવાથી, અમે ઇન્ટરનેટ પર જે માહિતી જોઈએ છીએ તેમાં ખરાબ અને અયોગ્ય સામગ્રી પણ હોઈ શકે છે, ભલે અમે તે ઇચ્છતા ન હોય. તે હિંસક, જાતીય અથવા કોઈપણ ડ્રગ સંબંધિત વસ્તુઓ વગેરે જેવી કોઈપણ સામગ્રી હોઈ શકે છે. આ વસ્તુઓ અન્ય લોકો દ્વારા પણ લિંક્સ, નોટિસના રૂપમાં social media પર પ્રકાશિત અથવા શેર કરી શકાય છે.
3. **સહકર્મીઓ, પરિચિતો અથવા અજાણ્યાઓ દ્વારા ઉત્પીડન** : અહીં બે મૂળભૂત કિસ્સાઓ જોઈ શકાય છે.
   - સાયબર ધમકાવવું: ધમકીઓ, અપમાન, વગેરે દ્વારા આ નેટવર્કમાંના કોઈપણ સાથીદારો અથવા અજાણ્યાઓ દ્વારા સતામણી કરવામાં આવે છે.

- સાયબરરૂમિંગ : આ મુખ્યત્વે સગીરો સાથે પુખ્ત વયના લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે જેથી તેઓ તેમની પાસેથી તેમના ફોટા અને માહિતી મેળવી શકે, જેનો તેઓ પાછળથી તેમના કાર્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ કરી શકે.

સોશિયલ મીડિયાની સામાજીક અસરો :-

- મોબાઈલ ઈન્ટરનેટ ન કેવળ યુવા પેઢીને પ્રભાવિત કરી વ્હલે પ્રૌઢ અને વૃધ્ધ વ્યક્તિઓની સાથે સાથે ખેડૂત મજૂરથી લઈને મોટા મોટા વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રો સુધી તે પહોંચી ગયું છે જે એ સાબિત કરે છે મીડિયા બધી જ જગ્યાએ પોતાનો પ્રભાવ જમાવી ચુક્યું છે.
- મીડિયામાં છવાયેલા સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વ નો વિકલ્પ શું છે? આ પરિસ્થિતિમાં સોપ્રથમ આજ સુધીની ટેક્નીક અને ભૌતિક વસ્તુસ્થિતિની જાણકારી, ઉચ્ચસ્તરના જ્ઞાન ના આધારે પસંદગી અને પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ અને માહિતી સાથે સંલગ્ન કાર્યક્રમાને લોકપ્રિય બનાવવાની દ્રષ્ટીએ હંમેશા પ્રયાસ કરવા જોઈએ.
- લોકોની વચ્ચે ચર્ચા-વિચારણા, ચિંતન, વિશ્લેષણ અને મુલ્યાકન હમેશા શરુ કરવા જોઈએ.
- સંચાર અને સંસ્કૃતિ નીતિની આંતરવસ્તુને આંતરરાષ્ટ્રીય હોવી જોઈએ.
- માનવીય વિકાસન સૌથી મોટો વ્યાપાર માનવો જોઈએ.
- પર્યાવરણને જાળવી રાખવું જોઈએ
- મીડિયા ખાસ કરીને જનતાના અભિપ્રાય ના નામ પર પોતાનો અભિપ્રાય રજુ કરે છે, તે બહુસંખ્યાક જનતાને અભિપ્રાય નથી હોતો, પરંતુ અલ્પસંખ્યાંક જનતાનો અભિપ્રાય હોય છે.

- લોકજીવન અને સામાજિક વિકાસ માટે મીડીયાએ પૂર્વગ્રહરહિત એવું જોઈએ.
- મીડિયા પોતાની સત્તાની ક્ષમતા અનુસાર માહિતીનું વિતરણ કરે છે, તેના પર અંકુશ હોવો જોઈએ.
- મીડિયાની માનસિકતાનો શિકાર મનુષ્ય જયારે વર્ચ્યુઅલ વિશ્વને જ અસલી વિશ્વ માનીને તેમાં જ જીવિત રહેવા ઈચ્છે છે જે નિઃશંક ખોટું અને પ્રકૃતિના નિયમોની વિરુધ્ધ છે.
- મીડિયાની ભાષા નો અસર ન કેવળ લોકો પર થઈ રહ્યો છે પણ તેનાથી ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બદલાઈ થયું છે. વિવિધ ભાષાઓના મિશ્રિત પ્રયોગથી પ્રાદેશિક ભાષાઓ મરવા લાગી છે. સોશ્યલ મીડિયાની સંવાદશૈલીની જો આપણે
- સુક્ષ્મતાથી જોઈએ તો આપણે વાગે છે કે સંવાદરીથી ના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલા શબ્દોને તોડી-મરોડીને રજુ કરેલા હોય.છે જેનાથી સંવાદશૈલી માં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી ભાષાને અપણે મૃત્યુ તરફ ધકેલી રહ્યા છીએ વાસ્તષમાં ભારતમાં ૪૦ જેટલી ભોલીઓનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી. જયારે કોઈ ભાષા નાશ પામે ત્યારે તેની સાથે સાથે ભાષામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા શબ્દો, કહેવઓ મુહાવરાઓ,બધું જ નાશ પામે છે.ફેસબુક, ટ્વીટર અને એસ.એમ.એસની ભાષા પણ બીનજવાબદારીયુક્ત હોય છે, જેના કારણે તેના યુઝર્સ અંગ્રેજી ભાષાને પણ ક્ષતિ પહોંચાડી રહ્યા છે.એસ.એમ.એસ ની ભાષાના શબ્દો શોર્ટકટ સીસ્ટમ પર લખેલા હોય છે જેને આજની પેઢી 'લિંગો' કહે છે. મોબાઇલ પર મેસેજ ટાઈપ કરીને ટ્વીટર,ફેસબુક,પર અપડેટ્સ કરતા તેના શબ્દોને સંક્ષીપ્તશબ્દોમાં લખવામાં આવે છે. જેના કારણે ભાષાને બહુંજ મોટી ક્ષતિ પહોંચે છે.
- માહિતી ટેકનોલોજીના પ્રભાવને કારણે જે ઉપકરણોનો વિકાસ થયો,આ બધાં, ઉપકરણો સાથે સંવાદોને ઉત્તેજન મળ્યું.મોબાઈલ, સ્માર્ટફોન,ફેસબુક, વ્હોટસ એપ, એસ.એમ.એસ

એ અન્ય મીડિયા માધ્યમો સાથે જોડાઈને યુઝર્સ એક જ ક્ષણમાં બીજા સાથે સંવાદ કરી શકે છે. સંવાદની પ્રક્રિયા જેટલી ઝડપી થઈ એ જ રીતે ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બદલાઈ ગયું. good moming નીજગ્યાએ gm થયુ, oh my god omg થયું અને thank you નું thy બની ગયું સંવાદોની ઝડપ રોકાઈ ન જાય તે માટે શબ્દોને સંકુચિત કરવામાં આવ્યા.વાક્ય એટલા નાના થઈ ગયા કે એમાં ક્રીયાપદોનો ક્ષય થઈ ગયો.શબ્દોના ચિહ્ન બની ગયા અને તેનાથી નવીન ભાષાનો જન્મ થયો.

- એમઝોન, નુક ફ્લીપકાર્ટ પર વેચાણ થતું જોવા મળે છે મીડિયાની માધ્યમથી ઈ-બુક રીડર પ્રણાલી અસ્તિત્વમાં આવી અને તેનાથી પુસ્તકોનું ભવિષ્ય ખતરામાં પડી ચુકયુછે.
- સોશ્યલ મીડિયા ભેપારી તલવાર છે જેનો ઉપયોગ કરતી વખતે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે, ક્યાંક કોઇક દિવસે સોશ્યલ મીડિયા આપણી પર બોઝ ન બની જાય. તેને ઉપયોગ ક્યારેક ક્યારેક સામાજિક શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાનો ભંગ કરી શકે.
- અભિવ્યક્તિ ની સ્વતંત્રતા અને તેનું નિયંત્રણ આ બન્ને પક્ષોનું ઉત્તમ સંતુલન કરીને એક સમાજ વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવાનું આપણું ધ્યેય હોવું જોઈય અને સુસંસ્કૃત સમાજની સામે આ સૌથી મોટી કસોટી છે. પોતાને અભિવ્યક્ત કરવાની ઉતાવળમાં લોકો પ્રતિભાવ આપી દે છે અને એવા સમયે ગણીવાર વિવાદોનું નિર્માણ થાય છે અભિવ્યક્તિની સ્વંત્રતાનું બંધન આજે લગભગ પૂર્ણ થઈ ગયું છે.
- અભિવ્યક્તિના અનેક સ્વરૂપ છે જેમાં ચિત્ર,શિલ્પ, કળા, ક્રીડા ની સાથે સાથે ઈન્ટરનેટ પણ આવે છે. અર્થાત અખબારી અભિવ્યક્તિ, ચિત્રપટ,નાટક,ટી.વી સિરીયલથી ઈન્ટરનેટની અભિવ્યક્તિ અલગ હોય છે કેમકે બાકી બધા માધ્યમો ને પોતાની મર્યાદાઓ હોય છે. પરંતુ ઈન્ટરનેટ નું સ્વરૂપ વૈશ્વિક હોવાના કારણે તેની કોઈ જ મર્યાદા નથી અને એ જ કારણે આપણે રજૂ કરેલી અભિવ્યક્તિ વિશ્વમાં પહોંચી જાય છે અને તેનું

વ્યાપ-વર્તુળ પણ વધી જાય છે આપણે જે મીડિયા પર અભિવ્યક્તિ કરી રહ્યા છીએ તે પાછળથી આપણી સામે જ આવે છે.જે ભીષણ હોય છે.

- ઈ-મેઈલ, એસ.એમ.એસ. વ્હોટસ અપ, ફેસબુક,બ્લોગ અને ટ્વીટર જેવા ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની સાથેસાથે Instragram સહીત અનેક મીડિયામાં આપણે એ જોઈએ છીએ કે કોઈ પણ ઘટના થઈ જાય છે. ઉતાવળે થી તેનો શૂટ કરીને તેના પર કોમેન્ટ પોસ્ટ કરવામાં આવે છે.આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે આપણે બીજાને શું આપી રહ્યા છીએ ? ઓછામાં આપણા અંતરાત્માની અવાજ ને પણ સાંભળવાની આપણી જવાબદારી હોવી જોઈએ તેના આઘાત અને પ્રત્યાઘાતને પણ સમજવા જોઈએ. એવા અનેક વિડીયોઝ સોશ્યલ મીડિયા પર અપલોડ થાય છે. જેનાથી સામાજિક પ્રદુષણ વધે છે બ્લેકમેઇલીંગ ના શિકાર પણ થઈ જવાય છે.
  - સોશ્યલ મીડિયા ની સ્થાનિક થી વૈશ્વિક સ્તર સુધી જોડવાનું એક માધ્યમ છે અને સેતુ પણ છે જે મનુષ્ય જાતીને હંમેશા કનેકટેડ રાખે છે શોલ મીડિયાના વધારે ઉપયોગ થી સમાજમાં એક અસ્વસ્થતા ફેલાઈ છે. લોકોનો જોડનારી આ લીંક ક્યાંક વિકૃતિને અસહિષ્ણુતામાં વધારો કરે છે. શોશ્યલ મિડીયાથી આજે માનવીય સંબંધોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક તણાવ ઉભરી રહયા છે.
  - માહિતી ટેકનોલોજી એ આજે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર માં પ્રવેશ કરી લીધો છે. મોબાઈલ ના માધ્યમથી આજે આપણે એકબીજાના ઘરમા ઘુસી ગયા છીએ જે ધીમે ધીમે સ્લો પોઈઝનની જેમ આપણા જીવનમાં અસર કરી ચુક્યું છે. મોબાઈલ યુવા પેઢીના હાથનું રમકડું બની ગયું છે જેના ઉપયોગ પર કોઈ જ અંકુશ રહ્યો નથી.

- ઈન્ટરનેટ અને મોબાઈલ ધ્વારા વર્ચુઅલ વિશ્વની નજીક ભલે આપણે આવી ગયા હોય પરંતુ આપણે આપણા ખુદના પરિવારના લોકોથી પણ દૂર થઈ ગયા છીએ એ એક વાસ્તવિકતા છે.
- અશ્લીલ વેબસાઈટસ પર પ્રતિબંધ લગાવવો અને અનૈતિકતાને રોકવી તે દરેક નાગરિકની ફરજ છે અને આ મીડિયાની પણ જવાબદારી છે કારણકે મહિલાઓના સંદર્ભમાં આજના સમયમાં ગુનાઓ વધી રહ્યા છે તેની પાછળ પણ અશ્લીલ વેબસાઈટસનો ફાળો પણ વધારે હોઈ શકે તે માનવું ખોટું નથી.
- સોશ્યલ મીડિયા ,પ્રિન્ટ મીડિયા અને ફિલ્મોમાં મહિલાઓનું ચિત્રણ જે રીતે થઇ રહ્યું છે તેમાં માનવીય સંવેદનાઓને ભારે ક્ષતિ પહોંચી છે, અને છેલ્લે તો મહિલાએ જ ભોગવવાનું આવે છે માનવીય સંબંધોને પણ ક્ષતિ પહોંચી છે.
- મીડિયા ધ્વારા બૌધિક રીતે ગુમરાહ કરી શકાય છે.માધ્યમોનું ભૌધિક ભટકાવ ન કેવળ સમાજના અસ્તિત્વ માટે જ ક્ષતિ છે બલ્કે તેની સાથે સાથે પોતાના અસ્તિત્વ પર પણ પ્રશ્નચિહ્ન લાગે છે.
- આજે સાયબર એટેક પણ દિનપ્રતિદિન વધી રહ્યો છે જેનાથી સમાજ પણ આતંકિત થઈ રહ્યો છે સાયબર એટેક પ્વારા યુઝર્સની અંગત વાતો જાહેર થઇ જાય છે અને એકાઉન્ટ હેક થઈ જાય છે . સાયબર ગુનેગારોએ યુઝર્સના ઈ- મેઈલ એડ્રેસ ,જન્મદિન અને અન્ય અંગત માહિતી મેળવીને ઘણા ગુનાઓ આચર્યા છે પરિણામે ઘણું જ નુકશાન યુઝર્સને વેઠવાનું આવ્યું છે.
- સોશ્યલ મીડિયા આજે ફક્ત મનોરંજન અથવા સંપર્કનું માધ્યમ નથી રહ્યું પરંતુ તે પોતાના જીવનના મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયોનું સામાજિક ગંભીરઆનું સાંસ્કૃતિક સંકલ્પનાઓનું ભાષાના વિકાસની સાથે સાથે અંગત જીવનની કેટલીક ખૂબસુરત

ક્ષણોનું પણ સાક્ષી બની રહ્યું છે .એ અલગ બાબત છે કે પોતાના અંગત જીવનની આપણે કેટલી પ્રસિદ્ધિ આપવી તે એક યુઝર્સ પર નિર્ભર કરે છે .

- ઈન્ટરનેટ અને સોશ્યલ નેટવર્કિંગને કારણે સંબંધો પણ બહુજ મોટી અસર પડી છે . સોશ્યલ મીડિયા માધ્યમથી કૌટુંબીક જીવનમાં પણ તણાવ વધ્યો છે. નિરંતર સોશ્યલ નેટવર્કિંગ ,ચેટીંગના માધ્યમથી લેખિત સંવાદ વગેરેના કારણે જીવનસાથીની સાથે મતભેદ થવો એ સામાન્ય બાબત બની ચૂકી છે એકબીજાની સાથે લાગણીથી, શારીરિક અને માનસિક સબંધો પણ બગડવા લાગ્યા છે તેની સાથે સાથે સબંધો પણ તૂટવા લાગ્યા છે અને પારિવારિક ભાવનાને પણ ક્ષતિ પહોંચે છે. . સોશ્યલ નેટવર્કિંગને કારણે ન કેવળ નવવિવાહિતો જ નહીં પરંતુ કોઈ પણ વયના વિવાહિત સબંધોમાં પણ તણાવ પેદા થયો છે તણાવના કારણે મતભેદો પણ ઉત્પન્ન થાય તે સાવ સામાન્ય બાબત છે .સોશ્યલ મીડિયા પર પોતાની કૌટુંબિક પોસ્ટ કરતી વખતે સો વખત વિચારવું જોઈએ.

સમાપન :-

વર્તમાન સમયમાં સમાજમાં પ્રત્યાયનનું જે મોડલ પ્રચલિત છે, તે લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ અને લોકશાહીની શક્તિઓને મદદ કરે છે અને નાગરિકો તૈયાર કરે છે. પ્રત્યાયનમાં લોકશાહી પ્રક્રિયા ત્યારે જ પૂરી થાય છે, જ્યાં સુધી વ્યક્તિને પ્રત્યેક સ્તરે મોખરે કરવામાં આવે. ભારત જેવા વિવિધ ભાષી, વિવિધ ધાર્મિક, વિવિધ જાતિઓના સમાજમાં આ પ્રક્રિયા પ્રાસંગિક છે. નવી ટેકનીકનો સમગ્ર સામાજિક વિકાસના સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થયેલ સામાજિક વ્યવસ્થાના પક્ષમાં અથવા તેનાથી અલગ ઉદ્દેશ્ય માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આપણી મનોસ્થિતિ લગભગ મીડિયાની અભિવ્યક્તિ પર નિર્ભર કરે છે. સોશિયલ મીડિયા જેટલું લોકપ્રિય છે તેટલું વિવાદાસ્પદ પણ રહ્યું છે. આમ છતા, મીડિયા આપણને શું બતાવી રહ્યું છે તે મહત્વપૂર્ણ નથી પરંતુ આપણે શું જોઈ રહ્યા છીએ અને શું શું ઈચ્છી રહ્યા છીએ તે મહત્વનું છે. એ બાબત પણ ખુબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કે, સોશિયલ મીડિયાના પર્યાવરણમાં મીડિયાની ઉત્તમ બાબતોનો જ સ્વીકાર કરવો વધારે ઉચિત અને તર્કસંગત રહેશે અને જ્ઞાન ઈચ્છતો સમાજ જ્ઞાન મેળવશે. સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમથી અનેક સામાજિક આંદોલન મજબુત થયા છે કેમ કે સોશિયલ મીડિયા દ્વારા વિચારોનું જે આદાન-પ્રદાન થાય છે,તેને અવગણી શકાય તેમ નથી.સોશિયલ મીડિયા વૈશ્વિક ગામની જેમ ખુલ્લું છે.

સંદર્ભ :-

1. Jacobsen, W. C., & Forste, R. (2011). The Wired Generation: Academic and Social Outcomes of
2. Electronic Media Use Among University Students. Cyber Psychology Behaviour & Social Networking18,(5) pp.6, 275-285.
3. Junco, R., Heibergert, G. & Loken, E. (2010). The Effect of Twitter college students Engagement and
4. Grades, Journal of Computer Assisted Learning, pp 1-14
5. Kaitlin, C. (2010) Social Media Changing Social Interactions. Student Journal of Media
6. LiteracyEducation, Issue 1, Vol. 1. Pp. 1 - 11.

7. Karpinski, A, C. & Duberstein, A. (2009). A Description of Facebook Use and Academic Performance
8. among Undergraduate and Graduate Students. San Diego, California: American National Research
9. Association, pp 1- 19
10. Khan, U (2009). Facebook student underachieve in exams. Daily Telegraph, Retrieved on July, 2013, from
11. http://www.telegraph.co.uk/educationnews/5145243/Faceb ook-students-underachieve-in-exams.html
12. Kist, W. (2008). 1 gave up MySpace for lent: New teachers and social networking sites. Journal of
13. Adolescent & Adult Literacy" 52 (3) pp. 245.247
14. Kubey, R., Lavin, M.& Barrows, J. (2001). Internet use and collegiate academic performance decrements:
15. Early findings. J. Commum., 51 92): pp. 366-382.
16. Kumekpor, T. K. B. (2002) Research Methods and Techniques of Social Research. Accra: Sonlife, pp 117-118
17. Lewis, S. (2008). Where young adults intend to get news in five years. Newspaper Research Journal 39 (4), pp 36 - 52.
18. Lusk, B. (2010) Digital Natives and Social Media Behaviors: An Overview. The Prevention Research, Vol. 17. pp 3-6.

19. Martin, J.L.,& Yeung, K., (2006.) Persistence of close personal ties over a 12-year period.Social Networks; 28, pp 331-362.

25

ભારતમાં સ્વચ્છતાના પ્રચાર-પ્રસારમાં યુવાનોની ભૂમિકા

ચુડાસમા જયેશકુમાર આઠમભાઈ
ઈતિહાસ વિભાગ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી

(૧) પ્રસ્તાવના

મનુષ્ય જીવનમાં સ્વચ્છતા એ પાયાની બાબત છે. સ્વચ્છતાના પ્રચાર પ્રસારમાં યુવાનોની ભૂમિકા અગત્યની રહી છે. આજના યુવાનો જ આ ભાવિ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરી રહ્યા છે. ત્યારે યુવાનોમાં સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ હોવી ખૂબ જ આવશ્યક છે. ભારત દેશ સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે ઘણા દેશો કરતા આજે પણ પાછળ છે. જાહેર સ્થળોમાં ગંદકી, પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ, પાણી અને હવાનું પ્રદૂષણ, અવાજ પ્રદૂષણ, શૌચાલયનો અભાવ, ગંદા પાણીના નિકાલ નો અભાવ, આ પૂર્તિ સુવિધાઓ, રાસાયણિક ફેક્ટરીઓ, જંગલોનો અમર્યાદિત નાશ, અને સમાજમાં રહેલ માનસિક અસ્વચ્છતા ના કારણે આજે પણ ભારત દેશ સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે ઘણો પાછળ જોવા મળે છે. ગંદકીના કારણે કોરોના જેવા નવા રોગોનો પણ ઉપદ્રવ થતો જોવા મળે છે. આવા મુશ્કેલી ભર્યા સમયે ભારતની મુખ્ય સંપતિ સમાન ભારતના યુવાનોએ જાગૃત થઈ અને સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે વિકાસ સાધવો જરૂરી બન્યો છે. આમ માનવ જીવનમાં જ્યાં સુધી સ્વચ્છતાનું મહત્વ નહીં સમજાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્ર નિર્માણ અને વિકાસ ખૂબ જ દૂર છે.

ભારતના અમુક વિસ્તારોમાં પાણીની અવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. આથી લોકો ખુલ્લા વિસ્તારમાં શૌચાલય જાય છે. સ્નાન કરવા માટે અને કપડાં ધોવા માટે પાણીની યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી. કચરાના નિકાલની પણ વ્યવસ્થા નથી. ગામના કોઈ એક સ્થળે કચરાનો નિકાલ થાય છે જે સડીને રોગ પેદા કરે છે. વરસાદની ઋતુમાં ગંદુ પાણી નદી નાળામાં ભળે છે અને તેનાથી માખી મચ્છરનો ઉદભવ થાય છે. આવા પાણીના ઉપયોગથી ચામડીના વિવિધ રોગો ઉદ્ભવે છે, સ્વાસ્થ્ય જોખમાય છે. અને ક્યારેક મૃત્યુનો પણ સામનો કરવો પડે છે. આ પ્રકારના પ્રદૂષણના પરિણામે સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યનું જીવન ખૂબ જ મુશ્કેલી ભર્યું બને છે. અમુક જગ્યાએ એટલી બધી ગંદકી હોય છે કે મનુષ્ય ત્યાં એક ઘડી પણ રહી શકતો નથી. પરંતુ પોતાની અમુક મુશ્કેલીઓ અને મજબૂરીના કારણે જીવન પસાર કરવું પડે છે અને ગંદકી અને રોગોનો સામનો કરવો પડે છે. આથી આજના યુવાધન દ્વારા આ પ્રકારના ક્ષેત્રમાં સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતિ ફેલાવવી જરૂરી બને છે.

ભારતના અમુક પુરાતત્વીય અને ખંડિત થયેલા વિરાસત સ્થળોની પણ આ પ્રકારની જ સ્થિતિ જોવા મળે છે. અહીંના લોકો તેમના મહત્વને જાણતા નથી, આથી ત્યાં શૌચાલય જાય છે પોતાના ઘરના કચરાનો નિકાલ ત્યાં કરે છે. ગંદા પાણી નો નિકાલ આવા સ્થળોએ કરે છે. વ્યસન કરતા અને જુગાર

રમતા લોકો પણ અહીં જોવા મળે છે. આવી ઘણી બધી અસ્વચ્છતા ફેલાવતા લોકો આવા સ્થળે જોવા મળે છે પરંતુ આ વિરાસતના મહત્વને સમજીને તેમનું રક્ષણ કરવું એ આજના યુવાનોની ફરજ છે આથી આજના યુવાનોમાં સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે જાગૃતિ લાવીને આપણી વિરાસત સ્થળને બચાવવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

જેમ શરીર અને વસવાટની સ્વચ્છતા જરૂરી છે તેવી જ રીતે માનસિક સ્વચ્છતા પણ ખૂબ જ અગત્યની છે. જે વ્યક્તિનું મન સ્વચ્છ હશે તે જ વ્યક્તિ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં પોતાની ભૂમિકા ભજવી શકશે. આથી આજના યુવાનોમાં ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને મહાત્મા ગાંધી જેવી સ્વચ્છતા અંગેની સજાગતા હોવી જોઈએ. ડોક્ટર બાબાસાહેબ આંબેડકર સમાજમાં રહેલી કુપ્રથાઓ, અસ્પૃશ્યતા, અંધવિશ્વાસ, દોરા-ધાગાની માન્યતા, ભૂત-પ્રેતમાં વિશ્વાસ, સ્વર્ગ-નરકની ભાવના, ઉચ્ચ નીચના ભેદભાવ, વ્યસન, ચોરી-લૂંટફાટ, ભ્રષ્ટાચાર, સ્ત્રીનું નિમ્ન સ્થાન, શિક્ષણ અને નોકરીમાં ભેદભાવ અને વિકૃત વિચારધારા વગેરેને ભારતીય સમાજની માનસિક ગંદકી સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. આ પ્રકારની જિંદગીને દૂર કરી અને સમાજમાં નૈતિકતા અને માનવ મૂલ્ય ફેલાવવાનું કાર્ય આજના ભાવિ યુવાનોએ કરવું જોઈએ. આ કાર્યથી જ ભારતના ભાવિ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થશે.

ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી પણ સ્વચ્છતાના હિમાયતી હતા. સ્વચ્છ ભારત, સ્વસ્થ ભારતનું મિશન તેમને આપેલું. શારીરિક સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેનો ખ્યાલ તેમને આપેલ હતો. આપણા ઘર ગામ જીલ્લો રાજય અને દેશમાં સ્વચ્છતા જાગૃતિ ફેલાવવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું હતું. આથી આપણે મહાત્મા ગાંધીને સ્વચ્છતાના પ્રતિક સ્વરૂપે ઓળખાવી શકીએ છીએ. સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેના વિવિધ કાર્યક્રમો પણ તેમને આપેલા હતા. આજે પણ ભારત સરકાર સ્વચ્છતા અંગે જાગૃત છે. હવા પાણી જમીન અવાજના પ્રદૂષણને નિયંત્રિત કરવાનું કાર્ય આજના યુવાનોના ખભા પર રહેલ છે. આમ પ્રદૂષણ નિવારણ થી રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરવા માટે આજના યુવાને નવા નવા કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ અને સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતિ ફેલાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવું જોઈએ. સ્વચ્છતા ને મહત્વ આપીને વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૨) સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ

લેટિન ભાષાનો મૂળ શબ્દ Sanitas પરથી અંગ્રેજી શબ્દ સેનિટેશન ઉતરી આવ્યો છે. જેનું ગુજરાતી અર્થ સ્વચ્છતા તેઓ થાય છે. જે આરોગ્ય ક્ષેત્રે વ્યાપક પ્રમાણમાં સંકળાયેલ છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યને એકબીજા સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આરોગ્યને જોખમાતું અટકાવવા માટે સ્વચ્છતા ખૂબ જ જરૂરી છે. શારીરિક સ્વચ્છતાના કારણે શરીર પર રહેલ ગંદકી દૂર થાય છે. વસવાટનો કચરો સાફ કરવાથી વસવાટ શુદ્ધ બને છે. આથી ગંદકી ફેલાવનાર ઉપદ્રવો ઉદ્ભવ થતા નથી અને આરોગ્ય બન્યું રહે છે.

પરંતુ આજનું યુવાધન જ્યાં ત્યાં ગંદકી ફેલાવી રહ્યું છે. ગંદા પાણીનો નિકાલ નદી તળાવ નાળામાં ગટર મારફતે થાય છે. શૌચાલયની વ્યવસ્થા જોવા મળતી નથી આથી ખુલ્લામાં શૌચાલય થતું જોવા મળે છે. કચરાનો નિકાલ પણ જાહેર સ્થળો પર રસ્તા પર પાણીમાં અથવા પુરાતત્વીય સ્થળો પર કરવામાં આવે છે. અમુક વિસ્તારોમાં શૌચાલય ની વ્યવસ્થા છે પરંતુ શૌચાલય અને મૂત્રને સાફ કરવાની, નિકાલ કરવાની વ્યવસ્થા નથી. આથી પ્રદૂષણ ફેલાય છે. ગરીબ લોકો ઝુપડપટ્ટી બાંધીને રહે છે આથી અહીં સ્વચ્છતા અંગે કોઈ પણ પ્રકારની તકેદારી નથી. પ્લાસ્ટિક પોલીથીન નો કચરો વિઘટન પામતો ન હોવાથી જમીનમાં પ્રદૂષણ થાય છે અને તેને આગ લગાવવામાં આવે તો હવામાં પણ પ્રદૂષણ થાય છે. ફેક્ટરીઓનો ધુમાડો એસિડ વર્ષા માટે જવાબદાર છે જેનાથી ચામડીના રોગો થાય છે. જંગલોના નાશ પરિણામે વાતાવરણમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધ્યું છે આથી બરફ આચ્છાદિત પ્રદેશોનો બરફ પીગળવાથી દરિયાની સપાટીમાં વધારો થયો છે આથી વેચાણ વાળા પ્રદેશો ડૂબી ગયા છે. જંગલી પશુ-પક્ષીઓના શિકારના પરિણામે તે લુપ્ત થયા છે તેમનો વસવાટ છીનવાયો છે. આથી ઘણા બધા સફાઈ કામદાર પશુઓ અને પ્રાણીઓ લુપ્ત થયા છે. મૃત પ્રાણીઓના નિકાલ માટેની કોઈપણ વ્યવસ્થા જોવા મળતી નથી જેથી પ્રાણીઓના શરીર સડીને પ્રદૂષણ ફેલાવે છે. આમ આવા પાણી અને જમીનનું પ્રદૂષણ થાય છે. જેના માટે આજના યુવા પેઢી જવાબદાર છે. આથી યુવાનોમાં સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતિ લાવીને આ પ્રકારની ગંદકી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે ભારત સરકાર નવા નવા કાર્યક્રમ યોજીને સ્વતંત્રતા અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરે છે. આમ યુવાનોને સ્વચ્છતાને પોતાની નૈતિક ફરજ સમજીને સ્વચ્છતા જાગૃતિ માટે આગળ વધવું જોઈએ.

(3) સ્વચ્છતાના પ્રચાર-પ્રસારમાં યુવાનોની ભૂમિકા

સ્વચ્છતા ના પ્રચાર પ્રસારમાં યુવાનોની ભૂમિકા અગત્યની રહી છે. ભારતના યુવાનો રાષ્ટ્રનિર્માણ માટે પોતાનું મહત્વનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. સુલભ ઇન્ટરનેશનલ સંસ્થાન દ્વારા યુવાનોમાં સ્વચ્છતા જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમો હંમેશા યોજાતા રહ્યા છે. ડો. બિંદેશ્વર પાઠકજી દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ સ્વચ્છતા જાગૃતિની પહેલ ભારતના મોટા ભાગના યુવાધનોએ સ્વીકારી છે. અને સ્વચ્છતા ના મહત્વને સમજ્યું છે. સ્વચ્છતા ના સમાજશાસ્ત્રને શિક્ષણમાં સ્થાન આપ્યું છે. સ્વચ્છતા અંગેના નવા નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરી આજના યુવાધનોને સ્વચ્છતા નું અગત્યનું જ્ઞાન આપવામાં આવી રહ્યું છે. આજનો યુવાધન સ્વચ્છતા નું જ્ઞાન લઈને આવનાર ભવિષ્યમાં સ્વચ્છતાના સ્વપ્નને સાકાર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. આથી ભારત સરકાર દ્વારા સ્વચ્છતા અંગે જે કાર્યક્રમો યોજવામાં આવી રહ્યા છે તે યોજનાને અનુલક્ષીને આજનું યુવા ધન સ્વચ્છતાના પ્રચાર પ્રસારમાં પોતાની યોગ્ય ભૂમિકાઓ રજૂ કરી રહ્યો છે. આજની ટેકનોલોજીના યુગમાં સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેના ઓનલાઇન સેમીનાર અને વેબીનાર કાર્યક્રમ દ્વારા સ્વચ્છતાના મહત્વને સમજી રહ્યો છે. નદી તળાવ અને સમુદ્રનો

અમુક વિસ્તાર ની સ્વચ્છતા અંગેના કાર્યક્રમો યોજાયા છે. પશુ પક્ષીઓના સરક્ષણ માટે પણ નવા નવા પ્રોજેક્ટ તૈયાર થયા છે. પર્યાવરણ અને સ્વચ્છતા અંગે નુકસાન પહોંચાડનારને સજા અંગેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પ્રદૂષણને અટકાવવા અને પ્રદૂષિત વિસ્તારને સ્વચ્છ કરવાની પહેલ આજના યુવાધન દ્વારા ચાલુ થઈ છે. વિવિધ સભા સરઘસો અને ટેકનોલોજી મીડિયા દ્વારા સ્વચ્છતા નું પ્રચાર પ્રસાર આજના યુવાધન દ્વારા થઈ રહ્યું છે. આમ સ્વચ્છતા જાગૃતિ અને તેમાં યુવાનોની ભૂમિકા વિશે વિગતવાર સમજીએ.

(૩.૧) પોતાના શરીર અને મનની સ્વચ્છતા

સ્વચ્છતા જાગૃતિ કાર્યક્રમ દ્વારા આજના યુવાધનને યોગ્ય માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્વચ્છતા ની શરૂઆત 'સ્વ'થી થવી જોઈએ. પોતાના શરીર અને મન જો સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ હશે તો જ તે સ્વચ્છતા અંગે બીજા લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવી શકશે. આથી આજનું યુવા ધન યોગ્ય અભ્યાસ દ્વારા પોતાના શરીરને સ્વચ્છ પાણી દ્વારા સ્નાન કરીને, સ્વચ્છ કપડા પહેરીને પોતાના શરીરની સ્વચ્છતા પૂર્ણ કાળજી લે છે. પરંતુ નવા સાબુ, શેમ્પૂ અને અત્તરનો ઉપયોગ પણ નુકસાન કરે છે. શરીર અને કપડાની જેમ જ મનની સ્વચ્છતા પણ જરૂરી છે આથી માનસિક સ્વચ્છતા માટેના વિચારો પણ તેના મનમાં આવે છે. અંધવિશ્વાસ કુરિવાજ જાતિ ભેદ માન્યતાઓ વગેરેથી આજનો યુવાન દૂર જતો રહ્યો છે અને યોગ્ય જ્ઞાન દ્વારા પોતાના મનને સ્વચ્છ કર્યું છે. આ ઉપરાંત મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધ અને બાબાસાહેબ આંબેડકર ના વિચારોને ફેલાવીને માનસિક સ્વચ્છતા ફેલાવવાનું ભગીરથ કાર્ય પણ આજનો યુવાન કરી રહ્યો છે. માનવ મૂલ્ય અને ઉત્તમ-ચરિત્ર નિર્માણ આજના યુવાનો કરી રહ્યા છે. આમ સ્વચ્છ શરીર અને સ્વચ્છ મનથી સ્વચ્છતા જાગૃતિ લાવી શકાય અને રાષ્ટ્રનિર્માણ થઈ શકે એ માટે આજનો યુવાન પ્રયત્નશીલ રહે છે. આમ સ્વચ્છતાના પ્રથમ કદમ સ્વરૂપે શરીર અને મનની સ્વચ્છતા ખૂબ જ જરૂરી છે.

(૩.૨) વસવાટ અંગેની સ્વચ્છતા

વસવાટ અંગેની સ્વચ્છતા એ ભારતીય લોકો માટે એક મોટી સમસ્યા રૂપ છે. મોટા શહેરોમાં પણ વસવાટ અંગેની સ્વચ્છતા નો અભાવ છે. ઝુપડપટ્ટી ના વિસ્તારો, ગંદકીરૂપ ઉકરડા, પ્લાસ્ટિકનો કચરો, વાહન વ્યવહારના ધુમાડાઓ, અવાજનું પ્રદૂષણ, ખુલ્લી ગટરો, શૌચાલયની અસુવિધા, ગંદા પાણીના નિકાલની અવ્યવસ્થા, કચરાના નિકાલની અવ્યવસ્થા, અમુક વિસ્તારમાં સૌચાલય છે પરંતુ તેમના સાફ સફાઈ ની અવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. સફાઈ કામદારના આરોગ્યના રક્ષણની અવ્યવસ્થા, અમુક વસવાટમાં પીવાના પાણીની પણ વ્યવસ્થા નથી તો સ્નાન અને અન્ય સ્વચ્છતા ક્યાંથી કોઈ શકે? કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા ન હોવાના કારણે તેને બાળવામાં આવે છે જેથી પ્રદૂષણ થાય છે અને

દાટવામાં આવે તો જમીનનું પ્રદૂષણ થાય છે. પ્લાસ્ટિક, પોલીથીન, કાચ, રસાયણ, વગેરે જેવા અવિઘટિત પદાર્થો હંમેશા પ્રદૂષણ ફેલાવે છે. આથી વસવાટ ગંદા બની જાય છે. અને કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા પણ હોતી નથી. આમ આ પ્રકારના વસવાટમાં રહેતા લોકો માનસિક રીતે બીમાર હોય છે અને અસ્વચ્છ-અસ્વસ્થ, કુપોષિત હોય છે. આ પ્રકારના લોકોની સમસ્યાઓ ને દૂર કરવા માટે અને વસવાટ સ્વચ્છતા જાગૃતિ લાવવા માટેના પ્રયત્નો આજના યુવાધન દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યા છે. આજના યુવાનો ગલી-ગલી, શેરી-શેરી જઈ અને નાનકડા કાર્યક્રમ દ્વારા સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. વસવાટ સ્વચ્છતા માટે એનએસએસ પણ કાર્યરત છે. ગંદા વસવાટમાં ગંદકીને દૂર કરવાનું કામ પણ ચાલી રહ્યું છે. અને ગંદા વસવાટને સ્વચ્છ કરવા માટેનું યોગ્ય જ્ઞાન પણ આજના યુવા પેઢી દ્વારા આપવામાં આવી રહ્યું છે. આમ આવનારા ભવિષ્યમાં ગંદા વસવાટોને સ્વચ્છ કરી અને ત્યાંના લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો લાવવા માટેના પ્રયત્નો આજના યુવાધન દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યા છે.

(3.3) પર્યાવરણ અંગે સ્વચ્છતા

સ્વચ્છતા સાથે પર્યાવરણ નો સીધો સંબંધ રહેલો છે. જ્યાં સ્વચ્છતા હશે ત્યાં પર્યાવરણ યોગ્ય રહેશે. સમાજના લોકોની પર્યાવરણ પ્રત્યેની બેદરકારીના કારણે પર્યાવરણ ખૂબ જ પ્રદૂષિત થયું છે પર્યાવરણના વિવિધ સ્વરૂપો જેવા કે જમીન હવા પાણી અને અવાજ વગેરે પર ખૂબ ખરાબ અસર પડી છે. મોટાભાગના જંગલોનો નાશ થવાથી ધીમે ધીમે રણ વિસ્તાર આગળ વધી રહ્યો છે. જંગલમાં રહેતા પશુ પક્ષીઓનો નાશ થઈ રહ્યો છે અને સફાઈ કામદાર પશુ લુપ્ત થયા છે. કુત્રિમ રસાયણ અને પ્લાસ્ટિક, પોલીથીનના વધુ પડતાં વપરાશના કારણે જમીનમાં ફળદ્રુપતાનો નાશ થયો છે. આથી બાકી રહેલા વૃક્ષો પણ સુકાઈ ગયા છે. અને સુકાયેલા વૃક્ષોમાં ઘર્ષણ થવાથી દાવાનળ ની સ્થિતિ જોવા મળે છે. દાવાનળ ના કારણે આગ લાગવાથી તેમનો ધુમાડો હવામાં જવાથી હવામાં પણ પ્રદૂષણ ફેલાયું છે. ફેક્ટરીઓ નો કચરો અને ગંદુ પાણી નાણા દ્વારા નદી તળાવ સમુદ્રમાં ભળવાથી પાણીમાં રહેતા જ સજીવોનો નાશ થયો છે અને પાણીનું પ્રદૂષણ થયું છે. આવા પાણીના ઉપયોગથી રોગોનું ફેલાવો વ્યાપક પ્રમાણમાં વધ્યો છે. ફ્રીઝ અને રેફ્રિજરેટર ના ઉપયોગથી વાતાવરણમાં રહેલ ઓઝોનનું પડ તૂટવાથી ગરમીમાં વધારો થયો છે જેથી આંખ, કિડની અને ચામડીના રોગો વધ્યા છે. વાહનોના ધુમાડા અને સતત ઉચા અવાજના કારણે બહેરાશ ના કેસ વધ્યા છે. રેડીએશન ના કારણે હવામાં ઉડતા પશુ પક્ષીઓ ને નુકસાન પહોંચ્યું છે.

આમ સંપૂર્ણ વાતાવરણના વિવિધ તત્વો ને નુકસાન પહોંચ્યું છે. આ પ્રદૂષણ ફેલાવવામાં લોકોનો જ સ્વાર્થ જોડાયેલો છે. પરંતુ આ પ્રકારની અતિશય પ્રદૂષણના કારણે ખૂબ જ ભયંકર અસર જોવા મળે છે. આથી આજના યુવાનો આ પરિસ્થિતિના નિવારણ નું પગલું શોધી રહ્યો છે. આમ હવા પાણી જમીન અને

અવાજના પ્રદૂષણને અટકાવવાનું કાર્ય આજની યુવા પેઢી કરી રહી છે. નવા નવા કાર્યક્રમ દ્વારા રેડિયેશન છોડતા પદાર્થોને અટકાવવા માટેની પહેલ કરવામાં આવેલ છે. વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ પણ યોજાયા છે. સ્વાર્થ ખાતર પ્રાણીઓનો શિકાર કરવો એ ગુના સમાન ગણાય છે. નદી તળાવ ના સ્વચ્છતાના કાર્યક્રમો યોજાયા છે. આમ આજની યુવા પેઢી સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાનું કાર્ય કરી રહી છે.

(૩.૪) સંસ્થાકીય અને સમાજ અંગેની સ્વચ્છતા

પોતાના વસવાટ અને પર્યાવરણની સાથે સાથે જાહેર સંસ્થાનો અને સમાજમાં પણ સ્વચ્છતા લાવવી જરૂરી છે. જાહેર સંસ્થાઓમાં સ્વચ્છતા અંગે બેદરકારી જોવા મળે છે. પાન માવો ખાઈને જાહેર સંસ્થાનો માં જ્યાં ત્યાં થુકવામાં આવે છે. કચરાપેટીની સુવિધાઓ હોવા છતાં જ્યાં ત્યાં કચરો ફેલાવવામાં આવે છે. જાહેર સ્થાનો પર રહેલા વૃક્ષો તોડવામાં આવે છે. જાહેર સ્થળની પવિત્રતાને નાશ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે. શૌચાલય ની વ્યવસ્થા હોય છે પરંતુ તેમના સફાઈ ની વ્યવસ્થા હોતી નથી. સફાઈ કર્મચારીના આરોગ્યની જાળવણી પણ કરવામાં આવતી નથી. જ્યાં ત્યાં ગંદકી ફેલાવવામાં આવે છે અને જાહેર સંસ્થાનની કોઈપણ તકેદારી રાખવામાં આવતી નથી. આથી આવા સંસ્થાનો ખૂબ જ ઝડપથી પ્રદૂષિત થતા હોય છે. પરંતુ આવા સ્થળો અંગે લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવાનું કાર્ય આજના યુવા પેઢી એ કર્યું છે. જાહેર મિલકતને નુકસાન કરવી અથવા પ્રદૂષિત કરવી એ ગુનો છે. આમ જાહેર મિલકતના રક્ષણ અને સ્વચ્છતા માટે આજની યુવા પેઢી એ નવી પહેલ કરી છે. દરેક સંસ્થાઓ કેમેરાઓ દ્વારા રક્ષિત છે અને જ્યાં ત્યાં થુકનાર, કચરો ફેલાવનાર, ગંદકી કરનાર, વ્યક્તિને યોગ્ય દંડ આપવામાં આવે છે. જાહેર સંસ્થાઓમાં સ્વાસ્થયને કેન્દ્રમાં રાખીને સફાઈ કાર્ય કરવામાં આવે છે. આમ આજના યુવાધન દ્વારા જાહેર સંસ્થાનોને સ્વચ્છ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે.

(૩.૫) ભારતના વિરાસત સ્થળો અંગે સ્વચ્છતા

ભારતના વિરાસત સ્થળો એ ભારતીય સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ રજૂ કરે છે. ભારતની ભવ્ય ભાતીગળ સંસ્કૃતિની યાદ તાજી કરાવી આપે છે. પરંતુ આજે આ સ્થળો એક ખંડેર સ્વરૂપે જોવા મળે છે. તેમની યોગ્ય જાળવણી પણ કરવામાં આવતી નથી. ખંડિત થયેલા પ્રાચીન સ્થળો પર શૌચાલય જવામાં આવે છે. વ્યસન અને જુગાર રમતા લોકો આવા સ્થળોએ જોવા મળે છે. ખૂબ જ ગંદકી આવા સ્થળોએ ફેલાવવામાં આવે છે. નવા નવા નામો, સુત્રો, સુવિચારો, આવા વિરાન સ્થળો પર લખવામાં આવે છે. અમુક મૂર્તિઓ અને પથ્થરોને ત્યાંથી ઉખેડી ઘર લઈ જવામાં આવે છે. આમ વિરાસત સ્થળની પવિત્રતાનો નાશ કરવામાં આવે છે. ચોરી લૂંટફાટ અને અન્ય ગુનાઓ સાથે સંકળાયેલા લોકો આ

પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. આમ વેરણ અને ખંડિત પડેલા પુરાતત્વીય સ્થળો ને રક્ષણ આપવાનું કાર્ય થતું નથી. આથી આવા વિસ્તારો પણ ખૂબ જ ઝડપથી પ્રદૂષિત થાય છે અથવા પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવે છે. આ પ્રકારના ઐતિહાસિક સ્થળોને રક્ષણ આપવાનું કાર્ય અને તેમને સ્વચ્છ કરવાનું કાર્ય આજની યુવા પેઢીએ કરવું જોઈએ. આજના યુવાનોએ આવા ઉત્ખનન પામેલા સ્થળોના મહત્વને સમજીને તેને સ્વચ્છ કરવાનું અને રક્ષણ આપવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું છે. આમ આ પ્રકારના પ્રયત્નોથી લોકોમાં સજાગતા આવશે અને સ્વચ્છતા જાગૃતિ આવવાના કારણે રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવી શકશે.

(૩.૬) આરોગ્ય અંગે સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા એક સાથે અતૂટ બંધનથી જોડાયેલા છે. જો યોગ્ય સ્વચ્છતા રાખવામાં ન આવે તો આરોગ્ય જોખમાય છે. આરોગ્યની જાળવણી માટે સ્વચ્છતા અત્યંત જરૂરી છે. પ્રદૂષિત પાણીમાં ઉદ્ભવ પામેલ માખી મચ્છરના કારણે નવા નવા રોગો ફેલાય છે જે આરોગ્યને નુકસાન પહોંચાડે છે. ખુલ્લા વિસ્તારમાં સૌચ કરવાથી ઘરમાંખી દ્વારા બીમારી ફેલાય છે. પ્રદૂષિત પાણી પીવાથી નવા નવા રોગો ફેલાય છે. અમુક વખત એવા બેક્ટેરિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે જે 100° સેલ્સિયસ તાપમાને પણ જીવિત રહે છે આથી ઉકાળેલા પાણી પીવાથી પણ ફાયદો થતો નથી. ગંદા પાણીથી સ્નાન કરવાથી પણ ચામડી અને વાળના રોગો થાય છે. પ્રદૂષિત ધુમાડાયુક્ત હવા શ્વાસમાં લેવાથી ફેફસાના રોગો થાય છે. આ ઉપરાંત વિકલાંગતા અને વિકૃતિઓ પણ પ્રદૂષણના કારણે થાય છે. ચામડી અને લોહીનું કેન્સર જેવી બીમારી પણ ગંદા પાણીના કારણે થાય છે. ગંદા વિસ્તારમાં રહેતા લોકોમાં આ પ્રકારની બીમારીઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આમ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા એકબીજા સાથે સંકળાયેલ છે. જ્યાં સ્વચ્છતા નો અભાવ જોવા મળે છે ત્યાં બીમારી રોગ ફેલાય છે. આમ સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે પણ આજના યુવાનોએ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે. ગંદા વિસ્તારોને સ્વચ્છ કરવાની કોશિશ કરી છે અને તેમની સાથે આયુર્વેદનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. રાસાયણિક દવાઓ બંધ કરીને આયુર્વેદિક કુદરતી ઉપચાર ની શરૂઆત યુવાનોએ કરી છે.

(૩.૭) સોશિયલ મીડિયા દ્વારા સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ

આજના આધુનિક યુગમાં સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતી હોવી ખૂબ જરૂરી છે. આજના યુવાનો સોશિયલ મીડિયા દ્વારા પણ સ્વચ્છતા જાગૃતિ ફેલાવવાના કાર્યક્રમો યોજી રહ્યા છે. નવી નવી ઓનલાઇન વેબસાઈટ, નવી નવી એપ facebook, youtube, instagram, telegram અને Google meet, Google Zoom, Google Teams વગેરે જેવી એપ દ્વારા વિડિયો કોન્ફરન્સ દ્વારા વિવિધ મીટીંગો આયોજિત કરવામાં આવે છે. જેમાં સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેના સંવાદો યોજવામાં આવે છે. અને સ્વચ્છતા ની પહેલ કરવામાં

આવે છે. સ્વચ્છતા ના ક્ષેત્રે નવા નવા વિભાગો ની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. સ્વચ્છતા નું જીવનમાં મહત્વ સમજાવવામાં આવે છે. આમ સોશિયલ મીડિયા દ્વારા પણ આજના યુવાનો સ્વચ્છતા અંગેનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

મોબાઈલ ફોન અને લેપટોપ ઉપરાંત ટેલિવિઝન, રેડિયો, સમાચાર પત્ર વગેરે જેવા આધુનિક યંત્રો દ્વારા આજના યુવાનો સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેના કાર્યક્રમો યોજી રહ્યા છે અને તેના દ્વારા સ્વચ્છતા અંગે લોકોને જાગૃત કરી રહ્યા છે. અમુક પ્રકારની વેબસાઈટમાં પ્રદૂષણકારક વિસ્તારનો ફોટો પાડી અને અપલોડ કરતા સરકારી સફાઈ કર્મચારી ની ટીમ આવી અને આ વિસ્તાર સાફ કરી જાય એ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. આ ઉપરાંત અન્ય વ્યવસ્થાપન સરકાર દ્વારા કરવામાં આવી છે. આજના યુવાનો સોશિયલ મીડિયા દ્વારા સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતતા ફેલાવવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે આમ આ ક્ષેત્ર દ્વારા વ્યાપક પ્રમાણમાં સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતતા આવી છે અને ભવિષ્યના સમયમાં લોકો જાગૃત બનશે તેવી સંપૂર્ણ ખાતરી છે.

(૩.૮) સ્વચ્છતા જાગૃતિ અંગેના કાર્યક્રમો

શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ નવી દિલ્હીમાં રાજપથ પર સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની શરૂઆત કરતાં કહ્યું કે "૨૦૧૯માં મહાત્મા ગાંધીની ૧૫૦મી જયંતિના અવસરે ભારત તેમને સ્વચ્છ ભારતના રૂપમાં સર્વેશ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાંજલિ આપી શકે છે" ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪ના રોજ દેશભરમાં એક રાષ્ટ્રીય આંદોલનના રૂપમાં સ્વચ્છ ભારત મિશનની શરૂઆત થઈ. તેમની સાથે ભારતના યુવાનોએ પણ સ્વચ્છતા આંદોલનને સ્વીકારી અને જાગૃતિ અંગેના કાર્યક્રમો કર્યા હતા.

સ્વચ્છતાના જન આંદોલનની આગેવાની કરતાં પ્રધાનમંત્રીએ લોકોને આહ્વાન કર્યું કે, તેઓ એક સાફ અને સ્વચ્છ ભારતના મહાત્મા ગાંધીના સ્વપ્નને પુરું કરે. શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ પોતે મંદિર માર્ગ પોલિસ સ્ટેશન પાસે, સફાઈ અભિયાન શરૂ કર્યું. પ્રધાનમંત્રી દ્વારા ગંદકી સાફ કરવા માટે ઝાડુ પકડવાના કારણે સ્વચ્છ ભારત અભિયાન દેશભરમાં એક જન આંદોલન બની ગયું. તેમણે કહ્યું કે લોકોએ ન તો ગંદકી કરવી જોઈએ અને ન બીજાને કરવા દેવી જોઈએ. તેમણે 'ન ગંદકી કરીશું ન કરવા દઈશું' નો મંત્ર આપ્યો. શ્રી મોદીએ સ્વચ્છતા અભિયાનમાં સામેલ થવા માટે ૯ લોકોને આમંત્રિત પણ કર્યા અને તેમને અનુરોધ કર્યો કે તેઓ પણ અન્ય ૯ લોકોને આ પહેલમાં જોડે.

આ અભિયાનમાં સામેલ થવા માટે લોકોને આમંત્રિત કરવાના કારણે સ્વચ્છતા અભિયાન એક રાષ્ટ્રીય આંદોલન બની ગયું. સ્વચ્છ ભારત મિશનના માધ્યમથી લોકોમાં જવાબદારીની ભાવના આવી.

દેશભરમાં લોકો સક્રિય રૂપથી સ્વચ્છ ભારત અભિયાનમાં સામેલ થઈ રહ્યા છે અને મહાત્મા ગાંધીના સ્વચ્છ ભારતનું સપનું હવે સાકાર થવા લાગ્યા છે.

પ્રધાનમંત્રીએ પોતાના શબ્દો અને કાર્યોના માધ્યમથી લોકો વચ્ચે સ્વચ્છ ભારતનો સંદેશ ફેલાવવામાં મદદ કરી. તેમણે વારાણસીમાં પણ સફાઈ અભિયાન ચલાવ્યું. તેમણે સ્વચ્છ ભારત મિશન અંતર્ગત વારાણસીના અસ્સીઘાટમાં ગંગા નદી પાસે પાવડો ચલાવ્યો હતો. સ્વચ્છ ભારત અભિયાનમાં સહયોગ આપનારા સ્થાનિક લોકોનો એક મોટો સમૂહ તેમની સાથે જોડાયો. સાફ સફાઈના મહત્ત્વને સમજતા પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ સાથો સાથ ઘરોમાં યોગ્ય શૌચાલયોના અભાવે ભારતીય પરિવારોને ભોગવવી પડતી સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યા વિશે પણ સંબોધન કર્યું હતું.

સમાજના વિભિન્ન વર્ગોના લોકો આગળ આવ્યા અને સફાઈના આ જન આંદોલનમાં સામેલ થયા. સરકારી અધિકારીઓથી લઈને જવાનો સુધી, બોલિવુડ અભિનેતાઓથી લઈને ખેલાડીઓ સુધી, ઉદ્યોગપતિઓથી લઈને આધ્યાત્મિક ગુરૂઓ સુધી બધા આ પવિત્ર કાર્યમાં જોડાઈ ગયા. દેશભરમાં લાખો લોકો રોજબરોજ સરકારી વિભાગો, એનજીઓ અને સ્થાનિક સામુદાયિક કેન્દ્રો સ્વચ્છતા કાર્યક્રમોમાં જોડાઈ રહ્યા છે. સતત સફાઈ અભિયાન આયોજિત થવાથી લોકોમાં સફાઈને લઈને જાગૃતતા આવી. દેશભરમાં નાટકો અને સંગીતના માધ્યમથી સ્વચ્છ ભારતનો સંદેશ ફેલાવવામાં આવ્યો.

પ્રધાનમંત્રીએ સ્વયં સ્વચ્છ ભારત મિશનમાં સામેલ થવા માટે લોકો, વિભિન્ન વિભાગો અને સંગઠનોની પ્રશંસા કરી. શ્રી મોદીએ હંમેશા મીડિયા દ્વારા સ્વચ્છ ભારત માટે યોગદાન કરનારાઓની ખુલીને પ્રશંસા કરી.

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન લોકોનું જોરદાર સમર્થન મેળવીને 'જન આંદોલન' બની ગયું. સામાન્ય નાગરિકો પણ મોટી સંખ્યામાં આગળ આવ્યા અને તેમણે એક સાફ સુથરા ભારતના શપથ લીધા. સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની શરૂઆત બાદ માર્ગોની સફાઈ માટે હાથમાં ઝાડુ ઉપાડવું, સફાઈ પર ધ્યાન અને એક સ્વચ્છ માહોલ બનાવવાની કોશિશ લોકોની આદતમાં સામેલ થઈ ગઈ. લોકો આ અભિયાનમાં સામેલ થવા લાગ્યા અને તેઓ આ સંદેશને ફેલાવવામાં મદદ કરી રહ્યા છે કે 'સ્વચ્છતા ઈશ્વરની ભક્તિની સૌથી નજીક છે.'

(૩.૯) યુવાનોમાં સ્વચ્છતાનું મહત્વ

પહેલાના સમય કરતા આજે યુવાનોમાં સ્વચ્છતાનું મહત્વ વિશેષ જોવા મળ્યું છે. આધુનિક ટેકનોલોજી દ્વારા સ્વચ્છતાનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. ભારત સરકાર દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમો બહાર પાડવામાં આવે છે જેમાં આજના યુવાનો યોગ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. ભારત સરકારના વિવિધ

અભ્યાસક્રમમાં સ્વચ્છતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ વિષયોનો આજના યુવાનો અભ્યાસ કરે છે આમ યુવાનો માં સ્વચ્છતા નું વિશેષ મહત્વ જોવા મળે છે અને આજના યુવાનોએ પણ સ્વચ્છતાનું મહત્વ સ્વીકારી તેમને યોગ્ય સ્થાન પોતાના જીવનમાં આપ્યું છે. યુવાનોએ સ્વચ્છતા ની સ્વીકારીને લોકોમાં તેનો પ્રચાર કર્યો છે આવનારા ભવિષ્યમાં ભારતના યુવાનો દ્વારા સ્વચ્છતાની પહેલ સંપૂર્ણ ભારતમાં જોવા મળશે. આમ ભારતના યુવાનો દ્વારા પર્યાવરણના પ્રચાર પ્રસારથી રાષ્ટ્ર નિર્માણ થશે.

(૪) મૂલ્યાંકન

આજે ભારતમાં સ્વચ્છતા અંગો વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે જ્યાં સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુતા. અહીં સ્વચ્છતાને આધ્યાત્મિકતા સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ સ્વચ્છતાનું વિશેષ મહત્વ છે. સ્વચ્છતા દ્વારા જ આરોગ્ય જળવાઈ રહે છે, જીવનમાં સુખ અને શાંતિ જળવાઈ રહે છે, મનુષ્યનો માનસિક વિકાસ થાય છે. સ્વચ્છતા દ્વારા જ રાષ્ટ્ર નિર્માણ શક્ય છે. રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સ્વચ્છતા જરૂરી છે. ગાંધીજીએ સેવેલ સ્વચ્છતાના સ્વપ્નને સાકાર કરવાનું કાર્ય આજની યુવાપેઢીએ હાથ ધર્યું છે. મનુષ્યના શારીરિક-માનસિક સ્વચ્છતા અને વસવાટથી લઈને ભારતના પુરાતત્વીય સ્થળો, જાહેર સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થળો અને અન્ય વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા નું મહત્વ દર્શાવ્યું છે. સ્વચ્છતાને આધ્યાત્મિકતા સાથે સરખાવીને તેમના મહત્વને દર્શાવવામાં યુવાનોએ ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યા છે. આમ સ્વચ્છતા ની જાગૃતિ અને એમના પ્રચારમાં યુવાનોની વિશેષ ભૂમિકા રહી છે. આપણે પણ સંકલ્પ લઈએ કે સ્વચ્છતાના હર કદમ પર ચાલીને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં આપણું મહત્વનું યોગદાન આપીએ...

સંદર્ભ પુસ્તક :

(૧) ડૉ. વાઘેલા,અનિલ; સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ, કલ્યાણ પબ્લિકેશન દિલ્હી, આવૃત્તિ: ૨૦૧૫,

(૨) ડૉ. વાઘેલા, અનિલ; સ્વચ્છતા નું સમાજશાસ્ત્ર ભાગ – ૧, યુનિવર્સિટિ ગણિત નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ ૬, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૮

(૩) સુલભ સ્વચ્છતા આંદોલન, સુલભ ઇન્ટરનેશનલ સૌરભ સર્વિસ ઓર્ગેનાઈઝેશન.

(૪) પટેલ ધવલ, આપણા સૌનું મિશન સ્વચ્છતા ત્યાં સ્વસ્થતા, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, આવૃત્તિ-૨૦૧૬

26

IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON SOCIETY

DR. PRAKASH H. VICHHIYA
Assistant Professor
Department of Psychology
C.B. Patel Arts Collge, Nadiad

ABSTRACT:

The phrase "social media" refers to a computer-based technology that makes it possible to share concepts, ideas, and knowledge through online groups and networks. Social media is internet-based and allows users to share anything quickly, including movies, images, documents, and personal information. Users interact with social media through web-based software or applications on a computer, tablet, or smartphone.

Several tech-enabled activities can be considered forms of social media. Blogging, social gaming, social networks, video sharing, business networks, virtual worlds, reviews, and many other things fall under this category Even governments and politicians engage with citizens and constituents on social media. Social media has transformed how we all communicate online. It allows us to communicate with one another, keep in contact with friends who live far away, and access an infinite quantity of knowledge. It also allows us to learn about what is happening in the world in real-time. Social media has, in many ways, made the world seem more reachable by enabling people to connect with one another online.most popular social media websites as of January 2021 are as follows:

Facebook (2.74 billion users)

YouTube (2.29 billion users)

WhatsApp (2 billion users

Facebook Messenger (1.3 billion users)

Instagram (1.22 billion users)

Keywords: social media, Facebook, YouTube, WhatsApp, and computer-based technology, internet, websites

INTRODUCTION:

Using interactive and user-generated content, social media are new information networks and information technology that facilitate the development and maintenance of interpersonal relationships. Internet forums, web communities, and content sharing are examples of typical social media network services. At least five major features are easy to identify:

1) Social networking and social interaction
2) Participation
3) The use of different providers (e.g. search engines, blog spaces, etc.)
4) Openness
5) Collaboration (between both users and user groups).

Social media's greatest change to the way people communicate is user-produced content and the fast and flexible sharing of this content. Some examples of the different ways in which social media distributes user content are shown in the following table:

Social Networks	Facebook, Google, Myspace, Linked In,
Blog services	WordPress, Blogger, Twitter, Posterous
Information creation community	Wikipedia, Workspaces
Link sharing services	Digg, Dingo
Virtual community	Habbo Hotel, Second Life

Content producers must carefully consider which social media platforms, or social media "tools," are suitable for their objectives in order to have an impact on society. Each tool has unique characteristics, as well as a distinct operating system and user base. For the purpose of disseminating material and evaluating the results, it is helpful to concentrate on two or three social media platforms.

SOCIAL MEDIA TOOLS:

Most of us are familiar with social media through its various tools and communities. The most well-known include Facebook, Myspace, YouTube, Flickr, and Wikipedia. The "Web 2.0" tools used in social media are developed swiftly, and new tools, features, and services are created daily.

FUNCTIONAL AND VERSATILE WEBSITES:

Social media is a component of the larger body of online engagement and Internet communication. A functional "online headquarters" is required when activities are dependent on often changing information, linking, and sharing; this necessitates the establishment and upkeep of excellent and engaging websites. It should be possible for website visitors to actively follow updates on new content without actually using the website. These options are provided through sharing services like Add This and Share This or RSS feeds.

On websites, sharing options frequently take the form of buttons, making it relatively simple for visitors to share the site's content. Numerous websites also feature a Facebook "Like" button that, when clicked, sends the website's URL to the clicker's personal network of friends. However, do not divulge this information to anybody else. On the other side, RSS feeds tell users of site updates.

- **Blogs**

Since the mid-1990s, when they mostly resembled online personal journals and were essentially "web log books," from which the term "blog" is derived, blogs have been published. The key distinction between this online version and a real diary is that readers can leave comments, add links, and provide other feedback. A blog is mostly a tool used by writers to publish their own ideas and viewpoints. The inter-user blogosphere, which exchanges links between blogs referencing related content, is what transforms blogging into an efficient information network.

Each blog entry is a new hit for search engines because they can be labeled with various search terms, placed in blog directories according to name, and more. Although the main purpose of a blog is to promote dialogue, there is typically very little interaction between blog authors. For instance, in observing the relationships among American social bloggers, it has been shown that bloggers frequently quote other bloggers with similar backgrounds and take ideas or themes from them. But on occasion, a blogger might draw attention to and/or defend the viewpoint of another blogger.

- **Twitter**

Users of Twitter, a free microblogging website, can communicate with one another by sending 140-character tweets. Its use is built on brief conversations and information sharing between friends, acquaintances, and other Twitter users. Tweets are the most popular term for Twitter messages. These tweets collectively make up a stream of messages that can be

viewed on a computer screen or another screen, such as a mobile phone screen, in chronological sequence. A "hashtag" is a type of term that can be added to tweets to link the current message to another message and make it simpler to follow the messages. Twitter may be a fascinating medium for discussions on society because of how condensed its messaging is. Short messages don't give you time to defend your viewpoint or cite references, therefore political messaging and discussion might be spicier and more critical than on other social media sites.

Despite this, political discourse can be actively discussed on Twitter. Through online links or other references, Twitter can also be used to direct users to more in-depth content elsewhere. Studies on the use of Twitter to sway voter behaviour, however, only focus on a select few "super users."

- **Wikis**

Wikis and other text-based collaborative projects are online pages that anybody with the appropriate permissions can edit. The most well-known wiki and "wiki-like" effort is Wikipedia. Wikis' core purpose is to offer voluntarily, decentralised, and open information. Without changing the page's overall structure, text can be added, edited, or replaced, and new sections can be introduced. The people who check it also add new information. The primary advantages of wikis are the ability to involve a large number of people in a single effort and the opportunity to benefit from group intelligence.

Wiki sites' content quality has remained largely steady, notwithstanding the occasional malicious modification. When content from various users does not agree, some wikis, like Wikipedia, have people who commit themselves to maintaining high quality and to collaborative problem-solving. Wiki sites' content quality has remained largely steady, notwithstanding the occasional malicious modification. When content from various users does not agree, some wikis, like Wikipedia, have people who commit themselves to maintaining high quality and to collaborative problem-solving.

- **Youtube**

The most popular online video service is YouTube. By the end of the same year, it has had received 50 million visits since it started running in 2005. More than 2 billion people visited YouTube every day in 2010. The fundamental concept behind YouTube is that people upload videos to the platform while simultaneously watching them, rating them, and leaving

comments. According to the number of viewers, music videos, entertainment shows, and news videos are the most popular YouTube videos, but there are also some user-made videos about personal issues that have attracted a sizable audience. With a significantly cheaper cost than TV ads, YouTube is a crucial channel for candidates in local and parliamentary elections. The most popular political content on YouTube has been satirical "mash-ups," where a video recording is combined with a separate voice recording, distorting the message and meaning of the video. This is because YouTube users are currently more interested in entertainment than politics. Political humor and covertly recorded gaffes are also very popular. Satirical TV shows' themes are also well-liked.

- **Facebook**

Facebook is the largest online community on the Internet. The majority view Facebook as the very definition of social media. The fundamental idea is to give every registered user the opportunity to make a user profile with images and keep in touch with the contacts they link to on the site as "friends" or other people they are friends with. Facebook wasn't the first of its sort; comparable sites existed in the late 1990s, but Harvard University student Mark Zuckerberg invented a brand-new method of sharing thoughts, images, and connections by connecting people's profiles to one another. Users could quickly get used to it. In February 2004, Harvard students were the first to have access to Facebook. Facebook was launched for public use in 2006, and within a year, practically all American schools were using it. Since its introduction to Finland in 2007, Facebook has accrued 1.5 million users nationwide. The ability to connect with friends whose phone numbers and email addresses have changed or become out-of-date is what has drawn people from all over the world to Facebook. However, a feature of Facebook that is even more significant is that political candidates may build pages for themselves. When a user clicks the "Like" button, they are indicating that they want to be updated whenever the politician posts something to Facebook. even more important feature of Facebook is the political candidates create a page for themselves, and when a user clicks on the “Like” button, that user indicates that they would like to receive updates each time the candidate adds something to Facebook.

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON SOCIETY:

The term "social media" refers to a group of websites, programmes, and other platforms that allow us to share or produce content as well as engage in social networking.

Social media offers a variety of powerful tools because of its enormous influence and reach, which goes beyond just blogging and photo sharing.. Social media is one of the most important aspects of modern life that we cannot ignore. We have quick access to any information and can communicate with anyone, anywhere in the world.

The youth are our country's future; they have the power to make or break the economy. One of the most alluring aspects of modern life for him is social media. Youth are most affected by social media since they use social networking sites the most.

Today, social media has a significant impact on our lives. Everything that has such a broad scope possesses both positive and negative aspects. Social media has tremendous power and has an impact on everyone.

The existence of social media in our life today is unimaginable, and we pay a price for its excessive use. In general, there is much discussion surrounding the effects of social media. Some belief it to be a blessing, while others believe it to be a curse.

- **POSITIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA:**

Social media assists various enterprises as well as the social development of society. It offers resources like social media marketing tools that help get in front of millions of potential clients.

Social media is a fantastic tool for raising awareness of any social topic since it makes it simple for us to obtain information and get news.

Potential job searchers can be contacted by employers. It can support the growth and uninterrupted social interaction of many people with the outside world.

Many people use social media to listen to high-ranking authorities, and it can also help them find others who share their interests.

Social media is a very quick form of communication.

It gathers data wherever it is. gives accessible news to all classes, including both educated and uneducated people. Here, nothing is in any way owned by anyone. It is simple to share images, videos, information, documents, etc.

Social media is a type of non-traditional media. A virtual environment that is accessible online is produced as a result. The large global network of social media keeps individuals in touch. It is a fantastic method of communication.

There is a rapid interchange of information that includes breaking news from many industries.

IMPORTANCE OF SOCIAL MEDIA IN EDUCATION:

Today, instructors, professors, and students are the ones who use platforms like Facebook, Twitter, LinkedIn, etc. the most, and they have grown extremely popular among them.

Because technology makes it simple for them to access and share knowledge, get answers, and connect with professors, social media plays a crucial role for students.

Students and professors can only communicate and exchange content that is useful for these platforms through social media networks.

FOLLOWING ARE THE IMPORTANCE OF SOCIAL MEDIA:

- Live Lecture
- Increase in suppor
- Easy work
- Teaching Aids
- Teaching Blog and Write-up
- Building a brand
- Customer Support:
- Social Media Advantages:
- Educational Equipment:
- New Updates:
- Networking:
- Global Exposure Experience:
- Job Opportunities:
- Creative Expression:
- Social Media Marketing**:**

NEGATIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA:

Many physicists think that social media is the main factor contributing to people's anxiety and sadness. Inadequate mental development in children is also a result of it. Social media use too much can affect how well you sleep.

Numerous other detrimental impacts exist, including cyberbullying and problems with body image. The fear of missing out (FOMO) is at an all-time high because of social media.).

1) Loss of memory:

A social media study found that using social media excessively has the reverse effect on memory. Important information is not secure in such people's thoughts. The brain does, in fact, search for secure information in spare time.

However, people are still engaged in online activities during their downtime, which prevents their minds from relaxing and negatively impacts their memory.

2) Concentration is affected:

Most kids pay attention to the messages and information on their phones even when they are studying, which causes them to lose concentration.

The disruption of students' academic performance is another factor contributing to the distraction brought on by social media platforms like Facebook, WhatsApp, Twitter, etc.

3) Harmful impact on self-esteem:

Children start comparing their accomplishments to their friends' accomplishments when they see images or status updates shared by their peers on social media

4) There is a decrease in communication skills:

Students who are always talking online lack social skills since they avoid speaking to people in person privately. As a result, they struggle to communicate in many spheres of life. Excellent communication skills are crucial in both academic and professional settings since they boost your success rate.

5) Gives Anxiety and Stress:

Social media's rising popularity has contributed to an upsurge in the practise of adding people you don't know personally or have never met as friends online.

Because there is a lack of trust, such partnerships end as soon as they begin.

Such broken relationships in teens lead to mental discomfort and tension because they lack the mental fortitude to handle them, which is a very severe issue.

IMPACT OF WEB SERIES ON INDIAN CULTURE:

The extent to which the film world has hurt the faith, identity, and trust of society, has given new ways of crimes and has promoted obscenity, apartheid, and shamelessness, in that way the damage done by it to society cannot be compensated. To ban it completely means that it is better for society and for our culture. The things that are broadcast on a big screen have the power to attract a huge population and bring change to them. If this change is so harmful then it is advisable to stop it as soon as possible. Because the film world has not only encouraged crimes but has hurt our culture, religion, faith and identity. Today small children will be found singing stupid songs who do not even know their meaning. In fact the youth who spend their time by giving the name 'Chill' is not only chill but is eating their valuable time. The surprising thing is that even the educated class gives their support to this kind of broadcasted obscene material. It is not even known when what is being called openness and a developed mindset get dragged through the other door into narrow circles.

Today every third youth of in society is suffering from depression. It is becoming difficult to recover from it even after giving attention to mental health. Stress, unemployment, breakdown, anxiety, and failures push them into the world of crime, indolence, and death. In fact, the aim of human life is salvation. The inclination of the present generation is very less towards this, due to which they are suffering by losing their lives. Movies like the 'Ashram' web series have made him more atheist and have made him distrust the authority of God.

Einstein said, “Cinema will make people more knowledgeable than books, its speed will be so fast that books will become the main antagonist of cinema.” Taking his word, Hitler used cinema as a powerful weapon of communication. Cinema played plays and television limited cinema. The turmoil created by web series on television has raised a big question on our 'conscience' - here I am not taking India in context only but I am including all the countries of

the world whose cultural heritage has been deep. Over time, the aspiration of 'intellectual Hitlers to use all means of communication grew more and more and today we are standing at the point where the feet are in the shoes but the shoes do not believe how solid the earth is under the feet.

BAD EFFECT OF WEB SERIES ON TEENAGERS:

Web series are having a very deep impact on children in the age group of 13 to 19 years. As you know, physical changes start happening at this age, when teenagers get addicted to web series at this age, then teenagers also try to do the work shown in these series in real life. From research, we have come to know that due to these web series, children and adolescents have seen a lot of changes, some of the major changes are:

- Children's irritability,
- Get angry quickly
- Mental stress
- Loss of appetite

Etc. are due to Internet addiction, the Internet is a very worthwhile thing for the convenience of children, but it is necessary to have control over it. Parents must be aware of what kind of content children are watching on the Internet and what it impacts their lives

CONCLUSION:

Social media is a great way to stay connected with friends, but just as everything has both advantages and disadvantages, there is a similar situation in the use of social media.

Parents also should tell the right use of these sites to their children and know their every move or update.

Recent surveys have shown that on average, every person spends at least 1.8 hours per day on social media. It is also possible that most of us spend more time surfing on Google than we spend time sleeping.

In this era of computers, everything has gone digital. Therefore it is almost impossible to avoid the internet usage

Today not only youth but every section of society and every age group is influenced by films. The film world has produced many films for the betterment of society. There was a time

when the film industry was recognized as one of the greatest artists of all time. Dance, music, acting, etc. was a meeting of all the arts, but now only vulgarity and nudism are visible in the form of art and artist, and the right shortcoming has been filled by the web series by adding lewd abuses in its article. Which a decent family cannot even sit together and watch. The film world has gone away from entertainment, not only outside the house but has also been involved in personal life, whose bad effect is now clearly reflected in the new breed coming.

Selling, distribution, display or transmission of obscene articles is illegal under sections 292 and 293 of the Indian Penal Code. Even after this, the web series which are now coming out indiscriminately and are being watched by most of the sections of the society, they are filling the shortage of legally closed porn websites in India.

The whole world saw only the aspect of India shown in web series like "Mirzapur", and "Ashram". What has been the form of saints and sages in India? No positive web series was ever made on those scholars who created the riches of Vedas and created literature and culture.

The surprising thing is that even the educated class gives their support to this kind of broadcasted obscene material. It is not even known what is called openness and a developed mindset gets dragged through the other door into narrow circles. To ban it completely, that is, to curb it completely, is better for society and for our culture. Only then can we inculcate good values in the creators of our future society.

REFERENCES:

1. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://webkhoj.com/web-series/&ved=2ahUKEwjh8bzBzo33AhUOILcAHZmLBrAQFnoECDQQAQ&usg=AOvVaw2JaJyday-PwdtIOYsYRgXx
2. https://news.jagatgururampalji.org/ashram-web-series-hindi-news/
3. https://www.google.com/search?q=%%%E0%A4%9A%E0%A4%BF%E0%A4%A4+%E0%
4. https://www.google.com/amp/s/www.rajexpress.co/amp/story/lifestyle/impact-of-web-series-on-teenagers-and-society

5. https://www-quora-com.translate.goog/What-are-the-web-series-that-make-a-good-impact-on-life?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hi&_x_tr_hl=hi&_x_tr_pto=tc,sc

6. https://readingjunction.com/essay-on-social-media/

7. https://www.usf.edu/ucm/marketing/intro-social-media.aspx

8. https://www.investopedia.com/terms/s/social-media.asp

9. social-media-and-politics-power-political-influence.pdf

27

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો એક આર્થિક અભ્યાસ

આહીર લતાબેન પાંચાભાઈ
પીએચડી અભ્યાસકર્તા
મહારાજા કૃષ્ણકુમાર સિંહજી, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, અર્થશાસ્ત્ર ભવન

સારાંશ :

ભારત એક એવો દેશ હતો કે જયાં મહિલા પાસે બેન્કમાં ખાતું હોવુએ પણ મુખ્ય માપદંડ માનવામાં આવતું હતું જો કે, હાલમાં તેની પાસે ૧૫.૭ મિલિયન થી વધુ મહિલાઓની માલિકીના સાહસો છે, જેમાં મહિલાઓ સ્ટાર્ટ-અપ ઇકોસિસ્ટમનું નેતૃત્વ કરે છે. આ કઠોર પરિવર્તન ભારતીય મહિલાઓની ક્ષમતા અને તેમના સંકલ્પને રેખાંકિત કરે છે. આવનાર દાયકાઓમાં ભારત એક મોટા પરિવર્તનનું સાક્ષી બનવાનું છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે કોઈ મહિલા ઉદ્યોગ કરવાની વાત કરે ત્યારે લોકોના ભવા ચડી જતાં,પરંતુ હાલના સમયની વાત કરવામાં આવે તો મહિલાઓ ઉદ્યોગ સાહસિકતા માં ડંકો વગાડી રહી છે. નવા નવા વુમન સ્ટાર્ટ-અપ આવી રહ્યા છે. છતાં પણ તાજેતરમાં મહિલા સાહસિકશીપ વિશે ડેટા પ્રસિદ્ધ થયા તે કદાચ ભારતમાં કાર્યરત મહિલા સાહસિકો માટે નિરાશાજનક લાગે પરંતુ સાથે સાથે વધુ નવી તકો વાળા પણ છે. આખી દુનિયામાં લગભગ ૧૩ કરોડ મહિલા સાહસિકો છે, જેમાંથી ભારતમાં નાના મોટા થઇને માત્ર ૫૦ લાખ જેટલા મહિલા સાહસિકો છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ૩૦ ટકા મહિલાઓ ઓર્ગનાઇઝડ સેકટર્સમાં છે, જ્યારે ભારતમાં મહિલા સાહસિકો ૨૪ ટકા ઓર્ગનાઇઝડ સેકટર્સમાં છે. ભારતમાં પુરુષોની સામે માત્ર ૧૩ ટકા મહિલાઓ જ ટોપ મેનેજમેન્ટની લીડરશિપ પોજિશનમાં છે. જ્યારે વિકસિત દેશોમાં આ સંખ્યા ૪૦ ટકાથી વધુ છે. ભારતમાં મહિલા સાહસિક બનવું પડકાર એટલા માટે છે કેમકે ભારતીય સમાજ મુખ્યત્વે પુરુષ પ્રધાન સમાજની માનસિકતા ધરાવે છે. હજુ પણ સરકારી કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં પુરુષોને ચાવીરૂપ વિભાગો કે

જવાબદારીઓ આપવામાં આવે છે. પરંતુ સારી બાબત એ છે કે હવે આ વિચારધારાઓ બદલાવા લાગી છે. હવે મહિલાઓ મહત્વની જગ્યાઓ પર નિમણુંક થવા માંડી છે. અમુક કામો મહિલાઓ પુરુષો કરતાં સમોવડી થઇને કરી બતાવે છે. હવે ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓ ઘર અને ઓફિસ એમ બને જવાબદારીઓ નિભાવી રહી છે. અને બંને કાર્યનું સારી રીતે મેનેજમેન્ટ કરી જાણે છે.તો આ રીતે ભારતીય મહિલાઓ દેશના ભાવિને ઘડવામાં અને ઉન્નત કરવામાં પોતાનો ખૂબ મોટો ફાળો આપી રહી છે, અને ભવિષ્યમાં હજુ તેમાં વધારો થશે એવી આશા છે. એક એવો અંદાજ છે કે ૨૦૩૦ સુધીમાં મહિલા સાહસિકોની માલિકીના ઉદ્યોગો ૧૫૦ મિલિયન જેટલી રોજગારીની તકો પૂરી પાડશે. જે ભારતના આર્થિક પાસા ને મજબૂત બનાવવામાં મદદ કરશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો - મહિલા સાહસિકો, સ્ટાર્ટ-અપ, ઇકોસિસ્ટમ,ઓર્ગેનાઈઝડ સેક્ટર, સમોવડી

પ્રસ્તાવના :

ઉદ્યોગ સાહસિકો તરીકે મહિલાઓની વધતી હાજરીને કારણે દેશમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન થયું જે આર્થિક વિકાસ માટેના પાયાના પરિવર્તન તરીકે જોઇ શકાય છે.દેશમાં રોજગારીની તકો ઉત્પન કરીને, વસ્તી વિષયક પરિવર્તનો લાવીને મહિલા સાહસિકો નવી પેઢીને પ્રેરણા પૂરી પાડી રહી છે. મહિલાઓની માલિકીના વ્યવસયો-ઉદ્યોગ સમાજમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. દેશના સંતુલિત વિકાસ માટે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના વિકાસના પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપવાના દ્રષ્ટિકોણ સાથે સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા પહેલ, યોજનાઓ માટે પૂરતું ભંડોળ મળી રહે તે માટે સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતી જુદી-જુદી લોનની સુવિધાઓ, નેટવર્કસ, માર્ગદર્શન, મહિલા સમુદાયને સક્ષમ કરવા અને સ્ટાર્ટ-અપ ઇકોસિસ્ટમમાં વિવિધ હિસ્સેદારો વચ્ચે ભાગીદારીને મજબૂત કરવા ભારત સરકાર પ્રતિબદ્ધ છે.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસનો અર્થ :

ભારત સરકારના ૧૯૭૭ ના અહેવાલમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયેલ છે તે મુજબ "કોઈપણ ધંધાકીય સાહસ કે જેમાં ઓછામાં ઓછા ૫૧ ટકા થી વધુ મૂડીરોકાણ સ્વતંત્ર મહિલાનું હોય અને તે સાહસમાં ઓછામાં ઓછી ૫૧ ટકા જેટલી રોજગારી મહિલાઓને પ્રાપ્ત હોય તે ધંધાકીય સાહસને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસ તરીકે ઓળખાવી શકાય".

ભારતની અર્થવ્યવસ્થામાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની ભૂમિકા :

કુલ ઉદ્યોગ સાહસિકોના ફક્ત ૧૩.૭૬ ટકા જ મહિલાઓ છે, એટલે કે ૫૮.૫ મિલિયન ઉદ્યોગ સાહસિકો માંથી ૮.૦૫ મિલિયન મહિલાઓ છે.

આ સ્થાપનામાં સંપૂર્ણ મહિલાઓની માલિકી છે જેમાં કુલ ૧૩.૪૫ મિલિયન લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે.

- હાલ માં મહિલા ઉદ્યમીઓની સંખ્યા ઓછી છે પરંતુ એકંદરે મહિલાઓ કોર્પોરેટ સિનિયર મેનેજમેન્ટના પદો પર ૩૦ ટકાનો ભાગ ધરાવે છે,જે વૈશ્વિક સરેરાશ ૨૪ ટકા કરતાં નોંધપાત્ર વધારેછે.

- નિષ્ફળ કંપનીઓમાં ૩.૧ ટકાની તુલનામાં સફળ કંપનીઓમાં મહિલા અધિકારિઓનું એકંદરે સરેરાશ પ્રમાણ ૭.૧ ટકા છે.

- સ્ટેન્ડ-અપ ઈન્ડિયા એસસી/એસટી અને મહિલા ઉદ્યમીઓને ૧૦ લાખથી ૧ કરોડ વચ્ચે બેન્ક લોનની સુવિધા આપે છે.

- વેપાર સંબંધિત ઉદ્યોગ સાહસિક સહાયતા અને વિકાસ [TREAD] મહિલાઓને વેપાર સંબંધિત ટ્રેનિંગ, માહિતી અને પરામર્શ, કુલ પ્રોજેક્ટની કિમતનું ૩૦ ટકા સુધી ગ્રાન્ટ આપે છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા :

શેઠ. હંસાબેન [૨૦૦૫] ભારતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ: વિકાસની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી આજે બધા જ ક્ષેત્રોમાં જોવા મળી રહી

છે. ભારતમાં અને ગુજરાતમાં મહિલાઓ હવે કેવળ ઘર ન સંભાળતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં પણ અગ્રેસર જોવા મળી રહી છે. સી. જયંથી [૨૦૦૩] વિમેન એન્ટરપ્રીનયોર્સ ઇન ધ ન્યુ વેવ ઇકોનોમીક ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામ:બદલાતા જતાં આર્થિક અને સામાજિક પ્રવાહોના સંદર્ભમાં મહિલાઓની ક્રિયાશીલતા વિધાયક ભૂમિકાને સમજાવવા આ લેખમાં એકંદરે સમાજની માનસિકતામાં પરિવર્તન આવે અને ઘર મોરચો સંભાળતા બહેનો પણ ઉદ્યોગ સાહસિકતા દ્વારા પૂરક અથવા મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. જે. સોનલ [૨૦૧૯] role of women entrepreneurship in social and economic development મહિલા દેશના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વની ભાગીદારી આપી રહી છે. ઉદ્યોગો ચલાવી રહી છે. ઘણા સફળ ઉદ્યોગો પાછળ મહિલા સાહસિકના કૌશલ્ય અને જોખમ ખેડવાના ગુણો છે. ઘણા સામાજિક અવરોધો હોવા છતાં મહિલાઓ આજે દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાની સફળતાના શિખરો સર કરી રહી છે.

અભ્યાસના હેતુઓ :

- ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ.

- ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો અર્થતંત્રના વિકાસમાં યોગદાન વિષે અભ્યાસ.

- ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની સફળતા,પડકાર અને જાતિગત પાસાઓનો અભ્યાસ.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. જેમાં સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા, નીતીઆયોગના રિપોર્ટ, અન્ય વેબસાઇટ, અન્ય સરકારી દસ્તાવેજો અને સંશોધન પેપરનો ઉપયોગ કરી માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો (MSMEs) :

ભારતમાં ૬૩ મિલિયન સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો છે. જેમાંથી ૨૦ ટકા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની માલિકીમાં આવે છે. તેમાંથી તે ૨૨ થી ૨૭ મિલિયન રોજગારી પૂરી પડે છે. ૬૫ દેશોના Mastercard Index of Women Entrepreneurs (MIWE-2021) જે ત્રણ ઘટકો પર આધારિત છે, મહિલા વિકાસ પરિણામો, જ્ઞાન મૂલ્યાંકન, નાણાંકીય પહોંચ અને ઉદ્યોગસાહસિક સમર્થનની સ્થિતિ. જેમાં ૬૯.૯ ના સ્કોર સાથે યુનાઇટેડ સ્ટેટ પ્રથમ ક્રમ ધરાવે છે, ૪૦.૫ ના સ્કોર સાથે ભારત ૫૭ મો ક્રમ ધરાવે છે. આ રિપોર્ટના આધારે એવી ભલામણો કરવામાં આવી છે કે ભારત ૩૦ મિલિયન જેટલી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની ક્ષમતા ધરાવે છે, જે ૧૫૦ તો ૧૭૦ મિલિયન જેટલી રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકે એમ છે.

ભારતની ૪૩૨ મિલિયન મહિલાઓ કે જે કામ કરી શકે તેમ છે, તેમાંથી માત્ર ૧૯ ટકા મહિલો જ સવેતન કાર્યમાં જોડાયેલી છે. Global entrepreneurship monitor (GEM) રિપોર્ટ જણાવે છે કે નીચી આવક ધરાવતા દેશોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો ઊંચો દર જોવા મળ્યો છે. ભારતમાં તે માત્ર ૨.૬ ટકા જેટલો છે. આ રિપોર્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભારતીય મહિલાઓ સુરક્ષિત નોકરી વધારે પસંદ કરે છે. ઉદ્યોગ સાહસ કરવાનું જોખમ પસંદ કરતી નથી.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો SAFE નથી :

SAFE ફ્રેમવર્ક MSME માં કાર્યરત મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના પડકારોને સમજવામાં મદદ કરે છે.

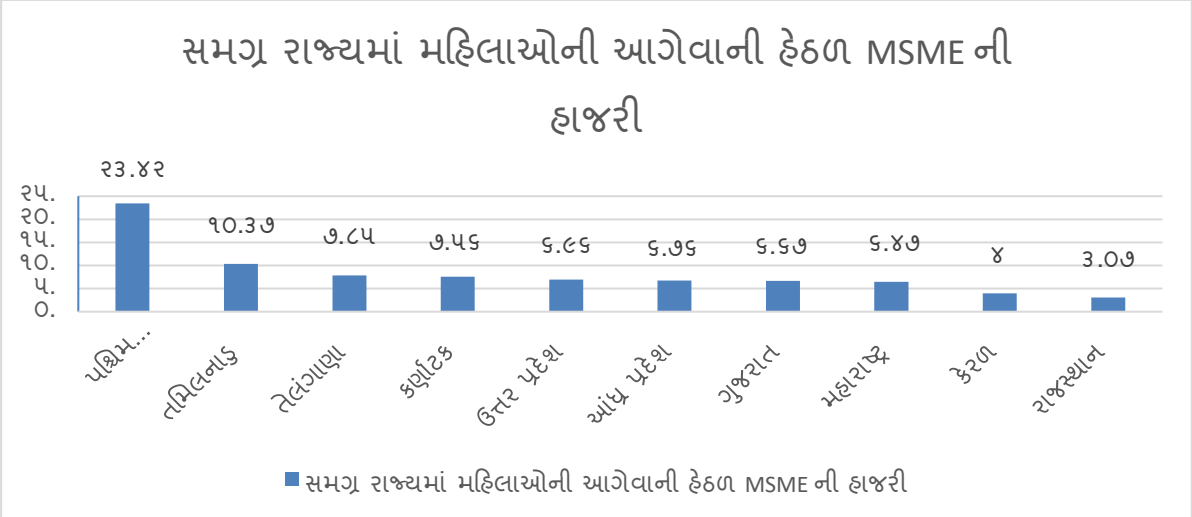
S= sustainable: ૭૩ ટકા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો કોવિડ-૧૯ પછી આવકમાં ઘટાડાનો સામનો કરી રહી છે.

A=Autonomous: ૨૦ ટકા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસો તેમના જીવનસાથી દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહ્યા હોય એવો અંદાજ છે.

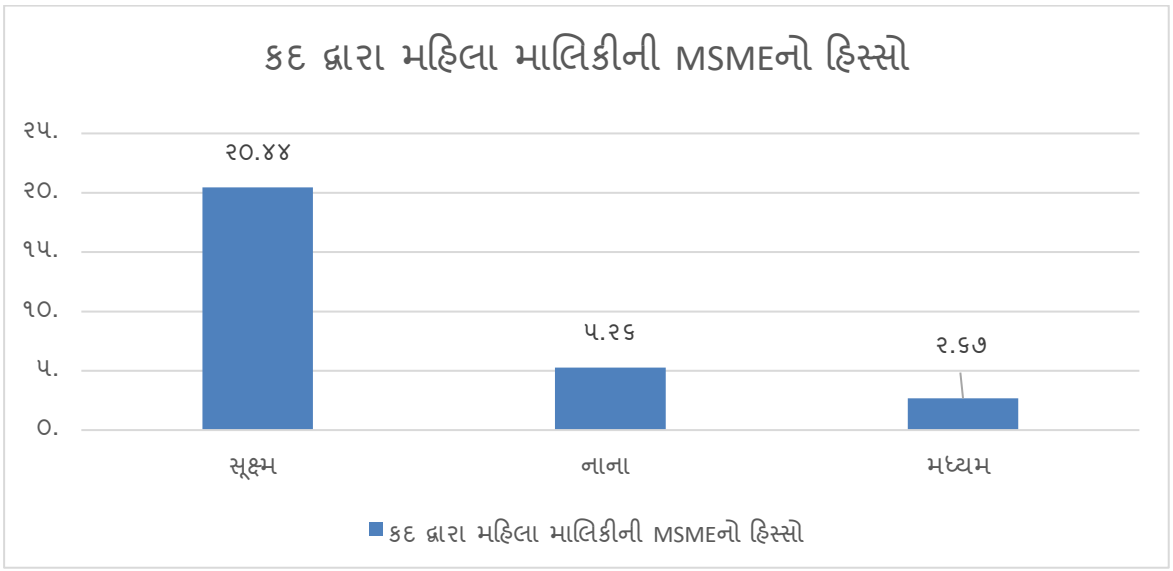
F=Formal: ૯૫.૬ ટકા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસો અનૌપચારિક [અનરજિસ્ટર્ડ] ધોરણે ચાલે છે.

E=Employment: ૧.૬૭ ટકા રોજગારીની તકો મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો પૂરી પડી રહી છે.

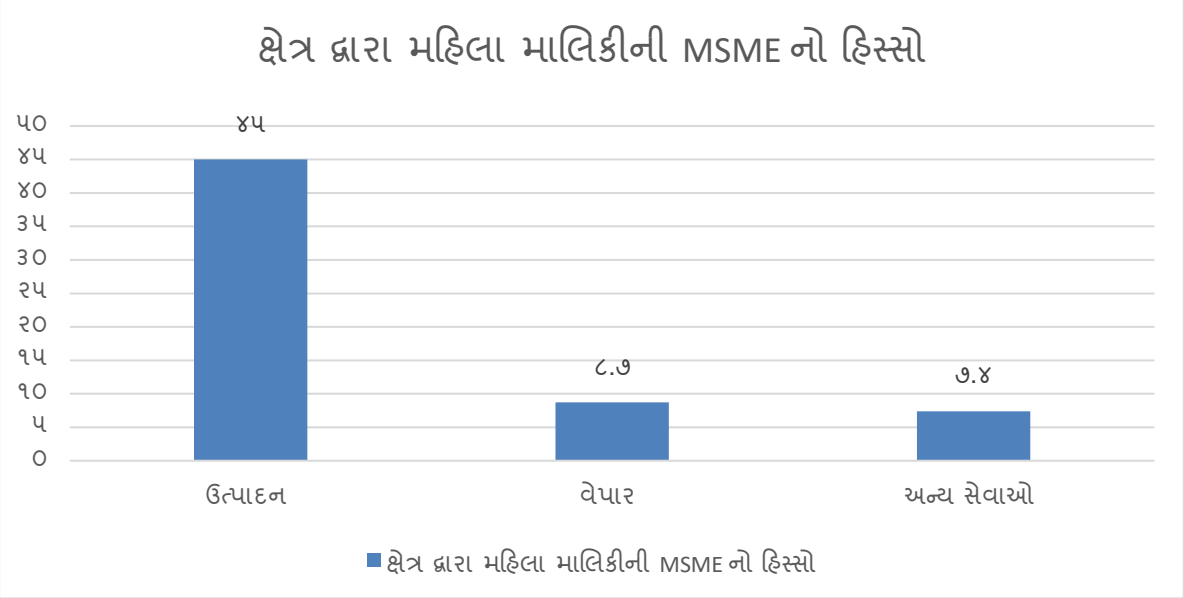
ભારત દેશમાં MSMEs ઉદ્યોગોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો હિસ્સો :

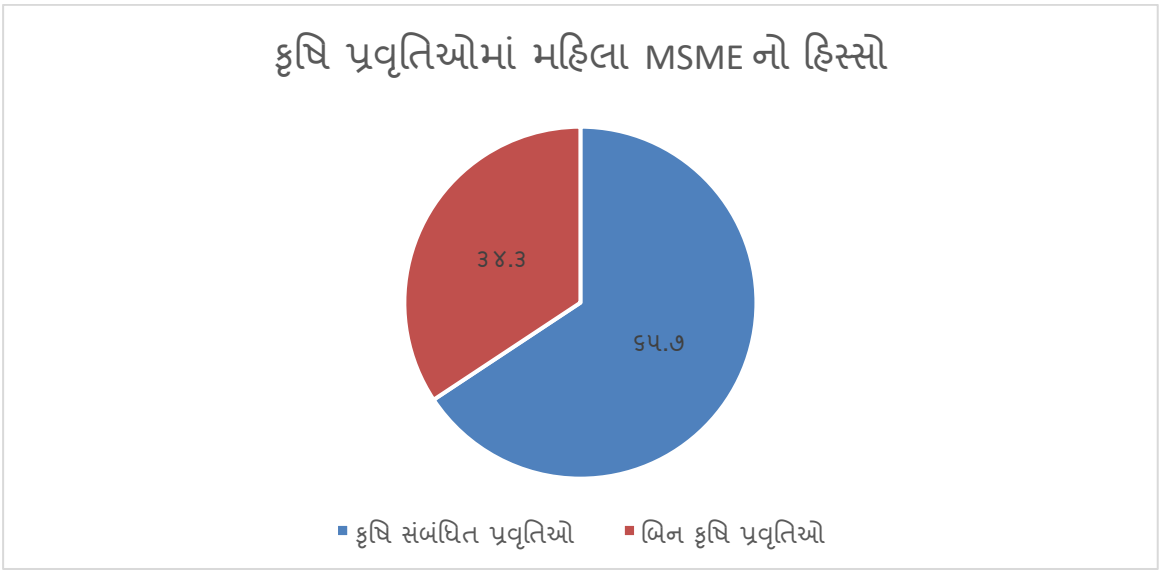
ચાર્ટમાં ભારત દેશના જુદા-જુદા રાજ્યોમાં સૂક્ષ્મ,નાના અને મધ્યમ કદના મહિલા માલિકીના ઉદ્યોગો દર્શાવ્યા છે. જેમાં પશ્ચિમ બંગાળમાં ૨૩.૪૨ ટકા સાથે પ્રથમ ક્રમે મહિલા માલિકીના ઉદ્યોગો ધરાવે છે ગુજરાતમાં ૬.૬૭ ટકા અને ભારતમાં ગુજરાત રાજ્ય સાતમાં ક્રમે આવે છે.

ભારતમાં કદના આધારે સૌથી વધુ સૂક્ષ્મ કદના ઉદ્યોગો ૨૦.૪૪ ટકા જોવા મળે છે. ત્યાર પછી નાના કદના ઉદ્યોગો ૫.૨૬ ટકા જોવા મળે છે. અને મધ્યમ કદ ના ૨.૬૭ ટકા ઉદ્યોગો જોવા મળે છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગોમાં ક્ષેત્રની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં ૪૫ ટકા મહિલા સંચાલિત ઉદ્યોગો જોવા મળે છે. જ્યારે વેપાર ક્ષેત્રમાં ૮.૭ ટકા અને સેવ ક્ષેત્રમાં ૭.૪ ટકા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો જોવા મળે છે.

ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા મહિલા માલિકીના ઉદ્યોગો ૬૫.૭ ટકા જોવા મળે છે. જ્યારે બિન કૃષિ ક્ષેત્રમાં ૩૪.૩ ટકા મહિલા ઉદ્યોગો જોવા મળે છે.

તારણો :

- ભારત દેશમાં મહિલા સાહસિકો આજના સમયમાં પણ સ્વતંત્ર નિર્ણયો લઈ શકતી નથી પરિવારના પુરુષોના કહેવા મુજબ જ કરવું પડે છે.

- ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોમાં આત્મવિશ્વાસ અને સામાજિક સમર્થનનો અભાવ જોવા મળે છે.

- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોમાં તાલીમ અને સંચાલન કરવાની ક્ષમતા ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

- ભારતની ઉદ્યોગ સાહસિક મહિલાઓ દ્વારા માત્ર 20 ટકા ઔદ્યોગિક સાહસોનું સંચાલન કરવામાં આવી રહ્યું છે.

- ભારતની કુલ કામ કરતી મહિલાઓ માંથી માત્ર ૧૯ ટકા મહિલાઓ સવેતન કામ કરી રહી છે.

- ભારતની મહિલાઓ કે જે ઉદ્યોગ કરવા માંગે છે પરંતુ તેમણે પૂરતું માર્ગદર્શન અને માળખાકીય જ્ઞાન હોતું નથી.

- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતી ધંધાકીય સેવાઓ વિશે વધારે માહિતી હોતી નથી.

સૂચનો :

- ભારત સરકાર દ્વારા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે સલામતી અંગેની જોગવાઇઓ કરવી જોઈએ.

- પરિવાર અને સમાજ દ્વારા મહિલાઓને નવા નવા સાહસો કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સમાજના મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો પ્રત્યેના માનસિક વલનોમાં પરિવર્તન લાવવું જોઈએ.

- મહિલાઓ પોતે પણ દરેક ક્ષેત્રમાં નવી ઊંચાઈ હાંસલ કરી શકે એમ છે એવો આત્મવિશ્વાસ રાખવો જોઈએ.

- કોઈપણ ઉદ્યોગ શરૂ કરતાં પહેલાં ટકાઉ ઉદ્યોગ મોડેલ બનાવવું જોઈએ અને તેના માંટે હમેશા પ્લાન A,B અને C તૈયાર રાખવા જોઈએ.

- લોકોની પસંદગી મુજબ નું અસરકારક સંચાલન ઉદ્યોગની સફળતાની ચાવી છે.

- માર્કેટિંગ અને ફાઇનાન્સ આ બે વિભાગો ઉદ્યોગ સાહસિકને તારી પણ શકે છે અને ડૂબાડી પણ શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

Einar, H. D. (2023, December 4). Index of female entrepreneurs worldwide 2021, by country.

https://www.statista.com/statistics/1368758/index-of-women-entrepreneurs-worldwide-country/ - Search (bing.com)

Kumar, V. (n.d.). women entrepreneurship.

https://ebook.inflibnet.ac.in women entrepreneurship - Search (bing.com)

Niti Aayog. (2023). women entrepreneurs in India.

.https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03-decoding-government-support-to-women-entrepreneurs-in-india.pdf - Search (bing.com)

Saraswat, R., & Remya, L. (2020, June). A study on women entrepreneurship in India.

https://www.researchgate.net/publication/342094983_A_study_on_Women_Entrepreneurship_in_India - Search (bing.com)

Startup India. (n.d.). મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા.

https://www.startupindia.gov.in/gujarati/content/sih/en/women_entrepreneurs.html - Search (bing.com)

Upadhyay, B. (2019, August 26). મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા-તકો-પડકારો એક સરખા જ.

https://www.bing.com/search?q=%2bwww.divyabhaskar.co.in+women+enterpreneurship+opprtunities&filters=rcrse%3a%221%22&FORM=RCRE - Search

28

માનસિક સ્વાસ્થ અંગે સમાજમાં જાગૃતતા એક સાહિત્યીક સમીક્ષા

જયસ્વીનીબેન મહેન્દ્રભારથી ગોસાઈ
પીએચ.ડી રીસર્ચ સ્કોલર
અનુસ્નાતક સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સીટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ :

સારું માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિનું માનસિક સંતુલન, સંતુલિત વ્યવહારો તેમજ આવેશો પર નિયંત્રણ રાખવું (દેશમુખ, 2013, દ્વારા ઉલ્લેખિત પૃ.45). અસરકારક અધ્યાપન-અધ્યયન માટે શિક્ષક અને અધ્યેતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય હોવું આવશ્યક છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યક્તિને પોતાની વાસ્તવિક ક્ષમતાનું ભાન કરાવે છે. તે તાણ, ચિંતા અને હતાશા પર કેવી રીતે નિયંત્રણ રાખવું અને ઉત્પાદકીય કાર્યો કરવા માટે વ્યક્તિને સક્ષમ બનાવે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓ (ચિંતા, તાણ, હતાશા) શૈક્ષણિક સિધ્ધિને અસર કરે છે. પોતાની જાતે નિયંત્રણ લાવવા માટે માત્ર માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું તે સારું માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. સારા માનસિક સ્વાસ્થ્યના કારણે બાળકની શૈક્ષણિક સિધ્ધિમાં નોંધપાત્ર સુધારો અથવા વધારો થાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યએ જીવનના દરેક સ્તર પર અગત્યનું છે. એટલે કે બાળપણથી યુવાવસ્થા સુધી. પ્રસ્તુત લેખમાં અભ્યાસિકા દ્વારા માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અર્થ તેની લાક્ષણિકતા, તેનો પ્રસન્નતા, સ્વ-નિયંત્રિત અધ્યયન, શૈક્ષિણક સિદ્ધિ સાથેના સંબંધ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

કી- વર્ડસ:- માનસિક સ્વાસ્થ, આનુંવંન્સીકતા, ઓબેસીવ-ડીસઓર્ડર, કૌશલ્ય નિર્માણ, સામાજીક સુખાકારી

1.પ્રસ્તાવના:-

બેન્જામિન બ્લૂમ અને તેના સહકાર્યકરોએ શૈક્ષણિક હેતુઓનું મુખ્યત્વે ત્રણ ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. જ્ઞાનાત્મક ભાવાત્મક અને મનો-સ્નાયવિક ક્ષેત્ર. વિદ્યાર્થીઓએ સંપૂર્ણ વિકાસ માટે ત્રણ જ્ઞાન-ક્ષેત્રમાં તેનું પૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે. જે વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની ક્ષમતાને નિશ્ચિત કરે છે. દોંગાના મતે [2010, પૃ.170) શાળામાં આવતો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની આગવી લાક્ષણિકતાઓ સાથે શાળામાં અભ્યાસ કરવા માટે આવે છે. આ લાક્ષણિકતાઓ વિદ્યાર્થીની ભિન્ન અધ્યયન નીપજોમાં સિધ્ધિ મેળવવાની શક્તિ પર અસર કરે છે. ઉચ્ચ સિધ્ધિ મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓ સ્વ-નિયંત્રણ ધરાવતા અધ્યેતાઓ છે. નિમ્ન સિધ્ધિ ધરાવતા અધ્યેતાઓની તુલનામાં ઉચ્ચ સિધ્ધિ ધરાવતા અધ્યેતાઓ વધુ માત્રામાં અધ્યયન માટે યોજનાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓનું અધ્યયન વધુ સ્વ નિરીક્ષણ. વધુ ચોક્કસ ધ્યેયો ધરાવે છે અને પોતાના ધ્યેય પ્રત્યે પ્રગતિનું વધારે વ્યવસ્થિત રીતે મૂલ્યાંકન કરે છે. સ્વં નિયંત્રિત અધ્યયન એ વ્યક્તિને પોતાની ક્ષમતા સમજવા અને પોતાના અધ્યયન વાતાવરણ પર નિયંત્રણ રાખવા સાથે સંકળાયેલ છે. પણ આ બધુ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે વ્યક્તિ માનસિક રીતે સંતુલિત હોય.

2 .માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અર્થ

- સામાન્ય અર્થ મુજબ માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ વ્યક્તિના મનનું સ્વાસ્થ્ય છે, જે તેના પોતાની જાત અને પર્યાવરણ સાથેના અનૂકુલન, સંતુલિત વર્તન અને સુગ્રથિત વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

- ♣ હેડફિલ્ડ, (1952) માનસિક સ્વાસ્થ્યને અર્થ આપતાં જણાવે છે કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સંપૂર્ણ અને સુમેળભરી કામગીરી છે.
- ♣ નિર્મળા શેગંજના મતે"વાતાવરણ સાથે સમાયોજન કરી શકે છે, જીવન સાર્થક છે અને ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ છે એવી લાગણી વ્યક્તિમાં હોવી એનું નામ માનસિક સ્વાસ્થ્ય.

દેશના વિકાસ માટે આરોગ્ય મહત્વનું છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO) ની વ્યાખ્યા અનુસાર" ભૌતિક, માનસિક અને સામાજિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારી અવસ્થા અને માત્ર રોગ અથવા અશક્તિની ગેરહાજરી એટલે આરોગ્ય. " વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાની વ્યાખ્યા અનુસાર જે વ્યકિત તેની અથવા તેણીની ક્ષમતાનો અહેસાસ કરાવે, સામાન્ય રીતે સામન્ય જીવનભારનો સામનો કરી શકે, સારી રીતે કામ પૂર્ણ કરી શકે, પોતાના સમુદાય માટે તે અથવા તેણી કામ કરી શકે તેને માનસિક સ્વાસ્થ કહે છે. આ હકારાત્મક અર્થમાં, માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિગત રીતે સારો આધાર અને સમુદાય માટેની અસરકારક કામગીરી. માનસિક આરોગ્ય અસરકર્તા હોય છે,

3.લક્ષણો :-

માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ જીવન માણે છે. અને જે પ્રસન્નતા તે અનુભવે છે તેના સમજી શકાય એવા કારણો હોય છે.

- આત્મવિશ્વાસ એ માનસિક સ્વાસ્થ્યનું બીજું લક્ષણ છે. હતાશા સાંપડે તો પણ જીવન, તકો અને પોતાના વિષે આશાવાદ એટલે માનસિક સ્વાસ્થ્ય.
- અન્યો સાથે સુખદ સમાયોજન એ માનસિક સ્વાસ્થ્યનું ત્રીજુ લક્ષણ છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિ થોડાંક જોડે સુખદ અને આત્મીય સંબંધો જાળવી શકે. બીજા ઘણાં સાથે મૈત્રીભર્યો સંબંધ રાખી શકે છે. અને ધંધાદારી કે બીજા સાથીઓ સાથે સારા કહેવાય એવા સંબંધો જાળવી શકે છે.

- સમસ્યા ઉકેલી શકે છે. પ્રશ્નોથી પ્રશ્નોથી દૂર ભાગવાની આદત તેનામાં હોતી નથી. સમસ્યાનો બીજો બીજા પર નાખતો નથી.
- ખરેખરાં કારણો સિવાય તે વસ્તુ માણસો કે પરિસ્થિતિઓથી ભય પામતો નથી.
- શારીરિક સ્વાસ્થ્યને જાળવવા હંમેશા તત્પર હોય છે. તેનું મન તેને સાચા માર્ગે રાખવા સતત મથતું હોય છે. તેની વિવેક બુદ્ધિ જાગૃત રહે છે. અને તેની પથદર્શક બને છે.
- ક્રોધ પર કાબૂ રાખી શકાય છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિ ઘડી ઘડીક ખીજાઈ જતો નથી. છતાં જરૂર પડયે યોગ્ય રીતે ક્રોધ વ્યક્ત કરવાનું પણ તેને આવડે છે. તે આવેગાત્મક રીતે પરિપકવ હોય છે.

4.માનસિક સ્વાસ્થનું મહત્વ :-

450 મિલિયનથી પણ વધુ લોકો માનસિક વિકૃતિઓથી પીડાય છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા અનુસાર વર્ષ 2020 સુધીમાં હતાશા વિશ્વમાં બીજો સૌથી મોટો રોગ બની જશે. (મરે અને લોપેઝ, 1996). માનસિક સ્વાસ્થ્યની સારવારની ક્ષમતાનો બોજ એ વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશો માટે એક વૈશ્વિક બોજ હશે. આ ઉપરાંત, માનસિક આરોગ્યને લગતી બીમારીઓના સારવાર માટેના ખર્ચનો બોજ વધશે તેથી સામાજિક અને આર્થિક રીતે માનસિક આરોગ્ય અંગે પ્રોત્સાહન, ઉપચાર અને સારવારની શકયતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવશે. આમ, માનસિક આરોગ્ય વર્તણૂક સાથે જોડાયેલું છે અને મૂળભૂત રીતે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને જીવનની ગુણવત્તા સાથે જોવા મળે છે.

❒ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય નજીકથી સંકળાયેલ છે તે ઉપરાંત સાબિત થાય છે શંકા છે કે અતિશય ચિંતા હૃદય અને રક્તવાહિનીઓનું રોગો તરફ દોરી જાય છે

- ❒ માનસિક વિકૃતિઓ પણ વ્યક્તિઓની વર્તુણુંકને અસર કરે છે જેમ કે, ખાવાની આદતો, નિયમિત કસરત, પૂરતી ઊંઘ, સલામત જાતીય વ્યવહાર, દારુ અને તમાકુનું સેવન, તબીબી ઉપચાર સામે શારીરિક રીતે માંદગીનું જોખમ વધી શકે છે.
- ❒ માનસિક બીમાર આરોગ્ય સામાજિક સમસ્યાઓ તરફ દોરી જાય છે જેમ કે, બેરોજગારી, ભગ્ન પરિવારો, ગરીબી, દવાઓનો દુરુપયોગ અને સંબંધિત ગુના.
- ❒ ગરીબ માનસિક સ્વાસ્થ્ય હતપ્રભ પ્રતિકાર કામગીરી માટે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે.
- ❒ હતાશા સાથે તબીબી બીમાર દર્દીઓનું પરિણામ હોય તેના કરતા વધુ ખરાબ હોય છે.
- ❒ લાંબી માંદગી જેવી કે,મધુપ્રમેહ,કેન્સર,હદયરોગ,હતાશાના જોખમને વધારે છે.

5. માનસિક સ્વાસ્થનાં અમલીકરણની મુશ્કેલીઓ:-

માનસિક બિમારી સાથે સંકળાયેલ કલંક કે તેઓ સમાજમાં દરેક પાસાઓથી તેમની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવે છે જેમ કે, શિક્ષણ, રોજગારી, લગ્ન વગેરે. જે અજાણે તબીબી સલાહ માટે વિલંબ તરફ દોરી જાય છે. માનસિક તંદુરસ્તી અને બીમારીના ચોક્કસ ચિન્હો અને લક્ષણોના અસ્પષ્ટ ખ્યાલોને કારણે તપાસ અંગે મૂંઝવણ વધે છે.

- ❖ લોકોને એવું લાગે છે કે જેઓ માનસિક રીતે નબળા અથવા નબળું મન હોય તેને માનસિક બીમારીઓ થાય છે.
- ❖ ઘણા લોકોનો અભિપ્રાય એવો હોય છે કે માનસિક બીમારી ઉલટાવી શકાય તેવું છે કે જે રોગનિવારક શૂન્યવાદને દોરે છે.
- ❖ ઘણા લોકો માને છે કે નિવારક પગલાં માટે સફળ થવું પડે તેવી શક્યતા છે.

- ઘણા લોકો એવું માને છે કે માનસિક બીમારી સારવાર માટે ઉપયોગમાં લેવાતી દવાઓની ઘણી આડ અસર થાય છે અને દવાના વ્યસની બનાવે છે. તેઓને એવું લાગે છે કે દવાઓ ફક્ત ઊંઘ પ્રેરે છે.
- ડબ્લ્યુએચઓના આંકડાઓએ દર્શાવ્યું હતું કે માનસિક આરોગ્યનું ભારણ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓની સારવાર અને ઉપચાર માટેના સ્ત્રોતોની દેશમાં ઉપલબ્ધતા વચ્ચે વિશાળ અંતર છે.
- વિશ્વના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં માનસિક બીમારીની સારવાર અત્યાર સુધી દવા અને આરોગ્ય સંભાળના નામે થતી હતી.
- માનસિક દર્દીઓ અને તેમના પરિવારો માટે એક ચિંતાના ભારણ સમાન હતા તેથી તેઓ નામરજીથી આવતા કારણ કે તેઓ ગંભીર સામાજિક કલંક અને જ્ઞાનના અભાવના કારણે ભેગા તેમના અધિકારો વિશે અજાણ હતા.
- પણ બિન સરકારી સંસ્થાઓ (એનજીઓ) પણ તેને એવું મુશ્કેલ ક્ષેત્ર ગણતા કારણ કે તેમાં લાંબા ગાળાના પ્રતિબદ્ધતા જરૂર છે અને તેઓ માનસિક રીતે વિકલાંગ સાથે કામ કરતા ખચકાતા.

6. માનસિક બીમારી થવાનું કારણ :-

જૈવિક પરિબળો: જ્ઞાનતંતુ અર્થ સૂચવનારો ઉપસર્ગ ન્યૂરો ટ્રાન્સમીટર: માનસિક બિમારીને એક અસાધારણ રીતે સંતુલીત કરવાની કડી છે મગજના ખાસ રસાયણો કે જેને ન્યૂરો ટ્રાન્સમીટર કહેવાય છે. ન્યૂરો ટ્રાન્સમીટર્સ મગજના ચેતા કોષોને એકબીજા સાથે સંદેશાવ્યવહાર માટે મદદ કરે છે. જો આ રસાયણો સંતુલિત હોય અથવા યોગ્ય રીતે કામ નહિં કરતા હોય, તો તે મગજ

મારફતે યોગ્ય રીતે સંદેશાઓ નહિ કરી શકે છે, માટે તે માનસિક બીમારીના લક્ષણો તરફ દોરી જાય છે.

(આનુવંશિકતા) શુક્રાણુઓ: ઘણા માનસિક માંદગીઓ પરિવારોમાં જ ચાલતી હોય છે, જે સૂચવે છે કે જે લોકોના પરીવારના સભ્યો માનસિક માંદગી ધરાવે છે તેઓમાં મોટાભાગે માનસિક માંદગી જોવા મળે છે. પરિવારોના જનીનો મારફતે તે બીજાને વારસામાં આવે છે. નિષ્ણાતો માને છે કે ઘણી માનસિક બીમારી એ કોઈ એક નહિ પણ ઘણા જનીનોની વિકૃતિ સાથે જોડાયેલી હોય છે. તેના કારણે જ વ્યક્તિને માનસિક બીમારી વારસા મળતી હોય છે અને તેવું દરેક વખતે થાય તે પણ જરૂરી નથી. માનસિક બીમારી થાય છે તે માટે ઘણા જનીનો અને અન્ય પરિબળો અરસપરસ કારણભૂત છે - જેવા કે, તણાવ, શોષણ, અથવા માનસિક ઘટના - કે જે અસર કરે છે અથવા ઉત્તેજન આપે છે, જે તે વ્યક્તિને બીમારી વારસામાં મળી શકે છે.

ચેપ: કેટલાક ચેપ મગજના નુકસાન સાથે અને બીમારી બિમારીના વિકાસ અથવા તેના ખરાબ લક્ષણો સાથે સંકળાયેલ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળકોની ઓટોઇમ્યુન ન્યુરો સાઈસિયાટ્રિક ડિસઓર્ડર (પાન્ડા) તરીકે ઓળખાતી સ્થિત છે જે સ્ટ્રેપ્ટોકોસિસ બેક્ટેરિયા સાથે સંકળાયેલ છે જે બાળકમાં ઓબેસિવ-કમ્પલસિવ ડિસઓર્ડર અને અન્ય માનસિક બીમારી ફેલાવે છે.

મગજમાં ખામી અથવા ઈજા: ખામી અથવા મગજના અમુક ચોક્કસ વિસ્તારોમાં થયેલી ઈજા પણ માનસિક બીમારીનું કારણ બની શકે છે. માનસિક આરોગ્ય નીતિઓ માત્ર માનસિક વિકૃતિઓ સાથે સંબંધિત હોવી ન જોઈએ, પણ તેને ઓળખીને અને વ્યાપક મુદ્દાને લઈને માનસિક સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આ નીતિઓમાં મુખ્ય પ્રવાહ સાથે માનસિક સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન મળે અને સરકારના કાર્યક્રમો અને બિઝનેસ ક્ષેત્રોમાં પણ શિક્ષણ, કામદાર,

ન્યાય, પરિવહન, પર્યાવરણ, રહેઠાણ અને કલ્યાણ, એ જ પ્રમાણે આરોગ્ય ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ.

7.ઉપસંહાર :-

પ્રસન્નતા,સ્વ-નિયમન અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય આપણા ભાવનાત્મક, માનસિક અને સામાજિક કલ્યાણ સાથે જોડાયેલ છે. તે આપણે કેવી રીતે વિચારવું. અનુભવવું અને કાર્ય કરવું તેના પર અસર (પ્રભાવ) પડે છે. તે આપણે તણાવને કેવી રીતે સંભાળવો, કેવી રીતે બીજાઓ સાથે સંકળાવવું અને કેવી રીતે પસંદગીઓ બનાવવી તે નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. પટેલ, ચન્દ્રકાંત પી (1991, P- No.853-855]ના મતે,માનસિક સ્વાસ્થ્યને જાળવવા શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું, શોધો અને રુચિઓ કેળવવાં, ગાઢ મિત્રો બનાવવા, કામ અને આનંદ પ્રવૃત્તિનો સુમેળ સાધવો, લગ્નસુખ સિદ્ધ કરવું, સમસ્યાઉકેલ વલણ રાખવું, વર્તમાનમાં જીવવું, નિર્ણયાત્મકતાનું લક્ષણ વિકસાવવું, અને અન્યો સાથે સુખદ સંબંધો સ્થાપવા.જો અધ્યેતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારૂં હશે તો તે પોતાની જાતને પ્રસન્ન રાખી શકશે,સ્વ-નિયમન રાખી શકશે અને અભ્યાસમાં સારો દેખાવ કરી શકશે. આમાટે તેના કુટુંબીજનો, સગાવ્હાલાં, મિત્રો, શિક્ષકો વગેરેનો યોગ્ય સહકાર પ્રાપ્ત થવો જોઇએ. કેવી રીતે પોતાના સંવેગો પર કાબૂ રાખવો જોઇએ તે અંગે માર્ગદર્શન આપવું જોઇએ.

* સંદર્ભ સુચિ

1.Carter, V. Good and Winifred Merkel 1959. Dictionary of Education, Mc Graw-Hill, Book Company, Inc. USA.

2.Jahanshir, T.; Hassan, V.B.& Hadi, P. (2012). The role of self-regulated learning strategies in psychological well-being condition of students Procedia-Social and Behavioralsciences,69, 807-815. Retrieved from http://www.sciencedirect.com on 27th Feb, (2012).

3.Singh, Shashi Kala (2015). Mental Health and Academic Achievement of College

Students. The International Journal of Indian Psychology, Vol.2 (4). Pages 112-119.Retrieved from http://www.ijip.in dated on 13th March, 2015.

4. https://en.wikipedia.org/wiki/mental_helath on February 23, 2017

5.શાહ જલ્પા રાજેન્દ્રકુમાર, માનસિક સ્વાસ્થનો પ્રસન્નતા, સ્વ-નિયંત્રણ અધ્યયન અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓસાથેનો સબંધ

29

નવી શિક્ષણ નીતિ : શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા

ડો.રમેશભાઈ ગોપાભાઈ બાંભણીયા
મદદનીશ શિક્ષક, લાયન્સ જૂહુ શ્રી વી.કે.પટેલ વિદ્યાલય, સારવણી

પ્રસ્તાવના:

ભારત સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 નો પ્રારંભ 34 વર્ષ પછી ભારત સરકાર દ્વારા ગઠિત સમિતિમાં ડૉ. કૃષ્ણ સ્વામી કસ્તુરી રંગન આ સમિતિનાં અધ્યક્ષ તરીકે 480 પેજનો 31મે 2019 રફ ડ્રાફ્ટની ચર્ચા કરવામાં આવી ત્યારબાદ, 29 જુલાઇ 2020 સમગ્ર અહેવાલનો નિચોડ 60 પેજમાં કરવામાં આવ્યો. પ્રવર્તમાન શિક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને ઘણા મોટા ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો શિક્ષણ નીતિમાં કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં સૌથી અગત્યની ભૂમિકા શિક્ષકની રહેલી છે.

શિક્ષક પોતાની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ પ્રત્યે સભાન હોવો જોઈએ. પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષકની ભૂમિકા બદલાઈ રહી છે. શિક્ષકે માત્ર ભાષણ સ્વરૂપે જ માહિતી આપવાની નથી. પરંતુ, વિદ્યાર્થીને સમૃધ્ધ અને અસાધારણ શૈક્ષણિક અનુભવો પૂરા પાડવાના છે. આજનાં સમયમાં શિક્ષણ પડકારરૂપ છે. કારણકે રાષ્ટ્રની સામાજિક, સાંસ્કૃતિકઅને આર્થિક સ્વાસ્થયની જવાબદારી શિક્ષકની છે. ત્યારે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીનાં ગાઈડ, મિત્ર અને ફિલોસોફર તરીકેની ભૂમિકા અદા કરવી જોઈએ. શિક્ષકે ચીલાચાલુ કથન પધ્ધતિને બદલે પ્રોજેકટ,ચર્ચા, ગૃપકાર્ય, પ્રવાસ પધ્ધતિ, ક્ષેત્રિય મુલાકાત સ્વીકારવી જોઈએ. નવી શિક્ષણ નીતિ વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં શિક્ષકની અગત્યની ભૂમિકા છે.

હેતુઓ :

- શિક્ષક વર્ગ શિક્ષણ પ્રત્યે પોતાની મહત્વની ભૂમિકા જાણી શકે.
- શિક્ષકો નવી શિક્ષણ નીતિ અને નવા પ્રવાહોથી પરિચિત બની શકે.
- શિક્ષણગણ શિક્ષણ વ્યવસાયની જવાબદારી વિષે જાણે.
- વિદ્યાર્થી પોતાની ફરજો અને જવાબદારી જાણી શકે.

- વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શિક્ષક અને શિક્ષણ પ્રત્યેની વફાદારી જાણી શકે.
- વાચકવર્ગ નવી શિક્ષણ નીતિ અને તેમાં શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા શું હોય શકે તેનાં વિષે જાણી શકે.

NEP માં શિક્ષકની ભૂમિકા:

શિક્ષક કે ગુરુનું કાર્ય ઘણું જ શ્રેષ્ઠ છે. દેશની સર્વ શ્રેષ્ઠ સંપતિ રૂપ બાળકોનું ભવિષ્ય ઘડતર શિક્ષકોનાં હાથમાં છે. તેમણે સંસ્કાર, વિદ્યા અને માર્ગદર્શન આપી તેમનાં સ્વનો સાચી દિશામાં વિકાસ કરી દેશનાં જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનું કાર્ય શિક્ષકનું છે. પુસ્તકિયા જ્ઞાન સિવાયની અંત:સ્ફુરણાને પ્રેરતી વાતો થકી વિદ્યાર્થીનાં માનસને નીતિમત્તા, જવાબદારી, વફાદારી, ફરજ, હક, પ્રમાણિકતા, સત્યનિષ્ઠા, વચન, શિસ્ત, નિયમિતતા, તેમજ દેશ ભક્તિ જેવાં ગુણોનું સિંચન કરી સ્વનો વિકાસ કેવળ શિક્ષક જ કરી શકે.

વિદ્યાર્થીના વિકાસ અને પ્રગતિ માટે શિક્ષક જવાબદાર છે. શિક્ષક એ આજીવન વિદ્યાર્થી છે. તેનો અભ્યાસ કદી ખતમ થતો નથી. તે સતત ભણતો-વાંચતો રહે છે અને પોતાનાં વિચારોને ઘડતો રહે છે. તે સતત નવું વિચારતો રહે છે. તેનાં મનનાં દરવાજા કાયમ ખુલ્લા રહે છે. તેનાં વાણી, વર્તુણક અને વ્યવહાર આદર્શ હોવા જોઈએ. જે બોલે તેને આચરણમાં મૂકવું એ શિક્ષકનું કાર્ય છે.શિક્ષકનું આચરણ જ તેનાં ચરિત્રનો આધાર સ્તંભ છે, તે કહે તે કરતો હોવો જોઈએ.

શિક્ષક અપડેટ હોવો જોઈએ, તાલીમ અને સેમિનારમાં અવશ્ય ભાગ લેવો જોઈએ, શિક્ષકે પોતાની માહિતીમાં સતત વધારો કરવો જોઈએ. પરીવર્તનથી ડરવું નહીં. પરંતુ, પડકારોનો સામનો કરવો એ શિક્ષક માટે અગત્યનું છે. સંકટ સમયે ભરપૂર આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ. સાચો શિક્ષક એ જ છે જે વિદ્યાર્થીઓમાં તણાવ નહીં પણ લગાવ ઊભો કરે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાનાં વિષય પ્રત્યે તેમજ શિક્ષણ પ્રત્યે રસ જાગૃત કરી શિક્ષણને સરળ, સહજ, રસપ્રદ બનાવી વિદ્યાર્થીઓનાં વર્તનમાં પરીવર્તન લાવી દે અને વર્ગમાં એવું વાતાવરણ ઊભું કરે કે વિદ્યાર્થી જાતે શીખવા માટે તૈયાર થાય.

શિક્ષક અભ્યાસક્રમ જાણતો હોવો જોઈએ અને તેનાં સંદર્ભ ગ્રંથ જાણતા હોવા જોઈએ, વિદ્યાર્થી ડિગ્રી લઈને વાસ્તવિક જીવનમાં પ્રવેશે ત્યારે સારી રીતે જીવન જીવવા માટે વ્યાવહારિક જ્ઞાનની પણ એટલીજ આવશ્યકતા છે. શિક્ષકે ફક્ત વિદ્યાર્થીનાં અભ્યાસમાં જ નહીં તેનાં વ્યક્તિત્વનાં વિકાસમાં પણ અંગત રસ લેવો જોઈએ. ઇનોવેટિવ શિક્ષક તરીકે કામ કરવાનું છે અને વિદ્યાર્થિની યોગ્યતા વધારવાની છે. વિદ્યાર્થિની ક્ષમતાને ઓળખવી એ મહત્વની ભૂમિકા છે અને તેનામાં રહેલા કૌશલ્યને ઓળખીને તે દિશામાં આગળ કાર્ય કરવાનું છે. વિદ્યાર્થીનું જીવન જીવન બદલવું એ શિક્ષકની અગત્યની ભૂમિકા છે. વિદ્યાર્થીને જીવનમાં સંકુચિત ન બનતાં એ આકાશ જેવાં વિશાળ- વ્યાપક બનતાં શિખવાડવાનું કાર્ય શિક્ષકનું છે.

પોતાનાં વિષયનું યોગ્ય આયોજન હોવું જોઈએ, આયોજન શિક્ષણને આનંદમય અને રસમય બનાવે છે અને તે વિદ્યાર્થીની યાદ શક્તિમાં વધારો કરે છે. વિદ્યાર્થીની કક્ષા અનુસાર શિક્ષણ કાર્ય કરવું જોઈએ, તેમાં જરૂરી સાહિત્ય, સ્ત્રોત અને સાધનોનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીની વચ્ચે લોકપ્રિય હોય છે, તેમનાં બાળકો પણ બીજા કરતાં સારા અને વધુ કુશળ હોય છે. શિક્ષક પ્રયોગાત્મક શિક્ષણ કાર્ય કરાવતાં હોવા જોઈએ, અહી પ્રત્યક્ષીકરણ પર ભાર આપવાની વાત કરી છે. હકારાત્મક વલણ સાથે શિક્ષણ કાર્ય કરાવવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી સાથે કોઈ જ્ઞાતિ ભેદભાવ રાખવો ન જોઈએ.

NEP માં વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા:

વિદ્યાર્થીનાં સર્વાંગી વિકાસ માટે નવી શિક્ષણ નીતિ -2020 એ ખૂબ અગત્યની છે, વિદ્યાર્થી તેનો અભ્યાસ કરે જરૂરી છે અથવા જાણકારી જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીએ નવી શિક્ષણ નીતિ અનુસાર ફક્ત પુસ્તકિયું જ્ઞાન ન મેળવતાં પ્રયોગાત્મક શિક્ષણમાં વિશેસ રસ-રુચિ દ્વારા ભાગીદાર બનવું પડશે. ઉપરાંત, શાળામાં થતી ચર્ચા સભા, જૂથ સભા, તમામ ઇત્તર પ્રવૃતિ, ક્ષેત્રિય કાર્ય, સ્થળ મુલાકાત, સેમિનાર,પ્રત્યક્ષ કાર્ય,પોતાના કૌશલ્યનાં આધારે વ્યાવસાયિક તાલીમ દરેક પ્રવૃતિમાં ભાગીદાર બનવું પડશે.

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે લાગણીનો સેતુ બંધાય એ જરૂરી છે,શિક્ષકો સાથે વિદ્યાર્થી દ્વારા ગેરવર્તુણકની ઘટના ન બને તે ધ્યાન રાખવું જોઈએ,આદર્શ શિક્ષકને આયનો બનાવી તે

મુજબ તે મુજબ અનુસરી જીવનમાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ,વિદ્યાર્થીએ શાળા નિયમોનું યોગ્ય પાલન કરવું જોઈએ,તે તાતી જરૂરિયાત છે. વિદ્યાર્થીએ જંકફૂડથી દૂર રહેવું, મોબાઈલનો પ્રમાણસર સદ ઉપયોગ કરવો,ટ્રાફિકના નિયમોનું પાલન કરવું,પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવવી, આલ્કોહોલ તથા ડ્રગ્સ જેવા વ્યસનથી દૂર રહેવું એ પણ વિદ્યાર્થી જીવનનની મહત્વની ભૂમિકા ગણી શકાય.

ઉપસંહાર:

આમ,કોઈ પણ દેશ કેટલી પ્રગતિ કરે છે, તેનો આધાર દેશનાં શિક્ષક પર છે. શિક્ષક ગુણવાન અને શીલવાન હોય સમાજ અને દેશમાં પરીવર્તન લાવી શકે છે. શિક્ષકએ સંપૂર્ણ માનવીય ક્ષમતા હાંસલ કરવા, સમાન અને ન્યાયી સમાજનાં વિકાસ માટે અને રાષ્ટ્રીય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. બાળક પ્રાથમિક શાળાથી લઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવશે ત્યાં સુધી એને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ આપવામાં આવશે અને તેમાં શિક્ષકની અગત્યની ભૂમિકા રહેશે.

સંદર્ભ સાહિત્ય સૂચિ:

1. વિકસતા ભારતમાં શિક્ષણ અને શિક્ષક-ડો.મોતીલાલ મ. પટેલ
2. શિક્ષણની વર્તમાન ફિલસૂફીઓ-ડો.મોહનભાઇ પંચાલ અને ડો.આરતીબહેન કસ્વેકર
3. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ2020-માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર
4. જીવન શિક્ષણ- અંક, જાન્યુઆરી, 2024
5. શિક્ષકની કલમે- લેખ, પટેલ વિપુલભાઈ, નેનપુર

30

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 માં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની ભૂમિકા અને નાગરિક સમાજની રચના

*મેઘરાજસિંહ એસ.જાડેજા, મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (સમાજશાસ્ત્ર), ભક્તરાજ દાદા ખાચર વિ. અને વા. કલેજ, ગઢડા

[1]ડૉ. મહેશ્વરી એચ.રવિયા, મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (સમાજશાસ્ત્ર), ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટસ કૉલેજ, રાજકોટ

નેશનલ એજ્યુકેશન પોલિસી (NEP) 2020 એ એક રાષ્ટ્ર માટે માળખાગત પરિવર્તનકારી પ્રક્રિયા છે. જેનો હેતુ ભારતની શૈક્ષણિક આવશ્યકતાઓ સાથે નવો ઢાંચો તૈયાર કરવાનો છે. શૈક્ષણિક આવશ્યકતાઓ એ જેતે સમાજની મૂળભૂત જરૂરીયાતને પરિપૂર્ણતા તરફ અભિમુખ કરનારી હોય છે. આથી એમ કહી શકાય કે, રાષ્ટ્રને ઘડવામાં સમાજની પાયાની જરૂરીયાતને સંતોષતા માળખામાં શિક્ષણ એ પાયાગત બાબત છે. સમાજશાસ્ત્રની નજરે કહીએ તો સમાજને સૂચારું ચલાવવા માટે ખાસ એક 'સામાજિક માળખું' (Social Structure) હોય જેના અનેક ભાગો કે પેટા માળખા હોય જેમાં સૌથી અગત્યનું શિક્ષણ છે. આપડે આજે એવા સમાજમાં રહીએ છીએ જ્યાં મૂડી,બજાર અને આર્થિક વેપારની આજુ-બાજુ સમગ્ર માનવ જીવન કેન્દ્રિત બનતું જાય છે. એટલે મોટાભાગે ખૂબમોટા નિર્ણયોમાં ઉપરોક્ત બાબતો કેંદ્રસ્થ રખાતી હોય અને તેના ધ્યેયો અને લક્ષાકો માટે વાત વિચાર થતા હોય પણ આપણા માટે જે ખૂબ મહત્વનું છે તે આપણું સામાજિક જીવન જેને ભૂલી જઈએ છીએ, જેના થકી સર્વ ચાલે છે તે માનવ સમાજને મધ્યમાં રાખી કોઈપણ બાબતનું નિરીક્ષણ કરવું ખૂબ આવશ્યક છે. હાલના વર્ષોમાં રાષ્ટ્રએ ખૂબ મોટા નિર્ણયો કર્યા છે, અને રાષ્ટ્ર નવા બદલાવો તરફ આગળ વધ્યું છે. જેમાં સૌથી પાયાનો નિર્ણય દેશમાં નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 નું અમલીકરણ રહ્યું છે. જ્યારે દેશ બદલાવ તરફ આગળ વધતો હોય એવા સમયે તેનું સર્વાંગી મૂલ્યાંકન આવશ્યક છે. જે પૂરા સામાજિક ઢાંચામાં બદલાવ લાવાનું કરણ બનનાર છે ત્યારે તેની સામાજિક અસરો સાથે તેને નિભાવવા અને યોગ્ય પાલન થકી હેતુસર પરિણામ તરફ સમાજ દોરવાય એ માટે શિક્ષણના બંને પાયાના એકમો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની ભૂમિકા સમજવી પડે તેના પાલન થકી સામાજિક પરિવર્તન થશે માટે જ તે બાબત ખૂબ અગત્યની છે.

અહિયાં કોઈપણ સમાજના મહત્વના એકમ તરીકે નાગરિક વ્યક્તિત્વ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને સામુદાયિક વિકાસ જેવા ત્રણ મહત્વના પાસઓ માં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની ભૂમિકાને સાંકળીને નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિને સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે. આ શોધપત્ર દ્વિતીયક માહિતીના આધારે અને ગુણાત્મક સંશોધન સ્વરૂપે અર્થઘટનવાદી વર્ટહેન(Verstehen) શોધપદ્ધતિ અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરાયું છે. માહિતીના સ્ત્રોત તરીકે દસ્તાવેજીય માહિતીમાં નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 (સરકારી દસ્તાવેજ) તેમજ અન્ય પ્રકાશિત પુસ્તકોનો ઉપયોગમાં લેવાયા છે. આ શોધપત્રમાં અભ્યાસ હેતુ શિક્ષણ, સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સમન્વય સાધી નાગરિક સમાજની રચનામાં વધુ અસરકારકતા લાવવા માટેના નિરીક્ષણ કરવાનો છે. શોધપત્રનો પ્રમુખ સંશોધન પ્રશ્નએ નવી રાષ્ટ્રીય નીતિ-2020 દ્વારા નાગરિક સમાજની રચના સંભવ છે કે કેમ? તેમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓની શું ભૂમિકા છે? તે તપાસવાનો છે. અહિયાં નાગરિક સમાજની વિભાવના એ ન કેવળ માત્ર સક્ષમ નાગરિક અલબત્ત નૈતિક ઉન્નતી અને સર્વાંગી સામાજિક વિકાસ સાથે જોડીને અવધારીત કરાઇ છે જે સ્પસ્ટ સમજવું જોઈએ. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 તે તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની સમાન પહોંચ પર ભાર મૂકે છે, તેનો અર્થ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં પુનઃ સુધાર કરી સર્વાંગી સામાજિક ઉન્નતિ તરફ અગ્રેસર થવાનો છે. આ સંશોધન પેપરમાં, અમે NEP સંદર્ભમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની નિર્ણાયક ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. જે ઉપરોક્ત ધ્યેયો અને પ્રશ્નોના ઉત્તરો શોધવા તરફનું સામાજિક વિશ્લેષણ છે.

સૌ પ્રથમ સમાજશાસ્ત્રના પ્રશિષ્ઠ વિદ્વાન હર્બર્ટ સ્પેન્સર દ્વારા એમના 1896 માં એક પુસ્તક 'Education : intellectual, moral and physical' પ્રથમ નિબંધમાં શિર્ષક સાથે પૂછવામાં આવેલ સવાલ અહિયાં મૂકવા માંગુ છું, "કયું જ્ઞાન સૌથી વધુ મૂલ્યવાન છે?" આજ પણ આ સવાલ યથાવત છે કોઈપણ સમાજ માટે કયું જ્ઞાન (શિક્ષણ)વધુ મહત્વનું છે તે જાણવું ખૂબ જરૂરી છે. ઉપરાંત રાષ્ટ્રની વિચારધારા, ઇતિહાસ અને તેના સામાજિક માળખા પર આ સવાલનો જવાબ ટકેલો છે. સ્પેન્સરના આ સવાલનું મહત્વ આજે ભારત માટે પણ એટલુંજ છે. ભારતતો સર્વદા અનેકવિધાતા ધરાવતો અને અનેકવિધ પેટા સંસ્કૃતિ ધરાવતો સમાજ રહ્યો છે જ્યાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો વિવિધ સમુદાયો પ્રમાણે અલગ મહત્ય ધરાવે છે. દેશમાં એકજ શિક્ષણ વ્યવસ્થા થકી તેમને પોતાના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ગુમાવ્યાનો અહેસાસ થયા કરે છે. અને માટે સમાજમાં એક માન્યતા ઉભી થાય છે કે, આધુનિક શિક્ષણ

મળ્યાબાદ વ્યક્તિ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોથી અળગો બને છે. આ સવાલ આજના શિક્ષણમાં તમામ સમાજ સમાન રૂપે અનુભવી રહ્યો છે. માટેજ સ્પેન્સરનો સવાલ આજે પણ યથાર્થ યથાવત ઊભો છે. જેનો જવાબ કદાચ ભારતે આજે નવી શિક્ષણ નીતિના માધ્યમથી શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

બીજા સૌથી મહત્વના પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રી ઇમિલે દૂરખાઈમ રહ્યા છે. તેમને પોતાના પુસ્તક 'Education and Sociology' જેનું ભાષાંતર શેરવૂડ ફોક્સ અને પ્રાસ્તાવિક પારસન્સ દ્વારા લખાઈ છે, તેના લેખોમાં દૂરખાઈમે ભાર પૂર્વક જણાવ્યું કે, "પ્રત્યેક સમાજમાં જેટલા અલગ-અલગ સામાજિક પરિવેશો છે; તેટલા પ્રકારનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ પણ હોય છે. પ્રત્યેક સમાજ પોતાનો એક આદર્શ માણસ બનાવે છે. એજ આદર્શો તેના શિક્ષણનું કેન્દ્રબિંદુ હોય છે. શિક્ષણ એ સ્પષ્ટરૂપમાં સામાજિક છે. અને શિક્ષણ એ એક સ્થગિત સામાજિક ઘટના(Social Static) નહીં પરંતુ એક ગતિશીલ,પરિવર્તન પામતી સામાજિક ઘટના (Social Dynamic) છે. આથી સતત સામાજિક જરૂરિયાત અને પરિવર્તન પ્રમાણે શિક્ષણમાં પરિવર્તનો નિરીક્ષણ કરી સમજવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને સમાજની નવી ઉદ્ભવેલી જરૂરિયાત પ્રમાણે વ્યવસ્થાઓ સમાજ ગોઠવે છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતા રહેવું પડે.

અન્ય એક શિક્ષણશાસ્ત્રી John Dewey – પોતાના પુસ્તક 'School and Society'-1899 માં તેને અધ્યાપન (Teaching) અને અધ્યયન (Learning) ના સામાજિક પાસાઓ વિશે વાત કરી છે જે ભારપૂર્વક જણાવે છે કે, જો શાળાઓએ અસરકારક બનવું હશે તો સમુદાય(Community) સાથે ખૂબ ગાઢ રીતે સંકળાયેલી હોય તેવી સામાજિક સંસ્થા બનવું પડશે. ઉપરોક્ત બંને વિદ્વાનો નો ઉદેશ્ય એ રહ્યો છે કે, સમાજ અને શિક્ષણ પરસ્પર ગાઢ જોડાણ ધરાવે છે. સામાજિક દશાઓ શિક્ષણનું માળખું નક્કી કરે છે, અને કયા સમાજ માટે કયું શિક્ષણ કારગર છે તે પણ સમાજની સમાજીકતા નક્કી કરે છે. ભારતમાં નવી શિક્ષણ નીતિનું માળખું ઉપરોક્ત વિચારોને રદિયો આપે છે. આઝાદી પહેલા બ્રિટિસ યુગનું શિક્ષણ ભારતીય સામાજિક એવમ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને ન ઘડાયું હોય એ સ્વાભાવિક હતું જેનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય ઘસારા પેઠે આપડે ચૂકવ્યું છે. જે બાબત વર્ષોથી દેશમાં વિમર્શ રૂપે ચર્ચાતી હતી તેના ઉકેલ રૂપે નવી રાષ્ટ્રીય નીતિ પૂર્ણ ભારતીય સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંવર્ધન કરનારી ઘડવામાં આવી છે. તે સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

હવે વાત કરીએ નવી શિક્ષણ નીતિ કઈ રીતે સમાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંવર્ધન કરશે તેની સૌ પ્રથમ શિક્ષણનું પ્રભાવક મધ્યબિંદુ એ ભાષા છે. માત્ર અંગ્રેજી ભાષાને જે પ્રધાન્યતા મળી હતી જેનો સુધાર આ નવી નીતિમાં કરાયો છે. રાષ્ટ્રની માન્યતા પ્રાપ્ત તમામ ભાષાઓને સમાન અવસર આ નીતિમાં મળ્યો છે, માતૃભાષા બળકમાટે શિક્ષણનું પ્રથમ અમૃતબુંદ છે. તેને દરકાર કરી સમાજિક જીવન અને શિક્ષણ વચ્ચે ભેદ ઊભો થાય છે. હવે તેના સમુદાયની ભાષા જ છેક સુધીના શિક્ષણની ભાષા હોય તો શિક્ષણ અને સમુદાય વચ્ચેનું સામાજિક નિસ્બત સચવાય છે. ભાષા થકી સામાજિક મૂલ્યો અભ્યાસમાં ઉમેરાય છે. અને તેના સમુદાયનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન પણ ઉમેરાય છે. જે સામાજ અને સાંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરે છે.

કર્યાત્મકવાદીઓની દ્રષ્ટિથી જોઈએતો શિક્ષણના કર્યોમાં સૌથી અગત્યનું સામાજિકરણનું કાર્ય કરે છે. શિક્ષણ સમાજના સાંસ્કૃતિક વારસાનું નવી પેઢીમાં સંક્રમણ કરી સામાજિકરણ કરે છે. પારસન્સના AGIL મોડેલ પ્રમાણે વિચારીએ તો શિક્ષણ સમાજની ધુરી છે. કઈ રીતે ચારેય ભાગથી રચનાતંત્ર કાર્ય કરે છે તે સમજી શકાય છે. ખેર હાલ એ દિશા તરફ આ વિશ્લેષણ નથી છતાં કર્તા (Actor) અથવા વ્યક્તિ અને તેની ક્રિયા (Act/Action) થી સામાજિક વ્યવસ્થા ઘડાય છે. જેમાં શિક્ષણ કર્તાને ક્રિયા કરવા અભિમુખ કરે છે. જેના કેંદ્રમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો હોય છે. તે વ્યક્તિમાં શિક્ષણ થકી ઉમેરી શકાય છે. જે પ્રક્રિયા વ્યક્તિત્વ ઘડતર તરીકે જાણીતી છે. સમાજે પોતાના મૂલ્યો અને સામાજિક ધોરણોને અનુરૂપ વ્યક્તિ ક્રિયાની અપેક્ષા નક્કી કરી હોય છે, જો તે મુજબ વર્તન થાય તો સમાજમાં શાંતિ અને સુખાકારી વધે છે. અન્યથા સામાજિક ભંગાણ અનુભવાય છે. કોઈપણ રાષ્ટ્ર પોતાના મૂલ્યો અને સામાજિક સુગ્રથનના ભોગે વિકાસ કરવા ઈચ્છતો નથી. આથી એ વાત અગત્યની છે કે, દેશ શિક્ષણ થકી આ બાબત સુનિશ્ચિત કરે, વર્તમાન શિક્ષણ નીતિમાં પોતાની આગવી ધરોહર અને સામાજિક એકતા જળવાય એ પ્રમાણે સર્વગ્રાહી શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઉભી કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

હવે એ વાત પર ધ્યાન કરીએ કે, નવી શિક્ષણ નીતિમાં સામાજિક વ્યવસ્થાના કયા ભાગોને સાંકળીને વાત થઈ છે. આમતો કોઈપણ સમાજનું રચનાતંત્ર ખૂબ જટિલ બાબત છે, તેના ભાગોને સમજવા પણ ખૂબ જટિલ છે કેમકે, સમાજે-સમાજે તેના ભાગો વચ્ચેનું આદાન પ્રદાન જુદું હોય જેથી મહત્વતા પણ ફરી જાય તેમ છતાં અહિયાં આપડે વ્યક્તિ (વ્યક્તિત્વ) સમુદાય (સામાજિક વર્ગો) અને સામાજિક સંસ્થાઓ (કુટુંબ,રાજ્ય,અર્થ.. વગેરે) ઉપર પહેલા

જણાવ્યા મુજબ કઈરીતે અસરકર્તા બનશે તેનું એક વિશ્લેષણ જોઈએ. અહિયાં એક મોડેલ (paradigm) રજૂ કર્યું છે.

	સામાજિક વિકાસ	આર્થિક વિકાસ	
વ્યક્તિ	મૂલ્યો - ધોરણો (ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા)	ભૂમિકા – દરજ્જા (બહુવિષયક-આંતર્વિષયક) Multidisciplinary- Interdisciplinary)	નાગરિક સમાજ Civil Society
સમાજ	સમુદાય (સંશોધન અને નવાચાર)	સંસ્થાઓ (કૌશલ્ય અને ઉધમીપણું)	

શિક્ષણ થકી દેશ નાગરિક સમાજ તરફ આગળવધે છે તે માટે વ્યવસ્થા બદલે છે. અહિયાં આદર્શ મોડેલ રજૂ કર્યું છે. જે કોઈ એક સમાજે કેવી રીતે સમન્વય સ્થાપી સામાજિક અને આર્થિક વિકાસની સમતુલા જળવાઈ રહે તે રીતે પ્રગતિ સાધી શકે સમાજના બે મહત્વના અંગો છે, વ્યક્તિ અને વ્યક્તિનો બનેલો સમાજ વ્યક્તિના વિકાસ થી સમાજનો વિકાસ શરૂ થાય છે એટલે શિક્ષણ સૌ પ્રથમ વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરનારું હોવું જોઈએ નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા થકી ભારતીય સંસ્કૃતિના વૈદિક યુગથી આજ સુધીના ઉચ્ચ માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપનારી છે. જેથી સમાજમાં ધોરણો પણ મૂલ્યને આગળ વધારનાર સ્થપાય અને સામાજિક સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિ સર્જાશે. બીજું અગત્યનું પાસું સમાજ છે. સમાજ એ વિવિધ સમુદાયોમાં વિભાજિત છે. ખાસ ભારતીય સમાજ તેવા સમય તમામ સમુદાયના ઉત્કર્ષ માટે

નવાચાર નવીશોધ માટેનું માનસ ઘડાય અને સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ તરફ સંશોધન થાય તે જરૂરી છે જે કોઈપણ સમાજના સામાજિક વિકસમાટે આ બંને બાબત ખૂબ મહત્વની છે. આ નવી નીતિમાં આના પર વધુ ભાર મૂકયો છે.

નવસંશોધન મૂલ્યો અને ધોરણો ને વળગીને થાય તે પણ જરૂરી છે નહિતર સમાજમાં નવી સમસ્યાઓ જન્માવે છે. જેથી તેને એક દિશામાં વાળી રાખવાનું કામ ધોરણો કરે છે. આતો થઈ ગુણાત્મકપાસા સામાજિક વિકાસની વાત હવે જોઈએ બીજું પાસું જેને આજના હરીફાઈ અને બજારવાદી સમાજ વ્યવસ્થામાં અવગણી શકાય નહીં તે આર્થિક વિકાસ જે સંખ્યાત્મ બાબત છે.

આર્થિક વિકાસ વિના કોઈ રાષ્ટ્ર નાગરિક સમાજ બની શકે નહીં કે સિદ્ધિઓ અને ઉન્નતિ મેળવી શકે નહીં તે હકીકત છે. વાસ્તવમાં સમાજશાસ્ત્રમાં આ બાબત તે વ્યક્તિની ક્રિયા સાથે જોડીને જોવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્રના ખૂબ મોટા વિદ્વાન મેક્સ વેબર આર્થિક પાયા પર ક્રિયાનું વિશ્લેષલ રજૂ કરે છે જેમાં બુદ્ધિપૂર્ણ તાર્કિક ક્રિયા થકી આર્થિક જગતને સમજાવે છે. તેમ આર્થિક વિકાસ માટે વ્યક્તિએ પોતાની ભૂમિકા અને દરજ્જા વિશે સજ્જતા કેળવવી પડશે બુદ્ધિપૂર્ણ તાર્કિક રીતે તેનું નિર્વહન કેમ કરવું તે શીખવું ખૂબ જરૂરી છે, તે માટે બહુવિધ ભૂમિકા, બહુવિધ દરજ્જા, ભૂમિકા સંઘર્ષ, દારજ્જા સંઘર્ષ, દરજ્જા સમુચ્ચય વગેરેની સમાજ સાથે કાર્ય કરવું પડશે. રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે અને આર્થિક વિકાસ માટે એક વ્યક્તિને અનેક ભૂમિકા અને દરજ્જા વહન કરવાનું હોવાથી શિક્ષણમાં જ તેમને બહુવિદ્યાકીય અભિગમથી વિવધ વિષયનું સર્વાંગી જ્ઞાન આપવાનો રસ્તો નવી શિક્ષણ નીતિએ ખોલ્યો છે. સાથે આંતરવિષયક જ્ઞાનથી પણ સમાજની બહુવિધ જરૂરિયાત પરિપૂર્ણ થસે તે માટે આ બંને અભિગમો નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં ઉમેરી એક હોલિસટીક એપ્રોચ દાખવ્યો છે.

સર્વગ્રાહી અભિગમની અસર એ આર્થિક ઉપાર્જન પર થશે હવે શિક્ષણ એ માત્ર જ્ઞાન અર્જન નથી સાથો-સાથ ઉત્પાદકીય પરિમાણો સર્જનારું બન્યું છે. જેમાં બહુવિદ્યાકીય અભિગમથી વિવધ વિષયનું જ્ઞાન કૌશલ્ય વિકશશે અને ઉધમીપણું આવે જે આધુનિક સમાજનું સૌથી મોટું લક્ષણ છે. જેના થકી આર્થિક વિકાસ અને સમુદાયનો વિકાસ રાષ્ટ્રનો વિકાસ સાધી શકાય છે. નવી શિક્ષણ નીતિમાં માત્ર અભ્યાસ નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીનું કૌશલ્ય કે આર્થિક પ્રવૃતિ પણ અભ્યાસનો ભાગ બનતા તે તરફ તે અભિમુખ બની આર્થિક પ્રવૃતિ કરવા આગળ વધશે જે દેશના વિકાસને ગતિ પૂરી પડશે.

નવી શિક્ષણ નીતિએ વાસ્તવમાં દેશમાં નાગરિક સમાજ માટે આમૂલચૂલ પરિવર્તન લાવનારી સાબિત થવા સંભવ છે. હવે વાત આવે ભૂમિકાની સમાજમાં વાતાવરણ હોવું અને તે મુજબ ક્રિયાનું જુથ રચાવું બંને જુદી વાત છે. નીતિઓ માત્ર વાતાવરણ સર્જે છે, નહીંકે કાર્ય માટે ફરજ પાડે કે ક્રિયાનું કરણ બને. તે પ્રોત્સાહક જરૂર છે પણ જો વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ યોગ્ય અને આદર્શ ભૂમિકા ન ભજવે તો નીતિઓ માત્ર કાગળ પર રહી જાય છે. આથી અહિયાં શિક્ષણ સંસ્થાના મહત્વના બંને અંગો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની ભૂમિકા કઈ છે તેના પર સમગ્ર નીતિનો દારોમદાર ટકેલો છે. ભૂમિકા નિષ્ફળતા સામાજિક હોનારતો સર્જે છે ઇતિહાસ આનો સાક્ષી રહ્યો છે. વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની ભૂમિકા પર આલગથી ચર્ચા આવશ્યક છે. પણ અહિયાં કેટલાક પાસઓ રજૂ કરાયા છે, જે આટલા મોટા વિષયમાં પૂરતા ન કહેવાય પણ આદર્શ નમૂના રૂપ જરૂર સમજી શકાય.

સૌ પ્રથમ અધ્યાપકની ભૂમિકાને તપાસીએ શું કરવાની જરૂર છે જેથી નવી શિક્ષણ નીતિ થકી રાષ્ટ્રનિર્માણ તરફ યોગદાન આપી શકાય. આદ્યાપકે સંશોધનાત્મક અભિગમ કેળવવો પડશે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીને પ્રોબ્લેમ સોલવિંગ તરફ આગળ વધવું જોઈએ, આમ ત્યારે થાય જ્યારે શિક્ષણનું મહત્વનું પાસું એ અભ્યાસક્રમ તેવો હોય અને અભ્યાસક્રમ તેવો સર્જવા માટે તળિયાપરના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ જેમાં સ્ટેક હોલ્ડરો સાથે મળીને અભ્યાસક્રમ ઘડે નહીં કે કોઈ બે-ચાર વ્યક્તિઓ તોજ નવા પેપરો ઘડાય અને સમાજના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આવે સંશોધન વિસ્તાર નક્કી થાય વગેરે.. સાકી બને. બીજું, વર્ગશિક્ષણની આદત બદલવી પડશે. શિક્ષણ માત્ર વર્ગમાં હોય તે વિભાવનાઓ બદલવી પડે સમાજમાં જઈને પ્રેક્ટિકલ નોલેજ માટે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ તૈયાર થવું પડશે.. નવી શિક્ષણ નીતિ આ અંગે ખૂબ સરળતા કરી આપી છે જો તેનો સકારાત્મક ઉપયોગ થાય તો કોલોબ્રેશન, ઇન્ટર્નશીપ અને સમરસ્કૂલ વગેરેથી આ કાર્ય ખૂબ સરળતાથી થઈ શકે તેમ છે. પોતાના વિષયમાં સલગ્ન બને તેવી સંસ્થાઓ સાથે MOU કરી વિદ્યાર્થીઓને પ્રેક્ટિકલ નોલેજ આપવી શકાય છે.

બીજું વિદ્યાર્થીઓ એ શું કરવું તે મહત્વનું છે, માત્ર અભ્યાસ અને માર્ક મેળવવાનો અભિગમ ત્યાગવો પડશે જેના થકી અન્ય પ્રવૃતિમા તેનું કૌશલ્ય વિકસે, સર્જનાત્મકતા નો અભાવ અને ઉદાશીનતા છે તે દૂર કરવી પડશે.. તે મતે અધ્યાપકોએ અધ્યાપન અને પરીક્ષણમાં નવીનતા સર્જવી પડે જે વિદ્યાર્થીઓને તે તરફ પ્રોત્સાહિત કરી દોરી જાય. જૂની

પ્રથા પ્રમાણેનું મૂલ્યાંકન પધ્ધતિમાં ધરખમ ફેરફારો જરૂરી છે. જો આમ નહીં થાય તો નવી શિક્ષણ નીતિનો હાર્દ બચાસે નહીં. અહિયાં અગણિત ફરજો અને ભૂમિકા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીની આવે છે જેનું પાલન થાય તો નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ભારતના વિકાસ માટેનો રસ્તો બની શકે છે. જો આ ફરજો અને ભૂમિકાનું પાલન યોગ્ય દિશામાં અને યોગ્ય અર્થઘટન સાથે ન કરવામાં આવ્યું તો તેની અસરકારકતા જોખમાય છે. જેની અવળી અસરો શિક્ષણ જગત અને સમાજ પર થાવા સંભવ છે. દેશની નીતિ એજ વાસ્તવમાં શિક્ષણ નીતિ છે. સૌ પોતાની ભૂમિકામાં સફળ ત્યારેજ દેશ સફળ.

ચાવી રૂપ શબ્દો : નાગરિક સમાજ, સામાજિક માળખું, સામાજિક વિકાસ, સામાજિક મૂલ્યો/ધોરણો, ભૂમિકા, દરજ્જો, સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય નીતિ

સંદર્ભ ગ્રંથો

1) Spencer Herbert (1896) 'Education: intellectual, moral and physical', New York: D. Appleton and company
2) John Dewey (1915) 'The School and Society' Chicago, Ill., The University of Chicago press
3) Emile Durkheim (1956) 'Education and Sociology New York, NY: Free Press
4) Max Weber (1978) 'Economy and Society: an outline of interpretive Sociology' (Edd. By) Guenther Roth, Claus Wittich University of California Press
5) Parsons Talcott (1964) 'The Social System' The free Pess of Glencoe London
6) Akshaykumar Desai (1972) 'Social Background of Indian Nationalism' (Second ed.) University Granth Nirman Bord, Gujarat Rajy
7) બુદ્ધિશ્રદ્ર વી. શાહ, કૌશલ્યા શાહ(2013) 'શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર' (3rd. Ed.) University Granth Nirman Bord, Gujarat Rajy
8) શિક્ષણ મંત્રાલય ભારત સરકાર 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020' (National Education Policy 2020નું ગુજરાતી સંસ્કરણ) ભારતિય શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાન, ગાંધરીનગર

31

Crippling Sensitivity Among Youth: A Study within the Social Media Landscape

Architaba H Gohil.
Research Scholar
Department of English, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University

Abstract

The present paper examines the occurrence of damaging insensitivity among youngsters in the context of social media. The prevalent presence of social media platforms has transformed communication, engagement, and information transmission in today's youth. However, the digital landscape has also presented several concerns, including Cyberbullying and its negative impacts on mental health. This research attempts to shed light on the elements that contribute to debilitating insensitivity among youngsters in the social media environment. The current study also identifies a potential detrimental influence on well-being associated with cyberbullying via social media, which can cause mental anguish. It also investigates the possible consequences for people, groups, and society as a whole, as well as suggests potential ways to reduce these negative impacts.

Keywords: Social media, Insensitivity, Youth, Cyberbullying, Trolling, Mental health.

Social Media: When, How, Why?

Social media is not a new phrase; nevertheless, it is not very ancient either. It is essentially a medium that connects us with individuals, social communities, or society as a whole. Merriam-Webster defined social media as ***"Forms of electronic communication (such as websites for social networking and microblogging) through which users create online communities to share information, ideas, personal messages, and other content (such as videos)*** (“Social Media”).

Although the term might be recent, the idea has its roots in ancient Rome. first arose in the late Roman Republic of the 1st century BC, more than 2,000 years ago. At the time there were no printing presses and no paper—instead, information circulated among the intermarried families of the Roman elite through the exchange of papyrus rolls. The ruling class was well-educated and literate. And in place of broadband, which makes copying and

sending information cheap and quick today. Other notable examples include the torrent of printed tracts that circulated in 16th-century Germany at the start of the Reformation; the stream of news sheets that coursed through Enlightenment coffee houses; the pamphlets and local papers that rallied support for American independence; and the handwritten poems and newsletters of pre-Revolutionary France, which spread rumour and gossip within Paris and beyond (Standage).

In the twenty-first century, social media is an inherent element of human existence; an individual must stay current. Initially, it was a medium for information searching; later, it became a means of enjoyment. A million people utilize well-known social media Platforms including Facebook, Twitter, Instagram, and YouTube. Because of its enormous user base, it might be held accountable for any negative impacts that users may experience.

In the early 2000s, social media platforms gained widespread popularity with the likes of Friendster and Myspace, followed by Facebook, YouTube, and Twitter, among others. Research from 2015 shows that the world spent 22% of its online time on social networks, thus suggesting the popularity of social media platforms, is likely fuelled by the widespread adoption of smartphones. There are as many as 4.76 billion social media users in the world which, as of January 2023, equates to 59.4% of the total global population (Social Media - Wikipedia).

Social Media and its Impact on Mental Health:

Public debates about the relationship between social media and personal happiness (or more often, unhappiness) are ample, increasingly appearing in high-profile publications. In the last five years, several popular news outlets (including Time, Forbes, The Huffington Post, The New Yorker, and The Daily Mirror) have cited psychological studies suggesting that social media may increase depression, dissatisfaction, jealousy, negative body image, and loneliness. These studies attribute negative feelings to a variety of causes. At times users may feel that their contacts ignore them on social media. In different studies, users compare their own lives to the images they see of their acquaintances' lives online. In still other cases people feel depressed because they consider their time on Facebook to be unproductive. Yet other studies critique and contradict these results. Some find that using social networks to chat or make plans increases satisfaction; they may discover a positive correlation between the use of Facebook and increased social capital, trust and civic engagement, and therefore a

feeling of gratification in life. Even Facebook conducted its own controversial study, which found that when users were shown posts with more positive words, their posts contained more; when shown posts with fewer of these words, their own posts also contained fewer. Researchers confirmed that the 'emotional contagion' of Facebook posts worked just as emotional contagion does offline, where the presence of happy people in one's life makes an individual while Negative people make him or her less content (Miller et al., 2016).

Social comparison is one of the most ubiquitous features of human social life. This fundamental human tendency to look to others for information about how to think, feel, and behave has provided us with the ability to thrive in a highly complex and interconnected modern social world. Despite its prominent role, however, a detailed understanding of the cultural foundations of social comparison is lacking (Baldwin & Mussweiler, 2018).

Examination of real-life Examples of Cyberbullying:

Social media use has surged, but vices have outnumbered virtues. creating the evil known as cyberbullying. UNICEF Explains Cyberbullying- **"*Cyberbullying is bullying with the use of digital technologies. It can take place on social media, messaging platforms, gaming platforms, and mobile phones. It is repeated behaviour, aimed at scaring, angering or shaming those who are targeted."*** (*Cyberbullying: What Is It and How to Stop It*,n.d.). Cyberbullying is also known as Trolling; Internet users adopted the word troll to denote someone Who Intentionally Disrupts an online Community or an Individual.

These platforms are packed with toxicity, which has become a key driving factor of comparison and validation seeking among young users. Such platforms allow individuals to exercise their right to freedom of speech, but in recent years, this freedom of expression appears to have gone too far.

Chief Justice of India DY Chandrachud expressed concerns over the spike in internet trolling and fake news. While highlighting the menace of trolling, the Chief Justice made these remarks while addressing an event on the law in the age of globalization in Delhi today. "We live in an age today where people are short on their patience, they are short on their tolerance, they are short on their patience – which has reminded me to be brief – but people are also short on their tolerance because we are not willing to accept perspectives which are different from our own," he added. (Kumar, 2023)

Trolls have occasionally targeted celebrities and well-known public figures. Cricket is not just a game it is considered as a religion in India. So, once their favourite team suffers defeat, supporters flock to social media to vent their wrath through postings of negative comments. Such examples include; Famous Indian actress Anushka Sharma being blamed and trolled for the poor performance of her now husband Virat Kohli, likewise Australian cricketer Glenn Maxwell's Indian Origin wife becoming the victim of online abuse after Australia won the ODI World Cup defeating India in the Final. Such trolling is not restricted to superstars; ordinary individuals attempting to live a normal, peaceful life are not immune to the evils of cyberbullying.

Some recent victims of trolling in India are highlighted below,

Up's Prachi Nigam, State Board topper was trolled for her appearance hours after her picture emerged on social media. Later on, in an exclusive interview with BBC, the teenager stated - "If I had obtained a few fewer marks, I would not have topped. Maybe that would have been better. I do not care about the situation much because I have been facing this for a very long time." Trolling such an aspiring girl highlights a deeper problem in our society, although Prachi's resilience and dedication are quite visible in her statement, however, her statement mirrors the feeling of distress.

Recently a young woman in Tenali named Gitanjali Devi died by suicide due to excessive trolling allegedly by TDP and Jana Sena party leaders. She spoke to the media about the help she received from Jagan Mohan Reddy to build her own house. The TDP and Jana Sena leaders shared her interview on social media and kept trolling her (Krishnamurthy, 2024), the mental agony caused by such cyberbullying led to her suicide. Gitajali's story demonstrates the Crippling sensitivity of political leaders in important positions who fail to provide a positive example for mankind to follow.

A sixteen-year-old Queer Instagram influencer from Ujjain named Pranshu is said to have ended his life due to online trolling. Even after his death, Pranshu's Instagram handle, which has over 35,000 followers, remained a hunting ground for homophobic trolls. The account has now been made private by his family (Chawla & Sharma, 2023). There were several cruel remarks following his death. Pranshu's situation raises the question of 'Where is today's youth going?'

Recommendation for Cyberbullying Prevention:

Cyberbullying is a major worry for youth's physical and mental health, and it continues to spread throughout our communities. Thus, it is critical to identify effective measures for mitigating the damaging effects of cyberbullying. Cyberbullying can be reduced by raising knowledge about legal consequences Education should be offered on cyberbullying at the school and undergraduate level by performing a digital citizenship program in which an individual is guided to know how to act adequately as a digital citizen. Educating young people on certain social skills might lessen cyberbullying incidents. These social skills include teaching youth empathy, respect, and dispute resolution. When discussing the importance of having youngsters respect one another in online spaces. Parents need to take an active role instead of just trusting their kids they should set a boundary, Parental participation with technology, particularly as a tactic for preventing or intervening in cyberbullying incidents can be helpful as well.

Conclusion: This current research report intends to obtain a better knowledge of cyberbullying and its severe impacts on victims. The study also supplied some insightful strategies for possible prevention of cyberbullying. These findings revealed significant limiting forces that, ideally, should reduce the likelihood of aggressive online behaviors, such as those implicated in cyberbullying. Current studies should continue to focus on reducing and preventing cyberbullying events to better understand the issues youths experience and the support they require to operate in today's technology-focused world.

References

social media. (2024, April 26). Merriam-Webster Dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/social%20media#citations

Standage. (2013, December 3). *History Retweets: How Ancient Romans Created Social Media*. The Wall Street Journals. Retrieved May 1, 2024, from https://www.wsj.com/articles/BL-SEB-78611

Social media - Wikipedia. (2024, April 30). https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media#History

Miller, D., Costa, E., Haynes, N., McDonald, T., Nicolescu, R., Sinanan, J., Spyer, J., Venkatraman, S., & Wang, X. (2016). Does social media make people happier? In *How the World Changed Social Media* (1st ed., Vol. 1, pp. 193–204). UCL Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt1g69z35.20

Baldwin, & Mussweiler. (2018, September 25). The culture of social comparison. *PNAS, 115*(39), E9067–E9074.

Cyberbullying: What is it and how to stop it. (n.d.). UNICEF. https://www.unicef.org/end-violence/how-to-stop-cyberbullying

Desk, T. L. (2024, April 30). Prachi Nigam, UP Board topper shuts down trolls with her powerful statement. *The Times of India*. Retrieved May 5, 2024, from https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/health-fitness/de-stress/prachi-nigam-up-board-topper-shuts-down-trolls-with-her-powerful-statement/articleshow/109661164.cmshttps://timesofindia.indiatimes.com/life-style/health-fitness/de-stress/prachi-nigam-up-board-topper-shuts-down-trolls-with-her-powerful-statement/articleshow/109661164.cms

Prachi Nigam. (2024, April 24). India Today. https://www.indiatoday.in/india/story/prachi-nigam-up-board-class-10-topper-speaks-on-trolling-says-focused-on-future-dreams-2532614-2024-04-28

Kumar (Ed.). (2023, March 3). CJI On Essence Of Trolling: 'People Are Short On Their Patience, Truth A Victim Of False News.' *India.Com* . Retrieved May 5, 2024, from https://www.india.com/news/india/cji-dy-chandrachud-on-essence-of-trolling-people-are-short-on-their-patience-truth-a-victim-of-false-news-5926466/

Krishnamurthy (Ed.). (2024, March 11). Unable to bear online trolling by TDP, Jana Sena leaders Woman kills self. *Newstap*. Retrieved May 5, 2024, from https://www.newstap.in/andhra-pradesh/unable-to-bear-trolling-by-tdp-jana-sena-leaders-woman-kills-self-1525046?infinitescroll=1

Chawla, & Sharma (Eds.). (2023, December 11). Queer, teen and coming out on social media? What it takes to survive the trolls. *India Today*. Retrieved May 5, 2024, from https://www.indiatoday.in/sunday-special/story/pranshu-ujjain-queer-teen-suicide-lgbtq-social-media-online-trolling-bullying-2474080-2023-12-10

Hendry BP, Hellsten LM, McIntyre LJ, Smith BRR. Recommendations for cyberbullying prevention and intervention: A Western Canadian perspective from key stakeholders. Front Psychol. 2023 Mar 7;14:1067484. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1067484. PMID: 36960003; PMCID: PMC10027701.

32

नई शिक्षा नीति और छात्र

प्रीतिबहन ए. पटेल
सहायक अध्यापक (समाजशास्त्र)
महारानी श्री नंदकुवरबा महिला आर्ट्स और कॉमर्स कॉलेज निलमबाग

सार:

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) २०२० एक सरकारी पहल है जिसका उद्देश्य महामारी के परिवर्तनों के अनुकूल शिक्षा प्रणाली को नया आकार देना है। नीति का उद्देश्य छात्रों को अधिक कौशल-आधारित शिक्षा प्रदान करना है, जिससे वे अपने भविष्य के लिए सूचित निर्णय लेने में सक्षम हो सकें। व्यावसायिक शिक्षा आर्थिक विकास के लिए महत्वपूर्ण है और इसका उद्देश्य उद्योग संपर्क और मांग-संचालित पाठ्यक्रम विकसित करना है। यह नीति युवा शिक्षार्थियों के बीच रचनात्मकता और जिज्ञासा को बढ़ावा देती है, उन्हें वैश्विक संसाधनों में बदल देती है। नीति का उद्देश्य व्यावसायिक शिक्षा से जुड़े सामाजिक स्थिति पदानुक्रम को दूर करना और इसे सभी शैक्षणिक संस्थानों में मुख्यधारा की शिक्षा में एकीकृत करना है। भारत सरकार न केवल कौशल आधारित शिक्षा बल्कि कौशल आधारित रोजगार की संभावनाओं पर भी जोर दे रही है। वर्तमान अध्ययन का उद्देश्य छात्रों के कौशल विकास में एनईपी २०२० की भूमिका की पहचान करना है। यह पेपर व्यावसायिक शैक्षिक मॉडल की आवश्यकता का विश्लेषण करता है और यह भी बताता है कि नीति कौशल आधारित शिक्षा को बढ़ाने और विकसित करने की दिशा में कैसे काम कर रही है और इस तरह के मॉडल का हमारे छात्रों पर क्या प्रभाव पड़ेगा।

कीवर्ड: NEP, व्यावसायिक, शिक्षा, आर्थिक विकास, छात्र।

परिचय:

भारत के संविधान के मूल सिद्धांतों में शिक्षा प्रणाली सदैव एक आवश्यक घटक रही है। इसका उपयोग व्यक्ति को भविष्य की दुनिया के लिए कौशल के साथ प्रशिक्षित करने के उपकरण के रूप में किया जाता है। जो उन्हें अपनी क्षमता हासिल करने में मदद कर सकता है। तकनीकी प्रगति के साथ बदलती इस दुनिया में शिक्षा एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। विभिन्न विषयों में एक कुशल कार्यबल की आवश्यकता है जो शिक्षित हो और उसमें बहु-विषयक क्षमताएं होनी चाहिए। इसलिए, देश की भविष्य की स्थिरता के लिए शैक्षिक अवसर प्रदान करने की आवश्यकता है। सतत विकास के लक्ष्यों में से एक का एजेंडा समावेशी और समान गुणवत्ता वाली शिक्षा सुनिश्चित करना चाहता है और वर्ष २०३० तक सभी के लिए आजीवन सीखने के अवसरों को बढ़ावा देना।

एनईपी २०२० का लक्ष्य शिक्षण संरचना, नियमों और शासन सहित शिक्षा के सभी पहलुओं को संशोधित और आधुनिकीकरण करके इक्कीसवीं सदी में रहने वाले छात्रों के लिए एक नई शैक्षिक प्रणाली विकसित करना है। प्रारंभिक और माध्यमिक विद्यालय चरणों में व्यावसायिक शिक्षा के संपर्क से गुणवत्तापूर्ण व्यावसायिक शिक्षा को सुचारू रूप से एकीकृत किया जा सकेगा। नीति दृढ़ता, सहयोग, सूचना साक्षरता, रचनात्मकता, सॉफ्ट कौशल, तकनीकी कौशल, सामाजिक कौशल और मीडिया साक्षरता जैसे २१वीं सदी के कौशल को बढ़ाने की बात करती है। एनईपी २०२० रोजगार क्षमता बढ़ाने के लिए शैक्षिक प्रणाली में सुधार के लिए एक प्रोत्साहन के रूप में कार्य करता है। यह छात्रों को आवश्यक कौशल प्रदान करने में काम की खुशी, शिक्षा पर जोर देती है।

नई शिक्षा नीति २०२०:

राष्ट्रीय शिक्षा नीति एनईपी २०२०,२१वीं सदी की पहली नीतियों में से एक है। भारत के केंद्रीय मंत्रिमंडल ने २९ जून २०२० को पिछली १९८६ की नीति की जगह मंजूरी दे दी थी। एनईपी सामान्य शिक्षा की १०+२ संरचना से पाठ्यचर्या संरचना में बदलाव का प्रस्ताव करती है। ५+३+३+४ संरचना तक इसके चार चरण हैं। बुनियादी चरण (३ से ८ साल के बच्चों के लिए), तैयारी चरण (८ से ११साल के बच्चों के लिए), मध्यवर्ती चरण (११ से १४ साल के बच्चों के लिए), और माध्यमिक चरण (१४ साल से १८ साल के बच्चों के लिए) इसे चार मूलभूत स्तंभों- पहुंच, गुणवत्ता, समानता, सामर्थ्य और जवाबदेही पर तैयार किया गया था। रटने-सीखने और भारी-भरकम सामग्री पर जोर देने के बजाय, एनईपी छात्रों की समग्र शिक्षा पर ध्यान केंद्रित करता है। इसमें खेल और फिटनेस, भाषाएं और संस्कृतियां, कला और शिल्प जैसे रचनात्मक और बहु-विषयक पाठ्यक्रम शामिल हैं। यह संचार, सहयोग और टीम वर्क जैसे जीवन कौशल को पहचानता है। नीति का उद्देश्य सामाजिक स्थिति पदानुक्रम को हटाना और व्यावसायिक शिक्षा कार्यक्रमों को मुख्यधारा की शिक्षा के साथ एकीकृत करना है। व्यावसायिक शिक्षा मध्य और माध्यमिक विद्यालयों में प्रारंभिक चरण में शुरू होनी चाहिए और उच्च शिक्षा तक सुचारू रूप से आगे बढ़नी चाहिए ताकि गुणवत्ता बनाए रखी जा सके। एनईपी २०२० छात्रों को उद्योग से संबंधित कौशल प्रदान करके और उन्हें भविष्य के लिए तैयार पेशेवर बनाकर अंतर को पाटने की दिशा में काम करेगा।

अध्ययन का हेतु:

- छात्रों के कौशल संवर्धन में एनईपी २०२० की भूमिका की पहचान करना।

शोध पद्धति:

अध्ययन में मात्रात्मक और गुणात्मक दोनों तरह की शोध पद्धतियों का इस्तेमाल किया गया। सटीक स्थितिजन्य प्रोफ़ाइल प्राप्त करने के लिए एक वर्णनात्मक अध्ययन डिज़ाइन लागू किया गया है।

डेटा के स्रोत:

जांच के लिए प्रासंगिक जानकारी प्रदान करने के लिए प्राथमिक और द्वितीयक दोनों डेटा का उपयोग किया गया। अध्ययन के २२४ छात्र उत्तरदाताओं ने संग्रह के लिए प्राथमिक डेटा प्रदान किया। द्वितीयक डेटा पहले के शोध, पुस्तकों, शोधपत्रों, लेखों और इलेक्ट्रॉनिक संसाधनों से एकत्र किया गया था जो वर्तमान जांच से जुड़े थे।

अध्ययन का प्रकार:

- प्रस्तुत शोध अध्ययन का शोध प्रकार वर्णनात्मक शोध है।

प्रतिदर्शन:

इस शोध में शोधार्थी द्वारा भावनगर शहर के नीलम बाग विस्तार में स्थित महारानी श्री नंदकुवरबा महिला आर्ट्स और कॉमर्स कॉलेज के नई शिक्षण नीति के प्रथम वर्ष के आर्ट्स और कॉमर्स में पढ़ने वाले २२४ छात्र को निदर्श के रूप में पसंद किया गया है।

अध्ययन उपकरण:

सर्वेक्षण प्रश्नावली, अवलोकन, पिछले शोध की समीक्षा और विश्लेषण डेटा एकत्र करने के साधन के रूप में कार्य करते हैं। शोध विषयों के लिए जानकारी एकत्र करने के लिए, सर्वेक्षण, साहित्य समीक्षा और विश्लेषण का उपयोग किया गया। उत्तरदाताओं को सर्वेक्षण प्रश्नावली दी गई। यह प्रतिभागियों से डेटा प्राप्त करने के लिए कई प्रश्नों वाला एक उपकरण है। सर्वेक्षण उत्तरदाताओं के लिए Google Form का उपयोग करके बनाया गया था।

चर:

हमने अपने अध्ययन के लिए निम्नलिखित दो कारक चुने: आश्रित चर के रूप में छात्रों का प्रदर्शन एक अलग चर के रूप में नई शिक्षा नीति का प्रभाव उपयोग किया है।

साहित्य समीक्षा:

जैन एटअल. (२०२१) राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० भारतीयों के परिप्रेक्ष्य की स्थिति की पड़ताल करता है। यह स्पष्ट है कि एनईपी २०२० भारतीय घरेलू स्कूली छात्रों और विदेशी कॉलेजों दोनों को काम करने की एक नई शुरुआत देता है और नए अवसर खोलता है। नई नीति के सफल होने के लिए साक्षरता दर में वृद्धि और आरामदायक उदासी से बाहर निकलने की दृढ़ इच्छा दोनों आवश्यक हैं। यह अंतर्राष्ट्रीय कॉलेजों की अधिक भागीदारी को सुविधाजनक बनाने में भी मदद करता है।

शुक्ला एटअल. (२०२२) १० छात्र प्लेसमेंट और हितधारकों की जरूरतों के प्रति अभिविन्यास के लिए एनईपी २०२० में इसके कार्यान्वयन से संबंधित विभिन्न व्यावसायिक विकल्पों के लिए एक समग्र दृष्टिकोण और बहु-विषयक शिक्षा के कार्यों की जांच करता है। फोकस समूहों

में बातचीत ने इस तथ्य पर प्रकाश डाला कि कई स्कूलों में एनईपी २०२० में उल्लिखित उद्देश्यों को पूरा करने के लिए कैरियर परामर्श की एक मजबूत प्रणाली है।

छात्रों के लिए नई शिक्षा नीति के लाभ:

- **समग्र विकास:**

एनईपी २०२० छात्रों के संज्ञानात्मक, सामाजिक, भावनात्मक और शारीरिक विकास को संबोधित करते हुए उनके समग्र विकास पर ध्यान केंद्रित करता है। यह आलोचनात्मक सोच, रचनात्मकता, सदी की समस्या-समाधान स्की को बढ़ावा देता है, छात्रों को २१वीं सदी में आगे बढ़ने के लिए तैयार करता है।

- **लचीले सीखने के रास्ते:**

यह नीति सीखने के लचीले रास्ते प्रदान करती है, जिससे छात्रों को उनकी रुचियों और करियर आकांक्षाओं के आधार पर विषय चुनने की अनुमति मिलती है। यह व्यक्तिगत शिक्षण को बढ़ावा देता है, जिससे छात्रों को अपने जुनून का पता लगाने और अपने चुने हुए क्षेत्रों में विशेषज्ञता विकसित करने में मदद मिलती है।

- **पाठ्यचर्या का बोझ कम होना:**

एनईपी का उद्देश्य मुख्य अवधारणाओं और आवश्यक सीखने के परिणामों पर जोर देकर छात्रों पर पाठ्यक्रम के बोझ को कम करना है। यह विषयों की गहरी समझ के लिए अनुमति देता है, अधिकतम अनुभव व्यापक सीखने को प्रोत्साहित करता है

- **समावेशी शिक्षा:**

यह नीति समावेशी शिक्षा को प्राथमिकता देती है, जिसमें विकलांग और हाशिए पर रहने वाले समुदायों सहित विविध पृष्ठभूमि के छात्रों के लिए समान अवसर सुनिश्चित किए जाते हैं। यह एक समावेशी और सहायक शिक्षण वातावरण को बढ़ावा देता है, छात्रों के बीच सहानुभूति और समझ को बढ़ावा देता है।

- **कौशल विकास:**

एनईपी २०२० कौशल विकास पर जोर देता है, छात्रों को महत्वपूर्ण सोच, संचार, समस्या-समाधान और डिजिटल साक्षरता जैसे २१वीं सदी के कौशल से लैस करता है। यह उनकी रोजगार क्षमता को बढ़ाता है और उन्हें भविष्य की चुनौतियों के लिए तैयार करता है।

छात्रों के लिए नई शिक्षा नीति के लाभ:

नीति की प्राथमिक चिंताओं में से एक छात्रों के बीच दबाव और प्रतिस्पर्धा में संभावित वृद्धि है। एनईपी मानकीकृत परीक्षाओं के महत्व पर जोर देती है और प्रारंभिक वर्षों से शुरू होकर कई स्तरों पर बोर्ड परीक्षाओं को प्रोत्साहित करती है। यह दृष्टिकोण ग्रेड और प्रदर्शन पर अत्यधिक ध्यान केंद्रित कर सकता है, जिससे छात्रों के समग्र विकास और कल्याण से समझौता हो सकता है।

- **विषय विकल्पों का संकुचन:**

नई नीति एक बहु-विषयक दृष्टिकोण की ओर बदलाव का प्रस्ताव करती है, जो छात्रों को अनजाने में इकाई शिक्षा और कौशल विज्ञान प्रदान कर सकती है। विषयों की एक विस्तृत श्रृंखला. हालाँकि, यह व्यावसायिक योग्यता, कला, मानविकी और सामाजिक ध्यान जैसे विषयों पर अधिक जोर दे सकता है। यह संकीर्ण फोकस छात्रों के समग्र बौद्धिक और रचनात्मक विकास में बाधा बन सकता है

- **अपर्याप्त शिक्षक प्रशिक्षण और सहायता:**

एनईपी २०२० शिक्षकों की प्रशिक्षण और सहायता आवश्यकताओं को पर्याप्त रूप से संबोधित करने में विफल है। निरंतर व्यावसायिक स्तर के समर्थन और प्रोत्साहन के लिए स्पष्ट दिशानिर्देशों की कमी कक्षा में प्रदान की जाने वाली शिक्षा की गुणवत्ता को प्रभावित कर सकती है

- **डिजिटल बुनियादी ढांचे में असंतुलन:**

नई शिक्षा नीति डिजिटल शिक्षा और ई लर्निंग प्लेटफॉर्म पर महत्वपूर्ण जोर देती है। हालांकि यह शिक्षा तक पहुंच को बढ़ा सकता है, यह हमारे समाज में प्रचलित डिजिटल विभाजन को भी उजागर करता है। छात्रों के पास डिजिटल उपकरणों, इंटरनेट कनेक्टिविटी या ऑनलाइन पढ़ाई के लिए आवश्यक संसाधनों तक समान पहुंच है। यह असंतुलन आर्थिक रूप से वंचित पृष्ठभूमि के छात्रों को हाशिये पर धकेल सकता है, जिससे शैक्षिक असमानताएं बढ़ सकती हैं।

- **मानकीकरण चुनौतियाँ:**

देश भर में शिक्षा को मानकीकृत करने की नीति का उद्देश्य क्षेत्रीय और सांस्कृतिक विविधताओं को नजरअंदाज कर सकता है। एक-आकार-सभी के लिए फिट दृष्टिकोण विभिन्न राज्यों और क्षेत्रों के छात्रों की विशिष्ट आवश्यकताओं और आकांक्षाओं को पूरा नहीं कर सकता है

- **अपर्याप्त कार्यान्वयन रणनीति:**

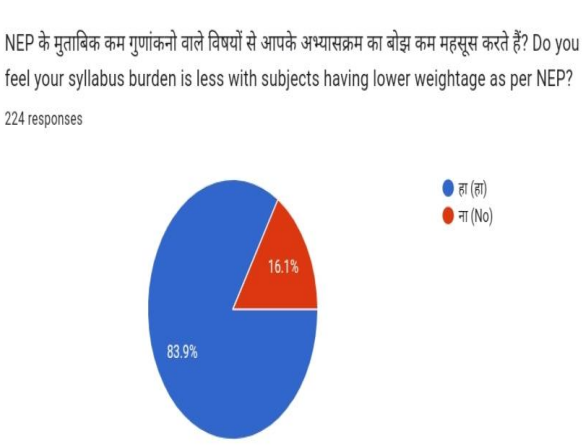
नीति से जुड़ी एक बड़ी चिंता एक मजबूत कार्यान्वयन रणनीति की कमी है। यह निष्पादन के लिए रेडिनैप प्रदान किए बिना महत्वाकांक्षी परिवर्तनों का प्रस्ताव करता है। यह नाराजगी शैक्षणिक संस्थानों, शिक्षकों और छात्रों के बीच भ्रम पैदा कर सकती है, जिसके परिणामस्वरूप पूरे देश में असमान कार्यान्वयन हो सकता है। एक अच्छी तरह से परिभाषित योजना के बिना, नीति का संभावित लाभ सीमित रह सकता है।

- **अंतिम विचार:**

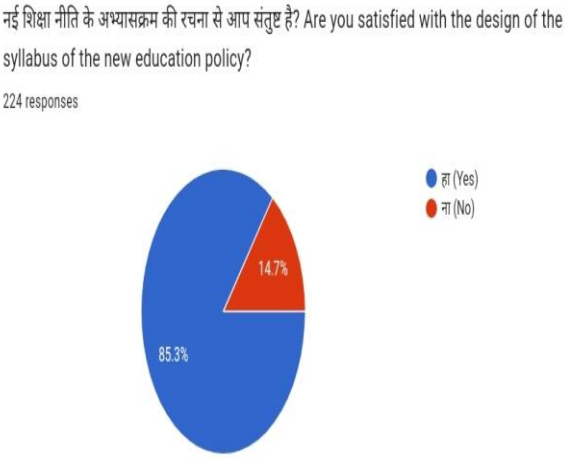
जबकि नई शिक्षा नीति २०२० का उद्देश्य भारतीय शिक्षा प्रणाली में सकारात्मक परिवर्तन लाना है, इसके पेशेवरों और विपक्षों का गंभीर रूप से मूल्यांकन करना आवश्यक है। फायदे और नुकसान की गंभीरतापूर्वक जांच करके, हितधारक नई शिक्षा नीति को प्रभावी ढंग से

लागू कर सकते हैं, एक ऐसी शिक्षा प्रणाली सुनिश्चित कर सकते हैं जो समग्र विकास, समावेशिता और सभी के लिए समान अवसरों को तेज करे।

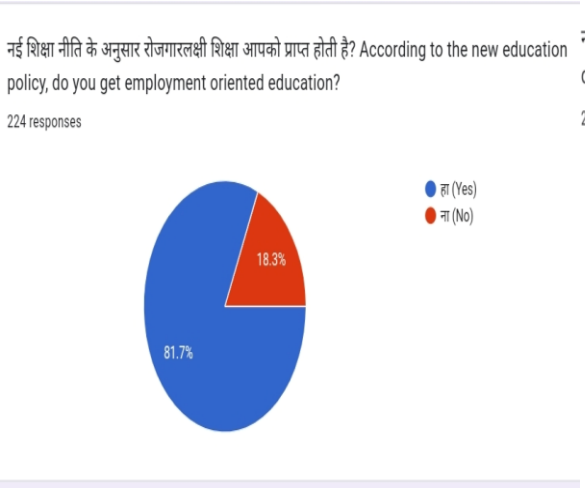
अध्ययन का विश्लेषण:

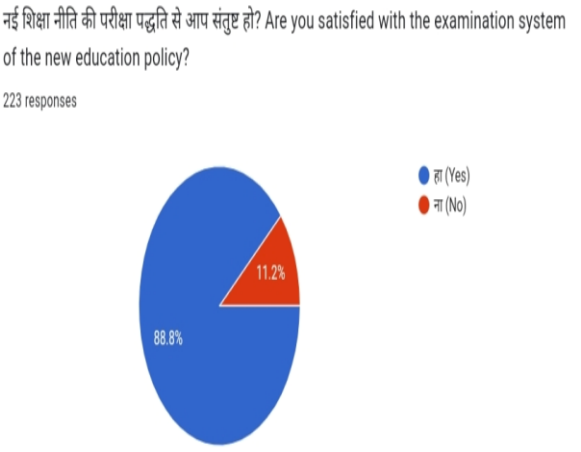
चित्र-१

चित्र-२

चित्र-३

चित्र-४

निष्कर्ष:

यह अध्ययन कॉलेज के प्रथम साल में पढ़ रहे छात्र नई शिक्षा नीति से संतुष्ट है या नहीं इस संदर्भ यह सर्वेक्षण से संबंधित है। इस शोधकर्ता द्वारा २२४ छात्रों पर सर्वेक्षण किया जा रहा था। भाग लेने वाले सभी लोग सक्रिय रूप से इस प्रश्नावली गूगल फॉर्म का उत्तर देते हैं। इस शोधकर्ता द्वारा जिन औसत आयु समूहों से संपर्क किया जा रहा था, वे १७-१९ वर्ष के बीच थे। यहां अधिकांश उत्तरदाता ने बताया कि वह नई शिक्षा नीति से परिचित है। नई शिक्षा नीति आईसीटी के साधनों को महत्व देती है। तो छात्रों ने बताया कि कॉलेज में वह स्मार्ट बोर्ड प्रोजेक्ट कंप्यूटर आदि साधनों से शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं ।

शोध पत्र की समीक्षा करने के बाद, यह पाया गया कि एनईपी २०२० नीति शिक्षा प्रणाली को नया आकार देगी। यह छात्रों को कौशल-आधारित या व्यावसायिक शिक्षा प्रदान करने पर केंद्रित है ताकि वे भविष्य में आवश्यक बुनियादी कौशल सीख सकें। भारत की अर्थव्यवस्था के लिए कुशल जनशक्ति की आवश्यकताओं को पूरा करने और समावेशी और न्यायसंगत विकास के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए तकनीकी और व्यावसायिक शिक्षा और प्रशिक्षण (TVET) प्रणाली हमेशा एक जरूरी जरूरत थी। कुछ कौशल जिन पर नीति छात्रों के भीतर मौजूद रहने पर जोर देती है, उन्हें २१वीं सदी के कौशल कहा जाता है और इसमें रचनात्मकता, सहयोगात्मक कौशल, बुनियादी जीवन कौशल और सामाजिक कौशल शामिल हैं। इन आवश्यकताओं को पूरा करने से छात्रों, अभिभावकों और शिक्षकों को वीईटी के मार्ग से जुड़ी हीनता के प्रति अपनी धारणा बदलने और उच्च शिक्षा और उच्च-स्थिति वाले व्यवसायों का सपना देखने में मदद मिलेगी।

: : ग्रंथसूची : :

(१) मिश्रा, एस. के. २०१२. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास. आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।

(२) लाल, आर. बी. और के, के. शर्मा, २०१३, भारत में शिक्षा का इतिहास, विकास एवं समस्या, बुक डिपो, मेरठ।

(३) सारस्वत, मालती एवं बाजपेयी. बी. एल (१९९६): भारतीय शिक्षा का विकास एवं समस्यायें, आर लाल आलोक प्रकाशन।

(४) चन्सौरिया, मुकेश (२००९): भारत में उच्च शिक्षाः समस्याएं एवं समाधान, योजना, अंकः 0९, सितम्बर, २००९

(5) Govt. of India (2000). National Education Policy 2020. http://www.mhrd.gov.in/site upload files/mhed/files/NEP_Final_English 0 pdf

(6) http://www.orfonline.org/expert-speak/national-education-policy-2020-policy-times

(7) Jebaraj P (2029):What has the Natinsal Education Policy 2020 proposed; https www.thehinka.com/education/the-hindu-es- plains-what-has-the-national-education-pali- cy-2020-proposed/article32249788.eor

(7) https://www.education.gov.in/sites/uploud files/mhrd/files/NEP Final English 0.pdf 2. https://en.wikipedia.org/wiki/National Education Policy 2020

(9) Puri, Natasha (30 August 2019). A Review of the National Education Policy of the Government of INDIA
(10) India The Need for Duta and Dynamism in the 21st Century. SSRN.Vedhathiri, Thanikachalam (January 2020), "Critical Assessment of Draft bidian National Education Policy 2019 with Respect to National ional Institutex of Technical Teachers Training and Research", Journal of Engineering Education, 33.
(11) bups://maginu.ac.in/wp-content/uploads/NEP-Indian-New-Education-Policy 2020-final.pdf http://s3-ap-southeast-Lamazonaws.com/jmerips/f/volume 10 volume 10-issue2(5)/33.pdf

33

A Comparative Study of New Education Policy 2020 and National Policy of Education 1986

MANISH KUMAR D.TRIVEDI
RESEARCH SCHOLARS, PSYCHOLOGY DEPARTMENT, SAMALDAS ARTS COLLEGE, M.K.B.UNIVERSITY BHAVNAGER

ABSTRACT

Education system to express and promote its unique socio-cultural identity and demand for job and career opportunities to meet the development. The country has reached a stage economically and technologically where progress and efforts should be made to ensure that the fruits of transformation reach all sections of the society. In which a child-centered approach is preferred. Primary education, followed by secondary education, emphasizes girl education and caste. The education system has been revised after 34 years in the National Education Policy-2020 in the Scheduled Caste and Scheduled Caste categories.

years, with more emphasis on a holistic approach with multi-disciplinary courses and facilitating students. Along with choosing topics of their interest, this paper focuses on comparative studies. For this, on 24 June 2017, the former chairman of Ministry of Human Resource Development, ISRO, Dr. K. A committee of 9 members was formed under the chairmanship of Kasturi Rangan. NEP 2020 was approved by the Union Cabinet of India on July 29, 2020, which outlined the appropriate objectives of India's new education system in Garhwa, which incorporated the existing National Policy on Education, 1986.

A number of changes have been introduced in comparison of education policies. NEP2020 envisages to optimize the education system of your country which directly contributes to making our nation the best education system in the world. Providing knowledge-rich and high-quality education to all in an equitable and dynamic society. This article highlights the major differences between the current education policy i.e. the New Education Policy of 1986 and the New Education Policy of 2020. An attempt was also made.

(1). INTRODUCTION

The concept of a national education system emphasizes eliminating inequalities in the education system and improving the quality of publicly funded schools, so that parents do not feel that they are sending their children to pay high fees for private schools. Changes in the structure of education come from reforms in every education policy. Primary education

should be made fun, interesting and attract children to school. Primary education should be with ethics, values and importance should be given knowing the relevance of the subject. The aim of higher secondary education should be to impart knowledge on the subject and inculcate social concepts in the students. Higher education should aim at practical implications of subjects.

The concept of the National Education Policy, 1986, focuses on eliminating inequalities in the education system and improving the quality of education in publicly funded schools. "A move towards operational blackboards has been initiated to improve accommodation and facilities in primary schools in rural as well as urban areas. The concept of National Education Policy 2020 was announced by Prime Minister Narendra Modi, a practical approach to study for holistic development of student's career at all levels, A student-centred approach emphasizes on multiple courses. Hence, this study focuses on the comparative aspects of NEP 1986 with NEP 2020, to analyze the variation in objectives, as there is wide variation in the subject matter focus and the policy period 1986. and 2020 is about 34 years where India in all sectors Brought many changes and improvements.

(2) OBJECTIVES OF THE STUDY :

NEP 2020 has made important provisions for quality education and necessary improvements in the education system.

THE OBJECTIVES OF THE PRESENT STUDY AS FOLLOWS :

01. To publish an overview of NEP 2020

02. To understand the current educational policy challenges

03. To compare NEP 2020 with the current policy adopted in India

04. To discuss the flaws in NEP 2020 objectives

05. To give you a clear idea about the effectiveness of NEP 2020

06. NEP 2020 Level Consistency

(3) REVIEW OF NATIONAL EDUCATION POLICY- (1986)

The National Education Policy of 1986 aimed to provide education to various backward classes of the country, Women Education for equality was to promote the education of SC,

ST and backward classes and all sections of the society Greater emphasis was placed on equal educational opportunities and the process of acquiring education. This new education policy Addressing the problem of dropping out of school has been given top priority as well as proper planning based and elaborated strategies implemented at the grassroots level across the country have adopted

A National Mission was launched for the achievement of this NEP 1986. of 1966 and 1986 Based on the literature review of education policy, it is observed that the NEP of 1966 for all Equal education was emphasized and the NEP of 1986 gave importance to women. Education and minorities To promote education and reduce dropout from schools.

(4) OBJECTIVES OF NEW EDUCATION POLICY - 2020

It is the first education policy of the 21st century for our country and replaces the now thirty four year old education policy

The new policy aims at universalization of education from preschool to secondary level with 100 by 2030.The school will aim to increase the Gross Enrollment Ratio (GER) percent and GER in education by Higher education will be 50 percent by 2035. NEP 2020 will bring two crore children out of school back into the mainstream. 10+2 structure of the school curriculum is to be replaced by a 5+3+3+4 curriculum structure.In which the age for pre-primary to class 2 is 3-8 years, the age for class 3 to 5 is 8-11 years, the age for class 6 to 8 is 11-14 years, the age for class 9 to 12 education is 14-18 years. have to do

Schooling and three years of Anganwadi and pre-schooling NCERT will develop a national curriculum and pedagogical framework for early childhood care and education for children up to the age of eight through the NEP 2020 has proposed the establishment of Punn Bharat Mission on FLN (FOUNDATIONAL LITERACY AND NUMERACY) STATUS. The Ministry as a function of its role will prepare a universal implementation plan in each state of the country.

(1). As part of the target of NEP2020 to formulate an appropriate National Book Promotion Policy based on basic literacy and numeracy in all primary schools for all students up to Class 3 by the year 2025.

(2). All the students will give the school examinations in class 3, 5 and 8 which will be organized by the National Book.

(3). Board exams for class 10th and 12th to be conducted through promotions will be continued, but redesigned with Holistic development as

(5). THE GOAL OF EDUCATION POLICY NEP 2020

A new National Appraisal Center Parakh (Knowledge for Performance Appraisal, Review and Credit for Holistic Development), will be established as a standard-setting body.

NEP lays emphasis on gender based education and for that special education zones also deprived regions and groups will be encouraged to establish 'Baal-Bhavan' as a special day boarding in each State/District to participate in appropriate free education.

Schools offering age-related, cancer-related and sports-related activities can be used as centers of social awareness and development. A Common National Professional Standards for Teachers (NPST) will be developed. NCERT, SCERT, National Council of Teacher Education and expert bodies from across levels and regions will establish the Independent State School Standards Authority (SSSA) by 2022. States/UTs in consultation with teachers. SCERT will develop a School Quality Assessment and Accreditation Framework (SQAAF) in consultation with all stakeholders.

(6). COMPARISON BETWEEN NEW EDUCATION POLICY 2020 AND NATIONAL EDUCATION POLICY 1986

No	NATIONAL EDUCATION POLICY - 1986	NEW EDUCATION POLICY - 2020
1	Ministry of Human Resource Development	Ministry of Education
2	Gross Enrollment Ratio -26.3% (2018)	Gross Enrollment Ratio 50% (2035)
3	10+2 Format	5+3+3+4 Format
4	Age break-up: 6-16, 16-18	Age break-up: 3-8, 8-4, 11-14, 14-18
5	Examination - Every year up to class 12th	Exam - Class 3rd, 5th, 8th, 10th, 12th
6	Board Exam - Descriptive, once a year	Board Exam - Objective and Description, twice a year
7	Strict separation – art, commerce, science	No rigid division of Arts, Commerce, Science. All will be mixed together

8	Not mandatory in the current format	A vocational subject is required in grades 6 to 8.
9	3 Language Education – Hindi, English and Regional	3 language teaching out of which - 02 language by state, region and choice and 01 language student
10	Not mandatory in the current format	Kindergarten for children pre-primary under 5 years – by ECCE qualified teacher
11	Education sector will get 04% of GDP.	Education sector will get 6% of GDP
12	There is no such policy	Minimum Qualification for Education - 04 Years Integrated B.Ed. A teacher with a degree by 2030
13	For higher studies, there are already 04 options : 2 - year diploma, 03- year graduation, 04 -year graduation with research.	For higher studies, 4 options are given : 01- year Diploma, 02. year Advanced Diploma, 03-year Graduation, 04-year Graduation with Research
14	First M.Phil., then doctorate	M.Phil. is closed. Doctorate can be done after Masters
15	National Scholarship Portal, OBC & SC as well as BC & Minorities	National Scholarship Portal, Minorities like ST, OBC and SEDG

(7). EPILOGUE :

The observations and recommendations of NEP 2020 are indeed progressive. It is refreshing Focus on the educational system which is available with flexibility and competent quality marks To mold India into a vibrant society in tune with our rich cultural heritage. NPE 1986, Created a pool of educational systems and trained human resources who contributed to the value chain.

Development But NEP 2020 aspires to build human resources that will generate value propositions. With the implementation of the new NEP 2020, the Indian education system is all set to become closer to international standards. In an online survey conducted on 1103 students in India, the response was about 96.4% is optimistic about the results of the implementation of the new policy. Designed to ease the burden of classroom teaching and examinations on students, it will play an important role. Role in building a bright future of the country. However, its success lies in uniformity and transparency. Implementation at all

levels with equitable distribution of resources. This monumental task can be realized only when there is 100% cooperation and collaboration among all stakeholders supported by

(8) REFERENCES :

1.Chopra, Ritika (2 August 2020). "*Explained: Reading the New National Education Policy 2020"*

2.Final National Education Policy 2020 (PDF) (Report), *Ministry of Human Resource Development*

3.Indian Express. Ranganathan S. (2007), Educational Reform and Planning Challenges, Kanishka Publishers, Distributors, New Delhi.

4.Kumar, K. (2005). *Quality of Education at the Beginning of the 21st Century:* Lessons from India. Indian Educational Review

5.National Education Policy 2019,

6.National Education Policy 2020.

7.NEP_Final_English.pdf Retrieved on 10/08/2020

8.Nandini, ed. (29 July 2020), "*New education policy 2020 highlights. School and higher education to see big changes*" Hindustan Times.

9.Puri, Natasha (30 August 2019). *Review of National Education Policy of Government of India* The need for data and mobility in the 21st century. SSRN.56.

10.Research, Journal of 11.Engineering Education, 33

12. Saikia S. (1998) *History of Education in India,* Publisher: Mani Manik Prakash.

14. Shukla, Amandeep (29 July 2020), "*New Education Policy 2020 : NEP Professional Moots Standards for Teachers. Hindustan Times"*

15. Vethathiri, Thanikachalam (January 2020), "A Critical Appraisal of the *Draft Indian National Education Policy 2019"* in the context of Technical Teachers Training and National Institutions

16. https://www.education.gov.in

17.https://www.education.gov.in/sites/upload files/mhrd/files/NEP Final English .pdf

18.https://en.wikipedia.org/wiki/ National Education Policy 2020

19.https://mgmu.ac.in/wp-content/uploads/NEP-Indias-New-Education-Policy 2020-final.pdf

20.http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volum10/volume10-issue 2(5)/33.pdf

21.https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111 .pdf

22.https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/

The Role of Literature in Nation Building

Dr. Jayeshkumar A. Kachot
Assistant Professor (English)
Shree D. V. Raval Arts And Commerce College, Halvad, (Morbi)

❖ Abstract:

Writings that are deemed to have artistic or intellectual merit, such as essays, plays, poems, novels, and other creative expressions, are referred to as literature. It includes a broad variety of works that use language and storytelling devices to delve into issues, present concepts, and arouse feelings. The human experience is frequently reflected in literature, which provides insights on society, culture, and the intricacies of the human condition. It accomplishes a number of goals, including social critique, cultural preservation, education, and entertainment. Literature has an intricate and significant function in the development of a nation. A nation's identity and collective consciousness are shaped by its literature, which acts as a mirror reflecting the cultural, social, and political landscape of that country. Literature transmits and preserves the histories, values, and beliefs that unite a people through narrative, poetry, and prose. Furthermore, literature has the ability to provoke thought, upend conventions, and increase empathy, all of which help to build a society that is more inclusive and united. The transformative potential of literature in the process of nation-building is explored in this abstract, which Emphasize how it may empower, educate, and unify people from a variety of backgrounds. Any country's literary history is intertwined with that of that country. One of the explanations for this is that standard language becomes a crucial issue when a nation is being built, and literature has a significant influence on the creation of both the national state and the standard language.

[Key words: cohesive, identity, empathy, educate, Language empowerment, diversity, historical narrative, values transmission, inspiration.]

❖ Introduction:

Through the creation of common narratives and ideals, the preservation of cultural legacy, and the promotion of togetherness among varied populations, literature plays a critical role in nation-building. It acts as a mirror reflecting the ideals, hardships, and goals of a country and stimulates the kind of critical thinking and empathy that are necessary for a

cohesive society. Building a nation-state's institutions, infrastructure, and social norms is known as nation building. This process typically occurs after a protracted period of battle, colonization, Or major social upheaval. It entails promoting social cohesiveness, economic growth, political stability, and human rights as well as cultural identity and democratic governance. The sense of community and common cultural, historical, and social traits that unite people as citizens of a country are referred to as national identity. It includes shared beliefs, customs, language, symbols, and historical accounts that set one country apart from another and foster a feeling of pride and belonging among the populace. A common strategy for creating a feeling of national identity, uniting the populace, and strengthening nationalism is the use of literature. Here's a brief summary:

- **Cultural Representation:** Literature serves as a window into a society's collective psyche by reflecting its values, customs, and aspirations. In order to strengthen a sense of collective identity, authors frequently incorporate historical figures, national mythologies, and cultural symbols into their writing.

- **Language and Identity:** National literature contributes to the standardization and spread of a nation's major language, hence enhancing linguistic unity and identity. It is frequently written in that language.

- **Historical Narratives:** Countries create stories about their pasts through plays, poetry, and novels. These stories highlight important historical episodes, heroic characters, and turning points that foster a sense of continuity and pride in one's history. Social Cohesion: By exposing a variety of viewpoints and encouraging empathy among various groups within a country, literature helps heal social divisions. Literature may foster social cohesiveness and solidarity by addressing shared challenges, goals, and ideals. Political commentary: Authors frequently utilises literature as a forum to discuss and debate popular beliefs, advocate for social change, and critique established political institutions. This has the power to sway public opinion and spark discussions about the country's future. Propaganda and Education: Education curricula incorporate literature as a means of fostering patriotism, instilling national values, and building state allegiance. Literature can also be used by governments as a tool of propaganda to sway public opinion and uphold official ideology.

- **International Image:** A country's image abroad is shaped by its national literature, which acts as a cultural ambassador. Works that receive international praise can increase a nation's soft power and influence. In general, literature has a complex function in nation-building, interacting with politics, culture, and society to create a shared sense of identity and togetherness among the populace.

Through their literary works, a number of Indian writers have made significant contributions to the conversation of nation-building. Among the noteworthy instances are: Indian literature, which reflects the nation's many cultures, languages, and customs, has contributed significantly to the nation-building process. India's rich history, mythology, and ethos have all been celebrated, which has contributed to the development of a shared identity.

Moreover, Indian literature has addressed social, political, and economic challenges, promoting unity, empathy, and understanding among its people. Through its stories, poetry, and essays, Indian literature continues to inspire dialogue, critical thinking, and progress, contributing to the ongoing development and enrichment of the nation. Renowned Indian poet and philosopher Rabindranath Tagore highlighted the need of spiritual and cultural cohesion in the process of constructing a nation. He felt that a country's shared ideals and cultural legacy should define it more so than its political borders. In addition to encouraging people to express their own identities, Tagore promoted an inclusive society that celebrates difference and helps people feel a part of the greater community. He placed a strong emphasis on education as a way to foster empathy and understanding between individuals from various backgrounds, which will ultimately contribute to national cohesion and advancement.

Rabindranath Tagore's writings, including **"Gitanjali"** and **"The Home and the World,"** delve into topics of Nationalism, Patriotism, and the core of Indian culture. He underlined the significance of encouraging an Indian community spirit of togetherness and accepting diversity. It is true that **Rabindranath Tagore's "Gitanjali"** aids in the development of the nation, if in a more oblique and philosophical way. **"Gitanjali"** is essentially a collection of devotional poems that convey Tagore's profound spiritual insights and meditations, but its themes of love, connectivity, and universal humanism also speak to the values that guide efforts to establish nations. One may interpret **Tagore's** examination of the divine within oneself and the interdependence of all creatures as a plea for human harmony and togetherness, which are necessary components of constructing a strong and peaceful nation. Furthermore, his focus on the wonders of nature and the celebration of diversity speaks to a

larger idea of tolerance and inclusivity, all of which are necessary to build a sense of national identity that cuts beyond linguistic, religious, and cultural divides. In addition, Tagore's impact on India's intellectual and cultural milieu was crucial in forming the nation's identity throughout its independence movement. His support of indigenous arts and crafts, educational reform, and efforts to close the divide between the East and the West helped the Indian people regain their cultural identity and self-assurance—two essential components of nation-building. As a result, even though "Gitanjali" doesn't directly address political or social issues associated with nation-building, its underlying themes and Tagore's larger contributions to Indian society undoubtedly resonate with the values of inclusivity, unity, and cultural revival all of which are crucial for the development of a powerful and cohesive nation.

Mahatma Gandhi: Though most recognised for his political leadership, Gandhi was also a prolific writer whose writings, such as **"Hind Swaraj"** and a plethora of articles and essays, promoted nonviolent resistance as a means of achieving India's freedom. His words had a significant influence on the nationalist movement as well as the concepts of independence and community building. Mahatma Gandhi's **"Hind Swaraj"** is considered a seminal book in the nation-building framework, especially in relation to the Indian independence movement. In addition to outlining Gandhi's concept of self-reliance, non-violence, and spiritual regeneration as necessary components for obtaining true freedom (Swaraj), the book gives Gandhi's vision for India's future.

Gandhi's book "Hind Swaraj" Criticises contemporary society and promotes a return to customary Indian beliefs and Decentralised self-government. Gandhi sought to strengthen local communities and instill a feeling of communal responsibility in the populace by advocating for simplicity, village-based economies, and a rejection of industrialization and Western materialism.

The concepts expounded in "Hind Swaraj" functioned as a model for Gandhi's tactics during the Indian liberation struggle, impacting movements like the Civil Disobedience Movement and the Non-Cooperation Movement. In addition, the book continues to stimulate conversations on grassroots democracy, ecological development, and cultural renaissance in modern India and elsewhere.

Bankim Chandra Chattopadhyay: Chattopadhyay's book **"Anandamath"** is regarded as a foundational piece of Indian literature and was instrumental in the rise of nationalism. As a

catchphrase for Indian independence, **"Vande Mataram" (Hail to the Motherland)** gained Popularity. In the framework of Indian nation-building, Bankim Chandra Chattopadhyay's **"Anandmath"** is regarded as a foundational work. The novel, which was first published in 1882, had a profound impact on the development of Indian nationalism during the colonial era. The Sanyasi Rebellion's battles against the harsh British rule in India are depicted in the novel. It honours the spirit of selflessness, nationalism, and love for the homeland. **"Anandmath"** promoted solidarity and struggle against colonial oppression while fostering a sense of pride in Indian heritage and customs through its characters and story.

"Anandmath" is well remembered for introducing the song **"Vande Mataram,"** which later served as a rallying cry for the Indian independence movement. Readers found great resonance in the novel's depiction of the interplay between religion, nationalism, and social reform, which in turn fueled the growing sense of Indian identity and unity. All things considered, **"Anandmath"** was a work of literature that was also a driving force behind the Indian nationalist movement, motivating a number of generations of rebels and influencing the mindset of a country that was fighting for Independence.

Sen Amartya: Sen's publications, such as **"The Argumentative Indian,"** explore India's rich cultural and intellectual legacy, despite his primary focus being on economics. In nation-building, he highlights the significance of democratic values, social fairness, and inclusive growth. The phrase **"Argumentative India,"** coined by economist Amartya Sen, highlights the role that public discourse and dissent have in determining the course of India's growth and nation-building. The key is to recognise and value different points of view in order to promote a discourse, critique, and discussion culture. This strategy has been crucial in forming public policy, encouraging social inclusion, and fortifying democratic principles—all of which are necessary for constructing a nation. Argumentative India supports a strong and inclusive national identity that reflects the diversity and vibrancy of Indian society by promoting free discussion and tolerating opposing viewpoints.

Arundhati Roy: Themes of caste, class, and politics in India are covered in Roy's book "The God of Small Things". She contributes to discussions on India's road to development and nation-building with her essays and speeches, which frequently criticise government policies and promote social justice and environmental sustainability. Despite being essentially a work of fiction, Arundhati Roy's "The God of Small Things" provides significant insights into the intricacies of Indian society and its historical and social dynamics. The novel explores topics

like gender inequality, caste discrimination, colonial legacy, and political upheaval through its complex narrative and vivid character portrayals. These themes are essential to comprehending the struggles and aspirations of a nation that is still developing."The God of Small Things" offers a sophisticated perspective of the factors influencing India's identity and progress by emphasising the complexities of interpersonal relationships and societal structures. It challenges readers to think critically about questions of privilege, power, and injustice by presenting painful realities about the past and present of the nation. By promoting introspection, empathy, and a reevaluation of long-standing norms and beliefs, the book thereby adds to a larger conversation on nation-building. A nation benefits from literature in many different ways. In addition to fostering national identity and cultural heritage preservation, it offers insights into contemporary concerns. It also entertains, motivates, and enlightens, so enhancing humankind's experience as a whole.

Moreover, the worldwide praise and acknowledgment received by "The God of Small Things" have contributed to the Globalisation of Indian literature, promoting mutual understanding and admiration between cultures. The novel illustrates the richness and complexity of India's cultural history while enhancing the conversation on nation-building through its examination of global themes within a distinctively Indian setting.

In addition to many others, these authors have engaged with the intricacies of nation-building in India by using their literary talents to provide a range of viewpoints and insights into the political, social, and cultural milieu of the nation.

: : Reference Book : :

1. https://doing.org/10.11606/issn.2237-1184.voi22p68.

2. https://mmfreethinker.flies.wordpress.comen.m.wikipedia.org

3."Gītāñjali | poetry by Tagore". Encyclopedia Britannica.

4. "Summary of Gitanjali by Rabindranath Tagorel Kaitholil.com". kaitholil.com. Archived from the original on 2022-12-10. Retrieved 2022-07-30.

5. Ghosal, Sukriti. "The Language of Gitanjali: The Paradoxical Matrix" (PDF). The Criterion: An International Journal in English. Retrieved 14 August 2012.

6. Sukriti. "Gitanjali: Song Offerings". Retrieved 8 April 2017 - via Google Books.

7. Gitanjali: Selected Poems (2010-07-30). "Gitanjali: Selected Poems". School of Wisdom. Archived from the original on 2012-07-21. Retrieved 2012-07-11.

8. "Hind Swaraj or Indian Home Rule (Complete Book Online)". Archived from the original on 2008- 05-22. Retrieved 2008-05-15.

9. John Walsh, "The Argumentative Indian by Amartya Sen reviewed", Asian Review of Books

10. Lipson Freed, Joanne (2011). "The Ethics of Identification: The Global Circulation of Traumatic Narrative in Silko's Ceremony and Roy's The God of Small Things". Comparative Literature Studies. 48 (2): 219-240.

35

The Impact of social media on college students

Dr. Pallavi B. Solanki
Assistant professor (sociology)
Shree. D. V. Raval arts and commerce College, Halvad, Morbi

ABSTRACT

The use of social media has been rapidly growing over the past several years. Not only do working people utilise social media, but student use of it has increased significantly, or perhaps better said, in the education sector. The use of social media has improved society in many ways. Users can produce, modify, and share new types of textual, visual, and audio information as well as communicate and connect with one another through the many social media sites and easily accessible applications that are made possible by the Internet. It has a significant impact on our lives since it is very helpful in many spheres of life, including the political, economic, and educational ones.

With the passage of time, social media has begun to have a detrimental effect on society, as millions of people get unhealthyly addicted to staying up to date on the newest events through apps like Facebook, Twitter, and WhatsApp. Even though they no longer meet in person, they maintain longer-lasting friendships through their online communication. It is important to understand the positive and negative effects that social media has on our educational system and the next generation.The present study is aimed at the students of Shree D. V. Rawal Arts and Commerce College who are using internet, using different social networking apps. This study has been done through Google Forms. A Google Form was prepared on the effects of social networking. Then the Google Form was sent to the students through WhatsApp.

[Keywords : Social Media sites, Students, Effects**]**

INTRODUCTIN

The Internet has become a permanent fixture in people's life today. It is difficult to envision a young man not checking social media and news headlines at least once a day for updates. Staying up to date with the newest news and trends is imperative in today's world. Does this trend, though, have an impact on pupils' academic performance? Our world was split between online and offline realms with the advent of social media platforms like

Facebook, YouTube, and Twitter. Social media refers to digital platforms that facilitate connections between individuals both locally and globally. It is employed to promote interpersonal relationships [18]. They enable us to converse with one another across continents and to hear one other out.

Social media use is not exclusive to adults or professionals; students often use it extensively in educational settings. Some individuals are only able to identify themselves by their images, and even those who are unable to type their own name can still access the internet and check their smartphones frequently for updates.

Problem Statement:

After the advent of Internet technology, the term 'social networking or social media' became more popular. The first definition of social media was given by two experts named Andrea Calpan and Michel Heinsein. Which works to bring the world closer ideologically by reducing the distance between the people of the society. The term "social media" describes the ways in which individuals connect with one another through the creation, sharing, and/or exchange of knowledge inside online groups and networks.The primary accounts on Facebook, X/Twitter, Instagram, LinkedIn, and YouTube are managed by the Office of Communications and Marketing.

Types of Social Media

1) Social Networks: Whats app, Facebook, Twitter, LinkedIn

2) Media Sharing Networks: Instagram, Snapchat, You tube

3) Discussion Forms: Reddit, Quora, Digg

4) Bookmarking and Content Curation Networks: Pinterest, Flipboard

5) Consumer Review Networks: Yelp, Zomato, Tripadvisor

6) Blogging and Publishing Networks: WordPress, Tumblr, Medium

7) Interest Based Networks: Goodreads, Houzz, Last.fm

Literature Review:

Jacobsen and Forest (2011), social media has a negative effect on grades, and two-thirds of students reported that using social media while doing homework had a negative impact on their grades. Kalpidou, Costin, and Morris (2011) also reported that there is a relationship between social media and grades. According to a study conducted by Ohio State University, students who used social media the most had lower grade points than those who did not use it as much.

Jaipuria Tha and Sinha (2016), social media is more likely to have an impact on students. College students who keep track of their grades find that it has an impact on their lives to some degree. They continued by saying that social media is a great tool for college students to establish friends and relieve stress. It was also mentioned that a strategy is needed to maintain a healthy balance between social media and academic research. As a result, college students ought to consider how to balance their use of social media with their studies.

Linkedle or MySpace (Matin, 2008). While offering a thorough analysis of social media use among college students and highlighting the potential benefits and drawbacks of this behaviour, a June 2010 Nieben Media Research study found that nearly 25% of students spent their online time on social networking sites (Jacobsen & Fonte, 2011). YouTube and Twiner are the next most popular social networks among college students, after Facebook. Furthermore, according to Facebook alone, there are 500 million active users, 50% of whom log on daily. Furthermore, according to a study by Online PhD, students spend about 1000 minutes a day on Facebook. 92% of college students have a Facebook account in 2007, a significant number of students married to the social media platform. 99 percent of students had by 2008.

Study Objectives:

The main objective of this study is to analyses the impact of social media on students.

Hypothesis:

(1) Social media has a positive impact on students' Life.

(2) Excessive use of social media appears to have a negative impact on students' life.

Research Methodology

Both quantitative and qualitative research methodologies were employed in the study. A descriptive study design was applied in order to obtain a precise situational profile.

Sample Selection:

Elucidating research configuration has been chosen in present study. In this research, the researcher has chosen 54 students of first year of Arts and Commerce from Shree D. V. Raval Arts and Commerce College situated in Halvad taluka of Morbi district as sample.

Data Collection Tools:

Both primary and secondary data were used to provide pertinent information for the investigation. The study's 54 student respondents provided primary data for the collection. secondary data were gathered from earlier research, books, papers, articles, and electronic resources that were connected to the current investigation.

Research Type:

The research type of the presented research study is descriptive research.

Data Collection Strategy:

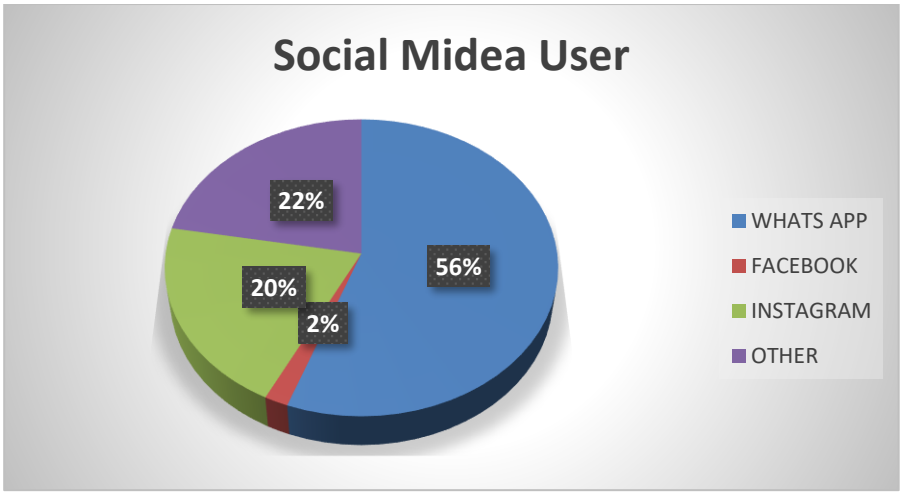
The survey questionnaire, observations, a review of earlier research, and analysis served as the instrument for gathering data. In order to collect information for the research topics, surveys, literature reviews, and analyses were employed. The respondents were given survey questionnaires. It's a tool with multiple questions to elicit data from the participants. The survey was created for the responders using Google Form.

Variables:

We chose the following two factors for our study: Performance of the students as the dependent variable Using social media as a separate variable.

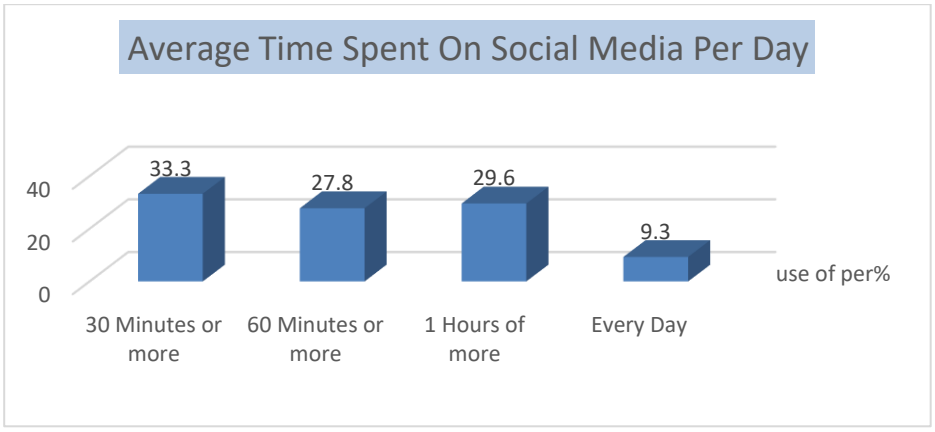
RESULTS AND DISCUSSION:

Figure 1: Showing Social Media Usage Among Students

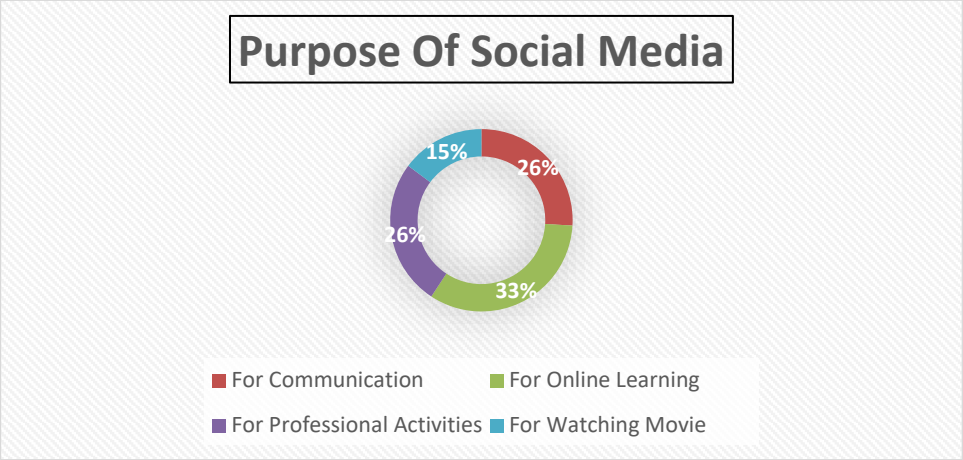
It has been observed that among young people, What app 55.6% and and 22.2% of all social networking site usage, respectively. With 20.4% of students using it Instagram.

Figure 2: Showing Average Time Spent On Social Media Per Day

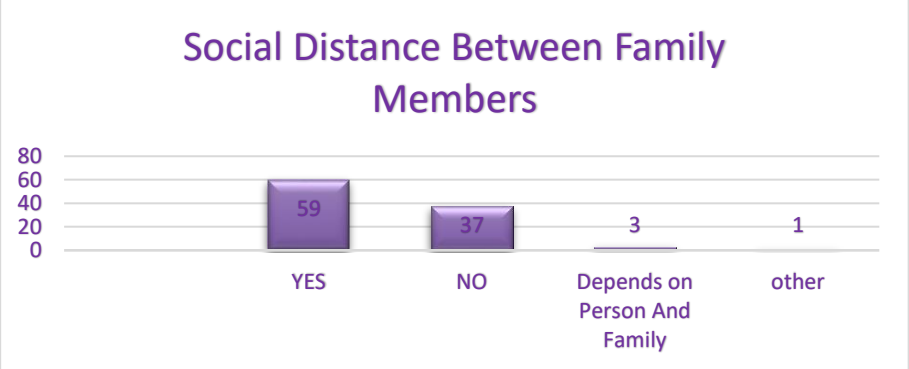
In response to a question about how long they often spend on social media, students stated that 33% of them use it constantly for more than 33 minutes, 27.8% for more than 60 minutes, 29.6% for more than an hour, and 9.3% for just one login every day. Additionally, the investigation showed that there is an increased risk of safety for young individuals who use the site frequently.

Figure 3: General Purpose Of Social Media

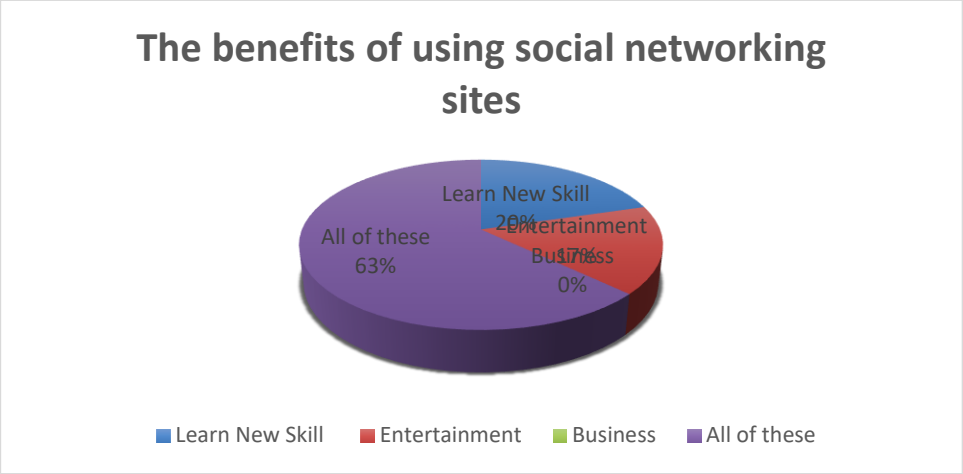
The next question in the survey was what type of information they get from these sites. 25.9% preferred job-related information, 33.3% for online education, 25.9% for chatting with friends and families, and 14.8% chose entertainment. The graph clearly shows that most of the youth are interested in knowing and want to get professional information through online platforms.

Figure : 4 Social Media Use Increase Social Distance Between Family Members

When asked whether frequent use of social media creates distance between family members or not, 59.3% respondents said that in their free time, they are not able to give time to family members due to use of social media sites and hence feel distance between them. While the 37% respondents said that when they are away from their family, they communicate with them through social media only, hence, there is no distance in relation to family members but it is because of them that they remain connected with them.

Figure : 5 The benefits of using social networking sites

The next question was about the benefits of social media. Most people agree with the positive side of the benefits. 63% agree that social networks are used for research and learning, and because of entertainment programs they can have fun and learn something from them, and also get business information. This graph shows that there are many positive aspects of using social media.

CONCLUSIVE DISCUSSION:

In summary, the study finds that social media benefits today's high-tech, sophisticated society. Our lives have all been a lot quicker and easier as a result. One can connect to everyone on the planet or issue commands to anything with a single button press. This study is related to the survey of whether the students studying in the first year of college are satisfied with the new education policy or not. The survey was being conducted on 54 students by this researcher. All the participants actively answer this questionnaire (Google Form). The average age groups being contacted by this researcher were between 17-19 years. This study's primary goal was to determine the academic performance of students who spent the most time on these interactive websites. Studies have shown that the majority of the results are positive because students who spend time on these social media platforms during the course of their day are able to exchange and produce new ideas and concepts related to their studies. In addition, students use these platforms for leisure because they are useful for their academic work. Students now use these interactive social media platforms on a daily basis; they spend most of their time on them for amusement and to focus on their academics. The goal of this study is to determine both the advantages and disadvantages of social media use. The effective usage of social media can result from the divide between society's

technological and cultural elements. Its significance cannot be downplayed, yet proper application of it requires attention. There are measures that can be taken, such as planning student drives or seminars, to reduce the detrimental use of social media. the increased knowledge of pertinent national laws, such as the Information Technology Act of 2000. It is important to encourage responsible social media use while preserving more conventional approaches, such as playing outside games. The realisation is crucial. In certain situations, offline culture and contact are even more significant than internet culture. Particularly when it comes to minors, parents or guardians should be monitoring the kind of information.

: : References : :

1. Akram, W., and Kumar, R. (2017). A Study on Positive and Negative Effects of Social Media on Society. INTERNATIONAL JOURNAL OF COMPUTER SCIENCES AND ENGINEERING, 5(10).

2. Asough, Aveseh. (2012). Social media and ethics-The impact of Social media on journalism ethics. CENTRE FOR INTERNATIONAL MEDIA ETHICS.

3. Ali, A. Iqbal, and K. Iqbal, "Effects of Social Media on Youth: A Case Study in University of Sargodha, Int. J. Adv. Res., vol. 4, no. 11, pp. 369-372, 2016, doi: 10.21474/jar01/2093.

4. Akram, Waseem. (2018). A Study on Positive and Negative Effects of Social Media on Society. International Journal of Computer Sciences and Engineering 5. 10.26438/jcse/v5/10.351354.

5. Heffner, Tara. (2016). "The effects of social media use in undergraduate students Theses and Dissertations, 1440. http://rdw.rowan.edu/etd/1440.
6. Hasnain, H., Nasreen, A and Ijaz, H. (2015). Impact of Social Media Usage on Academic Performance of University Students. 2nd International Research Management & Innovation Conference (irmic 2015) langkawi, 26-27 august 2015.

7. Rawath,Sushma., Satheeshkumar, R., Kumar, Venkatesh. (2019). A study on impact of social media on youth. JOURNAL OF MANAGEMENT. 6(1), PP 89-96.

8. http://ydemokrat.blogspot.in/2013/05/the-effect-of-social-networking-sites.html

9. http://www.digitalstrategyconsulting.com/india/

10. http://www.indiabix.com/group-discussion/influence-of-online-social-networks-on-our-youth/

36

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' સંદર્ભે

Dr. VIRENKUMAR Y. PANDYA
HOD : Department of Gujarati
Bhaktraj Dada Khachar Arts and Commerce College, Gadhada(Swa.)

Abstract :

દરેક સાહિત્યકૃતિ વત્તેઓછે અંશે સમાજ અને રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં ભૂમિકા ભજવે છે. તેમાંય શિષ્ટ સાહિત્યની તુલનાએ લોકસાહિત્ય તો જનસમૂહની ઊર્મિઓનું જ આલેખન છે, તેથી લોકસાહિત્ય રાષ્ટ્રનિર્માણમાં શિષ્ટ સાહિત્યથી પણ વિશેષ ભૂમિકા ભજવી શકે તે સહજ છે. આથી અહીં લોકસાહિત્યના એક પ્રકાર લોકવાર્તાના સંપાદન 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ને કેન્દ્રમાં રાખીને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા તપાસવાનો આશય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં લોકસાહિત્યનાં સંશોધન અને સંપાદનનું કામ વિપુલ માત્રામાં રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કર્યું છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા સંપાદિત 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લોકવાર્તાઓએ ગુજરાતી પ્રજાને શૌર્ય, દિલાવરી, શીલ, સ્વાર્પણ, પ્રેમ જેવાં વિવિધ વિષયોની વાર્તાઓનાં માધ્યમથી પોતાના પૂર્વજોનો વિશિષ્ટ પરિચય કરાવ્યો છે. પરિચય કરાવવાની સાથે પ્રજામાં એ ગુણો સંક્રાંત કરવાનું કામ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લોકવાર્તાઓનાં નિમિત્તે થયું છે.

'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નાં પાંચ ભાગમાં ૭૪ જેટલી લોકવાર્તાઓ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સંપાદિત કરી છે. જુદાં જુદાં પ્રદેશ, જ્ઞાતિ, ધર્મ તથા બિરાદરીનાં વિશિષ્ટ પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી લોકમુખે પ્રચલિત થયેલી આ લોકવાર્તાઓ રાષ્ટ્રના એક પ્રદેશની ઐતિહાસિક વિગતો તો આપે જ છે, પણ સાથે ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા સિદ્ધહસ્ત સર્જકની કલમનો સ્પર્શ આ કથાઓને વધુ રસાળ બનાવે છે. સોરઠી લોકબોલીની સાથે દુહાઓના સંદર્ભો આ કથાઓને વિશેષ લોકભોગ્ય બનાવે છે.

ઈ.સ.1923 થી ઈ.સ.1927 દરમિયાન પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલી આ વાર્તાઓ સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના ભારતની ગુજરાતી પ્રજાનાં સ્વાભિમાનને જાગૃત કરવામાં મદદરૂપ થઈ જ હશે, પરંતુ આઝાદી પછી પણ આજ પર્યંત 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લોકવાર્તાઓ ગુજરાતી પ્રજાનાં ચારિત્ર્ય નિર્માણમાં અને એ નિમિત્તે રાષ્ટ્રનિર્માણમાં કોઈને કોઈ રીતે પોતાનું યોગદાન આપી રહી છે.

ભારતના ભવ્ય વારસાને પ્રતિબિંબિત કરતી, લોકમુખે સચવાયેલી અને પછી ઝવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા સંપાદિત થયેલી 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લોકવાર્તાઓ અવિરતપણે ચાલતી રાષ્ટ્રનિર્માણની પ્રક્રિયામાં સાક્ષર અને નિરક્ષર બંને વર્ગના ઘડતરમાં પ્રકાશનની એક સદી પછી પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે યોગદાન આપી રહી છે તે આ લોકવાર્તાઓની વિશેષ ઉપલબ્ધિ છે. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા આ વિશિષ્ટ સંપાદનમાંથી પસાર થતાં સ્વાભાવિક રીતે જ સ્પષ્ટ થશે.

Key Notes Words :

રાષ્ટ્રનિર્માણ, લોકસાહિત્ય, લોકવાર્તા, શૌર્ય, દિલાવરી, શીલ, સ્વાર્પણ, પ્રેમ, સોરઠ, લોકબોલી.

રાષ્ટ્રનિર્માણ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી પછી રાષ્ટ્રનિર્માણમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સાહિત્યની ભૂમિકા રહી છે. આઝાદી પૂર્વે રાષ્ટ્ર માટેની ભાવના જેટલી પ્રબળ હતી, તેમાં સમય જતાં શિથિલતા આવી છે અને તેનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં પણ જોઈ શકાય છે. તેમ છતાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને રીતે સાહિત્ય રાષ્ટ્રનિર્માણમાં માધ્યમ બની રહ્યું છે. શિષ્ટ સાહિત્યની જેમ જ લોકસાહિત્યની પણ રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ભૂમિકા રહી છે. શિષ્ટ સાહિત્ય તો સાક્ષરો પૂરતું સીમિત રહીને જ રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સહયોગી થાય તેવું બને, પરંતુ લોકસાહિત્ય તો સાક્ષર-નિરક્ષર એવાં કોઈ ભેદ વગર જનસમૂહ સુધી પહોંચે છે અને ઉત્તમ રાષ્ટ્રનાં નિર્માણમાં સહભાગી બને છે. રાષ્ટ્રની પ્રજા રાષ્ટ્રને સમર્પિત આદર્શ નાગરિક બને તેવી પ્રેરણા દેશભરની અનેક લોકવાર્તાઓમાં પેઢીઓથી સચવાઈને પડી છે અને પેઢી દર પેઢી વહેંચાતી આવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આવી લોકવાર્તાઓ પાંચ ભાગમાં સંપાદિત કરી છે. ઈ.સ. ૧૯૨૩માં 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નાં પહેલાં ભાગ રૂપે પ્રગટ થયેલાં આ લોકવાર્તાનાં સંગ્રહે ગુજરાતી વાચકો અને ભાવકોને સૌરાષ્ટ્રની ધરામાં થયેલાં શૂર-સપૂતોની વાતોનું ઘેલું લગાડ્યું હતું. ઈ.સ.૧૯૨૭ સુધીમાં પાંચ ભાગમાં અઢાણું લોકવાર્તાઓનાં પાંચ સંગ્રહો ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત કરી અને પ્રકાશિત કરે છે. આ પાંચ સંગ્રહોની બધી જ લોકવાર્તાઓમાં શૌર્ય, દિલાવરી, શીલ, સ્વાર્પણ અને પ્રેમના ઉચ્ચ આદર્શો સંગ્રહાયા છે. આ વાર્તાઓમાંથી પસાર થનાર વાચકોમાં એ આદર્શો સહજપણે જ રોપાય અને એ રીતે રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સહભાગી બને એ સ્વાભાવિક છે.

અહીં 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની બધી જ વાર્તાઓનાં બદલે માત્ર શૌર્યકથાઓને રાષ્ટ્રનિર્માણ સંદર્ભે તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નાં પાંચ ભાગમાંથી કુલ અઠ્યાવીસ વાર્તાઓને શૌર્યકથા તરીકે જયંત મેઘાણીએ પછીની સંકલિત આવૃત્તિમાં અલગ તારવી છે. આ વાર્તાઓ એ કાલ્પનિક સાહિત્યકૃતિઓ નથી, પણ લોકહૈયામાં સંગ્રહાઈને પડેલો સૌરાષ્ટ્રનાં શૂરવીરોનો ઈતિહાસ છે. એટલે જ નિવેદનમાં મેઘાણી આ વાર્તાઓ વિશે લખે છે :

"હિમાલયનાં બરફ-શિખરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે અને વિગલિત બનીને ધારારૂપે વહેવા લાગતું એ બરફ-શિખર કદી ન ગાયેલું એવું કલકલ ગાન કરવા લાગે છે; એવી રીતે ઈતિહાસની અંદર પણ ચારણનાં કલ્પના-કિરણોનો સ્પર્શ થતાં, એવું જ અદ્ભુત એક ગાન ઊઠે છે. 'રસધાર'ની અંદર એકલી કલ્પના નથી ગાતી; ઈતિહાસને એ ગવરાવી રહી છે."[1]

ઈતિહાસને ગવરાવતી આ વાર્તાઓમાં આવતાં સ્થળો, પાત્રો અને પ્રસંગોનાં ઉલ્લેખ માત્રથી સહદય ભાવકને ચેતનાનો સંચાર થતો અનુભવાય છે. પ્રિયતમાને મળવા જવું ને સંગ્રામમાં મૃત્યુને ભેટવા જવું બંને માટે સરખો ઉત્સાહ બતાવનારા વીરો અને પ્રેમીઓની શૌર્યકથાથી સોરઠ પ્રદેશ ભર્યો પડ્યો છે. એક દુહામાં એટલે જ લોકકવિએ ગાયું છે

"ભોં ભીની, ઘોડા ભલા, ડાબા ઊપડિયા,

(કાં) મરઘાનેણી માણવા, (કાં) ખગ વાવા ખડિયા."

[એક સખી બીજી સખીને પૂછે છે કે આવી મેઘભીની, મુશ્કેલ ભોમને માથે આવા ભલા ઘોડા પર ચડીને ઊપડતે ડાબલે આ અસવાર ક્યાં જાતા હશે ? જવાબ મળે છે કે બીજે ક્યાં જાય ? - બેમાંથી એક માર્ગે : કાં પોતાની મૃગનયની સ્ત્રીને મળવા, ને કાં સંગ્રામમાં ખડગ વીંઝવા; કાં પ્રેમપંથે ને કાં શૌર્યપંથે.][2]

આ સંપાદનની માત્ર શૌર્યકથાઓને જ ધ્યાનમાં લઈને વીર પુરૂષોની કથાઓ, વીરાંગના નારીઓની કથાઓ અને જાતવંત ઘોડાઓની કથાઓ એવાં ત્રણ ભાગ પાડી શકાય.

[1] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ; પૃ. [7]

[2] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ; પૃ. 71

સૌ પ્રથમ વીર પુરૂષોની કથાઓ જોઈએ તો પોતાની વસ્તીનું જીવનાં જોખમે લૂંટારાઓથી રક્ષણ કરનાર રવાભાઈની શુરવીરતાને આલેખતી અને લૂંટારાનાં મુખે જ કહેવાયેલી વાર્તા 'રંગ છે રવાભાઈને!'; જેને વરવા માટે અપ્સરાઓ રાહ જોતી હોય, માથા વગરનાં ધડથી જેમણે દુશ્મનોને હંફાવ્યા હોય, મૃત્યુ પછી પણ પોતાનાં વચનો પૂરાં કર્યા હોય - તેવા એભલ વાળાનાં વીરપુત્ર ચાંપરાજની અલૌકિક ઘટનાઓથી મઢેલી વાર્તા 'ચાંપરાજ વાળો'; ધૂંધળીનાથે પોતાના તપનાં તેજથી નષ્ટ કરેલાં નગરને તેનો ચેલો સિદ્ધનાથ -કુંવર નાગાજણ જેઠવાની મદદથી- ફરી બેઠું કરે, દુશ્મન રાજા શાલિવાહનનાં ચારણ પાસે પોતાનું મસ્તક હારી ગયેલાં પોતાના ચારણને હોંશે હોંશે પોતાનું મસ્તક આપી માથા વગર દુશ્મનને હંફાવનાર નાગાજણ જેઠવાની માલધારીના મુખે કહેવાયેલી વાર્તા 'ધૂંધળીનાથ અને સિદ્ધનાથ'; માત્ર સોળ વરસની ઉંમરે પોતાનાં રાજ્યની દીકરીને બળજબરીથી લઈ જનાર પાસેથી બચાવનાર આતાભાઈની વાર્તા 'કન્યાની દુવા'; પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે દેહ પાડવા આતુર અને યુદ્ધનો અવસર ન મળતાં જેતપુરની કાઠિયાણીઓનાં અપહરણ કરી, સેના સામે એકલા લડીને યુદ્ધમાં મોતને ભેંટનાર સવાજી ગોહિલની વાર્તા 'મોત સાથે પ્રીતડી'; સુદામડાનો લાખો કરપડો, ઉબરડાનો ફકીરો કરપડો અને વિસામણ કરપડાની શૂરવીરતાની કથાઓનો ગુચ્છ 'કરપડાની શૌર્યકથાઓ'; લશ્કરનાં મોભીને જ ધીંગાણામાં મારતો ને મોરબીનાં ઠાકોર સાથેનાં ધીંગાણા પછી બીજાં દિવસ સુધી દર્દ સહન કરીને દેહ ટકાવી રાખનાર કરપડાની વાર્તા 'આલેક કરપડો'; સુદામડાનાં રાજા જેટલાં જ શૌર્યથી પોતાનાં નગર માટે શહીદ થનારા ઢોલીની વાર્તા 'કાનિયો ઝાંપડો'; નાનપણમાં જે ગાંગાવાળાને ત્યાં ઉછરવા મૂકેલો, તે ગાંગાવાળાએ જાકારો આપ્યા છતાં તેનાં સરસિયા ગામ માટે માથું આપનાર કાળાની વાર્તા 'કાળો મરમલ'; પોતાનાં રાજાથી રિસાયેલો હોવાં છતાં રાજાનાં નગર ઢાંકને બચાવવા જુનાગઢનાં રા' સાથે વેર કરીને નવસો નાઘોરી વરરાજાઓ સાથે યુદ્ધમાં પ્રાણ આપનાર કાંધલજીની વાર્તા 'કાંધલજી મેર'; બહેનની આબરૂ પર નજર બગાડનાર નવાબ સામે બહારવટે ચડીને જીવતો નવાબનાં હાથમાં ન આવનાર કાળુજીની વાર્તા 'કાળુજી મેર'; પોરબંદરનાં રાણાના ભેટાળી કિલ્લા પર ચડી આવેલ નવાનગરનાં સૈન્યને હરાવનાર ને પોતાના રાણા પાસેથી કપાયેલાં હાથનાં બદલે ઈનામ રૂપે સોનાનો નહીં, પણ લોખંડનો હાથ માંગનાર નિરાભિમાની વીર યોદ્ધાની વાર્તા 'મૂળુ મેર'; પોતાની જવાબદારીએ રાજાનાં ભાણેજને મોસાળ લાવેલા ચારણને છેતરીને મામો ભાણેજની હત્યા કરાવે છે, આ વાતની જાણ થતાં દરબારગઢમાં પોતાના ઘરનાં અઢાર સભ્યોનાં પ્રાણનું બલિદાન

આપનારા ચારણની વાર્તા ‘ચારણની ખોળાધરી’; હાદા ખુમાણ અને મીરાં-દાદા સાથેનાં લૂણસરનાં કલાજીની યુદ્ધ અને શહીદીની વાર્તા ‘કલોજી લૂણસરિયો’; ભાવનગરનાં મહારાજા વજેસંગજીના સૈનિકોએ પોતાના ખેડૂતનો બાજરો ઘોડાને ખવડાવી દીધો, તેનાં બદલામાં ભાવનગરનાં ગામડામાંથી દસ ગણો બાજરો લઈ આવનાર અને વજેસંગજીની પ્રેરણાથી ખીજડિયાની ગાયો વાળી જનાર કાઠીઓ સાથે યુદ્ધમાં દેહ પાડનાર કુંવર હનુભાની વાર્તા ‘હનુભાઈ’; પોતાના રાજા જસા ખસિયાના પરિવાર માટે ભાવનગર રાજ્યમાં જઈને તેના હીરજી મહેતાને મારી, પોતાનો દેહ પાડનાર વણિક વફાદારની વાર્તા ‘અભો સોરઠિયો’; તળાજાનાં નૂરુદીન સામેનાં યુદ્ધમાં લડવા માટે આતાભાઈને પાનો ચઢાવનાર દેશભક્ત સેનાપતિ ભા’ દેવાણીની વાર્તા ‘સેનાપતિ’; ભગા દોશીની ના છતાં પચ્ચીસ લૂંટારાઓને માત આપી માલ પરત લઈ આવનાર વોળાવિયા તરીકે સાથે ગયેલાં ચાર કાઠીઓની વાર્તા ‘વોળાવિયા’; પોતાનાં શરીરનાં અંગો કાપી, સમળીઓને માંસ ખવરાવી ધરવનાર ટેકીલા શૂરવીરની વાર્તા ‘માણસિયો વાળો’; પાલીતાણાનાં ઠાકોર અને તેના સાળાને પોતાનાં તેજથી પરાસ્ત કરનાર ભાવનગર મહારાજને ગર્વ અપાવનાર આહિરની વાર્તા ‘ભીમો ગરણિયો’ જેવી એક-એકથી ચડિયાતી અને સાંભળનાર-વાંચનારનાં રૂવાંડાં બેઠાં કરી દે તેવી વટ, વચન અને વેર માટે મારી ને મરી જાણનાર શૂરવીરોની કથાઓ નિર્માલ્ય થતી જતી વર્તમાન પેઢીમાં નવો પ્રાણ પૂરવા માટે આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. પોતાનાં પૂર્વજોનાં પરાક્રમોથી ફૂલાઈ જવા માટે નહીં, પણ ગમે તે પરિસ્થિતિનો વટથી સામનો કરવાની પ્રેરણા માટે આ વાર્તાઓ સદીઓ સુધી ખપમાં આવવાની છે.

આપણો સમાજ પુરૂષપ્રધાન છે એટલે પુરૂષોનાં શૂરાતનની કથાઓ વધુ મળે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ શૌર્ય પુરૂષ કે સ્ત્રી એવી જાતિ પૂરતો સીમિત ગુણ નથી. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી પસાર થતાં સોરઠિયાણીઓનાં પરાક્રમની કથાઓ પણ મળે છે. પુરૂષોની તુલનામાં ઈયત્તાની દૃષ્ટિએ વીરાંગના નારીઓની ઓછી કથાઓ મળે છે, પણ તેની શૂરવીરતાની ગુણવત્તા પુરૂષો કરતાં સ્હેજ પણ ઓછી નથી. બાર-બાર લૂંટારાઓને પોતે સગર્ભા હોવાં છતાંય ધીંગાણામાં પહોંચી વળનારાં રૂપાળીબાની વાર્તા ‘ગરાસણી’; પિતાની ગેરહાજરીમાં ગામ લૂંટવા આવેલાં ખૂંખાર દુશ્મન દેવાત વાંકને મારીને પિતાની આબરૂ સાચવનાર દીકરી હીરબાઈની વાર્તા ‘દીકરો’; પોતાની ઉપર નજર બગાડનાર ભીમડાદના ખોખરા શેખને તેનાં જ પાદરમાં મારનાર રાજપરાનાં હાથિયા ધાધલનાં પત્ની સજુબાઈની પરાક્રમગાથા કહેતી વાર્તા

'કાઠિયાણીની કટારી'; વગડામાં વાણિયાને બચાવનાર અજ્ઞાત રજપૂતાણીની વાર્તા 'ચોટલાવાળી' જેવી વીરાંગનાઓનાં શૌર્યને બિરદાવતી કથાઓ સ્ત્રી-પુરૂષનાં ભેદ વગર શૂરવીરતાની સાક્ષી રૂપે લોકહૈયામાં ઝડાઈ ગઈ છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં માત્ર પંદર વર્ષની હીરબાઈ દીકરાથી પણ સવાયું પરાક્રમ કરે છે તે સમયનું તેનું વર્ણન જુઓ :

"ઊંચી ઊંચી ઓસરીની એક થાંભલીને ટેકો દઈને લાખા વાળાની દીકરી હીરબાઈ ઊભી હતી. પંદર વરસની ઉંમર થઈ હશે. દેવાતના પડકારા, લોહીતરબોળ ભાલો કે લાલઘૂમ આંખો એ છોકરીને મન જાણે કાંઈક જોવા જેવું લાગતું હતું, બીવા જેવું નહિ. એ શાંત ઊભી હતી. અંધારી રાત્રે જોગમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણે ખૂબ નીરખી હોય તેવી ઠરેલી એની મુખમુદ્રા હતી. પેલા વડલાની છાંયડીએ રમેલી; કછોટા ભીડીને ઝાડવે ચડેલી; ધરામાં ઢબીઢબીને વજ્ર જેવી એની કાયા બનેલી; શેલ નદીના ધૂનામાં એણે મગરમચ્છના મોંમાંથી બકરું પણ છોડાવેલું; ને હીરબાઈએ તો લાખાપાદરના ચોકમાં, શેલ નદીના કાંઠાગુંજી ઊઠે એવો 'તેજમલ ઠાકોર'નો રાસડોય કંઈ કંઈ વાર ગાયો હતો. ...

... એણે ભાલો ઉપાડ્યો; ત્યાં ઊભાં ઊભાં જ બે હાથે ઝાલીને એ જોગમાયાએ દેવાતના પહોળા બરડામાં ભાલાનો ઘા મૂક્યો. ભય દેતો ભાલો શરીર સોંસરવો ગયો. દેવાતને ધરતી સાથે જડી દીધો."[3]

માત્ર રાસડાઓમાં પરાક્રમો ગાઈને સંતોષ ન પામનારી આ કિશોરી પોતાના પરાક્રમથી નવો ઈતિહાસ રચે છે. દીકરાથી પણ સવાઈ થઈને દીકરી હીરબાઈ પિતાની હારેલી બાજીને જીતમાં પલટાવી નાંખે છે. આવી વીરાંગનાઓની કથાઓ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

શૌર્યની આ બધી જ કથાઓમાં વીર સ્ત્રી-પુરૂષોનાં પરાક્રમોની ગાથા સચવાઈ છે. આ બધી વાર્તાઓમાં મનુષ્ય સિવાયનું એક માનવેતર પાત્ર અચૂક ધ્યાન ખેંચે છે. તે માનવેતર પાત્ર છે જાતવાન ઘોડાઓ. શૂરવીરોનાં પરાક્રમોમાં આ ઘોડાઓનું મોટું યોગદાન છે. એટલે તો લોકકવિ કહે છે :

[3] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ; પૃ. 27

"ભલ ઘોડા, વલ વંકડા, હલ બાંધવા હથિયાર,

ઝાઝા ઘોડામાં ઝીંકવા, મરવું એક જ વાર."

[ભલા ઘોડા સવારી કરવાના હોય, શિર પર વાંકડિયા વાળ હોય ને અંગે બાંધવાને હથિયાર હોય, પછી બહોળા શત્રુ-ઘોડેસવારો પર ત્રાટકવાનું હોય, તો પછી ભલે મોત આવે - મરવું તો એક જ વાર છે ને !][4]

ઉપરોકત દુહામાં કવિ કહે છે તેમ ઉત્તમ ઘોડા સવારી કરવા માટે હોય તો મૃત્યુનો પણ અસવારને ભય નથી. આ ઘોડાઓ અને તેનાં અસવારો કેવાં પરાક્રમી હશે ! શૌર્યકથાનો ત્રીજો ભાગ આવી વિશિષ્ટ અશ્વકથાઓનો છે. સૂથો ધાધલ અને તેનાં પરિવારને નદીના પૂરમાંથી પ્રાણના ભોગે શેત્રુંજીનાં સામા કાંઠે પહોંચાડનાર ઘોડીની ચારણના મુખે કહેવાયેલી વાર્તા ' ઘોડી અને ઘોડીસવાર'; કોઠી ગામમાં આપા લૂણા સાથે ઘોડી ભેડવવા આવનાર બાવાજીને સબક શીખવવા લીમડીના નગરશેઠના દીકરાને ઉપાડીને ભાગનાર અને ઘોડીનું પરાક્રમ બતાવનાર આપા લૂણાની લખી ઘોડીની વાર્તા 'ઘોડાની પરીક્ષા'; રાઠોડ ધાધલના પરાક્રમ અને ધીંગાણામાં એંશી વરસે મૃત્યુ પામનાર કાઠી અને તેની બેરી નામની ઘોડીની વાર્તા 'રાઠોડ ધાધલ'; પોતાની ઘોડીઓ માટે કરિયાણાના જીવા ખાચર સાથે વેર બાંધનાર, પાલીતાણા સામે બહારવટે ચડનાર અને છેલ્લે પાલીતાણા જઈ સામે ચાલીને મોતને વહાલું કરનાર કાઠીની વાર્તા 'હીપો ખુમાણ' જેવી વાર્તાઓમાં ઘોડી અને તેનાં અસવારોની પરાક્રમકથાઓ અબોલ પશુઓની બહાદુરી સામે ભાવકને નતમસ્તક કરી દે છે. 'ઘોડી અને ઘોડેસવાર' વાર્તામાં પોતાનાં અસવારનાં પરિવારને શેત્રુંજીનાં પૂરમાંથી બચાવવામાં ત્રણ વખત નિષ્ફળ ગયેલી માણકી ઘોડીનાં અંતિમ મરણિયા પ્રયાસનું વર્ણન જુઓ :

" "માણકી ! બાપ ! આંહીં અંતરિયાળ રાખીશ કે શું ?" કહીને ચોથી વાર એડી મારી. માણકી તીરની માફક ગઈ. ભેડાની ઉપર જઈ પડી. કૂવામાંથી બોખ નીકળે તેમ કાઠિયાણી અને એના બાળક સહિત હેમખેમ ત્રાપો કાંઠે નીકળી પડ્યો. 'રંગ આપા ! રંગ ઘોડી !' એમ કિકિયારી કરતાં માણસો ટોળે વળ્યાં. આપા માણકીને પવન નાખવા મંડ્યા. પણ માણકીને હવે પવનની

[4] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ; પૃ. 71

જરૂર નહોતી : એની આંખો નીકળી પડી હતી, એના પગ તૂટી ગયા હતા, એના પ્રાણ છૂટી ગયા હતા."[5]

આવા તો શ્વાસ થંભાવી દે તેવાં અનેક વર્ણનો, અનેક ઘટનાઓ રસધારનાં પાને-પાને આલેખાયા છે. સોરઠ ધરાનાં વીરોનાં પરાક્રમોની સાથે ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમનો સુયોગ આ વાર્તાઓને વધુ રસાળ બનાવે છે. દરેક વાર્તાને લગતાં દુહાઓ તેનાં અર્થ સાથે લેખકે અહીં મૂક્યા છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગને અનુરૂપ પ્રચલિત લોકગીત પણ વાર્તાનાં અંતે લેખકે ઉપલબ્ધ કરાવ્યા છે. એક જ પ્રસંગ એકથી વધુ ઐતિહાસિક પાત્રો સાથે સંકળાયેલો હોય તો એનો ઉલ્લેખ પણ લેખક કરતા જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની આ ધરતીના વિવિધ રસોને આસ્વાદવામાં સ્હેજ પણ અગવડ ભાવક ન અનુભવે તેનું લેખકે ધ્યાન રાખ્યું છે. આ બધું સૌરાષ્ટ્ર આખામાં ભટકીને લેખકે પોતે અગવડો વેઠીને એકત્ર કર્યું છે ને જો આ સમયસર ભેગું કરીને ન સચવાયું હોત તો કેવડું મોટું નુકશાન પ્રજા તરીકે વેઠવાનો વારો આવેત, એ તો સમય જ કહી શકેત. ઝવેરચંદ મેઘાણીના આ સંપાદનનાં ભગીરથ કાર્યને બિરદાવતા 'કંકાવટી' સંગ્રહ સંદર્ભે વાર્તાકાર ધૂમકેતુ યોગ્ય જ કહે છે :

"આજથી પચીસ-પચાસ વર્ષે મૂળ કાઠિયાવાડ- ગુજરાતમાંથી બહાર નીકળેલાં પણ પછી તો સંસ્કારે ને સંગે પરદેશી થયેલાં ગુજરાતી કુટુંબો 'જાપાનીસ ફેરી ટેઈલ્સ' કે કંઈક એવું લઈને અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરી છોકરાંને સમજાવવા બેસશે, તે વખતે આવો એકાદ સંગ્રહ 'સંસ્કૃતિની એકતા' સાચવવામાં કેટલી મદદ કરશે એ અનુમાન કરવામાં જ આ પ્રયાસની સફળતા થઈ ચૂકે છે."[6]

'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' જેવાં ઝવેરચંદ મેઘાણીના લોકસાહિત્યનાં સંપાદનો ધૂમકેતુના ઉપરોક્ત અનુમાનને સાચું ઠેરવે છે. અહીં આપણે 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માંથી માત્ર શૌર્યકથાઓને આધારે જ રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ 'સૌરાષ્ટ્રની

[5] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ; પૃ. 76

[6] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (2014); 'લોકકથા સંચય'; પુનર્મુદ્રણ 2019; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી - ગાંધીનગર; પૃ. 346

રસધાર'નાં પાંચેય ભાગમાંથી પસાર થનાર અનુભવશે કે માત્ર શૌર્યની કથાઓ જ રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ખપ લાગે તેવી આલેખાઈ છે -એવું નથી. આવો જ એક અલગ અભ્યાસ દિલાવરીની કથાઓ, શીલ અને સ્વાર્પણની કથાઓ કે પ્રેમકથાઓ સંદર્ભે થઈ શકે. વિશિષ્ટ વિષયોનાં આધારે અલગ તારવેલી તે વાર્તાઓ પણ અંતે તો ભાવકને પોતાના અનોખા પૂર્વજોનાં પરિચયમાં મૂકે છે અને તેનામાં વિશિષ્ટ ગુણનું સિંચન કરવા પ્રેરણારૂપ બને છે. અહીં 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની શૌર્યકથા નિમિત્તે થયેલો આ અભ્યાસ અન્ય લોકવાર્તાઓનાં રાષ્ટ્રનિર્માણની દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ માટેની દિશા ખોલી આપે છે. છેલ્લે ઝવેરચંદ મેઘાણીના જ 'પ્રાંતિક અભિમાનનો આદર્શ' શીર્ષકથી 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માં મૂકેલાં નિવેદનને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં આ સંગ્રહની ભૂમિકા સંદર્ભે જોઈએ :

"સોરઠી ઈતિહાસનો પ્રત્યેક આશક આ એક એક ઘટનામાં કેવળ પોતાના પ્રતાપી ભૂતકાળને વાંચશે એટલું જ નહિ, પણ દેશદેશના વીરત્વ વચ્ચેના સમાનતાના સંદેશ ઉકેલી વિશ્વપ્રેમનો ઉત્સવ માણી શકશે. એ માણવાની દ્રષ્ટિ ખીલવવામાં જ આ યત્નની સાર્થકતા છે. અન્યને ઉતારી પાડનારું પ્રાન્તિક મિથ્યાભિમાન આપણને ખપતું નથી. ભૂતકાળની મગરૂબી એ જો પ્રતાપી ભવિષ્યનું બીજારોપણ ન હોય, તો એની કિંમત જ નથી. સૌરાષ્ટ્રના તરુણોની છાતી ફૂલો - એટલી પહોળી ફૂલો, કે એમાં વિશ્વભરના લોકજીવનનું માહાત્મ્ય સમાય; ... સૌરાષ્ટ્રનો નિવાસી હરકોઈ સંસ્કૃતિના ભક્તોની વચ્ચે જઈને હિંમતથી બોલી શકશે, કે ઈંગ્લન્ડ, ગ્રીસ અને રોમની તવારીખોની જોડમાં બેસી તેવી ઘટનાઓ મારી ભૂમિ પર બનેલી છે..."[7]

આમ, ઉપરોક્ત નિવેદનને આધારે વિશ્વપ્રેમનો ઉત્સવ માણવાની દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ અને પોતાની ભૂમિ માટેનાં આત્મગૌરવની જાગૃતિ જેવાં આ સંપાદન માટેનાં મૂળ ઉદેશ્યને ધ્યાનમાં લેતાં આપણે કહી શકીએ કે ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' રાષ્ટ્રનિર્માણમાં વિશિષ્ટ યોગદાન આપનાર નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

[7] ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (2014); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2020; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી -ગાંધીનગર; પૃ. [19]

સંદર્ભ :

૧. ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (1997); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2006; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય -અમદાવાદ.

૨. ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (2014); 'લોકકથા સંચય'; પુનર્મુદ્રણ 2019; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી -ગાંધીનગર.

૩. ઝવેરચંદ મેઘાણી - સં. જયંત મેઘાણી; (2014); 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' (સંકલિત આવૃત્તિ); પુનર્મુદ્રણ 2020; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી -ગાંધીનગર.

Mental Health of Youth in Joint and Nuclear Families

Kalyani D. Pandya
Research scholar, Shamaldas Arts College, Psychology department, Bhavnagar

ABSTRACT

This study was conducted to investigate the difference in mental health among youth. The purpose of the present research was to examine the impact of joint and nuclear families on youth in today's times. A total of 120 samples of youth were taken from Bhavnagar city in Gujarat. Their samples were taken along with the data collected with the help of 'Mental Health Inventory'. This inventory was constructed by Dr. A.K.Shreevastav and Dr.Jagdish (1982). The original Hindi inventory was translated in Gujarati and standaraized by Bhavna Thummar (2009). The data was used to obtain the mental health measurement of the subjects. The result show that there is significant difference in boys and girls (F = 20.60). There is not significant difference between mental health among youth living in joint and nuclear families (F = 1.47). There is not significant difference between gender and family type on mental health (F = 1.20).

Key Words : Youth, Joint and Nuclear Families, Mental Health

1 INTRODUCTION

Our life is full of struggles and happiness. In which the effect of multiple factors and its result on the mental health of person is seen. We are living in an era where material tools will be very easily available but our life style, our health awareness will be very effective to achieve good health. One of the biggest challenges for today's youth is maintaining their mental health. Increasingly mobile and adopting the culture of others, we have lost our own existence, which is the reason why today's man feels alone even though he is with a social group, a family group. He can not easily express himself in front of others and he dose not understand what unity, love , union or connection is by being in harmony with himself. Values towards family members are seen decreasing in them. Man being a social animal cannot live alone, today due to the increasing trend of nuclear family, living his life automatically, he suffers from many mental problems.

1.1 What is mental health?

The world health organization (WHO) conceptualizes mental health as a " State of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, Can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruit-Fully, and is able to make a contribution to his or her community."

"Psychological well-being and mental health of students" Jagad,H.M.(2020). A total of 120 sample (type of family and gender) were taken in the study, the result shows that, In respect of type of family and gender, the difference between averages regarding mental health is not significant. Therefore hypothesis is accepted.

Lezin et al. (2004) defined parent child connectedness as the quality of the emotional bond between parent and child and the degree to which this bond is both mutual and sustained over time.

'Mental health of college students' Makvana,B.J. (2019). In this research the sample was stratified random method total 60 samples. The result show that (t = 9.47) the difference in overall mental health between boys and girls students was significant.

Although people is almost unaware of the increasing prevalence of mental health problems, even today various organization are seen working to creat awareness, although it is a personal responsibility of human being, we are not trained to make mental health prosperous. In the 21st century epidemics like corona have established a perspective on health and family relationships among people.

2 METHODOLOGY

(1) Objectives

The present study was, hence, undertaken with the following objectives.

1) Measuring mental health in boys and girls in context of gender.
2) Measuring mental health among youth living in joint and nuclear families in relation to family type.

(2) Variables

The implications of the present research are as follows.

(1) Independent variables

A) Gender A1 = Boy

A2 = Girl

B) Family type B1 = Joint

B2 = Nuclear

(2) Dependent variables

Achiveved mental health scores among youth living in joint and nuclear Families.

(3) Hypothesis

The following things of hypothesis have been formulated for the investigation, here researcher builds a null hypothesis.

1) There is no significant effect of gender between mental health in boys and girls.
2) In terms of family type, there is no significant effect between mental health among youth living in joint and nuclear families.
3) There was no significant effect between gender and family type on mental health among youth.

(4) Research Designs

Table No – 1

A table of sample distribution

Variable	Gender		Total
Family type	Boy	Girl	-
Joint	30	30	60
Nuclear	30	30	60
Total	60	60	120

(5) Sample

In the present research, a total sample of 120 boy and girl living in joint and nuclear families of Bhavnagar city was selected by simple random sampling. In which 60 boy and girl were taken.

(6) Tools

For collecting the data, the following tools were used.

(a) Personal in formation sheet developed by researcher was used to collect information about types of gender, types of family etc.

(b) Mental Health inventory

The inventory was developed by Dr.A.K.Shreevastav and Dr.Jagdish (1982). To measure the mental health here is the information about the inventory, The7 original Hindi inventory was translated in Gujarati and standardized by Bhavna Thummar (2009). This inventory divided in six important area s of mental health in this inventory 56 questions. Each question has four options. It is sequence in this always, often, sometimes, and never to get target group has to choose any one option after data collection. It is analysed and finds the solution.

Reliability

To decide reliability of this inventory by Dr. A.K.Shreevastav and Dr. Jagdish (1982). The reliability of mental health inventory by split - half method is r = 0.73 (N = 600).

The original Hindi inventory was translated was into gujarati by Bhavna Thummar (2009). They take 100 samples and decide the reliability of this inventory by split – half method. To know the reliability of dimensional mental health inventory is r = 0.74.

Validity

To decide validity of this inventory by Dr.A.K.Shreevastav and Dr.Jagdish (1982). The validity of mental health inventory by construct validity is r = 0.57 (N = 600).

The original Hindi Inventory was translated into Gujarati by Bhavna Thummar (2009). While translating this inventory help of language exports and interdisplinary subject was taken according to there content in the final mental health inventory prepared not only this but we applied this test on 100 samples. The validity of mental health inventory by construct validity is r = 0.68. We found correlation significant.

(7) Procedure

The mental health inventory has six areas (1) Positive self evaluation, (2) Perception of reality, (3) Integration of personality, (4) autonomy, (5) Group oriented attitude, (6) Environmental mastery. To ask him to if they agree with this mental health inventory is to measure the four options, 'Always', 'Often', 'Sometimes' and 'Never'. 56 questions and positive is to be scored 1,2,3, and 4. Negative is to be scored as 4,3,2, and 1. The maximum is arrived at 224 and minimum score of 56 in this inventory. It is interpreted that higher the area of value attained the quantum of mental health is less and the lower the area of value attained, the quantum of mental health is more.

3 RESULT

Table No – 2

Summary of analysis of variance for mental health in youth of joint and nuclear families.

Source of Variation	Sum of Square	df	Mean sum of square	'F' Ratio	Level of significant
A(Gender)	10.22	1	10.22	20.60	0.01
B (Family Type)	310.42	1	310.42	1.47	N.S.
A x B	175.18	1	175.18	1.20	N.S.
Wss	24422.18	116	210.54	-	-
Tss	24918	119	-	-	-

N.S.=Not Significant

Table No – 3

Table showing the mean difference in mental health level with respect to gender.

Gender	Sample	Average	Average Difference
Boy	60	176.55	
Girl	60	177.13	0.58

Table No – 4

Table showing the mean difference in mental health level with respect to family type.

Family Type	Sample	Average	Average Difference
Joint	60	178.45	
Nuclear	60	176.84	1.61

4 DISCUSSION

The present study was to examine mental health of youth. On examining independent, joint and internally joint effect of two independent variables, the result were obtained.

In reference to gender, the gender of youth may be anyone boy or girl it affects on mental health. Here 'F' ratio is (20.60). That said hypothesis is not accepted. The difference of mean between mental health of boy and girl is (0.58) both of these amount to mental health because some variables. Boys and girls feel their youth age on their mental health because girls become mature earlier than boys. Perhaps there is a difference between boys and girls mental health. Apart from this, the impact of the environment on an individual is seen differently on everyone, hence there are difference in the mental health of everyone. The social philosophy of life i.e. Social feeling, love is also very important matter (Garrett-1968).

There is not significant difference between family type there for the hypothesis is accepted ie. Type of gamily of youth and gender may be anyone, but there is difference between their mental health. There is mutal relationship between mind and body. The will power of individual is cultivated fast due to healthy body, meaning thereby that it seldom happens that any individual will be fully organized each time in each situation (Pancholi,H.D.- 2009).

There is not significant difference between gender and family type, there for the hypothesis accepted. The being morally adult, he/she can become an appropriate guide to themselves. Further it can be said that the type of family of student or gender is not a bar in mental status of students, because it can be that the student has capacity of proper special reactionary conduct in view of students own thought process and external elements working in his/her position (Mathur,S.S – 1985). Here is my result matching the above result.

Based on the above result, it can be said that race has an effect on mental health because there are individual differences when it also shows that the prevalence of the nuclear family is increasing today, and that there is no relationship between family type and mental health when parenting is an important contribution of parents and needs are met.

5 CONCLUSION

1) The mean difference between mental health of boys and girls with respect to gender is significant.
2) Mean difference between mental health among youth living in joint and nuclear families with respect to family type are not significant.
3) Mean differences between mental health among youth with respect race and family type are not significant.

6 REFERENCES

1. **Jagad,H.M. (2020).** *' psychological well-being and mental health of students',* The International journal of Indian psychology, ISSN – 2348-5396, Volume 8, p – 438-439.
2. **Kamdar,B.J. (2016).** *'An analytic study on mental health, stress tolerance and Psychological well-being of undergraduate and postgraduatstudents Using Facebook and Whatsapp'.* Unpublished research Thesis, M.K.Bhavnagar University, Bhavnagar. Page no – 191 & 380.
3. **Kamdar,N.H. (1997).** *' Personal Adjustment Psychology'*. R.Ambani & com., Rajkot.
4. **Makvana,B.J. (2020).** *' Mental health of college students'.* International journal of Indian psychology, ISSN- 2348-5396, volume-8 p – 37 & 38.
5. **Mathur,S.S. (2005).** 2nd Ed, *' Health psychology',* Vinod pustak mandir Agra, pp – 46-61.
6. **Parekh,S.C. and Dixit,H.K. (1995).** 1st Ed, *' A statistical testing in psychology Researches',* Champa publishing, Junagadh.
7. **Parmar,S. & Singh,K. (2018).** *' Youth and Emotional maturity',* Research Paper, National conference on Role of social sciences for well-Being on the globe, March-2018, Mahesana, Gujarat. Pp-83.
8. **Shah,A.S. (2012).** 2nd Ed,*' Health Psychology',* parshwa publication, Ahemdabad, Gujarat. P-54.
9. **Shreevastav,A.K. & Jagdish. (1982).** *'Mental Health Inventory',* Agra, Pp – 1 to 9.
10. **Vicki,S. & Sheldon,C. (1996).** *' Social support and adjustment to cancer: Reconciling Descriptive, coreqational & intervention Research',* Health psychology, vol-15, p-135 to 148.
11. **Vhora,A. (1999).** 1st Ed, *' Mansik Svasthy aur Manochikitsa',* Arya Publishing, Delhi. P-19.

38

ગ્રહણરાત્રી નવલકથામાં લોકપ્રિયતાના તત્વો

*અકરમ રહીમભાઈ ડેરૈયા, પીએચ.ડી શોધછાત્ર,
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી
[1]ડૉ.નીતિનભાઈ ભીંગરાડીયા, ગુજરાતી વિભાગ, લોકસેવા મહાવિદ્યાલય, લોકભારતી સણોસરા

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રથમ પ્રમુખ મોહમ્મદ વલીભાઈ માંકડ લોકપ્રિય નવાકથાકાર તરીકે જાણીતા છે. તેમની પાસેથી 'કાયર' (૧૯૬૫), 'બે ખરાબ જણ' (૧૯૬૮), 'ગ્રહણરાત્રી'(૧૯૭૧), 'બંધનગર' (૧૯૮૬), 'અશ્વદોડ' (૧૯૯૩) જેવી અનેક નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. નવલકથાઓ ઉપરાંત વાર્તા, નિબંધ, બાળવાર્તા, અને અંતુવાદ પણ તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે ગુજરાત સમાચારમાં 'કેલિડોસ્કોપ' નામની લોકપ્રિય કોલમ ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવી હતી. મોહમ્મદ માંકડ લોકપ્રિય નવલકથાના સર્જક તરીકે ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં ખૂબ પ્રિય છે. ધારાવાહી નવલકથા રૂપે વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થતી એમની નવલકથાઓએ વાચકવર્ગમાં ખૂબ આકર્ષણ લગાડ્યું હતું એનું મુખ્ય કારણ એમની કથાઓ રહસ્યકથાઓ હોય છે. એક પછી એક રહસ્ય કૃતિમાં ઊભા કરી, વાચકનું કુતૂહલ જાળવી રાખવામાં તેઓ કુશળ છે. ૧૯૭૧માં પ્રગટ થયેલી 'ગ્રહણરાત્રી' પણ આ કારણે જ લોકપ્રિય નવલકથા બની રહે છે.

ગ્રહણરાત્રી નવલકથામાં લોકપ્રિયતાના તત્વોનો ઉપયોગ કરી કથાને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયત્નો લેખકે કર્યા છે.

કથામાં ચોરી,ષડયંત્ર,રહસ્ય,ખૂન,આત્મહત્યા,પ્રણય,સંઘર્ષ,વિસ્તૃત વર્ણન આદિ લોકપ્રિય તત્વો જોવા મળે છે. જેને કારણે વાચકની ઉત્સુકતા જળવાઈ રહે છે. કેટલીક જગ્યાએ લેખકની ઉતાવળ કથાને કંટાળાજનક બનાવી મૂકે છે. પરંતુ નંદલાલના મૃત્યુની ઘટનાને રસમય બનાવી ભાવકના રસમાં વધારો કરી શકાય છે. એક પછી એક બનતી રહસ્યમય ઘટનાઓ લોકપ્રિય નવલકથાનું લક્ષણ બની રહે છે. આ નવલકથામાં પણ શીર્ષકથી લઈને અંત સુધી અનેક નાના મોટા રહસ્યમય પ્રસંગો જોવા મળે છે. કેટલીક જગ્યાએ લેખક તરત જ રહસ્ય ઉદ્ઘોષિત કરી દે છે. લોકપ્રિય કથામાં કોઈ રહસ્ય તરત જ છતું ન થઈ જાય તેની તકેદારી રાખવી પડે છે. જેથી વાચકની રુચિ જળવાઈ રહે. વાંચતી વખતે વાંચકને મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય એવી ઘટનાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વાચકની ઉત્કંઠાની પરાકાષ્ઠાનું ધ્યાન રાખવામાં આવે

છે. અહીં લેખક વાચકના મનમાં અનેક રહસ્યમય પ્રશ્નો ઊભા કરે છે અને તરત જ તેના જવાબો પણ આપી દે છે.

નવલકથામાં આવતા રહસ્યો

અહીં કથાનો અંત કહી કથાનો આરંભ કરવામાં આવે છે. જે ઘણી રસપ્રદ બાબત જણાય છે. કથાના આરંભમાં જ કિસન વિશે વાત કરી નંદલાલના મૃત્યુની વાત કરવામાં આવે છે. અને 'નંદલાલ મૃત્યુ પામ્યો.' આ વાક્ય પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. કોઈથી ન મરનાર નંદલાલ બકડો કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો ? શા માટે માનીતા દીકરા જેવા કિસને નંદલાલની હત્યા કરવી પડી ? આ રીતે રહસ્ય ઊભું કરી લેખક ભૂતકાળમાં જઈ કથાની શરૂઆત કરે છે. ત્યારબાદ જેઢસુર-મોહિનીની વાત અધવચ્ચમાં જ છોડી કિસન ચાલ્યો જાય છે.અને મનમાં વિચારે છે હવે મોડું શા માટે ? હમણાં જ કામ પતાવી દઉં.અહીં ફરી પ્રશ્નો ઉભો થાય છે. અચાનક કિસનને કયું કામ પતાવી દેવાની ઉતાવળ આવી છે ? ત્યાં ભાવક કલ્પી શકે છે અને એ કલ્પના સાચી પણ નિવડે છે.નંદલાલની હત્યા કરવાના વિચારો જ કિસનના મનને ઢંઢોળી રહ્યા હતા.અહીં જેઠસુર-મોહિનીની વાત પણ નિરર્થક બની રહેતી નથી.તેમાં પણ જેઠસુરની દુખતી નસનું કારણ રૂપા બને છે. કિસન કોણ છે ?તે નંદલાલને કેમ મારવા માંગે છે ? આ રહસ્યસ્ફોટ લેખક બીજા જ પ્રકરણમાં તરત જ કહી દે છે. જેને કારણે આગળ શું થશે તે જાણવાની વાંચકની તીવ્ર ઈચ્છા શમી જાય છે. જો લેખકે આ રહસ્ય અંત સુધી છુપાવી રાખ્યું હોત તો તે પણ કથાનું સૌથી મોટું અને રસપ્રદ રહસ્ય બની શકત. અન્ય નાના રહસ્યો પણ જોવા મળે છે.નંદલાલની મેડીની સામેનું ખંઢેર રહસ્યમય સ્થળ બતાવવામાં આવે છે. કિસન એ ખંડેરને જોયા કરે છે. અને એ ખંડેરને જોતા જ તેની આંખોમાં ભાવોના વમળ રચાય છે. આ ખંડેર સાથે કિસનનો શું સંબંધ હશે ? એવો રોચક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.પરંતુ શાંતિલાલના ભૂતકાળનું પૂરેપૂરું ઉલ્લેખન કરી લેખક તેનો ઉત્તર પણ તરત જ વાચકને સામે મૂકી આપે છે. ઉપરાંત નંદલાલનું તો વ્યક્તિત્વ જ રહસ્યમય રહ્યું છે. તે શું વિચારે છે ?શું કરવા માંગે છે ? શા માટે કરે છે ? તેનો ખ્યાલ વાચકને,તેના પરિવારના સભ્યોને કે ગામવાળાને પણ આવી શકતો નથી. બીજા પ્રકરણમાં જ નંદલાલ પોતાના પુત્ર મનસુખને કોઈ ખાનગી કામ માટે બોલાવે છે. આ કયું ખાનગી કામ હશે ? તેની ધારણા ઘરનું કોઈ સભ્ય કે ચોવીસ કલાક નંદલાલ સાથે રહેતો કિસન પણ લગાવી શકતો નથી. કથામાં આગળ વધતા અંતુનો કાગળ,તેનું ઘરે પરત આવવું,નંદલાલના વિચારોનું વમળ,બધાને સરખે ભાગે મિલકત આપવાનો નિર્ણય,રૂપા અને કિસનને પરણાવવાનો

નંદલાલનો વિચાર - આ દરેક ઘટનાઓ રહસ્યમય જોવા મળે છે. નંદલાલે એક પછી એક લીધેલા નિર્ણયોની સ્પષ્ટતા કરે છે. પરંતુ અચાનક નંદલાલ આવા નિર્ણયો કરી રહ્યો છે તે રહસ્ય તો નવલકથાના અંત સુધી અંકબંધ રહે છે.આ ઉપરાંત જીલુ ખાચર અને વાસ્કુરની લડતમાં જીલુ ખાચરનો દુશ્મન સુરંગ ધાંધલ નંદલાલને વાસ્કુરનો પક્ષ રાખી તેને ન્યાય અપાવવાની વાત નંદલાલ સમક્ષ રજૂ કરે છે. ત્યારે પણ નંદલાલ સ્પષ્ટ રીતે ના કહી દે છે. "આમાં મને માફ કરો હું કુટુંબના ઝઘડામાં પડવા નથી માંગતો."આ તો અંદરનો ઝઘડો છે. આમાં તો વકીલ જ સલાહ આપી શકે."(પ્રકરણ ૪) તેના આટલા વિવેક ભર્યા જવાબમાં પહેલાના નંદલાલનું વ્યક્તિત્વ તો ક્યાંય દેખાતું જ નથી. બધી માયા છોડી દેવી હોય અને સન્યાસી થઈ જવું હોય એ મુજબનું વર્તન નંદલાલનું જણાય છે. અને અંતે પોસ્ટમોર્ટમનો રિપોર્ટ તથા નંદલાલે લખેલો પત્ર તેના આ બદલાયેલા વર્તનના જવાબ આપે છે. નંદલાલને કેન્સરની બીમારીએ તેના સ્વભાવને અને તેના જીવનને બદલી નાખ્યું હતું. નંદલાલના પત્ર દ્વારા ભાવક અને તેના પરિવારના સભ્યો સામે બદલાયેલા રહસ્યમય વર્તનનો તેના મોતના અસલ કારણનો પડદો ઊઠી જાય છે. આમ અહીં શું ખરેખર નંદલાલ ગોળી વાગ્યા પહેલા જ મૃત્યુ પામ્યો હતો ? તેને કેવી રીતે મારવામાં આવ્યો હતો? જો કિસનની ગોળીથી એનું મૃત્યુ થયું ન હોય તો તેને કોણે માર્યો હતો ? આ રહસ્ય કથાનું મુખ્ય અને રોચક રહસ્ય બની રહે છે. નંદલાલની આત્મહત્યા,તેનો પોસ્ટમોટમ રિપોર્ટ,તેનો લખેલો અંતિમ પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ કરી લેખક ભાવકને વિસ્મયને સંતુષ્ટ કરી શક્યા છે.

નંદલાલનો દીકરો અનંતરાય પણ નંદલાલ જેવો ભેદી જ છે. ગામ લોકોની કે નંદલાલના ઘરના વ્યક્તિઓની વાતોથી જાણ થાય છે કે અનંતરાય ઘર અને સ્થાનકપુર છોડીને ગયો ત્યારે તેના પિતા સાથે ઝઘડો કરીને તેની સામે છરી ઉગામી હતી. અને અંતુએ કયા કારણોસર નંદલાલને મારવા છરી ઉગામી હતી ? પરંતુ વર્ષો પછી કઈ વાતનો ફેંસલો કરવા ઘરે પાછો આવે છે ? નંદલાલ રાજગઢ જઈ શું જાણી આવે છે અંતુનું રાજગઢમાં એવું કયું રહસ્ય છુપાયેલું હતું. કયું પરાક્રમ હતું કે જેના કારણે નંદલાલનું નાક કપાયું હોય એમ અનુભવે છે. અને અંતુ જમેયો લઈને પિતા પાસે ફેંસલો કરવા અચાનક શું જોઈને પાછો ફરી જાય છે? અંતુના જીવનના આ દરેક પ્રશ્નોના ઉત્તર લેખક તેના ભૂતકાળનું વર્ણન કરી મેળવી આપે છે. અસંસ્કારી,ગુંડા જેવો અંતુ જ્યારે સ્થાનકપુર ગામ છોડી જાય છે ત્યારે અનેક ખરાબ કામ,ખરાબ સોબતો પછી માધુરી નામની છોકરી સાથે એને પ્રેમ થઈ જાય છે. માધુરી ટી.બી.થી પીડાતા અંતુની સેવા કરી આ રોગથી મુક્તિ અપાવે છે. પરંતુ પોતે આ રોગને આમંત્રણ આપી બેસે છે. જો કે તેને ટી.બી. જ છે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. રાજગઢની લોજમાં મરણ

પથારીએ પડેલ પોતાની પત્ની માધુરી માટે અંતુ પિતા પાસે પૈસા માંગે છે.પરંતુ પિતા તેની કોઈ વાત પર વિશ્વાસ કરતા નથી અને માધુરી અંતુની પત્ની નથી. તેમજ અંતુને માધુરી સાથે મોજ -શોખ કરવા પૈસા જોઈએ છે તેમ માની બેસે છે. તેથી અંતુનો ગુસ્સો તેનો જૂનો તામસી સ્વભાવ ફરી ડોકિયું કરવા તત્પર રહે છે.

નવલકથાના શીર્ષકમાં જ કથાની મુખ્ય ઘટના તેમ જ મુખ્ય રહસ્ય જોવા મળે છે ગ્રહણરાત્રી એટલે નંદલાલના મૃત્યુ વખતની અંધારી રાત્રી. આ એક રાત્રીની ઘટના જ ખૂબ રોચક રહી છે. આ વરસાદી રાત્રે રૂપાએ એવું તે શું જોયું કે તેનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ? આ રાત્રે મૂંઝાયેલ અંતુ કોનો પડછાયો જોઈ પાછો ફરી ગયો ? અંધારી રાત્રે જગદીશ કોને જોઈને ડઘાઈ ગયો ? અને અંતુ,જગદીશ,કિસન,મનસુખ અને રૂપા આ પાંચે કોઈને કોઈના પડછાયા જોઈ ગભરાઈ જાય છે. નંદલાલના મૃત્યુની આ ઝેરી અંધારી રાતમાં જગદીશ,કિસન,મનસુખ અને અંતુ ત્યારે કોઈને કોઈ સ્વાર્થ અર્થે નંદલાલ ને મળવા ઉપડ્યા છે જેમાં ગોળીનો અવાજ દરેકના હૃદયના ધબકારા વધારી દે છે. આ રાત્રીની ઘટનાનું વર્ણન ખૂબ રોચક અને રહસ્યમય નિવડે છે. અંતે ભાવકને દરેક પરિસ્થિતિના ગૂંચવાડા લેખક ઉકેલી આપે છે. પરંતુ કિસન નંદલાલને ત્યાં નોકરી શું કામ કરતો હતો? અને નંદલાલે જીલુ ખાચર સાથેના બધા કેસ કેમ માંડી વાળ્યા ? આ બે રહસ્યો ગામ લોકો માટે તો રહસ્ય છે જ તે આ હકીકત જાણી શકતા નથી.

ગ્રહણરાત્રીમાં ખૂન, આત્મહત્યા, મારામારી, ચોરી, ષડયંત્રો, છળકપટ, સંઘર્ષ

ગ્રહણરાત્રી નવલકથામાં સ્થાનકપુર ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે અને સ્થાનકપુર ગામમાં મારામારીની ઘટનાઓની તો કોઈ નવાઈ જ નથી. દિવસ દરમિયાન એવો નાનો મોટો પ્રસંગ સાંભળવા ન મળે તો લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય. અલબત્ત આવા પ્રસંગો માત્ર વર્ણનમાં જ આવે છે. અને ભૂતકાળમાં ઘટી ગયેલી ઘટનાઓ કહેવાય છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ એ દેહા,લધરો,તળસી શેઠ વગેરે વ્યક્તિઓના કિસ્સા સાંભળવા મળે છે. અને લેખક એ રીતે જ સ્થાનકપુર ગામનો પરિચય કરાવે છે. આવું ગામ હતું. જ્યાં ખૂન-ખરાબા,મારામારી,ચોરી,લૂંટફાટ ચાલ્યા જ કરતી. 'સ્થાનકપુરમાં તો જાગે એ જીવે ઊંઘે એ મરે.'(પ્રકરણ 1) આ પ્રકારની કહેવત પડી ગઈ હતી. કોઈ જમીન બાબતે, કોઈ ચોરી બાબતે, કોઈ ધંધા બાબતે એકબીજા સામે મારામારીએ આવી જાય અને ખૂન પણ કરી નાખે એવી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

નંદલાલનું પણ ખૂન થયું છે તેના ખૂન પાછળના અનેક કારણો અને પાત્રોને લેખક ઊભા કરે છે.પરંતુ અસલમાં તો આપઘાતની ઘટના બની રહે છે. નંદલાલ કેન્સરની બીમારી

સામે ઘૂંટણ ટેકવતો નથી અને જાતે જ ઝેર પી આત્મહત્યાનો રસ્તો અપનાવે છે. આ ઉપરાંત નંદલાલને પોતે જ ગોળી મારી છે, રૂપાના દાદાને મારી હવે મારે રૂપા સાથે જીવન કેવી રીતે વિતાવવું આવા વિચારો કરતો કિસન રૂપા સાથે દગો કરવાની ભાવના અને ખૂન કર્યાની સજા ભોગવવા ગોમા નદીમાં ઝંપલાવી આત્મહત્યા કરવા જાય છે. પરંતુ પાણીમાં તેને પોતાનો બીજો પડછાયો દેખાય છે. જે તેને કહે છે કે તારી પાછળ રૂપા પણ આત્મહત્યા કરશે. આમ, કિસનને રૂપાનો વિચાર આવતા તે આત્મહત્યાનો નિર્ણય છોડી પોલીસ સ્ટેશનને ગુનો કબુલ કરવા પહોંચે છે.

નવલકથામાં ઘણા કાવતરા-ષડયંત્રો પણ જોવા મળે છે. પ્રકરણ નવમાં કિસન જીલુ ખાચરના હથિયાર ચોરવાનું ષડયંત્ર રચે છે. જેમાં તેની સુંદર યોજના સફળ પણ રહે છે. ષડયંત્રો રચવામાં મનસુખની પત્ની પ્રભા આગળ રહે છે. અંતુ પાછો ફરે તો મિલકતમાં આધાપાછી થઈ જાય તેથી સસરાની સેવા કરવામાં કોઈક કસર રાખતી નથી. કારણ કે અંતુ ઘર છોડીને જતો રહ્યો છે, જગદીશને નંદલાલે રાજકોટ મોકલી દીધો છે. તેને કોઈ પુત્ર પણ નથી. પ્રભા એમ માને છે કે પોતાનો પુત્ર ગૌતમ એકલો જ આ બધી જ મિલકતનો હકદાર છે. અચાનક અનંતરાયને પાછો ફરતો જોઈ તેના વિરુદ્ધ જગદીશના કાન ભરે છે. જેથી પિતા સામે મિલકત બાબતે જગદીશ દલીલ કરી શકે. અને જગદીશ પિતાનું અપમાન કરે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન ન કરે એટલે નંદલાલ તેને પણ મિલકતમાંથી બાકાત કરે. તે અનસુયાને પણ ચડાવે છે જેથી એઅસંસ્કારી વહુ સાબિત થાય. અલબત્ત પ્રભાના આ ષડયંત્રો વિફળ રહે છે. જીલુ ખાચર પણ તેના આઈબાની મિલકત ન ગુમાવી બેસે માટે આઈબાના ખોવાયેલા પુત્ર વાસ્કુરને નકલી આઈબા સાથે મુલાકાત કરાવી વાસ્કુર તેનો પુત્ર નથી એમ સાબિત કરાવી તેને ભગાડી મૂકે છે. તેની સાથે છળકપટ કરે છે. તેની આ યોજનામાં તે સફળ પણ થાય છે. કિસન દ્વારા રચાયેલ નંદલાલને મારવા માટેનું ષડયંત્ર તો નવલકથાનું મુખ્ય ષડયંત્ર બની રહે છે.

અહીં ચોરી જેવા સાહસભર્યા કાર્યો પણ જોવા મળે છે શરૂઆતમાં સ્થાનકપુર ગામના પરિચયમાં હરીચંદ શેઠને ત્યાંની ચોરીનો પ્રસંગથી માંડીને કથામાં જીલુ ખાચરને ત્યાં કિસને કરેલી હથિયારોની ચોરીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જીલુ ખાતરને ત્યાં કિસન દ્વારા હથિયારોની ચોરીની ઘટના રસપ્રદ બની રહે છે. કિસન સાડી પહેરી જીલુ ખાચરની કામવાળી જંબુ જેવો વેશ ધારણ કરીને ચોરી કરે છે. જીલુ ખાચરનો માણસ ઓઘો તેને જોઈ પણ જાય છે. પરંતુ કિસનને ખરેખર જંબુ સમજી ગફલત ખાઈ જાય છે. અને 'આ જંબુડીને સાલીને નિરાંતે જ નથી.' તેમ કહી

વાત પડતી મૂકે છે. છેવટે કિસન ચોરી કરવામાં સફળ રહે છે. આમ આ ઘટનાનું આલેખન રસપ્રદ જણાય છે.

નવલકથામાં સંઘર્ષનું તત્વ પણ જોવા મળે છે. બાહ્ય સંઘર્ષની સાથે આંતરિક સંઘર્ષ પણ એટલી જ તીવ્રતાથી નવલકથામાં રજૂ થયો છે. કિસન રૂપાને સાચા હૃદયથી ચાહે છે. પણ અન્યાયનો બદલો લેવા માટે થોડી ક્ષણ પૂરતો પ્રેમથી દૂર રહેવા મથે છે. પ્રેમ અને વેર વચ્ચે તેનું મન સંઘર્ષ કરે છે. છેવટે એક નબળી ક્ષણ આવી જાય છે અને તે નંદલાલને ગોળી મારવાનું સાહસ કરી બેસે છે. નંદલાલના મનનો સંઘર્ષ પણ અંતે તેને લખેલ પત્રમાં જોવા મળે છે. તે ઘરના દરેક સદસ્ય માટે વિચારે છે. અને સરખે ભાગે મિલકત આપે છે. અન્યાયનો ભોગ બનેલા કિસનને પણ તે ન્યાય કરે છે. પરંતુ ઘરનું કોઈ સદસ્ય તેમને સમજી શકતું નથી. આ ઉપરાંત નંદલાલ તથા જીલુ ખાચર વચ્ચેનો ઝઘડો,વાસ્કુર અને જીલુ ખાચરની તકરાર,નંદલાલ અને અંતુ વચ્ચે થતી ઉગ્ર બોલાચાલી, જગદીશની નંદલાલ સાથેની દલીલબાજી વગેરે જેવા પ્રસંગોમાં બાહ્ય સંઘર્ષ જોવા મળે છે.

ગ્રહણરાત્રિમાં પ્રણય

અહીં થોડું ઘણું પ્રણયનું પણ તત્વ વણી લેવામાં આવ્યું છે કિસન અને રૂપા વચ્ચે પ્રેમ હોય છે.પણ એ પ્રેમ નવલકથામાં એટલો બધો ઉપસી આવતો નથી. છતાં કિસનની માનસિક પરિસ્થિતિમાં તેના ઇરાદાના બદલાવમાં ક્યાંક ને ક્યાંક રૂપા સાથેનો તેનો પ્રેમ કારણભૂત બને છે. નંદલાલને મારવાના વિચારો રૂપાના પ્રેમને કારણે જ આવે છે. નંદલાલને ગોળી માર્યા પછી આપઘાત કરવાનો નિર્ણય રૂપાના કારણે જ કિસન ટાળે છે. પોતાની ગોળીથી નંદલાલ નું મૃત્યુ નથી થયું તે જાણ્યા પછી પણ રૂપાના દાદા હોવાને કારણે કિસનને એ ગુનો ડંખ્યા કરે છે. છેવટે પશ્ચાતાપ રૂપે તે પોતાનો જમણો હાથ ગુમાવી જાતે જ સજા ભોગવે છે. આ ઉપરાંત અંતુ અને માધુરીના પ્રેમનું આલેખન પણ જોવા મળે છે. અંતુના ચરિત્રચિત્રણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગામ છોડી ગયેલા વ્યસની અને ગુંડા અંતુ સાથે માધુરી પૂરેપૂરી વફાદારી નિભાવે છે. માધુરી જેવી કેટલીય છોકરીઓ સાથે અંતુએ મોજશોખ કર્યા છે. દારૂ,સિગરેટ પીને કેટલાય આડાઅવળા કામ કરતા અંતુને માધુરીનો પ્રેમ સારા રસ્તે ચડાવે છે. માધુરીનો પ્રેમ તેનું જીવન બદલી નાખે છે. ટી.બી. જેવા ભયંકર રોગ સામે અંતુ કરતાં વધારે માધુરી લડે છે.રાતદિવસ તેની સેવા કરી તેને સ્વચ્છ કરે છે. આખરે અંતુ લગ્ન કરી માધુરીને પોતાની પત્ની બનાવે છે. પરંતુ માધુરી જ્યારે મરણ પથારીએ પડે છે ત્યારે તેના ઈલાજ માટે પોતાનું સ્વાભિમાન,અહંકારને ત્યાગી અંતુ

પણ તેના પિતા નંદલાલ પાસે પૈસા માંગવા આવે છે. નંદલાલની મનાઈ સાંભળી તે માધુરીની ચિંતાને કારણે એની સામે લડવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે આમ,માધુરી અને અંતુનો પ્રેમ પણ કથામાં ઉલ્લેખનીય બને છે.

ગ્રહણરાત્રીમાં વર્ણન

મોટાભાગની લોકપ્રિય નવલકથાઓમાં વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. કોઈપણ સ્થળ,પાત્ર, વાતાવરણનું વર્ણન એવી રીતે વિસ્તારથી દર્શાવાય છે કે વાચક તેને કલ્પી અને અનુભવી શકે છે. પરંતુ અહીં લેખક ફક્ત સ્થાનકપુરના વર્ણનો વિસ્તારથી રીતે રજૂ કરે છે. કથા થોડીક રસિક બની હોય અને વારંવાર સ્થાનકપુરના લાંબા વર્ણનોને કારણે કથાની ગતિ અવરોધાય છે. અને કથા કંટાળાજનક લાગવા માંડે છે. તેઓ વારંવાર આ ગામ વિશે તથા તેના રહીશો વિશે અને ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાઓ વિશે એકની એક વાત શબ્દો બદલી કહ્યા કરે છે. ગામના બદલાયેલા રૂપનું વર્ણન જોઈએ-"ગામની આથમણી દિશામાં કોલાહલ ન હતો." (પ્રકરણ 1) અહીં રૂપાનું સપનું ,કિસનથી થયેલો બંદૂકનો અવાજ તેને લેખક હકીકત સાથે જોડીને નંદલાલના મૃત્યુની એ અંધારી રાતનું વર્ણન બંદૂકનો થયેલો અવાજ,વીજળીના ઝબકારા,પગલાંઓની આહટ,માણસના પડછાયા,ચૂપચાપ થતી દોડાદોડી,નંદલાલના ઓરડાનું દ્રશ્ય અને રૂપાની ચીસ આ દરેક બાબત લેખકે વિસ્તૃત અને રોચક રીતે વર્ણવી શક્યા છે.

ગ્રહણ રાત્રી નવલકથામાં ભાષાશૈલી

'ગ્રહણરાત્રી' નવલકથાને લોકપ્રિય બનાવવામાં એની સરળ, સ્પષ્ટ અને પ્રવાહી ભાષાનું યોગદાન મહત્વનું છે. મોહમદ માકંડે પ્રજાની નાડ બરાબર પકડી છે અને એ પ્રમાણે નવલકથામાં ભાષા પ્રયોજી છે. લેખક કાઠિયાવાડના છે ને નવલકથામાં પણ કાઠિયાવાડી બોલી સહજતાથી વાપરી છે. એમાં પણ ટૂંકા, સરળ અને સ્પષ્ટ વાક્યો દ્વારા તેમણે વાચકોને જકડી રાખ્યા છે. નવલકથામાં ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજી શબ્દો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે : કોર્ટ, હાઇકોર્ટ, સુપ્રીમ કોર્ટ, ડાયરેક્ટ રિક્રૂટ, ઇન્સપેક્ટર, ચાર્જ, સ્ટેટમેન્ટ, સાયન્સ, રિવૉલ્વર, પેન્ટ, શર્ટ, હેટ, પોઝિશન, લાઇસન્સ, રિપોર્ટ, પૉલિશ, પોસ્ટમોર્ટમ, એલર્ટ, વાઇન વગેરે. તો હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી અને ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો પણ ઘણે ઠેકાણે દેખા દે છે : ભાગ જાના, લે ગયા, કામ કરવાયા (હિન્દી), કાય ઝાલા, કુઠે ગેલા (મરાઠી), જખન રાબો ના... આમી દિન હોલે અબશાન...(બંગાળી), ખોજો, તમન્ના, ખૂન, ઉલઝન (ઉર્દૂ-ફારસી) વગેરે. રૂઢિપ્રયોગો (આભા બની જવું, ભીનુ સંકેલાઇ જવું), અલંકાર [રાજકોટની સડક અજગર જેમ ચાલી જાય છે, સમય પાણીની જેમ વહેતો હતો,

સ્થાનકપુરની ધરતી જાણે હાલકડોલક થઈ ગઈ, નંદલાલના પડછાયાએ આખા ઘરને જાણે ગ્રસી લીધું હતું અને કહેવત [રૂપિયો બોદો એમાં ગાંધીનો શું વાંક ?, સાઠી બુદ્ધિ નાઠી] તો આપણને નવલકથામાં ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો નવલકથાને લોકપ્રિય બનાવવા માટે લેખકે કોઈ કસર છોડી નથી. ને એટલે જ એમની ભાષા સરળ, સહજ અને પ્રવાહી રાખી છે.

39

આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયના પ્રવાહો

પડ્યા દીપ્તી.ડી.
મહારાણી શ્રી નંદકુવરબા મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ નીલમબાગ, ભાવનગર

સારાંશ:

સમાજના સર્વાંગી વિકાસમાં દરેક ક્ષેત્રનો વિકાસ થવો જરૂરી છે. તેમાંથી ગ્રંથાલય એ એક એવી સામાજિક સંસ્થા છે કે જે દરેક ક્ષેત્રના વિષયોનો જ્ઞાન ભંડાર છે તેમાં ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, વૈજ્ઞાનિક, આર્થિક, રાજનૈતિક, લોકતાંત્રિક, કાયદાકીય, વહીવટી, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, ઉદ્યોગિક, રોજગારીલક્ષી, વગેરે પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. આજે ગ્રંથાલયમાં કોમ્પ્યુટર, પ્રિન્ટર, ફેક્સ, સ્કેનર મશીન, બારકોડ રીડર મશીન, ઝેરોક્ષ મશીન, સીસીટીવી વગેરે તેના આધુનિક સમયના ઉપકરણો વસાવવામાં આવી રહ્યા છે. તેથી ઈ લાયબ્રેરી આધારિત ઓનલાઈન માહિતી ઉપયોગકર્તા ને ઉપલબ્ધ થઈ રહી છે.

આમ સમાજના સર્વાંગી વિકાસમાં આધુનિક ઉપકરણોની ગ્રંથાલયમાં મહત્વની ભૂમિકા છે.

પ્રસ્તાવના:

ગ્રંથાલય પરંપરાગત સેવાઓ પૂરી પાડીને સંતોષ માનતા હતા. ગ્રંથાલય પુસ્તકોને લોકો એન્ડ કી માં રાખી સમૂહ ગ્રંથ ભંડાર થી સંતોષ માનતા હતા. તે દિવસો જૂના થઈ ગયા છે. અત્યારે વાચકનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરી તેની જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછા સમયમાં પૂરી પાડવી અને જરૂરી ફોર્મમાં આપવી અને તેના માટે આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયના આધુનિક ઉપકરણોનો એકમાત્ર ઉપાય રહેલો છે.

દુનિયામાં દરેક વસ્તુમાં ચેન્જીસ આવતા રહ્યા છે અને એડવાયરમેન્ટમાં બદલાવ આવી રહ્યો છે. તેને અનુરૂપ ગ્રંથાલય જગત પણ બાકાત રહી શક્યું નથી જેમ કે મોબાઈલની ક્રાંતિ, પુસ્તકોનું સ્થાપન, ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મ લઈ રહ્યું છે. ગ્રંથાલયની માહિતીને ડીજીટાઈસ જરૂરિયાત રહેલી છે. વેલ બેઈજડ ક્વોલિટી, ઇન્ફર્મેશન સર્વિસ, ઈ લર્નિંગ સર્વિસીસ પૂરી પાડવી જરૂરી છે.

પહેલાના યુગમાં માહિતી ટેકનોલોજી નો વિકાસ થયો ન હતો તે સમયે માહિતી માત્ર એકબીજા સાથે વાતચીત કરવાથી મળતી હતી. આ ઉપરાંત ગુરુઓ માહિતી આપવાનો મહત્વનો સ્ત્રોત ગણાતા હતા. જેમાં મુખ્યત્વે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી આપવામાં આવતી હતી. માહિતી ધૂળિયા જમીન પર અક્ષરો ઉપસાવવામાં આવતા હતા. ધીમે ધીમે માહિતી તાડપત્ર, રેશમી કાપડ, લાકડું, તામ્રપત્રમાં આપવામાં આવતી હતી. સંદેશાના સ્ત્રોતો તરીકે કબૂતરનો પણ ઉપયોગ થતો હતો. આ ઉપરાંત માહિતી તરીકે કઠપૂતળીનો ખેલ, લોકગીત, લોકનૃત્ય, ભવાઇ, ડાયરો, આખ્યાન, વાતો વગેરે દ્વારા માહિતી નો સંચાર થતો હતો.

વ્યાખ્યા:

ગ્રંથાલયો એ લોકો દ્વારા અને લોકો માટે સ્થપાયેલ હોય અને જેનો હેતુ સમાજના તમામ લોકોને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર જ્ઞાન તેમજ સરળ અને યોગ્ય શિક્ષણની તર્ક પુરું પાડવાનો છે.

અર્થ:

આધુનિક ગ્રંથાલય (ઈ લાઇબ્રેરી) એટલે ગ્રંથાલયમાં આધુનિક ટેકનોલોજીના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો તેવો સામાન્ય અર્થ કરી શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો કે

જે માહિતીના આદાન-પ્રદાન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં હોય. એટલે ઈ-બુક, ઈ- જર્નલ, ઈ-ન્યુઝ, ઈ- રિસોર્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચીન યુગનાં પ્રવાહો :

- **તામ્રપત્ર:** માહિતી ટેકનોલોજી નો વિકાસ થયો ન હતો ત્યારે માહિતી તામ્રપત્રમાં લખવામાં આવતી હતી ઇંડોરના પંચમુખી હનુમાન મંદિરમાં તામ્રપત્ર પર રામાયણ અને ભગવદગીતાનાં દુહા, ચોપાઈ દર્શાવવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત દેવનગરી લિપિમાં લખેલું તામ્રપત્ર ઇ.સ. ૧૬૫૦ નું જે રાજપાલ અને મુખ્યમંત્રીએ સોમવંશી, ગંગવંશી (ઓડીસા) અને કંકાતીયના રાજા ની વંશાવલી ઉત્કીર્ણે કરી છે જેમાં ઓડિસા, આંધ્રપ્રદેશ અને છત્તીસગઢ ઇતિહાસ ની માહિતી મળે છે જે ખેરાગઢ ના કુલપતિ શ્રી માંડવીસીને આપ્યું. આ ઉપરાંત છત્તીસગઢના રાયપુર જિલ્લાના રાજનાદગામના મહારાજ ઉમેહુએ ત્યાંના મુખ્યમંત્રી ડૉ.રમણસિંહને બે તામ્રપત્ર આપ્યાં. જે તેમને તેમના ખેતરમાંથી મળી આવ્યાં, આ તામ્રપત્ર ૭૦૦ વર્ષ જુના તામ્રપત્ર છે અને આ સંસ્કૃત અને નાગરીય લિપિના લખેલા હતા.
- **પથ્થર અને શિલાલેખો:** પહેલાના યુગના પથ્થરો પર શિલાલેખ પર માહિતી આપવામાં આવતી અને તેનો સંદેશો લોકો સુધી મોકલવામાં આવતો. જેમ કે અશોકનો શિલાલેખ, કાંચીના તુલસીમાનસ મંદિરમાં આરસ પર રામાયણનાં છંદો દ્રશ્યો સાથે કોતરણી કરવામાં આવેલા છે.
- **ભિતિ ચિત્રો:** ભિતિ ચિત્રો આલેખવા માટે સૌ પ્રથમ ભીંત ને તૈયાર કરવી પડે છે. આ ક્રિયાને 'ભૂમિ બાંધવી' કે 'ભૂમિકર્મ' કહે છે. સૌપ્રથમ દિવાલને સપાટ બનાવી છીણી વડે ખોતરી ખડબચડી કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેના પર છાણ, પથ્થર નો ભૂકો તેમજ

કોઈક વાર લાકડાનો વહેર મેળવી લેપ લગાડવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ ચૂનાનું પડ તૈયાર કરી તેમાં ગેરુ રંગથી રેખાંકન કરવામાં આવે છે. અને આ રીતે માહિતી આપવામાં આવતી હતી.

- **મુદ્રિત માધ્યમ:** લેખનની શોધ થઈ અને મુદ્રિત કળા અસ્તિત્વમાં આવી જેથી માહિતીનો ફેલાવો વધુ થયો અને પુસ્તકો, વર્તમાન પત્રો, સામાયિકો વગેરે અલગ અલગ-અલગ પ્રકારે રજૂ થયા. આ ઉપરાંત તપાસ દ્વારા માહિતીની આપ-લે થવા લાગી.
- **ફોટોગ્રાફ:** મુદ્રિત માહિતી પછી ફોટોગ્રાફનો ઉપયોગ જોવા મળે છે. જેના કારણે માહિતી વધુ રસપ્રદ જીવંત, વાસ્તવિક અને હુબહુ દ્રશ્યો જોવા મળે છે. અને માહિતી વધુ અસરકારક રીતે મેળવી શકાય છે. દા.ત. તાજમહેલ કેવો છે તે જણાવવું હોય તો તેનો ફોટોગ્રાફ જોવામાં આવે તો તેની માહિતી વધુ સારી રીતે મળી શકે છે.
- **રેડિયો:** રેડિયો ૧૯૨૧ માં ઇટાલીના વૈજ્ઞાનિક માર્કોની શોધ છે. ૨૩ જુલાઈ ૧૯૨૭ના દિવસે મુંબઈમાં પહેલું રેડિયો સ્ટેશન શરૂ થયું હતું.૧૯૩૦ માં તેનું નામ ઇન્ડિયન બોર્ડકાસ્ટિંગ સર્વિસ અને ૧૯૩૬ માં તેનું નવું નામ ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પાડવામાં આવ્યું. આકાશવાણી નું કેન્દ્ર સૌ પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડમાં શાપિત થયું. રેડિયોએ ગ્રામીણ સમાજ માટે કૃષિ ,શિક્ષણ ,વાર્તા, મુલાકાત ,ચર્ચા, નાટક વગેરે દ્વારા માહિતી આપે છે.
- **ધ્વનિ મુદ્રણ:** ટેકનોલોજી ના વિકાસ સાથે અવાજની ધ્વનિ મુદ્રણ કરવાની ટેકનોલોજી નો વિકાસ થયો જેના કારણે નિષ્ણાંતો, કવિઓ, સંગીતકારો, નેતાઓનાં વિચારો વગેરે દ્વારા લોકો સુધી માહિતી મળવા લાગી. ધ્વનિમુદ્રણ ને કારણે ભજનો, ગીતો, કાવ્યો વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને ટેપરેકોર્ડર, વી.સી.આર જેવા સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

- **ટેલિફોન:** ટેલીફોન ની શોધ ગ્રેહાલ લે લે કરી.૧૮૭૭ માં લે લે કંપની દ્વારા તેની રચના થઈ હતી. જેના દ્વારા માહિતીની આપ-લે કરી શકાતી હતી. જેમાં એક બીજા વ્યક્તિ વાતચીત દ્વારા માહિતી મેળવી શકતા હતા.
- **ફિલ્મ:** ધ્વનિ પ્રસારણની ની ટેકનોલોજીની પછી દ્રશ્ય મુદ્રણ ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયો. સૌપ્રથમ મુકફિલ્મ 'આલમ આરા' અસ્તિત્વમાં આવી. દ્રશ્ય શ્રાવ્ય ચિત્રપટ્ટો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. પ્રથમ બ્લેક- વ્હાઇટ અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતાં રંગીન ફિલ્મ અસ્તિત્વમાં આવી. માહિતી તરીકે ચિત્રપટોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.
- **ટેલિવિઝન:** ટેલિવિઝન ૧૯૨૬ માં ઇંગ્લેન્ડના વૈજ્ઞાનિક જોન.એલ.લેયર્ડ કર્યો હતો. ભારતમાં તેની શરૂઆત ૧૯૫૯ ના દુરદર્શનથી થયેલી ટેલિવિઝન એ વિજ્ઞાનની માનવને એક નવીન ભેટ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ખેડા જિલ્લાના પીજ માટે ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમોની શરૂઆત થઈ હતી. જેમાં ૬૦૦ કોમ્યુનિટી ટી.વી સેટ દ્વારા ૫૦૦ ગામડામાં ઈ.સ.૧૯૭૭ થી ૧૯૮૭ ના દસકા દરમિયાન શૈક્ષણિક અને વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો દ્વારા નવી ચેતના આવવાનો હતો પણ પ્રયત્ન થયો હતો. ટેલિવિઝન ના માધ્યમથી આપણે દૂર બનતા દ્રશ્યોને તત્ક્ષણ જોઈ શકીએ છીએ. ટેલિવિઝન એ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમનું એક માધ્યમ છે.

આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયના (ઉપકરણો) પ્રવાહો :

ગ્રંથાલયમાં ૨૧મી સદીમાં ખૂબ જ વિકાસ જોવા મળે છે. જેનો મુખ્ય શ્રેય આઈ સી ટી ને ઇન્ફોરમેશન કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી મળે છે. કોમ્પ્યુટર અને ઈન્ટરનેટ નો ઉદભવ થવાથી માહિતી ટેકનોલોજી, પ્રિન્ટિંગ ટેકનોલોજી વગેરે ઝડપી બનવાથી ગ્રંથાલયના સામાન્ય કાર્યોથી દરેક કાર્યોમાં આઈસીટીઈ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો ગ્રંથાલયોનો વિકાસ જ્યારે રૂંધાતો હતો ત્યારે સરકારશ્રી નીતિઓ અને ઉપયોગ કર્તાની માંગ ને

ધ્યાનમાં લેતાં સરકાર શ્રી આવા ગ્રંથાલયોને આઇસીટી ટેકનોલોજીના ઉપયોગ માટે નાણાં ફાળવવામાં આવ્યાં છે. જેના કારણે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય હતા. આઈ સી ટી ટેકનોલોજી ની સેવાઓ આપતા આપતા થયા છે. એવી જ રીતે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ મહત્તમ થતો જોવા મળે છે. શિક્ષણમાં સ્કૂલ, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો સમાવેશ થાય છે. જેના કારણે ઉપયોગકર્તા નો માંગ ઝડપી સંતોષવી અને ઉપયોગકર્તાને ઉપયોગી સેવા આપવાનો મુખ્ય ધ્યેય સંતોષાય છે. તેમાં ગ્રંથાલયો દરેક સ્વયં સંચાલિત અને ડિજિટલ થવા લાગ્યાં છે. આઈ સી ટી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી સંશોધન કાર્ય ઝડપી અને યોગ્ય કરવા માટે આ ટેકનોલોજી ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આઇસીટીનો ઉદભવ થતા સંશોધન કાર્ય ઝડપી થયા છે જેના કારણે વિશ્વનો વિકાસ થયો છે.

1. **કોમ્પ્યુટર અને યાંત્રિકીકરણ:**

કોમ્પ્યુટર એ ટેકનોલોજી ની એક એવી શોધ છે કે જેનો ઉપયોગ દરેક ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. ગ્રંથાલયમાં પણ તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. કોલેજ ગ્રંથાલયમાં કોમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરીને ગ્રંથાલયનું યાંત્રિકીકરણ અને ઉપયોગ કરતા ના સમય બચાવે છે. ઉપભોક્તાઓ સોફ્ટવેરની મદદથી તેમને જોઈતી માહિતી શોધી શકે છે. આધુનિક યુગના ગ્રંથાલયનું યાંત્રિકીકરણ કરવા માટે નીચેના જુદા જુદા સોફ્ટવેર નો ઉપયોગ થાય છે.

2. **સી.ડી.રોમ:**

સી.ડી.રોમ દ્વારા ગ્રંથાલયમાં ઉપભોક્તાઓ માટે માહિતીનો સંગ્રહ કરી શકાય છે. આ માહિતી સંગ્રહ અને તેની પુનઃપ્રાપ્તિ માટેનું એક નવીન માધ્યમ ગણાવી શકાય. સી.ડી. રોમની માહિતી સંગ્રહ કરવાની શક્તિ ઘણી બધી છે. તેમાં સંગ્રહિત માહિતી નષ્ટ થતી નથી અને માહિતી કોઈપણ સમયે મળી શકે છે. પુના પ્રાપ્તિમાં ભૂલી થવાની

સંભાવના રહેતી નથી અને ઉપભોક્તાને ઝડપથી આપી શકાય છે અને ઉપભોક્તા નો સમય પણ બચાવી શકાય છે. સીડી રૂમ તથા ડી વી ડી એ પેપરનું આધુનિક સ્વરૂપ માની શકાય. આધુનિક યુગમાં સીડી અને ડીવીડી નો ઉપયોગ ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે થવા લાગ્યો છે. કોમ્પ્યુટરના લગભગ દરેક પુસ્તક સીડી અથવા ડીવીડી માં જોવા મળે છે. કોલેજ ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ ડેટાબેઝને સીડી અથવા ડીવીડીમાં કોપી કરીને સાચવી શકાય છે. કેટલાંક અબભ્ય પુસ્તકો સ્કેન કરીને સાચવી શકાય છે અને સીડી ઉપભોક્તા અને ઉપયોગ અર્થે ઇસ્યુ કરીને પુસ્તકની અસલ કોપી સાચવી શકાય છે.

3. **વર્તમાન સામાયિકોની અનુક્રમણિકાની માહિતી:**

ખ્યાતનામ શૈક્ષણિક કે સંશોધન સંસ્થાઓ દ્વારા વિદ્યામાં સામાયિકો પ્રકાશિત થતા હોય છે. સાંપ્રત સમયમાં સંસ્થાની વેબસાઈટ ઉપર તેમની અનુક્રમણિકા Content page મુક્ત રીતે ઉપલબ્ધ હોય છે. કેટલીક સંસ્થાઓ કે વ્યવસાયિક મંડળો જે તે વિષયના આવવા પૂષ્ઠો સંપાદિત કરી Current Content page તરીકે સેવા આપતા હોય છે. કંથાલયમાં આવતા જનેલ્સની માહિતી ઉપભોક્તાને પૂરી પાડી શકાય છે.

4. **Email and FTP:**

Email આજે સંદેશાવ્યવહારના વિવિધ માધ્યમોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. ફોન, ફેક્સ, કુરિયર ઝડપથી સંદેશા વ્યવહાર માટે ખર્ચાળ સાબિત થાય છે ત્યારે તેના પ્રમાણમાં ઇમેલ ખર્ચ બચાવે છે. ગ્રંથાલયમાં ઉપયોગ કરતા તેની મદદથી પોતાને જોઈતા પુસ્તક માટેની માહિતી રીન્યુઅલ કરાવવાની, રિજીર્વેશન કરાવવાની વગેરે

માહિતી મોકલવી શકે છે. જ્યારે Email દ્વારા માહિતીનો મોટો જથ્થો એક કમ્પ્યુટર પરથી બીજા કોમ્પ્યુટર પર પહોંચાડવા શક્ય બનતો નથી ત્યારે FTP થી શક્ય બને છે.

5. **Web.opac :**

ઓનલાઈન પબ્લિક એક્સેસ કેલાગાનુ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. કોલેજ કે અન્ય શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ તમામ વાંચન સામગ્રીને સોફ્ટવેર દ્વારા યાંત્રિકીકરણ કરી વ્યવસાયડો ઉપર મુકેલ સૂચિ છે જે Author, title, subject, year, publisher વગેરે શોધ પ્રાપ્તિ બિંદુ (Access point) દ્વારા ગ્રંથાલયની સામગ્રી માંથી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

6. **E-JORNALS & BOOKS :**

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તા ની જરૂરિયાત પ્રમાણે દર વર્ષે જનેલ્સ તથા પુસ્તકો ખરીદતા હોય છે. આજે પુસ્તકો તથા જનેલ્સ ની સેવા Online ઉપલબ્ધ કરી આપવા તેમનું લાવાજમ ભરી શકાય છે. જો આમ કરવામાં આવે તો ઉપયોગકર્તા તેનો ઉપયોગ પોતાના કાર્ય સ્થળ ઉપર કરી શકે છે. ભારતના યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય આજે U.G.C. Infonet કાર્યક્રમ અનન્વયે ઉપયોગી જનેલ્સ E-journd તરીકે મેળવી શકે છે અને ગ્રંથાલય માત્ર N-List યોજના અમલમાં મૂકી છે.

7. **FAX:**

ફેક્સ દ્વારા વાંચન સામગ્રી તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માહિતી પ્રત્યાયનનું આ માત્ર મુદ્રિત સ્વરૂપમાં હોય ત્યારે તેઓ પ્રલેખ ગ્રંથાલયમાં થી જરૂરિયાતના સ્થળે મેળવી શકાય છે.

8. **સ્કેનર:**

સ્કેનર એટલે કાગળ કે અન્ય વસ્તુ ઉપરથી માહિતી કમ્પ્યુટરમાં લઈ જવાનું કામ કરે છે.દા.ત. લાઇબ્રેરી કાર્ડ માટે ફોટો કમ્પ્યુટરમાં એડ કરવો.

9. **ફ્લોપી:**

ફ્લોપી એ માહિતી આપ લે કરવા માટેનું ઉપકરણ છે.

10. **પ્રિન્ટર:**

કોમ્પ્યુટર ની માહિતી કાગળ ઉપર પ્રદર્શિત કરવાનું કામ કરે છે.

11. **વેબ કેમેરો:**

ગંથાલયમાં દરેક વિભાગમાં કેવું કામ થાય છે તે જોવા માટે વેબ કેમેરો ઉપયોગી છે.

12. **ઓનલાઇન ડેટા બનાવવા અને બારકોડિંગ પ્રદર્શત :**

ગ્રંથાલય ના રહેલ તમામ સંગ્રહના ઓનલાઇન ડેટા બનાવવામાં આવે છે. તેને કોમ્પ્યુટરમાં નિવેષ કરવામાં આવે ત્યારબાદ જ તેને પુનઃપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. અથવા તો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યા સુધી લઈ જવા ઓનલાઇન ડેટા બનાવવા જરૂરી છે. આ ઉપરાંત આ દરેક ડેટાને બારકોડિંગના સોફ્ટવેર વડે બારકોડિંગ પદ્ધતિથી સરર્ક્યુલેશન સેવા આપવા આ પદ્ધતિ સાથે સાંકળવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ અત્યારની અતિ આધુનિક અને ખૂબ જ ઉપયોગ કર્તો ને સરળ પડે તેવી પદ્ધતિ છે. વિશ્વમાં મોટાભાગના ગ્રંથાલય આ પદ્ધતિ વડે આઈસ સીટી એવા અને સંચાલન કરતા હોય છે.

ઉપસંહાર:

આમ, ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોને પોતાની જાતને આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે કદમ મિલાવવાની તક પૂરી પાડે છે. અમલીકરણ એ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રમાં ખૂબ જ મહત્વની અસરો કરી છે તે આધુનિક ગ્રંથાલયનું એકમાત્ર અગત્યનું અંગ છે. જે ગ્રંથાલયના શિક્ષણ અને

તેના સતત વિકાસની સુવિધાઓ પૂરી પાડતો એકમાત્ર ઘટક છે. સમગ્ર વિશ્વને એક ગ્લોલલ વિલેજ બનાવી તમામને એક સેતુ સાથે જોડી શકે છે.

ગ્રંથાલય ના સંગ્રહ અને ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો અને હાર્ડવેર ,સોફ્ટવેર તેમજ મલ્ટીમીડિયા અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયાના માધ્યમથી ખૂબ જ ઝડપી અને વિકસિત કરી ઉપયોગકર્તાની માંગ સંતોષાય છે. આધુનિક ઉપકરણો દ્વારા ગ્રંથાલયના શ્રમ, શક્તિ અને નાણાં તેમજ માનવ શક્તિની પણ બચત કરી શકાય છે. ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો અને સંચાલન પ્રક્રિયા થકી આધુનિક સેવા આપી દેશોનો વિકાસ કરવા આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયના આધુનિક ઉપકરણો ખૂબ જ મહત્વનાં છે.

સંદર્ભ:

1. પટેલ ,મનુભાઈ જી. (૨૦૧૧). ગ્રંથાલયમાં માહિતી પ્રત્યાયન ટેકનોલોજી. અમદાવાદ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
2. અકબરી, અતુલ કે. (૨૦૦૪). ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી અમદાવાદ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
3. કાનડિયા, પ્રયતકર ખીમજીભાઈ (૨૦૧૩). ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના પ્રવાહો. ફલેનિગો પબ્લિકેશન
4. સોલંકી, ભારતીબેન મધરસિંહ.(૨૦૧૭). ગ્રંથાલયમાં સંગ્રહનો વિકાસ

40

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ

MAKWANA HEENA NAGJIBHAI
Gopinathaji Mahila College, Sihor

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અર્થ, યુવાનોમાં માનસિક બીમારીના કારણો, અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ 2024 ની ઉજવણીમાં માનસિક સુખાકારી અને ભવિષ્ય ને ઘડવામાં મનની ભૂમિકા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસની વધતી જતી ચિંતાઓ ને દૂર કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. આમ આ લેખ સામાજિક કૌશલ્ય સમસ્યાનો નિરાકરણ કરવાની ક્ષમતા અને યુવાનોમાં આત્મવિશ્વાસ વધારવાના હેતુથી નિવારક પગલાં તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

કીવર્ડ :- યુવાનો, સ્વાસ્થ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય

પ્રસ્તાવના :-

એક સમય હતો જ્યારે લોકો તેમની માનસિક સમસ્યાઓ વિશે અન્ય લોકો સાથે વાત કરતા અચકાતા હતા. જેથી લોકો તેમને માનસિક રોગી ન ગણતા પરંતુ વર્તમાન સમયમાં ખાસ કરીને કોરોના પછીના સમયગાળામાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવાની જરૂરિયાત વિશે વૈશ્વિક સ્તરે લોકોમાં જાગૃતિ વધવા લાગી છે. કારણ કે કેટલાક વર્ષોથી તમામ ઉંમરના લોકોમાં માનસિક વિકૃતિઓ અથવા રોગો જેવી માનસિક સમસ્યાઓ વધવા લાગી છે. આથી દર વર્ષે વિશ્વ માનસિક સ્વાસ્થ્ય દિવસ (World Mental Health Day) 10 ઓક્ટોબરના રોજ ઉજવવામાં આવે છે.

વિશ્વ માનસિક સ્વાસ્થ દિવસ દર વર્ષે 10 ઓક્ટોબર વિશ્વભરના લોકોની સ્વસ્થ માનસિક સ્વાસ્થ્યની જરૂરિયાત વિશે જાગૃત કરવા માટે ઉજવવામાં આવે છે. દર વર્ષે નવી થીમ સાથે વિશ્વ માનસિક સ્વાસ્થ્ય દિવસ ઉજવવાની પરંપરા સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ દ્વારા 1992 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ દિશામાં માનસિક સ્વાસ્થ સેવાઓને મજબૂત કરવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા "મેન્ટલ હેલ્થ કેર" 2017 પણ લાવવામાં આવ્યો હતો.

પદ્ધતિશાસ્ત્ર :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ માટે ટેકનિકલ માધ્યમનો ઉપયોગ અને ઓનલાઇન માધ્યમનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમા યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અંગેની માહિતી વર્ણનાત્મક સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે.

હેતુઓ :-

- સ્વાસ્થ્ય અંગે માહિતી મેળવવાનો.

- માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગે માહિતી મેળવવાનો.

- યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની માહિતી

મેળવવાનો.

• માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અર્થ •

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા ની વ્યાખ્યા અનુસાર જે વ્યક્તિ તેની ક્ષમતા નો અહેસાસ કરાવે, સામાન્ય જીવન ભારનો સામનો કરી શકે, સારી રીતે કામ પૂર્ણ કરી શકે, પોતાના સમુદાય માટે કામ કરી શકે, તેને માનસિક સ્વાસ્થ્ય કહે છે.

• માનસિક સ્વાસ્થ્યના કારણો •

1. જૈવિક પરિબળો

2. આનુવંશિકતા

3. ચેપ

4. મગજમાં ખામી અથવા ઈજા

ડો.વીણા ક્રિષ્નન મનોચિકિત્સક જણાવે છે કે વર્તમાન સમયમાં અભ્યાસ, નોકરી, અસ્થિર ભવિષ્ય, સબંધો કે કાર્ય સ્થળોનો તણાવ, કોઈપણ અકસ્માત કે શોષણની અસર કે ખરાબ જીવનશૈલી વગેરે... માનસિક સમસ્યાઓના કારણો છે. સૌથી ચિંતાજનક વાત એ છે કે માનસિક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહેલા લોકોમાં મોટી સંખ્યામાં બાળકો અને યુવાનો છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા ના આંકડા પણ પૃષ્ટી કરે છે, કે વિશ્વભરમાં માનસિક સમસ્યાઓથી પીડિત લોકોની કુલ વસ્તીના લગભગ 16 ટકા લોકો 10 થી 19 વર્ષની વયના છે.

-> આ ઉપરાંત ડોક્ટરનું કહેવું છે. કે સોશિયલ મીડિયાનાકારણે પણ કિશોરો અને યુવાનો ડિપ્રેશનમાં આવી જાય છે.

-> મગજના અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં થયેલી ઈજા પણ માનસિક બીમારી નું કારણ બની શકે છે.

• માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ •

માનસિક સમસ્યા અંગે લોકોમાં જાગૃતિ આવે છે. પરંતુ આવી જાગૃતિ શહેરો પુરતી જ સીમિત છે. ગામડામાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું નથી. કારણ કે ભારતમાં માનસિક

સમસ્યા પશ્ચિમના દેશો જેવી નથી, ભારતમાં સામાજિક અને કૌટુંબ પરિબળો માનસિક સમસ્યામાં બહુ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે છે.

રાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ 2024 ની થીમ " ઇટ્સ ઓલ ઇન ધ માઈન્ડ " માનસિક સુખાકારી અને ભવિષ્યને ઘટાડવામાં મનની ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે. આ ઉજવણીમાં સમકાલીન પડકારોનો સમાવેશ થાય છે. અને ઉભરતી ટેકનોલોજી, વૈશ્વિક નાગરિકતા અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. ડિજિટલ સાક્ષરતા, ઉદ્યોગસાહસિકતા, અને સામાજિકતા માટે ટેકનોલોજી નું એકીકરણ, ડિજિટલ યુગ ની માંગ સાથે સંરેખિત થાય છે.

રાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ અંતર્ગત વૈશ્વિક નાગરિકતા ના મહત્વને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જે યુવા દિમાગને સરહદની બહાર વિચારવા, સર્વ સમાવેશકતાને અપનાવવા, અને વધુ શાંતિપૂર્ણ અને ટકાઉ ભવિષ્યમાં યોગદાન આપવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. એકબીજા સાથે જોડાયેલા વિશ્વમાં આબોહવા પરિવર્તન, માનસિક સ્વાસ્થ્યની ચિંતાઓ, અને સામાજિક અસમાનતાઓ જેવા વૈશ્વિક મુદ્દાઓને ઉકેલવા માટે યુવાનોમાં જવાબદારીઓની ભાવના વિકસાવવી મહત્વપૂર્ણ છે.

વિશ્વ આરોગ્ય દિવસ નિમિત્તે કેન્દ્રીય આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયે નવી દિલ્હીમાં વોકથોનનું આયોજન કર્યું હતું. કેન્દ્રીય સ્વાસ્થ્ય મંત્રી ડો.મનસુખ માંડવીયા અને ડો. ભારતી પ્રવીણ પવાર અને પરિવાર કલ્યાણ રાજ્ય મંત્રીએ નેતૃત્વ કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું આયોજન "હેલ્થ ફોર ઓલ" ટીમ હેઠળ કરવામાં આવ્યું હતું. વોકથોન નો ઉદ્દેશ માત્ર બિન - સંચારી રોગો (NCDs)ને દૂર રાખવા માટે જ નહીં પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર સકારાત્મક અસરો માટે પણ તંદુરસ્ત આદતો વિશે જાગૃતિ લાવવાનો હતો.

દેશના વિકાસમાં સ્વાસ્થ્યના મહત્વ પર પ્રકાશ પાડતા ડો.માંડવીયાએ જણાવ્યું હતું, કે " પ્રધાનમંત્રી ના નેતૃત્વમાં ભારતે આરોગ્યને વિકાસ સાથે જોડ્યું છે. સ્વસ્થ નાગરિક સમાજ અને

બદલામાં વિકસિત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે છે. આ આઝાદી કા અમૃત મહોત્સવમાં હું તમને બધાને સ્વસ્થ ભારત બનાવવા માટે સાથે મળીને કામ કરવા વિનંતી કરું છું.

કેન્દ્રીય આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ રાજ્ય મંત્રી ડો.ભારતી પ્રવિણ પવારે નોંધ્યું હતું કે વોકથોન હોય, યોગા હોય, કે અન્ય કસરતો હોય, આપણા યુવાનો ઉત્સાહપૂર્વક આ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓને તેમના જીવનમાં જીલી રહ્યા છે.

ભારતમાં માનવશાસ્ત્રીઓ અને મનોચિકિત્સકો અને શિક્ષકોની જરૂર છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી. અમેરિકામાં 60 થી 70 હજાર મનોચિકિત્સકો છે. જ્યારે ભારતમાં ચાર હજારથી પણ ઓછા છે, ભારતમાં અત્યારે ઓછામાં ઓછા 15 થી 20 હજાર મનોચિકિત્સકો ની જરૂર છે.

• માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો •

ભારતમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળને લઈને સરકારી સ્તરે પણ ઘણા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. સરકારી વેબસાઈટ પર ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર રાષ્ટ્રીય માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ (NMHP) ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 1982માં લોકોને લઘુત્તમ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળ ની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. જેનો ઉદ્દેશ પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળમાં માનસિક આરોગ્ય સંભાળને સાંકળવાનો અને સામુદાયિક આરોગ્ય સંભાળ તરફ આગળ વધવાનો હતો. આ પછી વર્ષ 2014માં 10 ઓક્ટોબરના રોજ રાષ્ટ્રીય માનસિક સ્વાસ્થ્ય નીતિ ની જાહેરાત કરવામાં આવી.

-> રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સતામંડળની પણ રચના કરવામાં આવી હતી.

સમાપન :-

ઉપરોક્ત લેખમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અર્થ, અને યુવાનમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મહત્વ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય ના કારણો, અને રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના માનસિક સ્વાસ્થ્યના કાર્યક્રમ વિશેની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

સંદર્ભગ્રંથ :-

https://www.etvbharat.com/amp/gujarati/gujarat/bharat/national-youth-day-2024-biography-of-swami-vivekananda-the-inspiration-of-youth-all-over-the-world/gj20240112160346438438649

https://gu.vikaspedia.in/health/aaeabeaa8ab8abfa95-a86ab0acba97acdaaf/aaeabeaa8ab8abfa95-ab8acdab5abeab8acdaa5acdaaf-a9cabea97ac3aa4abf

41

Government Initiatives and Youth Entrepreneurial Success

Laxmiben Natvarsinh Chavda
Ph.D. Research Scholar, Department of Sociology, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Abstract

Entrepreneurship is a process involving management and innovation. It can include different phases like change, environmental analysis, business or industry selection, establishment, management and development. Entrepreneurship is a broad term, to be an entrepreneur in any field one has to choose a field and profession. Being an entrepreneur doesn't require any form of formal education, but that doesn't mean education should be completely ignored. If we want to start a technology company. So prior computer programming and marketing experience can be valuable. similarly, before starting any business it is necessary to have a business plan. A business plan outlines any objectives you have as well as your strategy for achieving those objectives. This plan is important for getting investors on board as well as measuring how successful the business is. Not every profession appeals to everyone. The age, gender, income, caste and culture of one's target group play a large role in determining the type of business one is willing to pursue. Or the business needs to have a physical address. Consumers want many types of innovative products, they always want to choose some innovative product. So as a good entrepreneur youth should venture to convince people of their work and establish many innovative industries. Sell whatever you want. Bringing out new products is the best. As a young entrepreneur, he wants to make his business a success.

Keyword: Government Initiative, Youth Entrepreneurship, Industry Success

Introduction

Production in industries plays an important role in the development of any country's economy. A developing nation like India is heavily dependent on industrial production for growth and employment. The traditionally agriculture-based Indian economy is making major strides in boosting the manufacturing sector. The manufacturing sector currently accounts for 16 percent of India's GDP, but its contribution to employment and growth falls short of its true potential. Controlled and strict labour laws, high number of unskilled workers compared to skilled workforce, lack of innovation in technology etc. are some of the factors which are responsible for this. Understanding factors such as diversity of resources and

differences in skills and qualifications of the available workforce is essential for both small and large scale industries. Small scale industry is largely based on our traditional skills and knowledge and is the largest employment generator after agriculture. It also helps in eradicating poverty and equal distribution of income, wealth. Besides providing employment opportunity, large-scale industry plays an important role in increasing foreign exchange earnings by boosting exports and driving inclusive growth by increasing the demand base for domestic products. The objective of the National Manufacturing Policy is to increase the share of manufacturing sector in the gross national product-GDP to 25 percent and create 10 crore jobs in the next decade. It also wants to empower the rural youth by providing them with employable skills. Efforts have been made to provide conducive environment and facilities to foster local and international industry. Initiatives like "Make in India", "Skill India", "MUDRA" etc. aim to promote entrepreneurship and make India a manufacturing hub in the world. The budget also attempts to address issues such as lack of strong infrastructure, energy supply constraints, innovation and technology. The article presented here sheds light on what has been done so far and what really needs to be done to move the manufacturing sector forward. Any one has the potential to play a pivotal role in the manufacturing sector for India to achieve its goal of becoming the fastest growing economy in the world. strong commitment from government and youth entrepreneurship can make it a reality.

Government initiatives and the meaning of youth entrepreneurship

Government Initiatives and Youth Entrepreneurship are various types of support schemes given by the government to the youth for doing business. The government provides various types of assistance to the youth to take up many different types of occupations. For the growth and development of the manufacturing sector, government support and youth entrepreneurship are essential. Efforts have been made recently to provide an enabling environment and facilities to nurture domestic as well as international industry by simplifying, rationalizing and digitizing processes in the government budget. Initiatives like "Make in India", "Skill India", "MUDRA" etc. aim to promote entrepreneurship and make India a global manufacturing hub.

Definition of Entrepreneur

The word entrepreneur originates from the French language, meaning 'to undertake'. An entrepreneur is essentially someone who undertakes a venture, which usually involves a significant amount of risk and innovation. Entrepreneurs are not just business owners; They

are visionaries and trailblazers. They are not just setting up shop; They challenge the status quo, find innovative solutions to existing problems or create new products that change the way we live and work.

An ecommerce powerhouse that fundamentally changed the way we shop. They revolutionized how we consume media, leading the charge from physical media to streaming services. An entrepreneur is not satisfied with just following the existing roadmap. Instead, they venture off the beaten path, carving their own path. They dare to dream big, transform their visions into reality, often creating ripples of change in their wake. While a traditional business owner can operate within the security of a proven business model, an entrepreneur ventures into the unknown, turning uncertainty into opportunity. They are the architects of innovation, the catalysts of change, the risk-takers who dare to change the world, one venture at a time. What separates entrepreneurs from regular business owners is what makes them the driving force behind ground-breaking innovations and economic progress.

Effective implementation of government schemes

The Government of India makes plans and implements mechanisms to make basic facilities like education, health, housing, employment, social security etc. available to the citizens. To strengthen the effective implementation of these programs, direct transfer of benefits by the government is implemented for LPG Gas to spread across the country. Linkage with bank is an important task for direct benefit transfer. Through digitalization and direct benefit transfer, public programs can reach the people completely without leakage. Implementation of advertising schemes with biometric verification There are some errors in biometric authentication. Currently its database is not capable enough to incorporate biometric data of other household members. at present in Gujarat more than one crore beneficiary families have been biometrically registered for effective implementation of government schemes. The Sreeshanthakumar panel recommended a Direct Transferred Benefit (DBT) initiative for food security. Along with this, the purpose of inclusion of private sector for purchase, storage and distribution of food grains has been recommended. The panel is opposed to 'universalising' food security. But, how successful it will be depends on the implementation.

Strengthens public programs through processes such as digitalisation, direct transfer of benefits (initiatives), universal services and public participation. Civil communities need to

be prepared to plan, implement, monitor and conduct social audits of programs. Social audits have increased program quality and reduced leakages. As the country moves towards programs like 'Digital India', 'Direct Benefit' (PAHAL), 'Pradhan Mantri Jandhan', citizen participation is also an important aspect of this process. Effective implementation occurs when a public program strengthens all these aspects.

Effective Implementation of Entrepreneurial Success

Entrepreneurial success is an assessment of the individual entrepreneur's unique understanding and achievement of standards that are personally crucial to him. Entrepreneurship has been described as the process of creating, starting and running a new business, often a small business in the beginning. People who create these businesses are known as entrepreneurs. Entrepreneurship can be broadly defined as the creation or extraction of value. With this definition, entrepreneurship is seen as change, which may involve values other than just economic values. Entrepreneurship has been described as the process of creating, starting and running a new business, often a small business in the beginning. People who create these businesses are known as entrepreneurs. While the definition of entrepreneurship generally focuses on starting and running businesses, due to the risks of starting a start-up, a significant proportion of start-up businesses are "due to lack of funding, bad business decisions, economic crisis, lack of market demand, or a combination of all these".

The basic objective of any developed, developing or underdeveloped nation is to reach the peak of prosperity by increasing economic welfare through economic development. Economic development is the result of purposeful activities. To reach the heights of prosperity through economic development, the development of two sectors agriculture and industry becomes necessary. Balanced development of both agriculture and industry sectors is essential for healthy and balanced economic development. For this, the process of innovation in the agriculture sector and industrialization in the industry sector has to be implemented. It is considered an important part of economic development strategy. Most of the world's economists agree that the various roles that humans are playing in the process of economic development are at the center of economic activity. Among the various roles that man plays in the economic sphere, the most important role is as an organizer of human and material resources. This role-work of man is directly related to industrial development. Industrial development as a part of economic development is a highly dynamic process. And

there are constant changes that often create risk in the industry. Industrial development opens the door to economic development. This is why the importance of entrepreneurship and entrepreneurship in economic development is increasing day by day.

Government initiatives and measures of youth entrepreneurial success

1. **Strength:** For a young entrepreneur or government initiative, strength is the mainstay of its success.

2. **Support:** Government initiatives provide support tools for young entrepreneurs, which help them start and grow businesses.

3. **Autonomy:** Autonomy is a major asset for entrepreneurs, which allows them to venture into new business and into new business avenues and to look with new creativity.

4. **Timing and Cues:** Government initiatives have taught the important role of timing and cues in advance and dependence for young entrepreneurs. Such a sign sends their guidance and plans in a good direction.

Development of Entrepreneurship

Entrepreneurship is a powerful pillar that guides the society towards development and progress. It fosters cleanliness, innovation and new horizons in the industry and inspires a global cult. The development of entrepreneurship is a major part of a nation's economic progress and is critical to its growth. The development and initiation of entrepreneurship is primarily conducive to innovation, human-resources and local community development. Innovations are organizations and industries that develop new businesses and industries and offer new products and services.

In an exploration of the importance of entrepreneurship, the completion of its progress is based on planning efforts and managerial decisions. For these indications the industry prioritizes actions that effectively address the economic and social needs of society. Various efforts are made to develop entrepreneurship, which encourages the youth to take up the industry. And the government provides assistance to young entrepreneurs to do business. Which provides an entrepreneurial force to the youth of the society and the country. Which

proves to be very valuable for the development of the country for the development of the individual.

Concluding

Any person who runs a small or large business for financial gain and creates employment opportunities not only for himself but also for others is an entrepreneur. Enterprise is not possible without courage and industry is not possible without enterprise. Thus, industry and entrepreneurship are directly related. That is why the word entrepreneur is used for industrialist. A person who is constantly active and active or engaged in industry. That's what an entrepreneur is. Generally an entrepreneur needs to have certain qualities and skills that help him to achieve success. Qualities include strong desire for high achievement, problem solving skills, hard work, planning, optimism, creative attitude, confidence, continuous learning, risk taking, technical skills, people skills. Entrepreneurship is not born, but these qualities can be developed. In order to become a successful entrepreneur, an entrepreneur must develop careful selection of plans, vigilance of plan execution, understanding of financial transactions, understanding of customers, systematic business approach, and the ability to work with people. In which, qualities such as patience, decisiveness, dynamism, innovation, analytical power, problem solving power, propensity to adopt change, managerial power, ability, work autonomy, desire to win, self-confidence, broad thinking, reasonable risk taker, foresight, maximum profitability etc. are seen. is Industrial growth is possible only because of his insight, skill, and ability to overcome challenges. Decision-making, leadership, risk-taking, creativity are very important in an entrepreneur.

References

1. Anurag Singh Thakur; Opportunities for Youth in the Startup Ecosystem, Reference – 2023

2. Dr. Chandan Chatterjee; Institute of Entrepreneurship Development, Reference – 2012

3. Government Printing Office; Activity Outline, References, 2020-2021

4. Jagdish Patel; Gyandeep (General Knowledge), Reference – 2023

5. Urv Rawal: Career Guidance Special, Reference – 2023

Importance of Mental Health Awareness in Youth

Priyankaben Naranbhai Parmar
Ph.D. Research Scholar, Department of Sociology, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Abstract:

Youth mental health awareness and understanding is important to society as a whole. This skill of young life is committed to the dark corner, as well as problems like pressure, depression, anxiety. Today's students and youth are widely connected to less than the biggest content sources of the time, such as social media, television, and the Internet, which can affect their mental health. Also, a lack of understanding can compromise the effects associated with their mental health. Young people's mental health awareness and understanding is a form of primary credibility, which helps them explain to themselves and others what concerns them. Being related to them increases their self-satisfaction and self-confidence, which then motivates them to other members of the society and the society as well. If the youth do not have mental health awareness and health awareness, they will experience effective dissatisfaction in their lives, depression, stress, pressure and other mental health issues. problems and health problems faced. Mental health awareness among the youth is important in making the society wise and sensitive. Sources of material for negative psychological impact on young people's health can influence their mental health in many ways. Awareness and understanding of young people help them understand the concepts of their mental health and has a positive impact on their self-confidence and health.

Keywords: Youth, Mental Health, Health Awareness.

Introduction:

One of the main reasons mental health awareness is important is that it helps young people understand their mental health and the problems they face. If young people do not have mental health awareness, they have problems in their lives such as social dissatisfaction, anxiety, and depression. Such problems can affect their academic, professional and social life and have a special impact on their overall treatment. If young people do not have mental health awareness, their body's consequent coordination and reality development material sources affect their health and satisfaction.

The National Institute of Mental Health and Neurosciences conducted a survey in 12 states in 2016. It found alarming statistics that 2.7 percent of the population suffers from a common mental disorder like depression. 5.2 percent people have ever been a victim of it. An estimate from this survey was that 15 crore people suffer from some form of mental disorder and require medical treatment.

According to a 2016 report by the science medical journal Lancet, only 10 percent of the people in India who need it receive medical help. What is even more alarming is that the number of people suffering from mental problems in India is increasing rapidly. In the next ten years, one third of the people suffering from mental problems in the world will be in India. There will be. Insiders are warning that large-scale changes are taking place in India. Cities are getting bigger. Modern facilities are increasing, people are leaving their villages in large numbers to live in cities. All these things can affect the human brain. Due to this, there is a fear of increasing problems like depression.

Dr Nimish Desai has been working as a psychiatrist for the past 40 years and is the Director of the Institute of Human Behaviour and Allied Sciences (IHBAS), Delhi. And the largest number of them are young people. He says, "In India, families started breaking up, freedom became important and technology spread, which pushed people into depression."

"Society is westernizing, the top five is kicking into gear. This is the post-World War II socio-technological development model of the twentieth century."

"The question is whether good development is necessary or good mental condition?" Although he is satisfied that now people are starting to value mental health. However, he believes that the youth of the society still do not like to talk openly about this problem. and considers it a taboo subject.

In 2015, Hindi film actress Deepika Padukone admitted in an interview that she suffered from depression.

Psychiatrist Dr. Rupali Shivalkar of Delhi's St. Stephen's Hospital says that CMD affects 30 to 40 percent of people. Those people do not understand what disease they have.

Symptoms of CMD vary. Such as not feeling like working, feeling tired even if there is no physical illness, feeling sleepy, becoming irritable, feeling angry or crying. Sudden change in children's behaviour, refusing to go to school, getting angry, becoming lazy. There

are symptoms that go away or become very restless. If these symptoms persist for two weeks continuously, there is an indication of CMD.

Anyone suffering from chronic hormonal problems like hyperthyroidism, diabetes, etc., needs special attention, says Dr. Sivalkar.

According to the World Health Organization (WHO), 10 percent of pregnant women and 13 percent of postpartum depression. This rate is higher in developing countries, 15.6 percent of pregnant women and 19.8 percent of postpartum women. Children are also victims of depression. 0.3 to 1.2 percent of children in India are living with depression. If they do not get timely treatment, serious mental health problems can arise.

According to Dr. Nand Kumar, Department of Psychiatry, AIIMS, Delhi, 10 years ago, 100 people came to the OPD, today 300 to 400 people come daily.

What is Mental Health?

Health is important for the development of the country. According to the definition of the World Health Organization (WHO), health is "a state of physical, mental, social and spiritual well-being and not merely the absence of disease or infirmity." According to the definition of the World Health Organization, a person who realizes his or her potential can cope with the normal burden of life. Can complete work well, can work for his or her community is called mental health. In this positive sense, mental health means good support for the individual and effective functioning for the community. Mental health affects academic performance, work productivity, the development of positive personal relationships, crime rates, and alcohol and drug abuse.

Off the Record (OTR) is a mental health social movement by and for young people aged 11-25 in Bristol, South Gloucestershire and North Somerset. OTR offers a range of projects to promote good mental health and wellbeing and empower young people to support themselves and their communities. OTR gives youth choice and voice.

OTR is not just a charity providing mental health services, it is a mental health movement mobilized to support, promote and protect the mental health, rights and social status of young people. OTR recognizes that individual and collective well-being are influenced by the structures and systems around us – and that social, political and

environmental contexts affect how we feel. In a once stressful world, OTR provides spaces for young people to learn and create positive change for their well-being.

OTR has a wide range of services to engage young people, designed and often delivered by trained young people, as well as in partnership with organizations across the region. These include therapeutic group work, one-to-one therapies, and online self-help across the board, as well as exploring art, sports, nature, and activism, support around gender and sexuality identity, and targeted work with young people of color. Bristol and South Gloucestershire. OTR is free and self-referral, meaning young people do not need a diagnosis, professional referral or parent/carer permission to access our services. OTR seeks to empower young people to work to their strengths and choose the support that best suits them and take control of their experience.

You can visit OTR at their Hubs - drop-in spaces where young people, parents/carers and professionals can meet their staff and volunteers, chat about their projects and other local mental health support and mental health and can learn more about self-care.

Importance of Mental Health Awareness Among Youth:

More than 450 million people in the world suffer from mental disorders. According to the World Health Organization, by the year 2020, depression has become the second leading disease in the world. It has the largest category of youth who suffer from mental disorders. Which becomes a challenge for the country because its biggest wealth for any country is its youth. Which becomes an obstacle for the development of the country. That makes it very important to take care of mental health among youth. The burden of mental health treatment capacity will be a global burden for developed and developing countries. In addition, the cost burden of treating mental health illnesses will increase, thus focusing attention on promoting, treating, and treating mental health issues socially and economically. Thus, mental health among young people is linked to their behavior and fundamentally related to physical health and quality of life.

In addition, physical health and mental health are closely linked, it is suspected that excessive anxiety leads to heart and blood vessel diseases. alcohol and tobacco consumption, may increase the risk of physical illness versus medical treatment. Mental illness - ill health leads to social problems such as unemployment, broken families, poverty, drug abuse and related crime. Poverty plays a significant role in mental health resistance performance.

Medically ill patients with depression have worse outcomes than they should. Chronic illnesses such as diabetes, cancer, heart disease increase the risk of depression, and these chronic illnesses predispose young people to mental illness.

Causes of Mental Illness in youth:

Biological Factors:

Neurotransmitter is a prefix that indicates mental illness. Neurotransmitters help nerve cells in the brain communicate with each other. If these chemicals are imbalanced or not working properly, they cannot send messages through the brain properly, leading to symptoms of mental illness.

Sperm (genetics):

Many mental illnesses run in families, suggesting that young people who have family members with mental illness are more likely to develop mental illness. It is passed on to others through families' genes. Experts believe that many mental illnesses are not linked to a single disorder but to several genes. That is why young people inherit mental illness and this is not necessarily the case every time. Many genes and other factors interact to cause mental illness – such as stress, abuse, or psychological events – that affect or trigger the individual's inheritance of the illness.

Infection:

Some infections are associated with brain damage and the development of disease or its worsening symptoms. For example, a condition called Pediatric Autoimmune Neuropsychiatric Disorder (PANDA) is associated with streptococcal bacteria that causes obsessive-compulsive disorder and other mental illnesses in children.

Brain Defect or Injury:

A defect or injury to certain areas of the brain can also cause mental illness. Mental health policies should not only be concerned with mental disorders, but should promote mental health by recognizing and addressing the broader issue. These policies should mainstream mental health promotion and government programs and business sectors such as education, labour, justice, transport, environment, housing and welfare, as well as the health sector.

Difficulties in Implementing Mental Health Among Youth:

The stigma associated with mental illness that they are discriminated against in every aspect in the society like, education, employment, marriage etc. which unknowingly leads the youth to delay seeking medical advice. Vague concepts of mental health and specific signs and symptoms of illness increase confusion about screening. Young people are unaware of the symptoms of mental illness and therefore may not be aware of their illness.

People think that those who are mentally weak or weak-minded get mental illnesses. Many people believe that mental illness is reversible, which leads to therapeutic nihilism. Many people believe that preventive measures have to be successful. Many people believe that drugs used to treat mental illness have many side effects and lead to drug addiction. They feel that drugs only induce sleep.

WHO statistics showed that there is a huge gap between the burden of mental health and the country's availability of resources to treat and cure mental health problems. In most parts of the world, mental illness was treated in the name of medicine and health care. Mental patients are a burden of worry for their families. They came reluctantly because they were unaware of their rights due to severe social stigma and lack of knowledge. But non-governmental organizations (NGOs) also considered it a difficult field because it required a long-term commitment and they worked with the mentally handicapped. Hesitant. Such social and lack of awareness of certain information creates difficulties in mental health awareness among youth.

WHO's Response to Mental Health in Youth:

WHO supports the strengthening and promotion of mental health. WHO assesses the evidence for mental health promotion and works with governments to disseminate this information and integrate effective strategies into policies and plans. Early childhood activities (e.g. home visits for pregnant women, pre-school psycho-social activities, joint nutrition and psycho-social support for disadvantaged populations).

Support for children (e.g. skill building programmes, child and youth development programmes). Socio-economic women's empowerment (e.g. improving access to education and microcredit schemes). Social support for adults (e.g. companionship initiatives, Community and Day Canters for the Elderly). Programs targeting local groups, including

minorities, vulnerable groups, the displaced and those affected by calamities or natural calamities. (e.g. psychosocial support following natural disasters). Mental health promotion activities in schools (e.g. support programs in environmentally modified schools and child-friendly schools). Mental health interventions at work (e.g. stress reduction programmes). policies (e.g. housing reform). violence prevention programs (e.g. community policy initiatives) and community development programs (e.g. 'care through communities' initiatives, integrated rural development).

Conclusion:

The increasing prevalence of mental illness among the youth is a challenge for any developed country. The main reason for this is the lack of awareness about mental health among the youth. For this, now the youth also have to be alert and the government, society and family also need to take necessary steps in this regard. The youth is the future of the country. It is both the responsibility of the government or the country to take measures for their health. Mental health affects every aspect of a person, his health affects all his mental, physical, social, professional matters. Thus, having mental health awareness among the youth has become a very important thing.

Reference List:

1. Uddin M.N., Bhar S., Islam F.M.A.: An assessment of awareness of mental health conditions and its association with socio-demographic characteristics-2019
2. Manap R., Ghani M.A., Hamid S.A. Mental health problems among undergraduate students in private educational institution. -2023
3. Institute for Public Health. National Health and Morbidity Survey 2017 (NHMS 2017): Adolescent Mental Health (DASS-21).
4. Lam L.T. Mental health literacy and mental health status in adolescents: a population-based survey. -2020
5. Dev A., Gupta S., Sharma K.K., Chadda R.K. Awareness of mental disorders among youth in Delhi-2021
6. http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health

43

New NEP: Roll of teacher and learner

Kusumkumari B. Telimarvadi
Ph.D. Research Scholar, Department of Sociology, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Abstract:

The landscape of education is undergoing a paradigm shift with the implementation of the New Education Policy (NEP). Central to this transformation are the redefined roles of both teachers and learners. This article explores the nuanced changes in their roles and the implications for educational practices in the context of the NEP. Traditionally, the teacher has been perceived as the primary source of knowledge and authority in the classroom. However, the NEP emphasizes a more facilitative role for teachers, shifting from being mere transmitters of information to becoming mentors and guides. This entails fostering a conducive learning environment that encourages critical thinking, creativity, and independent inquiry among students. Teachers are now tasked with nurturing holistic development by recognizing and catering to the diverse needs and learning styles of individual students. Concomitantly, the learner's role is evolving from a passive recipient of knowledge to an active participant in the learning process. The NEP advocates for a learner-centric approach that empowers students to take ownership of their education. This entails promoting self-directed learning, where students are encouraged to explore topics of interest, set goals, and assess their own progress. Moreover, collaborative learning experiences are emphasized, enabling students to engage with their peers, share perspectives, and co-create knowledge. Further more, the NEP underscores the importance of cultivating 21st-century skills such as critical thinking, communication, collaboration, and creativity. New Education Policy heralds a transformative era in education, redefining the roles of both teachers and learners. By embracing a more facilitative and learner-centric approach, educators can empower students to become lifelong learners equipped with the skills and knowledge needed to navigate the complexities of the modern world.

Keyword: Current Education, NEP-2020, Teachers and learners, Quality Education,

Introduction

In a nutshell, the New Education Policy (NEP) emphasizes a shift in the roles of teachers and learners, advocating for a more interactive and collaborative approach. Teachers are encouraged to be facilitators of learning rather than mere instructors, fostering critical thinking and creativity. Learners are urged to take on a more active role in their education, engaging in self-directed learning and exploration. This dynamic shift aims to create a more inclusive and empowering learning environment. The dawn of the new National Education Policy (NEP) in marks a pivotal moment in the landscape of Indian education. With its ambitious vision and comprehensive reforms, the NEP sets out to redefine the role of educators and learners in the educational ecosystem. This article delves into the transformative potential of the NEP by examining the evolving roles of teachers and students within the framework of this groundbreaking policy. The NEP envisions an education system that fosters creativity, critical thinking, and holistic development, equipping students with the skills and knowledge necessary for success in the 21st century. At the heart of this vision lie the teachers, entrusted with the noble task of nurturing the intellectual curiosity and potential of every learner. Central to the NEP's agenda is the empowerment of teachers through continuous professional development, autonomy in pedagogical approaches, and recognition of their pivotal role in shaping the future of the nation. One of the key pillars of the NEP is the emphasis on transforming teachers into facilitators of learning, rather than mere disseminators of information. By promoting student-centered and experiential learning methodologies, educators are encouraged to create dynamic and interactive classroom environments that stimulate inquiry and foster innovation. This shift towards a more inclusive and participatory approach to teaching not only enhances student engagement but also cultivates a lifelong love for learning. Furthermore, the NEP advocates for the integration of technology in education, recognizing its potential to revolutionize teaching and learning processes. Teachers are encouraged to leverage digital tools and resources to personalize instruction, cater to diverse learning needs, and facilitate collaborative learning experiences. By embracing technology as an enabler of educational equity and accessibility, educators can create inclusive learning environments that empower every student to thrive. In addition to reimagining the role of teachers, the NEP also envisions a paradigm shift in the dynamics of the student-teacher relationship. Gone are the days of rote memorization and passive learning; instead, the NEP advocates for a partnership-based approach where students are active participants in their own educational journey. By encouraging students to take ownership of their learning, set goals, and pursue their interests, the NEP seeks to foster autonomy, agency, and intrinsic motivation among learners. Moreover, the NEP underscores

the importance of a multidisciplinary and holistic approach to education, wherein students are exposed to a diverse range of subjects and learning experiences. By promoting flexibility and choice in the curriculum, students are empowered to explore their passions, develop a well-rounded skill set, and pursue paths that align with their interests and aspirations. This interdisciplinary approach not only equips students with the knowledge and skills needed for academic success but also nurtures their creativity, resilience, and adaptability.

1. Current Education

Current education research articles cover a wide array of topics, reflecting the evolving landscape of educational theory, practice, and policy. Here's a brief overview of some prevalent themes and areas of focus in recent research articles:

Technology Integration: With the increasing prevalence of technology in education, many articles explore the impact of technology on teaching and learning. This includes studies on the effectiveness of online learning platforms, the use of educational apps, and the integration of virtual reality and augmented reality into the classroom.

Inclusive Education: There's a growing emphasis on inclusive education, which aims to ensure that all students, regardless of their backgrounds or abilities, have access to quality education. Research in this area examines strategies for supporting diverse learners, creating inclusive classroom environments, and promoting equity and social justice in education.

STEM Education: Science, technology, engineering, and mathematics (STEM) education continues to be a focal point in research articles, with a focus on innovative teaching methods, strategies for increasing student engagement and achievement in STEM subjects, and efforts to close the gender gap in STEM fields.

Social and Emotional Learning (SEL): There's increasing recognition of the importance of social and emotional learning in education. Research articles in this area explore the impact of SEL programs on students' academic performance, behavior, and overall well-being, as well as strategies for integrating SEL into the curriculum.

Teacher Professional Development: Effective teaching is crucial for student success, and research articles often examine various aspects of teacher professional development, including best practices for teacher training, strategies for supporting teacher growth and

effectiveness, and the impact of professional learning communities on teacher collaboration and student outcomes.

Assessment and Evaluation: Assessment and evaluation are essential components of the education system, and research articles in this area explore new approaches to assessment, strategies for using assessment data to inform instruction, and the impact of high-stakes testing on teaching and learning.

2. New Education Policy

The New Education Policy (NEP) 2020 is a comprehensive framework aimed at transforming the Indian education system to meet the needs of the 21st century. It replaces the previous policy, which dated back to 1986.

Key highlights include a shift towards a more holistic and flexible approach to education, emphasizing conceptual understanding over rote learning. The NEP advocates for the integration of vocational education from an early age, allowing students to develop practical skills alongside academic knowledge.

Another significant aspect is the emphasis on early childhood care and education, recognizing the critical importance of a strong foundation in a child's formative years. The policy proposes the establishment of Anganwadi centers as part of formal schooling infrastructure to ensure access to quality early childhood education.

The NEP also focuses on revamping the assessment system to reduce the emphasis on high-stakes exams and promote continuous and comprehensive evaluation. It promotes the use of technology in education, advocating for the integration of digital tools and platforms to enhance learning outcomes and access to education, especially in remote areas.

Furthermore, the policy emphasizes the importance of promoting multilingualism and the preservation of India's diverse languages and cultures. It suggests the implementation of a flexible curriculum framework that allows students to choose from a wide range of subjects, including vocational courses, arts, and sports.

The NEP also addresses issues related to teacher training and professional development, aiming to enhance the quality of teaching through continuous training and support mechanisms.

Overall, the New Education Policy 2020 aims to create an inclusive, flexible, and contemporary education system that prepares students for the challenges and opportunities of the 21st century.

3. Teacher and Learner

"The teacher must be at the centre of the fundamental reforms in the education system", mentions in the new National Education Policy (NEP) 2020.

As noted in the policy document of NEP 2020, teachers and trainers are an essential part of the structural reforms in India's education system. The NEP 2020 sees teachers and trainers as facilitators, mentors and guides, who are motivated, energized, and capable.

Acknowledging this significant role of teachers and trainers, the policy has made several recommendations for improving teacher education in India. This includes the introduction of a 4-year integrated B.Ed. programmes, mandatory Continuous Professional Development (CPD), ensuring Career Management and Progression (CMP), and leveraging technology in training the trainers and teachers in developing their skills and capacities.Teachers and learner are responsible for the effective implementation of the policy not just at the grassroots level but also for taking it forward with research and innovation. With reference to NEP 2020, let us find out the top 5 reasons why teachers and learner will play a critical role in its implementation.

1. New curriculum development and implementation

The NEP 2020 thrusts a lot of importance on creativity, innovation, work-integrated learning, and vocational education, among several others. To promote this, the policy envisions giving significant autonomy to educational institutions and motivated faculty to design and develop the appropriate curriculum and most efficient pedagogy. Therefore, the role of a teacher/trainer becomes crucial in contributing towards developing the relevant curriculum and pedagogy that directly influences the learning outcomes.

2. Imparting 21st-century skills and knowledge

Being the first education policy of the 21st century, the NEP 2020, strongly advocates the idea of preparing learners with 21st-century skills and knowledge. The 21st-century skills like critical thinking, creativity, collaboration, communication, taking initiative, problem-solving, etc. help learners build character and become well-rounded individuals. It becomes

the role and responsibility of teachers and trainers to impart 21st-century skills among learners through engaging teaching methodologies.

3. Creating an environment of innovation and creativity

In the light of NEP 2020, teachers right from the school level are expected to create a learning environment that fosters innovation and creativity among the learners. Through innovations in teaching and pedagogy, teachers and trainers can cultivate a sense of excellence and innovation among the students. The role of teachers in the classroom under NEP 2020 will be to promote and create an environment where students can think with a creative, critical, logical, and innovative mindset. At higher education levels, this innovative mindset is going to be fundamental in encouraging research in arts and humanities, sciences and social sciences, and thereby contributing to the progress of the nation.

4. Focus on outcome-based education

Unlike the current system of education, where the utmost importance is given to marks and grades, NEP 2020 focuses on outcome-based education. It aims to measure the skills and knowledge of a learner based on his/ her ability to perform a task, solve a problem and find innovative solutions. The role of a teacher becomes essential in creating learner-centric learning models with defined objectives and outcomes, evaluation of progress and personalised feedback.

5. Promotion of professional development of teachers

Teacher education and empowerment of teachers is one of the key areas of focus in NEP 2020. With advancements in the adoption of technology in education, with e-learning, online teaching, etc., it is necessary for teachers and trainers to undergo training in new learner-centric approaches. The NEP 2020 makes it mandatory for teachers to undergo Continuous Professional Development (CPD), where each teacher is expected to participate in at least 50 hours of CPD opportunities every year for their own professional development.

Through the suggestions and interventions in the policy, it is made evident that a teacher's role as a facilitator and mentor is fundamental to the successful implementation of NEP 2020. For the above-discussed reasons and more, teachers and trainers are pivotal in creating an environment for fostering young minds and contributing to their holistic development in making them global citizens.

Special Teachers

There is an urgent need for additional special educators for certain areas of school education. Some examples of such specialist requirements include subject teaching for children with disabilities/Divvying children at the Middle and Secondary school level, including teaching for specific learning disabilities. Such teachers would require not only subject-teaching knowledge and understanding of subject-related aims of education, but also the relevant skills for understanding of special requirements of children. Therefore, such areas could be developed as secondary specializations for subject teachers or generalist teachers, during or after pre-service teacher preparation. They will be offered as certificate courses, in the pre-service as well as in-service mode, either full time or as part-time/blended courses - again, necessarily, at multidisciplinary colleges or universities. Greater synergy will be enabled between the course curriculum of NCTE and RCI to ensure adequate availability of qualified special educators who can handle subject teaching as well.

Educational measures

The present study has very important educational implications for teachers, teacher trainee, professional institutions, policy planners, administrators and young ones. The findings of this study may be helpful in devising programs for improving the professional commitment, attitude towards teaching and job satisfaction of secondary school teachers in the following way. Teachers are mainly responsible for all round development of students. They should update themselves by learning to deal with many psychological, sociological and educational problems of students with the help of the latest literature and by participating in professional development programs. Orientation courses/ refresher courses should be organized which help the teachers to excel in their profession. No country can make any progress if teachers are ignored, so teachers must be motivated to have a positive attitude towards their teaching profession. Teacher's attitude towards profession should form one of the important criteria of recruitment procedure for educational institutions, so that teachers with positive professional attitude came forward to deliver effectively. The less effective teachers should be encouraged, so that they work with interest, full intention and zeal. They should be given different prizes to develop the proper attitude towards teaching. The teacher is one of the most important components in the educational process and has a direct bearing on the minds of the students, so he\she should have job satisfaction. Sensitization programs regarding job satisfaction should be organized for the least effective teacher

4. Quality Education

Quality education is a fundamental pillar of societal development, shaping individuals into well-rounded, knowledgeable, and empowered citizens. It encompasses more than just academic achievement; it involves equipping learners with the skills, values, and mindset necessary to thrive in a rapidly changing world. In this essay, we'll explore the key components of quality education and its significance in fostering personal growth, societal progress, and global prosperity.

At its core, quality education goes beyond rote memorization and standardized testing. It emphasizes critical thinking, creativity, problem-solving, and communication skills. These skills are essential for navigating the complexities of the modern world and adapting to new challenges and opportunities. Quality education also promotes lifelong learning, instilling a passion for knowledge and a curiosity to explore diverse subjects and perspectives.

Moreover, quality education is inclusive and equitable, ensuring that all individuals have access to learning opportunities regardless of their background, socioeconomic status, gender, or ability. It recognizes the unique needs and strengths of each learner and provides support systems to help them reach their full potential. By promoting diversity and inclusion, quality education enriches the learning environment and fosters empathy, tolerance, and respect for others.

Another key aspect of quality education is relevance. It connects learning to real-world contexts, enabling students to understand the practical applications of their knowledge and skills. Whether it's through project-based learning, internships, or community service, quality education encourages experiential learning opportunities that bridge the gap between theory and practice. By engaging students in meaningful experiences, it fosters a deeper understanding of concepts and cultivates a sense of purpose and motivation.

Furthermore, quality education nurtures holistic development, addressing not only cognitive growth but also social, emotional, and physical well-being. It promotes positive values such as integrity, empathy, responsibility, and resilience, laying the foundation for ethical decision-making and responsible citizenship. By fostering a supportive and nurturing learning environment, quality education enhances students' self-confidence, self-esteem, and mental health, empowering them to overcome challenges and pursue their aspirations.

Quality education also plays a crucial role in driving economic growth and sustainable development. It equips individuals with the knowledge and skills needed to participate effectively in the workforce and contribute to innovation, productivity, and competitiveness. Moreover, it promotes environmental awareness, sustainability, and global citizenship, preparing future generations to address pressing global challenges such as climate change, poverty, and inequality

However, achieving quality education for all remains a significant challenge. Many barriers, including poverty, inadequate infrastructure, gender disparities, and conflict, hinder access to education and hinder learning outcomes. Addressing these challenges requires concerted efforts from governments, policymakers, educators, civil society, and the private sector to invest in education, improve teacher training and support, strengthen educational infrastructure, and promote inclusive policies and practices.

Quality education is essential for individual fulfillment, societal progress, and global prosperity. It empowers learners with the knowledge, skills, and values needed to succeed in a rapidly changing world while fostering inclusive, equitable, and sustainable development. By investing in quality education, we can unlock the full potential of every individual and build a brighter future for generations to come.

Conclusion

The Role of Teacher is to shape the minds of the younger generation. Teachers must be passionate, motivated, and well qualified, and well trained in content, pedagogy, and practice. Swami Vivekanand says, “Education is the manifestation of perfection already in man.” he new National Education Policy (NEP) has redefined the roles of both teachers and learners in the educational landscape. Teachers are no longer seen solely as dispensers of knowledge but as facilitators of learning, guiding students through inquiry-based and experiential learning processes. This shift requires teachers to adopt a more holistic approach, focusing not only on academic content but also on developing critical thinking, problem-solving, and communication skills among students.

Reference :

1. Diuguid, Darraya. R In (2009). Studied Student Teachers Awareness, Preparedness and Attitudes of Issues Related to high Poverty Schools. Journal of Experimental Education June 1955.
2. Mullins, J.L. (2005). Management and organizational behavior, Seventh Edition, Pearson Education Limited, Essex, p. 700
3. Mrunalini, T. & Sankaraih.B. (2010). Study on Attitudes and Reflections of Prospective Teachers on Environmental Concerns. Social psychology of Education, 6, 61-90.
4. Pranita Vishwakarma (: November 29, 2023) NEP 2020 Teacher Training Programs for the Amrit Kaal 2047
5. Dar, R. A. (2018). Qualities of effective teachers. International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research, 1(10), 82-87.
6. https://nationalskillsnetwork.in/5-reasons-why-teachers-and-trainers-will-play-a-critical-role-in-nep-2020-implementation/

44

વિવિધ ભાષી નવલકથામાં ભારતીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રચેતના

કુકડિયા ગીતા ધીરુભાઈ (પીએચ.ડી સ્કોલર)
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર.

વિશ્વ સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિનું ઈશ્વર નિર્મિત એક તત્વ છે. બધા સજીવોમાં માનવની મુઠ્ઠી ઉચેરો માનવામાં આવે છે, એ માણસની બુદ્ધિનો થયેલો વિકાસને આધારે છે. માનવ પોતાની જાત અને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે સમાજ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય જેવાં પરિબળોને વિકસાવ્યાં છે.

માનવ દેહ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ અને પંચ મહાભૂતોનો બનેલો હોવાથી તેને ટકાવી રાખવા માટે હવા, પાણી અને ખોરાકની જરૂર પડે છે, એવી રીતે માનવમનને પણ ટકાવી રાખવા માટે ધર્મ, આધ્યાત્મ અને સાંસ્કૃતિરૂપી ખોરાકની સતત આવશ્યકતા રહેલી છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માનવને સામાજિકતા, સંસ્કારિતા અને શ્રદ્ધા જેવાં આદર્શ જીવનમૂલ્યોનું જ્ઞાન અને ભાનની સાથે સમજ પણ વિકસાવે છે. માણસમાં રહેલા ઉત્તમ જીવનમૂલ્યોને લીધે તે બીજા પ્રાણીઓ કરતાં અલગ પડે છે. તેથી માનવએ સામાજિક પ્રાણી કહેવાય છે. માનવએ પ્રાચીન સમયથી જ કથા પ્રિય રહ્યો છે. માનવને માનવીની કહેલી વાતમાં વધારે રસ પડે છે, તેથી જ આપણે ત્યાં કથા સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો છે. આ કથા સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્યમાં રચાય છે. લયમાં રચાય તે પદ્ય અને કથામાં કહેવાય તે ગદ્ય. એવી સાદી - સરળ - સમજ આપી શકાય છે. માનવને કથની અને કહેનીમાં વધારે રસ પડે છે. એક સાહિત્યકાર સમાજમાંથી જ એની સર્જનાત્મક શક્તિનાં બળે એક સામાન્ય માનવ કરતાં અલગ ભાષામાં કથાને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે.

માણસના ઉદ્ભવથી સંસ્કૃતિનો આરંભ થયો હોવાનું મનાય છે. એ વિશ્વના દરેક દેશ - પ્રદેશ અને જાતિને પોતાની એક આગવી સંસ્કૃતિ છે. પરિણામે વિશ્વમાં એક જ સંસ્કૃતિ નહીં પણ અનેક રંગોથી રંગાયેલી સંસ્કૃતિઓ આ પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ બધી વાતો આપણને સાહિત્યનાં માધ્યમથી જાણવા મળે છે. તેથી જ “સાહિત્યને સમાજનો અરીસો મનાય છે.” જે

દેશનું સાહિત્ય ઉત્તમ એટલો જ એ દેશનો વારસો પણ ઉત્તમ છે, એવું કહેવામાં કોઈ અતિશ્યોક્તિ નથી.

દેશનાં ધર્મ, સાહિત્ય, માનવમુલ્યો તથા આદર્શોનું સંયોજન એટલે સંસ્કૃતિ. એવું કહેવાય છે કે, કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિ વિશે જાણવું હોય તો સૌપ્રથમ એ દેશનું સાહિત્ય વાંચવું પડે. કારણ કે આ સાહિત્યનું સર્જન કરનાર સાહિત્યકાર અંતે તો કોઈ સંસ્કૃતિ કે સમાજ સાથે જોડાયેલો જ હોવાનો તેથી જાણે - અજાણે પણ એ સાહિત્યને પોતાની જાતીય સંસ્કારોથી કોઈને કોઈ રીતે એ કૃતિમાં આલેખતો હોય છે. સાહિત્યમાં જે - તે દેશની સંસ્કૃતિની અસર વિવિધ રીતે સંકળાયેલી દ્રષ્ટિપાત થાય છે, આમ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ બંને ગાઢ રીતે જોડાઈને આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં 'ઇલિયડ' અને 'ઓડીસી' જેવાં મહાકાવ્યોમાં એ સમયની સંસ્કૃતિ, રીત - રિવાજો, સમાજની ઓળખ કે ધર્મની વાત સર્જક રજૂ કરે છે. આપણા દેશમાં પણ વ્યાસ અને વાલ્મિકીએ મહાભારત અને રામાયણમાં આપણી ભારતીય પરંપરાને નિરૂપી છે. એ પછીના સમયમાં ભાસ, ભવભૂતિ અને કાલિદાસ જેવાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રખર પંડિતોએ અને વિદ્વાનોએ પોતાનાં સાહિત્ય સર્જનમાં તત્કાલીન ભારતની છબી ઝિલવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ રીતે પોતાનાં સર્જનમાં આપણી ભારતીય અસ્મિતાને રજૂ કરી છે.

વિશ્વ સાહિત્યની નવલકથામાં રાષ્ટ્રચેતના

મનુષ્ય અને મનુષ્યજાતિના સમગ્ર ઇતિહાસના ભાગરૂપ વિશ્વસાહિત્યનો જન્મ થયો છે. ૧૮૨૦ માં જર્મન કવિ ગેટેએ યુરોપિય સાહિત્યની બદલીએ 'Wrold Literature' - વિશ્વ સાહિત્ય શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. ત્યારબાદ ફ્રેડરિક શ્લેકલ 'વિશ્વકાવ્ય' અને હર્ડર ગોટફીડની 'વિશ્વ સાહિત્ય' એ આ સંજ્ઞાની વિસ્તારથી સમજ આપી છે. દિન - પ્રતિદિન એકબીજાનાં સંપર્કોમાં આવેલા વિવિધ રાષ્ટ્રો એકબીજાનાં સાહિત્યને વાંચે - સમજે એ વિશ્વ સાહિત્યનો મૂળભૂત હેતુ હોય છે. સર્જક અને તેનું સાહિત્ય ઘરથી નગર, વર્ગથી સ્વર્ગ, નગરથી રાષ્ટ્રને રાષ્ટ્રથી જગતનું વિશાળ ફલક હાંસલ કરીને રાષ્ટ્રનિર્માણ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઉજાગર કરે છે. એવી થોડી નવલકથાઓની વાત કરીએ

'મધર' નવલકથા (મેક્સિમ ગોર્કી) એ ૧૯૦૬ - ૦૭માં પ્રકાશિત કરી છે. આ નવલકથા રશિયન ભાષામાં લખાયેલી. ત્યારબાદ જયા મહેતાએ **'મા'** નામે ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરી છે. આ નવલકથામાં માનવતાવાદી અભિગમ અને માર્ક્સવાદી વિચારસરણી કેન્દ્રસ્થાને છે. કથા

બે વિભાગમાં લખાયેલી છે. ભાગ - ૧ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્રસમાં અને ભાગ - ૨ ઇટાલીમાં લખાય છે. એક માતા સામાન્ય સ્ત્રી માંથી પોતાના દીકરાની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થઈ અને પોતે પણ એક ક્રાંતિકારી મહિલા બને છે. ૧૯૦૫ ની ક્રાંતિ સમયે આખા શહેરમાં થયેલી અસરો નવલકથામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલી ઘટના છે. ગોર્કિની આ નવલકથામાં રશિયન ભાષામાં જે રાષ્ટ્રીય ચળવળનો જુવાળ હતું. એ વાસ્તવિક સમસ્યા ઉપર આ કૃતિ લખાયેલી હોવાથી દરેક પાત્ર અને ઘટનામાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ઝિલાયેલ જોવા મળે છે.

'ફોન્તામારા'(ઇગ્નાઝિયો સિલોની) જર્મન ભાષામાં લખાયેલી નવલકથા છે. ફોન્તામારા નવલકથાએ સામાન્ય ગામમાં ઉદ્ભવેલી, સાવ કંગાલિયત લોકોથી કથા આરંભ થાય છે. ફોન્તામારા એ ઇટાલીના ગ્રામવિસ્તારમાં આવેલું એક કંગાલ ગામડું છે, એવું કંગાલ કે નદી પણ રૂઠીને ધરતીમાં સમાય જાય. હાથપગ ભેગા રાખવાની અહર્નિશ અથામણ એકએકને કરવી પડે એવું સામાન્ય ગામડું. મનથી ભાંગી પડેલું ગામડું જેમાં જુના જમાનાએ કેર - સિતમ વગેરેને આસમાની અને સુલાતનીના બે વંશને ફાળવી આપેલા, નવા જમાનાએ એમાં એક બીજા માનવીય કુળનો જન્મ થર્યો હોય એવું લાગે છે. સર્વસત્તાવાદ, સરમુખત્યારી, સત્તાઓ સામે ફોન્તામારા ગામની ગરીબ અજ્ઞાન, વિશ્વાસુ, ભોળા ગામડિયાના ખેડૂત પ્રજાની વાત આ કથામાં આવે છે. આ નવલકથા ગંભીર અને કરુણ હોવાની સાથે સમગ્ર માનવજાતિને સ્પર્શતું હોવાથી વૈશ્વિક તત્વ પણ એમાં રહેલું છે. ફોન્તાતમારા નવલકથામાં ખેડૂત કંગાલિયતની સાથે રાષ્ટ્રનિર્માણ અને રાષ્ટ્રીયચેતનાનાં તત્વો પણ લેખકે સારી રીતે વણી લીધાં છે.

'ધ આઉટ સાઇડર' (આલ્બેર કામૂ) એ માનવતાવાદી અને માનવ અંતઃકરણની સમસ્યાઓને વ્યક્ત કરતા ૧૯૪૨ માં આ નવલકથા લખાય છે. અસંગતિ એબ્સર્ડની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આ લઘુનવલમાં થાય છે. કામુની આ નવલકથા બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન લખાયેલી આ ફ્રેન્ચ નવલકથામાં અસંગતની દાર્શનિક માધ્યમને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથાનો નાયક મરસોલ સમગ્ર નવલકથામાં અલિપ્ત ભાવે જ વર્તે છે. તે માતાની દફનક્રિયા તથા ઉત્તરક્રિયા હોય, માળામાં રહેલા માણસની મૈત્રી હોય કે સ્નાનાગારમાં મળી જતી યુવકતી હોય, જીવનને નિષ્ક્રિય ભાવે જોવાના તેના વલણને પરિણામે એને હાથે સાગરકાંઠે એક અરબીની હત્યા થાય છે. સજાની રાહ જોતા તેને ધર્મ દ્વારા અપાતાં સમાધાનને બદલે આકાશનું દર્શન અપાર સુખ આપે છે. કુટુંબ, શાસનવ્યવસ્થા અને ધર્મ - આ ત્રણેય જોહુકમી સ્વીકારવા ન

માંગતો નાયક મરણને એકમાત્ર વાસ્તવિકતા માનીને ચાલે છે. માટે એને સમાજની. માન્ય પરંપરાઓનો વિદ્રોહ કરવો પડે છે. આમ આ નવલકથામાં લેખક એબ્સર્ડના સ્વરૂપમાં રાષ્ટ્રભાવને વ્યક્ત કરે છે. આમ દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાનાં તત્વો ક્યાંકને ક્યાંક જોવા મળે છે. તો એવી કેટલીક ભારતીય કૃતિઓની ચર્ચા નીચે આપેલી છે.

ભારતીય નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રચેતના

અર્વાચીન સમયમાં ભારતની જુદી - જુદી ભાષાઓના અનેક સર્જકોએ પોતાના સાહિત્યના માધ્યમ થકી રાષ્ટ્રીય ચેતના પ્રગટાવવાનો પ્રત્યન કર્યો છે. જેમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, બંકિમચંદ્ર, શરદચંદ્ર, વિભૂતિભૂષણ, બંદોપાધ્યાય, બિમલ મિત્ર, સાને ગુરુજી, કબીર, પ્રેમચંદ્ર, દિનકર, નિરાલા, સુબ્રમણ્યમ ભારતી, સુરદાસ, તુલસીદાસ, ત્યાગરાજ, તુકારામ, અંબિકા ચૌધરી, શ્રી અરવિંદ, ધર્મવીર ભારતી, નીરજ, દયા પવાર, મહાશ્વેતા દેવી, શિવાજીરાવ સાવંત, મૈત્રેય દેવી, જયશંકર પ્રસાદ, કમલકુમાર મજબુદાર વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય છે.

'ગોરા' (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) આધુનિક ભારતના 'મહાભારત' સમાન 'ગોરા' નવલકથા ૧૯૧૦ માં લખાયેલી અને રમણલાલ સોનીએ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ આપ્યો છે. આ નવલકથા બે ભાગ અને ૯૬ પ્રકરણમાં વિભક્ત થયેલી છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સામાજિક અને ધાર્મિક આંદોલનો અને એ ગાળામાં તીવ્ર બનેલો બ્રહ્મસમાજ તથા હિંદુ સમાજ વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ થયેલો છે. માનવજીવનનો સ્પર્શ અંગ્રેજ સરકારના અભિમાન - અન્યાય થકી શિક્ષિત બંગાળીઓના મનમાં જાગેલી - જન્મેલી રાષ્ટ્રભાવના અને ભારતીયતાના પ્રશ્નોની વાત આ કથામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલી છે. આ નવલકથામાં હિન્દુ - મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી જ એવો કોઈ સમાજનો વિરોધ નથી પણ સમગ્ર માનવજાતિની વાત લેખક કરે છે. નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર ગોરા તેની પાલક માતા આનંદમયીને કહે છે... "તને નાત નથી, જાત નથી, ભેદભાવ નથી... તું કેવળ કલ્યાણની પ્રતિમા છે. તું જ મારું ભારતવર્ષ છે." આમ આ નવલકથામાં ભારતીયતા એટલે કે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના દર્શન થાય છે.

'ધરતી ખોળે પાછો વળે' (શિવરામ કારન્થ) ની કન્નડ નવલકથાનું રમણલાલ સોનીએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યું છે. આ નવલકથા 'હિંદ છોડો' ની ચળવળ દરમિયાન પ્રગટ થયેલી

એક કન્નડ કૃતિ છે. ૧૯મી સદીના અંતિમ વર્ષોથી માંડીને ૨૦મી સદીના ચોથા દાયકા સુધીની કથાનું આલેખન લેખક દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ કથામાં ત્રણ પેઢી સુધીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અને ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય લડતની સાથે - સાથે વાસ્તવવાદી વલણ કૃતિમાં નિરૂપાયું છે.

'તમસ' (ભીષ્મ સહાની) ની કૃત હિન્દી ભાષાની એક વિષયપ્રધાન નવલકથા ૧૯૭૩ માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. જેને નારાયણ દેસાઈ દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવી છે. નવલકથામાં અંગ્રેજોની ગુલામગીરી અને એ સમયની વાસ્તવિક પરીપાટી પર આલેખાયેલી કૃતિ છે. ભારતવિભાજનની કરુણાંતિક, ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકતને કથામાં કેન્દ્રસ્થાને રાખી છે. 'તમસ' માનવતાથી સભર એવી સંકુલ કૃતિ છે. કથામાં લેખકે 'માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉનો' વિચાર લીધો છે. કોમી દંગલની પૂર્વનિર્ધારી યોજનાથી કથાને વળાંક આપ્યો છે. નવલકથા બે ખંડમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ ખંડમાં પશ્ચિમનું એક શહેર અને બીજા ખંડમાં પશ્ચિમ પંજાબના નુરપુર, સૈયદપુર, ઢોંક, ઈલાહીબક્ષ, મરીદપુર, મીસુર જેવા શહેરો છે. આખી નવલકથામાં 'કોમી રમખાણો, હિંસા અને ભાગલા પાડોને રાજ કરો' અંગ્રેજોની આ વૃત્તિ કેન્દ્રસ્થાને રહેલી છે. લેખકે આ કથામાં ભારતીય પ્રજાના ગુલામી માનસ અને અંગ્રેજો પ્રત્યેની અહોભાવપૂર્ણ ભક્તિના પ્રસંગો આપીને માણસની મોટી વિપત્તિને વાત રજૂ કરી છે. સાંપ્રદાયિક તોફાનોમાં મૃત્યુ પામનારા હિંદ હોય કે મુસલમાન, શીખ હોય કે ખ્રિસ્તી, અધિકાંશ ગરીબ લોકો જ હોય છે. એ કૃતિ વાંચતા ભાવકની તરત જ નજર સમક્ષ આવે છે.

'હજાર ચોર્યાસીની મા' (મહાશ્વેતા દેવી) ૧૯૭૪ માં પ્રગટ થયેલી અને નિસ્પૃહા દેસાઈએ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદીત કરી છે. નવલકથામાં એક મા ધનિક - પરિવારમાં પતિ અને અન્ય સંતાનો વચ્ચે રહેવા છતાં એકલી અટૂલી પડી ગયેલી સૌથી નાના પુત્ર વ્રતિની મા - સુજાતાને હૃદયવિદારક કથા છે. આ સદીના આઠમા દાયકામાં પશ્ચિમ બંગાળમાં નકસલવાદી આંદોલન ચરમસીમાએ વાપ્યું હતું. શોષણ કરતાં જમીનદાર કે વેપારીઓ કે રાજકારણીઓ સામે નકસલોએ હિંસક આંદોલન ચલાવે છે. એ અન્યાય અને શોષણ સામેની લડતમાં કેટલાય સ્વપ્નસેવી, સુખી કરનાર તરુણો જોડાયા હતા, અને મરાયા પણ હતા. મહાશ્વેતા દેવીની આ નવલકથા આંદોલનમાં જોડાયેલા એક ધનિક પરિવારના વ્રતિ નામના તરુણની નિર્મમ હત્યા અને એથી એની મા સુજાતાની હૃદયમયતી વ્યથા, માત્ર એક દિવસના સવાર - બપોર - સાંજ

અને રાત્રી એવા સમયખંડમાં વિભાજીત કરીને લેખક કથા આલેખે છે. કથા ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં આગળ ચાલે છે. આ નવલકથામાં આપણા દેશની રાષ્ટ્રચેતનાના દર્શન આપણને વ્રતિના પાત્રથી થાય છે.

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રચેતના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આપણી દેશભાવના શૈર્ય અને અસ્મિતા, માનવતા અને માનવશ્રદ્ધાએ જ આપણને ટકાવી રાખ્યા છે. આપણાં પુરાણોમાં જીવનકલ્યાણ માટે જીવનસંઘર્ષની વાતો આવે છે, એમાં જીવનચિંતન અને જીવનદર્શન પણ અનેક રીતે વર્ણન થયેલું છે. "આપણે ત્યાં અલગ પ્રદેશો, અલગ ભાષાઓ અને અલગ ધર્મની પ્રજાઓ ભલે વસ્તી હોય, આપણી જીવન પરંપરાઓ તો પેલાં પુરાણોએ ચીધેલામાર્ગે જ ચાલે છે. એક કલ્યાણકામના, ચિંતન અને દર્શનને આપણે ભારતીય અસ્મિતામાં રાષ્ટ્રીયચેતના કે રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ભાગ ભજવે છે." ('ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - ૩', પૃષ્ઠ - ૨૮૮)

ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં દલપતરામનાં 'જ્ઞાતિ નિબંધ,' 'વેનચરિત્ર' પણ આપણી પરંપરાગત અસ્મિતાઓને ચીંધી આપે છે. કનૈયાલાલ મુનશીની કૃતિઓમાં ભારતીય ભાવનાના (અસ્મિતા) સાથે આર્યાવ્રતની ભાવનાનું વર્ણન છે. તો 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' માં માનવતાના, નીતિ અને જીવનકલ્યાણની કામના ભારતીયતાના વ્યાપક સંદર્ભોમાં ઘટાવી શકાશે. દર્શકની 'કુરુક્ષેત્ર' કૃતિ પણ આપણી પરંપરાઓનું નૂતન અર્થઘટન કરી આપણને રાષ્ટ્રચેતનાનાં સંદર્ભે ઝીલતા દેખાય છે. ગાંધીજીએ પ્રબોધેલાં જીવનમૂલ્યોએ આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના દ્યોતક સમાન છે. ગાંધી સાહિત્ય, ગાંધીજીના અંત્યવાસીઓનું સાહિત્ય તથા ગાંધીજીના પ્રભાવે રચાયેલા સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રનિર્માણની ખેવના જોવા મળે છે. જે કેટલીક નવલકથાઓના ઉદાહરણ થી વાત કરીએ...

'સરસ્વતીચંદ્ર' (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી) ની નવલકથા જે ગુજરાતી ભાષાની મહાનવલમાં સ્થાન પામે છે. આ નવલકથામાં ૧૯મી સદીના આપણા દેશના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય મહાપ્રશ્નોની તલસ્પર્શી વિષયવસ્તુ આવે છે. 'પ્રથમ ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની નાનકડી સ્નેહકથા, બીજા ભાગમાં ગુણસુંદરીના સંયુક્ત કુટુંબની કથા - ઘરસંસાર, ત્રીજા ભાગમાં રત્નનગરીના રાજખટપટની પ્રપંચકથા અને ચોથા ભાગમાં સુંદરગિરિ પરના સાધુજનોનાં પંચમહાયજ્ઞ, મહાભારતનો આધુનિક સમય સંદર્ભમાં પુનર્વિચાર તથા લોકકલ્યાણની ભાવના

આ મહાનવલમાં ગૂંથાય આવે છે. જ્યારે **'ગુજરાતનો નાથ,' 'રાજાધિરાજ,' 'પૃથ્વીવલ્લભ,' 'ભગવાન કૌટિલ્ય,' ' જય સોમનાથ'** જેવી કનૈયાલાલ મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથામાં એ સમયના રાજકીય વાતાવરણને વર્ણવે છે.

'માનવીની ભવાઈ' (પન્નાલાલ પટેલ) ૧૯૪૭ માં પ્રગટ થયેલી ગુજરાતી સાહિત્યની એક સીમાસ્તંભ નવલકથા છે. આ નવલકથામાં પહેલીવાર તળપદા ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાનો સાહિત્યક રીતે આલેખ જોવા મળે છે. **"મેલું છું ધરતીને ખોળે ખેલતો મારી માટીનો મોંઘેરો મોર"** આ શબ્દ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર કાળુંના મુખે મૂકીને સર્જકતાની માટીના મોંઘેરા અને રઢિયાળા મોર સમીઆ કલાકૃતિએ ગુજરાતી લલિત વાગ્ડમયની ઉત્તમ કૃતિ બને છે. ગુજરાતના ઈશાનિયા ખૂણાનાં ગ્રામપ્રદેશનાં ઉત્સવો અને રીત - રિવાજો, કથાઓ અને ગીતો, બોલી અને લહેકાઓ વચ્ચે તેમજ છપ્પનિયા કાળની વચ્ચે મુકાયેલું કથાવસ્તુ કાળુ - રાજુના પ્રેમ કરતાં વધારે તો એમની પ્રેમયાતનાનું બની રહે છે. આથી આ કથામાં કુદરતનો પડકાર ઝીલતા ગ્રામસમાજના જીવન - સંઘર્ષની એ કરુણભવ્ય કથા છે.

'પાદરના તીરથ' (જયંતિ દલાલ) ૧૯૪૬ માં પ્રકાશિત. ૧૯૪૨ ના આંદોલનનું વાતાવરણ રજૂ કરે છે. આ કથામાં ગામડામાં પ્રગટેલ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની કથા છે. આ નવલકથામાં ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળની અસર સીધી ઝીલાય છે. લોકોનાં જાનમાલ, આબરૂ, શીલ, સ્વમાન, પ્રતિષ્ઠા - સઘળું ભોંયભેગું થઈ જાય છે. પોલીસ ગામમાંથી ત્રેસાઠ કેદીઓને પકડી જાય છે. ચાર માઇલ પર રાખેલા ગાડીના ડબ્બામાં તેમને પૂરે છે, દિવસને રાત નર્કયાતના ભોગવતા નિર્દોષ ગામડીયાને જોય આપણને પણ સહાનુભૂતિ જાગી ઉઠે એવી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ શહેરની ક્રાંતિની અસર ગામડાનાં લોકો પર પણ પડે છે. એની કથા લેખક ગાંધીયુગીન સ્વતંત્ર્ય ચળવળને આકર્ષક રીતે આલેખે છે. તો વળી **'દિવ્યચક્ષુ'** અને **'ભારેલો અગ્નિ'** ર. વ. દેસાઈની નવલકથાઓમાં લેખક આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી આઝાદીની લડતને કથામાં સીધી રીતે લઇ આવે છે. નવલકથાનાં પાત્રો કલ્યાણની સાથે વાસ્તવિકતાનું રૂપ ધારણ કરીને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પોતાની ભૂમિકા ભજવતા જોવા મળે છે.

રાષ્ટ્રીય ચેતનાએ સાહિત્ય સ્વરૂપમાં વિવિધ રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં હંમેશા કથાનું રૂપ ધારણ કરતા રહ્યાં છે. **"હું જ રહું વિલસી સહુ સંધ, હું જ રહું અવશેષે, એ સંવેદના ભારતીય રાષ્ટ્રીચેતનાની એક મુખ્ય સંવેદના છે."** ભારતીયતાના ગુણગાન ગાતા

સાહિત્યમાં આજે પણ ભારતીય સમાજમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિવ્યવસ્થાએ કેટલીક સમસ્યાઓ પણ ઊભી કરી છે. જ્ઞાતિનાં ધારા - ધોરણો અને પંચ - ફેસલાઓનો સ્વીકાર એની લાચારી બની રહ્યાં છે. સામાજિક રૂઢિબંધનોને કારણે પરણી ન શકતા, રહેસાતા અને કરમાતા ભિન્ન જ્ઞાતિ યુવાન હૈયાઓની સમસ્યાઓ ભારતીય સાહિત્યની તમામ ભાષાઓના સાહિત્યમાં આલેખાતા જોવા મળે છે. સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થાને કારણે રીબાતા - રૂંધાતા કુળવધુના જીવનની કથા આપણાં ભારતીય સાહિત્યમાં નજરે પડે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાળમાં નરસિંહ, મીરાં,આખો તથા અન્યો અને અર્વાચીન કાળમાં નવલરામ, કે. હ. ધ્રુવ, ન્હાનાલાલ, બ. ક. ઠાકોર, ખબરદાર, મેઘાણી, ઉમાશંકર, નર્મદ, સુંદરમ, નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, ગોવર્ધનરામ, ક. મા. મુનશી, ર. વ. દેસાઈ, ધૂમકેતુ, પન્નાલાલ પટેલ, ચુનીલાલ મડિયા, દર્શન, ભગવતીકુમાર શર્મા, ચંદ્રકાંત બક્ષી, મધુરાય, રઘુવીર ચૌધરી, અશોકપુરી ગોસ્વામી, ધ્રુવ ભટ્ટ, જોસેફ મેકવાન, ચિનુ મોદી, ઈશ્વર પેટલીકર, સ્નેહરશ્મિ, કાકા સાહેબ, રમણભાઈ નીલકંઠ, ચં. ચી. મહેતા, ધીરુબહેન પટેલ, સરોજ પાઠક, કુન્દનિકા કાપડિયા જેવાં અનેક સર્જકોએ કોઈને કોઈ રીતે પોતાના સાહિત્યનાં માધ્યમથી ભારતીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાને એનાં સાહિત્ય સ્વરૂપમાં વર્ણતા રહ્યાં છે.

પ્રજાજીવનની ચાતનાઓ, આઝાદીની ઝંખના તથા માનવકલ્યાણ માટેની કામનાઓને વર્ણન કરતું સાહિત્ય જો ભારતવર્ષની ક્ષિતિજોને તાકતું હોય. તથા સદાચાર, માનવતાને જીવનમાંગલલ્યને આરાધતું સાહિત્ય જો ભારતીયતાની ભાવનાને પરિપોષક બનતું હોય તો યુગોથી ગામછેવાડે ધકાયેલા પીડિતો - દલિતોની અહવેલેનાં ઉજાગર કરીને. સમાનતા - બંધુતા - માનવતા અને સ્વતંત્રતાની લડતથી પોતાના હક માટે લડતા લોકોની વાત સાહિત્યમાં ઝીલતી આવી છે. આમ, આઝાદીની લડતથી માંડીને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની ઝુવાળ **'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' (ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ)** તે સમયના રાજકીય સમાજનું ચિત્ર આપે છે. ત્યારથી આજે બદલાતાં સમાજમાં આધુનિક સમયમાં વર્ષા અડાલજ **'ક્રોસરોડ'** અને અશ્વિની ભટ્ટની **'આશકા માંડલ'** જેવી નવલકથાઓમાં પરોક્ષ રીતે ભારતીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીયચેતનાના તત્વો આજના આધુનિક સમયનાં લેખકોનાં સાહિત્ય સર્જનમાં પણ લખતા રહ્યાં છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

(૧) ઠાકર ધીરુભાઈ, 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા - ૧૯૯૪.

(૨) ત્રિવેદી ડૉ. રમેશ, 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ૧૯૯૩-૯૪.

(૩) શાહ ડૉ. સુમન, 'ભારતીય સાહિત્ય અને વૈશ્વિક સંદર્ભ (લેખ).

(૪) ભદ્રેસરિરયા ડૉ. ડી. એમ. 'ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય', ડિવાઇસ પબ્લિકેશન - પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૨૧.

(૫) વેદ ડૉ. નરેશ, 'ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના (લેખ), 'સ્વાધ્યાય' - એપ્રિલ - સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૬.

નવલકથા સૂચિ :

(૧) મધર 'મા'- મેક્સિમ ગોર્કિ.

(૨) ફોન્તામારા - ઇગ્નાઝિયા સિલોન.

(૩) ધ આઉટ સાઇડર - આલ્બેર કામુ.

(૪) ગોરા - રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

(૫) ધરતી ખોળે પાછો વળે - શિવરામ કારન્થ.

(૬) તમસ - ભીષ્મ સહાની.

(૭) હજાર ચોર્યાસી મા - મહાશ્વેતા દેવી.

(૮) હિંદ અને બ્રિટાનિયા - ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

(૯) સરસ્વતીચંદ્ર - ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

(૧૦) માનવીની ભવાઈ - પન્નાલાલ પટેલ.

(૧૧) પાદરના તીરથ - જયંતિ દલાલ.

(૧૨) ગુજરાતનો નાથ, પૃથ્વીવલ્લભ, પાટણની પ્રભુતા - ક. મા. મુનશી.

(૧૩) દિવ્યચક્ષુ, ભારેલો અગ્નિ - ર. વ. દેસાઈ.

(૧૪) કુરુક્ષેત્ર, ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી - દર્શક.

(૧૫) ક્રોસરોડ - વર્ષા અડાલજ.

(૧૬) આશકા મંડલ - અશ્વિની ભટ્ટ.

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસનનો એક આર્થિક અભ્યાસ

Mayurbhai Manubhai Mer
Ph.D. Research Scholar, Department of Economics (MKBU)

અમૂર્ત :-

ભારત વૈવિધ્ય સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિ ધરાવતો દેશ છે. જેની સંસ્કૃતિ, કળા અને પ્રકૃતીને નિહાળવા દેશ વિદેશ થી પ્રવાસીઓ આવે છે અને તેનો આનંદ માને છે. પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ પ્રવાસન ઉદ્યોગ માત્ર પ્રકૃતિને માનવાનું જ સાધન નથી રહ્યું , પરંતુ એક આવક કમાણીના સાધન તરીકે વિકાસ પામતું જોવા મળે છે. જેના ઉદાહરણ સ્વરૂપે ઘણા એવા દેશો જોવા મળે છે કે જે આ કુદરતી સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને રાષ્ટ્રની આવકમાં મોટો એવો ફાળો આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત દેશના ઘડતર અને વિકાસ મતે પણ આ ક્ષેત્ર એ એક આગવું સ્થાન લીધું છે. જેથી ભારત પણ વર્તમાન સમયમાં પ્રવાસન ઉધ્યોગ પર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યું છે. જેથી જ સંશોધક દ્વારા પ્રસ્તુત અભ્યાસ એટલે કે આંતરાષ્ટ્રીય પ્રવાસનનો એક આર્થિક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- પ્રવાસી, પ્રવાસન, વિદેશી પ્રવાસન, લિંગ પ્રમાણ, વિદેશી વિનિમય કમાણી .

પ્રસ્તાવના

માનવી આદિકાળથી જ પ્રવાસન કરતો જોવા મળે છે. જેથી પ્રવાસન એ માનવીય જીવનમાં કે કોઈ નવી પ્રક્રિયા નથી. પ્રવાસન શબ્દ એટલો વિશાલ છે કે તેને કોઈ સીમાચિહ્ન વચ્ચે બંધાવું ઘણું મુશ્કેલ છે કારણકે પ્રવાસનનો ખ્યાલ સમય સાથે પરિવર્તન પામતો જોવા મળે છે. જયારે આધુનિક સમયમાં આજ પ્રવાસન ઉદ્યોગ અર્થતંત્ર અને દેશના વિકાસ માટે

ઘણું મહત્વનું બની ગયું છે. જેના માટે પણ કેટલાક પરિબળો જવાબદાર છે. વર્તમાન સમયમાં પ્રવાસનને એક આગવું અને એક અલગ ઉદ્યોગ તરીકે જોવામાં આવે છે, કારણકે પ્રવાસન ઉદ્યોગના વિકાસની ઘણા સંબધિત કે અસબંધિત ક્ષેત્રો પર ઘણી ગુણક અસરો જોવા મળે છે. જેમાં રોજગારી,રાષ્ટ્રીય આવક, જીવનધોર વગેરે પર તેની ઘણી અસરો જોવા મેળે છે.

જેમાં પણ ખાસ કરીને ભારત જેવા દેશે કે જે ધર્મ, જાતી અને સંસ્કૃતિ વૈવિધ્યકરણ ને કારણે પ્રવાસન ઉદ્યોગના વિકાસ સાથે દેશના વિકાસમાં ઘણી પ્રસીધ્ધિઓ હાસલ કરી છે. જેના અનેક ઉદાહરણો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. 2020 ના પ્રવાસન મંત્રાલયના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં ૬.૪૪ મિલિયન વિદેશી પ્રવાસીએ ભારતની મુલાકાત લીધી હતી. જયારે વિદેશી વિનિમય કમાણી ૨૦૨૨ માં ૧૭.૬૧૧ બિલિયન ડોલરની હતી.

પ્રવાસનનો અર્થ

"પ્રવાસન એ એક અમુક પ્રવૃતિઓના અનુસંધાનમાં પસંદ કરેલ પ્રવૃત્તિ છે, જે ઘરના વાતાવરણની બહાર કરવામાં આવે છે."

- AIEST (1981).

"પ્રવાસન એ આંનદ – પ્રમોદ અને મનોરંજનને લગતી પ્રવૃત્તિ છે. જેમાં મુલાકાત લેવાયેલ સ્થળોએ ખર્ચાયેલ નાણામાંથી સ્થાનિક રહેવાસીઓને કમાણી થાય છે. "

- એસ.એમ.ઝા.

પ્રવાસીનો અર્થ :

"જે વ્યક્તિ જીજ્ઞાસાવૃતિથી અથવા સમય પસાર કરવા મુસાફરી કરે તેને પ્રવાસી કહેવાય છે."

-લીટ્તર.

સાહિત્ય સમીક્ષા :

વેન્કટેશ અને માઈકલ રાજ (૨૦૧૬) ના સંશોધન પેપર ભારતમાં પ્રવાસનની અસરના અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગની થતી અસરો તપાસવાનો હતો. આ અભ્યાસ મતે તેમને પ્રાથમિક તથા ગૌણમાહિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. અને તેના આધારે પ્રવાસન ઉદ્યોગની કેટલીક અર્થતંત્રપર થતી હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો દર્શાવામાં આવી હતી. જેમાં રોજગારી, સ્થાનિક માળખાકીય સુવિધામાં વધારો, વિદેશી વિનિમય કમાણી, લોકોના જીવન ધોરણોમાં સુધારો વગેરે હકારાત્મક અસર જોવા મળી હતી.

અકીહીતો (૨૦૧૭)ના સંશોધન પેપર ભારતમાં ભારતમાં પ્રવાસન અને પ્રવાસી ઉદ્યોગનો વિકાસ : ઉતરાખંડનો એક અભ્યાસ માં સંશોધકનો મુખ્ય ઉદેશ્ય ઉતરાખંડના કુમાર પ્રદેશનો વિકાસ કરીને પ્રવાસન અને પ્રવાસન ઉદ્યોગમાં વિકાશની વૃદ્ધિની તરહ સ્પષ્ટ કરવી.

જેના મતે સંશોધકે ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો . જેના અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે જો કુદરતી સંશધાનાનો તર્કબદ્ધ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પ્રવાસન ઉદ્યોગનો વિકાસ કરીને રાષ્ટ્રીય આવક અને દેશનો વિકાસમાં જડપી વધારો કરી શકાય છે.

કુંભાર (૨૦૧૫) ના સંશોધન પેપર ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અને કામગીરીમાં સંશોધાકાનો મુખ્ય ઉદેશ્ય ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસનની તરહ તપાસવી, પ્રવાસન ઉદ્યોગની સમસ્યા અને સૂચનો આપવા તથા ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ તપાસવી જેના માટે સંશોધકે સંપૂર્ણપણે ગૌણમાહિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેના અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે

ભારતે આર્થિક સુધારા પછી પ્રવાસન ક્ષેત્રે વિકાસ હરણફાળ હાસલ કર્યો છે. ભારતે ૨૦૧૩ સુધીમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ વિકાસમાં ૪૦માં ક્રમે થી ૧૬મો ક્રમ હાસલ કર્યો છે.

વન્કતેશ અને મુકેશ (૨૦૧૫) ના સંશોધન પેપર ભારતમાં પ્રવાસનના વર્તમાન વલણો નો મુખ્ય ઉદેશ પ્રવાસન ઉદ્યોગની ભવિષ્યની શક્યતા શોધવાનો હતો. જેમાં સંશોધકે મુખ્ય સ્વરૂપે ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો છે. અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે કર ઘટાડો કરી હોટેલ અને મૂડીરોકાણકરોને આકર્ષિત કરી શકાય છે. ઈ- પ્રવાસનનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

સંશોધનના હેતુઓ :

- ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસીઓની તરહ તપાસવી.
- ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ વિદેશી વિનિમય કમાણી તપાસવી.
- ભારતના પ્રવાસના ઉદ્યોગમાં વિદેશી પ્રવાસીઓનું લિંગ પ્રમાણ જાણવું.

સંસોધન પધ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંસોધન અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક સંસોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ :

પ્રસ્તુત સંસોધન સંપૂર્ણપણે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. આ ગૌણ માહિતી મેળવવા મતે જુદા જુદા સમાચાર પત્રો, મેગેજીન , વેબસાઈટ , સરકારી દસ્તાવેજો ,જર્નલ અને આર્ટીકલ તથા ભારતીય પ્રવાસન રીપોર્ટ ૨૦૨૩ જેવા વિવિધ સ્ત્રોતો માંથી માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ એકત્રિત માહિતીને વિવિધ સ્વરૂપે રજુ કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસીઓનું આગમન

ટેબલ ન:- ૧

Year	FTAs in India (in million)

2018	10.56
2019	10.93
2020	2.47
2021	1.52
2022	6.44

(સંદર્ભ:- પ્રવાસન મંત્રાલય રીપોર્ટ ૨૦૨૩)

ઉપર્યુક્ત ટેબલમાં ૨૦૧૮ થી ૨૦૨૨ સુધીના વિદેશી પ્રવાસીઓનું આગમની સંખ્યા મીલીયનમાં આપેલ છે. જેના પરથી સ્પષ્ટ થઇ છે કે ૨૦૧૮ અને ૨૦૧૯ ના સમયગાળા દરમ્યાન વિદેશી પ્રવાસીઓનું ભારતમાં આગમન વધારે છે, જયારે ત્યાર પછીના બે વર્ષમાં જોઈ શકાય છે કે તેનું પ્રમાણ ઘટી ગયું છે આ ઘટાડો અંદાજીત અનુક્રમે -૪૮.૬ % અને ૫૨.૬% જોવા મળે છે પરંતુ ત્યારબાદના વર્ષ માં એટલે કે ૨૦૨૨માં તેનું પ્રમાણ અંદાજીત ૪૩.૯% વધારો જોવા મળ્યો છે.

વિદેશી વિનિમય કમાણી

ટેબલ ન:- ૨

Year	Foreign Exchange Earning (Rs.Crore)
2018	195312
2019	216467
2020	50136
2021	65070
2022	139935

(સંદર્ભ:- પ્રવાસન મંત્રાલય રીપોર્ટ ૨૦૨૩)

ઉપર્યુક્ત ટેબલ માં ભારતે કરેલે વર્ષ પ્રમાણે વિદેશી વિનિમય કમાણી રૂપિયા કરોડમાં દર્શાવામાં આવી છે. ટેબલ ૨ પરથી સ્પષ્ટ થઇ છે કે વર્ષ ૨૦૧૮ થી ૨૦૧૯ દરમ્યાન વિદેશી

વિનિમય કમાણીમાં ૧૦.૮૩% નો વધારો જોવા મળે છે, પરંતુ ત્યારબાદ વર્ષ 2020 માં આ વધારો ઘટીને -૭૬.૮૪% થઇ જાય છે. પરંતુ ત્યાર બાદના વર્ષો માં વિદેશી વિનિમય કમાણીનું પ્રમાણ વધેલું જોવા મળે છે.

ભારતમાં પ્રવાસીઓનું લિંગ પ્રમાણ

ટેબલે ન :-3

Year	Male (%)	Female (%)
2018	58.6	41.4
2019	58.9	41.1
2020	57.8	42.2
2021	59.7	40.3
2022	57.99	42.00

(સંદર્ભ:- પ્રવાસન મંત્રાલય રીપોર્ટ ૨૦૨૩)

ઉપર્યુક્ત ટેબલ ન ૩ માં વર્ષ પ્રમાણે વિદેશી પ્રવાસીઓમાં લિંગ પ્રમાણ આપેલ છે. જેમાં જાણવા મળે છે કે પ્રવાસન ઉદ્યોગમાં પણ જાતિગત અસમાનતા જોવા મળે છે. જેમાં સ્પષ્ટ થઇ છે કે વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમનમાં પણ સ્ત્રીઓ કરતા પુરુષોનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું છે. અને આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જેમાં કઈ મોટો ફેરફાર પણ જોવા મળ્યો નથી.

તારણો:

- ભારતમાં કોવીડ-૧૯ દરમ્યાન વિદેશી પ્રવાસનના આગમનમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો.
- લિંગ પ્રમાણ મુજબ વિદેશી પ્રવાસીઓ માં પણ અસમાનતા પ્રસ્તાવેલી જોવા મળે છે.

- લિંગ પ્રમાણે ભારતના પ્રવાસે આવતા પ્રવાસીઓમાં પુરુષોનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું છે.
- વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમનથી ભારતને મોટા પ્રમાણમાં વિદેશી વિનિમય કમાણીની તક મળે છે.

સૂચનો :

- ભારતમાં આવેલ પ્રવાસન સ્થળોનો વધારે વિકાસ કરવો જરૂરી છે.
- વિદેશી પ્રવાસીઓને આકર્ષવા માટે પ્રવાસન સ્થળ પર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.
- પ્રવાસન સ્થળે વધારે સારી સુવિધાઓ પ્રદાન કરાવી જોઈએ.
- વિદેશી પ્રવાસીઓ મતે ઓનલાઈન તથા ઓફ્લાઈન એમ બંને પ્રકારની સુવીધા પૂરી પડાવી જોઈએ.
- યોગ્ય માર્કેટિંગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સંસોધનનું મહત્વ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસ પરથી વિદેશી પ્રવાસીઓની આગમની તરહ જાની શકાશે.વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમનથી ભારતમાં થતી વિદેશી વિનિમયની કમાણીના ચોક્કસ આકડા મેળવી શકાશે. વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમનમાં જોવા મળતું લિંગ પ્રમાણ વિષે માહિત મેળવી શકાશે. આ ઉપરાંત દેશના વિકાસમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ નું મહત્વ આંકી શકાશે.

સંસોધનનું મર્યાદા :

પ્રસ્તુ અભ્યાસ સંશોધકની વિચારસરણી અને સમજને આધારે હાથ ધરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત હોવાથી ગૌણ માહિતીની મર્યાદા એ

પ્રસ્તુત અભ્યાસની પણ મર્યાદા બને છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કેટલાક પસંદિત પાસાઓનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે જેથી બધા ક્ષેત્રો પર લાગુ પડી શકાશે નહી . પ્રસ્તુત અભ્યાસ માત્ર પાંચ વર્ષના આંકડા આધારિત છે.

સમાપન :

આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે દેશ મતે પ્રવાસન ઉદ્યોગ ઘણું જ મહત્વનું ક્ષેત્ર ગણાવી સકાય છે. જેને સામાન્ય આંકવું મુશ્કેલ છે. જયારે આધુનિક સમયમાં પ્રવાસન માત્ર હરવા ફરવા પુરતું માર્યાદિત જોવા મળતું નથી પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક બનતું જાય છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગ ના વિકાસની દેશના અર્થતંત્ર પર કેટલીક ગુણક અસરો થતી જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચી :

Akihito, N. (2017). Development of Tourism and the Tourist Industry in India: A Case Study of Uttarakhand. *Journal of Urban and Regional Studies on Contemporary India*, *3*(2), 1–12. https://core.ac.uk/download/pdf/222960121.pdf

INDIA Tourism Statistics 2023. (2023). Ministry of Tourism Government of India.

Kumbhar, V. M. (2015, February 10). *Growth and performance of tourism industry in india*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/274081904_Growth_and_Performance_of_Tourism_Industry_in_India

Venkatesh, M., & Michal Raj , S. J. (2016). IMPACT OF TOURISM IN INDIA. *International Journal of Scientific Engineering and Applied Science (IJSEAS)*, *2*(1), 167–184. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/55312909/5-libre.pdf?1513536037=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DIMPACT_OF_TOURISM_IN_INDIA.pdf&Expires=1715053900&Signature=NX9Lk0BdJvHMNFaF3QphGIJgvdV8aEqcpitKIC~9K-FZ1y3m44cjZqu6SWrVSmNU9NboSC-

rDNxzdbx8pQihjHMd37L1JA0uKNKXjNRfg7pPG7y~ldpLiX~BHDJRnNiGt9ss2LhMHiHcv1ioi2s58LN3m89mfa5-ZmV0MtyqATFchtQ4Typdl56wMkEKLK8lYh~ZkNDM6XQiyzdex8g044632k53god3JEJuUys7mlY341oH~253N9ej1Lxu1nMRSAHqwk92dcAkULQKrxhaDggTbdi5u-PN0G7tMiOZ-xw5G8oBBYx-bXRhMVY3nohEAY7xaxM0wNeW4pjRoxccnw__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Venkatesh, & Mukesh. (2015). *GJRA -GLOBAL JOURNAL FOR RESEARCH ANALYSIS X 1 Research Paper Tourism Recent Trends in Indian Tourism ABSTRACT KEYWORDS : Trends in Tourism, Tourism India, Scenario of Indian Tourism, Recent Trends in Indian Tourism*. https://www.worldwidejournals.com/global-journal-for-research-analysis-GJRA/recent_issues_pdf/2015/April/April_2015_1429597070__138.pdf

46

QUALITY OF LIFE ASSESSMENT OF EMPLOYEES WORKING IN DIFFERENT INDUSTRIES

Dr. Arpita Jagdishkumar Chavda
Psychology Department, C.B.Patel Arts College, Nadiad

ABSTRACT

In the world where people are required to have work life balance, it becomes important to value the quality of life. In a recent study, titled as "Exploring Quality of Life Dimensions among Employees in Various Industry Sectors" conducted by Smith, A. and colleagues discovered that employees each sector experienced unique challenges related to specific quality of life dimensions. Their research revolved around four industries namely manufacturing, finance, education, and healthcare. Findings also suggest that the QOLS is a valid and reliable instrument for measuring quality of life across diverse industry sectors and cultural backgrounds. The main objective of the study was to know quality of life affects work life. A total of 120 participants comprising of 60 males and 60 females were taken into the consideration as sample. The age range was 21 years to 65 years in this study. Quality of life was measured by aims to measure various domains that encompass different aspects of an individual's quality of life. Originally developed by John Flanagan it consists of 42 items covering multiple domains including material and physical well-being, relationships with other people, social, community, and civic activities, personal development and fulfillment, recreation, and independence. After collecting the data, scoring was done as per the Manual and t was calculated. The results shows that there exists significant difference between the male and female ratios and their marital status.

Keywords: *Quality of Life, Employees, Industrial Sectors, Workplace Wellness*

INTRODUCTION

A person's approach towards his professional life creates a huge impact on the overall mental health of the individual. In the most recent times, a lot of people have come up with the term "work-life balance." All the employees, irrespective of their status, want to have a balance between the personal and professional life. A lot of times, work demands them to do overtime, or have very less paid holidays, which ultimately results them to have fatigue and

boredom. However, there is a lot more important factor to focus on namely The Quality of Life.

The World Health Organization explains QoL, as a subjective evaluation of one's perception of their reality relative to their goals as observed through the lens of their culture and value system. It encompasses the overall well-being of individuals or populations, considering both positive and negative aspects of their existence at a specific moment. It includes various dimensions such as physical, mental, and spiritual health, relationships, education, work environment, and social status. The concept of work-life balance is crucial for individuals' overall well-being. Productivity, and satisfaction in both personal and professional aspects. Research emphasizes the importance of balancing work responsibilities with personal life to enhance job satisfaction, performance, and overall quality of life.

To establish a sustainable work-life balance, individuals need to view it as a continuous cycle rather than a one-time achievement. This involves increasing awareness, conscious reprioritizing, and making public and private changes to align work and life choices with evolving feelings and priorities. Previous research suggests that quality of life significantly impacts employee well-being, work-life balance, and productivity. Therefore, understanding how quality of life affects different employees is crucial for organizational management and human resource practices. In this paper, we aim to analyze the current literature on quality of life and its influence on employee well-being, work-life balance, and productivity.

Our research will contribute to the ongoing discussion on the importance of quality of life in the workplace and provide insights into how organizations can create a supportive environment for their employees. Ultimately, our goal is to advance the understanding of how quality of life affects different employees and inform future research and practice in this area.

In this research, there are various industries that were been considered. One of the most prominent is an Information Technology company, which seems to be having a prominent change after the Covid Pandemic as of what they mentioned.

In conclusion, the exploration of how quality of life impacts different employees is a critical area of study that sheds light on the interconnectedness between well-being and workplace dynamics. Through this research, we aspire to contribute to the ongoing dialogue surrounding employee well-being and provide practical recommendations for creating supportive work environments that prioritize the holistic well-being of all individuals in the workforce.

REVIEW OF LITERATURE

In the research done by Bhende P, Makoth N, Reddy Y on "Quality of Work Life and Work-Life Balance" tried to find out how the quality of work life affects the work-life balance. A total of 89 managers of Public and Private sector banks in India using a convenience sampling method and analyzed using principal component analysis and multiple regression analysis. Results indicated that the productivity dimension of a work-life balance was influenced by all dimensions of quality of work life except grievance redress. Further skill development dimension was predicted by all three dimensions of quality of work life. However, none of the quality of work life dimensions had any relation with the efficiency dimension of work-life balance. The study has unearthed new dimensions in quality of work life and work-life balance and has established new relationships.

According to a study done by Boxall, Macky, Dollard and Boisard in the year 2014, it has been observed that Organizations that have a lower intensity of work respect the needs of their employees, take measures to reconcile work and family life, and take employee suggestions for improvements into account. Similar findings were highlighted by several studies

In a study done by Meesook Kim and Kyung-Ho-Cho for the Korean Government, it was concluded that the responses of the government and private sector employees is significantly lower than that of private sector employees. The result of the regression analysis of Quality-of-Life dimensions shows that the level of satisfaction with one's work environment is the most influential determinant of the overall Quality of Life of Korean Government employees. Based on this finding, this study recommends that the government agencies consider improving their employees' work-related environment.

Another study found that employee commitment partially mediates the relationship between QWL and organizational performance, and unveiled that work environment significantly affects employee commitment and thus organizational performance. It was also advocated that improving the QWL of an organization could achieve a heightened job satisfaction, commitment, and improved performance.

The main purpose of our research was to know how the levels of quality of life affects the employees working in different organizations. Through this study, we aim to make a point

that it is necessary to know the importance of having a look at the different segments of the questionnaire.

Statement of the Problem

The main aim of the present study is to study how quality of life affects employees working in different organization.

Objectives of the Study

1. To study and compare the how quality of life affects employees working in different organizations in accordance to the Gender,

2. To study and compare the bow quality of life affects employees working in different organizations in accordance to the Marital Status Employees.

Hypotheses

1. There will be no significant difference between the mean scores of Quality Life of Male employees and Female employees.

2. There will be no significant difference between the mean scores of Quality Life of Employees who are married and Employees who are unmarried.

RESEARCH METHODOLOGY

Sample

The aim of the present research is to assess and compare how there is a difference in Quality of Life for Male Employees and Female Employees along with Employees who are married and Unmarried. Keeping this purpose in mind, "purposive sampling technique" was employed for data collection. The researchers approached 60 male employees and 60 female employees who have been working in different organizations like Information Technology, Educational Institutions, Pharma Company, and Solar Battery Company.

Variables

The following variables were studied for the present research.

Independent Variables

1. Male Employees and Female Employees working in various Organizations.

2. Employees who are married and Employees who are unmarried.

Dependent Variables

1. Scores on Quality-of-Life Questionnaire among the Male Employees and Fermale Employees working in various Organizations.

Inclusion Criteria

1. Equal number of males and females were selected.

2. Sample was collected from two different organizations of Ahmedabad City only.

3. Only Employees were considered.

Exclusion Criteria

1. People having their own business were excluded.

Research Tools

Quality-of-Life Scale (QOLS) by Flanagan is a 42-item comprehensive tool designed to assess various aspects of an individual's life, including physical, psychological, and social well-being. It covers a wide range of domains such as overall satisfaction, occupation, mental health, physical health, financial stability, and substance use. The questionnaire aims to collect detailed data on an individual's quality of life to reflect consumer values and goals effectively.

The questionnaire is divided into 3 main aspects:

1. Overall Level of Satisfaction: this included satisfaction with various aspects like the living environment. Food quality, hygiene, and clothing 2. Occupation: questions here focus on an Individual's work environment, satisfaction levels and the time spent. 3. Mental Health: Evaluates mental well being and emotional aspects that are crucial for overall quality of life.

4. Physical Health: addresses the importance of physical health in performing daily tasks effectively.

5. Financial Stability: focuses in economic aspects and how individuals manage financial resources.

Statistical Analysis:

For the analysis and interpretation of data, the mean scores, Standard deviation, SED and t-ratio were computed.

RESULT AND DISCUSSION

Table 1: shows the n, mean, standard deviation, SED of and t-ratio of male and female employees across various organizations

Gender	N	Mean	SED	t Value	Significant level
Male	60	99.88	1.35	1.98	0.05 Significant
Female	60	100.00			

Ho_1 The Table showing n, mean, standard deviation, and t of the levels of Quality of Life among Male and Female.

Table 2: shows the n, mean, standard deviation, SED and t-ratio of males and females who are married and unmarried across various organizations.

Marital status	N	Mean	SED	t Value	Significant level
Unmarried	76	96.25	1.3	1.98	0.05 Significant
Married	44	100.37			

Ho_2 The Table showing n, mean, standard deviation, and t of the marital status of the male and female employees across various organizations.

Table 1 depicts that there exists significant difference between levels of the Male and Female employees working in various organizations. It has been observed over the years that males had more working hours than that of females. However, with changing needs and change in family structure, both, males, and females work the same hours most of the time. Henceforth the significant difference in the scores of males and females shows that there should be no comparison between the nature of work anymore. If males are working, they also need to balance it with personal life, which is like that of females. The mean scores of males and females have a very little ratio between them due to which it is evident that gender does play

a vital role in determining the quality of life as the times are changing but the societal expectations are not changing.

Table 2 depicts that there exists significant difference between levels of Male and Female employees who are married and Unmarried. This sudden change in the t-value might be because of the reasons related to the level of responsibilities that employees who are married and unmarried have. Apart from that, unmarried employees can have much more work-life balance as it will help them build their career whereas married employees have a lot of financial pressure in most of the cases. The mean scores of unmarried and married employees have a huge difference, due to which it can be noted that due to some reasons other than what is stated above creates a huge impact on the Quality of the life that they are having.

Worrall and Cooper (2006) recently reported that a low level of well-being at work is estimated to cost about 5-10% of Gross National Product per annum, yet Quality of Working Life as a theoretical construct remains relatively unexplored and unexplained within the organizational psychology research literature. A large chunk of most peoples' lives will be spent at work. Most people recognize the importance of sleeping well, and actively try to enjoy the leisure time that they can snatch. But all too often, people tend to see work as something they just must put up with, or even something they do not even expect to enjoy.

CONCLUSION

1. There is significant difference between the mean scores of Quality Life of Male employees and Female employees.
2. There is significant difference between the mean scores of Quality Life of Employees who are married and Employees who are unmarried working in different Organizations. Moreover, for the future studies it can be carried out across India along with some specific industrial organizations.

REFERENCES

Bhende, P., Mekoth, N., Ingalhalli, V., & Reddy, Y. (2020). *Quality of work life and Work Life balance.* Journal of https://doi.org/10.1177/0971685820939380 Human Values, 26(3), 256-265.

Boxall and Macky, 2014; Dollard et al., 2014; *Boisard, 2003; Ozutku and Altindis*, 2013) Lupu, 1. (2021, January 29). *Work-Life balance is a cycle, not an achievement.*

Harvard Business Review. https://hbr.org/2021/01/work-life-balance-is-a-cycle-not-an-achievement

Daniel, C. O. (2019). *Analysis of quality work life on employees performance.* International Journal of Business and Management Invention (IJBMI), 8(2), 60-65.

Home. (2024, February 27). https://www.who.int/

Kim, M., & Cho, K. H. (2003). Quality of life among government employees. Social Indicators Research, 62, 387-409.

Teoli, D., & Bhardwaj, A. (2023, March 27). *Quality of life. StatPearls* - NCBI Bookshelf.

https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK536962/

Vadivel S., Velmurugan R. *Quality of work life of employees in private companies* with reference to Coimbatore. Int. J. Multidiscip. Res. Dev. 2017:4:128-131.

47

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ

GANAVA JASAVANTBHAI BABUBHAI
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

પરિચય:

સંવેદનશીલતા મહત્વનું છે કારણકે તેમની પ્રતિભાવના અને સાર્વત્રિક વિકાસ પર સીધો અસર પડે છે. યુવાનો માનસિક સ્વાસ્થ્ય પરિપૂર્ણતા અને સમાનતા તો સમાજની સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. સાર્વજનિક ચર્ચા, શિક્ષણ, સમર્થ સાથી સમુદાય સેવાઓ અને આત્મગતિ પ્રોગ્રામો જેવા માધ્યમો યુવાનોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમબળો અને સ્ટ્રેસ સામની મૂકવા માટે સાથ આપી શકે છે. આ તરીકે, યુવાનો તેમની જીવનશૈલીને સાર્વત્રિક રીતે સામાન્ય અને સામાજિક માન્યતાઓ અને પારંપરિક સ્ટિગમાનને લીધે છે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત પ્રશ્નો સામે સ્પષ્ટ અને પ્રભાવશાળી સામાજિક સાથીની ઉપસ્થિતિ યુવાનો માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક સહાય અને સમર્થન સાથે, યુવાનો તમામ ચેલેન્જો અને અડીખમાં સામે આવી શકે છે અને સાર્વત્રિક પ્રગતિ માટે સામર્થ્ય વધારી શકે છે. સમાજની માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ યુવાનોને તેમના આધ્યાત્મિક, સામાજિક અને માનસિક સ્વાર્થને સામેલ કરવાની સામર્થ્ય આપે છે. સામાજિક સમર્થન અને પ્રેરણા યુવાનોને તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર કેટલોક શ્રેષ્ઠ પ્રભાવ પાડે છે સામાજિક સમુદાયની સહાય અને સમર્થનની સાથે, યુવાનો આત્મવિશ્વાસ અને સામર્થ્ય વધારી શકે છે, જે તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્યને સુધારી શકે છે. સામાજિક સાથીની પ્રેરણા અને સમર્થનથી યુવાનો વિશેષ ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિગત વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ થાય છે, જે તેમને માનસિક સમર્થન આપે છે. સમાજિક સમર્થન અને પ્રેરણા યુવાનોને સામાજિક સાથે જોડાવા અને સહાય મળવાની સામર્થ્ય આપી છે, જે તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્યને સુધારે છે. આ રીતે, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમાજની માનવીય અને સામાજિક વિકાસને પ્રમુખ કેન્દ્ર બનાવે છે. યુવાનોની માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમગ્ર સમાજના વિકાસ અને સામાજિક સ્થિતિમાં નાનાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. તે યુવાનોને સમાજની સહાય અને સમર્થન આપવાથી પોતાનું આત્મવિશ્વાસ વધારે છે અને તેમની સામાજિક સામર્થ્ય અને સાહસ વધારે છે. યુવાનો સાથે સંવાદ, સમર્થન અને સહાય મળવાથી તેમની માનસિક સ્વાસ્થ્યને સાર્વત્રિક રીતે સુધારે છે. તેમના સાથે સંવાદ કરી અને તેમની આવાજ સાંભળી જોઈએ, અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સમર્થનમાં વધારો થવો જોઈએ. સમાજનો સાથે યુવાનોની સમર્થન અને સહાયને પ્રધાન અંગ તરીકે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. આનાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અને સમર્થન યુવાનો માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે અને તેમની સામાજિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને સાર્વત્રિક રીતે સુધારે છે.

- **Key words:**

સ્વાસ્થ્ય, માનસિક , પ્રભાવશાળી , પરિસ્થિતિઓ

➢ આજના યુવાનો સામાજિક પરિસ્થિતિઓ :

યુવાનોની માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અને સમર્થન સાથે તેમની સામાજિક સામર્થ્ય વધારવામાં સહાયક બને છે. આ પ્રક્રિયા યુવાનોને સ્વતંત્ર અને સમર્થ મહેસૂસ કરાવે છે અને તેમને આત્મનિર્ભર બનાવે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અને સમર્થન માટેના સામાજિક કાર્યક્રમો, શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ, સાર્વત્રિક ચર્ચા, અને સહાયક સંસ્થાઓની ઉપસ્થિતિ યુવાનોને પોતાના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર સાર્વત્રિક રીતે પ્રભાવ ડાળે છે. તેમની સામાજિક સાથીની પ્રેરણા અને સમર્થનનો પ્રમુખ પરિણામ એ છે કે તેમને સામાજિક સમુદાયમાં બદલાવ લાવવાની સામર્થ્ય અને પ્રેરણા મળે છે. તેમને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અને પોતાની પ્રતિભાઓ પર વિશ્વાસ વધારે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સમર્થનનો આદર્શ પ્રકાર સામાજિક સમુદાયનો સમાજની સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસને પણ સુધારે છે. આજના યુવાનો સામાજિક પરિસ્થિતિઓ, તકનીકી પ્રગતિ, અને રોજગાર માટેની પ્રતિબદ્ધતા વગેરે ફક્ત કેટલેક માટે હેઠળ માનસિક પ્રક્રિયાઓની અથવા સમસ્યાઓની અનેક કારણો થાય છે. કેટલાક યુવાનો સ્થિતિઓની ભારે ચિંતા, તણાવ, અને ડિપ્રેશનની અનુભૂતિ કરી રહ્યા છે. બીજા લોકો દ્વારા પ્રતિબંધિત થવું, અનાથાપણું, સામાજિક સ્તિથિઓનો પ્રભાવ, અન્યજનો સાથે મેળવાળી અને પારસ્પરિક સંબંધોની અભાવ, કેરકરી અથવા પ્રોફેશનલ પ્રેશર, અને સામાજિક માન્યતાનો અભાવ તેમની માનસિક સમસ્યાઓના મુખ્ય કારણો હોઈ શકે છે. આથી માટે માનસિક સામર્થ્ય અને સંવેદનશીલતાની જાગૃતિ અને સમર્થન મહત્વપૂર્ણ છે અને તેની સમાધાના માટે સમાજ અને સંવેદનશીલ સ્થાપનાઓ અને સેવાઓની જરૂર છે. આજના યુવાનો સામાજિક મીડિયા, સોશિયલ મીડિયા, અને ડિજિટલ કરકરિયાની વિવિધ ચેલેન્જીંગ પ્રભાવોને સામની રીતે લેવે છે, જે તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પ્રભાવ ડાળી શકે છે. આ પ્રકારની સમસ્યાઓ વધુ ચેલેન્જીંગ હોવાથી યુવાનો માટે માનસિક સામર્થ્ય અને સામાજિક સહાય મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યું છે. તેમના માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો સાચો મૂલ્યાંકન કરવો, માનસિક સામર્થ્ય અને સામાજિક સાથીની પ્રાથમિકતા આપવી, અને યોગ, ધ્યાન, સામાજિક સમુદાયોની સાથે જોડાયેલી રહેવું છે યુવાનોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સાથે સહાય અને સમર્થન પ્રાપ્ત કરવાની મદદ કરશે.

આજના યુવાનો સમાજને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહત્વાકાંક્ષાઓ, નવી દિશાઓ અને નવી પરિસ્થિતિઓમાં પરિચિત કરાવી રહ્યા છે. તેમની ઉંમેદો અને સ્વપ્રયત્નો પાસેથી વધારે વસ્ત્રપરેશાણ, વ્યક્તિગત વિકાસ, અને સામાજિક પરિસર માટે નવી દિશામાં માર્ગદર્શન મળે છે. યુવાનો સમાજને નવા અને નવી ઉમેદોની દૃષ્ટિએ પરિણત કરી રહ્યા છે અને તેમની નવી વિચારશીલતા અને નવાઈ સામાજિક સ્થિતિઓને સંવેદનશીલ કરી રહ્યા છે. તેમની સમાજસેવા, સામાજિક ન્યાય, અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થની

સામાજિક જવાબદારીમાં વધુ પ્રગતિ થાય છે. તેમનું પ્રદાન સામાજિક સમસ્યાઓ અને ચેલેન્જીંગ સ્થિતિઓને સમાધાન અને સુધારાની દિશામાં હોય છે. તેમની નવી દ્રષ્ટિ, નવી રાહત, અને નવી રમત સામાજિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે સ્ત્રીયાંશી અને સમુદાયમાં નવાઈ લાવે છે. તેમનો ઉત્સાહ, સામર્થ્ય, અને નવાઈ તેમને આગે મોકલે છે અને સમાજને વધુ સ્વતંત્ર, ઉદાર, અને સમર્થ બનાવે છે

➢ યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે

યુવાનોની માનસિક સ્વાસ્થ્ય તેમજ તેની સારવાર મહત્વપૂર્ણ છે કારણકે આ જીવનમાં અવનવી સમસ્યાઓ અને દક્ષતાઓને નકારાત્મક પ્રભાવ થાય છે જે સમાજ અને કારકિર્દીઓને પ્રભાવિત કરી શકે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારવાર સહાય કરી શકે છે તેવી સામાજિક અને અર્થિક સ્થિતિઓમાં વધારા લાવી શકે છે. સાથે જેવા અવસરો છે, યુવાનો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારવારને સાર્થક સાથ આપી શકે છે અને પરિવાર, સાથીઓ અને સમાજ માટે ઉદાર અને સહાયક સાથવાર બની શકે છે. તેમની પ્રેરણા અને રૂચિની રીતે, તેમની કામગીરીને પ્રભાવિત કરી શકે છે અને તેમને સંતોષ અને સફળતાની અનુભૂતિ કરવામાં મદદ કરી શકે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય શાંતિ, સામર્થ્ય અને સુખને લઈ જાય છે અને આ તમામ ક્ષેત્રોમાં યુવાનોને મદદ કરી શકે છે.

➢ યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના અમલીકરણની શું મુશ્કેલીઓ હોય છે?

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના અમલીકરણની કઈ મુશ્કેલીઓ હોય તે નિર્ભર કરે છે, પરંતુ સામાન્ય મુશ્કેલીઓ માં સ્ટ્રેસ, ડિપ્રેશન, અને આત્મહત્યાની વાતો સમાવિષ્ટ હોય શકે છે. સામાજિક દબાણ અને કેરવાઈની અભાવ સ્થિતિઓ યુવાનોને માનસિક તણાવમાં અવસ્થાને મૂકી શકે છે. પરંતુ, સામજિક સપોર્ટ અને પ્રોફેશનલ મદદથી તેમની સારવાર કરી શકાય છે. સામાજિક સપોર્ટ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પોઝિટીવ અસર કરી શકે છે જે યુવાનોને માનસિક તણાવને વ્યવસ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે. તેમણે આત્મવિશ્વાસ અને પોષિતીવ દૃષ્ટિકોન વિકસાવવાની મદદ મળી શકે છે. સાથે જોડાયેલી સામુદાયિક સંસ્થાઓ અને સહાયક સંસ્થાઓ પણ યુવાનોને તેમની માનસિક સમસ્યાઓને સારવાર કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

➢ યુવાનોમાં માનસિક બીમારીઓ થવાનાં કારણો

1. જીવનની સ્થિતિઓની દિકરી
2. સ્વાર્થી પ્રક્રિયાઓ
3. આધુનિક જીવનશૈલી
4. આરોગ્ય સેવાઓનું પ્રવેશ

1. **જીવનની સ્થિતિઓની દિકરી**: યુવાનો સામાજિક, પરિવારિક, અને પ્રોફેશનલ પ્રક્રિયાઓમાં સ્થિરતા અને સમર્થતાની અનેક બાર અભાવમાં મળે છે, જે માનસિક તણાવને વધારે કરી શકે છે.

2. **સ્વાર્થી પ્રક્રિયાઓ**: દબાણ, બોધવાનો અભાવ, આત્મસમ્માનની કમી, અને પ્રિયમાન નોંધાયા સ્વાર્થી પ્રક્રિયાઓ યુવાનોને માનસિક સમસ્યાઓની અનુભૂતિ કરવા માટે મોટી પ્રેરણા બની શકે છે.

3. **આધુનિક જીવનશૈલી**: સ્વિચ કરાવતી સ્થિતિઓ, ટેકનોલોજીની વધું ઉપયોગ, અત્યાધુનિક સામાજિક માનકો, અને અન્ય અસ્થિરતા યુવાનોને પ્રતિસાદને બદલી શકે છે અને માનસિક તણાવ ઉંચા કરી શકે છે.

4. **આરોગ્ય સેવાઓનું પ્રવેશ**: કેટલાક યુવાનો માનસિક બીમારીઓની સમસ્યાઓ વડે આરોગ્ય સેવાઓને મેળવવામાં પ્રવેશ નથી કરી શકતાં.

➢ યુવાનોમાં માનસિક આરોગ્ય માટે ડબ્લ્યુએચઓનો પ્રતિભાવ

યુવાનોમાં માનસિક આરોગ્ય માટે ડબ્લ્યુએચઓનો પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ છે. ડબ્લ્યુએચઓ માનસિક આરોગ્ય પર સામગ્રી અસર કરે છે, જે યુવાનોને તેમના અનુભવોને સારૂ પસંદ કરવા, તેમની સહનશીલતાને વધારવા અને તેમની પ્રતિભાવના નીચેને પરિણામોને સામાજિક પ્રભાવમાં બદલવાની પ્રેરણા આપવામાં સહાય કરે છે. તેનાથી, ડબ્લ્યુએચઓ યુવાનોને માનસિક આરોગ્ય સાથે સંબંધિત સમસ્યાઓ ને સમજવા અને તેના સામાજિક પરિણામોને સારૂ કરવા માટે માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે છે.

References

J. Olson et al. Baseline physiologic and psychosocial characteristics of transgender youth seeking care for gender dysphoria. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6675687/

48

Shaping Young Minds in a Digital Age: AI's (Artificial Intelligence) Impact on the Indian Youth

[1]Dr. Nayankumar Chamanlal Parmar & [2]Ms. Chandrikaben Shankarbhai Jadav
[1]Assistant Professor, M.B.Patel College of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar, Anand, Gujarat (India)
[2]Student, M.Ed.Spl.Edu.(ID), Sem-4, M.B.Patel College of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar, Anand, Gujarat (India)

Abstract:

India's young population stands at the crossroads of a burgeoning AI revolution. This article explores the multifaceted effects of AI on Indian youth, highlighting the challenges and opportunities it presents. We delve into areas like education, skilling, employment, and social development, analyzing how AI can empower young minds and bridge societal divides. The article emphasizes the need for proactive measures to address potential pitfalls like job displacement and ethical biases in AI algorithms. By fostering responsible AI development and robust digital literacy programs, India can leverage this technology to unlock the immense potential of its young generation.

Key Words: Digital Age, AI (Artificial Intelligence)

1.0 Introduction

India stands at a pivotal juncture. Its burgeoning young population, often termed a "demographic dividend," presents a unique opportunity for economic and social progress. However, this potential can only be realized by equipping this generation with the skills and knowledge necessary to thrive in an increasingly digital world. Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force, and its impact on young Indians is particularly profound. As digital natives, they are comfortable with technology and possess the adaptability to navigate the evolving landscape of AI. This article delves into this dynamic relationship between AI and Indian youth. We will explore how AI can revolutionize education, empower young people with future-proof skills, and bridge societal divides. However, we must also acknowledge the challenges posed by AI, such as potential job displacement and ethical considerations surrounding bias in algorithms. By proactively addressing these concerns and fostering responsible AI development, India can unlock the immense potential of its young minds and shape a future driven by innovation and inclusivity.

1.1 Revolutionizing Education

The traditional one-size-fits-all approach to education often fails to cater to the diverse learning styles and needs of students. This is particularly true in India, where a vast geographical spread and resource limitations create educational disparities. Artificial intelligence (AI) presents a revolutionary opportunity to bridge this gap and personalize the learning experience for every young Indian mind.

AI-powered tools can transform classrooms into dynamic learning environments. Intelligent tutoring systems (ITS) act as virtual tutors, analyzing student data to identify strengths and weaknesses. These systems can then generate personalized learning paths, offering targeted instruction, practice exercises, and real-time feedback. This personalized approach ensures students grasp concepts before moving on, preventing knowledge gaps and boosting academic performance. Furthermore, adaptive learning software leverages AI algorithms to adjust the difficulty level and content based on individual student progress. Imagine a student struggling with complex equations. The software can automatically detect this and present alternative learning materials with simpler explanations, interactive visualizations, or gamified exercises. This dynamic approach caters to diverse learning styles, allowing visual learners to grasp concepts through engaging graphics, while auditory learners benefit from narrated lessons.

The potential impact of AI in education extends beyond individual classrooms. In remote rural areas with limited access to qualified teachers, AI-powered platforms can bridge the gap. These platforms can deliver high-quality, standardized educational content, ensuring that students in even the most under-resourced communities receive a strong foundation in core subjects. Moreover, AI-powered tools can automate tasks like grading and administrative duties, freeing up teachers' time to focus on providing individual attention and fostering critical thinking skills in students. However, it's crucial to acknowledge that AI is not a silver bullet. Effective implementation requires robust infrastructure, reliable internet connectivity, and teacher training programs to ensure educators can leverage AI tools effectively. Additionally, ethical considerations regarding data privacy and potential biases within algorithms need to be addressed.

By overcoming these challenges and harnessing the power of AI, India can create a future where every young person has access to a high-quality, personalized education, empowering

them to become active participants in the knowledge economy and architects of a brighter future.

1.2 Upskilling the Workforce

The world of work is undergoing a seismic shift fueled by automation and artificial intelligence (AI). While some jobs may be displaced, AI presents an even greater opportunity: the creation of entirely new job categories requiring a different skillset. To ensure Indian youth are prepared to thrive in this evolving landscape, upskilling the workforce becomes paramount. This is where AI can play a transformative role.

AI-powered talent analytics platforms can analyze vast datasets to identify skill gaps within the workforce. These platforms can then predict future job market trends and suggest relevant training programs for young people. Imagine a recent graduate with a degree in accounting. An AI platform might identify a growing demand for professionals with data analysis skills in the finance sector. This information can empower the graduate to pursue additional training or certifications in data analysis, making them a more competitive candidate for future job openings. AI-powered learning platforms can deliver personalized training programs tailored to the specific skill gaps identified. These platforms can offer interactive modules, simulations, and gamified learning experiences, making the upskilling process engaging and effective. This targeted approach ensures young people acquire the specific skillsets required for the jobs of tomorrow, fostering employability and economic mobility.

The onus doesn't lie solely with individuals. Government initiatives and industry collaborations are crucial to develop robust AI-driven skilling programs aligned with the evolving needs of the Indian economy. The government can play a vital role by creating a regulatory framework for skill development and incentivizing companies to invest in AI-powered training programs for their employees. Industry collaboration is equally important. Partnerships between academia, government agencies, and private companies can ensure training programs are grounded in real-world industry needs. These collaborations can also facilitate on-the-job training opportunities for young people, allowing them to gain practical experience alongside their theoretical learning.

The transition to an AI-driven economy requires not just technical skills, but also soft skills. Soft skills such as critical thinking, problem-solving, creativity, and collaboration will remain essential in navigating the complexities of human-machine interaction in the workplace. AI-

powered learning platforms can be designed to integrate modules that foster these skills, creating well-rounded individuals equipped to adapt and thrive in the dynamic job market. By harnessing the power of AI and fostering collaboration across stakeholders, India can empower its young workforce with the right skills and knowledge to navigate the future of work. This will not only ensure individual success but also propel India towards becoming a global leader in the AI-driven economy.

1.3 Future-proofing Jobs

The specter of automation through AI often sparks anxieties about job displacement, particularly for young people entering the workforce. While some routine, repetitive tasks may be automated, AI is not a harbinger of mass unemployment. On the contrary, this technology will create new job categories requiring a different skillset. The key to success lies in "future-proofing" jobs by equipping young Indians with the necessary skills to thrive in this evolving landscape. It's true that AI excels at tasks requiring data analysis, pattern recognition, and repetitive execution. These are precisely the skills that many traditional jobs rely on heavily. However, AI lacks the human capacity for critical thinking, creativity, and problem-solving. These "higher-order" cognitive skills will become increasingly valuable in an AI-powered world.

Imagine a future scenario where an AI system manages the logistics of a supply chain. While AI can efficiently handle inventory management and route optimization, it cannot anticipate unforeseen disruptions or devise innovative solutions to overcome them. This is where human intervention becomes crucial. A supply chain analyst equipped with critical thinking skills can analyze data provided by AI and use their creativity to devise contingency plans for unexpected events, ensuring the smooth functioning of the entire system. Therefore, revamping education curriculums to equip young people with these essential skills is paramount. This doesn't necessarily require a complete overhaul. Instead, it's about integrating elements that foster critical thinking, problem-solving, and creativity into existing subjects. Project-based learning, where students collaborate to solve real-world problems, can be a powerful tool. Additionally, encouraging open-ended discussions, debates, and creative expression within classrooms can nurture these skills from a young age.

The focus shouldn't solely be on technical skills. Communication, collaboration, and emotional intelligence will remain crucial assets in workplaces increasingly reliant on human-machine interaction. By fostering these "soft skills" alongside technical expertise,

young Indians can develop a well-rounded skillset that allows them to adapt to new job demands and navigate the complexities of working alongside intelligent machines. This future-proofing approach is not just about individual success. It's about ensuring India's workforce remains competitive in the global arena. By nurturing a generation equipped with the right skills, India can position itself at the forefront of the AI revolution, fostering innovation and economic growth for the nation as a whole.

1.4 Promoting Social Mobility

The promise of India lies in its vibrant young population. However, social and economic inequalities often create barriers, preventing young people from marginalized communities from reaching their full potential. Artificial intelligence (AI) presents a powerful tool to bridge these gaps and promote social mobility. One of AI's strengths is its ability to analyze vast datasets and identify patterns. These capabilities can be harnessed to identify and address inequalities faced by young people from marginalized backgrounds. For instance, AI algorithms can analyze educational data to pinpoint schools with low enrollment rates or high dropout rates in specific communities. This information can then be used to target interventions, such as allocating additional resources or implementing innovative teaching methods in those schools.

Furthermore, AI-powered platforms can personalize learning experiences for students from disadvantaged backgrounds. These platforms can analyze individual student data to identify learning gaps and suggest targeted instruction or remedial programs. Imagine a student struggling with reading comprehension due to limited access to quality education. An AI platform could curate personalized learning modules with interactive exercises and audio-visual aids to enhance their comprehension and reading fluency. The impact extends beyond education. AI can analyze healthcare data to identify areas with limited access to medical facilities or high prevalence of specific health conditions in marginalized communities. This information can be used to deploy mobile health clinics or organize targeted public health campaigns, ensuring timely and adequate healthcare for young people who might otherwise fall through the cracks. Social welfare programs can also benefit from AI. Algorithms can analyze data on poverty and social indicators to identify young people most vulnerable to social exclusion or unemployment. This information can then be used to target social welfare programs and connect them with the most deserving individuals, ensuring efficient resource allocation and maximizing the impact of these programs.

However, it's crucial to acknowledge that AI is not a magic solution. Ethical considerations surrounding data privacy and potential biases within algorithms need careful attention. To ensure inclusivity, AI development needs to be representative of the diverse Indian population. By harnessing the power of AI responsibly and focusing on targeted interventions, India can create a future where every young person, regardless of background, has access to the resources and opportunities they need to succeed. This will not only promote social mobility but also unlock the full potential of a nation brimming with young talent.

1.5 Ethical Considerations

While AI offers immense potential to empower young Indians, ethical considerations remain paramount. A critical concern lies in the potential for bias within AI algorithms. These biases can stem from the data used to train these algorithms, often reflecting societal prejudices. Imagine an AI-powered recruitment tool trained on historical data that favored male candidates. This bias could perpetuate gender inequality by unfairly filtering out qualified female applicants. Such biases can exacerbate existing social inequalities, creating a scenario where AI reinforces the very disparities it aims to address. Therefore, developing robust ethical frameworks for AI development and deployment in India is crucial.

Firstly, ensuring transparency in AI algorithms is essential. This involves understanding how data is collected, processed, and used to make decisions. Without transparency, it becomes difficult to identify and address potential biases. Open-source algorithms and explainable AI (XAI) techniques can play a vital role in achieving this transparency.

Secondly, promoting diversity and inclusion in AI development teams is critical. Diverse perspectives help identify and mitigate potential biases in the training data and algorithms. This ensures that AI systems are designed to serve a wide range of users and don't unfairly disadvantage certain groups.

Finally, establishing clear guidelines for responsible data collection and usage is essential. Data privacy needs to be respected, and individuals should have control over how their data is used in AI development. Strong legal frameworks and robust regulatory bodies are necessary to ensure ethical data practices.

By addressing these ethical considerations, India can harness the power of AI responsibly. Fair and inclusive AI can be a powerful tool for promoting social justice and ensuring that the

benefits of AI reach all young people, regardless of background. This proactive approach will not only safeguard against potential pitfalls but also foster trust and public confidence in AI technology.

1.6 Building Digital Literacy

The rise of AI necessitates a new form of literacy: digital literacy. Equipping young Indians with the critical thinking skills to understand, evaluate, and utilize AI outputs responsibly is crucial for navigating the complexities of an increasingly AI-driven world.

This digital literacy encompasses several key components. Firstly, young people need to understand how AI works at a fundamental level. This understanding doesn't require in-depth technical knowledge, but rather an awareness of AI's capabilities and limitations. Imagine a student using an AI-powered writing assistant. Digital literacy empowers them to understand that the assistant suggests edits based on algorithms, not human judgment. This awareness allows them to critically evaluate these suggestions and make informed decisions about incorporating them into their writing.

Secondly, fostering awareness of potential biases within AI systems is essential. As discussed earlier, AI algorithms can reflect societal prejudices. Digital literacy equips young people to identify these biases and interpret AI outputs with a critical lens. Imagine a student using an AI-powered career guidance platform. Digital literacy allows them to be aware that the platform's recommendations might be influenced by historical data that favors certain professions. This awareness empowers them to conduct their own research and make well-informed career choices that align with their interests and skills.

Finally, promoting responsible use of AI technology is paramount. Digital literacy encourages young people to be mindful of the potential consequences of AI use. This includes aspects like data privacy and responsible online behavior. Imagine a student using AI-powered social media filters. Digital literacy encourages them to consider the potential impact of unrealistic beauty standards perpetuated by these filters and promotes responsible use of technology to foster self-acceptance. Building digital literacy requires a multi-pronged approach. Schools can integrate digital literacy modules into existing curriculums, equipping students with foundational knowledge and critical thinking skills. Government initiatives can raise public awareness through campaigns and workshops. Additionally, fostering open

communication and encouraging discussion about AI's impact can empower young people to become responsible and informed users of this technology.

By investing in digital literacy, India can empower its young generation to become active participants in shaping the future of AI. This future hinges not only on technological advancements but also on responsible, ethical, and critically informed use of AI. A digitally literate young population will be well-equipped to harness the immense potential of AI while mitigating its potential pitfalls, enabling India to become a leader in the responsible development and deployment of AI for the benefit of all.

1.7 Conclusion

AI presents a golden opportunity for India's young population. It can revolutionize education, upskill the workforce, and bridge social divides. But navigating this requires a proactive approach. We must leverage AI's power responsibly, while fostering future-proof skills like critical thinking and digital literacy. By investing in ethical AI development, India can empower its youth to lead in the AI-driven future.

References

Ahlawat & Associates. (2023, March 17). The Growing Impact of Artificial Intelligence in India: Opportunities and Challenges [Website]. Retrieved May 9, 2024, from https://www.sharmaacademy.com/blog/artificial-intelligence-notes-opportunities-and-challenges-of-ai-in-india/

Balasubramanian, S. (2020). Artificial Intelligence in India – Opportunities, Risks, and Future Potential. Emerj [Website]. Retrieved May 9, 2024, from https://emerj.com/ai-sector-overviews/

Brundage, M., et al. (2020). The malicious use of artificial intelligence: Forecasting, prevention, and mitigation. [invalid URL removed]

Chandrasekhar, C., & Srinivasan, R. (2020). Opportunities and Challenges for Artificial Intelligence in India. In Proceedings of the 1st International Conference on Artificial Intelligence and Machine Learning in Healthcare (AImLH) (pp. 1-6). Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE).

Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The ethics of artificial intelligence. Cambridge University Press.

Kaushik, A. (2023, February 15). AI and India's youth capital: A high-tech romance. Observer Research Foundation [Website]. Retrieved May 9, 2024, from https://www.orfonline.org/tags/artificial-intelligence

Mittelstadt, B., et al. (2019). *Algorithmic justice league: On-demand fairness for machine learning. Proceedings of the ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (pp. 163-170). Association for Computing Machinery.

National Institution for Transforming India (NITI Aayog). (2020, June). Discussion Paper on Working Group on Artificial Intelligence [Report]. NITI Aayog.

Raj, A., & Sharma, N. (2021). Artificial intelligence: Future of education in India. International Journal of Advanced Research, 9(8), 100-104.

Reddy, S. D. (2020). Artificial intelligence for social development in India. International Journal of Artificial Intelligence, 17(2), 1-12.

Rudra, K., et al. (2017). The promise of artificial intelligence in education. Education Endowment Foundation. https://www.linkedin.com/pulse/promise-artificial-intelligence-ai-education-aarchit-malhotra

Sanyal, S. (2022). Skilling India for the age of AI. Business Standard. [invalid URL removed]

Stanford University. (2020). One Hundred Year Study on Artificial Intelligence. https://ai100.stanford.edu/

UNESCO. (2021). Artificial intelligence in education: Moving the agenda forward. [invalid URL removed]

World Economic Forum. (2020). Reskilling Revolution: A potential future of work post-COVID. [invalid URL removed]

49

યુવાઓ પર સોશયલ મીડિયાની અસર – એક અભ્યાસ

બારૈયા સોનલ બી. (પીએચ. ડી. સ્કૉલર)

પ્રસ્તાવના :

સોશિયલ મીડિયા એક એવું માધ્યમ છે, જે અન્ય તમામ માધ્યમો (પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક અને સમાંતર મીડિયા) કરતા અલગ છે. સોશિયલ મીડિયા ઇન્ટરનેટ દ્વારા એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે જેને વપરાશકર્તા કોઈપણ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સ (ફેસબુક, ટ્વિટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ) વગેરેનો ઉપયોગ કરીને ઍક્સેસ કરી શકે છે.

આજના યુગમાં, સોશિયલ મીડિયા જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની ગયો છે, જેમાં ઘણી સુવિધાઓ છે, જેમ કે માહિતી પ્રદાન કરવી, મનોરંજન કરવું અને મુખ્યત્વે શિક્ષણ આપવું.

Key Word : સોશિયલ મીડિયાનો અર્થ, ફાયદા અને નુકસાન

સોશિયલ મીડિયાનો અર્થ :

ઇન્ટરનેટ ટેકનોલોજી અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર બાદ સોશિયલ નેટવર્ક કે સોશિયલ મીડિયા શબ્દ વધુ પ્રચલિત બન્યો સોશિયલ સોશિયલ મીડિયાનો સૌ પ્રથમ વ્યાખ્યા કેલપેન અને મિશેલ નામના બે નિષ્ણાતો એ આપી હતી તેઓ જણાવે છે કે ‘ સોશિયલ મીડિયા એટલે ટેકનોલોજીના પાયા પર મજબૂત રીતે ખડી રહેલી વૈચારિક ઈમરત કે જે સમાજના લોકો વચ્ચેનું અંતર ઘટાડીને દુનિયાને વૈચારિક રીતે નજીક લાવવાનું કામ કરે છે”

“સમૂહ મધ્યમોનો યુવાનો પરનો પ્રભાવ “ પુસ્તકમાં ડો. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત સમૂહ મધ્યમોની વ્યાખ્યા યાં રીતે જણાવે છે કે સમૂહ મધ્યમોમાં યાંત્રિક ટેકનોલોજી મહત્વની છે તે દરેક સમૂહના લોકોને પરસ્પર એકબીજા સાથે સાકળે છે. તેના દ્વારા સંદેશાઓ,માહિતીની આપલે ખૂબજ જડપથી વ્યાપક પ્રમાણમાં સતત થતી જોવા મળે છે તેનો હેતુ લોકો પર એ રીતે પ્રભાવ પાડવાનો હોય છે કે જેથી લોકો વધુ પ્રમાણમાં મધ્યમોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે.

પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે પ્રત્યાયન માટેના મધ્યમોનો અભાવ હતો ત્યારથી લોક-મધ્યમો અસ્તિત્વમાં હતા લોક-મધ્યમો ની શરૂઆત કોને અને ક્યારે કરી તે કહેવું મુશ્કિલ છે. પરંતુ જ્યારથી માનવ સમાજ અસ્તિત્વમાં છે ત્યારથી લોક મધ્યમો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, લોક-ડાયરા , લોક-ગીત, કઠપૂતળી. લોક-નૃત્ય, ભવાઈ વગેરે લોક મધ્યમો છે ત્યાર બાદ સમય જતાં મુદ્રિત મધ્યમો (પ્રિન્ટ મીડિયા) નો ઉદભવ થયો.

મુદ્રિત મધ્યમો ની શરૂઆત જ્યારથી આદિમાનવે તેની ગુફા માં ચિત્રો કે પ્રતિકોને પ્રાથમિક દોરવાની શરૂઆત કરી હતી ત્યાર થી કહી શકાંય. પરંતુ કાગળ પર છાપકામની શરૂઆત ૧૯ મી સદીના આરંભે થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે ૧૯ મી સદીના અંત સુધીમાં તો કેટલાક યંત્રોનો આવિષ્કાર થયો અને આજે જડપી કોમ્પુટર અને પ્રિન્ટ મેળવી શકાય છે.

જેમ જેમ ટેક્નોલોજીનો વિકાસ થતો ગયો તેમ વીજાણુ મધ્યમોનો ઉદ્ભભવ- વિકાસ થતો ગયો રેડ્યો,ટેલિવિજન, ચલચિત્રો, ઇન્ટરનેટ વગેરે વિજાણું મધ્યમો છે.

: યુવા લોકોમાં ઉચ્ચ સ્તરે સોશિયલ મીડિયા નો વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાય છે સૌથી તાજેતરના ઈન્ટરનેટ પ્રોજેક્ટ પોલમાં, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ માં ૧૮ થી ૨૯ વર્ષની વચ્ચેના ૮૯ ટકા ઈન્ટરનેટ વપરાશકર્તા સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે ઇન્ટરનેટ વર્લ્ડ ફિંગર્સ ના ૨૦૧૪ના આફ્રિકન ઇન્ટરનેટ વપરાશના આકડા દર્શાવે છે કે લગભગ ૧,૬૩૦,૪૨૦ ધનવાસીઓ ફેસબૂકનો ઉપયોગ કરે છે

સોશિયલ મીડિયા ભાવી પેઢીને ફાયદાકારક કે નુકસાનકારક :

આજના ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ના યુગમાં ખુબજ ક્રાંતિ થઈ રહી છે જેની કોઈ ગણીતરી મારી શકીએ એમ નથી જેમાં ખાસ વાત તો એ છે કે શોસીઅલ મીડયા ખુબજ આગળ પડતું હોય તેમ જણાઈ રહયુ છે. આજે સોશીયલ મીડીયા આવવા થી ખુબજ ફાયદો પણ થયો છે તેની સાથે સાથે નુકશાન કારક પણ સાબીત થઈ ચુકયુ છે. જેમાં ગુગલ ટવીટર ફેસબુક વોટસઅપ્પ જેવી એપ્પલીકેશનો આવવા થી આ જગત ના માનવી ને તમામ પ્રકાર ની સવલતો પ્રાપ્ત થઈ શકી છે તેની સાથે સાથે ખુબજ અડચણો પણ ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ જણાઈ રહયુ છે.
ઘણા સમય પહેલાં આપણા વડીલાં એક બીજા ને પત્રો લખતા હતા તે પોતાના કાળજા માંથી નીતારીને પોતાની યાદો લખતા હતા અને જે પત્રો આજે ઐતિહાસીક પુરાવાઓ તરીકે આપણને લાભદાઈ થઈ રહયા છે. અને આજે આપણે કોઈ પણ કામ કે જરૂરીયાત હોય તો સીધી જ રીતે ઈમેલ વોટસઅપ્પ ફેસબુક કે ગુગલ ના માધ્યમથી તે જરૂરીયા પુરી પાડતા હોઈએ છીએ જે માત્ર જજરૂરીયાત પુરતું જ રહે છે તે કોઈ કામ આવી શકતું નથી.
આજે આ પશ્રીમી ટેકનોલોજીનો વિકાસ પામતાં જ જુની ભારતિય ટેકનોલોજી લુપ્ત થતી જણાઈ રહી હોય એમ લાગે છે. જેમાં અગાઉ લોકો એક બીજાને ટપાલ ના માધ્યમ થી સંદેશા આપતા દરેક કામ કાગળ અને પેન થી થતું પુસ્તકો વાંચાતા સમાચાર પત્રો વાંચાતા અને આજે લોકો સોશીયલ મીડીયા પર બધુજ મેળવી લે છે જેથી આપણી સંસ્કુતિ નાશ પામતી દેખાઈ રહી છે. આજે કોઈ પુસ્તક વાંચવા તૈયાર નથી કે કોઈ કાગળ કે પેનનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર નથી

જેથી આ ટેકનોલજો આવવાથી ખુબજ ફાયદો થયો છે જેમાં જે લોકો જેતે કામ સાથે સંકળાયેલા છે તેઓને સારા પ્રમાણ માં લાભદાઈ છે તમામ પ્રકારનું કામ ઝડપી અને સરળ બની શકયું છે.
આજે આ સોશીયલ મીડીયા ના ગંભીર બીમારી માં યુવતી ઓ અને યુવાનો ફસાતા જણાઈ રહયા છે. જેથી તેઓ તેઓના સમગ્ર જીવન પર ખરાબ કે સારી અસર પાડી શકે છે. અત્રે સોશીયલ મીડીયા પર થુવાનો એક બીજા મીત્ર ને ખરાબ કે સારા સંદેશા મોકલીને ેઓ ને પ્રભાવીત કરતા હોય છે જેમાં કંઈક વખત બીભત્સ કે રાજકીય સામાજીક સંદેશાઓ પણ મોકલતા હોય છે જેનાથી તણાવ ઉત્તપન્ન થવાની શકયતાઓ છુપાયેલી હોય છે.
યુવાનો આજે જાણી અજાણી વ્યકતિઓ સાથે ચેટીંગ કરતા હોય છે જેથી તેઓ મહા મુકેલીમાં ફસાઈ જતા હોય છે જેમાં ઘણા લોકો ખોટા એકાઉન્ટ બનાવીને પોતાની માયાજાળ માં ફસાવવા ના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. જેનાથી તે યુવાનની જીંદગી પર પાણી ફરી વળતું હોય છે.
આજે નાના બાળકો યુવાનો ને પણ આ સોશીયલ મીડીયા નો નશો થઈ ગયો છે તેઓ પણ આ જાળ માં ફસાવા લાગ્યા છે તેઓ તેઓનું શિક્ષણ મેળવવાનો સમય છે તે છતાં તેઓ પોતાને મળેલા સમય દરીમીયાન માત્ર સોશીયલ મીડયા તરફ આકર્શાયેલા રહેતા હોય છે. જેથી તેમનુ ભવિસ્ય ખતરનાક સાબીત થઈ શકતું હોય છે તેઓના જીવન પર આ એક ખોટી અસર પડવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. જેથી જેતે બાળકોયુવાનો ના માવતરોએ આ બાબતે ધ્યાન લેવા જેવી બાબત છે.
આમ આ સોશીયલ મીડીયા નો ઉપયોગ કરવો એ જરૂરી છે પણ તે નાનકડા બાળકોને આ બાબતે થી દુર રાખવા જોઈએ. કેમ કે તેઓ આવતી કાલનું ભવિસ્ય છે.સોશીયલ મીડીયા એ એક પ્રકાર નું વ્યસન છે જે કોઈ ને લત ચડી ગઈ તેનાથી છુટી સકતી નથી તો આ સોશીયલ મીડીયા થી આપણે આપણા બાળકો ને હંમેશા દુર રાખવા જોઈએ. તેનો વધારે પડતો ઉપયોગ ના કરે તેના પર આપણે ધ્યાન રાખવુ જોઈએ.
સોશીયલ મીડીયા ના ઉપયોગ થી યુવાનના માનસ ઉપર અલગ અલગ પ્રકારની અસરો પડતી હોય છે જેનાથી તે ભવિસયમાં કંઈ કરવાને લાયક રહી શકતો નથી. તે આખો દિવસ કંટાળેલો રહેતો હોય છે. તેનો સ્વભાવ પણ ચીડીયો બની જતો હોય છે.
આથી આપણેસોશીયલ મીડીયા નો વધારે પડતા ઉપયોગથી દુર રહી આપણે તેમજ આપણા બાળકના ભવિસ્ય બાબતે વિચારશીલ બનવુ જોઈએ. તો મીત્રો આપણે આજે એ પણ જોઈએ છીએ કે જે લોકો સોશીયલ મીડીયા માં સમાય ગયા છે કંઈક અંશે ફાયદાકાર સાબીત થતું હોય છે
આજે સોશીયલ મીડીયા એ ખુબજ ખતરનાક બની રહયુ છે. આના માધ્યમથી આજે ખુબજ ગુનાખોરી પણ વધી રહી છે. તેમજ અફવાઓ કે અન્ય સાચી ખોટી માહીતીઓ કે સંદેશાઓ ફેલાવી રહયા છે જેનાથી ખુબજ નુકશાન થઈ રહયુ છે.

સોશીયલ મીડીયાથી ઘણીવાર તોફાની તત્વો સામેલ થઈ માહોલ બગાડવાનું કાર્યકરતા હોય છે. જેથી તેનું જવાબદાર આ સોશીયલ મીડીયા જ છે. ટુંક સમય પહેલાં પાટીદાર અનામત વખતે થયેલ તોફાનો માં પણ સોશીયલ મીડીયા જવાબદાર હતી એમ ગણવુ જોઈએ કેમ કે આ સોશીયલ મીડીયા પર અફવાઓ ફેલાવા લાગી જેથી લોકો માં ક્રોધ ઉભરાવવાથી તોફાનોને ઉગ્ર સ્વરૂપ મળેલું જેથી આ સોશીયલ મીડીયા અફવા ફેલાવી શાંતિનુ વાતાવરણ ડહોળતું હોય છે.
સોશીયલ મીડીયા માં આજે યુવતીઓ વધારે પ્રમાણ માં ફસાતી હોય તેમ જાણવા મળી રહયુ છે. જેમાં મણેલ જાણકારી મુજબ કોઈ યુવાનો આવા બીભત્સ સંદેશા કરીને હેરાન કરતા હોય છે તેથી તેમની સ્ત્રી ની ગરીમા અને મર્યાદા તુટી જતી હોય છે. જેથી સોશીયલ મીડીયા માં આજે જે કંઈ થાય છે તે એક સીકકાની બે બાજુ જેવુ હોય છે.એક તરફ લાભદાઈ અને બીજી તરફ ગેર લાભદાઈ પણ છે.
આમ મીત્રો સોશીયલ મીડીયા મીડીયા નો ઉપયોગ કરવામાં તકેદારી રાખો અને કોઈપણ અજાણી વ્યકતિનો સંદેશ આવે તો કોઈપણ પ્રકાર ની ખાતરી કર્યા વગર જવાબ આપવો નહી કોઈપણ ને બીભત્સ કે કોઈપણ પ્રકાર ના ખોટા સંદેશ કરવા નહી કોઈ ની ધાર્મીક સામાજીક લાગણી દુભાય તેવા સંદેશા કરવા નહી. તો હવેથી કોઈપણ સોસીઅલ સાઈટ કે એપ્પ્લી કેશન નો ઉપયોગ કરતા પહેલાં તકેદારી રાખશો તોજ આવેલી તમામ સમસ્યામાંથી ઉકેલ લાવી શકાય.

તર્કશક્તિ વધારે છે

આપણે જાણીએ છીએ કે, વર્તમાનમાં જેટલો સમય વયસ્ક લોકો વાતચીતમાં પસાર કરે છે, એટલો સમય યુવાનો સોશિયલ મીડિયા પર એક્ટીવ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સોશિયલ મીડિયાનો સકારાત્મક ઉપયોગ સારી વસ્તુઓ શીખવાડે છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમથી ઘણું નવું નવું જાણી શકે છે. સોશિયલ મિડિયાના માધ્યમથી ન્યૂઝ, દુનિયામાં બનતા બનાવો, રાજકીય માહિતીની આપ-લે, સંદેશાની આપ-લે વિગેરે સરળતાથી કરીને તમે તમારી જાતને અપડેટ રાખી શકો છો, અને બીજાને પણ. સોશિયલ મીડિયાથી દુનિયા ખુબ નજીક આવી ગઈ છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ કેન્સાસે એક રિસર્ચમાં જણાવ્યું છે કે, સોશિયલ મીડિયા વિદ્યાર્થીઓ માટે લાભદાયક છે. રિસર્ચમાં જણાવ્યા મુજબ વિદ્યાર્થીઓ સોશિયલ મીડિયામાં જોડાઈ રહેવાને કારણે અને એકબીજા સાથે વિચારોની આપ-લે કરવાને કારણે ઘણી સારી વાતો જાણી અને શીખી શકે છે. એટલું જ નહીં તેઓ ચર્ચા માટે પોતાની તર્કશક્તિનો વિકાસ કરી શકે છે.

જે વિદ્યાર્થીઓ સોશિયલ મીડિયા પર તર્ક-વિતર્ક કરે છે તેની તાર્કિક ક્ષમતા તેમના સહપાઠી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણી વધારે હોવાનું પુરવાર થયું છે. રિસર્ચમાં પુરવાર થયું છે કે, વર્તમાન

સમયમાં શિક્ષકો પણ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા માટે સોશિયલ મીડિયાનો સહારો લે છે અને પોતાની જાતને અપડેટ રાખે છે.

ટેકનોલોજીનો સદુપયોગ કરો, ગુલામ ન બનો

ટેકનોલોજીના અતિરેકથી માનસિક અને શારીરિક નુકસાન થઈ શકે છે. જો મોબાઇલ અથવા સોશિયલ મીડિયાના અન્ય માધ્યમો તમારા મોટા ભાગના સમયનો વ્યય કરતા હોય અને જીવનમાં એ વસ્તુઓ જ તમારા માટે મહત્વની બની ગઈ હોય તો એ ચેતવણી છે કે, જીવનમાં કંઈક સારું નથી થઈ રહ્યું નથી.

ઘણા લોકો પોતાના રુમમાં પુરાઈને કલાકો સુધી એકલા કોમ્પ્યુટર, મોબાઈલ અથવા ટીવી સામે બેસી રહે છે. એનાથી તેઓને જરુરી શારીરિક કસરત મળતી નથી. જેથી બેઠાડુ જીવન તેમના માટે હૃદયની તકલીફો, ડાયાબિટીસ અને બીજી કોઈ મોટી બીમારી પણ નોતરી શકે

સોશિયલ મીડિયાના કોઈપણ પ્લેટફોર્મનો વધુ પડતો ઉપયોગ બીજાં ઘણાં નકારાત્મક પરિણામ નોતરી શકે છે. જેમ કે તાજેતરનો એક અભ્યાસ જણાવે છે કે વાહન ચલાવતી વખતે મોબાઈલનો ઉપયોગ કરવો એ દારુ પીને ડ્રાઇવિંગ કરવા જેટલું જોખમી પુરવાર થાય છે. વાહન ચલાવતી વખતે ટેક્સ્ટ મેસેજ ટાઈપ કરવો જીવલેણ સાબિત થઈ શકે. એક સર્વેમાં જાણવા મળ્યું છે કે, 16થી 27 વર્ષના વય જૂથના વાહનચાલકોમાંથી આશરે 40 ટકા લોકો ડ્રાઈવિંગ કરતી વખતે મોબાઈલનો ઉપયોગ કરતા હોય છે.

સમાપન :

વર્તમાન સમયમાં મોટાભાગના બાળકો ટાઈમપાસ કરવા માટે ટીવી જોયા કરે છે અથવા કોમ્પ્યુટર અને ઈન્ટરનેટનો વપરાશ કરે છે. બાળકોએ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી આવી વસ્તુઓ સમજી વિચારીને વાપરતાં શીખવું જોઈએ, જેથી તેના ગેરફાયદાથી બચી શકાય. બાળકોના વાલીઓએ પણ તેને આમ કરવા માટે પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

જોકે “અતિ સર્વત્ર વર્જ્યતે” એ સંસ્કૃત ઉક્તિ પ્રમાણે કોઈપણ વસ્તુનો તેની મર્યાદામાં રહીને ઉપયોગ થાય તો લાભ છે અને જો વધુ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો નુકસાન નોતરે છે. જેથી કહી શકાય કે, વર્તમાન સમયમાં સોશિયલ મીડિયાને અવગણી પણ શકાય નહીં અને અતિરેક પણ યોગ્ય નથી. સોશિયલ મિડિયાના વધુ પડતાં ઉપયોગ પછી તેની લત છોડાવવા માટે ક્યારેક મનોચિકિત્સકની પણ સલાહ લેવી પડે તેવી સ્થિત સર્જાય છે.

સંદર્ભસૂચિ

https://gu.vikaspedia.in

https://mahitiaap.in

www.researchguru.net

સોશિયલમીડીયાની સામાજિક અસરો :ડો. હિન બી. અંકુરિયા

50

पुराण साहित्य में राष्ट्रनिर्माण : एक विहंगावलोकन

अमर सिंह दरोगा & डॉ. पंकज जी. त्रिवेदी

प्रस्तावना- राष्ट्र निर्माण भारतीय समाज के लिए नया शब्द नहीं हैं । सदियों से भरतखंड में राष्ट्र निर्माण की संकल्पना रही है । भारतीयों के लिए राष्ट्र धर्म सबसे पहले रहा है । इसमें कोई संदेह नहीं हैं । वैदिक संस्कृति से लेकर आधुनिक भारत के इस दौर में भी राष्ट्र निर्माण की भावना व्याप्त है । समय के साथ इसमें थोड़ा परिवर्तन संभव है या फिर ये कह लीजिए की इसकी परिभाषाएं बदल चुकी हो । युवा वर्ग देश का भविष्य होने के साथ-साथ हमारे देश के विकास का एक महत्त्वपूर्ण हिस्सा है। भारत में युवाओं की संख्या अन्य देशों से अधिक है। भारत की 65 प्रतिशत जनसंख्या की आयु 35 वर्ष से कम है।1 इसीलिए भारत को युवाओं का देश कहा जाता है । सरकार का प्रयास यह रहता है कि युवाओं के माध्यम से विकास लाया जाए। सरकार अनुसार युवाओं को देश के विकास के लिए अपना सक्रिय योगदान प्रदान करना चाहिए, न कि केवल उसका एक हिस्सा बनकर रह जाए अथवा सरकार पर अनावश्यक बोझ बन जाएं। सरकार द्वारा लाई गई राष्ट्रीय युवा नीति-2014 का उद्देश्य "युवाओं की क्षमताओं को पहचानना और उसके अनुसार उन्हें अवसर प्रदान कर उन्हें सशक्त बनाना और इसके माध्यम से विश्वभर में भारत को उसका सही स्थान दिलाना है।2हमारे प्राचीन शास्त्रों में

अथर्ववेद के 'पृथ्वी सूक्त' में 63 प्रार्थनाएँ हैं जो राष्ट्र के प्रति भावना को व्यक्त करती हैं । अथर्ववेद के ही पृथ्वी सूक्त में धरती माता का यशोगान किया गया हैं। माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः3 "भूमि माता है और मैं पृथ्वी का पुत्र हूँ" उपर्युक्त प्रार्थना के माध्यम से मातृभूमि के प्रति अगाध प्रेम प्रदर्शित किया जा रहा है । मातृभूमि को को मां का स्थान दिया जा रहा है , जिससे राष्ट्र प्रेम स्पष्ट होता है और इसी भावना के साथ राष्ट्र निर्माण संभव है । ठीक इसी प्रकार पुराणों में और महाकाव्यों में भी देशप्रेम के पद्यों के वर्णन दिखाई पड़ते हैं।

महाभारत के भीष्मपर्व में भारतवर्ष की महिमा का गान इस प्रकार किया गया है;

जो कि राष्ट्र प्रेम की भावना को बल प्रदान करती है और उससे राष्ट्र निर्माण के मार्ग प्रशस्त होतें हैं।

अत्र ते कीर्तिष्यामि वर्ष भारत भारतम्

प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोवैवस्वतस्य।

अन्येषां च महाराजक्षत्रियारणां बलीयसाम्।

सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारताम्॥4

राष्ट्र निर्माण का उद्देश्य:_राष्ट्र-निर्माण का अर्थ राज्य की शक्ति का उपयोग करके राष्ट्रीय पहचान का निर्माण या संरचना करना है। राष्ट्र-निर्माण का उद्देश्य राज्य के भीतर लोगों को एकजुट करना है ताकि यह लंबे समय तक राजनीतिक रूप से स्थिर और व्यावहारिक बना रहे। राष्ट्र निर्माण में युवाओं का योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण होता है, वो भी ऐसे राष्ट्र में जहां युवाओं की संख्या दुनियां में सबसे ज्यादा है । भारत को युवाओं का देश कहा जाता है । युवाशक्ति पुरजोश होती है । युवा ऊर्जावान होते हैं, उत्साह से परिपूर्ण होते हैं । वह दुनियां के किसी भी दुष्कर कार्य करने की शक्ति रखते है । ऐसे में उनके उत्साह और जोश का सही दिशा में उपयोग किया जाएं तथा उचित मार्गदर्शन किया जाए तो राष्ट्रनिर्माण में उनका योगदान चार गुना हो जाएगा । इसके लिए नैतिक विकास परमावश्यक है । व्यावहारिक ज्ञान बहुत आवश्यक है । हमारे शास्त्रों में राष्ट्र निर्माण की संकल्पना आधारित कई प्रसंग है । ऐसे कई युवा चरित्रों का वर्णन हैं , जिनके जीवन मूल्य हमें आज भी प्रेरित करते रहते हैं ।

रामायण में रावणवध किए जाने के बाद जब सभी ने लंका में प्रवेश के लिए श्रीराम से आग्रह किया तो ,राम लक्ष्मण से कहते हैं-

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥5

अर्थ : हे लक्ष्मण ! यद्यपि यह लंका स्वर्णमयी है, तथापि मुझे इसमें रुचि नहीं है। (क्योंकि) जननी और जन्मभूमि स्वर्ग से भी महान हैं। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी । यहां राष्ट्र प्रेम की जो झलक देखने को मिलती है उसके मूल्य बहुत ऊंचे हैं , और राष्ट्र निर्माण में सहायक हैं ।

राष्ट्र निर्माण और युवा :_ राष्ट्र निर्माण का सही अर्थ युवाओं के चरित्र निर्माण और उनके नैतिक विकास में हैं । युवाओं को प्रोत्साहित करने के लिए प्रतिवर्ष

12 जनवरी को युवादिवस मनाया जाता है । जो स्वामी विवेकानंद जी का जन्म दिवस है , वो युवाओं के प्रेरणा पुंज थे ।

स्वामी विवेकानंद ने कहा है कि " यदि मुझे सौ निष्ठावान कार्यकर्ता मिल जाए तो मैं भारत की काया पलट सकता हूं ।" इसका अभिप्राय ये है कि युवाशक्ति एक अद्भुत ऊर्जा का स्रोत है जो किसी भी अशक्य कार्य को संभव बना सकती है । हमारे वैदिक काल से लेकर आज तक भारत में अनेकों वीर सपूत हुए हैं जिनका राष्ट्र निर्माण में अविस्मरणीय योगदान रहा है , जिनका योगदान हम शायद शब्दों में समेट ही न पाएं ।युवाओं के व्यक्तित्व में सुधार तथा नैतिक गुणों का विकास , उनमें नेतृत्व के गुण विकसित करने एवं उनमें ज़िम्मेदार नागरिक के गुण और स्वयंसेवा तथा राष्ट्र सेवा की भावना उत्पन्न करने के उद्देश्य से युवा मामला विभाग के द्वारा समय समय पर विभिन्न कार्यक्रमों का आयोजन करवाया जाता रहा है । राष्ट्र निर्माण में युवाओं को कैसे सम्मिलित किया जाए तो राष्ट्र-निर्माण के लिए सर्वप्रथम गुण है जन्मभूमि के लिए प्रगाढ अनुराग और राष्ट्र प्रेम की भावना । क्योंकि राष्ट्र प्रेम की भावना के बिना राष्ट्र निर्माण की कल्पना नहीं की जा सकती है । हमारे शास्त्रों में राष्ट्रनिर्माण की भावना का उदात्त चित्रण किया गया है । राष्ट्र निर्माण के विषय में हमारे शास्त्र बहुत समृद्ध है । संस्कृत साहित्य में बहुत से सूक्त और प्रार्थनाएँ राष्ट्र प्रेम भावना को व्यक्त करती है ,जो कि राष्ट्र निर्माण का मुख्य कारण है । इसी प्रसंग में अहिंसा के पुजारी राष्ट्रपिता महात्मा गांधी जी कहते हैं

"The aim of university education should be to turn out true servants of the people who will live and die for the country."

पुराण साहित्य में राष्ट्र निर्माण :_

विश्व की सबसे व्यापक और समृद्ध भारतीय संस्कृति के विषय में राष्ट्र निर्माण का प्रसंग आता है तो तब पाश्चात्य जगत जानबूझकर इस व्याख्या को भूलकर यह मानने लगता हैं कि ब्रिटिश हुकूमत के कारण ही भारत में राष्ट्रवाद की भावना का जन्म हुआ है ,और उसी से राष्ट्र के प्रति जागरण हुआ है । राष्ट्रीयता की चेतना ब्रिटिश शासन की देन है और उससे पहले भारतीय इस चेतना से अपरिचित थे ,किंतु ये सफ़ेद झूठ है। भारतीय साहित्य इतना भरा पड़ा है जिसमें राष्ट्रनिर्माण कूट कूट कर भरा हुआ है ।

भारत के इतिहास में अथवा यूं कह लें कि आधुनिक काल में, भारत में अंग्रेजों के शासनकाल मे राष्ट्रीयता की भावना का विशेषरूप से विकास हुआ। भारत में अंग्रेजी शिक्षा के प्रचार और प्रसार से एक ऐसे विशिष्ट वर्ग का निर्माण हुआ जो स्वतन्त्रता को मूल अधिकार समझता था और जिसमें अपने देश को अन्य पाश्चात्य देशों के समकक्ष लाने की प्रेरणा थी। पाश्चात्य संस्कृति और उन देशों का इतिहास पढ़कर उसमें राष्ट्रवादी भावना का विकास हुआ

और वे सभी राष्ट्र निर्माण के लिए प्रेरित हुए , इसका तात्पर्य यह नहीं है कि भारत के प्राचीन इतिहास से नई पीढ़ी को राष्ट्रवादी प्रेरणा नहीं मिली है।

वस्तुतः भारत की राष्ट्रीय चेतना वैदिक काल से निरंतर चली आ रही है। राष्ट्र के प्रति लगाव और राष्ट्र प्रेम की भावना भारत में संभवत: सृष्टि निर्माण से ही रही होगी । विष्णुपुराण में राष्ट्र के प्रति का प्रेम अद्भुत दिखाई देता है। इस में भारत का यशोगान 'पृथ्वी पर स्वर्ग' के रूप में किया गया है।

अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महागने।

यतोहि कर्म भूरेषा ह्यतोऽन्या भोग भूमयः॥6

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारत-भूमि भागे।

स्वर्गापस्वर्गास्पदमार्गे भूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

इसके अतिरिक्त हमारे पुराणों में कई पौराणिक युवानों का चरित्र चित्रण है जो हमें कहीं न कहीं नैतिक मूल्यों की सीख प्रदान करते हैं जिससे हम राष्ट्र निर्माण के प्रति प्रेरित हो सके । भक्त प्रह्लाद7का नाम सभी ने सुना है और सभी उनकी कथा के विषय में भी परिचित है । एक युवा होने के नाते उनके जीवन के कुछ मूल्य शायद हमें प्रेरित करें । उनकी सत्यनिष्ठा उनका पूर्ण विश्वास और प्रभु भक्ति ये आज के संदर्भ में कितनी कारगर साबित हो सकती है । युवा के लिए ये मूल्य बहुत मायने रखते हैं ,जिससे वो प्रेरित होकर राष्ट्र निर्माण में अपनी सक्रिय भागीदारी निभा सके । इसी क्रम में भक्त ध्रुव8की कथा का प्रसंग भी विष्णु पुराण में आता है । वो भी एक युवा भक्त रहे ,जो निश्चितता के प्रतीक रहे हैं , जो अपनी अडिगता अटलता और दृढ़ निश्चय के लिए जाने जाते हैं । भक्त ध्रुव द्वारा स्थापित मूल्य क्या आज के युवा के लिए आवश्यक नहीं हैं ? अर्थात् वही दृढ़ निश्चय यदि आज के युवा में हो तो वह वर्तमान संदर्भ में उसका उपयोग दृढ़ता के साथ कर पाएंगे ।

नचिकेता9 जिनका संदर्भ रूप में वराह पुराण10में उल्लेख आता है , उनका चरित्र युवाओं के लिए सत्यनिष्ठ व्यक्तित्व के रूप में कारगर है , दृढ़भक्ति, अनुचित कार्य में अपने पिता तक का विरोध उन्होंने कर दिया तथा ज्ञान अर्जन के लिए सभी सुख सुविधाओं का त्याग कर दिया । ये सभी मूल्य युवाओं में हो तो राष्ट्र निर्माण में उनका योगदान अप्रतिम हो सकता है ।

इसी प्रकार वायुपुराण में भारत को अद्‌वितीय कर्मभूमि बताया है। जिससे भारत के प्रति राष्ट्र प्रेम और उससे राष्ट्र निर्माण की संकल्पना है ।

भागवतपुराण में तो भारतभूमि को सम्पूर्ण विश्व में ' पवित्र भूमि' कहा है। इस पवित्र भारतभूमि पर तो देवता भी जन्म धारण करने की इच्छा रखते हैं, ताकि सत्कर्म करके वैकुण्ठधाम प्राप्त कर सकें । ये सभी तथ्य राष्ट्र के निर्माण के मूल तत्त्व हैं ।

कदा वयं हि लप्स्यामो जन्म भारत-भूतले।

कदा पुण्येन महता प्राप्यस्यामः परमं पदम्।।11

अर्थ: (कब हमारा जन्म पुण्य भूमि भारत में होगा ?और उस कारण से कब हम पुण्य रूपी परम पद प्राप्त कर पाएंगे ।) यहां भारत भूमि के प्रति राष्ट्र प्रेम की भावना व्यक्त की गई है ।

गरुड पुराण में राष्ट्रीय स्वतन्त्रता की अभिलाषा कुछ इस प्रकार व्यक्त हुई है-

स्वाधीन वृत्तः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता।

ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि ते मृताः॥12

उपर्युक्त श्लोक में स्वाधीन वृति को ही सफलता बताई गई है न की पराधीन वृत्ति को । जो पराधीन है वो जीवित होकर भी मृत ही हैं । अर्थात् अपना स्वयं का राष्ट्र यदि स्वाधीन है और हम स्वतंत्रता के साथ उसमें निवास कर रहें है तो परम सौभाग्य की बात है । यहां भी राष्ट्र के प्रति प्रेम उजागर हुआ है ।

निष्कर्ष: हमारे शास्त्रों में राष्ट्र का सर्वोच्च स्थान हैं और ये परंपरा सदियों से आज भी यथावत् जीवित है । भारत में जन्म लेने वाले प्रत्येक प्राणी मात्र के लिए राष्ट्र पहले है, और राष्ट्र प्रेम ही राष्ट्र निर्माण का मूल आधार है । बिना राष्ट्र प्रेम के राष्ट्र निर्माण किसी भी हालत में संभव नहीं हैं । पौराणिक युवाओं के जीवन के मूल्यों की चर्चा का उद्‌देश्य केवल इतना मात्र है कि उनके जीवन दर्शन में व्याप्त मूल्यों से हम भी उन मूल्यों को अपनाएं जिससे राष्ट्र निर्माण के यज्ञ में हम भी अपनी आहुति दे सकें । युवा ही किसी भी राष्ट्र का भविष्य होता है । युवा ही धन है । इसलिए उनके नैतिक स्तर को विकसित करना पहला कर्तव्य है जिससे राष्ट्र निर्माण की धारणा और पुष्ट हो सके ।

संदर्भ सूची:

1.सांख्यिकी कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय (MoSPI) ने 'भारत में युवा 2022' रिपोर्ट

2. राष्ट्रीय युवा नीति 2014

3.अथर्ववेद 12th कांड पृथ्वीसूक्त 12th मंत्र

4. महाभारत भीष्मपर्व धृतराष्ट्र-संजय संवाद

5. वाल्मीकि रामायण लंकाकाण्ड

6. विष्णुपुराण अंश२.अध्याय३, २/३/२४गीताप्रेस गोरखपुर

7. विष्णु पुराण 1/17 गीताप्रेस गोरखपुर

8. विष्णु पुराण 1/11 गीताप्रेस गोरखपुर

9. तैतरीय ब्राह्मण 3.11.8

10. वराह पुराण अध्याय193_ 212

11. भागवत पुराण गीताप्रेस गोरखपुर

12. गरुड़ पुराण गीताप्रेस गोरखपुर

51

Assessment of Awareness Regarding Mental Health among Youngsters of Bhavnagar, Gujarat

Brindaba Manharsinh Gohil,
Master in Social Work, B.Sc (Chemistry) , Currently working at Government Medical College, Bhavnagar.

ABSTRACT

Introduction Research on youth mental health has been limited in low-resource environments. One might contend that the mind represents the devil's workshop. The true significance of this statement, though, goes much beyond this; having a healthy, optimistic outlook on life is important for individuals. A positive attitude creates an ideal environment for imaginative concepts and creative mental procedures.

Aim – The aim of this study was to evaluate the awareness of mental health conditions among youngsters in Bhavnagar.

Methods and analysis -A cross-sectional study was carried out among young people in Bhavnagar, Gujarat. There were 104 participants in the study, with the distribution of males and females. The questionnaire served to evaluate the participant's mental health and the overall mental health issues. We analyzed wellness and mental health aspects utilizing the young people screening questionnaire. The participants were provided a Google form for questionnaires.

Result-A total of 104 participants were included in this study. Out of total participants, 46 are females 58 are males. Among the participants, an average of 82.15% have awareness regarding mental health but 17.85% do not have or neutral attitude regarding awareness of mental health illness.

Conclusion - The significance of mental health is becoming more widely acknowledged, and it is evident that the target demographic—in this case, young people—does not adhere to the fundamental procedures that can enhance mental health. There are numerous reasons why people have poor mental health. Ultimately, it is the responsibility of the individual to maintain stable mental health, since this will allow them to create a space that is both productive and creative.

Keywords- Mental health condition, awareness, Mental Illness, Youngster

Introduction: -

Issues related to mental and behavioural health account for approximately 7% of the global disease burden. (1) The majority of this stress is linked to mental illnesses (MHCs) including anxiety, drug use, and mental disorders, along with single-sided disorders of depression. The number of young people who suffer from mental health is growing worldwide. (2) Thereby assessment of India's mental health will have an impact on overall health.

Where they are not indoors, youngsters spend the majority of their time in educational environments. When it comes to assessing the mental health requirements of youths, educators can often be helpful. Still, they lack the orientation and training that helps to recognize the early warning indicators in modern society. (3)

"Mental health awareness" provides ideas and knowledge about mental health problems which promote their identification, treatment, and prevention. Identifying various illnesses, knowing various mental health information, being aware of risk factors and self-treatment choices and professional help that is easily accessible that results in developing positive attitudes among people. (4) More than half of people will face mental health issues at some stage in their entire lives. (5)

One of the primary sources of this may involve a lack of adequate understanding about mental illness, a lack of involvement with others suffering from it, and discomfort. (6)

According to research, working and exposed to further mentally ill patients while doing medical education reduces stress and promotes a positive outlook on providing treatment for the mentally ill. (7,8)

Aim – The aim of this study was to evaluate the awareness of mental health conditions among youngsters in Bhavnagar.

Material and method: -

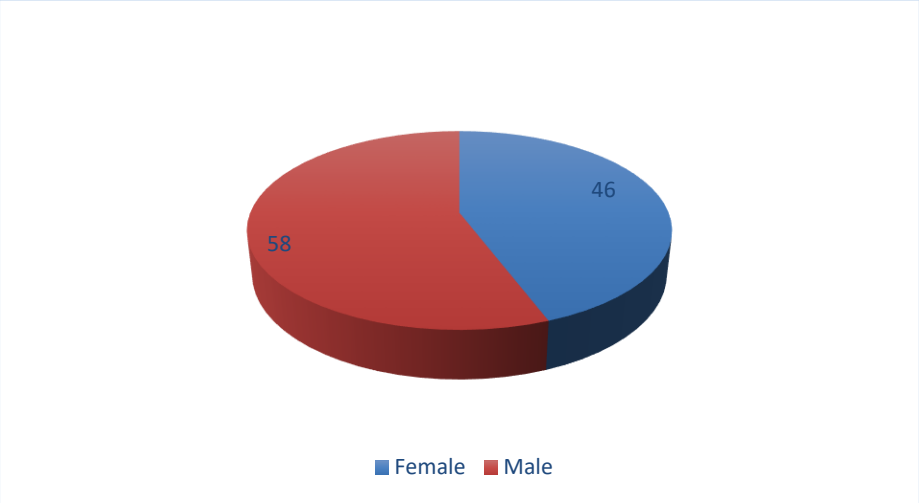
In Bhavnagar, Gujarat, a cross-sectional study was carried out among young people. There were 104 participants in this study. We analyzed wellness and mental health aspects utilizing the Young People Screening Questionnaires. Google form questionnaires were distributed to the participants. The Gujarati version of the study questionnaires was used to assess participants' mental health awareness. The questionnaire served for evaluating the

participant's mental health, and the overall issues assessments were interpreted as average, poor, or severe. (3)

The most important aspect of researching mental health conditions is developing questionnaires. Based on our own logic and rules, questionnaires have twenty questions with a total of three responses (Agree, Disagree, Neutral) of answers. On the other side, increasing mental health could be beneficial when the particular goal is to help people to become aware of how they act, as in mental health treatment. (9)

Result: -

Total 104 participants included in this study. Out of this 46 (44.2%) are females 58 (55.8%) are males

Graph 1:- Gender wise distribution of mental health awareness.

It was noticed that 82.15% (with a range between 18.3% to 94.2%) of the participants agree to the questions that had been provided, suggesting that they were currently aware of the importance of mental health. Out of total response by participant 11.97% (ranging 3.8% to 19.2%) shows Neutral answer, suggesting that their level of awareness of mental health conditions was below average, while on average, 6.36% of participants (with a range between 0% to 69.2%) disagree with the questions provided, suggesting that they had lack knowledge on mental health problems.

Table 1 involves each descriptive analysis of the questionnaires.

Sr.NO	Questions	Agree	Neutral	Disagree
1.	Lack of Confidence is one of the psychological problems.	87 (83.7%)	10 (9.6%)	7 (6.7%)
2.	Loss of interest is one of the symptoms of depression.	76 (73.1%)	19 (18.3%)	9 (8.7%)
3.	A mental disorder does not affect people's feelings, behavior or thoughts.	19 (18.3%)	13 (12.5%)	72 (69.2%)
4.	Individuals with severe psychological or psychiatric problems often endanger the safety of others.	89 (85.6%)	13 (12.5%)	2 (1.9%)
5.	Good mental health makes life easier.	98 (94.2%)	4 (3.8%)	2 (1.9%)
6.	Mental health is linked to behavior.	90 (86.5%)	11 (10.6%)	3 (2.9%)
7.	Excessive use of television and mobile affects mental health.	91 (87.5%)	13 (12.5%)	0
8.	For mental health first of all it is necessary to always be positive.	83 (79.8%)	20 (19.2%)	1 (1%)
9.	We should share our thoughts with friends and family.	90 (86.5%)	12 (11.5%)	2 (1.9%)
10.	A mentally unbalanced person can be cured.	84 (80.8%)	17 (16.3%)	3 (2.9%)
11.	Mental imbalance can disrupt your daily routine.	88 (84.6%)	12 (11.5%)	4 (3.8%)
12	Good nutrition, adequate sleep and social interaction can improve mental health.	95 (91.3%)	7 (6.7%)	2 (1.9%)
13	A mentally healthy society can be created if the awareness about emotions and its scientific and rational management is brought from childhood itself.	90 (86.5%)	13 (12.5%)	1 (1%)
14	If your mental health is not in balance, then you can go to a psychiatrist for treatment.	90 (86.5%)	9 (8.7%)	5 (4.8%)
15	Family member should be aware of any harm caused by mentally unbalanced persons.	93 (89.4%)	9 (8.7%)	2 (1.9%)
16	It is important for schools and workplaces to provide mental health education and resources.	92 (88.5%)	11 (10.6%)	1 (1%)
17	It is everyone's responsibility to prevent suicide in people with mental health disorders.	88 (84.6%)	15 (14.4%)	1 (1%)
18	Unclear concepts of specific signs and symptoms of mental health and illness add to confusion about screening.	86 (82.7%)	16 (15.4%)	2 (1.9%)
19	A defect or injury to certain areas of the brain can also cause mental illness.	85 (81.7%)	16 (15.4%)	3 (2.9%)
20	Mental health is as important as physical health.	95 (91.3%)	9 (8.7%)	0
	Average	82.15%	11.97%	6.36%

Table-1 Descriptive analysis of Awareness and knowledge questionaries

Discussion: -

The results of this study, 82.15% of the participants were aware of mental health problems whereas 17.85% were unaware about them or showed a neutral attitude toward them. It indicates that mental health education affects both participants' awareness of mental illness and their views about the stigma associated with it; Attitudes among participants about mental illness were less negative as an outcome of the concepts they received during the framework. Studies also revealed a connection between the levels of negative views toward mental health and their awareness and opinions regarding mental health. (10)

The results presented here reflect a collection of study data that highlights the problems caused by a lack of knowledge about mental illness and how it affects negative views toward it. (11), as well as plenty of research indicating the benefits and importance of raising mental health awareness with the aim to reduce the stigma around it. (12,13,14,15) In addition, the outcome of this study fit in with the amount of information regarding the benefits of mental health awareness in normalizing the practice of seeking help in order to promote mental health and improve outcomes for those who require it. (12,16,17,15)

There is an opportunity that the present survey may not accurately represent all youngsters. Future research on mental health education should investigate more mental health education prospects and possible interventions, in along with educating young people in all disciplines with the goal to increase awareness and decrease stigmata attitudes. (10)

Our research is an exciting investigation that shows how important it is to have a particular mental health education indeed in abnormal mental health to increase awareness and decrease stigma about mental health issues.

Conclusion

According to our findings, mental health education is a useful strategy for increasing public awareness and understanding of mental health issues. By providing mental health education and training, youngsters were able to gain a better understanding of mental health issues. On a daily basis, more and more individuals are realizing the importance of mental health, and it is clear that the target audience—young people, in this case—does not know the basic methods for improving mental health. While many factors contribute to poor mental health, young people's excessive usage and overuse of social media platforms may be the main culprit. The duty ultimately comes with the individual to maintain a positive outlook and stable mental health, both of which are necessary for establishing an environment that is

both creative and productive. All of this show that raising mental health awareness among youngsters who will become professionals in mental health is essential.

References:-

1. Rehm J, Shield KD. Global burden of disease and the impact of mental and addictive disorders. Current psychiatry reports. 2019 Feb;21:1-7.
2. Malhotra S, Patra BN. Prevalence of child and adolescent psychiatric disorders in India: a systematic review and meta-analysis. Child and adolescent psychiatry and mental health. 2014 Dec;8:1-9.
3. Nair S, Ganjiwale J, Kharod N, Varma J, Nimbalkar SM. Epidemiological survey of mental health in adolescent school children of Gujarat, India. BMJ paediatrics open. 2017;1(1).
4. Kelly CM, Jorm AF, Wright A. Improving mental health literacy as a strategy to facilitate early intervention for mental disorders. Medical Journal of Australia. 2007 Oct;187(S7):S26-30.
5. Demyttenaere K, Bruffaerts R, Posada-Villa J, Gasquet I, Kovess V, Lepine J, Angermeyer MC, Bernert S, De Girolamo G, Morosini P, Polidori G. Prevalence, severity, and unmet need for treatment of mental disorders in the World Health Organization World Mental Health Surveys. JAMA 2004;291(21):2581-90.
6. Britt TW, Greene–Shortridge TM, Brink S, Nguyen QB, Rath J, Cox AL, Hoge CW, Castro CA. Perceived stigma and barriers to care for psychological treatment: Implications for reactions to stressors in different contexts. Journal of Social and Clinical Psychology. 2008 Apr;27(4):317-35.
7. Baxter H, Singh SP, Standen P, Duggan C. The attitudes of ‘tomorrow’s doctors’ towards mental illness and psychiatry: changes during the final undergraduate year. Medical Education. 2001 Apr 22;35(4):381-3.
8. Calvert SH, Sharpe M, Power M, Lawrie SM. Does undergraduate education have an effect on Edinburgh medical students' attitudes to psychiatry and psychiatric patients?. The Journal of nervous and mental disease. 1999 Dec 1;187(12):757-61.
9. Myin-Germeys I, Kasanova Z, Vaessen T, Vachon H, Kirtley O, Viechtbauer W, Reininghaus U. Experience sampling methodology in mental health research: new insights and technical developments. World Psychiatry. 2018 Jun;17(2):123-32.

10. Shim YR, Eaker R, Park J. Mental health education, awareness and stigma regarding mental illness among college students. Journal of Mental Health & Clinical Psychology. 2022;6(2):6-15.

11. Gulliver A, Griffiths KM, Christensen H. Perceived barriers and facilitators to mental health help-seeking in young people: a systematic review. BMC psychiatry. 2010 Dec;10:1-9.

12. Kelly CM, Jorm AF, Wright A. Improving mental health literacy as a strategy to facilitate early intervention for mental disorders. Medical Journal of Australia. 2007 Oct;187(S7):S26-30.

13. Kutcher S, Bagnell A, Wei Y. Mental health literacy in secondary schools: a Canadian approach. Child and Adolescent Psychiatric Clinics. 2015 Apr 1;24(2):233-44.

14. Hogan MF. New Freedom Commission report: The president's New Freedom Commission: recommendations to transform mental health care in America. Psychiatric Services. 2003 Nov;54(11):1467-74.

15. Sharp W, Hargrove DS, Johnson L, Deal WP. Mental health education: An evaluation of a classroom based strategy to modify help seeking for mental health problems. Journal of College Student Development. 2006;47(4):419-38.

16. Corrigan P. How stigma interferes with mental health care. American psychologist. 2004 Oct;59(7):614.

17. Rüsch N, Evans-Lacko SE, Henderson C, Flach C, Thornicroft G. Knowledge and attitudes as predictors of intentions to seek help for and disclose a mental illness. Psychiatric services. 2011 Jun;62(6):675-8.

52

ભારતમા સરકારી પહેલ અને યુવા સાહસિક્તાની સફળતા

Rubinaben N. Solanki
Ph.D. Scholar
Economics Department, Saurashtra University, Rajkot.

સારાંશ-

ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી યુવા બેરોજગારોને ઉદ્યોગસાહસિકતામાં પ્રોત્સાહિત કરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા વિવિધ પહેલ કરવામાં આવે છે. તેમાં ઘણી બધી સરકારી નીતિઓ અને યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે. અહીં વિવિધ યોજનાઓની માહિતી મેળવીને તેમનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. નવા ઉધ્યોગસાહસિકોને ઘણા જોખમો, પડકારો અને અવરોધોનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. ભારતમા બિઝનેસ ઇનકયુબેશન સેન્ટર્સ તેને સરળ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ ભંડોળથી લઇને માર્ગદર્શન આપવા સુધીની સહાય કરે છે. અહીં અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યું છે કે ઉદ્યોગસાહસિકોને વ્યવસાય માટે જરૂરી મૂડી તથા સંસાધનો સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી પહેલને કારણે મદદ અને પ્રોત્સાહન મળી રહે છે. અને દેશની આર્થિક વૃદ્ધિમા પણ વધારો થાય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો-

નવીનતા, ઉદ્યોગસાહસિક સફળતા, સરકારની પહેલ.

પ્રસ્તાવના-

ભારત શ્રમપ્રધાન દેશ છે. તેમાં બેરોજગાર લોકોનું પ્રમાણ વધારે છે. તેની સામે રોજગારની તકો પૂરી પાડતી નોકરીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. આથી સરકાર પ્રયત્ન કરે છે કે તે ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપે. ભારત સરકાર દ્વારા આ માટે કૌશલ્ય વિકાસના કાર્યક્રમો

તથા બહુવિધ યોજનાઓ અમલમા મુકવામા આવે છે. આ માટે તેઓ શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં યુવાનોને જુદા જુદા ઉદ્યોગ સાહસમાં પ્રોત્સાહન મળે તે માટે ઘણી યોજનાઓ અમલમાં મુકેલ છે. આપણે તેના વિશે માહિતી મેળવીયે.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા-

Wansik, A. P., Jain, A., (2023) - Government Support for Startups: A Comprehensive Analysis of Funding Initiatives and the Role of the Indian Government in Nurturing the Startup Ecosystem.

આ આર્ટિકલમાં ભારત સરકાર દ્વારા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની સ્ટાર્ટઅપ ઇકો સિસ્ટમનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરી સરકાર દ્વારા અમલમા મુકાયેલી 50 જેટલી સ્ટાર્ટઅપ યોજનાઓની માહિતીનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસના તારણ મુજબ સ્ટાર્ટઅપ યોજનાને લીધે યુવાનોની ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં વધારો થયો છે. નવી રોજગારીનું સર્જન થયું છે. તથા દેશની આર્થિક વૃદ્ધિમાં અને સામાજિક સ્થિતિમાં વધારો થયો છે.

Girnara, M., Dr. Gor, R. (2020) - impact of startup on Indian economy.

આ આર્ટીકલમાં ભારતની સ્ટાર્ટઅપ ઇકો સિસ્ટમ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતમાં મોટા ઉદ્યોગો કરતા નાના ઉદ્યોગો વધારે નોકરીઓનું સર્જન કરે છે. નાના ઉદ્યોગોને સેબી જેવા બજાર નિયંત્રણ દ્વારા નાણાનો પ્રવાહ તેમની માટે સરળ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી સ્ટાર્ટઅપને પ્રોત્સાહન મળી રહે અને તેની વૃદ્ધિ થતાં રોજગારીનું સર્જન થશે. અહી ભારતીય અર્થતંત્ર પર અને અર્થતંત્રની વૃદ્ધિ પર તેની અસરનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યુ છે. આ સંશોધનના તારણ

મુજબ ભારતીય અર્થતંત્ર પર સ્ટાર્ટઅપની હકારાત્મક અસર જોવા મળે છે. ભારત સરકાર દ્વારા તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે ઘણી પહેલ કરવામાં આવી રહી છે. છતાં પણ હજુ વધારે પ્રયત્ન કરવાથી સ્ટાર્ટઅપ દ્વારા દેશની જીડીપીમાં વધારો કરી શકાય તેમ છે.

Eliganur, B., (2023) - a descriptive study on government scheme for startup initiative in India.

આ સંશોધન પેપરમાં ભારત સરકાર દ્વારા સ્ટાર્ટઅપ માટે કરવામાં આવેલી પહેલનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સરકારની યોજનાઓનું વિશ્લેષણ અને દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમની મુખ્ય લાક્ષણિકતા, પાત્રતા તેમજ ફાયદા અને નુકસાનનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના તારણો મુજબ ઉદ્યોગસાહસિકતાને વિકસાવવા માટે સ્ટાર્ટઅપની ભૂમિકા અગત્યની છે અને તેના દ્વારા આર્થિક વૃદ્ધિમાં પણ વધારો થઈ શકે છે. આ યોજનાથી ઉદ્યોગસાહસિકોના ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે. ભંડોળ સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પેટન્ટની નોંધણી ઝડપી અને સરળ બને છે. તથા તેઓને કરમા રાહત મળે છે વગેરે જેવા લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે તેઓને ટર્ન ઓવરની તથા નોંધણી માટેનો ટુંકો સમય વગેરે જેવી મર્યાદા પણ છે.

Gupta, S., satpathy, V., Bharat, S. K. (2022) - A Study on Start-up India: A Governmental Initiative to Boost Entrepreneurship, Growth and Employment Generation of Tribal Youth of TSP Region of Southern Rajasthan.

આ આર્ટિકલમાં જણાવ્યા અનુસાર ભારતમાં વસ્તીમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. તે પ્રમાણે શ્રમમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. તે મુજબ વધુ નોકરીઓ અને રોજગારીનું સર્જન કરવું જરૂરી બની રહ્યું છે. તે માટે સરકાર દ્વારા ઘણી બધી પહેલોને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં સ્કીલ ઇન્ડિયા,

મેક ઇન ઇન્ડિયા જેવી ઘણી બધી યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાઓ દ્વારા ઉદ્યોગ સાહસિકોને પોતાના ઉદ્યોગને આકાર આપવા અને વિકસાવવા માટે સરકાર તરફથી સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. જેનો અહી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતમાં નવી નોકરીઓનું સર્જન કરવાનુ અને લોકોની માનસિકતાને બદલવાનો છે. તેનાથી લોકોને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. પરંતુ ઘણા લોકો પોતાની નોકરી છોડીને પણ સ્ટાર્ટઅપમાં ઝંપલાવી રહ્યા છે. ઘણા સ્ટાર્ટઅપ નિષ્ફળ પણ રહ્યા છે અને કેટલાક સફળ રહ્યા છે. આ પહેલની હજુ સુધી નોંધપાત્ર સકારાત્મક અસર થઇ નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં લાંબા ગાળે દક્ષિણ રાજસ્થાનના TSP પ્રદેશમાં યુવાનો માટે વધુ ફાયદાકારક બની શકે છે. જે વિસ્તાર દૂર હોવાથી ત્યાં કોઈ ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપતા ન હોય ત્યાં પણ સ્ટાર્ટઅપ દ્વારા નવી કંપનીઓ દ્વારા ઉદ્યોગ સ્થપાય તો મોસમી બેરોજગારીની સમસ્યાનો નિવારણ લાવી શકાય તેવી શક્યતા છે.

સંશોધનના હેતુઓ-

ભારતમા ઉધ્યોગસાહસિકો માટેની સરકારી પહેલની તપાસ કરવી,

ભારતમા ઉધ્યોગસાહસિકો તરફની વિવિધ યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસનુ મહત્વ-

આ અભ્યાસથી સરકારી પહેલની ઉધ્યોગસાહસિક પર થતી અસર જાણી શકાશે. તથા વિવિધ સરકારી યોજનાઓની અસર જાણી શકાશે. ઉધ્યોગસાહસિકોને સરકાર દ્વારા મળતી સહાયની જાણકારી મળશે.

માહિતીના સ્ત્રોતો-

માહિતીના મુખ્ય બે સ્ત્રોતો છે. પ્રાથમિક માહિતી અને ગૌણ માહિતી. અહી ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરીને અભ્યાસ કરવામા આવ્યો છે. તેમા સરકારી યોજનાઓ પરના કેસસ્ટડી, સરકારી યોજનાની માહિતી આપતી સરકારી વેબસાઇટ, તથા વિવિધ આર્ટિકલ, અને સંશોધન લેખોનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે માનવીનું સ્થાન યંત્રો લઈ રહ્યા હોવાથી રોજગારીની તકોમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. જેને સામે ભારત શ્રમપ્રધાન દેશ હોવાથી ત્યાં શ્રમિકોમાં ઉતરોતર વધારો થઈ રહ્યો છે. ભારતમાં 1991ના આર્થિક સુધારા પછી એક એવા બજાર અર્થતંત્રની શરૂઆત થઈ હતી કે જેમાં ખાનગીકરણને વધારે મહત્વ મળ્યું. તેનાથી રોજગારમાં ઘટાડો થયો છે. તેથી રોજગારીમાં વધારો કરવા માટે યુવાનો ઉદ્યોગ સાહસિકોના કામમાં વધારો થાય અને તેઓના નવા સંશોધનોને પૂરતું મેદાન મળી રહે તો રોજગારીમાં વધારો થઈ શકે છે. ભારત સરકારની યુવા સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની કેટલીક યોજનાઓ નીચે મુજબ છે.

પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના

આ યોજના 2015ના રોજ શરૂ કરી હતી. આ લોન ગ્રામિણ બેંકો, કોમર્શિયલ અને સ્મોલ ફાઇનાન્સ બેન્ક, NBFC દ્વારા આપવામાં આવે છે. લોન માટેની અરજી ઓનલાઇન કરી શકાય છે. તેમાં નાના ઉદ્યોગોને લોન આપવામાં આવે છે. અહીં લોન સ્વરૂપે શિશુ યોજનામા ₹50,000 સુધીની, કિશોર યોજનામા ₹5,00,000 સુધી અને તરુણ યોજનામા ₹10,00,000 સુધીની સહાય આપવામાં આવે છે. આ સહાય માટે કોઈપણ યુવાસાહસિક અરજી કરી શકે છે. તે આ લોનનો ઉપયોગ કરીને ઉદ્યોગની સ્થાપના કરી કરી શકે છે.

સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા યોજના

આ યોજનાની શરૂઆત 2015માં થઈ હતી. તેનો મુખ્ય હેતુ યુવા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવાનો તથા રોજગારની તકો વધારવાનો હતો. અહીં કંપનીઓ તથા ઉદ્યોગોને સ્ટાર્ટઅપ ઉદ્યોગ તરીકે તથા આંતરિક વેપારના પ્રમોશન માટે આ વિભાગ દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવે છે. આ યોજનાના લાભાર્થીને ઘણા લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તથા જાહેર પ્રાપ્તિ માટેના સરળ ધોરણો, ઝડપી IPR, પેટન્ટ પ્રક્રિયા વગેરે લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોજનાનું સંચાલન ઈન્ફોસીસ ટેકનોલોજી લિમિટેડ દ્વારા થાય છે. આ યોજના વાણિજ્ય મંત્રાલય હેઠળના ઔદ્યોગિક નીતિ અને પ્રમોશન વિભાગ સાથે ખાનગી અને જાહેર ભાગીદારીમાં વિકસાવવામાં આવી છે. તેનાથી ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન મળશે અને સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી નિયમનકારી પ્રક્રિયાઓમાં થતા સમયમાં ઘટાડો થશે.

મેક ઇન ઇન્ડિયા યોજના

આ યોજના અંતર્ગત 100 મિલિયન નવી નોકરીઓનુ સર્જન કરવાનો હેતુ છે. તેનો મુખ્ય હેતુ દેશમા ઉધ્યોગસાહસિક્તાને પ્રોત્સાહન આપવાનુ છે. તે રોકાણ માટે અનુકુળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. વિદેશી રોકાણ માટે નવી તકોનુ નિર્માણ કરે છે. સરકાર અને વ્યવસાય વચ્ચે સાનુકુળતા લાવે છે.

ડિજિટલ ઇન્ડિયા યોજના

આ યોજના દેશના ગ્રામિણ ક્ષેત્રોમા ઇન્ટરનેટ કનેક્શન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેનો હેતુ ભારતને ડિજિટલરુપે સશક્ત બનાવવાનો છે. આ માટે આ યોજનામા ડિજિટલ સાક્ષરતા વિકસાવવાના પ્રયત્નો કરવામા આવે છે. આ માટે આ બધી સેવાઓ અને યોજનાઓને ભારતીય ભાષાઓમા ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

ભારતમાલા યોજના

આ યોજનામા 550 જિલ્લા મુખ્યમથકોને ફોરલાઇન હાઇવે દ્વારા એકબીજાને જોડશે. આ યોજનામા ટનલ, પુલ, ઓવરપાસ, ફ્લાય ઓવર, બાયપાસ, રિંગરોડ વગેરે બનાવવામા આવશે. 2017 થી 2022 સુધીનુ આ યોજનાનુ બજેટ 692,324 કરોડ હતુ.

આકાંક્ષા યોજના

આ યોજનામાં ગ્રામીણ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ છે. તેની શરૂઆત 2015માં થઇ હતી. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોમાં વધારો કરવા માટે આ લોન આપવામાં આવે છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુવાનો માટે નવી રોજગારીનું સર્જન કરીને નાના ઉદ્યોગોમાં નવીનતા અને સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાનું છે. તે નવા સંશોધનોને પણ આવકારે છે.

અટલ ઇનોવેશન મિશન

આ યોજના 2015માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. તેની શરૂઆત નીતિ આયોગ દ્વારા થઇ હતી. અટલ બિહારી બાજપેયીના નામ પરથી આ યોજનાને અટલ ઇનોવેશન મિશન એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ યોજનાનો હેતુ ભારતના યુવાનોમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકસે અને તેમને પ્રોત્સાહન મળે તે છે. આ યોજના અંતર્ગત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને MSAના વિવિધ સ્તરે વિકાસ અને નવીનતાને પ્રોત્સાહન આપવામા આવે છે. આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ મેળવવા માટે તથા તેમને વિવિધ સંશોધન કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહન અને એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવામાં આવે છે. તેમાં સરકાર દ્વારા ₹150 કરોડનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ઇલેક્ટ્રોનિક અને ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીમાં ઇન્ટરનેશનલ પેટન્ટ પ્રોટેક્શન માટે સપોર્ટ

ભારતમાં નવી કંપનીઓ માટે પોતાની પેટન્ટ ફાઈલ કરવા માટે ખૂબ ખર્ચ કરવો પડતો હોય છે. નાની કંપનીઓ તે ઉપાડી શકે તેમ ન હોવાથી તેઓ પોતાની ભૌતિક સંપત્તિનું રક્ષણ કરી શકતી ન હતી. તેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતની મોટી કંપનીઓ જ સ્પર્ધામાં ટકી શક્તી હતી. આ સમસ્યાને લઈને સરકાર દ્વારા નાની કંપનીઓ માટે પેટન્ટ માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે IPR ફાઇલિંગ દરમાં વધારો થયો હોવા છતાં, શિક્ષણમાં માહિતી અને સંદેશાવ્યવહાર તકનીકના બહુ ઓછા અને નાના ઉદ્યોગો માટે અરજી કરવા સક્ષમ બન્યા છે. આ ઉદ્યોગોને સહાયતા માટે SE સ્કીમની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. તે મુજબ સ્પર્ધાત્મકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેમાં દરેક પેટર્ન ફાઇલિંગ માટે 15 લાખ સુધી અથવા તેનાથી વધુ ખર્ચ થયો હોય તો ખર્ચના અડધા રૂપિયાની સહાય કરવામાં આવે છે.

સાગર માલા પ્રોજેક્ટ

આ પ્રોજેક્ટમાં ભારતમાંથી નિકાસ થતાં માલ સામાનને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ છે. તેમાં રૂપિયા 35 હજાર કરોડની બચત થઈ શકે તેમ છે.

યુવાનોમાં ઉદ્યોગસાહસિકની ભાવના કેળવવા માટે દેશમાં એક મજબૂત ઇકો સિસ્ટમનું નિર્માણ કરવા માટે વ્યુહાત્મક હસ્તક્ષેપો કરવામાં આવે છે. ભારતમાં સરકાર દ્વારા ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમનો વિકાસ કરવા માટે અનુકૂળ ઈકો સિસ્ટમ બનાવવા માટે ઘણી યોજનાઓની પહેલ કરવામાં આવી છે. આ યોજનાઓનું મુખ્યત્વે લક્ષ્ય કંપનીઓની ગતિને વેગ આપવાનો તથા તેઓને સબસીડી દ્વારા સપોર્ટ અને પ્રોત્સાહનો આપવાનો છે. આ પહેલથી નવા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહનની સાથે એક મજબૂત ઇકો સિસ્ટમ પણ અસ્તિત્વમાં આવશે. જે યુવાનોમાં બેરોજગારીનો દર ઘટાડશે અને દેશની આર્થિક વૃદ્ધિમાં વધારો કરશે.

નિષ્કર્ષ-

ભારતમા જ્યારે શ્રમદળમા વધારો થઇ રહ્યો છે. તેની સામે નોકરીનુ નિર્માણ અપુરતુ છે. તેથી ઉધ્યોગ સાહસિકો માટે સરકારની વિવિધ યોજનાઓ આષિર્વાદરૂપ છે. તેનાથી નાના ઉધ્યોગોને તથા નવીન યુક્તિઓને પ્રોત્સાહન મળે છે. તેમા નાણાકિય સહાય, કરમા રાહત, પાવર ઓફ પેટન્ટ મેળવવામા સરળતા, વિદેશી મુડીરોકાણને પ્રોત્સાહન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સમાપન-

ભારત એક વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર છે. તેની પાસે સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસો છે. પરંતુ દેશના લોકોને ઘણી બધી આર્થિક સમસ્યાઓ છે. તેમાં બેરોજગારીના દરમાં વધારો થઈ રહ્યો છે જે પડકારરૂપ સમસ્યા છે. સરકાર દ્વારા ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હોવા છતાં તે વધારે રોજગારીનું સર્જન કરવા માટે અપૂરતા થઇ પડે છે. તેથી હજુ વધારે પ્રયત્નો આવશ્યક છે.

સંદર્ભ સૂચિ-

Ms Saloni, D., Abhay , S., Teena, S., & Dr Silky, V. (April 2021). The Role of Government Initiatives on Women Empowerment: The Case of Women Entrepreneurs in India. *Annals of R.S.C.B., 25*(4), 11522 - 11535.

Basavaraja, E., & Dr. Ravi , B. (June 2023). A DESCRIPTIVE STUDY ON GOVERNMENT SCHEMES FOR STARTUP INITIATIVES IN INDIA. *Education and Society, 47*(2, No.24,), 113-120.

Dr. Abdul Razak, & Dr. K., M. (2019, June). A STUDY ON START-UPS IN INDIA AND THE ROLE OF GOVERMENT IN EMPOWERING START-UPS THROUGH VARIOUS SCHEMES AND POLICIES. *IJRAR, 6*(2).

Girnara, M., & Dr. Ravi, G. (December 2020). Impact Of Startups On Indian Economy. (D. N. Panchal, Ed.) *International Youth Symposium 2020, 68*(23), 22-31.

Sachin, G., Biswajit, S., & Sukanta Kumar, B. (2022). A STUDY ON START-UP INDIA; A GOVERMENTAL INITIATIVE TO BOOST ENTREPRENEURSHIP, GROWTH AND EMPLOYMENT GENERATION OF TRIBAL YOUTH OF TSP REGION OF SOUTHERN RAJASTHAN. *2nd Indian International conference on Industrial Engineering and Operations Menagement* (pp. 476-486). warangal,

India: Industrial Engineering and Operations Menagement Society International. doi:10.46254/IN02.20220181

Wasnik, A., & Jain, A. (August 2023). Government Support for Startups: A Comprehensive Analysis of Funding Initiatives and the Role of the Indian Government in Nurturing the Startup Ecosystem. *Economics and Business Quarterly Reviews, 6*(3), 98-107. doi:10.31014/aior.1992.06.03.523

https://www.mudra.org.in

https://www.startupindia.gov.in

https://www.drishtiias.com

https://www.india.goverment.com

53

ઉત્તરરામચરિતના છાયાસીતા પ્રસંગમાં ભરતીયતાનું વર્ણન

Dr. Suresh L. Baraiya
Assistant Professor, Government Arts College, Vallabhipur.

ઉત્તરરામચરિતના ત્રીજા અંકના આરંભે પણ કવિએ એક 'શુદ્ધવિષ્કંભક' મૂક્યો છે. જેમાં તમસા અને મૂરલા નામની બે નદીઓનો સંવાદ છે. શમ્બૂકવધનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી, રામ હવે અયોધ્યા તરફ પાછા વળશે; પણ રસ્તામાં તેઓ અગસ્ત્ય-લોપામુદ્રાને મળવા ગયા. ત્યાં લોપામુદ્રાએ જોયું - વિચાર્યું કે રામ સીતાના વિરહને કારણે અંદરને અંદર બળ્યા કરે છે. તે પોતાનું દુઃખ બહાર પ્રકટ કરી શકતા નથી.[1]

આમ સીતાના વિયોગથી જન્મેલો રામનો શોકાવેગ પુટપાક જેવો છે; જે બહારથી દેખાતો નથી, કે તે બહાર નીકળી શકતો નથી. પણ આજે કોઈક નિમિત્તે પંચવટીમાં તેમને આવવાનું થયું જ છે તો તેઓ સીતા સાથેના એ સહવાસના 'વિસ્રમ્ભસાક્ષી' પ્રદેશોને પણ ફરીથી જોવા પામશે. આથી લોપામુદ્રાને શંકા છે કે રામ અચૂક આ સ્થળોને જોઈને વારેવારે મૂચ્છિત થશે જ. માટે ગોદાવરી નદીએ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. એટલે તેમણે 'મૂરલા' નામની નદી જોડે ગોદાવરીને કહેવડાવ્યું છે કે ગોદાવરીએ ઠંડો અને કમળ પરાગવાળો વાયુ વહેવડાવીને રામની મૂર્છાને વાળવા પ્રયત્ન કરવો. બીજી તરફ, મૂરલા જોડે વાત કરી રહેલી 'તમસા' નામની નદી કહે છે કે લોપામુદ્રાની શંકા ઉચિત જ છે. પણ રામભદ્રને સાચવવાનો એક 'મૌલિક" ઉપાય આજે હાજર જ છે. કેમકે ભાગીરથી (ગંગા) નદીએ પણ અયોધ્યા નજીકની સરયુ નદી પાસેથી જાણ્યું છે કે રામ આજે પંચવટી પાસેના વનમાં શમ્બૂકને મારવા ગયા છે. એટલે તેણે રસાતળમાં ધરતી માતા પાસે સુરક્ષિત રખાયેલી સીતાને, કુશ-લવની બારમી વર્ષગાંઠ ઉજવવાના બહાના હેઠળ બહાર પૃથિવી ઉપર પંચવટીના પ્રદેશોમાં જ લાવી દીધી છે, અને તમસાને એ સીતાની સહચરી તરીકે ઉપસ્થિત રહેવાનું કામ સોંપી દીધું છે.

વળી, સીતાને એ વાતે આશ્વસ્ત કરવામાં આવી છે કે તે સૂર્યપૂજા કરવા માટે પુષ્પો ચૂંટતી હશે ત્યારે એને બીજી કોઈ વ્યક્તિ જોઈ કે સાંભળી શકશે નહીં. હવે રામ જ્યારે જ્યારે મૂર્છિત થશે, ત્યારે સીતાના કરસ્પર્શથી જ રામને ફરીથી ભાનમાં સરળતાથી આણી શકાશે. આમ

આ વાતચીત ઉપરથી પ્રેક્ષકોને ખબર પડે છે કે ત્રીજા અંકમાં રામ પંચવટીમાં ફરતા હશે ત્યારે સીતા અને તમસા એમની આજુબાજુમાં જ, પણ અપ્રકટ રૂપે હાજર હોવાના છે.

ત્રીજા અંકનું મુખ્ય દૃશ્ય શરૂ થાય છે. કવિ ભવભૂતિએ આ અંકનાં બે મુખ્ય પાત્રો-રામ અને સીતા ને આપણી સમક્ષ રજૂ કરતાં પહેલાં તેમની શારીરિક અને માનસિક દશાને સૂચવી દેતાં જે એક-એક શબ્દો વાપર્યાં છે, તે સ્મરણીય છે. જેમકે, પુટપાક-સમો રામનો કરુણરસ અહીં (ત્રીજા અંકમાં) રજૂ થયો છે[2] . તથા સીતા જાણે કરુણની (સાક્ષાત) મૂર્તિ છે; અથવા તો શરીર-ધારિણી વિરહવ્યથા જ છે.[3] આમ ત્રીજા અંકમાં, રસની દ્રષ્ટિએ કહીએ તો કરુણરસની સૃષ્ટિ જોવા મળવાની છે; તથા ભારતીય જનમાનસે જે એક અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते । "કરુણ રસ તો ભવભૂતિ જ વિસ્તારી શકે છે" એનો આપણને અનુભવ થાય છે.

કવિએ આ આખા અંકની યોજના બહુ કલાત્મક સ્વરૂપમાં વિચારી છે. સીતાનો ત્યાગ કર્યા પછી રામ બાર-બાર વર્ષથી એકધારા અયોધ્યાના રાજમહેલમાં પૂરાઈ રહ્યા છે, અથવા કહો કે રાજસિંહાસન જોડે જડાઈ ગયા છે. સતત પ્રજારાધનના કર્મમાં તત્પર રહીને, તે જાણે સીતા ને ભૂલીને મૂંગે મોઢે શ્વસી રહ્યા છે. પણ આજે પંચવટીમાં આવવાની તક મળતાં, એ સ્થળેને જોતાંની સાથે સહજ રીતે તેમના મનમાં સીતા યાદ આવી જાય છે. રામના મનમાં સીતાની સ્મૃતિ જાગી ઊઠતાં, એમના મનોભવનમાં સીતાની જે છાયા ફરવા લાગે છે તેનું જ જાણે કલાત્મક પ્રતિબિંબ હોય તેમ, આ અંકમાં સીતા અને તમસા અપ્રકટ રૂપે રામની આજુબાજુમાં જ ફરી રહ્યા છે— એવી કવિએ અપૂર્વ કલ્પનાસૃષ્ટિ સાકાર કરી છે. उत्तरे रामचरिते भवभूतेर्विशिष्यते। એ ઉક્તિ આ 'છાયા-સીતા' નામના ત્રીજા અંકની યોજનાને જોતાં પણ યથાર્થ લાગે છે. એક તરફ રામની સાથે વનદેવતા વાસન્તી છે અને બીજી તરફ, સીતાની સાથે તમસા નદી છે. આમ કુલ ચાર પાત્રો આ અંકમાં જોવા મળે છે. પણ એમાં સીતા અને તમસા અદશ્ય છે. રામ અને વાસન્તીને આ બે (સીતા અને તમસા) જણ જોઈ શકે છે, સાંભળી શકે છે. પણ રામ અને વાસન્તી આજુબાજુમાં જ બોલતાં કે ફરતાં સીતાને અને તમસાને જાણી શકતાં નથી.,

આ અંકના ચાર દૃશ્યો વિચારી શકાય. જેમકે,

૧. સીતા-તમસાની ઉપસ્થિતિમાં રામની પ્રથમ મૂર્છા (શ્લોક ૧ થી ૧૪)

૨. રામ-વાસન્તી મિલન, કરિકલભ પ્રસંગ, મયૂર-કદમ્બ, શિલાતલના દર્શન (શ્લોક ૧૫ થી ૨૩)

૩. વાસન્તી દ્વારા રામનું વિલંબે સ્વાગત અને રામને ઠપકો, વાસન્તીની મૂર્છા અને રામની બીજી મૂર્છા (શ્લોક ૨૪ થી ૩૭)

૪. રામના હાથમાંથી સીતાનો હાથ સરકી જવો,-રામનું પ્રત્યાવર્તન, સીતાની હિરણ્મયી પ્રતિકૃતિ અને તમસા-વાસન્તીના રામ-સીતાને સંયુક્ત આશીર્વાદ (શ્લોક ૩૮ થી ૪૮)

પ્રથમ-દૃશ્યમાં શરૂઆતમાં તો સીતા અને તમસા એ બે જણાં જ રંગભૂમિ ઉપર હોય છે. કુશ-લવની ૧૨મી વર્ષગાંઠે રઘુવંશના આદ્ય પ્રવર્તક સૂર્યની પૂજાકરવા માટે સીતા પુષ્પો ચૂંટી રહી હોય છે ત્યાં જ નેપથ્યમાંથી "સીતા દેવીએ ઉછેરેલા ગજબાળને બીજા ઉદ્દામ હાથીના આક્રમણથી બચાવો.... બચાવો...." એવી પરિત્રાણ માટે બૂમો પડે છે. આ બૂમો પાડનાર વનદેવતા વાસન્તી છે. તે સાંભળીને સીતા અભાનપણે જ બોલી ઊઠે છે કે - "આર્યપુત્ર ! મારા તે વ્હાલા ગજબાળને બચાવી લો, બચાવી લો."[4] બસ, એ જ સમયે રામ ત્યાં વિમાન લઈને આવી પહોંચે છે અને આકાશમાંથી બોલે છે : "વિમાનરાજ ! અહીં જ ઊભા રહો." રામના આ શબ્દોને સીતા તરત જ ઓળખી લે છે. તમસા જણાવે છે કે તપ કરી રહેલા કોઈ શૂદ્રને દંડ દેવા માટે રાજા રામ આજે જનસ્થાનમાં આવ્યા છે — એવું મેં સાંભળ્યું છે. આથી સીતા સંતોષ વ્યક્ત કરે છે કે - दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा। "હાશ, તે રાજાએ પોતાનો રાજધર્મ પાળવાનું હજુ ચાલુ રાખ્યું છે – તે આનંદની વાત છે" રામે રાજધર્મનું પાલન કરવાના અનિવાર્ય ભાગ રૂપે જેમ સીતાત્યાગ કર્યો છે; તેમ જ શમ્બૂકવધ કરીને કોઈના અકાળે મરી ગયેલા બાળકને ફરીથી જીવતો કરી આપવાનું રાજકર્મ પણ કર્યું છે. સીતાને આથી આનંદ છે, કે રામે સીતાના વિરહમાં, બલકે સીતાને કાઢી મૂકાવનાર એ જ પ્રજાજનોનું હજુય કલ્યાણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે એ જાણીને સીતા સંતોષ વ્યક્ત કરે છે.

રામ રંગભૂમિ ઉપર આવે એ પહેલાં જ રામને દૂરથી આવતાં સીતા જુવે છે. રામ સવારના સમયના ફિક્કા-નિસ્તેજ-પડી ગયેલા ચન્દ્રમા જેવા પરિદુર્બલ થઈ ગયા છે. એ જોઈ સીતા પહેલાં તો ઘડીભર મૂર્ચ્છિત જ થઈ જાય છે. બીજી તરફ, રામ પણ વર્ષો પછી પંચવટીનું પુનઃદર્શન થતાં हा प्रिये जानकि! બોલતાં બોલતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે. તમસા સીતાને કહે છે કે સીતા, તું જ તારા પાણિસ્પર્શથી જગત્પતિને સંજીવિત કર. સીતા પણ 'જે થવું હોય તે થાય' કહીને, રંગભૂમિ ઉપરથી, દૂર રામને ટકાવી રાખવા દોડી જાય છે. પછી સીતાથી સ્પર્શાતા હોય

તેવા મૂર્છિત રામનો પ્રવેશ થાય છે. રામ ભાનમાં આવે છે. રામ આ કેવી રીતે બન્યું ? તે પામી શકતા નથી. શું આ હરિચંદનનાં પાંદડાનો રસ હતો કે સંજીવનૌષધિનો રસ મારી ઉપર છાંટવામાં આવ્યો ? ઇત્યાદિ. એક ક્ષણે મનમાં એવી શંકા પણ ઊઠે છે કે "ક્યાંક વત્સલા સીતાદેવીએ તો મારી ઉપર ઉપકાર નહીં કર્યો હોય ને ?"[5] રામ ફરીથી 'हा प्रिये जानकि!" એમ બૂમ પાડી ઊઠે છે. સીતાને એક ક્ષણ તો જે બની ગયું છે તે ભૂતકાળને જોતાં આવો ઉદ્ગાર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે; અને 'અસદૃશ' (અયોગ્ય) લાગે છે. પણ બીજી જ ક્ષણે સીતા એમ પણ વિચારવાલાગે છે કે મારા વત્સલ આર્યપુત્ર ઉપર હું ખોટી જ "નિરનુક્રોશ'' થાઉં છું. સીતા બોલે છે કે વસ્તુતઃ તો अहम् एतस्य हृदयं जानामि, मम अपि एषः । "હું એમનું (રામનું) હૃદય જાણું છું; અને એ મારું હૃદય જાણે છે." બન્નેને એકબીજા માટે શી લાગણી છે તે એ બન્ને સારી રીતે જાણે છે. બીજી તરફ, રામ, ભાનમાં આવ્યા પછી, બોલે છે કે, દેવી ! તમારો કરસ્પર્શ મને હજીય આનંદ આપી રહ્યો છે; પણ હે નંદિની ! તમે ક્યાં છો ? આવાં પ્રિયવચનો સાંભળીને સીતાને પોતાનું જીવન (જન્મલાભ) ધન્ય લાગે છે. પછી રામને લાગે છે કે-અથવા, અહીં પ્રિયતમા ક્યાંથી હોય ? આ તો વારંવાર પ્રિયાને યાદ કરવાથી જન્મેલો રામભદ્રનો ભ્રમ છે.

કવિએ આમ ત્રીજા અંકના પ્રથમ દૃશ્યમાં જ રામ-સીતા બન્ને એકમેકના હૃદયને ઓળખે છે અને એકમેક વિના ઝુરે છે એ બહુ તાદૃશ રીતે રંગભૂમિ ઉપર આકારિત કરી દીધું છે.

બીજા દૃશ્યમાં રામ અને વનદેવતા વાસન્તીનું મિલન થાય છે. નેપથ્યમાંથી વાસન્તી ફરીથી બોલે છે અને એ વાત તરફ ધ્યાન દોરે છે કે સીતાએ ઉછેરેલા ગજબાળ ઉપર બીજા એક ઉદ્દામ ગજરાજે આક્રમણ કર્યું છે. રામ એકદમ ઊભા થાય છે, અને "ક્યાં છે એ દુરાત્મા, કે જેણે સીતાના ગજબાળ ઉપર હુમલો કર્યો છે?" એમ બોલતાં ધસી આવે છે. વાસન્તી રઘુનંદન રામને જોઈને સંભ્રમ સાથે આનંદિત થઈ જાય છે. વાસન્તી પેલા ગજબાળ ઉપરના હુમલાનું સ્થળ બતાવે છે, રામ એ તરફ આગળ વધે છે. સીતા રામની પાછળ અનુસરવા ચાહે છે. પણ ત્યાં તો દૂર ઊભા ઊભા જ દેખાયું કે સીતાના એ ગજબાળે વિજય મેળવી લીધો છે; અને હવે એણે પોતાની હાથણીને રાજી કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી દીધી છે. તેણે મૃણાલકાંડ તોડી તોડીને હાથણીને ખવડાવવાનું, વચ્ચે વચ્ચે સુગંધિ જળ પીવડાવવાનું શરૂ કર્યું છે અને છેલ્લે એણે પ્રિયાના માથા ઉપર કમળપત્રની છત્રી પણ ધરીને તડકાને રોક્યો!-આ જોઈને સીતા બોલી ઊઠે

છે કે – ભગવતી તમસા ! જો આ ગજબાળ આટલો મોટો થઈ ગયો છે, તો મારા એ બે કુશ-લવ આટલા સમયે કેવડા થયા હશે ? એની ખબર નથી.

આ કરિકલભ (ગજબાળ)ના આખા પ્રસંગનું નાટકીય પ્રયોજન શું હશે ? એમ વિચારીએ તો તરત જ સમજાય છે કે કવિને કેવળ પતિવિરહિણી નહીંપણ પુત્રવિરહિણી સીતાને, એના આર્યપુત્ર (રામ)ની હાજરીમાં એના પુત્રોનું સ્મરણ કરાવવું છે, એટલે કે સીતાના માતૃત્વને જગાડવુ છે. રામની સાથે રહેલી વાસન્તી ગજબાળ તરફ ધ્યાન દોર્યા પછી, સીતાએ ઉછેરેલાં મયૂર અને કદમ્બ વૃક્ષ પણ રામને બતાવે છે. રામને યાદ આવે છે કે સીતાએ જે મયૂરને તાલ આપી આપીને નૃત્ય શીખવ્યું હતું, તે જ આ મયૂર છે. વળી, તે મયૂર સીતાએ જ ઉછેરેલા કદમ્બવૃક્ષ ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે. આમ રામ પંચવટીમાં હવે ક્ષણાર્ધમાં જ સીતામય બની જાય છે. એવામાં વાસન્તી રામને એક શિલાતલ બતાવે છે કે જે રામ-સીતાનું શયનીય શિલાતલ હતું. પણ આ દૃશ્ય રામ અને સીતા બન્નેને, વર્તમાન સ્થિતિના સંદર્ભમાં, ઊંડા દુઃખમાં ઉતારી દે છે. રામ અને સીતા અત્યારે શરીરથી રંગભૂમિ ઉપર-પંચવટીમાં પાસે પાસે હોવા છતાંય, અને મનથીય એક હોવા છતાંય કાળની વક્રગતિએ તે બન્નેને યોજનો દૂર કરી દીધાં છે. સીતા આ ભાવને વાચા આપતાં કહે છે કે - हा दैव ! एष मया विना, अहम् अपि एतेन विना इति स्वप्नेऽपि केन संभावितम् आसीत् ?

ત્રીજું દૃશ્ય : વાસન્તી વાતનો / પરિસ્થિતિનો સૂર બદલવા માટે રામને માટે સ્વાગત કરવા વનનાં વૃક્ષો, વાયુઓ અને પક્ષીઓને ઉદેશીને શ્લોક – ૨૪ કહે છે. પછી બન્ને (રામ અને વાસન્તી) એક જગ્યાએ બેસે છે, હવે વાસન્તી જાણે સીતાની વકીલાત કરતી હોય તેમ રામ જોડે વાતચીત શરૂ કરે છે : વાસન્તી રામને પૂછે છે: શું કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ તો છે ને ?[6] રામ શું જવાબ આપે? તેમણે જાણે કશુંય ન સાંભળ્યું હોય તેમ કર્યું. એટલે વાસન્તીએ ફરીથી એ પ્રશ્ન દોહરાવ્યો. રામને માટે 'મહારાજ' એવું, પ્રેમ વિનાનું સંબોધન અને સીધો લક્ષ્મણના કુશળ અંગેનો પ્રશ્ન થતાં રામને લાગે છે કે વાસન્તીને સીતાત્યાગ વિશેની બધી ખબર પડી ગઈ છે. વાસન્તી રામને સીધો પ્રશ્ન કરે છે કે - દેવ, તમે આટલા દારુણ કેમ બન્યા ? અહીં, વચમાં જ સીતા જાણે રામની વકીલાત કરતી હોય તેમ બોલે છે કે - વાસન્તી ! તું કેમ આમ બોલે છે. મારા આર્યપુત્ર તો બધાના પ્રેમના જ અધિકારી છે; વિશેષ કરીને મારી જે સખી હોય તેણે તો રામ જોડે પ્રેમપૂર્ણ જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

વાસન્તી જયારે રામને પૂછી જ કાઢે છે કે - દેવે (સીતાત્યાગ રૂપી) અકાર્ય કેમ કર્યું ? ત્યારે રામ કહે છે : लोको न मृष्यति। "લોકો માફ ન કરે તે માટે." પણ, રામે પ્રજા-મતને માથે ચઢાવીને સીતાત્યાગનું પગલું ભર્યું છે એવું સાંભળ્યા પછીય, વાસન્તી પ્રશ્ન કરે છે કે યશ મેળવવા તમે આવું કર્યું હોય, તો'ય તમનેતો ઘોર અપયશ જ મળવાનો છે. કેમકે ત્યજાયેલી એ હરિણાક્ષી સીતાનું જંગલમાં પછી શું થયું હશે ? રામ પણ એ વાતે સ્પષ્ટ છે કે એકવાર ત્યજાઈ ગયા પછી, સીતા નિશ્ચિતપણે હિંસક પ્રાણીઓ વડે હણાઈ જ ગઈ હશે. (नियतं विलुप्ता।). રામ સીતાની યાદમાં પ્રલાપ કરે છે, છુટે મોંઢે રડી પડે છે.

આ સંદર્ભે, કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીનો મત જાણવો રસપ્રદ રહેશે[7] : સીતાનો ત્યાગ કર્યા પછી, રામને મન સીતા તો મરી જ ગઈ છે - (નિયતં વિલુભા); અને તેથી કવિ ભવભૂતિ અદ્વૈતભર્યા દાંપત્યજીવનમાં વાર્ધક્ય પણ પ્રેમનો રસ હણી શકતો નથી એવા દર્શન સુધી આપણને, પ્રથમ અંકમાં લઈ આવ્યા છે. પણ એ દાંપત્યજીવનમાં મૃત્યુનો પડદો પડે તો ? શ્રી ઉમાશંકર જોશીના શબ્દો આ પ્રમાણે છે : "ઉત્તરરામચરિતના પહેલા અંક પછીના ભાગમાં કવિ આપણને આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે અનુભૂતિ કરાવે છે કે પ્રિયજનનું મૃત્યુ થાય તો પણ પ્રેમ તો અમર રહે છે....(ભવભૂતિએ) એક એવી સૃષ્ટિ આપણી આગળ રજૂ કરી છે કે જેમાં મૃત્યુ પામેલું મનાતું પ્રિયજન પોતે પ્રેમની અમરતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે અને પ્રેક્ષકવૃંદ તરીકે આપણે પણ તેની દ્વારા (પ્રોક્સીથી) એવો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ."? રામ સીતાના વિયોગમાં શોકમગ્ન થઈને ઘણો પ્રલાપ કરે છે અને બીજીવાર મૂર્છિત થઈ જાય છે.

ચોથું દૃશ્ય : ફરીથી પણ તમસાની પ્રેરણાથી જ સીતા પોતાના હાથના સ્પર્શથી રામને ભાનમાં આણે છે. સીતાનો હાથ રામના લલાટ ઉપર ફરી રહ્યો છે ત્યારે આનંદાનુભૂતિથી આંખો મીંચેલા રામ બોલી ઊઠે છે કે - સખી વાસન્તી ! ફરીથી જાનકી મળી ગઈ !! આ સામે રહી..! રામ સીતાનો હાથ પકડીને, પરિણયપ્રસંગે (હસ્ત-મેળાપ વખતે) જે કંકણધારી હાથનો સ્પર્શ અનુભવ્યો હતો, તેને યાદ કરે છે. પછી રામ પોતે આનંદાતિરેકમાં જડ બનતી ઇન્દ્રિયોને અનુભવે છે, તેથી વાસન્તીને તે હાથ પકડી રાખવા કહે છે. પણ સીતા હાથ લઈ લે છે. રામને થાય છે કે મોટો પ્રમાદ થઈ ગયો, ક્યાં ગયો એ સીતાનો હાથ ? રામ હવે ઉન્માદ કરે છે : “હે વૈદેહી, તમે અકરુણ છો ? કેમ દેખાતા નથી ? મને ત્યજી દેવો યોગ્ય નથી. વગેરે". વાસન્તી રામને સમજાવે છે કે દેવ, અહીં મારી સખી સીતા ક્યાંથી હોય? તમારી જાતને થોડીક ધીરજમાં

રાખો. પણ રામ આ બીજી વખતના સીતાસ્પર્શથી ખરેખર આશંકામાં જ મૂકાઈ જાય છે કે આ સ્વપ્ન હતું કે વાસ્તવ ? શું આનિદ્રા હતી? પણ રામને તો નિદ્રા હોય જ ક્યાંથી ?આમ રામ સીતાના હોવા વિશે કશો નિર્ણય કરી શકતા નથી; પણ તે કદાચ જીવતી હોઈ શકે એવી પ્રબળ આશંકા તો એમનામાં જન્મે જ છે.

આ દૃશ્ય જોઈને ખરેખર તો એમ જ લાગે છે કે સંસ્કૃત નાટકકારો જયારે નાટ્યક્રિયામાં પ્રિયપાત્રનું અવસાન થયું છે એવો કોઈ સંદર્ભ રચાય છે, ત્યારે સ્વપ્ન કે મૂર્છા, કે છાયાસીતાના સ્પર્શાદિથી 'કદાચ પ્રિયપાત્ર જીવતું હશે' એવી આશંકા, કોઈ પ્રસંગથી પહેલાં જન્માવે છે; અને ત્યાર પછી જ સ્થુળમિલનની ક્રિયા હાથ ધરે છે. કેમકે મરી ગયેલું પાત્ર એકદમ જ સામે આવીને ઊભું રહી જાય તો તે સ્વાભાવિક લાગતું નથી; અને સ્વીકાર્ય પણ બનતું નથી. રામને થાય છે કે હવે મારે જવું જોઈએ; કેમકે અહીં રહીને વાસન્તીને વધુ દુઃખ પહોંચાડ્યા કરવું તે ઠીક નથી. રામ અયોધ્યા પાછા ફરવા માંગે છે; રામ કહે છે કે "મારે અશ્વમેધયજ્ઞની સહધર્મચારિણી છે...'; અને વચમાં જ સીતા સહસા પૂછી લે છે: "આર્યપુત્ર એ વળી કોણ?" તો રામ "સોનાની બનાવેલી સીતાની પ્રતિકૃતિ, જેને જોઈને મારી આંખોનું વિનોદન કરું." આ સાંભળીને સીતાનો જીવ હેઠો બેસે છે; તે બોલે છે : आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अम्महे, उत्खातम् इदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यम् आर्यपुत्रेण ॥ "તો, હવે તમે (મારા) એ પતિદેવ છો ! હાશ, હવે આર્યપુત્રે મારો પરિત્યાગ કર્યાનું મને જે લજ્જાશલ્ય લાગ્યું હતું, તે ઉખાડી કાઢ્યું છે."

રામે સીતાત્યાગ કર્યો, ત્યારે કદાચ પ્રજામાં એવી ગેરસમજ ઊભી થઈ હશે કે રામ પણ અમારી જેમ સીતાને અપવિત્ર માનતા હશે, અને એટલે જ એમણે સીતાનો ત્યાગ કરવાનું પગલું ભર્યું હશે. પણ ૧૨ વર્ષ પછી, રામે જ્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો ત્યારે બીજા લગ્ન નહીં કરીને, યજ્ઞક્રિયા કરવા માટે અનિવાર્ય એવી સહધર્મચારિણી પત્ની તરીકે સીતાની જ સોનાની પ્રતિકૃતિ (મૂર્તિ) બનાવડાવીને બાજુમાં-વામ-અંગે—બેસાડી ત્યારે લોકોનો ભ્રમ ભાંગ્યો હશે, કે રામ અમારી (પ્રજાજનોની) જેમ સીતાને અપવિત્ર નહોતા માનતા, એમને મન તો સીતા પવિત્ર જ હતાં. કેવળ પ્રજાને ખૂશ રાખવા એમણે પોતાના અભિપ્રાયને સંતાડી રાખ્યો હતો. કોઈ પણ પત્નીને માટે બીજા લોકો એને માટે શું બોલે છે? એ જાણવા કરતાં, એનો પતિ એને માટે શું માને છે કે શું બોલે છે ? એ જ મહત્ત્વનું હોય છે. સીતાને લાગે છે કે રામના આ પગલા દ્વારા પ્રજાના માનસમાં પોતાની પવિત્રતાને દૃઢતાપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરી દેવામાં આવી છે.પતિ માટે

પત્ની અને પત્ની માટે પતિનો પ્રેમ હમેશા બન્યો રહે છે જે છાયાસીતા પ્રસંગના માધ્યમથી ભરતીયતાના અંશો જોઇ શકાય છે.

પાદટીપ:-

(૧) अनिभिन्नो गभीरत्वाद् अन्तर्गुढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ ઉત્તરરામચરિત (૩-૧)

(૨) ઉત્તરરામચરિત અંક -૩

(૩) करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथा इव वनम् एति जानकी।

ઉત્તરરામચરિત અંક -૩.૪

(૪) आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम्। ઉત્તરરામચરિત અંક -૩.૬

(૫) न खलु वत्सलया सीतादेव्याऽभ्युपपन्नोऽस्मि । ઉત્તરરામચરિત અંક -૩.૧૨

(૬) महाराज, अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य । ઉત્તરરામચરિત અંક -૩.૨૪

(7) ઉત્તરરામચરિત: અનુ. ઉમાશંકર જોશી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૫૮, પૃ.૨૫

54

યુવાનો પર સોશિયલ મીડિયાની ભૂમિકા અને અસર

BHATT JALAKBEN CHETANKUMAR
ASSISTANT PROFESSOR
AWAMI SAHJANAND GROUP OF COLLEGE

પ્રસ્તાવના: -

આજે આપણે મુદ્રાણ યુગથી સાઇબર યુગમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છીએ. મીડિયાની ઉપયોગીતા સોશિયલ સાઈટ્સનો ઉપયોગ ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે. સંપર્ક અને સંચાર મીડિયાના આ યુગમાં અનેક પરિવર્તનો થયા છે. કનેક્ટિવિટી તેનો મૂળ મંત્ર બની ગયો છે.સોશિયલ મીડિયા સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે ત્યારે કેટલાક લોકો તેનો દુરુપયોગ પણ કરે છે.

ડિઝીટલ યુગમાં મોબાઇલ, કમ્પ્યટર અને ટીવી સહિતના ઉપકરણો અતિ જરૂરી અને મહત્વના છે. પરંતુ તેના સદઉપયોગના બદલે દુર ઉપયોગના કારણે તરૂણ અવસ્થામાં ગુનાખોરી તરફ વળે છે, જે સમાજ માટે જોખમી બની ગયા છે.

પરિવારના મોભીએ પોતાના બાળકો મોબાઇલનો કંઇ રીતે ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તેના પર દેખરેખ રાખવી જરૂરી બની છે. સોશ્યલ મિડીયામાં થતા વાયરલ બનાવ પરિવાર માટે વાયરસ બનીને ત્રાટકે તે પહેલાં સમાજે સજાગ બનવું જરૂરી બન્યું છે.

વ્યક્તિ ખુદને સોશિયલ મીડિયા વગર અધૂરી સમજે છે. આજે સોશિયલ મીડિયા દુનિયાભરના લોકો સાથે જોડાવાનું એક મહત્વપૂર્ણ સાધન બની ગયું છે અને તેણે વિશ્વના સંચારને એક નવી દિશા આપી છે.

✓ ચાવીરૂપ શબ્દો:

મીડિયા, સામાજિક અસરો, ટેકનોલોજી

✓ વ્યાખ્યા: -

" સમૂહ માધ્યમોમાં યાંત્રિક ટેકનોલોજી મહત્વની છે. તે દરેક સમૂહના લોકોને એકબીજા સાથે સાંકળે છે. તેના દ્વારા સંદેશાઓ, માહિતીની આપ લે ખૂબ જ ઝડપથી વ્યાપક પ્રમાણમાં સતત થતી જોવા મળે છે. તેનો હેતુ લોકો પર એ રીતે પ્રભાવ પાડવાનું હોય છે કે જેથી લોકો વધુ પ્રમાણમાં માધ્યમોનો વધુ વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે."

- ડો. ભાગ્યશ્રી રાજપુત

✓ સોશિયલ મીડિયા નો ઉપયોગ: -

સોશિયલ મીડિયાએ દુનિયાને ખુબ જ નાની બનાવી દીધી છે. દુનિયાના દરેક લોકો કોઈ ને કોઈ હેતુથી સતત છે. સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતા જ હોય છે પરિવાર, મિત્રોના સંપર્કમાં રહેવા માટે, નવા મિત્રો બનાવવા માટે, અગત્યની માહિતી આપવા માટે કે મેળવવા માટે, સમય પસાર કરવા માટે, સોશિયલ મીડિયાની એપ્સનો તથા વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

વર્તમાનમાં સોશિયલ મીડિયા નો ઉપયોગ કોઈ પણ ઉત્પાદનને બજારમાં મૂકવા, બ્રાન્ડસને પ્રોત્સાહન આપવા વર્તમાન ગ્રાહકો સાથે જોડાવા અને નવા વ્યવસાયને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પણ થાય છે

સોશિયલ મીડિયા આજે લોકો માટે સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને દૃષ્ટિથી હથિયારનું કામ કરે છે.

✓ સોશિયલ મીડિયાના પ્રકારો: -

1) Social Networks: Facebook, twitter, Linkedln
2) Media Sharing Networks: Instagram, Snapchat, Youtube
3) Discussion Forms: Reddit, Quora, Digg
4) Bookmarking and Content Curation Networks: Pinterest, Flipboard
5) Consumer Review Networks: Yelp, Zomato, Tripadvisor
6) Blogging and Publishing Networks: WordPress, Tumblr, Medium
7) Interest – Based Networks: Goodreads, Houzz, Last.fm

✓ સોશિયલ મીડિયાની અસરો: -

યુવાની એવી જેમાં યુવાને પોતાના જીવનનુ ઘડતર કરવાનુ હોય છે. ઘણા એવુ કહે છે કે યુવાનીમાં તો જલસા હોય પણ જે કાર્યો યુવાનીમાં કરી નાખ્યા હોય તે આપણે ડોશા થયા પછી કરવાના નથી. યુવાનીમાં જ આપણે આપણી છબી એવી શ્રેષ્ઠ બનાવી દેવાની કે જેથી પાછળ જતા પસ્તાવો ના થાય. યુવાન તરીકે આપણા ફેમિલી, સમાજ, દેશ માટે એવા કાર્યો કરવા કે જે આપણા જીવનો વિકાસ કરે છે. જેથી કરીને આવનાર ભવિષ્યમાં બધા આપણને આદર્શ બનાવે.

યુવાન તો એવો હોવો જોઇએ જે કઇ પણ કરે પણ જે તેની પ્રતિષ્ઠા વધારે એવુ હોવુ જોઇએ. પછી ના કે કોઇ પણ શરત રમે અને કરે. તે તો એક દેખાવ થઇ જાય. એમ પણ આજના યુગમાં યુવાન તો દેખા-દેખીમાં જ તો જીવે છે. આની પાસે આવુ છે મારી પાસે કેમ નથી. યુવાન પાસે કોઇ લક્ષ્ય નથી. અને લક્ષ્ય પણ એવા હોય છે કે જે આજે આ તો કાલે બીજુ. આજનો યુવાન ક્રિકેટ બોલ જેવો થઇ ગયો છે જે બધાના હાથમાં ફરતો જ રહ્યો છે. કોઇ પણ એનો ઉપયોગ કરે પછી નાખી દેવામાં આવે છે. આજના યુવાનમાંથી યુવાની નીકળી ગઇ છે. યુવાન રોજને રોજ લાચાર બનતો જાય છે. આજના યુવાન પાસે આત્મવિશ્વાસ નથી.

વર્તમાન સમયમાં સામાન્ય નાગરિકોની વચ્ચે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે સોશિયલ મીડિયાનો પ્રયોગ વ્યાપક સ્તરે થઇ રહ્યો છે. સરકારી સંસ્થાઓ અને વિભાગોએ પણ પોતાના સોશિયલ મીડિયા ખાતાં બનાવ્યાં છે, જ્યાંથી સંબંધિત જાણકારીઓને પ્રસારિત કરીને લોકોને સમયે-સમયે જાગૃત કરી શકાય છે.

હવે સોશિયલ મીડિયા માહિતીનું કેન્દ્ર બની ગયું છે. કેટલાય સંશોધનોમાં સામે આવ્યું છે કે દુનિયાભરમાં મોટાભાગના લોકો રોજિંદી માહિતી કે સમાચારો સોશિયલ મીડિયાનાં માધ્યમથી પ્રાપ્ત કરે છે.

ભારત જેવા રાષ્ટ્રની વાત કરીએ તો સોશિયલ મીડિયા એક વરદાન પણ છે અને ઘણા માપદંડોમાં તે સમસ્યાઓનું ઉત્પાદક પણ બની ગયું છે.

એક આંકડા અનુસાર વર્તમાનમાં ભારતમાં લગભગ ૩૫૦ મિલિયન સોશિયલ મીડિયા યુઝર છે અને એક અનુમાન મુજબ વર્ષ ૨૦૨૩ સુધી આ સંખ્યા લગભગ ૪૪૭ મિલિયન સુધી પહોંચી જશે. વર્ષ ૨૦૧૯માં જારી એક રિપોર્ટ મુજબ ભારતીય યુઝર્સ સરેરાશ ૨.૪ કલાક સોશિયલ મીડિયા પર વિતાવે છે. આ રિપોર્ટ મુજબ ફિલિપાઇન્સના યુઝર્સ સોશિયલ મીડિયાનો સૌથી વધુ સરેરાશ ચાર કલાક પ્રયોગ કરે છે. જ્યારે આ આધારે જાપાનમાં સોશિયલ મીડિયાનો સૌથી ઓછો એટલે કે ૪૫ મિનિટ પ્રયોગ થાય છે.

આજે સાઇબર એટેક પણ દિન પ્રતિદિન વધી રહ્યો છે જેનાથી સમાજ પણ આતંકીત થઈ રહ્યો છે. સાઇબર એટેક દ્વારા યુઝર્સની અંગત વાતો જાહેર થઈ જાય છે અને એકાઉન્ટ હેક થઈ જાય છે. સાઇબર ગુનેગારોએ યુઝર્સના ઇ-મેલ એડ્રેસ, જન્મ તારીખ, અને અન્ય અંગત માહિતી મેળવીને ઘણા ગુનાઓ આચર્યા છે પરિણામે ઘણું જ નુકસાન યુઝર્સને વેઠવાનું આવ્યું છે.

ઇન્ટરનેટ અને મોબાઈલ દ્વારા વર્ચ્યુઅલ વિશ્વની નજીક ભલે આપણે આવી ગયા હોય પરંતુ આપણે આપણા ખુદના પરિવારના લોકોથી દૂર થઈ ગયા છીએ એ એક વાસ્તવિકતા છે.

માહિતી ટેકનોલોજી આજે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી લીધો છે મોબાઈલના માધ્યમથી આજે આપણે એકબીજાના ઘરમાં ઘૂસી ગયા છીએ જે ધીમે ધીમે સ્લો પોઈઝનની જેમ આપણા જીવનમાં અસર કરી ચૂક્યું છે મોબાઈલ યુવા પેઢીના આજનો રમકડું બની ગયું છે જેના ઉપયોગ પર કોઈ જ અંકુશ રહ્યો નથી.

સોશિયલ મીડિયા આજે મનોરંજન અથવા મનોરંજનનું માધ્યમ નથી રહ્યું પરંતુ તે પોતાના જીવનનાં મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો, સામાજિક ગંભીરતાનું, સાંસ્કૃતિક સંકલ્પનાઓનું, ભાષા વિકાસની સાથે સાથે અંગત જીવનની કેટલીક ખૂબસૂરત ક્ષણોનું પણ સાક્ષી બની રહ્યું છે એ અલગ વાત છે કે પોતાના અંગત જીવનની કેટલીક પ્રસિદ્ધિઓ આપવી તે એક યુઝર્સ પર નિર્ભર કરે છે. ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયા ને કારણે સંબંધો પર બહુ જ મોટી અસર પડી છે. સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમથી કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તણાવ વધ્યો છે. નિરંતર સોશિયલ નેટવર્કિંગ અને ચેટિંગના માધ્યમથી લેખિત સંવાદને કારણે જીવન સાથે સાથે મતભેદ થવો તે સામાન્ય બાબત બની ચૂકી છે. તેની સાથે સાથે સંબંધો પણ તૂટવા લાગ્યા છે અને પારિવારિક ભાવનાઓને પણ ક્ષતિ પહોંચે છે.

સોશિયલ મીડિયા ને કારણે નવો વિવાહિતો જ નહીં પરંતુ કોઈપણ વયના વિવાહિત સંબંધોમાં તણાવ પેદા થાય છે. તળાવના કારણે મતભેદ પણ ઉત્પન્ન થાય તે સામાન્ય બાબત છે સોશિયલ મીડિયા પર પોતાની કૌટુંબિક પોસ્ટ કરતી વખતે સો વખત વિચારવું જોઈએ. વેબ કેમેરા અને સીધી થી પણ પોતાને બચાવીને રાખવું જોઈએ પરચુઅલ વર્લ્ડ દ્વારા ઘણા આકર્ષક માનવજાતિ તરફ ખેંચાઈ છે પરંતુ તે મનુષ્યના વિવેક પર નિર્ભર કરે છે કે તે કઈ વાતનો સ્વીકાર કરે અને કઈ વાતનો અસ્વીકાર.

ઇન્ટરનેટ થકી સાયબર વોરની સંભાવનાઓને પણ નકારી શકાતી નથી. એ સાચું છે કે નેટવર્કિંગ, વેબ ટેકનોલોજી એ શિક્ષણ આપવાની લેવાની વ્યાખ્યાને સદંતર બદલી નાખી છે. ઈ-લર્નિંગ થકી ઘરે બેઠા શિક્ષણ મેળવી શકાય છે. દૂરશિક્ષણ અને પ્રોત્સાહન મળી રહે છે. પરિણામે આજે ઇન્ટરનેટ પર SWAYAM જેવા ઈ શિક્ષણના પ્લેટફોર્મ આજે આપણને ઉપલબ્ધ છે.

✓ સમાપન: -

મીડિયા આપણને શું બતાવી રહી છે તે મહત્વનું નથી પરંતુ આપણે શું જોઈ રહ્યા છીએ અને શું શું ઈચ્છી રહ્યા છીએ તે મહત્વનું છે. સોશિયલ મીડિયાના પર્યાવરણમાં મીડિયાની ઉત્તમ બાબતોનો જ સ્વીકાર કરવો વધારે ઉંચી તને તર્કસંગત રહેશે અને જ્ઞાન ઈચ્છતો સમાજ જ્ઞાન મેળવશે. પ્રત્યાયનના માધ્યમોએ લોકશાહીના ઉપકરણના સ્વરૂપમાં જોવાની જરૂરિયાત છે. વર્ચ્યુઅલ લાઇફ અને નેચરલ લાઇફનો તાલમેલ સાધી શકાય તો જ આજના માહિતી ટેકનોલોજીના યુગમાં સંતોષ પૂર્વક રહી શકાય છે.

Reference:
Akram, Waseem. (2018). A Study on Positive and Negative Effects of social media on Society. International Journal of Computer Sciences and Engineering.

55

A psychological study of emotional maturity among management couple

Dr. Rita Lodariya
Assistant professor, Psychology,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University

Abstract

Emotional maturity is that characteristic of emotional expiry of his adolescence period emotional maturity person is able to demonstrate a well balanced emotional behaviour in his/har day to day life. This type of person is able to exercise control over his/her emotion. He has the ability to tolerate a reasonable amount of frustration he has belief in long term planning and his capable of delaying or his expectation in term of demand of situation. The major in of the study into the find out the emotional maturity among engagement couple and also to know 6 difference in this regard. The total sample of the study is 60. 30 engagement couple male and 30 engagement couple female. The purpose random sampling technique was used there is range from 20 to 25 years having more or less social economic stutus. Emotional maturity scale constructed by Dr. Yashvir sing & Dr. Mahesh Bhavgava (2012) was used. for data analysis purpose mean, Sd and t test were used. Result show that engagement male persons found moderately emotionally maturity and engagement female person found extremely emotionally maturity.

Keywords**:** Emotional maturity, engagement couple

INTRODUCTION

People who are emotionally mature have the ability to trust themselves and others. This ‘trust’ makes them willing to give themselves and receive genuine love, affection and friendship as well. It has been observed that emotionally immature people spend a great deal of time and energy avoiding responsibility and reality while, on the other hand, emotionally mature people eagerly face the realities of daily life and confront with them boldly and in an ethical manner. Jaisri et.al in the year of 2013, presented a study which is based on the marital adjustment and emotional maturity of the couples when the both are employed. maturity of the couples when the both are employed.

Emotional maturity is that characteristic of emotional behavior that is generally attained by an adult after the expiry of his adolescence period. Emotional matured person is able to

demonstrate a well balanced emotional behavior in his/her day to day life. This type of person is able to exercise control over his/her emotions.Emotional matured person is not a day dreamer and does not possess the desire to run away from realities. This category a person never engages himself in such a behaviour as is antisocial and can result in social conflicts. He/she can express his/her emotions at a proper time in a proper place.this typeof people possess adequate self concept and self respect.

EMOTIONAL MATURITY

The compound psycho physiological understanding of a person's mental state as it relates with biochemical internal and environmental external aspects is referred to as emotion. Emotion in people is primarily characterized by "physiological arousal, expressive behaviours, and conscious experience." Mood, temperament, personality, disposition, and motivation are all related to emotion. Emotions give the emotional component to motivation, whether it be positive or negative, whereas motivations lead and stimulate conduct. Between the emotion and its outcomes, namely behaviours and emotional manifestations, is a similar separation. People frequently act in specific ways, such as sobbing, arguing, or running away, as a direct result of their emotional condition. If a person may experience an emotion without engaging in a matching behaviour, we may conclude that the behaviour is not necessary for the emotion to exist.

Even in youngsters who are bright, the finest intelligence cannot fully manifest itself if it lacks emotional maturity. Emotional maturity is a state of equilibrium between the brain and the emotions, or between the person's inner and exterior world. The majority of the time, gifted youngsters are well ahead intellectually but lag behind emotionally. Even the most bright children become weaker as a result of this, which drains them of many energies that could have been employed for significant, constructive activities.

Definitions

Emotional maturity, according to Singh and Bhargava (1990), not only aids in regulating an adolescent's development but also serves as an efficient predictor of personality type. Even someone who has the emotional self-control to tolerate suffering and delays without showing self-pity can experience emotional trauma.

According to Young (1996), an emotionally mature or stable person is one who can deal with stress, disregard specific emotional stimulations that impact him, and view himself

objectively as he evaluates his assets and liabilities and works towards becoming a stronger integrator of his thinking and emotional attitudes and his emotions. This is true regardless of the person's age. The mature person is thus said to have control over his emotions. Emotional Maturity, according to Bessell, R. (2004), refers to the behavioural tendencies that lead to successful life adjustments.

Emotional Maturity Traits:

a) The capacity to love and be loved.

A sense of security that values vulnerability is fostered through emotional maturity. A mature person might demonstrate his or her vulnerability by expressing love and accepting affection from the one(s) whom he or she loves. A young person is overly concerned with their "weakness" and finds it difficult to give and receive love. The egocentrism of immaturity will permit acceptance of others while failing to recognize their needs for love. They accept it but refuse to return it.

b) The capacity to deal with and face reality

A childish person avoids dealing with reality. Unresolved interpersonal conflicts and any issues requiring moral character are avoided and even denied by immature people. Mature individuals eagerly face reality knowing how to solve a problem quickly and effectively. The degree to which a person faces or avoids problems can be a good indicator of their maturity level. Immature people avoid their problems, while mature people confront them.

c) Equally motivated by giving and receiving

A mature person can take other people's needs into account because they feel secure in their own needs. He contributes from his own resources—whether they be time, money, or effort—to improve the lives of the people he loves. Additionally, they have the capacity to accept help from others. Maturity and balance go hand in hand.

d) The ability to relate to experiences in life positively

When life experiences are positive and can be viewed as learning opportunities, a mature person enjoys them and gains a lot of knowledge from them. When they're bad, he accepts responsibility and has faith in his ability to look for chances to succeed.

e) The capacity to tolerate irritation

The immature individual stomps his feet, clutches his breath, and blames fate when things don't go as planned. The mature individual thinks about employing a different strategy or heading in a different path and continues living.

f) The capacity to respond to aggression in a positive way

The responsible individual seeks a resolution. He uses his rage as a source of energy and, when discouraged, intensifies his search for solutions to his issues.

g) Relative absence of tension-related symptoms

Immature persons frequently experience anxiety because they feel unwanted, ignore reality, have a negative outlook on life, yell easily, and attack those who are closest to them when they become enraged. The mature person, on the other hand, exhibits a mature approach, is at ease, and is confident in his capacity to achieve his goals in life.

He has the ability to tolerate a reasonable amount of frustration; he has belief in long-term planning and is capable of delaying or revising his expectations in terms of demand of situations. L.s.Hollingsworth (1928) mentions some characteristics of emotionally mature person in the following points-

- The emotional mature person is capable of responding in grading or degree of emotional responses. The person does not respond in all or none fashion, but keeps within bounds.
- The emotional mature person is able to delay his/her responses as controlled with the impulsiveness of young child.
- Handling of self pity, instead of showing unrestrained self pity, person tries to feel for himself/herself.

AIM OF THE STUDY

The present study aims to find out the emotional maturity among engagement couples and also to know the sex differences in this regard.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To search the emotional maturity level of the engagement couples.

2. To find out the sex difference between engagement couple with regards to their emotional maturity measured.

HYPOTHESIS OF THE STUDY

There will be no significant differences engagement couples with regards to their emotional maturity**.**

SAMPLE OF THE STUDY

The total sample of the study is 60. 30 from engagement male and 30 from engagement

female. The purposive random sampling technique was used. Their age ranges from 20 to 25 years having more or less socio economic status. Deta collect in Bhavnagar city.

TOOL

The emotional maturity scale is constructed by Dr. Yashvir singh was used. This scale was consist of total 48 statements. The Scale measure five dimensions of emotional maturity. Namely; Emotional unstability, Emotional regression, Social maladjustment, Personality disintegration, Lack of independence In the scale positive and negative statement is given. For positive statement score 5 is given for Very much, for much score 4 is given, for undecided 3, for probably score 2 and for never score 1is to be awarded. For negative statement score 1 is given for very much, 3 for undecided, 4 for probably and 5 for never to be awarded. The reliability of the scale was determined by test-retest Method for each dimensions of the scale. It ranges from .42 to .75. The validity coefficient of the scale was found to be 64.

DETA COLLECTION

In the present study, the standardized tool was used for data collection. Initially, the selected subjects were called in a small group of 4 to 6 subjects. Prior to actual administration of test, a rapport was established with the subjects. Then the subjects were instructed according to the instructions led down by the author of the test/scale. Ascertaining that, all the subjects cleared the instructions, the actual test was conducted with small interval. Finally, the filled copies of test was collected and subjected for further procedure. deta collect in Bhavnagar city.

STATISTICAL INTERPRETATION OF THE RESULT

In the present study an attempt had been made to search the emotional maturity level of the engagement couples. The emotional maturity scores are treated by descriptive statistics in the following table:

Table no 1: (Emotional maturity)

EMOTIONAL MATURITY	GENDER	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	t	Sig.
1	MALE	30	74.53	08.92	1.09	-1.81	.062
2	FEMALE	30	80.43	15.39	1.72	-1.81	0.64

Observation of the table no 1. Indicates that the mean value of the two classified group seems to differ from each other on Emotional maturity measure. The mean value obtained by the group of engagement male is found to be 74.53 and corresponding SD is 08.92. The engagement females have a mean of 80.43 with SD 15.39. Our computed value is 1.81. The critical value of z = 2.00 at 0.05 level of significance. And the critical value of z = 2.66 at 0.01 level of significance. So the obtained result suggest that, our computed Z value is slightly smaller than the critical values required to reach 5% and 1% levels of significance respectively. So this result suggests that these two different groups are not significantly differing from each other. So the null hypothesis is accepted.

DISCUSSION

In the present investigation an attempt had been made to find out the differences between Engagement male and Engagement female one motional maturity measure. The first objective was to find out the emotional maturity among Engagement male and female persons. The mean value obtained by the group of Engagement male is found to be74.53and the mean value of Engagement female is found to be 80.43. So the obtained result suggests that Engagement male have moderate emotional maturity in their life. The mean result suggest that Engagement female have extreme emotional maturity in their life. The second objective was to search the sex differences between Engagement couples with regards on their level of emotional maturity. So in this connection in the emotional maturity data was treated by descriptive statistics it shows remarkable differences were seen between two

classified groups. To search the significance of differences when the same data was treated by "t " test, a insignificant difference observed between Engagement male and Engagement female. The null hypothesis is accepted.

CONCLUSION

First of all Engagement male persons found moderately emotionally maturity. And then Engagement female persons found extremely emotionally maturity and last the group of Engagement female persons found much more emotional maturity as compare to Engagement male.

LIMITATION

The major limitation of this study was that the sample size was small. So it was not sufficient for measuring the emotional maturity of the couples. If the sample size would be increased than the result would be quite transparent.

REFERENCES

1.Anand and R. Annadurai (2018) Social Adjustment And Emotional Maturity Of B.Ed., Trainees, International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), Volume 6, Issue 2,20-28.

2.Arya, A. (1997). Emotional Maturity and values of superior children in family. Fourth survey of research in Education Vol.11, New Delhi: NCERT.

3. Bhayal, A. and Mathur, P. 2009. A comparative Study of Emotional Maturity in Adolescents girls of urban and rural settings. Journal of Well-Being, 4: 80-82.

4.EPRA International Journal of Economic and Business Review e-ISSN : 2347 - 9671, p-ISSN : 2349 – 0187 Vol - 3, Issue- 7, July 2015

5.Gupta, S., Kaur, A., & Raina, S. (2011). Leadership behaviour and emotional maturity of prospective teachers in relation to their teaching competencies. Educational Research, 9,190-191.

6.Mangal S.K(2005) statistics in psychology and education, second edition,page392-395.

7. Mangal S .K. , Advanced educational psychology, Thirty first printing (second edition) may 2014, ISBN: 978-81-203- 2038-3, page no-320-321

8. Megan, B. (1999). Feeling Power: Emotions and Education. Routedge (UK): Personhood Press.

9.Seyed esmael mosavi: mohammad reza iravani,(2012) a study of relationship between emotional maturity & marital satisfaction.vol. 2, 927-932.

10. singh Yashvir, Emotional maturity manual, page-4 to 15.

11. Talukdar R.R & Das j,(2013), a study on emotional maturity among arranged marriage couples, IJHSSI,p-ISSN 2319- 7714. vol.2, issue 8, page no 16-18.

56

Impacts of Social Media on Youth in India: A Statistical Analysis

Divya J Sheta
Research Scholar, Department of English Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University.

Abstract:

This paper delves into the statistical analysis of social media use in India, specifically. The paper will explore the usages of social media from a global context to an Indian context, beginning with a brief overview of what it is and its features. Understanding the current context in which social media is employed for a range of purposes, including creating a sense of community online, empowering individuals to speak up for themselves, offering a secure online environment for accessing free education, and raising awareness of issues related to crime, violence, and injustice, is crucial. Digital platforms that are user-friendly are widely used to spread false information, making it difficult to distinguish between fact and fiction. But the country's youth need to stop picking on their rivals and start making a good influence on others.

Keywords: Impacts of Social Media, Youth in India, Statistical Analysis, Effects of social media on young people.

Introduction:

Even before the development of the Internet, certain information was accessible through databases. Then, virtual connections through a variety of media platforms emerge in the developing period. Users have the chance to engage with the world and discover more about themselves in this developing era. The emergence and rapid adoption of Web 2.0 features in the first ten years of the new millennium enabled a substantial evolutionary advance in the social aspect of web use. This, combined with falling costs for online data storage, made it possible for the first time to provide millions of Internet users with access to a variety of user-centric spaces that they could populate with user-generated content, as well as a correspondingly diverse set of opportunities for connecting these spaces to form virtual social networks. (Obar, J.A. and Wildman, S. 2015).

What is Social Media?

Socially, we interact with each other in person, but social media offers a more sophisticated way. Whether we live with someone or not, we can still interact with them in person. We can freely share our thoughts, original works of art, activities, and inquiries about politics, education, and other topics on a variety of social media sites, including Facebook, Instagram, YouTube, and Twitter, with communication tools like texting, sharing of images, videos, and music that link to people worldwide and allow us to directly connect to everyone on the globe. Social media is a type of communication that is done online. Social media platforms facilitate online content creation, information sharing, and conversation among users. Social media comes in a variety of formats, such as wikis, blogs, podcasts, virtual worlds, instant messaging, photo and video sharing websites, blogs, micro-blogs, and social networking sites. (*Introduction to Social Media | University Communications and Marketing*, n.d.)

Features of social media

- Social media are online communities that are interactive.
- Social media is fueled by user-generated content, which includes text, posts, comments, digital photos, videos, and data from all online interactions.
- For the websites or applications that the social media company designs and manages, users create profiles tailored to specific services.
- By allowing users to connect their profiles with those of other people or groups, social media contributes to the growth of online social networks. (*Social Media and Its Features*, n.d.)

Digital Population in Global Context:

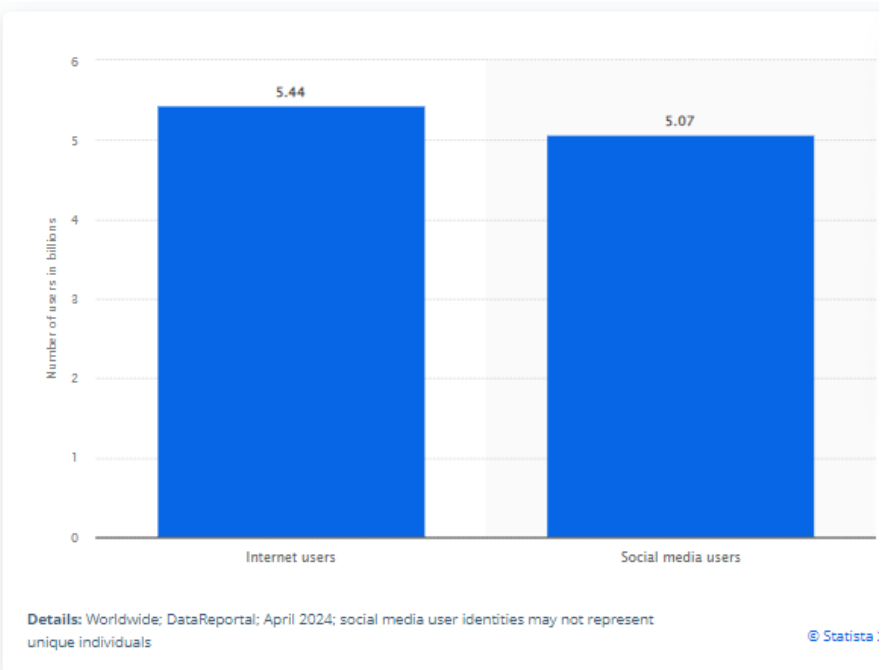

Image 1. Internet and social media users in the world 2024

There were 5.44 billion internet users globally as of April 2024, or 67.1 percent of the world's population. Of these, 5.07 billion people, or 62.6 percent of the global populace, used social media. (Petrosyan, 2024)

Digital Population in Indian Context:

As a result of the government's Digital India initiative and the nation's growing internet penetration in recent years, the number of people using digital devices in the nation increased to over 751 million active users as of January 2024. At this point, mobile internet users accounted for the majority of traffic in the second-largest internet market in the world. (Basuroy, 2024)

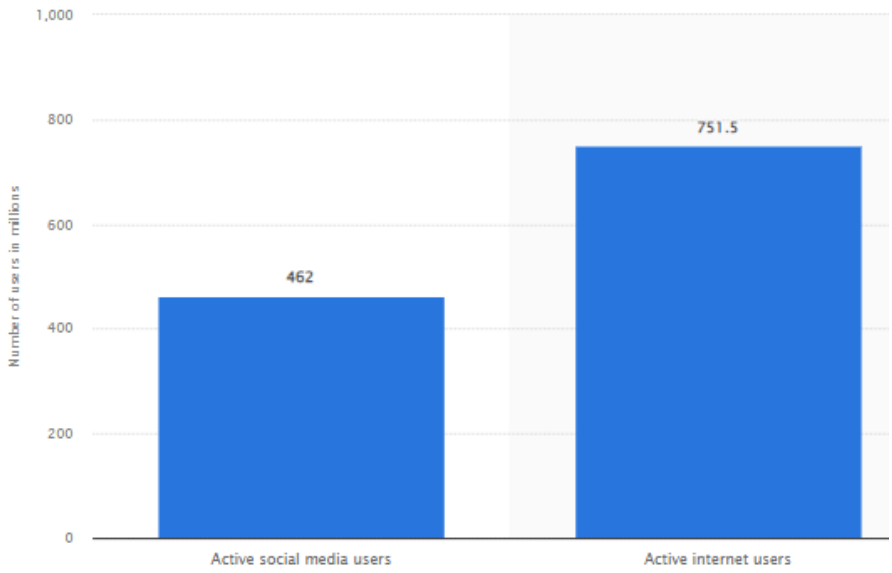

Image 2 India: digital population by type 2024.

Utilization of social media platforms by Indians as of January 2022, broken down by locality:

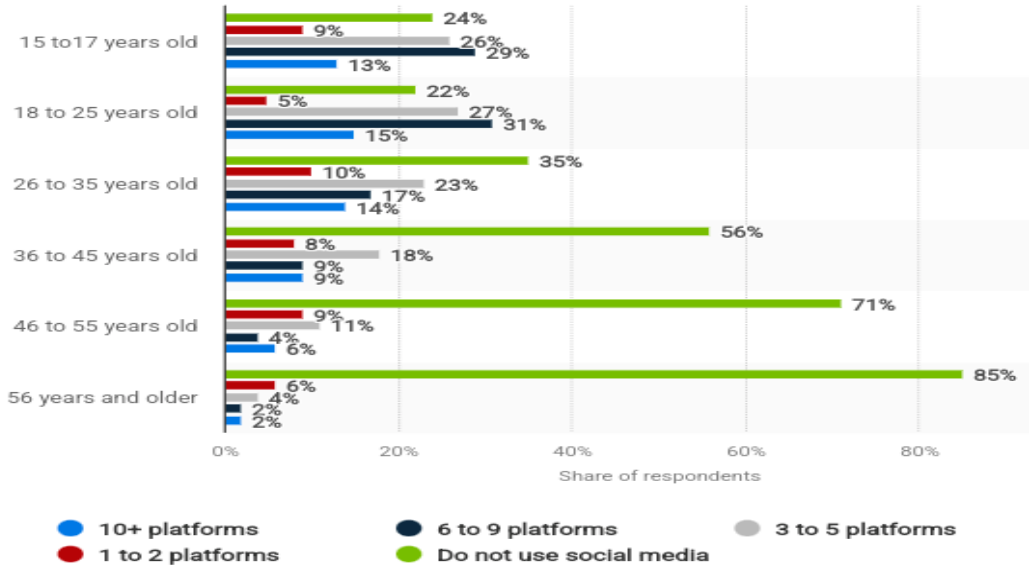

Image 3. India: social media platform usage by locality 2022

According to a survey, as of January 2022, 13% of Indian respondents who were residents of small cities used more than ten social media platforms. Conversely, almost sixty percent of village respondents said they do not use social media. The source observed that Indians living in rural areas were not using as many social media platforms as those living in urban areas. (Basuroy, 2024)

Youth as a Massive User of Social Media:

According to the above statistics, young people between the ages of 18 and 35 are more likely to use multiple social media platforms than other age groups, indicating that the youth of India actively use these platforms rather than just one. This also demonstrates that sharing content or creativity is easier than in earlier times, which can be a benefit of using social media platforms.

Statistics on Social Media Platforms:

With 516.92 million active users, Instagram is the most popular platform in India, according to a Forbes Advisor survey. Facebook is the second most popular platform in India, with 492.70 million active users. Other popular social networking sites in India include Twitter (42.90% penetration), LinkedIn (35.7% penetration), Moj (29.50% penetration), a locally produced community for short videos, and Pinterest (29% penetration). Among the few arrivals is a brief video app named Moj Lite Plus (26.20% penetration). (Wong, 2024)

Short-form videos are the most captivating kind of material on social media. These bite-sized videos are 2.5 times more entertaining than lengthier ones, and 34% of viewers value the shorter form's sincerity. They are also highly shareable. Using a mobile device to access social media is the most popular method. 78% of people just use their phones to access social media, whereas 99% use tablets or smartphones. Desktop social media users are tiny compared to their mobile-loving colleagues, at 1.32%. The Philippines and India are two further developing nations with young populations that exhibit significant levels of involvement, underscoring the significance of taking regional and demographic factors into account when organizing social media campaigns.(Wong, 2024)

Positive Impacts of using social media among the youth:

Every revolution has two main effects, which can be either favorable or harmful. Though taking technology into consideration, we are unable to directly control it because only humans are capable of creating such technology. First, social media has a hugely positive impact and revolutionizes the world. Some unpleasant responses may have originated from humans in the past.

Promote a sense of community and acceptance:

Several well-known digital community producers can be found on social media platforms like Instagram, including yesweexistindia, officialhumansofqueer, Nazariya: QFRG - A Queer Feminist Resource Group, Gaysi family, and many more. Other college initiatives, such as IKQRAAR and Haven IIT Mandi Indradhanush - Zakir Husain College, Delhi, are also available on social media platforms. Others include The Humsafar Trust, Tweet Foundation, and LGBTQIAP Plus History of India NGO.

Digital feminist movements in India are mostly dependent on social media. The 12 percent sanitary napkin tax was opposed by the #LahuKaLagaan hashtag on Twitter in 2017. As a result of this effort, the "period tax" was eliminated in 2018. Following the death of a 23-year-old Delhi rape victim in 2012, the "Nirbhaya movement" saw widespread protests. Social media became involved in the protests as well. Millions of people used hashtags like #Delhibraveheart to demand that the victim receive justice. When combined with the street rallies, this internet fury attracted international attention and forced an otherwise indifferent administration to act swiftly. (Jain, 2020) Some Twitter campaigns for women such as Dalit_Swag, saysnidhigoyal , thirunangai, zanaanwanaan. (Mid Day Online Correspondent, 2022)

According to the Hindustan Times report, there was an incident involving sexual harassment of foreign ladies in India. A European YouTuber duo, known for their viral travel videos, claimed sexual harassment at the iconic Thrissur Pooram in Kerala, which ended last week. The pair took to Instagram and shared a video of a man attempting to forcefully kiss the woman after talking to her. (HT News Desk, 2024) On the other hand, some false news spread, such as an old video of a live streamer being harassed in Japan being incorrectly attributed to India. (Abbas, 2024) So far, we have received some sensational news, but we have also received false information. However, we are unable to find such a voice on social media against the people and still the new cases are coming.

Social Media for Education:

A person's education is a vital component of their existence. While some people only learn it in school, others would rather use coaching to widen their horizons. Nowadays, using YouTube to learn with teacher assistance is one of the best options available to students. With millions of subscribers, these YouTube channels provide students with the knowledge they desire and the opportunity to expand their horizons. Here is the list of top leading educators

on YouTube(Kanetkar & Singh, 2023) : that provided statistical information clearly demonstrates how learners use social media platforms, specifically YouTube, to achieve their learning objectives.

- Khan GS Research Centre - 21 millions subscribers
- Dear Sir - 16 million subscribers.
- Wifistudy Studios - 16 million subscribers.
- StudyIQ IAS - 15 million subscribers.
- Utkarsh Classes - 12 million subscribers.
- Physics Wallah - 1 million subscribers.
- Drishti IAS - 11 million subscribers.
- SSC Maker - 10 million subscribers.
- Let's Learn - 4 million subscribers.
- Gagan Pratap Maths - 4 million subscribers.

To Promote Democratic Awareness:

In recent months, we have seen a surge in democratic awareness among independent journalists and content creators in India via various social media channels. In response, people use specific hashtags. Data from analytics company Social Blade shows that Rathee added 2.5 million new YouTube followers just in April. He has amassed 19.4 million subscribers in total over the course of a ten-year trip. Similar to this, since January, YouTube political content creators Ravish Kumar and Abhisar Sharma, who were once television journalists but are now digital news influencers, have witnessed a notable increase in monthly views on their channels—a rise of 175% and 115%, respectively. (Bhatt, 2024) Another parallel side of social media in India is that content creators lead the positive aspect to the negative connotation through aggregation, provoking followers against their adversary. (HT News Desk, 2024, March 8)

Conclusion:

Social media has become an extremely important tool on a global scale. The impact of social media on young people is rapidly changing. It grows simultaneously from both positive and negative sides. The massive users of social media are youth and the upcoming challenge might be with the post truth era. In this post-truth era, young people on social media are

bombarded with unrealistic portrayals and filtered narratives, blurring the lines between fact and fiction. This can make it difficult for them to develop critical thinking skills and discern reliable information, potentially shaping a generation susceptible to misinformation. This constant exposure can make it difficult for young people to develop critical thinking skills and the ability to discern reliable information from biased or misleading sources. This, in turn, could potentially shape a generation susceptible to misinformation and manipulation, hindering their ability to make informed decisions and participate effectively in a democratic society.

Work Cited

Abbas, A. (2024, April 2). Fact Check: This video does NOT show foreign tourist being molested in India. *IndiaToday*. https://www.indiatoday.in/fact-check/story/this-video-does-not-show-foreign-tourist-being-molested-in-india-2522280-2024-04-02

Basuroy, T. (2024, March 22). *India: social media platform usage by locality 2022*. Statista. Retrieved May 12, 2024, from https://www.statista.com/statistics/1388563/india-social-media-platform-usage-by-locality/

Basuroy, T. (2024, March 28). *India: digital population by type 2024*. Statista. Retrieved May 12, 2024, from https://www.statista.com/statistics/309866/india-digital-population-by-type/

Bhatt, S. (2024, May 11). The Youth Election: Social Media emerges as key player in India polls. *The Economic Times*. https://economictimes.indiatimes.com/news/elections/lok-sabha/india/the-youtube-election-social-media-emerges-as-key-player-in-indian-polls/articleshow/110041707.cms

Gaysi Family. (n.d.). gaysi family.com. Retrieved 05 12, 2024, from https://gaysifamily.com/about/

Haven IIT Mandi [Our aim is to spread awareness and educate people about the LGBTQIA+ community and eventually make a safe space for everyone. 🏳️‍🌈] [Instagram]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://linktr.ee/haven.iitmandi

HT News Desk. (2024, March 8). Elvish Yadav beats YouTuber after clash on social media; video viral. *Hindustan Times*. https://www.hindustantimes.com/india-news/elvish-yadav-beats-youtuber-after-clash-on-social-media-video-viral-101709917193584.html

HT News Desk. (2024, April 25). Foreign vlogger couple alleges sexual harassment during Thrissur Pooram in Kerala. *Hindustan Times*. https://www.hindustantimes.com/india-news/foreign-vlogger-couple-allege-sexual-harassment-during-thrissur-pooram-in-kerala-101714063406666.html

Humans of Queer [Instagram]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/officialhumansofqueer/?hl=en

Obar, J.A. and Wildman, S. (2015). Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue. Telecommunications Policy, 39(9), 745-750.)

The Humsafar Trust [The Humsafar Trust (HST) is India's oldest community-based organization (CBO) working on health & human rights of LGBTQ+ since 1994.] [Instagram]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/thehumsafartrustofficial/?hl=en

IKQRAAR [ISER Kolkata Queer Resolution And Allies of the Rainbow Official LGBTQIA+ safe space of IISER Kolkata]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/ikqraar/?hl=en

Introduction to Social Media | University Communications and Marketing. (n.d.). University of South Florida. Retrieved May 12, 2024, from https://www.usf.edu/ucm/social-media/intro-social-media.aspx

Jain, S. (2020, July 21). *The Rising Fourth Wave: Feminist Activism on Digital Platforms in India*. Observer Research Foundation. Retrieved May 12, 2024, from https://www.orfonline.org/research/the-rising-fourth-wave-feminist-activism-on-digital-platforms-in-india#_edn28

Kanetkar, R., & Singh, H. (2023, September 13). Meet most popular YouTube teachers in India. *DNA India*. https://www.dnaindia.com/education/report-meet-most-popular-youtube-teachers-in-india-khan-gs-research-centre-physics-wallah-drishti-ias-utkarsh-classes-3060336

LGBTQIAP Plus History of India [Archiving the queer history of India along with their struggle,loss,& joys.IN 🏳️‍🌈] [Instagram]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/lgbthistoryindia/

Mid Day Online Correspondent. (2022, August 26). Social media handles you need to follow to understand feminism in India. *Mid Day*. https://www.mid-day.com/lifestyle/culture/article/social-media-handles-you-need-to-follow-to-understand-feminism-in-india-23217062

The Nazariya Foundation. (n.d.). Nazariya Foundation | A Queer Feminist Resource Group. Retrieved May 12, 2024, from https://thenazariyafoundation.org/

Petrosyan, A. (2024, May 7). *Internet and social media users in the world 2024*. Statista. Retrieved May 12, 2024, from https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/#statisticContainer

QFRG. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/nazariya.qfrg/

Social Media and its features. (n.d.). Staysafeonline. Retrieved May 12, 2024, from https://www.staysafeonline.in/concept/social-media-and-its-features

Tweet Foundation. (n.d.). tweetindia/ord. Retrieved May 12, 2024, from https://tweetindia.org/about.html

Wong, B. (2024, February 06). Top Social Media Statistics And Trends. *Forbes ADVISOR*. https://www.forbes.com/advisor/in/business/social-media-statistics/#sources

Yes, We Exist [Instagram]. (n.d.). Retrieved 05 12, 2024, from https://www.instagram.com/yesweexistindia/?hl=en

57

देवकीनंदन खत्रीकी रचनाओका सामाजिक ऑर सांस्कृतिक संदर्भ मे अध्ययन

तीर्थराज प्रहलादभाई जोशी
शोध छात्र, (हिन्दी विभाग), एम.के.भावनगर विश्वविद्यालय.

- **सार :-**

यह शंशोधन उस सामाजिक और सांस्कृतिक परिवेश की पड़ताल करता है जिसने 19वीं सदी के उत्तरार्ध के हिंदी साहित्य के एक प्रमुख साहित्यकारदेवकीनंदन खत्री की साहित्यिक रचनाओं को प्रभावित किया हे। ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन, सामाजिक-राजनीतिक आंदोलनों और भारत में सांस्कृतिक पुनर्जागरण की पृष्ठभूमि के खिलाफदेवकीनंदन खत्री की रचनाएँ उस गतिशील युग के प्रतिबिंब के रूप में उभरीं जिसमें वह रहते थे। यह पेपर देवकीनंदन खत्री के लेखन के आसपास के सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ के चार प्रमुख आयामों पर प्रकाश डालता है: **ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, समाज और लिंग गतिशीलता, लोकगीत और अलौकिक तत्व, और भाषा और सांस्कृतिक पहचान।**

यह पेपर देवकीनंदन खत्री के जीवनकाल के दौरान सक्रिय ऐतिहासिक ताकतों की जांच करता है, जिसमें ब्रिटिश उपनिवेशवाद, सामाजिक-राजनीतिक आंदोलन और 19वीं सदी के उत्तरार्ध का सांस्कृतिक पुनरुत्थान शामिल है। इन ऐतिहासिक गतिशीलता ने वह उपजाऊ जमीन प्रदान की जिस पर देवकीनंदन खत्री की कथाएँ फली-फूलींऔर उनके कार्यों कोलचीलापन और सांस्कृतिक पहचान के विषयों से भर दिया हे।

यह पेपर 19वीं सदी के अंत में भारत में प्रचलित सामाजिक मानदंडों और लिंग गतिशीलता की पड़ताल करता है, पितृसत्तात्मक संरचनाओं, लिंग भूमिकाओं और अपेक्षाओं पर प्रकाश डालता है जिन्होंने देवकीनंदन खत्री के पात्रों और रिश्तों के चित्रण को आकार दिया। यह जांच करता है कि कैसे देवकीनंदन खत्री के काम पितृसत्ता की बाधाओं से लेकर महिला एजेंसी और प्रतिरोध के उदाहरणों तक लैंगिक गतिशीलता की जटिलताओं को दर्शाते हैं।

पेपर देवकीनंदन खत्री की कहानियों में लोककथाओं, पौराणिक कथाओं और अलौकिक तत्वों की परस्पर क्रिया की जांच करता है, जो उनके समय की सांस्कृतिक कल्पना को आकार देने में उनके महत्व पर प्रकाश डालता है। देवकीनंदन खत्री द्वारा अपनी कहानी कहने में स्वदेशी लोककथाओं और अंधविश्वासों का समावेश उनके कार्यों में समृद्धि और प्रामाणिकता की परतें जोड़ता है, जो पाठकों को 19वीं सदी के भारत के पौराणिक परिदृश्यों की झलक प्रदान करता है।

अंत में, यह पेपर एक साहित्यिक भाषा के रूप में हिंदी की भूमिका और सांस्कृतिक पहचान और राष्ट्रीय चेतना के लिए इसके निहितार्थ पर विचार करते हुएखत्रीजी के लेखन के भाषाई और सांस्कृतिक आयामों की जांच करता है। खत्रीजीद्वारा स्थानीय

भाषा और क्षेत्रीय बोलियों का उपयोग भारत की विविधभाषा को दर्शाता है, साथ ही साहित्यिक अभिव्यक्ति के एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में हिंदी साहित्य के प्रसार में भी योगदान देता है।

देवकीनंदन खत्री के आसपास सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ के बहुआयामी विश्लेषण के माध्यम से, यह पेपर उन ऐतिहासिक, सामाजिक और सांस्कृतिक ताकतों में अंतर्दृष्टि प्रदान करता है जिन्होंने उनकी साहित्यिक कल्पना को आकार दिया। 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत की व्यापक टेपेस्ट्री के भीतर देवकीनंदन खत्री की कहानियों को प्रासंगिक बनाकर, हम हिंदी साहित्य में उनके योगदान और साहित्यिक सिद्धांत में उनकी स्थायी विरासत के लिए गहरी सराहना प्राप्त करते हैं।

- **परिचय**

हिंदी साहित्य के इतिहास में, कुछ नाम देवकीनंदन खत्री की तरह गहराई से गूंजते हैं। 19वीं सदी के उत्तरार्ध के एक दिग्गजदेवकीनंदन खत्री की कलम ने ऐसी कहानियाँ लिखीं, जिन्होंने पीढ़ियों की कल्पना को मंत्रमुग्ध कर दिया, और भारत के साहित्यिक परिदृश्य पर एक अमिट छाप छोड़ी। उनकी साहित्यिक विरासत का केंद्र प्रतिष्ठित उपन्यास "चंद्रकांता" है, जो एक कालजयी कृति है जो रोमांस, साज़िश और काल्पनिक तत्वों के मिश्रण से पाठकों को मंत्रमुग्ध करती रहती है।

हालाँकि, देवकीनंदन खत्री की साहित्यिक रचनाओं की समृद्धि की पूरी तरह से सराहना करने के लिए, किसी को मुद्रित पृष्ठ की सीमा से परे जाना चाहिए और उनके कार्यों को आकार देने वाले सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभावों की जीवंत टेपेस्ट्री का पता लगाना चाहिए। 1861 में जन्मे, देवकीनंदन खत्री भारतीय इतिहास में एक परिवर्तनकारी काल के दौरान रहे, जो ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन के अंतिम वर्षों, राष्ट्रवादी भावना की उत्तेजना और स्वदेशी सांस्कृतिक पहचान के पुनरुत्थान से चिह्नित था। सामाजिक-राजनीतिक उत्तेजना और सांस्कृतिकपुनर्जागरण की इस पृष्ठभूमि के खिलाफदेवकीनंदन खत्री का लेखन अपने समय के प्रतिबिंब और भारतीय कहानी कहने की परंपरा की स्थायी भावना के प्रमाण के रूप में उभरा।

यह शोध पत्र देवकीनंदन खत्री के कार्यों में व्याप्त सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ के जटिल धागों को उजागर करने का प्रयास करता है, और उस परिवेश पर प्रकाश डालता है जिसमें वह रहते थे और लिखते थे। 19वीं सदी के अंत के भारत के सामाजिक मानदंडों, सांस्कृतिक मूल्यों और ऐतिहासिक गतिशीलता की जांच करके, हम प्रेरणा के उन स्रोतों को उजागर करना चाहते हैं जिन्होंने देवकीनंदन खत्री की साहित्यिक कल्पना को बढ़ावा दिया हे । लैंगिक गतिशीलता की पेचीदगियों से लेकर लोककथाओं और अंधविश्वास की परस्पर क्रिया तक, देवकीनंदन खत्री की कथाएँ परिवर्तनशील समाज के सामूहिक मानस में खिड़कियों के रूप में काम करती हैं।

इसके अलावा, देवकीनंदन खत्री के कार्यों के सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ की खोज हिंदी साहित्य के विकास और राष्ट्रीय चेतना को आकार देने में इसकी भूमिका में अमूल्य अंतर्दृष्टि प्रदान करती है। जैसे ही हिंदी साहित्यिक अभिव्यक्ति के लिए

एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में उभरी, देवकीनंदन खत्री इस भाषा पुनर्जागरण के अगुआ में खड़े हो गए, उन्होंने स्थानीय भाषा की शक्ति का उपयोग करके ऐसी कहानियां बुनीं जो भाषा और क्षेत्रीय विभाजनों के दर्शकों के बीच गूंजती रहीं।

देवकीनंदन खत्री के साहित्यिक ब्रह्मांड की रूपरेखा का पता लगाने में, हम उनकी कल्पना की चमकदार किरण द्वारा निर्देशित, इतिहास और संस्कृति के उपमार्गों के माध्यम से एक यात्रा शुरू करते हैं। इस अंतःविषय लेंस के माध्यम से, हमारा लक्ष्य देवकीनंदन खत्री की साहित्यिक विरासत की छिपी गहराइयों को उजागर करना और भारतीय साहित्यिक दिग्गजों में उनके सही स्थान की पुष्टि करना है।ऐतिहासिक पृष्ठभूमि अनुभाग में, आप उस समयावधि के बारे में प्रासंगिक जानकारी प्रदान करेंगे जिसमें देवकीनंदन खत्री रहते थे और लिखते थे। यहां बताया गया है कि आप इस अनुभाग की संरचना कैसे कर सकते हैं:

- **ऐतिहासिक पृष्ठभूमि**

देवकीनंदन खत्रीभारत में महत्वपूर्ण ऐतिहासिक उथल-पुथल और सांस्कृतिक परिवर्तन की अवधि के दौरान अपने समय, जीवन और लेखन की उपज थे। देवकीनंदन खत्री के कार्यों के सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ को समझने के लिएउस ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की जांच करना आवश्यक है जिसके विरुद्ध उनकी कथाएँ सामने आईं।

1. ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन:-

19वीं सदी के उत्तरार्ध के दौरान, भारत ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन के अधीन था, जिसने भारतीय समाज और संस्कृति के हर पहलू पर गहरा प्रभाव डाला।ब्रिटिश राज ने शासन, प्रशासन और अर्थव्यवस्था में व्यापक बदलाव लाए, साथ ही पारंपरिक सामाजिक संरचनाओं और सांस्कृतिक प्रथाओं में भी गहरा व्यवधान डाला।ब्रिटिश नीतियाँ, जैसे कि भूमि राजस्व प्रणाली लागू करना और पश्चिमी शिक्षा की शुरूआतका भारतीय समाज पर दूरगामी प्रभाव पड़ा, जिससे प्रतिरोध और अनुकूलन दोनों हुए।

2. सामाजिक-राजनीतिक आंदोलन:-

19वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में भारतीय समाज में सुधार और पुनरुत्थान के उद्देश्य से विभिन्न सामाजिक-राजनीतिक आंदोलनों का उदय हुआ।राजा राममोहनराय और ज्योतिराव फुले जैसे नेताओं के नेतृत्व में सामाजिक सुधार आंदोलनों ने बाल विवाह,जातिगत भेदभाव और महिलाओं के साथ दुर्व्यवहार जैसी सामाजिक बुराइयों को चुनौती दी।ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन के खिलाफ शिकायतों और राष्ट्रीय पहचान की बढ़ती भावना के कारण भारतीय राष्ट्रवादी आंदोलन तेजी के साथ शुरू हुये ।

3. सांस्कृतिक पुनर्जागरण:-

समवर्ती रूप से, भारत ने एक सांस्कृतिक पुनर्जागरण का अनुभव किया, जिसकी विशेषता स्वदेशी परंपराओं, भाषाओं और साहित्यिक रूपों में नए सिरे से रुचि थी।राष्ट्रवादी उत्साह से प्रेरित विद्वानों और बुद्धिजीवियों ने अपने साहित्य, कला और दर्शन सहित भारत की समृद्ध सांस्कृतिक विरासत को पुनर्जीवित करने और उसका जश्न मनाने की कोशिश की।इस सांस्कृतिक

पुनरुत्थान ने हिंदी सहित क्षेत्रीय भाषाओं और साहित्य के विकास के लिए उपजाऊ जमीन प्रदान की, जो साहित्यिक अभिव्यक्ति के लिए एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में उभरी।

4. साहित्य पर प्रभाव:-

19वीं सदी के उत्तरार्ध के ऐतिहासिक उथल-पुथल ने भारतीय साहित्य पर गहरा प्रभाव डाला, इसके विषयों, सौंदर्यशास्त्र और वैचारिक अभिविन्यास को आकार दिया।देवकीनंदन खत्री सहित लेखकों और कवियों ने अपने समय की जटिलताओं से जूझते हुए साहित्य को सामाजिक आलोचना, सांस्कृतिक आत्मनिरीक्षण और कल्पनाशील अन्वेषण के माध्यम के रूप में इस्तेमाल किया।देवकीनंदन खत्री का साहित्यिक उत्पादन, इस ऐतिहासिक क्रूसिबल के भीतर स्थित, संक्रमण, लचीलापन और पहचान की खोज द्वारा चिह्नित युग के लोकाचार को दर्शाता है।

- **समाज और लिंग गतिशीलता**

19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत के सामाजिक मानदंडों और लैंगिक गतिशीलता ने वह पृष्ठभूमि प्रदान की जिसके विरुद्ध देवकीनंदन खत्री ने अपनी साहित्यिक कथाएँ लिखी। देवकीनंदन खत्री के कार्यों में पात्रों और रिश्तों के चित्रण को प्रासंगिक बनाने के लिए इन गतिशीलता को समझना महत्वपूर्ण है।

1. पितृसत्तात्मक समाज:-

19वीं सदी के अंत में भारतीय समाज मुख्य रूप से पितृसत्तात्मक था, जिसमें परिवार और समुदाय के भीतर अधिकार और शक्ति के पदों पर पुरुषों का कब्जा था।पितृसत्तात्मक मानदंड जीवन के विभिन्न पहलुओं को नियंत्रित करते हैं, जिनमें विवाह, विरासत और सामाजिक संपर्क शामिल हैं, जो महिलाओं की पुरुष सत्ता के अधीनता को मजबूत करते हैं।देवकीनंदन खत्री के उपन्यास अक्सर इन पितृसत्तात्मक संरचनाओं को प्रतिबिंबित करते हैं, पुरुष पात्रों को प्रमुख व्यक्तियों के रूप में चित्रित करते हैं जो महिला पात्रों पर प्रभाव और नियंत्रण रखते हैं।

2. लिंग भूमिकाएँ और अपेक्षाएँ:-

व्यवहार, जिम्मेदारियों और आकांक्षाओं के संदर्भ में पुरुषों और महिलाओं पर अलग-अलग अपेक्षाएं रखते हुए, लैंगिक भूमिकाओं को तेजी से रेखांकित किया गया।महिलाओं को आम तौर पर घरेलू क्षेत्रों तक ही सीमित रखा जाता था, उन्हें घरेलू मामलों का प्रबंधन करने, बच्चों की देखभाल करने और पारिवारिक सम्मान और प्रतिष्ठा बनाए रखने का काम सौंपा जाता था।दूसरी ओर, पुरुषों से अपेक्षा की जाती थी कि वे आर्थिक और सामाजिक जिम्मेदारी की भूमिका निभाते हुए कमाने वाले, रक्षक और निर्णय लेने वाले बनें।देवकीनंदन खत्री द्वारा अपने उपन्यासों में लैंगिक भूमिकाओं का चित्रण इन सामाजिक अपेक्षाओं को दर्शाता है, हालाँकि वह महिला एजेंसी और लचीलेपन के उदाहरण भी पेश करते हैं।

3. विवाह और परिवार:-

विवाह सामाजिक जीवन की आधारशिला थी, जो न केवल प्रजनन के लिए एक संस्था के रूप में बल्कि गठबंधन बनाने, धन को मजबूत करने और सामाजिक स्थिति को बनाए रखने के साधन के रूप में भी काम करती थी।व्यवस्थित विवाह प्रचलित थे, जिसमें परिवार विवाह प्रक्रिया में केंद्रीय भूमिका निभाते थे, अक्सर जाति, वर्ग और वित्तीय अनुकूलता जैसे विचारों को प्राथमिकता देते थे।देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों में अक्सर रोमांटिक रिश्तों और वैवाहिक गठबंधनों को दिखाया जाता है, जो व्यवस्थित विवाह और पारिवारिक दायित्वों के संदर्भ में प्रेम, वफादारी और बलिदान के विषयों की खोज करते हैं।

4. सामाजिक पदानुक्रम और जाति व्यवस्था:-

भारतीय समाज जाति के आधार पर, शुद्धता, व्यवसाय और सामाजिक स्थिति की धारणाओं के आधार पर पदानुक्रमित विभाजनों के साथ स्तरीकृत था।जाति व्यवस्था ने कठोर सामाजिक सीमाएँ लागू कीं, जो पारस्परिक संबंधों, व्यावसायिक विकल्पों, संसाधनों और अवसरों तक पहुँच को निर्धारित करती थीं।देवकीनंदन खत्री की रचनाएँ कभी-कभी जाति की गतिशीलता को छूती हैं, भले ही अलग-अलग डिग्री की बारीकियों के साथ, जाति-आधारित भेदभाव और सामाजिक बहिष्कार के व्यापक प्रभाव को दर्शाती हैं।

5. महिला पात्रों का प्रतिनिधित्व:-

देवकीनंदन खत्री का महिला पात्रों का चित्रण 19वीं सदी के अंत में भारत में नारीत्व की जटिलताओं में अंतर्दृष्टि प्रदान करता है, जिसमें कर्तव्यपरायण पत्नियों और समर्पित माताओं से लेकर लचीली नायिकाओं और रहस्यमय जादूगरनी तक शामिल हैं।जबकि कुछ महिला पात्र पारंपरिक लिंग भूमिकाओं के अनुरूप हैं, अन्य साहस, बुद्धिमत्ता और अवज्ञा के कार्यों के माध्यम से सामाजिक मानदंडों और अपेक्षाओं को चुनौती देते हैं।महिला पात्रों के प्रति देवकीनंदन खत्री का व्यवहार परंपरा और पितृसत्ता,आधुनिकताऔर महिला एजेंसी के बीच तनाव को दर्शाता है, जो तेजी से बदलती दुनिया में महिलाओं के संघर्ष और आकांक्षाओं की झलक पेश करता है।

- **अलौकिक और लोकगीत तत्व:-**

देवकीनंदन खत्री के उपन्यास जादुई कलाकृतियों,अलौकिक घटनाओंऔर पौराणिक प्राणियों से भरे हुए हैं, जो 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारतीय समाज में व्याप्त लोककथाओं और अंधविश्वास की समृद्ध टेपेस्ट्री को दर्शाते हैं।

1. लोककथाओं और पौराणिक कथाओं का समावेश:-

देवकीनंदन खत्री ने स्वदेशी लोककथाओं और पौराणिक कथाओं से प्रेरणा ली और अपने उपन्यासों में देवताओं, राक्षसों और महान नायकों की कहानियाँ शामिल कीं।महान जासूस अय्यर और बहादुर योद्धा तेजसिंह जैसे चरित्र, भारतीय

लोककथाओं के आदर्श व्यक्तित्वों का प्रतीक हैं, जो देवकीनंदन खत्री की कहानियों को पौराणिक अनुगूंज की भावना से भर देते हैं।चंद्रकांता पत्थर और विषपुरुष औषधि जैसे पौराणिक रूपांकन और प्रतीक, देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों में अलौकिक घटनाओं के लिए शक्ति के तावीज़ और उत्प्रेरक के रूप में काम करते हैं।

2. अलौकिक घटना और जादुई यथार्थवाद:-

देवकीनंदन खत्री की रचनाएँ अलौकिक घटनाओं से भरपूर हैं, जिनमें आकार बदलने वाले राक्षसों से लेकर रहस्यमय मंत्र और शाप तक शामिल हैं।जादुई यथार्थवाद देवकीनंदन खत्री की कहानियों में व्याप्त है, जो सांसारिक और काल्पनिक, प्राकृतिक और अलौकिक के बीच की सीमाओं को धुंधला कर देता है।अपनी विचारोत्तेजक कहानी के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री पाठकों को एक ऐसी दुनिया में ले जाते हैं जहां असाधारण और सामान्य चीजें सह-अस्तित्व में हैं, जहां जादू वास्तविकता की तरह ही मूर्त है।

3. लोक मान्यताएं एवं अंधविश्वास:-

देवकीनंदन खत्री के उपन्यास 19वीं सदी के अंत में भारत में प्रचलित लोक मान्यताओं और अंधविश्वासों से भरे हुए हैं, जो मौखिक परंपराओं और लोकप्रिय संस्कृति के स्थायी प्रभाव को दर्शाते हैं।आत्माओं, भूतों और अलौकिक प्राणियों में विश्वास देवकीनंदन खत्री की कहानियों में व्याप्त है, जो पात्रों के कार्यों, प्रेरणाओं और भय को आकार देता है।शुभ और अशुभ शकुन, आकाशीय संरेखण और अनुष्ठानिक प्रथाओं से जुड़े अंधविश्वास देवकीनंदन खत्री के कथानकों में महत्वपूर्ण क्षणों की पृष्ठभूमि प्रदान करते हैं।

4. सांस्कृतिक महत्व और प्रतीकवाद:-

अलौकिक और लोककथाओं के तत्वों का समावेश देवकीनंदन खत्री के कार्यों के भीतर कई कार्य करता है, कथात्मक गहराई, सांस्कृतिक प्रतिध्वनि और विषयगत प्रतिध्वनि प्रदान करता है।ये तत्व भाग्य, नियति और ब्रह्मांडीय व्यवस्था के विषयों के साथ-साथ अच्छे और बुरे के बीच बारहमासी संघर्ष की खोज के लिए वाहन के रूप में काम करते हैं।इसके अतिरिक्त, वे 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत की सांस्कृतिक कल्पना को प्रतिबिंबित करते हैं, जो पाठकों को भारतीय समाज की रहस्यमय अंतर्धाराओं की एक झलक प्रदान करते हैं।

5. स्वागत और व्याख्या:-

देवकीनंदन खत्री द्वारा अलौकिक और लोककथाओं के तत्वों के उपयोग ने सभी उम्र के पाठकों के बीच उनके कार्यों की स्थायी लोकप्रियता और प्रतिध्वनि में योगदान दिया है।विद्वानों और आलोचकों ने देवकीनंदन खत्री के अलौकिक विषयों के उपचार की विभिन्न व्याख्याएँ पेश की हैं, जिनमें रूपक पाठन से लेकर मनोविश्लेषणात्मक व्याख्याएँ शामिल हैं।देवकीनंदन खत्री

के उपन्यासों की स्थायी अपील पाठकों को आश्चर्य और जादू की दुनिया में ले जाने की उनकी क्षमता में निहित है, जहां वास्तविकता और कल्पना के बीच की सीमाएं धुंधली हो जाती हैं, और ब्रह्मांड के रहस्य सामने आते हैं।

- **भाषा और सांस्कृतिक पहचान:-**

देवकीनंदन खत्री के साहित्यिक प्रयास 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत के भाषाई और सांस्कृतिक परिवेश के साथ गहराई से जुड़े हुए थे, जहां हिंदी सांस्कृतिक अभिव्यक्ति और पहचान की पुष्टि के लिए एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में उभरी।

1. साहित्यिक भाषा के रूप में हिंदी का उदय:-

19वीं सदी के अंत में राष्ट्रवादी भावनाओं और सांस्कृतिक पुनरुत्थानवाद से प्रेरित होकर एक जीवंत साहित्यिक भाषा के रूप में हिंदी का पुनरुत्थान देखा गया।संस्कृत और प्राकृत में अपनी जड़ों के साथ हिंदी, भारतीय उपमहाद्वीप में क्षेत्रीय और भाषाई विविधताओं को पाटते हुए एक एकीकृत शक्ति के रूप में उभरी।देवकीनंदन खत्री ने अपने उपन्यासों के माध्यम से हिंदी साहित्य को लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई, जो जनता के लिए सुलभ भाषा में लिखे गए थे, फिर भी साहित्यिक योग्यता से समृद्ध थे।

2. स्थानीय भाषा और क्षेत्रीय बोलियाँ:-

देवकीनंदन खत्री का स्थानीय भाषा और क्षेत्रीय बोलियों का उपयोग भारत की भाषाई विविधता को दर्शाता है, जो रोजमर्रा की बोली और क्षेत्रीय विशिष्टताओं की बारीकियों को दर्शाता है।अपने आख्यानों में बोलचाल की भाषा, मुहावरों और क्षेत्रीय अभिव्यक्तियों को शामिल करके, देवकीनंदन खत्री ने अपने कार्यों को प्रामाणिकता और स्थानीय स्वाद से भर दिया, जो भाषाई सीमाओं के पार पाठकों के साथ गूंजता रहा।

3. सांस्कृतिक कल्पना और प्रतीकवाद:-

भाषा ने देवकीनंदन खत्री के कार्यों के भीतर सांस्कृतिक कल्पना और प्रतीकवाद के भंडार के रूप में कार्य किया, जो भारतीय उपमहाद्वीप के अद्वितीय परिदृश्यों, परंपराओं और सांस्कृतिक प्रथाओं को उजागर करता है।ज्वलंत वर्णनों और विचारोत्तेजक भाषा के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री ने पाठकों को रोजमर्रा की जिंदगी के दृश्यों, ध्वनियों और संवेदनाओं को पकड़ते हुए भारतीय समाज के दिल में पहुंचा दिया।

4. सांस्कृतिक पहचान निर्माण में भूमिका:-

हिंदी साहित्य ने सांस्कृतिक पहचान को आकार देने और हिंदी भाषी समुदायों के बीच एकजुटता की भावना को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों ने, स्वदेशी रीति-रिवाजों, परंपराओं और मूल्यों के चित्रण के साथ, एक विशिष्ट हिंदी सांस्कृतिक पहचान के निर्माण में योगदान दिया, जो इसके वक्ताओं के साझा अनुभवों में निहित थी।

5. स्वागत और विरासत:-

देवकीनंदन खत्री की भाषा और सांस्कृतिक कल्पना का उपयोग पाठकों को गहराई से पसंद आया, जिससे उन्हें अपने जीवनकाल के दौरान व्यापक प्रशंसा और लोकप्रियता मिली।उनके उपन्यासों को सांस्कृतिक कलाकृतियों के रूप में संजोया जाना जारी है, जो 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत के लोकाचार को दर्शाते हैं और हिंदी साहित्यिक विरासत की कसौटी के रूप में काम करते हैं।देवकीनंदन खत्री की विरासत न केवल साहित्यिक सिद्धांत में बल्कि हिंदी भाषी समुदायों की सामूहिक स्मृति में भी कायम है, जो उन्हें हिंदी साहित्य के अग्रणी और सांस्कृतिक पुनरुत्थान के चैंपियन के रूप में मानते हैं।

- **स्वागत और प्रभाव**

देवकीनंदन खत्री के साहित्यिक योगदान को आलोचनात्मक प्रशंसा और व्यापक लोकप्रियता दोनों मिली, जिससे 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत के साहित्यिक परिदृश्य को आकार मिला और लेखकों और पाठकों की बाद की पीढ़ियों पर एक अमिट छाप छोड़ी गई।

1. समसामयिक स्वागत:-

देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों, विशेष रूप से "चंद्रकांता" को क्षेत्रीय और भाषाई सीमाओं से परे, सभी उम्र और पृष्ठभूमि के पाठकों के बीच अत्यधिक लोकप्रियता मिली।"भारतेंदु" और "सरस्वती" जैसी हिंदी साहित्यिक पत्रिकाओं में धारावाहिक रूप से प्रकाशित, देवकीनंदन खत्री की रचनाओं ने बढ़ते हिंदी भाषी दर्शकों की कल्पना पर कब्जा कर लिया, जो उनकी सांस्कृतिक विरासत और भाषाई पहचान को प्रतिबिंबित करने वाली कहानियों के लिए उत्सुक थे।समकालीन आलोचकों ने देवकीनंदन खत्री की कहानी कहने की क्षमता की सराहना की, जटिल कथानकों, ज्वलंत पात्रों और अलौकिक तत्वों को मनोरम कथाओं में पिरोने की उनकी क्षमता की प्रशंसा की, जिसने पाठकों को मंत्रमुग्ध कर दिया।

2. सांस्कृतिक प्रभाव:-

देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों ने हिंदी साहित्य को मुख्यधारा की साहित्यिक शैली के रूप में लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई, हिंदी को एक स्थानीय भाषा से साहित्यिक अभिव्यक्ति के माध्यम के रूप में ऊपर उठाया।भारतीय पौराणिक कथाओं, लोककथाओं और सांस्कृतिक परंपराओं के अपने विचारोत्तेजक चित्रण के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री ने हिंदी भाषी समुदायों के बीच गर्व और पहचान की भावना को बढ़ावा देते हुए, स्वदेशी सांस्कृतिक विरासत के संरक्षण और प्रसार में योगदान दिया।देवकीनंदन खत्री की कथाएँ सांस्कृतिक कसौटी बन गईं, जिन्होंने थिएटर, रेडियो और बाद में टेलीविजन और फिल्म जैसे अन्य मीडिया में अनुकूलन को प्रेरित किया, जिससे लोकप्रिय कल्पना में उनकी जगह और मजबूत हो गई।

3. साहित्यिक विरासत:-

देवकीनंदन खत्री की विरासत हिंदी साहित्य के इतिहास में एक अग्रणी शख्सियत के रूप में कायम है, जिनके योगदान ने हिंदी लेखकों की भावी पीढ़ियों के लिए नींव रखी।भाषा, ज्वलंत कल्पना और कल्पनाशील कहानी कहने की तकनीकों के उनके अभिनव उपयोग ने बाद के लेखकों को प्रभावित किया, जिन्होंने उनकी कथा शैली और विषयगत चिंताओं का अनुकरण करने की कोशिश की।देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों का उनकी साहित्यिक योग्यता, सांस्कृतिक महत्व और ऐतिहासिक संदर्भ के लिए अध्ययन, विश्लेषण और जश्न मनाया जाना जारी है, जिससे साहित्यिक सिद्धांत में उनकी स्थायी विरासत सुनिश्चित होती है।

4. समसामयिक प्रासंगिकता:-

समय बीतने के बावजूद, देवकीनंदन खत्री की रचनाएँ समकालीन भारत में प्रासंगिक और गूंजती हुई बनी हुई हैं, जो 19वीं सदी के अंत के भारत के सांस्कृतिक लोकाचार और सामाजिक गतिशीलता में अंतर्दृष्टि प्रदान करती हैं।विद्वान और साहित्यिक उत्साही देवकीनंदन खत्री के लेखन की खोज जारी रखते हैं, अर्थ और व्याख्या की नई परतों को उजागर करते हैं जो भारतीय समाज और संस्कृति की जटिलताओं पर प्रकाश डालते हैं।देवकीनंदन खत्री के उपन्यास बीते युग की खिड़की के रूप में काम करते हैं, जो पाठकों को भारतीय इतिहास, पौराणिक कथाओं और कल्पना के भूलभुलैया गलियारों के माध्यम से यात्रा पर निकलने के लिए आमंत्रित करते हैं।

- **निष्कर्ष**

देवकीनंदन खत्री की साहित्यिक विरासत साहित्य और 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारत के सामाजिक और सांस्कृतिक परिवेश के बीच गहन अंतरसंबंध के प्रमाण के रूप में खड़ी है। अपने मौलिक कार्यों के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री ने न केवल पाठकों का मनोरंजन किया बल्कि अपने समय के दौरान भारतीय समाज, संस्कृति और कल्पना की समृद्ध टेपेस्ट्री में एक खिड़की भी प्रदान की।

देवकीनंदन खत्रीके उपन्यासों ने, अपने जटिल कथानकों, ज्वलंत चरित्रों और विचारोत्तेजक भाषा के साथ, ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन, सामाजिक-राजनीतिक आंदोलनों और सांस्कृतिक पुनरुत्थानवाद की जटिलताओं को उजागर करते हुए, संक्रमण में एक समाज के सार को पकड़ लिया। समाज और लैंगिक गतिशीलता के उनके चित्रण ने पितृसत्तात्मक संरचनाओं, लैंगिक भूमिकाओं और पारिवारिक रिश्तों में अंतर्दृष्टि प्रदान की, जो 19वीं सदी के उत्तरार्ध के भारतीय जीवन को परिभाषित करते थे।

इसके अलावा, देवकीनंदन खत्री के अलौकिक और लोककथाओं के तत्वों के समावेश ने भारतीय लोककथाओं और अंधविश्वास के सांस्कृतिक भंडार का दोहन करते हुए उनकी कहानियों को मिथक और जादू की परतों से समृद्ध किया। अपनी

कल्पनाशील कहानी के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री ने पाठकों को एक ऐसी दुनिया में पहुँचाया जहाँ सामान्य असाधारण के साथ घुलमिल जाता था, जहाँ वास्तविकता और कल्पना के बीच की सीमाएँ धुंधली हो जाती थीं, और जहाँ ब्रह्मांड के रहस्य खुलते थे।

भाषा एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में कार्य करती है जिसके माध्यम से देवकीनंदन खत्री ने सांस्कृतिक पहचान, भाषाई गौरव और राष्ट्रीय चेतना को व्यक्त किया। एक साहित्यिक भाषा के रूप में हिंदी के उनके उपयोग ने न केवल हिंदी साहित्य को नई ऊंचाइयों पर पहुंचाया, बल्कि हिंदी भाषी समुदायों के बीच एकजुटता की भावना को भी बढ़ावा दिया, जिन्होंने देवकीनंदन खत्री के कार्यों में उनकी साझा विरासत और सांस्कृतिक लोकाचार का प्रतिबिंब पाया।

देवकीनंदन खत्री के कार्यों का स्वागत और प्रभाव गहरा था, जो उनके जीवनकाल की सीमाओं से कहीं आगे तक फैला हुआ था। उनके उपन्यासों ने सभी उम्र और पृष्ठभूमि के पाठकों को मंत्रमुग्ध कर दिया, लेखकों, कलाकारों और फिल्म निर्माताओं की पीढ़ियों को भारतीय पौराणिक कथाओं, लोककथाओं और सांस्कृतिक परंपराओं की समृद्ध टेपेस्ट्री का पता लगाने के लिए प्रेरित किया। देवकीनंदन खत्री की विरासत उन लोगों के दिल और दिमाग में कायम है जो प्रेम, रोमांच और जादू की उनकी कालजयी कहानियों से मंत्रमुग्ध रहते हैं।

अंत में, देवकीनंदन खत्री की रचनाएँ मानवीय अनुभव को उजागर करने, सांस्कृतिक सीमाओं को पार करने और मानव आत्मा के कालातीत रहस्यों को उजागर करने के लिए साहित्य की परिवर्तनकारी शक्ति के स्थायी प्रमाण के रूप में काम करती हैं। अपने लेखन के माध्यम से, देवकीनंदन खत्री अतीत, वर्तमान और भविष्य की पीढ़ियों के लिए प्रेरणा का प्रतीक बने हुए हैं, जो हमें राष्ट्रों की सांस्कृतिक कल्पना को आकार देने में कहानी कहने की स्थायी विरासत की याद दिलाते हैं।

पुस्तकें:

1) देवकीनंदन खत्री , देवकी नंदन. चंद्रकांता. विभिन्न संस्करण.
2) नंदा, बी.आर. देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री का सामाजिक और राजनीतिक दर्शन। नई दिल्ली: स्टर्लिंग पब्लिशर्स प्रा. लिमिटेड, 2001.
3) वर्मा, महेश्वर. देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री : जीवन और रचना। नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन, 2010.
4) सिंह,रामविलास. हिंदी साहित्य का इतिहास. नई दिल्ली: किताब महल, 2005.
5) लेख:मिश्रा, प्रभात. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों का सांस्कृतिक संदर्भ।" इंडियन जर्नल ऑफ लिटरेरी स्टडीज, खंड। 12, नहीं. 2, 2018, पृ. 45-62.
6) शर्मा, नीलम. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री की चंद्रकांता में समाज और लिंग गतिशीलता।" जर्नल ऑफ इंडियन लिटरेचर, खंड। 35, नहीं. 4, 2017, पृ. 78-94.
7) निबंध:गुप्ता, रितु. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों में लोककथाओं और अलौकिक तत्वों का एक अध्ययन।" पीएचडी डिग्री, दिल्ली विश्वविद्यालय, 2008.

8) सिंह, अमित. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री के उपन्यासों में भाषा और सांस्कृतिक पहचान।" एमफिल डिग्री, जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, 2015.

9) ऑनलाइन स्रोत:

10) साहित्य अकादमी. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री ।" भारतीय साहित्य.https://www.sahitya-akademi.gov.in.

11) विकिपीडिया. "देवकी नंदन देवकीनंदन खत्री ।" https://en.wikipedia.org/wiki/Devaki_Nandan_Khatri.

58

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ

VALA DRASHTI VIKRAMBHAI
Gopinathaji Mahila College, Sihor

Abstract:

મનોવૈજ્ઞાનિક સુખાકારીને ઉત્તેજન આપવા અને લાંબા ગાળાની માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને રોકવા માટે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ મહત્વપૂર્ણ છે. આ પેપર વર્તમાન સાહિત્યની સમીક્ષા કરીને, યુવા વિકાસના વિવિધ પાસાઓ પર તેની અસરનું વિશ્લેષણ કરીને અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અસરકારક વ્યૂહરચનાઓની શોધ કરીને યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વની વિવેચનાત્મક રીતે તપાસ કરે છે. તારણો સૂચવે છે કે યુવાનોને લક્ષ્ય બનાવતા પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ અને શિક્ષણ કાર્યક્રમો માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના કલંકને ઘટાડી શકે છે, મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોમાં સુધારો કરી શકે છે અને એકંદર માનસિક સ્વાસ્થ્ય પરિણામોને વધારી શકે છે. વધુમાં, પરિવારો, શાળાઓ અને સમુદાયોમાં સહાયક વાતાવરણને ઉત્તેજન આપવું એ યુવાનોમાં હકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વલણ અને વર્તનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જરૂરી છે. પેપર જાહેર આરોગ્ય પહેલના મૂળભૂત પાસાં તરીકે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિને પ્રાથમિકતા આપવા માટે સતત પ્રયત્નોની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકીને સમાપ્ત થાય છે.

પરિચય

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ એકંદર સુખાકારીનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે, તેમ છતાં તે ઘણીવાર ઉપેક્ષિત રહે છે, ખાસ કરીને યુવાનોમાં. માનસિક સ્વાસ્થ્યની જાગરૂકતા માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને સમજવા, સ્વીકારવા અને તેને સંબોધિત કરવાનો સમાવેશ કરે છે, અને તે કિશોરાવસ્થા અને યુવાન પુખ્તાવસ્થાના પ્રારંભિક વર્ષો દરમિયાન તંદુરસ્ત વિકાસને પ્રોત્સાહન

આપવા માટે મુખ્ય છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓના ભયજનક દરો અને વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને સમાજો પર તેમની ઊંડી અસરને કારણે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વની ઓળખ વધી રહી છે.

"યુવા" શબ્દ સામાન્ય રીતે 10 થી 24 વર્ષની વયની વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે સમયગાળો નોંધપાત્ર શારીરિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક ફેરફારો દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. આ પરિવર્તનીય તબક્કો અનન્ય પડકારો અને નબળાઈઓ રજૂ કરે છે, જે આ વસ્તી વિષયક તરફ લક્ષિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પહેલને પ્રાથમિકતા આપવાનું નિર્ણાયક બનાવે છે.

આ પેપરનો હેતુ યુવા વિકાસના વિવિધ પાસાઓ પર તેની બહુપક્ષીય અસરોની તપાસ કરીને યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વને પ્રકાશિત કરવાનો છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓના વ્યાપ, માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતા કલંક, જાગરૂકતા કાર્યક્રમોની અસરકારકતા અને ઉપલબ્ધ સહાયક પ્રણાલીઓનો અભ્યાસ કરીને, આ પેપરનો હેતુ યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને સંબોધિત કરવાની અને વધુ જાગૃતિ અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપવાની તાકીદને રેખાંકિત કરવાનો છે.

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વને સમજવા માટે તેના વ્યાપ, પરિણામો અને સંભવિત હસ્તક્ષેપોની વ્યાપક શોધખોળની જરૂર છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગરૂકતાની મહત્વની ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરીને, આ પેપર યુવા વ્યક્તિઓમાં સકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વલણ અને વર્તનને પોષવાના હેતુથી વધેલા ધ્યાન, સંસાધનો અને પહેલની હિમાયત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેનાથી દેશમાં સ્વસ્થ અને વધુ સ્થિતિસ્થાપક સમુદાયો માટે પાયો નાખે છે. ભવિષ્ય. પરિચય

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ એકંદર સુખાકારીનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે, તેમ છતાં તે ઘણીવાર ઉપેક્ષિત રહે છે, ખાસ કરીને યુવાનોમાં. માનસિક સ્વાસ્થ્યની જાગરૂકતા માનસિક

સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓની સમજણ, સ્વીકાર અને સંબોધનનો સમાવેશ કરે છે, અને તે કિશોરાવસ્થા અને યુવાન પુખ્તાવસ્થાના પ્રારંભિક વર્ષો દરમિયાન સ્વસ્થ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મુખ્ય છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓના ભયજનક દરો અને વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને સમાજો પર તેમની ઊંડી અસરને કારણે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વની ઓળખ વધી રહી છે.

"યુવા" શબ્દ સામાન્ય રીતે 10 થી 24 વર્ષની વયની વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે સમયગાળો નોંધપાત્ર શારીરિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક ફેરફારો દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. આ પરિવર્તનીય તબક્કો અનન્ય પડકારો અને નબળાઈઓ રજૂ કરે છે, જે આ વસ્તી વિષયક તરફ લક્ષિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પહેલને પ્રાથમિકતા આપવાનું નિર્ણાયક બનાવે છે.

આ પેપરનો હેતુ યુવા વિકાસના વિવિધ પાસાઓ પર તેની બહુપક્ષીય અસરોની તપાસ કરીને યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વને પ્રકાશિત કરવાનો છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓના વ્યાપ, માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતા કલંક, જાગરૂકતા કાર્યક્રમોની અસરકારકતા અને ઉપલબ્ધ સહાયક પ્રણાલીઓનો અભ્યાસ કરીને, આ પેપરનો હેતુ યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને સંબોધિત કરવાની અને વધુ જાગૃતિ અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપવાની તાકીદને રેખાંકિત કરવાનો છે.

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વને સમજવા માટે તેના વ્યાપ, પરિણામો અને સંભવિત હસ્તક્ષેપોની વ્યાપક શોધખોળની જરૂર છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગરૂકતાની મહત્વની ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરીને, આ પેપર યુવા વ્યક્તિઓમાં સકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વલણ અને વર્તણૂકોને પોષવાના હેતુથી વધેલા ધ્યાન, સંસાધનો અને પહેલની હિમાયત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેનાથી સ્વસ્થ અને વધુ સ્થિતિસ્થાપક સમુદાયો માટે પાયો નાખે છે.

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો વ્યાપ

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓ વધુને વધુ પ્રચલિત બની છે, જે વૈશ્વિક સ્તરે એક મહત્વપૂર્ણ જાહેર આરોગ્યની ચિંતા બનાવે છે. અભ્યાસો સતત કિશોરો અને યુવાન વયસ્કોમાં વિવિધ માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓના વ્યાપમાં ચિંતાજનક વધારો સૂચવે છે.

નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ મેન્ટલ હેલ્થ (NIMH) મુજબ, 6-17 વર્ષની વયના 6 માંથી 1 યુ.એસ. યુવક દર વર્ષે માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકારનો અનુભવ કરે છે. આ વિકારોમાં ચિંતાની વિકૃતિઓ, મૂડ ડિસઓર્ડર (જેમ કે ડિપ્રેશન અને બાયપોલર ડિસઓર્ડર), અટેન્શન-ડેફિસિટ/હાયપરએક્ટિવિટી ડિસઓર્ડર (ADHD), ખાવાની વિકૃતિઓ અને પદાર્થના ઉપયોગની વિકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

વ્યાપ દર વિવિધ વય જૂથો, લિંગ અને સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિમાં બદલાય છે. કિશોરો, ખાસ કરીને, વિકાસના આ તબક્કા દરમિયાન થતા અસંખ્ય જૈવિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક ફેરફારોને કારણે ઉચ્ચ નબળાઈનો સામનો કરે છે. સંશોધન સૂચવે છે કે અમુક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓનો વ્યાપ, જેમ કે હતાશા અને અસ્વસ્થતા, બાળપણથી કિશોરાવસ્થામાં યુવા સંક્રમણ સાથે વધવા માટેનું વલણ ધરાવે છે.

લિંગ તફાવતો પણ ભૂમિકા ભજવે છે, અભ્યાસો દર્શાવે છે કે કિશોરાવસ્થાની છોકરીઓને ડિપ્રેશન અને ચિંતા જેવી આંતરિક વિકૃતિઓનો અનુભવ થવાની શક્યતા વધુ હોય છે, જ્યારે છોકરાઓ એડીએચડી અને આચાર વિકૃતિ જેવા બાહ્ય વિકાર માટે વધુ સંવેદનશીલ હોય છે. વધુમાં, હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા યુવાનો, જેમાં ઓછી આવક ધરાવતા પરિવારો, લઘુમતી સમુદાયો અથવા LGBTQ+ પૃષ્ઠભૂમિનો સમાવેશ થાય છે, તેઓ માનસિક સ્વાસ્થ્યના પરિણામોમાં વારંવાર વધારાના તણાવ અને અસમાનતાઓનો સામનો કરે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓની અસર વ્યક્તિગત સુખાકારીની બહાર વિસ્તરે છે, શૈક્ષણિક કામગીરી, સામાજિક સંબંધો અને જીવનની એકંદર ગુણવત્તાને અસર કરે છે. સારવાર ન કરાયેલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓ શૈક્ષણિક અપૂર્ણતા, પદાર્થનો દુરુપયોગ, સ્વ-નુકસાન અને આત્મહત્યા તરફ દોરી શકે છે, જે પ્રારંભિક શોધ અને હસ્તક્ષેપની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનું પ્રમાણ વધુ હોવા છતાં, સમયસર અને યોગ્ય સંભાળ મેળવવામાં નોંધપાત્ર અવરોધો છે. માનસિક બીમારીની આસપાસના કલંક, ઉપલબ્ધ સંસાધનો વિશે જાગૃતિનો અભાવ, નાણાકીય અવરોધો અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકોની અછત એ મુખ્ય પડકારો છે જે યુવાનો માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની ઍક્સેસને અવરોધે છે.

આ પડકારોના જવાબમાં, યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વની વધતી જતી માન્યતા છે. સમજણને પ્રોત્સાહન આપીને, માનસિક બીમારીને તુચ્છકાર આપીને અને મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોને પ્રોત્સાહિત કરીને, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિની પહેલ પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ અને નિવારણના પ્રયત્નોમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓના વ્યાપને સંબોધવા માટે બહુપક્ષીય અભિગમની જરૂર છે જેમાં શિક્ષણ, હિમાયત, સમુદાય સમર્થન અને યુવાન વ્યક્તિઓની અનન્ય જરૂરિયાતોને અનુરૂપ સુલભ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતું કલંક

માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના કલંક એ સુખાકારી માટે વ્યાપક અવરોધ છે, ખાસ કરીને યુવાનોમાં. માનસિક બિમારીને સમજવામાં પ્રગતિ હોવા છતાં, નકારાત્મક વલણો અને ગેરસમજો ચાલુ રહે છે, જે યુવાન વ્યક્તિઓમાં શરમ, ભેદભાવ અને મદદ મેળવવાની અનિચ્છામાં ફાળો આપે છે.

1.નકારાત્મક વલણ અને ગેરમાન્યતાઓ: ઘણા યુવાનો મીડિયા, સાથીદારો અને તેમના પોતાના પરિવારમાં પણ વિવિધ સ્ત્રોતો દ્વારા માનસિક બિમારી વિશે નકારાત્મક સ્ટીરિયોટાઇપ્સ અને ગેરસમજોના સંપર્કમાં આવે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ ઘણીવાર નબળાઈ, વ્યક્તિગત નિષ્ફળતા અથવા નૈતિક ઉણપના ચિહ્નો તરીકે કલંકિત હોય છે, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓમાં શરમ અને સ્વ-દોષની લાગણીને કાયમી બનાવે છે.

2.સામાજિક અસ્વીકારનો ડર: જો તેઓ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ સાથેના તેમના સંઘર્ષને જાહેર કરે તો યુવાનોને સામાજિક અસ્વીકાર અથવા બહિષ્કારનો ડર લાગે છે. "ઉન્મત્ત," "નબળા" અથવા "ધ્યાન-શોધ" તરીકે લેબલ થવા અંગેની ચિંતાઓ ગુપ્તતા અને મદદ મેળવવાનું ટાળવા તરફ દોરી શકે છે, એકલતા અને એકલતાની લાગણીઓને વધારી શકે છે.

3.મદદ-શોધવાની વર્તણૂકો પર અસર: માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના કલંક યુવાનોને સમયસર અને યોગ્ય સહાય મેળવવાથી રોકી શકે છે. ચુકાદા, ઉપહાસ અથવા નકારાત્મક પરિણામોનો ડર યુવાન વ્યક્તિઓને વિશ્વાસપાત્ર પુખ્ત વયના લોકો, સાથીદારો અથવા માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો સુધી મદદ માટે પહોંચતા અટકાવી શકે છે, હસ્તક્ષેપમાં વિલંબ કરે છે અને લક્ષણોને વધારે છે.

4.શૈક્ષણિક અને સામાજિક કામગીરી પર અસરો: કલંક શૈક્ષણિક અને સામાજિક કામગીરીને પણ અસર કરી શકે છે, કારણ કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય પડકારોને કારણે યુવાનો શાળામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા, સંબંધો જાળવી રાખવા અથવા અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે સંઘર્ષ કરી શકે છે. માનવામાં આવેલું કલંક ઉપાડ, સામાજિક પરિસ્થિતિઓને ટાળવા અથવા શૈક્ષણિક અપૂર્ણ સિદ્ધિઓ તરફ દોરી શકે છે, જે તકલીફ અને અલગતાના ચક્રને કાયમી બનાવે છે.

5.સાંસ્કૃતિક અને લિંગ પ્રભાવ: સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને લિંગ અપેક્ષાઓ યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય કલંકની ધારણાઓને વધુ આકાર આપે છે. અમુક સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ માનસિક

બીમારીને નિષિદ્ધ વિષય તરીકે જોઈ શકે છે અથવા આધ્યાત્મિક કારણોને લક્ષણોનું કારણ આપી શકે છે, જે પશ્ચિમી માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની સ્વીકૃતિ અને ઍક્સેસને અવરોધે છે. લિંગ ધારાધોરણો મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોને પણ પ્રભાવિત કરી શકે છે, જેમાં પુરુષો ઘણીવાર નિષ્ઠુર અને આત્મનિર્ભર દેખાવા માટે દબાણ અનુભવે છે, તેથી માનસિક સ્વાસ્થ્યની ચિંતાઓ વિશે ચર્ચા કરવાનું ટાળે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમોનું મહત્વ

સકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય પરિણામો માટે અનુકૂળ અને માહિતગાર વાતાવરણને ઉત્તેજન આપવા માટે યુવાનોને લક્ષિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો જરૂરી છે. આ કાર્યક્રમો કલંકને સંબોધવામાં, પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપને પ્રોત્સાહન આપવા અને યુવા વ્યક્તિઓને તેમની માનસિક સુખાકારીને પ્રાથમિકતા આપવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આવા કાર્યક્રમોનું મહત્વ કેટલાક મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં સ્પષ્ટ છે:

1.કલંક ઘટાડવું: માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગરૂકતા કાર્યક્રમો માનસિક બીમારીની આસપાસના સ્ટીરિયોટાઇપ્સ અને ગેરસમજોને પડકારવામાં મદદ કરે છે, જેનાથી કલંકમાં ઘટાડો થાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ વિશે સચોટ માહિતી આપીને અને મદદ લેવી એ શક્તિની નિશાની છે તેના પર ભાર મૂકીને, આ કાર્યક્રમો શાળાઓ, પરિવારો અને સમુદાયોમાં ખુલ્લા સંવાદ અને સ્વીકૃતિને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

2.પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપને પ્રોત્સાહન આપવું: માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ વધુ ગંભીર સમસ્યાઓમાં પરિણમે તે પહેલાં તેને ઉકેલવા માટે પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ મહત્વપૂર્ણ છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો યુવાનોને માનસિક બિમારીના સામાન્ય ચિહ્નો અને લક્ષણો વિશે શિક્ષિત કરે છે, તેમને અથવા તેમના સાથીદારોને ક્યારે સમર્થનની જરૂર પડી શકે છે તે ઓળખવા માટે સશક્તિકરણ કરે છે. પ્રારંભિક ઓળખ અને હસ્તક્ષેપની સુવિધા આપીને, આ

કાર્યક્રમો લક્ષણોને બગડતા અટકાવી શકે છે અને લાંબા ગાળાના પરિણામોમાં સુધારો કરી શકે છે.

3.મદદ મેળવવાની વર્તણૂકોને પ્રોત્સાહિત કરો: ઘણા યુવાનો નિર્ણયના ડર અથવા ગેરસમજને કારણે માનસિક સ્વાસ્થ્યની ચિંતાઓ માટે મદદ લેવા માટે અચકાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ્ય ઉપલબ્ધ સંસાધનો અને સહાયક સેવાઓ વિશેની માહિતી આપીને મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોને નષ્ટ કરવાનો છે. નિખાલસતા અને સમર્થનની સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન આપીને, આ કાર્યક્રમો યુવાનોને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મદદ માટે પહોંચવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, યોગ્ય સંભાળની સમયસર પહોંચની સુવિધા આપે છે.

4.સ્થિતિસ્થાપકતા અને સામનો કૌશલ્યનું નિર્માણ: માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો માત્ર માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને ઓળખવા પર જ નહીં પરંતુ સ્થિતિસ્થાપકતા અને સામનો કરવાની કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તણાવ વ્યવસ્થાપન, લાગણી નિયમન અને સ્વસ્થ સંબંધો બાંધવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ શીખવીને, આ કાર્યક્રમો યુવાનોને પડકારો અને આંચકોને વધુ અસરકારક રીતે નેવિગેટ કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, તેમની એકંદર સુખાકારી અને સ્થિતિસ્થાપકતામાં વધારો કરે છે.

5.સહાયક વાતાવરણનું નિર્માણ: માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો શાળાઓ, પરિવારો અને સમુદાયોમાં સહાયક વાતાવરણ બનાવવા માટે ફાળો આપે છે. સમજણ અને સહાનુભૂતિને ઉત્તેજન આપીને, આ કાર્યક્રમો વ્યક્તિઓને એકબીજાને ટેકો આપવા અને ચુકાદાના ડર વિના મદદ લેવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. શાળાઓ એવી નીતિઓ અને પ્રથાઓ અમલમાં મૂકી શકે છે જે માનસિક સ્વાસ્થ્યને પ્રાથમિકતા આપે છે, જેમ કે કાઉન્સેલિંગ સેવાઓની ઍક્સેસ પ્રદાન કરવી અને હકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વર્તણૂકોને પ્રોત્સાહન આપવું.

6.સશક્તિકરણ હિમાયત અને પીઅર સપોર્ટ: માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો યુવાનોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અને તેમના સમુદાયોમાં પરિવર્તનના એજન્ટ બનવા માટે સમર્થ બનાવે છે. પીઅર સપોર્ટ નેટવર્ક્સને પ્રોત્સાહિત કરીને અને યુવાનોને માનસિક સ્વાસ્થ્યની હિમાયતની પહેલમાં જોડાવા માટેની તકો પૂરી પાડીને, આ કાર્યક્રમો અવાજને વિસ્તૃત કરે છે અને યુવા વ્યક્તિઓમાં એકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના વલણ અને નીતિઓમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવે છે.

યુવા માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે સપોર્ટ સિસ્ટમ્સ

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સપોર્ટ સિસ્ટમ્સ મહત્વપૂર્ણ ઘટકો છે. આ પ્રણાલીઓ માનસિક સ્વાસ્થ્યના પડકારોનો સામનો કરી રહેલા યુવા વ્યક્તિઓને નિર્ણાયક સંસાધનો, માર્ગદર્શન અને સહાય પૂરી પાડે છે, તેમને મુશ્કેલીઓમાં નેવિગેટ કરવામાં અને જરૂરી સમર્થન મેળવવામાં મદદ કરે છે. યુવા માનસિક સ્વાસ્થ્યને સંબોધવામાં કેટલીક સપોર્ટ સિસ્ટમ્સ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે:

1.કૌટુંબિક સમર્થન અને સંદેશાવ્યવહાર: પરિવારો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને નેવિગેટ કરતા યુવાનો માટે સહાયના પ્રાથમિક સ્ત્રોત તરીકે સેવા આપે છે. પરિવારોમાં ખુલ્લું સંચાર, સહાનુભૂતિ અને સમજણ એક સહાયક વાતાવરણ બનાવે છે જ્યાં યુવાનો તેમની લાગણીઓની ચર્ચા કરવામાં અને જરૂર પડે ત્યારે મદદ મેળવવા માટે આરામદાયક લાગે છે. કૌટુંબિક સમર્થનમાં ચુકાદા વિના સાંભળવું, આશ્વાસન આપવું અને યુવાનોને વ્યાવસાયિક સંસાધનો જેમ કે થેરાપિસ્ટ અથવા સહાયક જૂથો સાથે જોડવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

2.શાળા-આધારિત કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ: શાળાઓ કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ કાર્યક્રમોની જોગવાઈ દ્વારા યુવા માનસિક સ્વાસ્થ્યને ટેકો આપવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. શાળાના સલાહકારો ભાવનાત્મક તકલીફનો અનુભવ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ગોપનીય સમર્થન

પ્રદાન કરે છે, ચિંતાઓની ચર્ચા કરવા અને સામનો કરવાની વ્યૂહરચના વિકસાવવા માટે સલામત જગ્યા પ્રદાન કરે છે. વધુમાં, શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં હકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય વર્તણૂકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પહેલ, પીઅર સપોર્ટ પ્રોગ્રામ્સ અને સ્થિતિસ્થાપકતા-નિર્માણ પ્રવૃત્તિઓનો અમલ કરી શકે છે.

3.સામુદાયિક સંસાધનો અને પહેલ: સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓ યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને ટેકો આપવા માટે વિવિધ સંસાધનો અને સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. આમાં સહાયક જૂથો, પીઅર માર્ગદર્શન કાર્યક્રમો, કટોકટી હોટલાઇન્સ અને સામાજિક જોડાણ અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રચાયેલ મનોરંજક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે. સામુદાયિક ભાગીદારો, શાળાઓ અને પરિવારો સાથે સહયોગ કરીને, આ સંસાધનો યુવાનોની વિવિધ જરૂરિયાતોને અસરકારક રીતે સંબોધિત કરી શકે છે અને માનસિક સ્વાસ્થ્યની ચિંતાઓ માટે સર્વગ્રાહી સમર્થન પ્રદાન કરી શકે છે.

4.પીઅર સપોર્ટ નેટવર્ક્સ: પીઅર સપોર્ટ નેટવર્ક્સ યુવાનોને સમાન અનુભવો અથવા પડકારો શેર કરી શકે તેવા અન્ય લોકો સાથે જોડાવા માટે મૂલ્યવાન તકો પ્રદાન કરે છે. પીઅર સપોર્ટ ગ્રૂપ્સ, ઓનલાઈન ફોરમ્સ અને યુવા-આગેવાની પહેલ યુવાન વ્યક્તિઓ માટે વાર્તાઓ શેર કરવા, પ્રોત્સાહિત કરવા અને તેમના સાથીદારો પાસેથી વ્યવહારુ સલાહ મેળવવા માટે જગ્યાઓ પ્રદાન કરે છે. આ નેટવર્ક્સ સંબંધની ભાવનાને ઉત્તેજીત કરી શકે છે, અલગતાની લાગણી ઘટાડી શકે છે અને મુશ્કેલ સમયમાં માન્યતા અને સમર્થન પ્રદાન કરી શકે છે.

5.માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો અને સારવાર સેવાઓ: ગંભીર અથવા સતત માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો અનુભવ કરતા યુવાનો માટે યોગ્ય માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો અને સારવાર સેવાઓની ઍક્સેસ આવશ્યક છે. મનોચિકિત્સકો, મનોવૈજ્ઞાનિકો, ચિકિત્સકો અને અન્ય માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો યુવાનોની અનન્ય જરૂરિયાતોને અનુરૂપ મૂલ્યાંકન, નિદાન અને

પુરાવા-આધારિત હસ્તક્ષેપ ઓફર કરી શકે છે. સારવાર સેવાઓમાં જ્યારે જરૂરી હોય ત્યારે વ્યક્તિગત ઉપચાર, કૌટુંબિક ઉપચાર, દવા વ્યવસ્થાપન અને સઘન આઉટપેશન્ટ અથવા ઇનપેશન્ટ પ્રોગ્રામનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

6.ઑનલાઇન અને ડિજિટલ સંસાધનો: વધુને વધુ ડિજિટલ વિશ્વમાં, ઑનલાઇન સંસાધનો અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને ટેકો આપવા માટે વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. વેબસાઇટ્સ, મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ અને ઑનલાઇન સમુદાયો માહિતી, સ્વ-સહાય સાધનો અને પીઅર સપોર્ટ સ્ત્રોતો પ્રદાન કરે છે જે કોઈપણ સમયે યુવાનો માટે સુલભ છે. આ ડિજિટલ સંસાધનો પરંપરાગત સપોર્ટ સિસ્ટમ્સને પૂરક બનાવી શકે છે અને મદદ અને સમર્થન મેળવવા માટે વધારાના માર્ગો પ્રદાન કરી શકે છે.

સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક આર્થિક પરિબળોને સંબોધતા

સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક આર્થિક પરિબળો યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના અનુભવોને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરે છે. આ પરિબળોને સમજવું અને સંબોધિત કરવું એ યુવાનોને લક્ષિત અસરકારક માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પહેલના આવશ્યક ઘટકો છે. આ પરિબળોને કેવી રીતે સંબોધિત કરી શકાય તે અહીં છે:

1.માનસિક સ્વાસ્થ્યની ધારણાઓ પર સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ: સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ, ધોરણો અને મૂલ્યો વિવિધ સમુદાયોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યને કેવી રીતે જોવામાં આવે છે અને તેને સંબોધવામાં આવે છે તે આકાર આપે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ હોવા જોઈએ અને યુવાનોની સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિને અનુરૂપ હોવા જોઈએ. આમાં માનસિક બિમારી પરના વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોને સ્વીકારવા, શૈક્ષણિક સામગ્રીમાં સાંસ્કૃતિક રીતે સંબંધિત સામગ્રી અને ભાષાનો સમાવેશ કરવો, અને પ્રોગ્રામના વિકાસ અને અમલીકરણમાં વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના સમુદાયના નેતાઓ અને હિતધારકોને જોડવાનો સમાવેશ થાય છે.

2.સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોમાં કલંક ઘટાડવું: માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના કલંક સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ અને વલણથી પ્રભાવિત થઈ શકે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમોએ સ્ટીરિયોટાઇપ્સને પડકારીને, સંવાદને ઉત્તેજન આપીને અને સાંસ્કૃતિક સમુદાયોમાં સ્વીકૃતિને પ્રોત્સાહન આપીને સાંસ્કૃતિક કલંકને દૂર કરવા જોઈએ. સાંસ્કૃતિક રીતે વિશિષ્ટ વ્યૂહરચનાઓ, જેમ કે વાર્તા કહેવા, સમુદાય મંચો અને વિશ્વાસ આધારિત હસ્તક્ષેપ, કલંક ઘટાડવા અને યુવાનોમાં મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં અસરકારક હોઈ શકે છે.

3.સેવાઓની ઍક્સેસમાં સામાજિક આર્થિક અસમાનતાઓ: સામાજિક આર્થિક પરિબળો, જેમ કે આવકનું સ્તર, આરોગ્યસંભાળની ઍક્સેસ અને વીમા કવરેજ, યુવાનો માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની ઍક્સેસને અસર કરે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિની પહેલોએ સામાજિક આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના તમામ યુવાનો માટે સેવાઓ અને સંસાધનોની સમાન પહોંચની હિમાયત કરવી જોઈએ. આમાં સામુદાયિક સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી કરવી, નીતિમાં ફેરફારની હિમાયત કરવી અને સમુદાયમાં ઉપલબ્ધ ઓછી કિંમતની અથવા મફત માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ વિશે માહિતી પૂરી પાડવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

4.મદદ-શોધવામાં અવરોધોને સંબોધિત કરવા: નાણાકીય અવરોધો અને પરિવહનના અભાવ સહિતના સામાજિક-આર્થિક પરિબળો, યુવાનો માટે મદદ-શોધવામાં અવરોધો તરીકે કામ કરી શકે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગરૂકતા કાર્યક્રમોએ ઓછા ખર્ચે અથવા સ્લાઇડિંગ-સ્કેલ સેવાઓ, પરિવહન સહાય અને ટેલિહેલ્થ વિકલ્પો સહિત ઉપલબ્ધ સંસાધનો વિશે માહિતી આપીને આ અવરોધોને દૂર કરવા જોઈએ. વધુમાં, કાર્યક્રમો મદદ-શોધવાની વર્તણૂકોના ભેદભાવને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે અને યુવાનોને સમર્થન મેળવવા માટે આંતરિક અને બાહ્ય અવરોધોને દૂર કરવા માટે સશક્ત કરી શકે છે.

5.પ્રદાતાઓ માટે સાંસ્કૃતિક યોગ્યતા તાલીમ: યુવાનો સાથે કામ કરતા માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો અને શિક્ષકોએ વિવિધ વસ્તીની જરૂરિયાતોને અસરકારક રીતે સંબોધવા માટે સાંસ્કૃતિક યોગ્યતામાં તાલીમ મેળવવી જોઈએ. આ તાલીમમાં સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ, પ્રથાઓ અને સંચાર શૈલીઓ તેમજ સાંસ્કૃતિક રીતે પ્રતિભાવાત્મક સંભાળ પૂરી પાડવા માટેની વ્યૂહરચનાઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ. પ્રદાતાઓમાં સાંસ્કૃતિક યોગ્યતા વધારીને, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો સંભાળની ગુણવત્તામાં સુધારો કરી શકે છે અને વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના યુવાનો માટે સુલભતામાં વધારો કરી શકે છે.

6.સમુદાય સંલગ્નતા અને સહયોગ: સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક આર્થિક પરિબળોને સંબોધવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના પ્રયાસોમાં સમુદાયોને જોડવા જરૂરી છે. સામુદાયિક સંસ્થાઓ, સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ, ધાર્મિક નેતાઓ અને અન્ય હિસ્સેદારો સાથે સહયોગ સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય હસ્તક્ષેપના વિકાસમાં મદદ કરી શકે છે અને વિવિધ સમુદાયોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અંગે જાગૃતિ અને સ્વીકૃતિ વધારી શકે છે. સામુદાયિક ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપીને અને હાલના સંસાધનોનો લાભ લઈને, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો વિવિધ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિના યુવાનોની અનન્ય જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે સંબોધિત કરી શકે છે.

પડકારો અને ભાવિ દિશાઓ

જ્યારે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિનું મહત્વ વ્યાપકપણે ઓળખાય છે, ત્યારે આ ક્ષેત્રમાં પહેલને અસરકારક રીતે અમલમાં લાવવા અને ટકાવી રાખવા માટે ઘણા પડકારો યથાવત છે. યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના પ્રયાસોની સફળતા અને અસરને સુનિશ્ચિત કરવા માટે આ પડકારોને સંબોધવા અને ભવિષ્યની દિશાઓ ઓળખવી મહત્વપૂર્ણ છે:

1.**કલંક અને ભેદભાવ:** કલંક ઘટાડવામાં પ્રગતિ હોવા છતાં, માનસિક બીમારી પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવાના પ્રયત્નોને અવરોધે છે. કલંકને સંબોધવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેની ધારણાઓ અને વલણ બદલવા માટે સતત શિક્ષણ, હિમાયત અને સમુદાયની સંલગ્નતા જરૂરી છે.

2.સેવાઓની મર્યાદિત ઍક્સેસ: ઘણા યુવાનો, ખાસ કરીને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયો અથવા સેવાથી વંચિત વિસ્તારોના લોકો માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની ઍક્સેસ એ નોંધપાત્ર પડકાર છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો માટે ભંડોળ વધારવું, પરવડે તેવી સંભાળની ઍક્સેસ વિસ્તારવી અને શાળાઓ અને સમુદાયોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનું સંકલન આ અવરોધને દૂર કરવા માટે જરૂરી પગલાં છે.

3.ડિજિટલ મેન્ટલ હેલ્થ: ડિજિટલ ટેક્નોલોજીના પ્રસાર સાથે, યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ અને સમર્થન માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો લાભ લેવામાં રસ વધી રહ્યો છે. જો કે, ગોપનીયતાની ચિંતાઓ, ટેક્નોલોજીની અસમાન પહોંચ અને પુરાવા-આધારિત હસ્તક્ષેપોની જરૂરિયાત જેવા પડકારો ડિજિટલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પહેલને વ્યાપક અપનાવવા અને અસરકારકતામાં નોંધપાત્ર અવરોધો ઊભા કરે છે.

4.શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાં એકીકરણ: જ્યારે શાળાઓ માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે, ત્યારે માનસિક સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણને અભ્યાસક્રમમાં અસરકારક રીતે સંકલિત કરવામાં પડકારો રહે છે. મર્યાદિત સમય, સ્પર્ધાત્મક પ્રાથમિકતાઓ અને શિક્ષક તાલીમની જરૂરિયાત જેવા અવરોધોને દૂર કરવા માટે શિક્ષણના હિસ્સેદારો, માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકો અને નીતિ નિર્માતાઓ વચ્ચે સહયોગી પ્રયાસોની જરૂર છે.

5.સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા અને સર્વસમાવેશકતા: વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના યુવાનો સુધી અસરકારક રીતે પહોંચવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના પ્રયાસો સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અને

સમાવિષ્ટ હોવા જોઈએ. સાંસ્કૃતિક ધોરણો, માન્યતાઓ અને મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે ટેલરિંગ દરમિયાનગીરીઓ, તેમજ પ્રોગ્રામના વિકાસ અને વિતરણમાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરવા, સાંસ્કૃતિક અવરોધોને દૂર કરવામાં અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પહેલની સુસંગતતા અને અસરકારકતાને વધારવામાં મદદ કરી શકે છે.

6.નિવારણ અને પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ: જ્યારે યુવા માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં નિવારણ અને પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપના મહત્વની માન્યતા વધી રહી છે, ત્યારે આ ક્ષેત્રમાં સંસાધનો અને પ્રયત્નો મર્યાદિત છે. પુરાવા-આધારિત નિવારણ કાર્યક્રમો, સ્ક્રિનિંગ પહેલ અને પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ સેવાઓમાં રોકાણ કરવાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ વધતા પહેલા અને યુવાનો માટે લાંબા ગાળાના પરિણામોમાં સુધારો કરવામાં મદદ મળી શકે છે.

7.સહયોગ અને સંકલન: માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના પ્રયાસોની અસરને મહત્તમ કરવા માટે હિસ્સેદારો વચ્ચે સહયોગ અને સંકલન જરૂરી છે. સરકારી એજન્સીઓ, આરોગ્યસંભાળ પ્રદાતાઓ, શિક્ષકો, સામુદાયિક સંસ્થાઓ, યુવા હિમાયતીઓ અને જીવંત અનુભવ ધરાવતા વ્યક્તિઓને એકસાથે લાવવાથી માહિતીની વહેંચણી, સંસાધન ફાળવણી અને યુવા માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે વ્યાપક, બહુપક્ષીય અભિગમોના વિકાસની સુવિધા મળી શકે છે.

નિષ્કર્ષ

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની જાગૃતિનું મહત્વ વધારે પડતું ન કહી શકાય. કિશોરો અને યુવાન પુખ્ત વયના લોકો ઓળખ નિર્માણ, શૈક્ષણિક દબાણ, સાથીઓના સંબંધો અને સામાજિક અપેક્ષાઓની જટિલતાઓને નેવિગેટ કરે છે, તેમની માનસિક સુખાકારીને ઘણીવાર અવગણવામાં આવે છે અથવા ગેરસમજ કરવામાં આવે છે. જો કે, યુવાનોને લક્ષિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ પહેલમાં રોકાણ કરવું માત્ર સમજદારીભર્યું નથી; તે સ્થિતિસ્થાપક, સમૃદ્ધ સમુદાયોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જરૂરી છે.

આ નિર્ણાયક સમીક્ષા દ્વારા, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો યુવા વ્યક્તિઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા બહુપક્ષીય પડકારોને સંબોધવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. આ કાર્યક્રમો પરિવર્તન માટે ઉત્પ્રેરક તરીકે કામ કરે છે, કલંકને પડકારે છે, પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપને પ્રોત્સાહન આપે છે અને યુવાનોને તેમની માનસિક સુખાકારીને પ્રાથમિકતા આપવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ કરે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્યની આસપાસના કલંકને ઘટાડીને, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિની પહેલો સ્વીકૃતિ અને સમર્થનની સંસ્કૃતિ બનાવે છે જ્યાં યુવાનો નિર્ણય અથવા ભેદભાવના ભય વિના મદદ મેળવવા માટે સશક્ત અનુભવે છે. પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપને પ્રોત્સાહન આપીને, આ પહેલ સુનિશ્ચિત કરે છે કે યુવાનોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ વધતા પહેલા તેઓને જરૂરી સમર્થન પ્રાપ્ત થાય છે, જે વધુ સારા પરિણામો અને જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો તરફ દોરી જાય છે.

તદુપરાંત, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો યુવાનોમાં સ્થિતિસ્થાપકતા અને સામનો કરવાની કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, તેમને આત્મવિશ્વાસ અને અનુકૂલનક્ષમતા સાથે પડકારો અને આંચકોને નેવિગેટ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે. પરિવારો, શાળાઓ અને સમુદાયોમાં સહાયક વાતાવરણનું નિર્માણ કરીને, આ કાર્યક્રમો સંસાધનો અને સંબંધોનું સલામતી માળખું બનાવે છે જે તણાવ અને પ્રતિકૂળતાની નકારાત્મક અસરો સામે બફર કરે છે.

જેમ જેમ આપણે ભવિષ્ય તરફ નજર કરીએ છીએ તેમ, તે સ્પષ્ટ છે કે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ એ પ્રાથમિકતા રહેવી જોઈએ. આ માટે સમાજના તમામ ક્ષેત્રો તરફથી સતત પ્રતિબદ્ધતા, સહયોગ અને નવીનતાની જરૂર છે. પુરાવા-આધારિત નિવારણ અને હસ્તક્ષેપ વ્યૂહરચનાઓમાં રોકાણ કરીને, અભ્યાસક્રમમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણને એકીકૃત કરીને અને ઓછી સેવા ધરાવતી વસ્તી સુધી પહોંચવા માટે ડિજિટલ તકનીકોનો લાભ લઈને,

અમે ખાતરી કરી શકીએ છીએ કે તમામ યુવાનો પાસે માનસિક, ભાવનાત્મક અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે વિકાસ માટે જરૂરી સંસાધનો અને સમર્થન છે.

નિષ્કર્ષમાં, યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ એ માત્ર વ્યક્તિગત સુખાકારીની બાબત નથી; તે એક સામૂહિક જવાબદારી છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિના મહત્વને ઓળખીને અને યુવા વ્યક્તિઓની અનન્ય જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે સક્રિય પગલાં લેવાથી, અમે આવનારી પેઢીઓ માટે વધુ દયાળુ, સમાવેશી અને સ્થિતિસ્થાપક સમાજનું નિર્માણ કરી શકીએ છીએ.

Reference:

Patel, V., Flisher, A. J., Hetrick, S., & McGorry, P. (2007). Mental health of young people: A global public-health challenge. The Lancet, 369(9569), 1302-1313.

59

હિન્દુ-મુસ્લિમના ભેદને ભૂલાવતી વાર્તા : 'અભુ મકરાણી'

ડૉ. આરતી સોલંકી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગોપીનાથજી મહિલા આર્ટસ કોલેજ સિહોર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કરનાર ચુનીલાલ મડિયા આ વાર્તા લઈને આવે છે. વાર્તાના કેન્દ્રમાં 'અભુ મકરાણી' નામનું પાત્ર છે. જ્યારે વાર્તાની શરૂઆત થાય છે ત્યારે સર્જકે પહેલા જ વાક્યમાં આખી ઘટનાનો ઉઘાડ કરી આપ્યો છે. જોઈએ...

" શિકારીની બંદુક જોઈને ત્રસ્ત બનેલી હરણીની જેમ દોડતી ગેમી ડેલાના દરવાજામાં ધુસી ગઈ"

આ એક જ વાક્યમાં બનનારી વાર્તાનો સંકેત છે. ગેમી એક કારખાનામાં કામ કરે છે. હાંફતી આવતી ગેમીનું વર્ણન જે રીતે સર્જકે કર્યું છે તે પરિસ્થિતિને બરાબર ઉપસાવે છે.

આખી વાર્તાનું કથનકેન્દ્ર છે જીવન ઠક્કરનો ડેલો. જેને ગામલોકોએ કારખાનું એવું નામ આપ્યું છે તે છે. આખી વાર્તા આ ડેલાની આજુબાજુ ફરે છે. સર્જકે એક પછી એક પાત્રને બહુ સરસ રીતે ક્રમશઃ મૂકી આપ્યા છે. આખી વાર્તામાં મુખ્ય ભૂમિકા 'અભુ મકરાણી' નામના પાત્રની છે. ગેમી, થાણદારનો એ.ડી.સી, કારખાનાની સ્ત્રીઓ, જીવન ઠક્કર... આ બધા જ પાત્રો વાર્તાની સંરચનામાં અગત્યનાં બની રહે છે.

આખી વાર્તાનું કથાનક જોઈએ તો વાર્તાની શરૂઆતમાં ગેમી હાંફતી હાંફતી આવે છે ને ઝડપથી ડેલાનો દરવાજો બંધ કરી દે છે. અભુ મકરાણી જ્યારે પૂછે છે કે શું થયું ત્યારે તે કશું જ બોલી શકતી

નથી. કારખાનાની સ્ત્રીઓ પણ પૂછે છે પણ ગેમી કંઈ જ કહેતી નથી. આ દરમિયાન જ ડેલાના તોતિંગ દરવાજા પર જોરથી બંદૂકના કુંદા પડવાનો અવાજ સંભળાય છે. અભુ મકરાણી જ્યારે જઈને પૂછે છે ત્યારે તે થાણદારનો એ.ડી.સી છે એવી જાણ થાય છે. અભુ મકરાણી તેને પૂછે છે કે કોનું કામ છે ત્યારે એ.ડી.સી કહે છે કે હમણાં જે બાઈ અહીં આવી તેને જલ્દી બહાર મોકલો થાણેદાર સાહેબે બોલાવી છે. આ એક જ વાક્યમાં અભુ મકરાણી બધું જ સમજી જાય છે આવું વાક્ય મૂકીને સર્જકે થાણેદારનું પાત્ર કેવું ક્રૂર અને ઘાતકી છે તે ચીંધી બતાવ્યું છે.

અભુ મકરાણી એ.ડી.સી ને કહે છે કે: "થાણદાર તો આ બા'યુના માવતર કે'વાય દીકરીયું પર બાપ નજર ન બગાડે" અભુ મકરાણીના આ વાક્યની સામેના વ્યક્તિ ઉપર કંઈ જ અસર પડતી નથી. પણ એ તો ઊલટાનું અભુ મકરાણીનું અપમાન કરે છે. ડેલાની બહાર અને અંદર થતી વાતો પરથી કારખાનાંની સ્ત્રીઓને સમજાય છે કે ગેમી કેવા સકંજામાં ફસાઇ છે. દરમિયાનમાં ઘણી સ્ત્રીઓ તેમને આશ્વાસન આપે છે તો ઘણી વળી શિખામણો આપે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ગેમીને અભુ મકરાણી એક જ તેમને સાચો આશ્વાસક લાગે છે. ગેમી પાસે આવીને અભુ મકરાણી તેનો ધ્રૂજતો હાથ ગેમીના માથા ઉપર મૂકે છે ને જાણે ગેમીનો બાપ હોય એમ વાત્સલ્ય દાખવે છે.

આ કારખાનામાં સૌ એકબીજાના દુઃખે દુઃખી થતા ને એકબીજાના સુખે સુખી થતા હતા. આ બાજુ થાણદારના સંત્રીઓને અભુ મકરાણીએ કહી દીધું હતું કે ગમે તે થાય ડેલો તો નહીં જ ખુલે. ત્યારે સંત્રીઓ ત્યાંથી જઈને થાણદારને આ બધી વાત કરે છે. ત્યારે થાણદાર બળથી નહિ પણ કળથી કામ લેવાનું પસંદ કરે છે.

થાણદાર તેના સંત્રીઓને જીવન ઠક્કર પાસે મોકલે છે. જીવન ઠક્કર આ કારખાનાનો માલિક છે. અને ઘણાં ગેરકાયદેસર કામો પણ એમણે કર્યા છે. એની જાણ થાણદારને પૂરેપૂરી છે. જ્યારે સંત્રીઓ આવીને વાત કરે છે ત્યારે જીવન ઠક્કરને પોતાના માથા પર તોળાતી તલવાર દેખાય છે. એટલે તે તેમના એક માણસને કારખાને મોકલીને ડેલાનો દરવાજો ઉઘાડવા અંગે કહે છે. પણ અભુ મકરાણી પોતાની વાત પર અડગ છે. તે કોઈપણ સંજોગોમાં ડેલાનો દરવાજો ખોલવા તૈયાર નથી. એટલે થાણદાર વધારે ગુસ્સે ભરાય છે અને જીવન ઠક્કર પર જોર કરે છે.

આ દરમિયાન કારખાનાની બીજી સ્ત્રીઓ પણ ગેમીને દરવાજો ખોલીને બહાર જવાનું કહે છે. જે એકબીજાના દુઃખે દુઃખી ને એકબીજાના સુખે સુખી થનારી સ્ત્રીઓ હતી તે જ આજે એક સ્ત્રીને સામે ચાલીને થાણદાર પાસે જવાનું કહે છે.

આ બાજુ જીવન ઠક્કર પર થાણદારના અમલદારોનું જોર વધતા તે પોતે ડેલાની બહાર આવીને અભુ મકરાણીને દરવાજો ખોલી નાખવાનું કહે છે. જ્યારે અભુ મકરાણી દરવાજો ખોલવાની ના પાડે છે ત્યારે જીવન ઠક્કર તેમને આશ્રિતપણાની યાદ અપાવે છે.

અભુ મકરાણી જીવનનો ઠક્કરનો આદેશ અને પોતાની અંદર રહેલી ઇન્સાનિયતના જોરે એક માર્ગ શોધી કાઢે છે. તે શેઠને કહે છે કે અડધો રોટલો ખાવા જેટલી રાહ જુઓ અને પછી ધક્કો મારજો. આ સાંભળી જીવન ઠક્કરનો શ્વાસ થોડો હેઠો બેસે છે. આ બાજુ કારખાનામાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓ હજુ પણ ગેમીને બહાર જવા માટે સમજાવી રહી હતી ત્યારે જ કાન ફાડી નાખે એવો ધડાકો દરવાજામાંથી સંભળાય છે. જીવન ઠક્કર દરવાજાને ધક્કો મારીને આવે છે તો દરવાજાની સાંકળ તો ખુલ્લી જ હતી પણ અભુ મકરાણી હવે રહ્યો નહોતો એમણે પોતાની છાતીમાં બંદૂકની નાળ નોંધી દીધી હતી. જીવન ઠક્કર વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે બંદૂક છોડાવવાનો. પણ તે પહેલા તો અભુ મકરાણીનું પ્રાણપંખેરુ ઉડી ગયું હતું. કારખાનાની સંપત્તિના રક્ષણાર્થે આપેલી બંદૂકે આજે ઇન્સાનિયતના એક ઉપાસકને ધર્મ સંકટમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી. અહીં આ વાર્તા પૂરી થાય છે. પણ ખરું જોઈએ તો હવે જ વાર્તા શરૂ થાય છે. એક સફળ વાર્તાકારનું આ લક્ષણ છે કે તેમની વાર્તા જ્યાંથી પૂરી થાય ત્યાંથી જ એક નવી વાર્તા શરૂ થતી હોય છે.

સમગ્ર વાર્તામાં જોઈએ તો અભુ મકરાણીના એક જ પાત્રને સર્જકે સૌથી વધારે ઉપસાવ્યું છે. આ એક પાત્રના ગુણ લક્ષણોને ખીલવવા માટે સર્જકે ઘણા ગૌણ પાત્રો ખપમાં લીધા છે. જેમકે, ગેમી એમાં મુખ્ય છે. જો ગેમી સાથે આ ઘટના ન બની હોત તો આ વાર્તા સર્જાત જ નહીં. પણ તેમ છતાં સર્જકે વર્તુળમાં તો અભુ મકરાણીના પાત્ર ને જ રાખ્યું છે. દરેક પાત્રની પોતાની ભૂમિકા છે. અભુ મકરાણી એ જાતનો મુસલમાન છે. પણ આખી વાર્તામાં તમને ક્યાંય આ નાતજાતના વાડા છે તે દેખાતા નથી. આ ઉપરાંત આપણને પ્રશ્ન થાય કે અભુ મકરાણી જે જાતનો મકરાણી હોવા છતાં આપણી બેન દીકરીની ઈજ્જત માટે ફનાહ થઈ જાય છે અને સામા પક્ષે જે દરબાર થાણદાર છે. જેને ખરેખર તો સ્ત્રીઓની આબરૂની, માન-મર્યાદાની રક્ષા કરવાની હોય. પણ અહીં તો તે પોતે જ બેન દીકરીની આબરૂ લૂંટવા બેસે છે આનાથી મોટી કટોકટી તો બીજી કઇ હોઇ શકે?

કારખાનામાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓના પાત્રને પણ સર્જકે બરાબર ઉપસાવ્યું છે. એક બાજુ તેઓ ગેમીને સહાનુભૂતિ આપે છે. અને બીજી જ ક્ષણે જ્યારે એક ના લીધે બધા ઉપર આફત આવશે એવું લાગે છે ત્યારે તે સૌ ગેમીને દરવાજો ખોલીને બહાર નીકળી થાણદાર પાસે જવાનું કહે છે. સ્ત્રીઓનું બદલાયેલું માનસ પણ આ વાર્તામાં છે. આ ઉપરાંત થાણદારના સંત્રીઓ, જીવન ઠક્કર (જે કારખાનાનો

માલિક છે તે) આ બધાં જ પાત્રો અભુ મકરાણીના પાત્રને વધારે મહત્વનું બનાવવા માટે મદદરૂપ નીવડે છે.

'અભુ મકરાણી' વાર્તાની ભાષા વિશે જોઈએ તો આ વાર્તાની ભાષા સામાન્ય પ્રવાહમાં વહે છે. આ વાર્તાની અંદર એક રીતે એકદમ તળપ્રદેશની બોલીને સર્જકે ખપમાં લીધી છે. તેનો એક સંવાદ જોઈએ....

" બાઇ! તને હજાર દાણ કીધુ કે થાણાને રસ્તે ન હાલવું ને હડમાન દેરીને ફરી ને આવવું, પણ તું હાલવાની કાયર અને ટપ દઈને ટૂંકે માર્ગે ચડી જા. લેતી જા હવે, ઈ રોયા કુતરા હવે સગડ નંઈ મેલે."

આ ઉપરાંત સર્જકે ઘણી કહેવતો પણ મૂકી છે. જેમકે.. 'રાજા, વાજા ને વાંદરા ઈ ત્રણને રીજવ્યે જ ભલા', 'સમજુ તો શાનમાં સમજી જાય' આ ઉપરાંત રુઢિપ્રયોગો પણ સર્જકે અહીં પ્રયોજ્યા છે. ઇન્સાનિયત, ઈમાન ઇતબાર, પિછાણતા વગેરે જેવા અન્ય ભાષાના શબ્દો પણ મૂક્યા છે. બહુ ટુંકા ટુંકા સંવાદો દ્વારા લેખકે આખી વાર્તાની સંરચના કરી છે.

રૂઢિ રિવાજો અને માન્યતાઓ પણ આ વાર્તામાં આછા લસરકે આલેખાયા છે. જેમકે, ગેમી જ્યારે કારખનામાં આવે છે ત્યારે કારખાનાની સ્ત્રીઓ તેમને કહે છે કે: "આ દરબારી ગામમાં રેવું એ કઈ રમત નથી. પગનો અંગૂઠો પણ જીમીમાં ઢાંકીને હાલવું પડે. કોઈ ભાળી જાય તોય એનો સગવડ ન મેલે." નિમ્ન વર્ણની સ્ત્રીઓને ગામમાં જે લાજ કાઢીને જ ચાલવાની પ્રથા હતી તે સર્જકે અહીં આલેખી છે સાથે સાથે તેમનું માનસ પણ પ્રગટ થાય છે.

આ વાર્તાને જો મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી જોઈએ તો અહીં માણસનું મન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કેવું બદલાય છે એની વાત કરવામાં આવી છે. જે કારખાનાની સ્ત્રીઓ એકબીજાના દુઃખે દુઃખી થતી ને એકબીજાના સુખે સુખી થતી તે જ સ્ત્રીઓને જ્યારે લાગે છે કે હવે વાત હદથી ઉપર જતી રહી છે. અને અહીં એક ના લીધે સૌ કોઈ ફસાઈ જશે. ત્યારે બદલાયેલી પરિસ્થિતી જોઈને તેમનું માનસ પણ તરત બદલાઈ જાય છે. અને તે ગેમીની રક્ષા કરવાને બદલે તેને દરવાજો ઉઘાડીને બહાર જવાનું કહે છે. સામા છેડે એક ઈમાનદાર એવું વ્યક્તિત્વ છે. જે અભુ મકરાણીનું છે. અભુ મકરાણી સામે જ્યારે વિપરીત પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે ત્યારે તેમને કશું સૂઝતું નથી કે હવે શું કરવું. ત્યારે તે પોતે જ પોતાની બંદુક વડે આત્મહત્યા કરી લે છે. અહીં અભુ મકરાણીને આપણે પૂછી શકીએ કે આમ આત્મહત્યા કરવા કરતા તમે તેમનો સામનો કર્યો હોત તો? પણ બીજી રીતે જો વિચારીએ તો ભારતીય પરંપરામાં આશરાનું અને આશ્રયદાતાનું ખૂબ જ મહત્વ હતું. જેમનું નમક ખાધું હોય તેમની સામે યુદ્ધે તો ન જ ચડાઈ આ માન્યતા આપણે ત્યાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. એટલે જ અભુ મકરાણી જીવન ઠક્કરનો સામનો કરવાને બદલે આત્મહત્યા કરી લે છે.

આ વાર્તાને જો સાંપ્રત સમય સાથે મૂલવીએ તો અત્યારે પણ એમનું કથાનક આપણને એટલું જ સાર્થક લાગશે. કેમકે આ વાર્તામાં જે સમાજ, જે માન્યતાઓ, જે રૂઢિ-રિવાજો નિરૂપાયા છે તે અત્યારે પણ મારી અને તમારી વચ્ચે ક્યાંક ને ક્યાંક પડેલા છે. આપણે ભલે દેશના વિકાસની કે પ્રગતિની વાત કરતા હોઈએ. પણ જ્યારે એક જ સ્ત્રીના સ્વમાનને બચાવવાની વાત આવે ત્યારે અભુ મકરાણી જેવા બહુ ઓછા વ્યક્તિઓ તેમની મદદ કરવા તૈયાર થાય છે. અને જેઓ તૈયાર થાય છે તેમને પણ ક્યારેક પરિસ્થિતિવશ કે સંજોગોવશ અભુ મકરાણીની જેમ આત્મહત્યા કરવાનો વારો આવે છે.

આ વાર્તા પરથી કેતન મહેતાએ ૧૯૮૭માં 'મિર્ચ મસાલા' નામની ૧૨૮ મિનિટની હિન્દી ફિલ્મ પણ બનાવી છે. સિનેમા કળાનું પોતાનું વ્યાકરણ હોય છે. એટલે દિગ્દર્શકે અહીં પોતાની સુઝ પ્રમાણે સુધારા-વધારાઓ કર્યા છે. વાર્તાનો અંત અને ફિલ્મનો અંત બંને જરા જુદી રીતે છે. અહીં જે તમાકુની ભૂકી બનાવવાની વાત હતી તે ફિલ્મમાં મરચાનો પાવડર બનાવવા સાથે દિગ્દર્શક મૂકે છે. અને અંતે કારખાનાની બધી જ સ્ત્રીઓ મળીને મરચાના પાઉડરનો લાક્ષણિક ઉપયોગ કરે છે. અને પોતાના સ્વમાનને બચાવે છે.

'અભુ મકરાણી' વાર્તાનો અંત કરુણ છે. વાર્તાના અંતે અભુ મકરાણી પોતાની ઇન્સાનિયત ખાતર આત્મહત્યા કરી લે છે. આનાથી જે કરૂણતા ઊભી થાય છે તે ભાવકને હદય સોંસરવી ઉતરી જાય છે. નાતજાતના વાડાઓમાં ફસાયા વગર સર્જક બહુ સરળતાથી પણ ગંભીર પરિસ્થિતિ આપણી સામે મૂકે છે. આ વાર્તાનું શીર્ષક જ 'અભુ મકરાણી' છે એટલે અભુ મકરાણીનું પાત્ર અંત સુધી વાર્તામાં છવાયેલું જ રહે છે. આ એક પાત્રને સર્જકે સૌથી વધારે ઉપસાવ્યું છે એટલે આ શીર્ષક પણ અહીં સાર્થક થતું અનુભવાય છે.

★સંદર્ભગ્રંથ

૧)ચુનીલાલ મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

60

Unveiling Societal Commentary: Exploring Darkness in Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'

Ansari Danish N.
Assistant Professor, Department of Humanities and Science, Darshan University, Rajkot.

Abstract:

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" is widely recognized as a seminal work of literature that not only delves into profound aspects of human nature but also functions as a potent commentary on the socio-political milieu of its time. This research tries to show the intricate layers of societal critique interwoven within the narrative, focusing on pivotal themes such as imperialism, colonialism, racism, and the complexities of human civilization. This study endeavors to unveil the nuanced critiques and contemplations concerning the socio-political landscape of the late 19th and early 20th centuries. Conrad exposes the moral ambiguities and exploitative tendencies inherent in European expansionism. By immersing readers in the harrowing journey of Marlow into the heart of Africa, Conrad illustrates the devastating consequences of colonial domination, presenting the Congo as a metaphorical battleground where the forces of light and darkness collide.

Moreover, this research delves into Conrad's treatment of racism within the context of European attitudes towards non-Western cultures and in the depiction of African natives within the narrative. Through characters like Kurtz and the Company's exploitation of indigenous populations, Conrad confronts readers with the stark realities of racial prejudice and the dehumanizing effects of colonial ideology.

Conrad's exploration of civilization and savagery serves as a poignant critique of Western notions of superiority and progress. Through Kurtz and his descent into madness, Conrad challenges conventional assumptions about the moral integrity of Western civilization, suggesting that beneath the civility lies a profound darkness that threatens to engulf humanity. Joseph Conrad's "Heart of Darkness" emerges as a profound meditation on the complexities of power, race, and morality. By focusing on societal commentary embedded within the novel, this research seeks to illuminate the relevance of Conrad's work and its implications for discourse on imperialism, colonialism, and the human condition.

Key Words: Conrad, Darkness, Colonialism, Racism, Civilization

I. Introduction:

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" stands as a towering achievement in the realm of literature, renowned for its intricate narrative, profound themes, and enduring relevance. Published in 1899, the novella emerged during a period of unprecedented global upheaval, marked by the zenith of European imperialism, the scramble for African colonies, and the proliferation of racial ideologies. Against this backdrop of socio-political tumult, Conrad crafted a work that transcends its time and place, offering readers a searing critique of the darkness that lurks within the human soul and the societies it constructs.

At its core, "Heart of Darkness" is a journey into the depths of human nature, a voyage down the murky waters of the Congo River that mirrors the descent into the heart of darkness within each individual. Through the eyes of the protagonist, Marlow, readers are transported to the heart of Africa, a land shrouded in mystery and foreboding, where the veneer of civilization begins to peel away, revealing the primal instincts and savage impulses that lie beneath. As Marlow navigates the treacherous currents of the Congo, encountering the enigmatic figure of Kurtz and bearing witness to the atrocities committed in the name of progress, Conrad invites readers to confront uncomfortable truths about power, morality, and the human capacity for both good and evil.

However, "Heart of Darkness" is far more than a mere exploration of the human psyche; it is also a potent commentary on the social fabric of the late 19th and early 20th centuries. In the era of European imperialism, when nations vied for global dominance and the scramble for African territories reached fever pitch, Conrad's novella emerged as a damning indictment of the rapacious greed and moral bankruptcy that accompanied colonial expansion. Through the character of Kurtz and his exploits in the Congo, Conrad exposes the brutal realities of European domination and exploitation, laying bare the inhumanity and barbarism that underpinned the civilizing mission.

Moreover, "Heart of Darkness" confronts readers with the pervasive racism and ethnocentrism that permeated European society at the time. Conrad's portrayal of African natives, though controversial and subject to varying interpretations, serves as a stark reminder of the dehumanizing effects of colonial ideology and the insidious nature of racial prejudice. While some critics argue that Conrad's depiction reinforces racist stereotypes, others interpret it as a critique of European attitudes towards non-Western cultures, challenging readers to interrogate their own assumptions and biases.

Furthermore, "Heart of Darkness" grapples with the dichotomy between civilization and savagery, challenging conventional notions of progress and enlightenment. Through Kurtz's descent into madness and barbarism, Conrad suggests that the veneer of civilization is fragile and easily stripped away in the face of unchecked power and greed. The juxtaposition of European "civilization" with the "savagery" of the African wilderness serves as a critique of Western hubris and arrogance, exposing the hypocrisy of purportedly civilizing missions.

In light of these themes and complexities, this research paper seeks to explore the multifaceted societal commentary embedded within "Heart of Darkness," shedding light on its enduring significance and relevance. Through a close analysis of Conrad's characters, settings, and narrative techniques, this paper aims to unveil the underlying critiques and reflections on the socio-political landscape of the late 19th and early 20th centuries, inviting readers to embark on a journey into the heart of darkness within human civilization itself.

II. Contextualizing Darkness

During the late 19th and early 20th centuries, Europe experienced an unprecedented era of expansionism, characterized by the scramble for colonies in Africa and Asia. This period, known as the "Age of Imperialism," was marked by intense competition among European powers for territorial acquisition, economic dominance, and geopolitical influence. Motivated by a combination of economic interests, national pride, and the belief in the superiority of Western civilization, European nations embarked on a quest to carve up the globe and assert their dominance over less-developed regions.

In this context, Joseph Conrad penned "Heart of Darkness," drawing inspiration from his own experiences as a sailor and his observations of colonial exploitation in Africa. Conrad's personal encounters with the brutality and moral ambiguity of imperialism deeply influenced the themes and narrative of the novella, infusing it with a sense of authenticity and urgency. Through the character of Marlow, Conrad provides readers with a window into the world of European colonialism, revealing the harsh realities faced by both colonizers and the colonized.

The Congo Free State, where much of "Heart of Darkness" is set, serves as a microcosm of the larger imperial project unfolding across Africa. Established by King Leopold II of Belgium as his personal colony, the Congo became a site of egregious exploitation and violence, as European powers sought to extract its abundant natural resources and exploit its

labor force. Conrad's depiction of the Congo as a "heart of darkness" reflects the moral decay and barbarism that accompanied European conquest, highlighting the destructive impact of colonialism on both the land and its indigenous inhabitants.

Furthermore, the racial ideologies of the era played a significant role in shaping European attitudes towards non-Western cultures and justifying the subjugation of indigenous peoples. The pervasive belief in the superiority of the white race and the myth of the "civilizing mission" provided a convenient justification for the exploitation and dehumanization of colonized populations. Conrad confronts these racial prejudices head-on in "Heart of Darkness," exposing the hypocrisy and moral bankruptcy of European claims to moral and cultural superiority.

Moreover, Conrad's portrayal of Kurtz and his descent into madness serves as a powerful metaphor for the moral corruption and psychological disintegration that accompany unchecked power and greed. As Kurtz succumbs to the allure of absolute power and abandons all moral restraint, he becomes a symbol of the darkness that lurks within the human soul, transcending the boundaries of race, nationality, and civilization. This can be seen through the quote that Conrad uses on finding one’s identity “I don't like work--no man does--but I like what is in the work--the chance to find yourself. Your own reality--for yourself not for others--what no other man can ever know. They can only see the mere show, and never can tell what it really means.” (Conrad, 1999, 46)

In summary, the historical and social context of late 19th and early 20th-century Europe provides a rich backdrop for understanding the themes and motifs of "Heart of Darkness." By contextualizing Conrad's novella within the broader framework of European imperialism, colonialism, and racial ideologies, readers can gain deeper insight into the complexities of the text and its enduring relevance to contemporary discussions of power, race, and morality.

III. Unveiling Societal Commentary

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" serves as a profound commentary on the societal fabric of the late 19th and early 20th centuries, delving into themes of imperialism, colonialism, racism, and the darker aspects of human civilization. Through a close examination of Conrad's narrative and characters, readers are confronted with a multifaceted critique of the socio-political landscape of the time.

Examination of Imperialism and Colonialism:

The novella exposes the brutal realities of European imperialism through its portrayal of the Congo as a site of exploitation and moral decay. Conrad's depiction of the Congo River as a "heart of darkness" symbolizes the moral ambiguity and barbarism that accompany imperialist ventures. The Congo is not merely a backdrop for Marlow's journey but becomes a central character in its own right, representing the destructive impact of colonialism on both the land and its indigenous inhabitants. The Company's exploitation of the native population, depicted through scenes of forced labor and violence, highlights the dehumanizing effects of colonial ideology and the pursuit of profit at any cost.

Analysis of Racism and Racial Dynamics:

As per Oxford dictionary racism is ‘the unfair treatment of people who belong to a different race; violent behaviour towards them’ (Durkin, 1986). Conrad's portrayal of African natives and the pervasive racism within European society serves as a stark reminder of the racial hierarchies and prejudices of the time. While some critics have interpreted Conrad's depiction as reinforcing racist stereotypes, others see it as a critique of European attitudes towards non-Western cultures. Through characters like Marlow's African helmsman and the African tribesmen encountered along the journey, Conrad challenges readers to confront their own assumptions and biases about race and ethnicity. The infamous line "Exterminate all the brutes," uttered by Kurtz, encapsulates the dehumanizing rhetoric of colonialism and underscores the inherent racism within Western society. Also the line "The conquest of the earth, which mostly means the taking it away from those who have a different complexion or slightly flatter noses than ourselves, is not a pretty thing when you look into it too much.” (Conrad, 1999, 9) shows the root cause of racism.

Exploration of Civilization vs. Savagery:

"Heart of Darkness" also grapples with the dichotomy between civilization and savagery, challenging conventional notions of progress and enlightenment. Through Kurtz's descent into madness and barbarism, Conrad suggests that the veneer of civilization is fragile and easily stripped away in the face of unchecked power and greed. The juxtaposition of European "civilization" with the "savagery" of the African wilderness serves as a critique of Western hubris and arrogance, exposing the hypocrisy of purportedly civilizing missions.

Overall, Joseph Conrad's "Heart of Darkness" offers a searing critique of imperialism, colonialism, racism, and the darker aspects of human nature. Through its vivid portrayal of

characters and settings, the novella invites readers to confront uncomfortable truths about the societal structures and ideologies that shape our world, urging them to reflect on the ongoing legacy of imperialism and the enduring struggle for justice and equality.

IV. Characters and Settings as Vehicles of Commentary

Joseph Conrad employs a rich tapestry of characters and settings in "Heart of Darkness" to convey profound societal commentary, offering readers a nuanced exploration of imperialism, colonialism, and the human condition.

Character Analysis:

Marlow, the protagonist and narrator of the story, serves as the lens through which readers experience the journey into the heart of darkness. As a seasoned sailor and a man of introspection, Marlow provides a unique perspective on the events unfolding around him, offering insightful reflections on the nature of power, morality, and the human psyche. Through Marlow's encounters with characters like Kurtz, the Manager, and the Russian trader, Conrad explores the complexities of human relationships and the moral dilemmas faced by individuals in the midst of moral decay. Conrad shows that racism is common on all levels which proves the point of James Stanley who wrote, “Racism can be expressed at structural and individual levels, with several taxonomies describing different levels of racism.” (Stanley, 2019)

Kurtz, in particular, emerges as a central figure in the narrative, representing the epitome of colonial ambition and moral corruption. Initially portrayed as a paragon of European civilization and intellect, Kurtz's descent into madness and barbarism serves as a powerful indictment of the destructive effects of unchecked power and greed. His infamous declaration, "The horror! The horror!" encapsulates the existential crisis at the heart of the novella, as Kurtz confronts the darkness within himself and the world he inhabits.

Setting Analysis:

Conrad's evocative descriptions of settings such as the Congo River, the jungle, and the Inner Station serve as more than mere backdrops for the narrative; they become integral components of the story, imbued with symbolic significance and thematic resonance. The Congo River, with its murky waters and impenetrable forests, becomes a metaphor for the journey into the unknown, mirroring Marlow's descent into the heart of darkness within

himself and the world around him. Likewise, the Inner Station, with its dilapidated buildings and oppressive atmosphere, reflects the moral decay and degradation wrought by colonial exploitation.

Furthermore, Conrad utilizes symbolism and imagery to imbue these settings with deeper meaning, inviting readers to contemplate the broader implications of the narrative. The pervasive darkness that shrouds the Congo River and its surroundings serves as a metaphor for the moral ambiguity and existential uncertainty that pervade the world of "Heart of Darkness." Likewise, the juxtaposition of light and shadow, civilization and wilderness, underscores the dichotomies and tensions at the heart of the human experience.

In essence, Joseph Conrad masterfully employs characters and settings as vehicles of societal commentary in "Heart of Darkness," offering readers a rich tapestry of themes and ideas to explore. Through the complex interplay of character dynamics and symbolic imagery, Conrad invites readers to confront uncomfortable truths about power, morality, and the human condition, urging them to reflect on the enduring legacy of imperialism and the ongoing struggle for justice and enlightenment.

V. Reception and Legacy

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" has garnered a diverse range of receptions since its publication in 1899, evolving from initial critical skepticism to widespread acclaim as a literary masterpiece. Its legacy extends far beyond the confines of the literary world, influencing subsequent works of literature, film, and scholarly discourse on topics ranging from imperialism and colonialism to race and morality.

Contemporary and Historical Reception:

1. Initial Reactions: Upon its publication, "Heart of Darkness" received mixed reviews from contemporary critics, with some praising its evocative prose and psychological depth, while others criticized its pessimistic worldview and ambiguous moral stance. Some readers were troubled by Conrad's portrayal of Africa and its inhabitants, viewing it as reinforcing racist stereotypes, while others saw it as a searing critique of European colonialism.

2. Evolution of Interpretations: Over time, interpretations of "Heart of Darkness" have evolved, reflecting changing attitudes towards imperialism, race, and post-colonialism. In the mid-20th century, scholars like Chinua Achebe challenged Conrad's portrayal of African

natives, arguing that it perpetuated racist stereotypes and ignored the agency of colonized peoples. Subsequent generations of critics, however, have offered more nuanced readings of the novella, recognizing its complexity and ambiguity while acknowledging its troubling racial dynamics.

1. Literary Influence: "Heart of Darkness" has left an indelible mark on the literary landscape, inspiring countless authors, filmmakers, and artists to explore similar themes and motifs. Its influence can be seen in works as diverse as T.S. Eliot's "The Hollow Men," Francis Ford Coppola's film "Apocalypse Now," and Chimamanda Ngozi Adichie's novel "Half of a Yellow Sun." The novella's exploration of the human psyche and its critique of imperialism continue to resonate with readers and writers alike.

2. Cultural Discourse: Beyond its literary influence, "Heart of Darkness" has also sparked broader cultural discourse on issues of power, race, and morality. Scholars continue to debate Conrad's intentions and the implications of his portrayal of Africa, with some arguing that it reflects the racial attitudes of its time, while others see it as a critique of European colonialism. The novella's themes remain relevant to contemporary discussions of globalization, post-colonialism, and the legacy of empire.

In summary, Joseph Conrad's "Heart of Darkness" has undergone a complex reception history, from initial skepticism to enduring acclaim as a literary classic. Its legacy extends beyond the realm of literature, influencing cultural discourse on topics ranging from imperialism to race, and continuing to provoke debate and discussion among readers and scholars alike.

Conclusion:

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" stands as a timeless masterpiece of literature, offering readers a profound exploration of power, morality, and the human condition. Through its vivid characters, evocative settings, and intricate narrative techniques, the novella serves as a potent commentary on the socio-political landscape of the late 19th and early 20th centuries, while also offering enduring insights into the complexities of the human experience.

In concluding our exploration of "Heart of Darkness," it becomes evident that the novella's themes and messages remain as relevant today as they were at the time of its publication. The critique of imperialism, colonialism, and racism articulated by Conrad continues to resonate in an era marked by ongoing struggles for justice, equality, and decolonization. Moreover, the

exploration of the human psyche and the existential quest for enlightenment depicted in the novella speak to universal truths about the nature of humanity and the moral dilemmas we face in navigating the complexities of the modern world.

The reception and legacy of "Heart of Darkness" underscore its enduring significance and influence in shaping literary, cultural, and scholarly discourse. From its initial reception with mixed reviews to its evolution into a revered literary classic, the novella has sparked ongoing debate and discussion among readers and scholars alike. Its themes have inspired countless adaptations and interpretations, reflecting its timeless relevance and ability to speak to successive generations of readers.

As we reflect on the enduring legacy of "Heart of Darkness," we are reminded of the power of literature to provoke thought, inspire empathy, and challenge the status quo. Conrad's novella invites readers to confront uncomfortable truths about the darker aspects of human nature and the societal structures that perpetuate injustice and exploitation. In doing so, it encourages us to engage critically with the world around us, to question established norms and ideologies, and to strive for a more just and equitable society.

Joseph Conrad's "Heart of Darkness" remains a literary tour de force, offering readers a compelling journey into the heart of darkness within human civilization itself. Its themes, characters, and narrative techniques continue to captivate and provoke, inviting readers to grapple with the complexities of power, morality, and the human condition in a world marked by uncertainty and change.

References

Conrad, J. (1999). *The Heart of Darkness*. Penguin Random House.

Durkin, P. (Ed.). (1986). *Oxford English Dictionary* (3rd ed.). Oxford university Press.

Stanley, J. (2019, March 28). The impact of racism on the future health of adults: protocol for a prospective cohort study. *BMC Public Health*, (19). https://doi.org/10.1186/s12889-019-6664-x

62

Educating the Nation: The Pedagogical Significance of the Mahabharata in Fostering Citizenship and Civic Values in India

Dr. Nitin H. Chauhan
Assistant Professor, Humanities and Science, Darshan University, Rajkot.

Abstract

The Mahabharata, an ancient Indian epic, stands as a monumental cornerstone of Indian culture, philosophy, and spirituality, transcending its literary origins. This paper delves into its pedagogical significance in cultivating citizenship and civic values in India. Through a comprehensive analysis of its historical, cultural, and educational dimensions, the study illuminates how the epic serves as a reservoir of moral and ethical teachings, fosters critical thinking skills, and instills civic responsibility among students. The research explores the educational philosophy inherent in the Mahabharata, highlighting its role in shaping students' comprehension of citizenship and civic engagement. It delves into the integration of Mahabharata narratives into Indian textbooks, emphasizing their impact on curricular development. Additionally, the paper examines how the epic's cultural legacy permeates various facets of Indian society, including oral traditions, performing arts, popular media, and religious rituals, underscoring its enduring relevance. Central to this exploration is the Bhagavad Gita, a seminal text within the Mahabharata, which imparts timeless wisdom and philosophical insights. The research underscores the profound influence of the Mahabharata in educating the nation and fostering a sense of collective identity and civic responsibility among Indian citizens by elucidating its eternal teachings, In a rapidly evolving global landscape, where traditional values often contend with modernity, the Mahabharata serves as a guiding beacon, offering invaluable lessons in morality, ethics, and governance. Its narratives resonate across generations, transcending geographical boundaries to inspire individuals worldwide.

Through this study, we aim to shed light on the enduring relevance of the Mahabharata as a pedagogical tool and cultural treasure, fostering citizenship and civic values essential for a harmonious society. As India navigates the complexities of the contemporary era, the timeless wisdom of this epic continues to illuminate the path towards a more enlightened and responsible citizenry.

Keywords:

Mahabharata, Citizenship, Duty and Responsibility, Education and Civic Values, India

Introduction

The Mahabharata holds a central position in the cultural, religious, and literary landscape of India. Believed to have been composed over centuries, with its roots dating back to ancient times, the epic is a monumental saga that narrates the story of the Kuru dynasty and the great war of Kurukshetra. Its historical and cultural significance extends far beyond its role as a mere literary text; rather, it is revered as a foundational scripture and cultural touchstone that has profoundly shaped the ethos of Indian civilization. The origins of the Mahabharata are shrouded in myth and legend, with the epic attributed to the sage Vyasa. According to tradition, Vyasa is said to have composed the Mahabharata with the assistance of the elephant-headed deity Ganesha, who served as his scribe. The epic is believed to have been transmitted orally for centuries before being eventually compiled into its written form, making it a repository of ancient Indian wisdom, traditions, and beliefs. The Mahabharata is set against the backdrop of ancient India, depicting the socio-political dynamics, cultural practices, and religious beliefs of the time. It reflects the rich tapestry of Indian civilization, encompassing diverse geographical regions, linguistic communities, and social strata. Through its vivid storytelling and intricate narrative, the epic provides a window into the complexities of ancient Indian society, including its hierarchical social structure, ritualistic practices, and philosophical debates.

One of the most enduring legacies of the Mahabharata is its moral and ethical teachings, encapsulated in the concept of dharma, or righteous duty. The epic explores the nuances of dharma through the experiences of its characters, presenting dilemmas and moral conundrums that resonate with universal human experiences. Whether it is the duty of a warrior to fight for justice, the obligations of a ruler towards his subjects, or the

responsibilities of individuals within familial and societal contexts, the Mahabharata offers profound insights into the nature of ethical conduct and moral responsibility.

Beyond its literary and philosophical significance, the Mahabharata occupies a central place in Indian religious traditions, particularly within the framework of Hinduism. It is regarded as itihasa, or "history" in the Hindu tradition, and is revered as the "fifth Veda" due to its importance as a source of spiritual knowledge. The Bhagavad Gita, a sacred dialogue between Lord Krishna and Prince Arjuna, is a pivotal section of the Mahabharata and has been hailed as a spiritual guide for humanity, offering timeless wisdom on the path of righteousness and self-realization.

Educational Philosophy & Pedagogical Principle in Mahabharat

Exploring the educational philosophy embedded in the Mahabharata reveals a profound emphasis on the transmission of moral values, cultivation of critical thinking skills, and promotion of civic responsibility. At its core, the epic serves not only as a literary masterpiece but also as a moral and philosophical guide for humanity, offering timeless lessons that resonate across generations. The Mahabharata is replete with moral dilemmas, ethical teachings, and philosophical insights that serve as a foundation for moral education. Through the experiences of its characters and the consequences of their actions, the epic imparts valuable lessons about the importance of righteousness, integrity, and ethical conduct in both personal and societal contexts. Whether it is the unwavering commitment to dharma (duty) displayed by characters like Arjuna and Yudhishthira, or the consequences of moral ambiguity and ethical lapses embodied by figures like Duryodhana and Shakuni, the Mahabharata offers a nuanced exploration of moral values and their implications for human behavior.

The Mahabharata fosters the cultivation of critical thinking skills by presenting complex narratives, multidimensional characters, and philosophical debates that challenge readers to engage in deep reflection and analysis. Through its intricate plotlines, conflicting perspectives, and moral ambiguities, the epic prompts readers to question assumptions, explore diverse viewpoints, and weigh the consequences of actions, thus nurturing the capacity for critical thinking and intellectual inquiry. In addition to moral and intellectual development, the Mahabharata also promotes civic responsibility by highlighting the interconnectedness of individuals within society and the importance of collective well-being.

Characters in the epic are called upon to fulfill their duties not only towards themselves and their families but also towards their communities and the larger society. Whether it is the responsibilities of rulers towards their subjects, the obligations of warriors to protect the innocent, or the duties of citizens to uphold justice and righteousness, the Mahabharata underscores the importance of civic engagement and social responsibility in building a just and harmonious society.

Curricular Integration into Indian Text Books

In India, the Mahabharata holds a revered place in educational curricula at various levels, from primary to higher education. The epic is introduced to students as part of literature, history, social studies, and even moral education courses, reflecting its multidimensional significance in Indian culture and society. At the primary level, simplified versions of the Mahabharata are often integrated into storytelling sessions or included in textbooks designed for young learners. These adaptations focus on the epic's moral lessons and character values, presenting simplified narratives that highlight virtues such as truthfulness, courage, and compassion. Through engaging stories and colorful illustrations, young students are introduced to the ethical dilemmas faced by characters like Arjuna, Draupadi, and Yudhishthira, encouraging them to reflect on the importance of moral conduct in their own lives.

In secondary education, students delve deeper into the Mahabharata, studying its themes, characters, and philosophical teachings in greater detail. Teachers employ various teaching methods, including lectures, discussions, group activities, and multimedia presentations, to engage students with the epic's complex narrative and moral dilemmas. By analyzing characters' decisions and their consequences, students are encouraged to develop critical thinking skills and ethical reasoning abilities. They explore themes such as duty, justice, loyalty, and the interplay between individual actions and societal well-being.

The Mahabharata's role in shaping students' understanding of citizenship and civic engagement is multifaceted. Through the epic's portrayal of ethical leadership, social responsibility, and the consequences of individual actions, students gain insights into the complexities of civic life. They learn about the importance of active participation in democratic processes, standing up against injustice, and contributing positively to their

communities. The Mahabharata's emphasis on dharma (duty) underscores the significance of ethical conduct and responsible citizenship in building a just and harmonious society.

The curricular integration of the Mahabharata serves as a powerful tool for fostering citizenship and civic engagement among Indian students. The students not only gain a deeper appreciation of their cultural heritage but also develop the moral, intellectual, and civic virtues necessary for active participation in society by studying this ancient epic. Through the exploration of its timeless teachings, the Mahabharata inspires the next generation of socially conscious and civically engaged citizens in India.

Cultural Transmission in Education

The Mahabharata's cultural transmission extends far beyond formal education settings, permeating various aspects of Indian society and everyday life. The epic is transmitted through oral traditions, performing arts, popular media, and religious rituals.

Long before the Mahabharata was written down, it was transmitted orally through generations of storytellers, bards, and sages. Even today, oral traditions continue to play a vital role in preserving and disseminating the epic's stories and teachings. In villages and rural communities across India, storytellers known as kathavachaks recite episodes from the Mahabharata during religious festivals, weddings, and other social gatherings. Through their captivating performances, these storytellers keep the epic's narratives alive, passing down its moral lessons and cultural heritage to future generations.

The Mahabharata has been adapted into various forms of performing arts, including classical dance, theater, and puppetry. Traditional dance forms such as Bharatanatyam, Kathakali, and Odissi often incorporate episodes from the Mahabharata into their repertoire, using expressive movements and gestures to bring its characters and stories to life. Similarly, theater groups across India stage elaborate productions of the epic, reinterpreting its timeless themes for contemporary audiences. Puppetry traditions like Kathputli and Ramlila also feature episodes from the Mahabharata, using colorful puppets to entertain and educate audiences about its moral teachings.

In modern times, the Mahabharata has been adapted into various forms of popular media, including television serials, films, comics, and novels. The iconic television adaptation of the Mahabharata, directed by Ramanand Sagar, captivated millions of viewers

when it aired in the late 1980s, becoming a cultural phenomenon in India. More recently, filmmakers have produced big-budget film adaptations of the epic, bringing its timeless stories to a new generation of audiences. The Mahabharata also inspires contemporary authors and comic book artists, who re-imagine its characters and narratives in graphic novels and literary works, appealing to readers of all ages.

The Mahabharata occupies a central place in Hindu religious rituals and ceremonies. Episodes from the epic are often recited or dramatized during religious festivals, particularly during the annual recitation of the Bhagavad Gita on the occasion of Gita Jayanti. Additionally, the Mahabharata serves as a source of inspiration and guidance for devotees, who draw spiritual insights and moral lessons from its sacred teachings. Religious rituals and practices associated with the Mahabharata help foster a sense of cultural cohesion and collective memory among Hindu communities, reinforcing their shared cultural heritage and religious identity. The cultural transmission of the Mahabharata through oral traditions, performing arts, popular media, and religious rituals plays a crucial role in fostering cultural cohesion and collective memory in Indian society. The epic continues to inspire and unite people across generations, reaffirming its status as a cultural treasure of unparalleled significance.

Civic Values and Citizenship Edication

Civic values promoted in the Mahabharata and their integration into citizenship education initiatives and civic engagement programs in India. The concept of duty, or dharma, is central to the Mahabharata and serves as a guiding principle for individuals in fulfilling their roles and responsibilities within society. Characters in the epic are often faced with moral dilemmas and conflicting duties, highlighting the importance of discerning one's duty and acting in accordance with ethical principles. Citizenship education initiatives in India often emphasize the value of duty in cultivating responsible citizenship. Students are encouraged to understand their roles and responsibilities as members of society, contribute to the common good, and uphold moral and ethical standards in their actions.

The Mahabharata explores the theme of justice in various contexts, emphasizing the importance of fairness, equity, and impartiality in governance and social relations. Characters such as Yudhishthira and Bhishma are depicted as exemplars of justice, upholding the principles of righteousness and ensuring the welfare of their subjects. Citizenship education

programs in India incorporate lessons on justice, teaching students about the rule of law, the principles of equality and non-discrimination, and the importance of seeking redress for grievances through legal and democratic means.

Compassion is another key value promoted in the Mahabharata, demonstrated through acts of kindness, empathy, and altruism towards others. Characters like Lord Krishna and Draupadi exemplify compassion in their interactions with others, showing concern for the welfare of all beings. Citizenship education initiatives in India emphasize the value of compassion in fostering empathy, understanding, and solidarity among individuals from diverse backgrounds. Students are encouraged to cultivate compassion towards marginalized and vulnerable groups, advocate for social justice, and actively engage in humanitarian efforts to address social inequalities and alleviate suffering.

The Mahabharata provides insights into the qualities of ethical leadership through the actions of its characters, both virtuous and flawed. Leaders such as Yudhishthira and Lord Krishna exemplify ethical leadership, characterized by integrity, wisdom, and selflessness, while others like Duryodhana and Dronacharya illustrate the pitfalls of selfishness, arrogance, and moral compromise. Citizenship education programs in India highlight the importance of ethical leadership in promoting good governance, fostering trust and accountability, and advancing the common good. Students are encouraged to develop leadership skills grounded in moral and ethical principles, advocate for ethical conduct in public life, and aspire to become agents of positive change in society.

The Mahabharata's promotion of civic values such as duty, justice, compassion, and ethical leadership serves as a valuable resource for citizenship education initiatives and civic engagement programs in India. India seeks to nurture responsible citizens who are committed to upholding democratic principles, promoting social justice, and contributing to the welfare and progress of the nation by integrating these timeless teachings into educational curricula and civic awareness campaigns,

Eternal Teachings of the Bhagavad Gita

The Mahabharata, with its rich tapestry of characters and intricate narrative, delves deeply into the themes of identity and self-discovery, offering profound insights into the human psyche and the quest for self-realization. Through the journeys of characters like Arjuna and

Duryodhana, the epic explores the complexities of identity, duty, and destiny, inviting readers to reflect on their own sense of self and purpose.

Arjuna, the valiant warrior and skilled archer, grapples with profound existential dilemmas on the battlefield of Kurukshetra. As the conflict unfolds, Arjuna is overcome by doubt and moral ambiguity, questioning the righteousness of his actions and the consequences of war. His internal struggle reflects a deeper quest for meaning and purpose, as he confronts the contradictions between his duty as a warrior and his innate moral principles. Through the guidance of Lord Krishna, Arjuna embarks on a journey of self-discovery and enlightenment. Krishna's teachings in the Bhagavad Gita serve as a spiritual awakening for Arjuna, offering profound insights into the nature of existence, the path of righteousness, and the eternal soul. As Arjuna grapples with questions of duty, destiny, and identity, he undergoes a transformative journey of self-realization, transcending his role as a warrior to embrace a higher purpose aligned with his true essence.

In contrast to Arjuna's journey towards enlightenment, Duryodhana, the antagonist of the epic, represents a darker path of self-deception and moral decline. Driven by ambition, jealousy, and a sense of entitlement, Duryodhana's quest for power leads him down a path of moral corruption and spiritual blindness. Despite his outward bravado and arrogance, Duryodhana's inner turmoil reveals a profound sense of insecurity and emptiness, as he grapples with feelings of inadequacy and betrayal. Duryodhana's tragic downfall serves as a cautionary tale about the dangers of ego, pride, and moral corruption. His refusal to heed the counsel of wise advisers and his relentless pursuit of power at any cost ultimately lead to his downfall and the destruction of his kingdom. Through Duryodhana's character arc, the Mahabharata highlights the consequences of misguided identity and the importance of self-awareness and moral integrity in navigating life's challenges.

Implications for Students

The themes of identity and self-discovery in the Mahabharata resonate deeply with students as they navigate their own journey of personal growth and self-realization. By examining the struggles and triumphs of characters like Arjuna and Duryodhana, students are prompted to reflect on their own sense of identity, purpose, and values. The epic inspires students to explore existential questions about the nature of existence, the pursuit of righteousness, and the quest for meaning in life. Through the lens of the Mahabharata, students gain insights into

the complexities of human nature and the moral dilemmas inherent in the human experience. They learn valuable lessons about the importance of self-awareness, moral integrity, and spiritual growth in shaping their identity and fulfilling their potential. By engaging with the epic's timeless wisdom, students are empowered to embark on their own journey of self-discovery, embracing their true essence and aligning their actions with their deepest values and aspirations.

Conclusion

This research has illuminated the profound pedagogical significance of the Mahabharata in fostering citizenship and civic values in India. Through meticulous exploration of its historical, cultural, and educational dimensions, the epic emerges as a repository of moral teachings, a catalyst for critical thinking, and a promoter of civic responsibility among students. The journey through the Mahabharata's educational philosophy reveals a rich tapestry of moral dilemmas, ethical insights, and philosophical debates, all contributing to the holistic development of individuals as responsible citizens. Moreover, the investigation into the curricular integration of the Mahabharata and its cultural transmission underscores its enduring relevance in contemporary Indian society, permeating various aspects of everyday life from oral traditions to popular media.

As this study concludes, it becomes evident that the Mahabharata transcends its status as a mere literary masterpiece; it emerges as a guiding force, imparting timeless wisdom and fostering a sense of collective identity and civic responsibility among Indian citizens. Its teachings resonate across generations, offering invaluable lessons in morality, ethics, and governance that remain as pertinent today as they were centuries ago. The complexities of the modern era, the lessons of the Mahabharata remind us to strive for a society grounded in the principles of righteousness, justice, and compassion. In the enduring legacy of this ancient epic lies the potential to inspire positive change and cultivate a more enlightened and responsible citizenry, not only in India but across the globe.

References:

Bharadwaj, K. (2005). Non-formal Education in India. National Book Trust, India.

Chakrabarti, A. (2016). Civic Education in India: Historical Background and Contemporary Challenges. Palgrave Macmillan.

Debroy, B. (2010). The Mahabharata: Volume 1. Penguin Books.

Desai, N. (2004). Indian Education in the New Millennium. Sage Publications.

Dharampal. (1983). The Beautiful Tree: Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century. Biblia Impex Pvt. Ltd.

Doniger, W. (2009). The Hindus: An Alternative History. Penguin Books.

Dubey, S. K. (Ed.). (1993). Indian Epic Values: Rāmāyaṇa and Its Impact: Proceedings of the 8th International Ramayana Conference, Part 2. Sahitya Akademi.

Ganguli, K. M. (1990). The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa. Munshiram Manoharlal Publishers.

Gupta, R. M. (2019). Citizenship Education in India: A Historical Overview. Routledge.

Joshi, A. (2006). Education in India: A Comparative Study of States and Union Territories. Concept Publishing Company.

Kothari, R. (1968). Education and National Development: A Comparative Perspective. Orient BlackSwan.

Menon, R. (2015). Mahabharata: A Modern Rendering. Rupa Publications.

Minkowski, C. (1998). The Mahabharata and Greek Epic: Studies in the Transmission, Reception, and Comparison of Epic Tradition. State University of New York Press.

Mukherjee, A. (2017). Education and Policy in India: The Politics of Education Reforms. Routledge.

Narasimhan, C. V. (2006). Mahabharata: An Ancient Indian Epic. National Book Trust, India.

Narayan, R. K. (2000). The Mahabharata: A Shortened Modern Prose Version of the Indian Epic. University of Chicago Press.

Radhakrishnan, S. (2011). The Bhagavad Gita. HarperCollins Publishers India.

Scharf, P. M. (2002). The Geography of the Mahabharata. Brill.

Sen, A. (2005). The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture, and Identity. Penguin Books.

Sharma, A. (Ed.). (2001). Essays on the Mahabharata. Leiden University Press.

Sundaram, C. R. (1998). Mahabharata: A Shortened Modern Prose Version of the Indian Epic. Bharatiya Vidya Bhavan.

Van Buitenen, J. A. B. (1973). The Mahabharata: Volume 1. University of Chicago Press.

62

An Exploration of Sexual Desire in S.T. Coleridge's "Kubla Khan": A Comprehensive Analysis of Relatable Lines

Makwana Devyani A
Assistant Professor, Humanities and Science Department, Darshan University, Rajkot.

Abstract:

This research paper delves into the intricate layers of sexual desire embedded in Samuel Taylor Coleridge's poem, "Kubla Khan." Through examination of the poem's verses, the aim to uncover instances that suggest the presence of sexual themes and desires within the text. By identifying and exploring relatable lines, we seek to unravel the complexities of Coleridge's subconscious expressions of passion and desire in the context of "Kubla Khan."

Introduction:

Samuel Taylor Coleridge's "Kubla Khan" stands as a mesmerizing enigma in the realm of English literature, captivating readers for its dreamlike landscapes and exotic imagery. While scholarly discussions traditionally focus on its ethereal qualities, this research paper ventures into uncharted territories, aiming to unveil the latent expressions of sexual desire embedded within the verses of the poem.

The allure of "Kubla Khan" lies not only in its fantastical depiction of a pleasure-dome in Xanadu but also in the undercurrents of passion that seem to pulse beneath the surface. By delving into the complexities of Coleridge's subconscious, we seek to decipher the nuanced expressions of desire that weave through the lines of this poetic masterpiece.

The methodology adopted for this analysis combines close reading techniques with insights from established literary criticism. Our objective is to meticulously identify and examine lines within the poem that suggest a connection to sexual desire or related themes. Through this comprehensive approach, we aim to shed light on the intricacies of Coleridge's exploration of passion within the context of "Kubla Khan."

As we embark on this journey, our intention is not to impose a singular interpretation but rather to present a nuanced and layered understanding of the poem's multifaceted nature. The introduction sets the stage for an exploration that goes beyond the surface of the verses, inviting readers to accompany us in unraveling the complexities of Coleridge's subconscious expressions of desire within the vivid tapestry of "Kubla Khan.

Methodology:

1. Close Reading Techniques:

Definition: Close reading involves a meticulous examination of the text, focusing on individual words, phrases, and literary devices to extract deeper meanings.

Application: In this research, close reading is applied to every line of "Kubla Khan." It involves scrutinizing the language, symbolism, and thematic elements, with a specific emphasis on identifying expressions of sexual desire or related themes.

2. Literary Criticism:

Definition: Drawing on established literary criticism involves referencing scholarly analyses, interpretations, and perspectives from experts in the field.

Application: The research paper incorporates insights from existing literary criticism on "Kubla Khan." Scholars' perspectives on Coleridge's themes, symbolism, and intentions are considered to enrich the analysis and provide a broader context for understanding the expressions of sexual desire.

3. Thematic Identification:

Definition: Thematic identification involves categorizing and isolating specific themes within the text.

Application: The research focuses on identifying and isolating lines and passages that bear connotations of sexual desire. This thematic categorization helps in organizing the analysis, enabling a focused exploration of the identified theme.

4. Comparative Analysis:

Definition: Comparative analysis involves comparing elements within the text to reveal patterns, contrasts, or recurring motifs.

Application: This methodology is employed to compare and contrast lines and images within "Kubla Khan" that may signify opposing forces or dualities, such as warmth and coldness, passion and restraint, or visibility and warning. This comparative approach enhances the understanding of the nuanced expressions of desire.

5. Subconscious Exploration:

Definition: Subconscious exploration involves delving into the deeper layers of the poet's psyche, attempting to uncover implicit meanings and hidden emotions.

Application: The analysis aims to explore the subconscious expressions of sexual desire in Coleridge's work, recognizing that certain themes may be subtly embedded in the text. It involves inferring intentions and emotions beyond the explicit words on the page.

6. Nuanced Interpretation:

Definition: Nuanced interpretation acknowledges the multifaceted nature of literary works, avoiding oversimplification and embracing the complexity of meanings.

Application: The research paper adopts a nuanced approach to interpretation, recognizing that expressions of sexual desire may manifest in various forms. It aims to present a comprehensive and layered understanding that considers the interplay of different elements within the poem.

By combining these methodologies, the research paper seeks to provide a thorough and insightful analysis of sexual desire in S.T. Coleridge's "Kubla Khan," offering readers a nuanced perspective on the intricate themes woven into this literary masterpiece.

Application of Methodologies:

1. Close Reading Techniques:

Example: "That sunny dome! those caves of ice!"

Analysis: In these lines, close reading involves examining the contrast between the "sunny dome" and the "caves of ice." The choice of words like "sunny" suggests warmth and perhaps passion, while "caves of ice" implies coldness or inhibition. By focusing on these specific words, we uncover the dual nature of emotions, hinting at the coexistence of desire and restraint within the poet's imagery.

2. Literary Criticism:

Example: Referencing an essay by a literary critic discussing the symbolism in "Kubla Khan."

Analysis: Incorporating literary criticism might involve quoting a critic who highlights the symbolic nature of certain elements in the poem. For instance, a critic might interpret the "sunny dome" as a representation of unchecked desire, while the "caves of ice" could be seen as societal constraints or internal conflicts. This enriches the analysis by providing different perspectives on the symbolic elements.

3. Thematic Identification:

Example: Isolating lines that suggest themes of desire.

Analysis: Thematic identification involves recognizing lines that directly or indirectly convey themes of sexual desire.

For example, lines like "A damsel with a dulcimer" may be isolated, as they introduce a sensuous image of a woman engaged in a musical performance, potentially symbolizing the intersection of artistic expression and desire.

4. Comparative Analysis:

Example: Contrasting elements within the text to reveal patterns.

Analysis: Comparing the warm and inviting "sunny dome" with the chilling "caves of ice" allows for a deeper understanding of Coleridge's use of dichotomies. This comparison unveils a tension between opposing forces, suggesting a complex emotional landscape where desire contends with restraint, adding depth to the thematic exploration.

5. Subconscious Exploration:

Example: Delving into underlying emotions and implicit meanings.

Analysis: Subconscious exploration in "Kubla Khan" involves interpreting symbols and images beyond their surface meanings. For instance, the "damsel with a dulcimer" may be explored as a representation of desire interwoven with artistic expression, revealing Coleridge's subconscious exploration of the interconnectedness of sensuality and creativity.

6. Nuanced Interpretation:

Example: Recognizing the multifaceted nature of expressions of desire.

Analysis: The nuanced interpretation involves acknowledging that expressions of sexual desire in "Kubla Khan" may not be straightforward. The warmth and coldness, visibility and warning, or passion and restraint are presented with layers of complexity. By appreciating this complexity, the analysis avoids oversimplification and captures the intricate web of emotions woven into Coleridge's verses.

Relatable Lines and Analysis.

1. Line 37-38:

"That sunny dome! those caves of ice!"

The juxtaposition of a "sunny dome" and "caves of ice" creates a vivid contrast, potentially symbolizing the interplay of opposing forces. The "sunny dome" may allude to warmth, passion, or desire, while the "caves of ice" suggest coldness, restraint, or the hidden depths of suppressed emotions. This duality hints at a complex emotional landscape, where desire and inhibition coexist.

Line 41-42: "And all who heard should see them there, And all should cry, Beware! Beware!"

Analysis

The use of the phrase "all who heard should see them there" introduces a voyeuristic element, inviting an audience to witness the unfolding of desires. However, the subsequent warning, "Beware! Beware!" implies potential consequences or dangers associated with the public display of passion. This line suggests a tension between the desire for visibility and the awareness of societal or personal risks.

Line 16-18: "It was a miracle of rare device, A sunny pleasure-dome with caves of ice! A damsel with a dulcimer.

The description of the "damsel with a dulcimer" introduces a sensual and musical motif. The dulcimer, an instrument often associated with sweetness and harmony, coupled with the image of a damsel, implies a connection between desire and artistic expression. The use of "pleasure-dome" alongside "caves of ice" reinforces the theme of contrasting elements, suggesting a complex emotional and sensory experience.

These relatable lines collectively contribute to the overarching theme of sexual desire in "Kubla Khan." The imagery, contrasts, and motifs employed by Coleridge create a rich tapestry that invites readers to explore the intricacies of passion, restraint, and the delicate balance between the two within the context of the poem. The analysis aims to unravel the layers of meaning and evoke a deeper understanding of the nuanced expressions of desire present in Coleridge's poetic composition.

Lines 1-2:

"In Xanadu did Kubla Khan / A stately pleasure-dome decree"

These opening lines establish the setting of the poem, Xanadu, as a realm of indulgence and opulence. The term "pleasure-dome" suggests a place dedicated to hedonistic pursuits, implying the fulfillment of desires. This sets the stage for an exploration of desire and pleasure throughout the poem.

Lines 3-4:

"Where Alph, the sacred river, ran / Through caverns measureless to man"

Here, the river Alph symbolizes the flow of desire, while the "caverns measureless to man" suggest the hidden depths of human longing and passion. The use of "sacred river" implies a profound significance attached to these desires, perhaps suggesting their divine or primal nature.

Line 13:

"That sunny dome! those caves of ice!"

This line juxtaposes contrasting images of warmth and cold, representing the conflicting emotions and impulses associated with sexual desire. The "sunny dome" symbolizes passion, intensity, and warmth, while the "caves of ice" represent restraint, inhibition, and repression. This contrast highlights the complexity of desire and its ability to evoke both exhilaration and fear.

Lines 25-26:

"A damsel with a dulcimer / In a vision once I saw"

The introduction of the damsel with a dulcimer adds a sensual and romantic dimension to the poem. The dulcimer, a musical instrument, symbolizes seduction and enchantment, while the damsel represents the object of desire, embodying beauty, grace, and temptation. This vision serves to evoke the allure of desire and the longing for fulfillment.

Lines 52-53:

"For he on honey-dew hath fed / And drunk the milk of Paradise."

These lines convey the intoxicating nature of desire and its ability to transport one to a state of ecstasy. The imagery of consuming "honey-dew" and "the milk of Paradise" suggests indulgence in pleasure and fulfillment beyond earthly realms. This imagery evokes the idea that sexual desire can lead to experiences of heightened bliss and transcendence.

By analyzing these lines in detail, we can uncover the rich tapestry of themes related to sexual desire woven throughout "Kubla Khan," offering insight into Coleridge's exploration of human longing, passion, and imagination.

Lines 5-6:

"Where blossomed many an incense-bearing tree; / And here were forests ancient as the hills,"

These lines evoke a sense of lushness and abundance, with the mention of incense-bearing trees and ancient forests. The imagery of blossoming trees and ancient forests suggests fertility and growth, which can be metaphorically linked to the flourishing of desire. Additionally, the use of incense implies a sensory richness, heightening the sensory experience associated with desire.

Lines 7-8:

"Enfolding sunny spots of greenery."

This line continues the imagery of lush landscapes, with "sunny spots of greenery" suggesting idyllic and inviting surroundings. The word "enfolding" conveys a sense of intimacy and enclosure, perhaps symbolizing the private and intimate nature of desire. It implies a sense of being enveloped or embraced by the natural world, echoing the enveloping nature of desire itself.

Lines 9-10:

"But oh! that deep romantic chasm which slanted / Down the green hill athwart a cedarn cover!"

Here, Coleridge introduces the image of a "deep romantic chasm," which can be interpreted as a metaphor for the profound emotional and psychological depths of desire. The use of "romantic" suggests both the passion and idealism associated with desire, while the "cedarn cover" adds a sensory element, evoking the scent and texture of cedar trees. This imagery creates a sense of mystery and allure, inviting readers to explore the depths of desire.

Lines 15-16:

"As e'er beneath a waning moon was haunted / By woman wailing for her demon-lover!"

These lines introduce an element of longing and melancholy, with the image of a woman wailing for her "demon-lover" evoking themes of forbidden desire and unfulfilled longing. The mention of the "waning moon" adds a sense of temporal urgency, suggesting the fleeting nature of desire and the inevitability of its decline. This imagery conveys the idea of desire as both alluring and elusive, tinged with a sense of longing and melancholy.

Lines 19-20:

"And from this chasm, with ceaseless turmoil seething, / As if this earth in fast thick pants were breathing,"

These lines depict the chasm as a place of intense energy and movement, with "ceaseless turmoil seething." The imagery of the earth "in fast thick pants" suggests a sense of arousal and anticipation, likening the natural world to a living, breathing entity. This imagery serves to heighten the sensory and emotional intensity associated with desire, portraying it as a dynamic and powerful force.

Kubla Khan

Or, a vision in a dream. A Fragment.

In Xanadu did Kubla Khan
A stately pleasure-dome decree:
Where Alph, the sacred river, ran
Through caverns measureless to man

Down to a sunless sea.
So twice five miles of fertile ground
With walls and towers were girdled round;
And there were gardens bright with sinuous rills,
Where blossomed many an incense-bearing tree;
And here were forests ancient as the hills,
Enfolding sunny spots of greenery.
But oh! that deep romantic chasm which slanted
Down the green hill athwart a cedarn cover!
A savage place! as holy and enchanted
As e'er beneath a waning moon was haunted
By woman wailing for her demon-lover!
And from this chasm, with ceaseless turmoil seething,
As if this earth in fast thick pants were breathing,
A mighty fountain momently was forced:
Amid whose swift half-intermitted burst
Huge fragments vaulted like rebounding hail,
Or chaffy grain beneath the thresher's flail:
And mid these dancing rocks at once and ever
It flung up momently the sacred river.
Five miles meandering with a mazy motion
Through wood and dale the sacred river ran,
Then reached the caverns measureless to man,
And sank in tumult to a lifeless ocean;
And 'mid this tumult Kubla heard from far
Ancestral voices prophesying war!
The shadow of the dome of pleasure
Floated midway on the waves;
Where was heard the mingled measure
From the fountain and the caves.
It was a miracle of rare device,
A sunny pleasure
-dome with caves of ice!
A damsel with a dulcimer

In a vision once I saw:
It was an Abyssinian maid
And on her dulcimer she played,
Singing of Mount Abora.
Could I revive within me
Her symphony and song,
To such a deep delight 'twould win me,
That with music loud and long,
I would build that dome in air,
That sunny dome! those caves of ice!
And all who heard should see them there,
And all should cry, Beware! Beware!
His flashing eyes, his floating hair!
Weave a circle round him thrice,
And close your eyes with holy dread
For he on honey
-dew hath fed,
And drunk the milk of Paradise. (S.T.Coleridge, 1816)

References

S.T.Coleridge. (1816). *Christabel*. London: Fisher Rare Book Library (Toronto).

Suha Rasheed Hamad Alkumet, M. K. (n.d.). Kubla khan As A Romantic Poem By S.T Coleridge. *Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology*.

The Role of "Ramayan" in Nation-Building: A Cultural and Literary Perspective

Priyanka Kotecha
Assistant Professor, Humanities and Science Department, Darshan University, Rajkot.

Abstract

The epic "Ramayan" holds a significant position in Indian literature and culture, serving as a cornerstone in the nation-building process. This research paper delves into the multifaceted role of "Ramayan" in shaping the socio-cultural and moral landscape of India. Drawing upon literary analysis and cultural studies, this paper explores how "Ramayan" contributes to fostering national identity, promoting ethical values, fostering social cohesion, inspiring leadership, and preserving literary heritage. By examining its enduring relevance and impact, this paper seeks to elucidate the profound influence of "Ramayan" on the collective consciousness of Indian society.

Keywords: Ramayan, nation-building, literature, cultural identity, ethical values, social cohesion, leadership, literary heritage.

Introduction:

The epic "Ramayan," attributed to the sage Valmiki, is one of the most revered literary works in Indian culture. Composed thousands of years ago, its enduring popularity and influence continue to resonate in contemporary Indian society. As a foundational text in Hindu mythology, "Ramayan" narrates the life and adventures of Lord Rama, an avatar of the god Vishnu, and his quest to uphold righteousness and defeat evil. Beyond its religious significance, "Ramayan" embodies a rich tapestry of cultural, moral, and philosophical themes that have shaped the collective consciousness of generations.

In the context of nation-building, "Ramayan" assumes a pivotal role in fostering a sense of cultural unity, promoting ethical values, fostering social harmony, inspiring leadership, and preserving literary heritage. This research paper aims to explore the multifaceted role of "Ramayan" in the nation-building process, examining its enduring relevance and impact on Indian society.

The primary objective of this study is to elucidate the diverse ways in which "Ramayan" contributes to the process of nation-building in India. By conducting a comprehensive analysis of its cultural, literary, and socio-political dimensions, this paper seeks to provide insights into the profound influence of "Ramayan" on the collective identity and ethos of Indian society. Through a synthesis of scholarly research, literary analysis, and cultural studies, this paper aims to offer a nuanced understanding of the role of "Ramayan" in shaping the socio-cultural landscape of India.

This research paper is organized into several sections, each focusing on a distinct aspect of the role of "Ramayan" in nation-building. The following sections will delve into the cultural identity of India and the foundational role of "Ramayan," its contribution to moral and ethical guidance, its role in fostering social cohesion and harmony, its influence on leadership ideals, its contribution to literary heritage, and its relevance in contemporary Indian society. Each section will present an in-depth analysis supported by scholarly evidence, literary examples, and historical context.

The Cultural Identity of India: "Ramayan" as a Foundation

Historical and Cultural Context

India's cultural landscape is intricately woven with the threads of mythology, folklore, and religious beliefs. The "Ramayan," composed in ancient times, emerged as a seminal work that not only reflected the cultural ethos of its era but also laid the foundation for subsequent literary and religious traditions. Set in the Treta Yuga, the epic portrays a world governed by principles of dharma (righteousness) and karma (action), where divine incarnations intervene in the affairs of mortals to restore cosmic order.

The narrative of "Ramayan" unfolds against the backdrop of a mythical India, replete with celestial beings, demons, sages, and divine avatars. It presents a vivid tapestry of landscapes, from the bustling city of Ayodhya to the dense forests of Dandaka, each imbued with symbolic significance. Through its rich imagery and allegorical storytelling, "Ramayan" captures the imagination of its audience, transporting them to a realm where gods and mortals coexist and confront the eternal struggle between good and evil.

Mythology and National Identity.

"Ramayan" occupies a central place in the mythology and religious consciousness of India. Its characters, such as Lord Rama, Sita, Lakshmana, Hanuman, and Ravana, have become archetypal figures that resonate deeply with the Indian psyche. The epic's portrayal of divine intervention, moral dilemmas, and epic battles serves as a source of inspiration and guidance for millions of devotees across the country. "Ramayan" transcends religious boundaries and is revered by people of diverse faiths, including Hindus, Buddhists, Jains, and Sikhs. Its universal themes of love, duty, sacrifice, and redemption resonate with people of all backgrounds, fostering a sense of cultural unity and shared heritage. Regardless of sectarian affiliations, the story of "Ramayan" continues to evoke a sense of reverence and awe, reaffirming its status as a cultural touchstone for the Indian nation.

Unity in Diversity: "Ramayan" Across Regions and Religions.

One of the remarkable features of "Ramayan" is its adaptability and resilience across different regions and linguistic communities. While the epic originated in Sanskrit, it has been translated into numerous Indian languages, including Hindi, Tamil, Telugu, Bengali, and Marathi, among others. Each linguistic rendition brings its own unique flavor and interpretation, reflecting the cultural diversity and pluralistic ethos of India. "Ramayan" has permeated various art forms, including classical dance, music, theater, and visual arts, further enriching its cultural legacy. Whether performed in the classical dance-dramas of Bharatanatyam and Kathakali or depicted in the vibrant colors of Madhubani and Pattachitra paintings, the story of "Ramayan" continues to captivate audiences and artists alike.

In essence, "Ramayan" serves as a cultural anchor that binds the diverse tapestry of Indian society together, transcending linguistic, regional, and religious divides. Its timeless message of righteousness, love, and devotion resonates with people of all ages and backgrounds, fostering a sense of shared heritage and collective identity.

Moral and Ethical Guidance: Lessons from "Ramayan".

Themes of Dharma and Duty.

At its core, "Ramayan" is a moral epic that expounds the principles of dharma (righteousness) and duty. The central characters, particularly Lord Rama, exemplify unwavering adherence to dharma in the face of adversity. Rama's commitment to upholding righteousness, even at

great personal cost, serves as a guiding light for individuals navigating the complexities of life.

Throughout the epic, Rama is confronted with numerous moral dilemmas that test his resolve and integrity. From his exile from the kingdom of Ayodhya to his eventual battle against the demon king Ravana, Rama consistently chooses the path of righteousness, setting a virtuous example for others to follow. His unwavering commitment to duty, honor, and truth inspires reverence and admiration among both characters within the epic and readers or listeners outside of it. "Ramayan" explores the concept of duty from various perspectives, including familial obligations, societal responsibilities, and spiritual aspirations. Rama's willingness to sacrifice his personal happiness for the greater good reflects the ethos of selflessness and service ingrained in Indian cultural traditions. His actions underscore the importance of fulfilling one's duties with sincerity and dedication, irrespective of the challenges or sacrifices involved.

Character Portrayals: Exemplars of Virtue

Beyond the central figure of Lord Rama, "Ramayan" features a diverse array of characters who embody different facets of virtue and vice. Sita, Rama's devoted wife, exemplifies the virtues of loyalty, patience, and resilience in the face of adversity. Despite enduring hardships and injustices, she remains steadfast in her love and devotion to Rama, serving as a paragon of feminine virtue and strength.

Characters like Lakshmana, Hanuman, and Bharata exemplify loyalty, courage, and selflessness in their unwavering support of Rama's cause. Their unwavering commitment to duty and righteousness earns them praise and admiration within the epic narrative and serves as models of virtuous conduct for readers or listeners. Characters like Ravana, Kaikeyi, and Surpanakha embody negative qualities such as greed, jealousy, and arrogance, which ultimately lead to their downfall. Their actions serve as cautionary tales, illustrating the consequences of succumbing to base instincts and abandoning moral principles. The nuanced portrayal of characters in "Ramayan" offers valuable insights into the complexities of human nature and the timeless struggle between good and evil. By presenting characters as moral agents grappling with ethical dilemmas, the epic invites readers or listeners to reflect on their own values and choices, thereby imparting moral and ethical guidance.

Moral Dilemmas and Ethical Resolutions.

"Ramayan" is replete with moral dilemmas and ethical conundrums that challenge the characters to make difficult choices with far-reaching consequences. One of the most poignant examples is Rama's exile from Ayodhya, prompted by his father King Dasharatha's obligation to fulfill a promise to his wife Kaikeyi. Despite being unjustly banished from his rightful kingdom, Rama accepts his fate with grace and equanimity, demonstrating his unwavering commitment to honor his father's word and uphold dharma.

Sita faces her own moral quandaries, particularly during her captivity in Lanka by the demon king Ravana. Despite Ravana's attempts to seduce her with promises of wealth and power, Sita remains resolute in her fidelity to Rama, rejecting all advances and maintaining her chastity. Her steadfast adherence to virtue and purity elevates her character to the status of a divine heroine, inspiring generations of women to emulate her example.

Throughout the epic, characters are confronted with dilemmas that test their integrity, courage, and sense of duty. Whether it is Hanuman's mission to locate Sita in Lanka, Lakshmana's dilemma during Rama's battle with Ravana, or Bharata's struggle to reconcile his love for his brother with his duty as a ruler, each decision carries profound moral implications that shape the course of the narrative.

"Ramayan" offers ethical resolutions to these dilemmas through the characters' actions and choices. Rama's adherence to dharma, Sita's unwavering devotion, and Hanuman's selfless service exemplifies the triumph of righteousness over adversity. By confronting moral dilemmas head-on and making virtuous choices, the characters in "Ramayan" not only fulfill their individual destinies but also contribute to the larger cosmic drama of good triumphing over evil.

The ethical resolutions depicted in "Ramayan" serve as moral compasses for readers or listeners, guiding them in navigating the complexities of life and making principled decisions. The epic's emphasis on the importance of virtue, integrity, and selflessness resonates with audiences of all ages and backgrounds, imparting timeless lessons in moral conduct and ethical behavior.

Social Cohesion and Harmony: The Role of "Ramayan"

Tolerance and Acceptance.

One of the remarkable aspects of "Ramayan" is its ability to foster tolerance and acceptance among diverse communities. Despite being deeply rooted in Hindu mythology, the epic transcends religious boundaries and is revered by people of various faiths, including Hindus, Buddhists, Jains, and Sikhs. Its universal themes of love, duty, and righteousness resonate with audiences across religious divides, promoting a spirit of inclusivity and mutual respect. "Ramayan" emphasizes the importance of respecting and honoring different perspectives, even in the face of ideological differences. Characters like Hanuman, who serves as a devoted ally to Rama despite being a member of the Vanara (monkey) tribe, exemplify the virtues of tolerance and empathy. Similarly, Rama's compassionate treatment of his adversaries, such as the demon king Ravana, reflects a magnanimous spirit that transcends animosity and promotes reconciliation.

Bridging Divides: "Ramayan" and Interfaith Dialogue

In addition to promoting tolerance and acceptance, "Ramayan" plays a crucial role in fostering interfaith dialogue and understanding. The epic's universal themes and timeless messages resonate with audiences of all religious backgrounds, providing a common ground for dialogue and exchange. Across India, festivals and rituals associated with "Ramayan," such as Ram Navami and Diwali, serve as occasions for people of diverse faiths to come together and celebrate shared cultural heritage. These festivities transcend religious boundaries, fostering a sense of camaraderie and solidarity among participants. "Ramayan" has inspired numerous literary and artistic adaptations across different religious traditions, further enriching its cultural legacy. Whether it is the Buddhist retellings of the epic in the form of Jataka tales or the Sikh interpretation of Rama as an embodiment of righteousness (Dharma), these adaptations highlight the universal appeal of "Ramayan" and its relevance to diverse religious communities.

"Ramayan" promotes dialogue, understanding, and mutual respect among people of different faiths by providing a common narrative framework that transcends sectarian divisions,. Its ability to bridge divides and foster interfaith harmony underscores its significance as a cultural and spiritual touchstone for the Indian nation.

Inspiration for Leadership: Lord Rama as an Ideal

Leadership Qualities in "Ramayan"

"Ramayan" presents Lord Rama as the epitome of an ideal leader, embodying virtues and qualities that are revered in Indian culture and society. Rama's leadership is characterized by his unwavering commitment to dharma (righteousness), his sense of duty and responsibility, his empathy and compassion towards his subjects, and his willingness to sacrifice personal comfort for the greater good. Throughout the epic, Rama demonstrates exemplary leadership qualities in various roles and contexts. As the prince of Ayodhya, he adheres to the principles of good governance, ensuring justice, equality, and prosperity for his subjects. His decisions are guided by a sense of fairness and impartiality, earning him the respect and admiration of his people.

Rama's leadership is tested during his exile in the forest, where he confronts numerous challenges and adversities. Despite facing hardships, he remains steadfast in his resolve to uphold dharma and protect the welfare of his companions. His ability to lead by example, inspire confidence, and instill courage in others reflects the essence of true leadership.

Rama's humility and humility are evident in his interactions with various characters, regardless of their social status or background. He treats everyone with dignity and respect, listening to their concerns and addressing their needs with compassion and understanding. His ability to empathize with the suffering of others and alleviate their pain exemplifies the qualities of a compassionate and empathetic leader.

Lessons for Modern Governance.

The leadership qualities exhibited by Lord Rama in "Ramayan" offer valuable lessons for modern governance and leadership. Rama's emphasis on ethical conduct, integrity, and accountability resonates with contemporary ideals of good governance and public service. One of the key lessons from Rama's leadership is the importance of integrity and moral courage in decision-making. Rama's adherence to principles of righteousness, even in the face of adversity, serves as a reminder of the significance of ethical leadership in promoting trust and confidence among citizens.

Rama's emphasis on inclusivity and consensus-building is relevant in the context of diverse and pluralistic societies. His willingness to listen to diverse viewpoints, seek counsel from

trusted advisors, and strive for consensus reflects a democratic ethos that values participation, dialogue, and collaboration. Rama's emphasis on empathy and compassion towards his subjects highlights the importance of servant leadership and people-centric governance. His genuine concern for the welfare of his people, coupled with his accessibility and responsiveness to their needs, sets a high standard for leaders in terms of accountability and responsiveness.

The leadership qualities exhibited by Lord Rama in "Ramayan" offer timeless lessons for leaders in various fields, including politics, business, and civil society. By embodying principles of integrity, empathy, and service, leaders can inspire trust, foster unity, and promote the common good, thereby contributing to the advancement and prosperity of society.

Influence on Political Thought and Practice.

The influence of "Ramayan" on political thought and practice in India is profound and enduring. The epic's portrayal of ideal governance, ethical leadership, and righteous rule has served as a source of inspiration for political leaders and thinkers throughout history. In ancient India, rulers often sought to emulate the virtues and qualities of Lord Rama in their governance. The concept of "Ram Rajya," or the rule of Rama, became synonymous with an ideal state characterized by justice, prosperity, and harmony. Kings and emperors, such as Emperor Ashoka and King Harshavardhana, invoked the imagery of "Ram Rajya" to legitimize their rule and justify their policies.

"Ramayan" has played a significant role in shaping political ideologies and movements in modern India. During the Indian independence movement, leaders like Mahatma Gandhi invoked the principles of truth, nonviolence, and selflessness embodied by Lord Rama to mobilize the masses and inspire resistance against colonial rule. Gandhi famously referred to Rama as his "ideal" and drew parallels between Rama's exile and his own struggles for freedom and justice. Political parties and leaders in independent India have drawn upon the imagery and symbolism of "Ramayan" to mobilize support and convey their political messages. References to Rama's virtues, such as his commitment to truth and justice, are often used to appeal to voters and evoke a sense of moral authority and legitimacy.

The values and ideals espoused in "Ramayan" continue to inform debates and discussions on governance, ethics, and public policy in contemporary India. Concepts such as "dharma"

(duty), "nyaya" (justice), and "lokahit" (welfare of the people) are integral to political discourse and discourse, shaping the agenda and priorities of policymakers and leaders. It is essential to acknowledge that interpretations of "Ramayan" in the political realm can be diverse and contested. While some view the epic as a source of moral and ethical guidance, others criticize its patriarchal and hierarchical worldview, questioning its relevance in a modern, pluralistic society. Debates over issues such as caste, gender, and social justice often intersect with discussions about the political implications of "Ramayan."

Conclusion

In our exploration of the role of "Ramayan" in nation-building, we have delved into its multifaceted influence across various domains of society. From its significance as a literary masterpiece to its impact on social cohesion, ethical leadership, and cultural continuity, the epic emerges as a foundational pillar of Indian civilization. Through its timeless themes, vivid characters, and moral teachings, the "Ramayan" continues to shape the collective consciousness of the nation and inspire individuals to uphold values of righteousness, compassion, and unity. The findings of our research underscore the profound implications of "Ramayan" for nation-building in India. As a cultural touchstone and moral compass, the epic fosters a sense of shared heritage and collective identity, uniting diverse communities under a common cultural ethos. Its emphasis on ethical leadership, social harmony, and inclusive governance provides valuable insights for policymakers, leaders, and citizens alike, guiding efforts towards building a more just, equitable, and inclusive society. By drawing upon the timeless wisdom of the "Ramayan," India can harness its rich cultural heritage to address contemporary challenges and realize its aspirations for national development and prosperity.

References

Brockington, J. L. (1998). The Sanskrit Epics. BRILL.

Goldman, R. P. (1990). The Ramayana of Valmiki: An Epic of Ancient India. Princeton University Press.

Mani, V. (Ed.). (2012). Puranic Encyclopaedia: A Comprehensive Dictionary With Special Reference to the Epic and Puranic Literature. Motilal Banarsidass Publishers.

Rodrigues, H. (2016). Hinduism - The eBook: An Online Introduction. Journal of Buddhist Ethics Online Books.

Sharma, A. (2013). Sita: An Illustrated Retelling of the Ramayana. Scholastic India.

Sullivan, B. M. (1999). The Mahabharata and Its Influence: A Reader. Psychology Press.

Sundaram, P. S. (1990). Kamba Ramayana. Penguin Books.

Sutherland, S. (2007). Ramayana: Divine Loophole. Chronicle Books.

Thapar, R. (2000). Cultural Pasts: Essays in Early Indian History. Oxford University Press.

Valmiki. (n.d.). Ramayana. (R. T. H. Griffith, Trans.). Retrieved from Sacred Texts: http://www.sacred-texts.com/hin/rama/

64

ACADEMIC STRESS, PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND SUICIDAL IDEATION AMONG COLLEGE STUDENTS IN GUJARAT

Narsinh Chaudhary[1], Dr. Rajul Mallik[2], Dr. Madhu Singh[3]
Designations: Author 1: Assistant Professor at B.M institute of Mental Health,
Author 2: Academic Head B.M institute of Mental Health,
Author 3: Director of B.M Institute of Mental Health, Ahmadabad, Gujarat, India.

Abstract

The study attempts to examine academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students. The purpose of the study is to find out how academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation differ with gender and stream of education. It also focuses on understanding the relationship between academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students. A total of 535 college students (225 males and 310 females) from various parts of Gujarat participated in the study. The participants completed the Academic Stress Scale, the Psychological Well-Being Scale, and the Suicidal Ideational Scale, which measure academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation. Descriptive statistics included the 't' test, and Pearson's correlation was used. The result of the study concluded there was a significant difference between gender and stream of education, including between arts and commerce, arts and science, and commerce and science, and there is no significant difference between gender and stream of education on academic stress and psychological well-being. Also, there is a negligible correlation between each psychological test.

Keywords: academic stress, psychological well-being, suicidal ideation, college students

1. Introduction:

Young aspirants with their young mind, ideas and feelings come together in college to build their passion, career, and their future. It is the place where an individual meets and gets to know various unique people, makes mistakes and also develops themselves from all the experiences. College students frequently have more complex problems today than they did over decade ago common stressors in college include greater academic demands, being on your own in a new environment, changes in family relations, changes in social life, exposure to new people ideas and temptations.

Academic stress is a pervasive problem round the world. According to Lee & Larson, 2000, "academic stress can be conceptualized as a student's interaction between environmental stressors, the student's cognitive appraisal of and coping with the academic related stressors and psychological or physiological response to the stressors". Stress may be occurring when one is performing a difficult task like facing difficult exam, during a day when everything's goes wrong. Stress is perceived as a situation that causes individuals to feel tensions, mental pressure, negative emotions etc.

According to Diener and Smith (1999), "Psychological or subjective well-being as a broad construct, encompassing four specific and distinct components including (a) pleasant or positive well-being, (b) unpleasant affect or psychological distress, (c) life satisfaction and (d) domain or situation satisfaction". The general well-being may show some degree of positive correlation with quality of life, satisfaction level, sense of achievement etc., and negatively related with neuroticism, psychoticism, and such variables.

Suicide is process of ending own life by own decision. Scientifically suicide is a psychological problem. When reason behind it is analyzed, we realized that it was not so serious to kill oneself. According to World Health Organization (WHO), "Suicide is becoming threat to Homo sapiens". Suicide is number one cause of unnecessary, premature and stigmatizing death throughout the world.

2. Methodology:

2.1 Aims and Objectives:

- To examine the difference in academic stress among college students based on their gender and stream of education.
- To examine the difference in psychological well-being among college students based on their gender and stream of education.
- To examine the difference in suicidal ideation among college students based on their gender and stream of education.
- To examine the relationship between academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students.

2.2 Hypothesis:

H01: There is no significant difference in academic stress among college students based on their gender and as well as stream of education.

H02: There is no significant difference in psychological well-being among college students based on their gender and as well as stream of education.

H03: There is no significant difference in suicidal ideation among college students based on their gender and as well as stream of education.

H04: There is no significant correlation between academic stress, psychological well-being and suicidal ideation among college students.

2.3 Procedure of the study:

This study targeted undergraduate and postgraduate college-going students, including those in the science, commerce, and arts streams. In the beginning we approaches the various colleges according to the different districts of Gujarat, taking permission after explaining the purpose of the present study. Then the college gave permission, and then we obtained consent from the participants. After that, we administered all three tests to the participants. We covered the eight districts of Gujarat for this study.

2.4 Sample:

The data in the received forms was sanitised as per the norm of the tests. A total of 535 forms were finalised for further interpretation out of 570. The study sample consisted of 535 college students (225 males and 310 females) selected from various parts of Gujarat using purposive sampling. The chosen subjects were college students of different streams of education, including arts (N = 201), commerce (N = 189), and science (N = 145).

2.5 Tools used for the Study:

I. Academic Stress Scale (ASS): The data for the present study was collected with the help of Dr.Poorva Jain and Neelam Dikshit ASS which intends to measure Academic Stress. The ASS is a Self – administrating scale for students. It is based on five points likert scale ranging from Strongly Agree to Strongly Disagree by the following sequence: Strongly Agree (5), Agree (4), Undecided (3), Disagree (2) and Strongly Disagree (1) respectively. It consists of 28 items, pertaining to the issues related to academic failure. Higher scores indicate high level of academic stress.

II. Psychological Well-Being Scale (PWBS): In the present research, PWBS developed by Dr. Devender Singh Sisodia and Pooja Choudhary was used. The Scale is a Self – administrating scale. The scale consisted of 50 items and covered five dimensions, namely – satisfaction, efficiency, sociability, mental health and interpersonal relations. It is based on five points likert scale ranging from Strongly Agree to Strongly Disagree by the following sequence: Strongly Agree (5), Agree (4), Undecided (3), Disagree (2) and Strongly Disagree (1) respectively. Higher scores indicate high level of psychological well-being.

III. Suicidal Ideation Scale (SIS): The Suicidal Ideation Scale (SIS) was used which was developed two psychologists by Dr. Devendra Singh Sisodia and Dr. Vibhuti Bhatnagar. The Scale is a Self – administrating scale. The questionnaire consisted of 25 items and was scored on a 5 point likert scale. ranging from Strongly Agree to Strongly Disagree by the following sequence: Strongly Agree (5), Agree (4), Undecided (3), Disagree (2) and Strongly Disagree (1) respectively. Higher scores indicate high suicidal ideation.

2.6 Data Analysis:

The study of academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students was quantitative. In this study, we used the statistical method in SPSS to analyze the results. Here we used the 't' test and Pearson's correlation for data analyses.

3. RESULT:

Table: 3.1

Factors, number of sample and percentages of sample size.

Factors	N	Percentage (%)
Gender		
Male	225	42.06
Female	310	57.94
Stream of Educations		
Arts	201	37.57
Commerce	189	35.33
Science	145	27.10

Table 1 depicts the number of samples and percentages (%) of the sample of gender and stream of education, including arts, commerce, and science, in this study. In the above table, it is mentioned that the gender-wise sample size, such as the male sample collected at 42.06% and the female sample collected at 57.94%, was larger than the male sample size. On the

other hand, the number of samples and percentage (%) of the sample of the stream of education-wise sample size, such as the art sample, was collected at 37.57%, the commerce sample was collected at 35.33%, and the science sample was collected at 27.10%. Here, the arts stream sample size was larger compared to the other two streams, and the science stream data size was smaller compared to the other two streams.

Suicidal Ideational Scale

Table: 3.2

Mean SD and t value of different on SIS.

Factors	N	Mean	SD	t	Level of Sig.
Gender					
Male	225	53.45	12.28	2.05	0.05
Female	310	55.79	13.01		
Stream of Educations					
Arts	201	57.98	13.06	2.91	0.05
Commerce	189	54.37	11.64		
Arts	201	57.98	13.06	4.83	0.05
Science	145	51.26	11.96		
Commerce	189	54.37	11.64	2.39	0.05
Science	145	51.26	11.96		

Table 2 depicts the mean, SD, t value, and significance level of gender and stream of education, including arts, commerce, and science, on SIS. There was a significant difference found between gender and stream of education, including between arts and commerce, arts and science, and commerce and science.

Psychological Well-Bing Scale

Table: 3.3

Mean SD and t value of different on PWB.

Factors	N	Mean	SD	t	Level of Sig.
Gender					
Male	225	178.44	30.36	0.8	NS
Female	310	176.45	25.84		
Stream of Educations					
Arts	201	176.1	28.32	0.83	NS
Commerce	189	178.38	26.55		
Arts	201	176.1	28.32	0.45	NS
Science	145	177.52	28.85		
Commerce	189	178.38	26.55	0.28	NS
Science	145	177.52	28.85		

Table 3 depicts the mean, SD, t value, and significance level of gender and stream of education, including arts, commerce, and science, on PWB. There was no significant difference found between gender and stream of education, including between arts and commerce, arts and science, and commerce and science.

Academic Stress Scale

Table: 3.4

Mean SD and t value of different on ASS.

Factors	N	Mean	SD	t	Level of Sig.
Gender					
Male	225	84.86	56.55	0.72	NS
Female	310	82.3	20.11		
Stream of Educations					
Arts	201	80.3	18.51	0.82	NS
Commerce	189	81.87	19.75		
Arts	201	80.3	18.51	1.8	NS
Science	145	89.6	69.34		
Commerce	189	81.87	19.75	1.46	NS
Science	145	89.6	69.34		

Table 4 depicts the mean, SD, t value, and significance level of gender and stream of education, including arts, commerce, and science, on ASS. There was no significant

difference found between gender and stream of education, including between arts and commerce, arts and science, and commerce and science.

Correlation

Table: 3.5

Mean r value and correlation between the psychological tests.

Factors	N	Mean	'r' Value	Level of Sig.
Suicidal Ideation	535	54.8075	-0.1424	**NS**
Psychological Well Being	535	177.2897		
Suicidal Ideation	535	54.8075	0.154	**NS**
Academic Stress	535	83.3738		
Psychological Well Being	535	177.2897	0.0093	**NS**
Academic Stress	535	83.3738		

Table 5 depicts the mean, r value, and correlation between the psychological tests. In the above table, there is a negligible correlation between each psychological test, such as between suicidal ideation and psychological well-being, suicidal ideation and academic stress, and psychological well-being and academic stress.

4. DISCUSSION:

In this study examine academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students including gender as well as stream of educations. Table 3.1 shows the percentages (%) of the sample size of gender (male=42.06% and female=57.94%) as well as stream of education (arts=37.57%, commerce=35.33%, and science=27.10%).

Table 3.2 shows the mean, t value, and level of significant suicidal ideations among males and females. The mean value for suicidal ideation in males is 53.45 and in females are 55.79. The t value for suicidal ideation is 2.05, and the t table value is 1.96. The t value is greater than the table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is rejected. This indicates that there is a significant difference in suicidal ideation among college students based on their gender. Also, table 3.2 shows the mean, t value, and level of significant suicidal ideations among streams of education, including arts, commerce, and science. The mean value for suicidal ideation in the arts is 57.98 and in commerce, 54.37. The t value for suicidal ideation is 2.91, and the t table value is 1.97. The t value is greater than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is rejected. This indicates that there is a significant difference in suicidal ideation among college students based on their stream of education in arts and

commerce. The mean value for suicidal ideation in the arts is 57.98, and in science, it is 51.26. The t value for suicidal ideation is 4.83, and the t table value is 1.97. The t value is greater than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is rejected. This indicates that there is a significant difference in suicidal ideation among college students based on their stream of education in arts and sciences. The mean value for suicidal ideation in commerce is 54.37 and in science, 51.26. The t value for suicidal ideation is 2.39, and the t table value is 1.97. The t value is greater than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is rejected. This indicates that there is a significant difference in suicidal ideation among college students based on their stream of education in commerce and science.

Table 3.3 shows the mean, t value, and level of significant psychological well-being among males and females. The mean value for psychological well-being in males is 178.44 and in females is 176.45. The t value for psychological well-being is 0.80, and the table value is 1.96. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in psychological well-being among college students based on their gender. Also, table 3.3 shows the mean, t value, and level of significant psychological well-being among streams of education, including arts, commerce, and science. The mean value for psychological well-being in the arts is 176.10 and in commerce, 178.38. The t value for psychological well-being is 0.83, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in psychological well-being among college students based on their stream of education in arts and commerce. The mean value for psychological well-being in the arts is 176.10, and in science, it is 177.52. The t value for psychological well-being is 0.45, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in psychological well-being among college students based on their stream of education in the arts and sciences. The mean value for psychological well-being in commerce is 178.38, and in science, it is 177.52. The t value for psychological well-being is 0.28, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in psychological well-being among college students based on their stream of education in commerce and science.

Table 3.4 shows the mean, t value, and level of significant academic stress among males and females. The mean value for academic stress in males is 84.86 and in females is 82.30. The t

value for academic stress is 0.72, and the table value is 1.96. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in academic stress among college students based on their gender. Also, table 3.4 shows the mean, t value, and level of significant academic stress among streams of education, including arts, commerce, and science. The mean value for academic stress in the arts is 80.30 and in commerce, 81.87. The t value for academic stress is 0.82, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in academic stress among college students based on their stream of education in arts and commerce. The mean value for academic stress in the arts is 80.3, and in science, it is 89.6. The t value for academic stress is 1.80, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in academic stress among college students based on their stream of education in the arts and sciences. The mean value for academic stress in commerce is 81.87, and in science, it is 89.6. The t value for academic stress is 1.46, and the t table value is 1.97. The t value is less than the t table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no significant difference in academic stress among college students based on their stream of education in commerce and science.

Table 3.5 shows the correlation between academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation among college students. The Pearson correlation of suicidal ideation and psychological well-being among college students r value is -0.142, and the table value is 0.875. The r value is less than the table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted, which indicates that there is no significant positive correlation between suicidal ideation and psychological well-being among college students. The Pearson correlation of suicidal ideation and academic stress among college students r value is 0.154, and the table value is 0.875. The r value is less than the table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted, which indicates that there is no significant positive correlation between suicidal ideation and academic stress among college students. The Pearson correlation of psychological well-being and academic stress among college students r value is 0.009, and the table value is 0.875. The r value is less than the table value at a level of 0.05, and the null hypothesis is accepted, which indicates that there is no significant positive correlation between psychological well-being and academic stress among college students.

Implications of the Study:

The study aims to make the students aware of their own current stressors regarding academics and also understand how they affect their mental health. If they understand the stressors, they can implement different types of coping strategies for those managing stress. The study is relevant to educational institutions, as it can make them aware of the importance of improving psychological well-being and reducing academic stress.

Limitations of the Study:

Purposive sampling was used for the study, and the data was collected only from Gujarat; therefore, it is specific and cannot be generalised to other populations. We collect the data in groups, so it is also a limitation. One more limitation is that we only covered three dimensions of assessment: academic stress, psychological well-being, and suicidal ideation, but we can also cover other domains such as depression, anxiety, coping strategies, financial level, age range, etc.

References:

- Barbayannis, G., Bandari, M., Zheng, X., Baquerizo, H., Pecor, K. W., & Ming, X. (2022). Academic stress and mental well-being in college students: correlations, affected groups, and COVID-19. *Frontiers in Psychology*, *13*, 886344.
- Bhujade, V. M. (2017). Depression, anxiety and academic stress among college students: A brief review. *Indian Journal of Health & Wellbeing*, *8*(7).
- Brener, N. D., Hassan, S. S., & Barrios, L. C. (1999). Suicidal ideation among college students in the United States. *Journal of consulting and clinical psychology*, *67*(6), 1004.
- Harmer, B., Lee, S., Duong, T. V. H., & Saadabadi, A. (2020). Suicidal ideation.
- Hefner, J., & Eisenberg, D. (2009). Social support and mental health among college students. *American Journal of Orthopsychiatry*, *79*(4), 491-499.
- K. J., Menon, K. R., & Thattil, A. (2018). Academic stress and its sources among university students. *Biomedical and pharmacology journal*, *11*(1), 531-537.
- Kohn, J. P., & Frazer, G. H. (1986). An academic stress scale: Identification and rated importance of academic stressors. *Psychological reports*, *59*(2), 415-426.
- Kumaraswamy, N. (2013). Academic stress, anxiety and depression among college students: A brief review. *International review of social sciences and humanities*, *5*(1), 135-143.

- Misra, R., & Castillo, L. G. (2004). Academic stress among college students: Comparison of American and international students. *International Journal of stress management*, *11*(2), 132.
- Munir, T., Shafiq, S., Ahmad, Z., & Khan, S. (2015). Impact of loneliness and academic stress on psychological well being among college students. *Academic Research International*, *6*(2), 343.Reddy.
- Pedrelli, P., Nyer, M., Yeung, A., Zulauf, C., & Wilens, T. (2015). College students: mental health problems and treatment considerations. *Academic psychiatry*, *39*, 503-511.
- Regier, D. A., Kuhl, E. A., & Kupfer, D. J. (2013). The DSM-5: Classification and criteria changes. *World psychiatry*, *12*(2), 92-98.
- Rudd, M. D. (1989). The prevalence of suicidal ideation among college students. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, *19*(2), 173-183.
- Warr, P. (1978). A study of psychological well-being. *British journal of Psychology*, *69*(1), 111-121.
- World Health Organization. (1992). *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines* (Vol. 1). World Health Organization.

65

યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થય જાગૃતિનું મહત્વ

Twinkal J Harsora
Research Scholar, Department of Sociology, Maharaja Krishnkumarsinhji Bhavnagar University.

❖ **સારાંશ** :

આજના આધુનિક યુગમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાના ધ્યેય હાંસલ કરવાની દિશા તરફ આંધળી દોટ મૂકતી જોવા મળે છે. જેમાં યુવાનો પોતાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે જુદા-જુદા રસ્તાઓનો સહારો લઈ આ સફરમાં આગળ વધતા હોય છે. ત્યારે તેઓ સમક્ષ અનેક સમસ્યાઓ આવે છે. અને ઘણી વાર લક્ષ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં અડચણો સર્જાય અને તેનો સામનો કરવા સક્ષમ ન બને ત્યારે હતાશા અને નિરાશાનો ભોગ બને છે. જે વ્યક્તિને પોતાના લક્ષ્યપ્રાપ્તિ ના પ્રયત્નોથી વંચિત બનાવે છે. આ ઉપરાંત ઘણી વાર યુવાનો ટૂંકા સમયમાં જ સફળતાના શિખરો સર કરવા માટે ઘણા ગેરમાર્ગે દોરાતા હોય છે. શરૂઆતમાં આ રસ્તો લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે સરળ લાગતા ખૂબ રસપ્રદ લાગે છે. પરંતુ એ સરળતા પાછળ બીજી અનેક સમસ્યાઓ સર્જાતી હોય છે. જેનાથી યુવાનો અજાણ હોય છે. જ્યારે યુવાનોને વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે તેમની પાસે સમસ્યાઓમાંથી બહાર આવવા રસ્તાઓ દેખાતા નથી પરિણામે માનસિક તણાવનો ભોગ બને છે. અને અનેક નાની-મોટી માનસિક બિમારીઓથી ઘેરાવા લાગે છે. વર્તમાન સમયમાં સિંગલ ચાઈલ્ડ, શિક્ષિત બેરોજગારી, મોબાઈલના ઉપયોગનું વધતુ જતુ પ્રમાણ, સોશિયલ મિડીયા, સાયબર ક્રાઈમ, ગેમિંગ, વ્યસન વગેરેના કારણે માનસિક બિમારીનો ભોગ બને છે. જે ખરેખર દેશના વિકાસ માટે ખતરારૂપ બની રહે છે. કારણ કે દેશના વિકાસમાં યુવાનોનો સિંહફાળો હોય છે. યુવાનો જ દેશનો ખરો આધાર હોય છે. ત્યારે યુવાનો એ પોતાની માનસિક સ્વાસ્થયની

તકેદારીઓ માટે સજાગ બનવુ જોઈએ. અને તેના માટે અન્ય લોકો પણ જાગૃત બને તેવા પ્રયાસ કરી યુવાધનને માનસિક બિમારીઓનો ભોગ બનતા અટકાવી શકાઈ.

- **અભ્યાસ પદ્ધતિ** : દસ્તાવેજી અથવા ગ્રંથીય નિરીક્ષણ પદ્ધતિ, નિરીક્ષણ પદ્ધતિ
- **સૂચક શબ્દો** : માનસિક સ્વાસ્થય, જાગૃતિ, યુવાનો

❖ **પ્રસ્તાવના** :

આજના આધુનિક યુગમાં વિશ્વના દરેક દેશોએ વિકાસના પંથે હરણફાળ ભરી છે. ત્યારે ભારતના યુવાનોએ પણ દેશના વિકાસમા પોતાનું અનન્ય યોગદાના આપી રહ્યા છે. ત્યારે યુવાનો અનેક સમસ્યાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. જે માટે વર્તમાન સમયની જીવનાશૈલી અને ભાગ-દોડ ભરી જીંદગી જવાબદાર બની રહી છે. ઘણીવાર પોતાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિમાં અડચણરૂપ બનતા તત્વોને દૂર કરવા પોતે જ ગેરમાર્ગે દોરાઈ સમસ્યાને આમંત્રિત કરી બેસે છે. ટૂંકા માર્ગે સફળતા મેળવવાના વધતા જતા પ્રયાસોના લીધે યુવાનોએ પોતાની સમસ્યા પોતે જ સર્જી હોવાના દાખલા બની રહ્યા છે. યુવાનોમાં વધતું જતું વ્યસનનું પ્રમાણ, એકલતા, વિભક્ત કુટુંબ, સોશિયલ મીડીયા, ઓનલાઈન ગેમિંગ વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિના લીધે યુવાનોમાં માનસિક તણાવનું પ્રમાણ વધતું જતું જોવા મળે છે. જો આ બાબતને ગંભીરતાપૂર્વક લેવામાં ન આવે તો ભવિષ્યમાં ઘણા ગંભીર પરિણામોનો સામનો કરવો પડશે. તેથી યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થય અંગેની જાગૃતિ ફેલાવી તેમને માનસિક રીતે સ્વસ્થ જીવન પ્રદાન થાય. જેથી તેઓ પોતાના કુટુંબ, રાજ્ય અને દેશના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપી પોતે પણ નિરોગી જીવન વિતાવી શકે.

❖ **માનસિક સ્વાસ્થયનો અર્થ** :

WHO ની વ્યાખ્યા અનુસાર... "જે વ્યક્તિ તેની ક્ષમતાનો અહેસાસ કરાવે, સામાન્ય રીતે સામાન્ય જીવનભારનો સામનો કરી શકે, સારી રીતે કામ પૂર્ણ કરી શકે, પોતાના સમુદાય માટે તે કામ કરી શકે તેને માનસિક સ્વસ્થ વ્યક્તિ કહે છે."

❖ **યુવાનો અને માનસિક સ્વાસ્થય** :

આજના આ યુગમાં સૌ કોઈ ઝડપથી સફળતા ઈચ્છે છે. ખાસ કરીને યુવાનોમાં આ વૃત્તિ વધુ જોવા મળે છે. ઘણા યુવાનો આજે "Short Cut way of Success" વધુ પસંદ આવે છે. કેટલાક લોકો લાંબી મહેનત કરવાને મુર્ખતા માનવા લાગ્યા છે. કેટલાક યુવાનો સમજી શકતાં નથી કે આજે જે સફળતાની ટોચે પહોંચ્યા છે, તેમણે તેમના જીવનમાં અથાગ મહેનત અને પરિશ્રમ બાદ પહોંચ્યા છે. આપણી આસપાસ ભાગ્યે જ એવી કોઈ વ્યક્તિ જોવા મળશે કે જેને અનાયાસે કે નસીબજોગે જ પદ, પ્રતિષ્ઠા કે પૈસો ઝડપથી મળી ગયા હોય. ચારેબાજુ આજે ધીરજનો અભાવ જોવા મળે છે. ભાગ-દોડ ભરી જિંદગીમાં દરેકને બધુ ઝડપથી મેળવી સફળતા જોઈએ છે. આજકાલ યુવા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ વાંચવાને બદલે ખાસ મહત્વના પ્રશ્નો જ વાંચીને જવાનો ટ્રેન્ડ ચાલે છે. ઘણા એવા સેમિનાર ચાલે છે જ્યા યુવાનોને માત્ર "પૈસાદાર" કેવી રીતે થવાય તેની તાલીમ આપવામાં આવે છે. બે-ત્રણ દિવસના આવા સેમિનારમાં જઈ યુવાનો આડા રસ્તે ચડી જઈ ગેરમાર્ગે દોરાતા હોય છે. ઘણા બધા મોટીવેશનલ વક્તાઓ પોતાના વકતવ્યથી યુવાનોને પ્રેરિત કરે છે. ત્યારે મહેનતની બદલે સતત આવા વકતવ્ય સાંભળીને મહેનતથી દૂર રહી માત્ર સફળતાના વિચારોમાં રચ્યા-પચ્યા રહેતા હોય છે. કેટલાક યુવાનોને માનસિક તણાવ અને "Mental Disorder" જેવી માનસિક

બિમારીઓ લાગુ પડી જાય છે. કારણકે તેઓ માત્ર ધ્યેયને ધ્યાનમાં લઈ તેના માટે કરવી પડતી મહેનતથી તેઓ અજ્ઞાત હોય છે. અથવા તેઓ મહેનત કરવા માંગતા નથી. આવું યુવાધન અત્યારે તરંગોમા કે ઈન્ટરનેટના બિનજરૂરી ઉપયોગમાં વેડફાઈ રહ્યું છે.

આજના સફળ સરકારી અધિકારીઓ અને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ સભાળનાર વ્યક્તિઓ દરેક યુવાનોના આદર્શ બની રહે છે. પરંતુ તેઓની અથાગ મહેનત, પરિશ્રમ અને પાર્શ્વ ભૂમિકાને તેમજ સંઘર્ષને જોવા સમજવાનું ચૂકી જાય છે. "રાતોરાત મળેલી સફળતા વિશે તમે શું કહેશો?"ના પ્રશ્નો પૂછાય છે. એ રાત જે-તે વ્યક્તિ માટે તેમજ તેના પરિવાર માટે કેટલી લાંબી હશે તેનો વિચાર ભાગ્યે જ કોઈને સ્પર્શે છે. ઘણીવાર મળતી અસફળતાને કારણે યુવાનો હતાશ, નિરાશ બની અનુકુલન આપી શકતા નથી. પરિણામે તે વ્યસન, સોશિયલ મિડીયા, આત્મહત્યા, ચોરી, લૂંટ-ફાટ, એકલતાનો ભોગ બને છે. ત્યારે યુવાનો પોતાની તેમજ પોતાના પરિવારની જિંદગી દાવ પર લગાવતો હોય છે.

❖ **માનસિક સ્વાસ્થયનું મહત્વ** :

- દસ ઓક્ટોબરના દિવસને વિશ્વ માનસિક આરોગ્ય દિવસ તરીકે વિશ્વભરમાં મનાવવામાં આવે છે.
- માનસિક સ્વાસ્થય દિવસ ઉજવવાનો હેતુ એ છે કે વિશ્વભરમાં માનસિક સ્વાસ્થય વિશે જાગૃતતા ફેલાય તેમજ માનસિક સ્વસ્થતા જાળવવા જરૂરી પગલાઓ લેવામાં આવે.
- આજે વિશ્વમાં 450 મિલિયનથી પણ વધુ લોકો માનસિક વિકૃતિઓથી પીડાઈ રહ્યા છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા અનુસાર 2020 સુધીમાં હતાશા વિશ્વમા બીજો સૌથી મોટો રોગ બની જશે. (મુરે અને લોપેઝ, 1996) માનસિક સ્વાસ્થયની સારવારની ક્ષમતાનો બોજ એ વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશો માટે એક વૈશ્વિક બોજ હશે. આ ઉપરાંત માનસિક આરોગ્ય ને લગતી

બિમારીઓના સારવાર માટે ખર્ચનો બોજ વધતો જશે. તેથી સામાજિક અને આર્થિક રીતે માનસિક આરોગ્ય અંગે પ્રોત્સાહન, ઉપચાર અને સારવારની શક્યતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તે અંગે વધુ જાગૃતતા આવે તેવા પ્રયત્નો કરી માનસિક સ્વાસ્થય પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. માનસિક રીતે અસ્વસ્થતા અનેક માનસિક બિમારીઓને આમંત્રિત કરે છે. જે સામાજિક સમસ્યાઓ તરફ દોરી જાય છે. દા.ત., બેરોજગારી, નિમ્ન પરિવારો, ગરીબી, દવાઓનો દુરુપયોગ અને સબંધિત ગુન્હાઓ...

- વ્યક્તિ માનસિક રીતે સ્વસ્થ હશે તો જ તે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા સારી રીતે કાર્ય કરી જે-તે ક્ષેત્રને વિકસિત કરી શકશે. આ ઉપરાંત કુટુંબમા તેમજ સમાજમાં પોતાની યોગ્ય ભૂમિકા ભજવી શકશે. પરીણામે એક તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ થઈ શકે એ માટે માનસિક સ્વાસ્થય ખૂબ મહત્વનું બની રહે છે.

A) માનસિક સ્વાસ્થયની સમસ્યાના કારણો :

માનસિક રીતે સ્વસ્થ રહેવા તેના કારણો વિશે જાણકારી મેળવી તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

1) રોજિંદા જીવનમા માનસિક તણાવ
2) સ્વજનનુ મૃત્યુ અથવા નુકસાન
3) જીવનમા આર્થિક અને અન્ય પરિવર્તન
4) માનસિક આઘાત
5) શારિરીક સમસ્યાઓ
6) અસફળતા

ઉપર દર્શાવેલા કારણો જ્યારે જોવા મળે ત્યારે વ્યક્તિને અનુકુલન સાધવામા કુટુંબીજનો, મિત્રો તેમજ સમાજનાં અન્ય લોકોએ મદદ કરી તેની માનસિક સ્વસ્થતા વિશે જાગૃત બનવું જોઈએ.

❖ માનસિક બિમારી/તણાવથી બચવા જરૂરી બાબતો :

- જીવનમાં આદ્યાત્મિકતા કેળવો.
- પોતાની જાતને તેમજ અન્યને તણાવમાંથી બહાર લાવવા મદદ કરવી.
- તમારા દૈનિક જીવનમાં વિવિધતા લાવો.
- લાગણીની અભિવ્યક્તિ કરવી.
- આસપાસનુ વાતાવરણ સુધારવું.
- મનને શાંતિ મળે તેવી રસપ્રદ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું. જેમ કે યોગ, પ્રાથના, ધ્યાન...
- મદદરૂપ થાય તેવા તંદુરસ્ત સબંધો વિકસાવવા.
- સહાય જૂથ શરૂ કરવું.
- આવેશાત્મક પ્રતિક્રિયા પર અંકુશ રાખવો.
- અન્યને સક્રિય રીતે સાભળો.
- જુથમા લાગણીઓ અને અનુભવોની આપ-લે કરો.
- નિયમિત યોગ અને ચાલવાનુ રાખો.
- નિયમિત રસપ્રદ વાંચન કરવુ.
- પોતાના અંગત વ્યક્તિઓ સાથે સમય પસાર કરવો.
- કુટુંબના સભ્યો સાથે સમય વિતાવો.
- જીવનમા નિરસતાને દૂર કરવા પ્રયત્નો કરો.
- તર્કયુક્ત અને વાસ્તવિક અપેક્ષાઓ જ રાખવી.

❖ ઉપસંહાર :

દુનિયામા સૌથી વધારે યુવા વસ્તી ધરાવતા દેશોમાં ભારત સામેલ છે. જ્યા 378 મિલિયન કિશોરો અને યુવાનો તેમજ દેશની 65% વસ્તીની વય 35 વર્ષથી ઓછી છે. ત્યારે યુવા પેઢીના સર્વાંગી સ્વાસ્થય અંગે ગંભીરતા લઈ તેમનું સ્વાસ્થય તંદુરસ્ત બને તે કુટુંબ, સમાજ અને ભારત સરકારની નૈતિક ફરજ બની રહે. જેથી એક તંદુરસ્ત સમાજનુ નિર્માણ થઈ શકે. યુવાશક્તિને દેશના વિકાસનો આધર બનાવી દેશનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકાય. તે માટે યુવાનોમાં માનસિક સ્વાસ્થય અંગે જાગૃતતા જરૂરી બને છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ :

- માનસિક તાણ અને યોગ સંસ્કાર-ભાગવત દળવી
- મનોરોગ વિજ્ઞાન-કઠિયારા મોહમ્મદ હફીઝા એ., અક્ષર પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
- Psychosocial Problems of the Family members of Mental Patients in the Process of their Treatment and Rehabilitation
- Researcher: Juhi Chakravorty, Dept. of Social Work, Mahatma Gandhi Kashi Vidyapith, Varansi-221002
- https://www.abtakmedia.com, https://gu.vikaspedia.in

66

A I (કૃત્રિમ બુદ્ધિ) યુવાનો અસરો પડકારો અને તકો: એક અધ્યન

ડો. રાજેન્દ્ર સિંહ વી મોરી
સરકારી વિનયન કોલેજ વલ્લભીપુર.

વિશ્વના માનવ સમાજની વસ્તીમાં કેન્દ્રસ્થ કોઈ બાબત હોય તો તે યુવાનો છે કારણ કે યુવાનોની ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં સીધી ભૂમિકા જોવા મળે છે એટલે જ એવું કહેવાય છે જે દેશમાં યુવાનોની સંખ્યા વધુ ત્યાં ઉત્પાદન પ્રક્રિયા વધુ અને ઝડપી હોય છે એ દેશ આર્થિક રીતે સશક્ત બને છે અને તે દેશમાંથી વસ્તુઓની નિકાસ અન્ય જરૂરિયાતવાળા દેશો તરફ કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી આર્થિક સમૃદ્ધતા ઊભી થાય છે એટલે યુવાનો કોઈપણ દેશનો એક અહમ હિસ્સો માનવામાં આવે છે અને જે દેશમાં યુવાનોની સંખ્યા મહત્તમ હોય તે દેશની પ્રગતિ અને વિકાસ થાય છે રાષ્ટ્ર નિર્માણની બાબતમાં પણ યુવાનોની મહત્તમ ભૂમિકા હોય છે કારણ કે સમાજ વ્યવસ્થાનું સાતત્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણના મૂલ્યોનું સાતત્ય

ટકાવવામાં અને હસ્તાંતરીત કરવામાં યુવાનોની મહત્તમ ભૂમિકા હોય છે એટલે જ જે દેશમાં યુવાનોની સંખ્યા વ્યાપક હોય તે દેશ શક્તિમાન વિકાસશીલ પ્રગતિશીલ કહેવામાં આવે છે

ભારતના સંદર્ભમાં વાત કરીએ તો સ્વતંત્રતા પૂર્વે અને સ્વતંત્રતા બાદ યુવાનોને રાષ્ટ્ર નિર્માણના મૂલ્યો સામાજિક દ્વારા શીખવામાં આવતા હતા. સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી દેશના યુવાનોમાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની આત્મીયતા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભાવના અભિભૂત થાય તે માટે સમાજ અને સરકાર દ્વારા અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે કારણ કે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા મા યુવાનોની કેન્દ્રસ્થ ભૂમિકા હોય છે એટલે ભારતમાં પણ યુવાનોના સંદર્ભમાં જોઈએ તો યુવાનોની સંખ્યા મહત્તમ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે અને તેથી જ ભારત વિકાસશીલ દેશ છે સ્વતંત્રતા બાદ માનવ વસ્તી ની પાયાની ત્રણ જરૂરિયાતના સંતોષ માટે 1960 માં ભારતમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તેવી જ રીતે માનવ વસ્તી ની પુરવઠા વિષયક જરૂરિયાતના સંતોષ માટે ભારતમાં 1968માં હરિયાળી ક્રાંતિ થઈ જેમણે કૃષિ માં નવીનીકરણ કર્યું અને હાઇબ્રીડ બિયારણો રાસાયણિક ખાતરો જંતુનાશક દવાઓ અને સિંચાઈ થી ઉત્પાદનમાં મહત્તમ પ્રમાણમાં વધારો કર્યો અને સમાજની પુરવઠા વિશે એક જરૂરિયાત અને પૂર્ણ કરી ટૂંકમાં યુવાનો માનવ વસ્તીમાં કે સમાજમાં કેન્દ્રસ્થ હોય છે

સમાજ વ્યવસ્થામાં સમય સંજોગ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ સતત બદલાયા કરે છે આ બદલાતા પરિધ વચ્ચે માનવ વર્તન અને વ્યવહાર બદલાય છે અલબત્ત પરિવર્તન આવે છે આ જગતમાં પરિવર્તન શબ્દ સિવાય કશું જ સ્થિર નથી કારણ કે સમયાંતરે તેમાં ફેરફાર આવ્યા કરે છે સમાજ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન અને સાતત્ય એ કોઈ નવી વાત નથી ઇતિહાસકારોએ યુગોનું પોતાની રીતે વિભાજન કરેલું છે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ જો જોઈએ તો શિક્ષણ રોગ ચિકિત્સા ગણિત વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી ભરપૂર પ્રમાણમાં રહ્યા છે પરંતુ મુખ્યત્વે આપણે આ સમય ના સંદર્ભને સુવ્યવસ્થિત રીતે સમજવા માટે તેને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરવા પડે જેમકે

1.પ્રાચીન યુગ 2. મધ્યયુગ 3. આધુનિક યુગ

એવું વિભાજન આપણે જે તે સમયે કાળ માં સમાજ ની સ્થિતિ અને ગતિ ને જાણવા માટે કરીએ છીએ અને વર્તમાન એટલે કે આધુનિક યુગ એ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના યુગ તરીકે આપણે ગણાવીએ છીએ જેમાં માનવ શ્રમના સ્થાને યાંત્રિક શ્રમ કાર્ય કરે છે અને વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે વર્તમાન સમયમાં માનવશ્રમ દિનપ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે અને યાંત્રિક શ્રમ નું પ્રમાણ દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે તેના કારણે સમાજમાં યુવાનો ઉપર અનેક અસરો થઈશ વર્તમાન સમયમાં ઉદ્યોગ ની અંદર સ્વયં સંચાલિત યંત્રો પાસે માલિકના કે બૌદ્ધિકતાના કાર્યો લેવા માટે કૃત્રિમ બૌદ્ધિકતા નો વિકાસ થઈ રહ્યો છે જેને આપણે અનુ આધુનિકતામાં ઓળખાવી શકી તેને માટે જેગર નોટ મહાકાય મહારાક્ષસ શબ્દ વાપર્યો

છે. જે વિકાસ વિનાશ કરવા શક્તિમાન છે તે બ્રેક અને લગામ વગરનું એન્જિન છે પરંતુ ઇતિહાસમાં આવે પાછા ફરી શકાય એમ નથી આજના યુવાનોA । નો ભરપૂર ઉપયોગ કરી રહ્યા છે જેની અનેક નોંધપાત્ર અસરો સમાજમાં જોવા મળે છે ખાસ કરીને માનવીના કુદરત સાથેના એક પક્ષીય વ્યવહાર ના કારણે પર્યાવરણના પ્રશ્નો સર્જાયા રિસોર્સ ખતમ થવા લાગ્યા અછતના પ્રશ્નો ઊભા થયા સાથે જ ઋતુચક્રનું સંતુલન તુટ્યું જેથી પૃથ્વી પરિષદો એ ટકાવ વિકાસની વિભાવના આપી આમ છતાં આજના યુવાનો જે ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકરણનો ભરપૂર ઉપયોગ કરી રહ્યા છે જેની યુવાનો ઉપર અસર જોઈએ તો

યુવાનો ઉપર અસર:-

1 માનવી કરતાં અનેક ગણી ઝડપી પ્રતિક્રિયા

2. યંત્ર વિજ્ઞાન ટેકનોલોજીના ઇનોવેશન નવી શોધ કરવા ની ક્ષમતા

3. રોબોટના સર્જનથી અનેક કાર્યો

1. જોખમી ઔદ્યોગિક કાર્યો

2. ગૃહો નિર્માણના કાર્યો

3. શસ્ત્ર ક્રિયાઓ ના કાર્યો

4. દર્દી વૃદ્ધો ની સારવારના કાર્યો

5. અન્ય ઉપર જાસુસી રાખવાના કાર્યો

6. યુદ્ધમાં નિર્ણય ક્ષમતા ના કાર્યો

4. મૌલિક લેખન કાર્યની ક્ષમતા

5. અસલી નકલી ઓળખી શકાય નહીં

6. ફિલ્મ અભિનેતાઓ રાજકીય નેતાઓ ભયભીત બન્યા છે

7. સાયબર અપરાધમાં વૃદ્ધિ જોવા મળે છે

આધુનિકીકરણની ઉપરોક્ત અસરો સમાજમાં યુવાનો ઉપર જોવા મળે છે જેના કારણે આજે પ્રત્યાયનના સાધનોથી યુવાનોમાં અપરાધનું પ્રમાણ વધ્યું છે બીજી તરફ રોજગારીની તકો ઘટી છે આમ

આધુનિકીકરણના પ્રભાવથી યુવાનોમાં બહુવિધ અસરો જોવા મળે છે સાથે જ રાષ્ટ્ર નિર્માણની કામગીરીમાં પણ યુવાનોની ભૂમિકા ઘટતી ચાલી છે આ ઉપરાંત યુવાનોમાં અનેક પડકાર ઊભા થયા છે જે જોઈએ

યુવાનો સામે ઉભા થયેલા પડકારો :-

1. માનવીની મૌલિકતા ઘટવા લાગશે

2. કુત્રિમ રીતે દુરુપયોગ કરી બદનામ કરી શકાશે

3. નાણાની લાલચ આપી છેતરી શકાય કે માનવી સાથે છેતરપિંડી સત્ય બનશે

4. સમાજમાં પરોક્ષ યુદ્ધ દ્વારા નુકસાની થવાની ક્ષતિ

5. અન્ય દેશોમાં જાસુસી કરી શકાય કે કરી શકે

6. સમાજમાં લાગણી પ્રેમ હુંફવભાવના નું મહત્વ ઘટાડે અને ઔપચારિકતામાં વધારો કરે

7. સમાજમાં સામાજિક વિરોધાભાસ નું સર્જન કરે સાથે જ આંતર પેઢીય સંઘર્ષ સર્જે

8. સમાજમાં સામાજિક અલિપ્તતા સર્જે

9. સમાજમાં સામાજિક વિચલન સામાજિક વિઘટન અને આંતર વિરોધ નું પ્રમાણ વધારે

રાષ્ટ્ર નિર્માણના સંદર્ભમાં યુવાનો ઉપર ઉપરોક્ત પડકારો જોવા મળે છે જેની કારણે ભવિષ્ય ના સમાજની સ્થિતિ અને ગતિ ઉપર વિઘાતક અસર થશે સાથે જ સમાજ વ્યવસ્થાનું સાતત્ય ટકાવારી સમાજની મહત્વની સંસ્થાઓની કાર્ય વ્યવસ્થાઓમાં વિક્ષેપ ઉભો થશે ખાસ કરીને સમાજના માનવીના અંતર સંબંધોનું ગુરુત્વાકર્ષણ ઘટશે સાથે જ અન્ય નવી સામાજિક સમસ્યાઓનું સર્જન થશે જે માં માનવી ની મૌલિક શક્તિ ઘટશે વ્યક્તિના ટેકનિકલ જ્ઞાનમાં વધારો થશે સાથે જ વ્યક્તિ માં ઔપચારિકતા નું પ્રમાણ વધશે આવા ભાવિ પડકારો યુવાનોના સંદર્ભમાં ઊભા થશે અને સમાજમાં પણ ઊભા થશે તેની વિગત અનેક વિધ અસરો સમાજ વ્યવસ્થા ઉપર થશે

સમાજમાં સમય સંજોગ અને કાર્યાત્મક વ્યવસ્થા માં સતત પરિવર્તન આવતું રહે છે અને તેના કારણે કાર્ય વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે બદલાયેલા સમાજની માંગ પ્રમાણે નવી તકો જનરેટ થાય છે કે ઊભી થાય છે તે જે તે સમાજની માંગને અનુલક્ષીને ઉભી થાય છે જેના કારણે યુવાનમાં સક્ષમતા સામર્થ અને જ્ઞાન શક્તિમાં વધારો થવાની શક્યતા રહેલી છે યુવાનોના સંદર્ભમાં આતકો જોઈએ તો

યુવાનો વિકાસ માટેની નવી તકો :-

1. નવી શોધ ખોળ નો જન્મ થાય દરેક ક્ષેત્રને વિકસાવી શકાય

2. જોખમી યંત્ર ચલાવવાની ક્ષમતા ઊભી થાય

3. ઝડપી માહિતી નું આદાનપ્રદાન ટેકનોલોજી ના કારણે શક્ય બને

4. આજના હરીફાઈના યુગમાં દરેક ક્ષેત્ર માટે લાભકારક બની શકે

5. સમાજમાં સંઘર્ષ કર્યા વગર કે ઘર્ષણ કર્યા વગર ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકાય

6. જથ્થાબંધ ઉત્પાદન થતાં ભાવ ઘટાડે અને ખરીદનાર નો ખર્ચ ઘટાડે

7. અપરાધના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી બને સમાજમાં અપરાધીને પકડવામાં સરળતા રહે

8. રૂબરૂ મળ્યા વગર કોન્ફરન્સ દ્વારા વેપાર વાણિજ્ય વિનિમય સેવા અને નાણાંની લેવડદેવડ કરી શકાય

આમ માનવ જગતમાં પરિવર્તન થી યંત્ર વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી ની અનેકવિધ અસરો યુવાનો ઉપર થઈ છે સાથે જ નવા અનેક પડકારો પણ ઊભા થયા છે પરંતુ આધુનિકરણ અને ટેકનોલોજી એ સમાજના યુવાનો માટે અનેક નવી તકો પણ ઊભી કરી છે ટૂંકમાં બદલાતા સમયની માંગ પ્રમાણે નવી ટેકનોલોજી નવી શોધ ખોળ સાથે માહિતી નું આદાનપ્રદાન વધ્યું છે હરીફાઈના યુગમાં માનવીની ક્ષમતા મુજબ દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાની લાયકાત મુજબ કામ મળતું થયું છે સમાજમાં વ્યક્તિ સંઘર્ષ કર્યા વગર તે સિદ્ધ કરી શકે છે સાથોસાથ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા ઝડપી બની છે અને ઉત્પાદનનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે જેના કારણે અન્ય ગરીબ પછાત માનવી ખરીદવા સક્ષમ બન્યા છે બીજી બાજુ વર્તમાન સમયમાં સાઇબર ક્રાઇમ નું પ્રમાણ વધ્યું છે આવા અપરાધીઓને શોધવા માટે પણ ટેકનોલોજી નો વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપયોગ લેવામાં આવે છે સાથે જ વર્તમાન સમયમાં માનવી પરિવર્તિત થયો છે પ્રવાહીત થયો છે પ્રવાસિત થયો છે અને એના કારણે તેના ઉપર વૈશ્વિક સમાજની અસર થવા લાગી છે સમયનો સદુપયોગ કરીને જે તે મુદ્દા કે બાબતને લઈને ઓનલાઈન કોન્ફરન્સ શરૂ થઈ છે વ્યાપારમાં પણ જોઈએ તો આયાત નિકાસ પણ ટેકનોલોજી ની મદદ લેવાય છે બેન્કિંગ સેવાઓમાં પણ નાણાકીય લેવડદેવડમાં નેટના માધ્યમથી મુડી કે રૂપિયા ની લેવડદેવડ કરી શકાય છે આવી અનેક નવી તકો બદલાતા યુગ સાથે યુવાનોમાં ઉભરી રહી છે સાથે જ ટકાઉ વિકાસ ની વિભાવના પણ વર્તમાનમાં પર્યાવરણના જતન સાથે શિક્ષણ દ્વારા શીખવવામાં આવે છે આમ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં યુવાનો ની મહત્તમ ભૂમિકા જોઈ શકાય છે

સંદર્ભ:

(૧) ડો. સુમન ચૌધરી રાષ્ટ્રીય એકતા યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ

(૨) ડો.અક્ષય કુમાર દેસાઈ. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની ભૂમિકા

(૩) ડો.અનિલ વાઘેલા પ્રાદેશિક સમાજશાસ્ત્ર પાશ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ

(૪) ડો. વાય .એ.પરમાર વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત

67

યુવાનોની ભૂમિકા ઉપર સંચાર માધ્યમોની અસર

ડાભી નિતાબેન ગિરધરભાઈ
રિસર્ચ સ્કોલર, અનુસ્નાતક સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનર્વિસટી, ભાવનગર, ગુજરાત.

સારાંશ :

સોશિયલ મીડિયા એક એવું માધ્યમ છે,જે અન્ય તમામ માધ્યમો (પ્રિન્ટ,ઈલેક્ટ્રોનિક અને સમાંતર મીડિયા) કરતાં અલગ છે. સોશિયલ મીડિયા ઈન્ટરનેટ દ્વારા એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે.જેને વપરાશકર્તા કોઈપણ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ (ફેશબુક,ટવીટર,ઇન્સ્ટાગ્રામ) વગેરેનો ઉપયોગ કરીને એક્સેસ કરી શકે છે. પ્રસ્તુત પેપર યુવાનો અને સોશિયલ મીડિયા નાં સંબંધોને દર્શાવતા મહત્વનાં પાસાઓનો નિર્દેશ કરે છે. જેને સંબંધિત કેટલાક લેખો,પુસ્તકો,નોંધો,સાહિત્યો નું વિશ્લેષણ કરી અને તેનો અભ્યાસ કરી આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.પ્રસ્તુત પેપરમાં સોશિયલ મીડિયાનો અર્થ, તેની ભૂમિકા, યુવાનો સાથેનાં સંબંધો,સોશિયલ મીડિયા નાં ગેરફાયદા, સોશિયલ મીડિયાના ફાયદા વગેરેની વિસ્તૃત ચર્ચા અહી કરેલી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સોશિયલ મીડિયા, સામાજીક ભૂમિકા, ટેકનોલોજી, યુવાન, સાઈબર ક્રાઈમ

પ્રસ્તાવના :

સોશિયલ મીડિયા એક એવું માધ્યમ છે,જે અન્ય તમામ માધ્યમો (પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક અને સમાંતર મીડિયા) કરતાં અલગ છે.સોશિયલ મીડિયા ઈન્ટરનેટ દ્વારા એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે.જેને વપરાશકર્તા કોઈપણ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ (ફેશબુક, ટવીટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ), વગેરેનો ઉપયોગ કરીને એક્સેસ કરી શકે છે.

પદ્ધતિશાસ્ત્ર :

વર્તમાન અભ્યાસ એક વિશ્લેષણાત્મક સંશોધન છે. માહિતી ગૌણ માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી લેવામાં આવી છે. પુસ્તકો, જર્નલ્સ, ઈ-પેપર્સ, સામયિકો, અખબારોના લેખો અને

ઓનલાઈન સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. સરકારી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોનું વિવેચનાત્મક મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત લેખ સંશોધન અનુભવો, અવલોકનો અને સાહિત્ય સમીક્ષાના સમાજશાસ્ત્રીય આંતરશાખાકીય વિશ્લેષણ પર દોરે છે. લેખ માત્ર. આ કોઈ વ્યાપક સંશોધન પ્રક્રિયા અથવા સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે તૈયાર કરાયેલો સંશોધન લેખ નથી, તેથી લેખની તમામ મર્યાદાઓ સંશોધકની વૈચારિક મર્યાદાઓ છે. આજના યુગમાં, સોશિયલ મીડિયા જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની ગયો છે, જેમાં ઘણી સુવિધાઓ છે, જેમ કે માહિતી પ્રદાન કરવી, મનોરંજન કરવું અને મુખ્યત્વે શિક્ષણ આપવું.

સોશિયલ મીડિયા શું છે?

સોશિયલ મીડિયા એ બિનપરંપરાગત માધ્યમ છે. તે એક વર્ચ્યુઅલ વિશ્વ બનાવે છે જે ઇન્ટરનેટ દ્વારા ઍક્સેસ કરી શકાય છે. સોશિયલ મીડિયા એ એક વિશાળ નેટવર્ક છે જે સમગ્ર વિશ્વને કનેક્ટેડ રાખે છે. તે વાતચીતનું ખૂબ જ સારું માધ્યમ છે. તેમાં ઝડપી ગતિએ માહિતીની આપ-લે થાય છે, જેમાં દરેક ક્ષેત્રના સમાચારો હોય છે.

સોશિયલ મીડિયા સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે જેના દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિ, સંસ્થા, જૂથ અને દેશ વગેરેને આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય રીતે સમૃદ્ધ બનાવી શકાય છે. સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમથી આવા અનેક વિકાસ કાર્યો થયા છે, જેના કારણે લોકશાહીને સમૃદ્ધ કરવાનું કામ થયું છે, જેના કારણે કોઈપણ દેશની એકતા, અખંડિતતા, ધર્મનિરપેક્ષતા, સમાજવાદી ગુણો વધ્યા છે.

આપણે આવા ઘણા ઉદાહરણો જોઈએ છીએ, જે ઉપરોક્તને સમર્થન આપે છે, જેમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ 'ભારત વિરુદ્ધ ભ્રષ્ટાચાર', જે ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ એક મહાન અભિયાન હતું, જે શેરીઓમાં તેમજ સોશિયલ મીડિયા પર લડવામાં આવ્યું હતું, જેના કારણે વિશાળ જનમેદનીએ વિરોધ કર્યો હતો. અન્ના સામે. હજારેના આંદોલન સાથે જોડાયેલા અને તેને પ્રભાવશાળી બનાવ્યા.

2014ની સામાન્ય ચૂંટણી દરમિયાન, રાજકીય પક્ષોએ સોશિયલ મીડિયાનો ઉગ્ર ઉપયોગ કરીને સામાન્ય લોકોને ચૂંટણી વિશે જાગૃત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. આ સામાન્ય ચૂંટણીમાં સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગથી મતદાનની ટકાવારીમાં વધારો થયો છે, સાથે જ

યુવાનોમાં ચૂંટણી જાગૃતિ પણ વધી છે. સોશિયલ મીડિયા દ્વારા 'નિર્ભયા' માટે ન્યાય મેળવવા માટે મોટી સંખ્યામાં યુવાનો રસ્તા પર ઉતરી આવ્યા હતા, જેના કારણે સરકારને દબાણ હેઠળ નવો અને વધુ અસરકારક કાયદો બનાવવાની ફરજ પડી હતી.

સોશિયલ મીડિયા લોકપ્રિયતાના પ્રસારમાં એક મહાન પ્લેટફોર્મ છે, જ્યાં વ્યક્તિ પોતાની જાતને અથવા તેની કોઈપણ પ્રોડક્ટને વધુ લોકપ્રિય બનાવી શકે છે. આજે ફિલ્મના ટ્રેલર, ટીવી કાર્યક્રમો પણ સોશિયલ મીડિયા દ્વારા પ્રસારિત થઈ રહ્યા છે. સોશિયલ મીડિયા દ્વારા વિડીયો અને ઓડિયો ચેટની પણ સુવિધા આપવામાં આવી છે, જેમાં ફેસબુક, વોટ્સએપ, ઇન્સ્ટાગ્રામ કેટલાક મુખ્ય પ્લેટફોર્મ છે.

સોશિયલ મીડિયા સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે ત્યારે કેટલાક લોકો તેનો દુરુપયોગ પણ કરે છે. સોશિયલ મીડિયાનો ખોટો ઉપયોગ કરીને આવા લોકો ખરાબ ઈચ્છા ફેલાવીને લોકોને વિભાજિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. સોશિયલ મીડિયા દ્વારા ગેરમાર્ગે દોરતી અને નકારાત્મક માહિતી શેર કરવામાં આવે છે, જે જનતાને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે.

ઘણી વખત મામલો એટલો વધી જાય છે કે સરકાર સોશિયલ મીડિયાના દુરુપયોગ પર કડક બને છે અને આપણે જોયું છે કે સરકારે જમ્મુ-કાશ્મીર જેવા રાજ્યમાં સોશિયલ મીડિયા પર પ્રતિબંધ પણ મૂકવો પડ્યો છે. અસામાજિક તત્વો ખેડૂત આંદોલનની આડમાં કોઈ મોટી ઘટનાને અંજામ ન આપી શકે તે માટે મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં ખેડૂત આંદોલનમાં સોશિયલ મીડિયા પર પણ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

સોશિયલ મીડિયાની વિશેષતાઓ :

સામાજિક મીડિયા સેવાઓ મુખ્યત્વે વેબ આધારિત સેવાઓ છે. જે લોકોને મર્યાદિત સિસ્ટમમાં સાર્વજનિક અથવા અર્ધ-જાહેર પ્રોફાઇલ બનાવવાની મંજૂરી આપે છે. આ સાથે, તેઓને તેમની સામગ્રી અન્ય લોકો સાથે કેવી રીતે શેર કરવી તેની સુવિધા મળે છે.

આ જોડાણોની પ્રકૃતિ અને નામકરણ એક સાઇટથી બીજી સાઇટ પર બદલાય છે. આ સાથે, તે આપણને એકબીજાને મળવામાં મદદ કરે છે અને જે વસ્તુઓ આપણે આપણા અવાજ દ્વારા કહી શકતા નથી, તેની મદદથી આપણે તે સંદેશ અન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી શકીએ છીએ.

બિઝનેસ મોડલના આધારે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે જ્યાં સારો ટ્રાફિક હોય ત્યાં જ સારો બિઝનેસ મોડલ તૈયાર કરી શકાય છે. એ જ રીતે, સોશિયલ નેટવર્ક પર પેજીસ અને ગ્રુપ્સનો કોન્સેપ્ટ પણ હાજર છે. જો તમારા એકાઉન્ટ પર વધુ લોકો હોય તો તમે તેને પેજમાં કન્વર્ટ કરી શકો છો.આ સાથે, જાહેરાતકર્તાઓ તે પૃષ્ઠો પર તેમની જાહેરાતો આપવા માટે તમારો સંપર્ક કરી શકે છે. આ રીતે તમે તમારા સોશિયલ એકાઉન્ટ પર સારો બિઝનેસ સેટ કરી શકો છો.

સોશિયલ મીડિયાના પ્રકાર :

હવે ચાલો સમજીએ કે અંતે સોશિયલ મીડિયા કયા પ્રકારના છે...

૧. વ્યવસાયિક એપ્લિકેશન્સ

સોશિયલ મીડિયાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઉદ્યોગસાહસિકો અને નાના વ્યવસાયો માટે ખૂબ જ ફાયદાકારક છે. આનાથી તેઓ ઘણા લોકો સાથે સહયોગ કરીને પોતાનો બિઝનેસ વધારી શકે છે. તેઓ તેમના ઉત્પાદનોની જાહેરાત કરવા માટે social media નો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે.કારણ કે social media સમગ્ર વિશ્વમાં કાર્યરત છે, તેથી તેની મદદથી આપણે વિશ્વના કોઈપણ દેશમાં સ્થિત લોકોનો સંપર્ક કરી શકીએ છીએ અને અમારો વ્યવસાય વધારી શકીએ છીએ.

૨. તબીબી કાર્યક્રમો

ઘણા આરોગ્ય વ્યાવસાયિકો તેમના સંસ્થાકીય જ્ઞાનનું સંચાલન કરવા માટે social media નો ઉપયોગ કરે છે. આની મદદથી તેઓ તેમના ડોક્ટરો અને સંસ્થાઓને લોકોની સામે ઉજાગર કરી શકે છે. આનાથી તેઓ તેમના જ્ઞાનને અન્ય લોકો સાથે પણ શેર કરી શકે છે.

૩.રિસર્ચ :

સોશિયલ મીડિયા સેવાઓનો ઉપયોગ હવે ફોજદારી અને કાનૂની તપાસ માટે થઈ રહ્યો છે. Myspace અને Facebook જેવી સાઈટમાં આવેલી માહિતીનો ઉપયોગ પોલીસ તપાસ માટે કરે છે.

૪. સામાજિક ભલાઈ માટે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ :

ઘણી સામાજિક સેવાઓ સોશિયલ મીડિયાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે છે કારણ કે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે ઘણા લોકો social media પર આવે છે અને સારી પોસ્ટ્સ શોધે છે. આ કારણે, જો તેઓ તેમની સાથે તેમની સમાજ સેવા વિશે વાત કરે, તો કદાચ કેટલાક લોકો તેમની સાથે આ સારા કાર્યમાં જોડાવા માટે સંમત થશે.

જેના કારણે તેમના દર્શકોની સંખ્યા પણ વધી જાય છે અને તેમના અનુયાયીઓ પણ. વધુ સમાન વિચારધારાવાળા લોકો (સમાન વિચારધારાના લોકો) સાથે મળીને કામ કરીને, તેઓ ઘણા અશક્ય લાગતા લક્ષ્યોને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને આ સમાજ માટે કંઈક અલગ અને સારું કામ કરી શકે છે.

સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરવાના જોખમો શું છે?

જ્યાં સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ આપણને ઘણી બધી શક્યતાઓનો લાભ લેવામાં મદદ કરે છે, જેમ કે આપણા મિત્રો સાથે સંપર્ક વધારવો, વિશ્વને નજીકથી જાણવું, સંસ્કૃતિઓ વિશે જાણવું, લાંબા અંતરના સંબંધો વગેરે. તે જ સમયે, તે તેની સાથે ઘણા જોખમો પણ લાવે છે, જેના વિશે જાણવું આપણા માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.તેઓ કહે છે કે એક સિક્કાની બે બાજુ હોય છે, તેવી જ રીતે social media નો ઉપયોગ પણ એટલો જ જોખમી બની શકે છે જો આપણે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે જાણતા નથી. કારણ કે આપણે આવા ઘણા છેતરપિંડી કરનારાઓ અને છેડતી કરનારાઓ ઓનલાઈન શોધી શકીએ છીએ જેઓ આપણને મિત્ર હોવાનો ઢોંગ કરીને ફસાવી શકે છે અને ખોટા કામો કરાવવા માટે મજબૂર કરી શકે છે.

મુખ્ય જોખમો જે સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગને કારણે થઈ શકે છે...

૧. ગોપનીયતાની ખોટ :

અમે social media પર અપલોડ કરીએ છીએ તે તમામ ડેટા, માહિતી, ફોટો, વિડિયો અથવા ફાઇલ તેનો એક ભાગ બની જાય છે, જે પાછળથી એડમિનિસ્ટ્રેટરની ફાઇલોનો એક ભાગ બની જાય છે. બદલામાં, જો ક્યારેય કોઈ હેકર તે સિસ્ટમને હેક કરે છે, તો તે સરળતાથી

આપણો તમામ ડેટા મેળવી શકે છે અને તેનો દુરુપયોગ પણ કરી શકે છે. એટલા માટે તમારી બધી માહિતી ક્યારેય કોઈ પણ social media પર સેવ ન કરો.

૩.અયોગ્ય (અનિચ્છિત) સામગ્રીની ઍક્સેસ :

અમારા નેટવર્ક પર અમારું ઓછું નિયંત્રણ હોવાથી, અમે ઇન્ટરનેટ પર જે માહિતી જોઈએ છીએ તેમાં ખરાબ અને અયોગ્ય સામગ્રી પણ હોઈ શકે છે, ભલે અમે તે ઇચ્છતા ન હોય. તે હિંસક, જાતીય અથવા કોઈપણ ડ્રગ સંબંધિત વસ્તુઓ વગેરે જેવી કોઈપણ સામગ્રી હોઈ શકે છે. આ વસ્તુઓ અન્ય લોકો દ્વારા પણ લિંક્સ, નોટિસના રૂપમાં social media પર પ્રકાશિત અથવા શેર કરી શકાય છે.

૩. સહકર્મીઓ, પરિચિતો અથવા અજાણ્યાઓ દ્વારા ઉત્પીડન :

અહીં બે મૂળભૂત કિસ્સાઓ જોઈ શકાય છે...

(અ) સાયબર ધમકાવવું : ધમકીઓ, અપમાન, વગેરે દ્વારા આ નેટવર્કમાંના કોઈપણ સાથીદારો અથવા અજાણ્યાઓ દ્વારા સતામણી કરવામાં આવે છે.

(બ) સાયબરસ્ટૂમિંગ : આ મુખ્યત્વે સગીરો સાથે પુખ્ત વયના લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે જેથી તેઓ તેમની પાસેથી તેમના ફોટા અને માહિતી મેળવી શકે, જેનો તેઓ પાછળથી તેમના કાર્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ કરી શકે.

સોશિયલ મીડિયાના ગેરફાયદા :

- તે ઘણી બધી માહિતી પ્રદાન કરે છે, જેમાંથી મોટાભાગની ગેરમાર્ગે દોરનારી છે.
- માહિતી કોઈપણ રીતે વિકૃત થઈ શકે છે.
- કોઈપણ માહિતીને ઉશ્કેરણીજનક બનાવવા માટે બદલી શકાય છે જેનો વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી.
- મૂળ સ્ત્રોતનો અભાવ કારણ કે સામગ્રીનો કોઈ માલિક નથી.
- ગોપનીયતા સંપૂર્ણપણે ભંગ થયેલ છે.

- ફોટો કે વિડિયો એડિટ કરીને મૂંઝવણ ફેલાવી શકાય છે, જેના કારણે ક્યારેક તોફાનોનો ભય પણ ઉભો થાય છે.
- સાયબર ક્રાઈમ એ સોશિયલ મીડિયા સંબંધિત સૌથી મોટી સમસ્યા છે.

સોશિયલ મીડિયાના ફાયદા :

- તે સંચારનું ખૂબ જ ઝડપી માધ્યમ છે
- તે એક જગ્યાએ માહિતી એકત્રિત કરે છે
- સમાચાર સરળતાથી પૂરા પાડે છે
- તમામ વર્ગો માટે છે, જેમ કે શિક્ષિત વર્ગ અથવા અશિક્ષિત વર્ગ.
- અહીં કોઈપણ રીતે કોઈપણ સામગ્રીનો કોઈ માલિક નથી.
- ફોટા, વીડિયો, માહિતી, દસ્તાવેજો વગેરે સરળતાથી શેર કરી શકાય છે.

સમાપન :

આપણી માનસિકતા લગભગ મીડિયાની અભિવ્યક્તિ પર નિર્ભર કરે છે.સોશિયલ મીડિયા જેટલું લોકપ્રિય છે તેટલું વિવાદાસ્પદ પણ રહ્યું છે. આમ છતા, મીડિયા આપણને શું બતાવી રહ્યું છે તે મહત્વપૂર્ણ નથી પરંતુ આપણે શું જોઈ રહ્યા છીએ અને શું શું ઈચ્છી રહ્યા છીએ તે મહત્વનું છે. એ બાબત પણ ખુબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કે, સોશિયલ મીડિયાના પર્યાવરણમાં મીડિયાની ઉત્તમ બાબતોનો જ સ્વીકાર કરવો વધારે ઉચિત અને તર્કસંગત રહેશે અને જ્ઞાન ઈચ્છતો સમાજ જ્ઞાન મેળવશે. સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમથી અનેક સામાજિક આંદોલન મજબુત થયા છે કેમ કે સોશિયલ મીડિયા દ્વારા વિચારોનું જે આદાન-પ્રદાન થાય છે,તેને અવગણી શકાય તેમ નથી.સોશિયલ મીડિયા વૈશ્વિક ગામની જેમ ખુલ્લું છે પરંતુ અનિયંત્રીત છે અને તેના પર કોઈ પણ કંઇક પણ કહી શકે છે અને બોલી શકે છે અને પોતાની અભિવ્યક્તિ રજુ કરી શકે છે.

❖ સંદર્ભગ્રંથ :

(૧) હેતલબા વાઘેલા - સોશિયલ મીડિયા.

(૨) સોશિયલ મીડિયાની સમાજિક અસરો - હિરેન સોરઠીયા.

(3) Akram, Waseem. (2018). A Study on Positive and Negative Effects of Social Media on Society. International Journal of Computer Sciences and Engineering. 5.10.26438/ ijcse/v5i10.351354.

68

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' સંદર્ભે

MIHIR Y. PANDYA
Student, Department of Gujrati
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University – Bhavnagar

Abstract :

ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાષ્ટ્રનિર્માણ સંદર્ભે કોઇ એક જ આત્મકથા સ્વરૂપની કૃતિની વાત કરવી હોય તો, સ્વાભાવિક રીતે જ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'ની વાત કરવી પડે. ગુલામ ભારતને આઝાદ રાષ્ટ્ર બનાવવામાં ગાંધીજીનું યોગદાન જગજાહેર છે. ગાંધીજીના અમૂલ્ય યોગદાન બદલ જ એમને ભારતના રાષ્ટ્રપિતાનું બિરુદ મળ્યું છે. સ્વતંત્ર ભારતનો જન્મ આ મહાત્મા જેવા રાષ્ટ્રપિતાને કારણે જ થયો છે. આ રાષ્ટ્રપિતાને એક ગુલામ રાષ્ટ્રને આઝાદ કરવાનું બળ ક્યાંથી મળ્યું? એવા કયા પરિબળો હતા, જેનાથી તેનામાં સત્ય અને અહિંસાના ગુણો વિકસ્યા અને દૃઢ થયા? આવા અનેક સવાલોના જવાબ અને એમના વિશેની આપણી જિજ્ઞાસાને સંતોષવાનું સરનામું એટ્લે 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'.

અહીં 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'ને કેન્દ્રમાં રાખીને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. એક વ્યક્તિ તરીકે ગાંધીજીનું ઘડતર કેવાં સંજોગોમાં થયું અને કઈ પરિસ્થિતિએ તેને મહાત્મા બનાવ્યા તે જાણવું રસપ્રદ છે. 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' ચાર ભાગમાં વહેચાયેલી આત્મકથા છે. અહીં આ આત્મકથાના પહેલા ભાગના પચ્ચીસ પ્રકરણોને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકરણોમાં ગાંધીજી કિશોરકાળ અને યુવાનીને લગતા પ્રસંગો છે. રાષ્ટ્રનિર્માણ સૌથી વિશેષ ભૂમિકા યુવાનોની હોય છે, તેથી આ કિશોરકાળ અને યુવાનીના પ્રસંગો દ્વારા પોતાની ભૂલો સ્વિકારી, સુધારી અને કેવી રીતે મહાન વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરી શકાય અને રાષ્ટ્રને એ નિમિત્તે ઉત્તમ યુવાધન પ્રાપ્ત થાય તે તપાસવાનો અહીં આશય છે.

આ આત્મકથા સામાન્ય મનુષ્યમાં રહેલાં મહાત્માને જાગૃત કરવામાં નિમિત્ત બને તેવું અદ્ભુત પુસ્તક છે. માત્ર એક મહાત્મા દેશને આઝાદ કરાવી શકતા હોય, તો અનેક મહાત્માઓથી રાષ્ટ્રનું કેવું નિર્માણ થાય તે સહજતાથી સમજી શકાય એવું છે.

Key Notes words : રાષ્ટ્રનિર્માણ, સત્ય, ગાંધીજી, અહિંસા, યુવાની, શાકાહાર, વ્યભિચાર

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્ય સતત પોતાનું યોગદાન આપતું રહ્યું છે. અહીં રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' સંદર્ભે તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીની આ આત્મકથા છે. ગાંધીજી આ આત્મકથાને આત્મકથા ન કહેતા 'સત્યના પ્રયોગો' તરીકે ઓળખાવે છે. 'જે વસ્તુઓનો નિર્ણય બાળકો, જુવાન, અને બુઢ્ઢાં કરે છે અને કરી શકે છે તે જ વસ્તુઓનો આ કથામાં સમાવેશ થશે' આ બાબત પ્રસ્તાવનામાં ગાંધીજી નોંધે છે. આ આત્મકથા એક ઉત્તમ ચરિત્રનિર્માણ કરવાની તાકાત ધરાવે છે. અને ચારિત્ર્યવાન નાગરિક રાષ્ટ્રનિર્માણ માટે કેટલો આવશ્યક છે, તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આ આત્મકથા ચાર ભાગમા વિભાજીત છે. જેમાંથી માત્ર પ્રથમ ભાગને જ મેં અહીં કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે. જે રીતે રાષ્ટ્રનિર્માણમાં એક નાગરિક ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેવી જ રીતે એક વ્યક્તિના નિર્માણમાં તેના બાળપણની સૌથી મોટી ભૂમિકા હોય છે. બાળપણના સંસ્કારો આજીવન વ્યક્તિ પર ઘેરી અસર કરે છે. અહીં ભાગ:૧ ને બાળપણ અને યુવાની એમ વિભાજીત કરી શકાય. અહીં વર્ણવેલાં એક એક પ્રસંગો જેને ગાંધીજી 'સત્યના પ્રયોગો' કહે છે. આ પ્રયોગોનું રાષ્ટ્રનિર્માણમાં આગવું યોગદાન છે. કારણકે આ પ્રયોગોના કારણે જ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી બન્યા. અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં જે યોગદાન આપ્યું તેનાથી કોઈ અજાણ નથી.

પ્રથમ ભાગ માં કુલ ૨૫ પ્રકરણો છે. જેમાંથી પ્રથમ પ્રકરણનું નામ છે ૧.'જન્મ': ગાંધીજીના દાદાજી ઉત્તમચંદને રાજખટપટને કારણે પોરબંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય લીધેલો. તેમણે નવાબસાહેબને સલામ ડાબે હાથે કરી. કોઈએ આ અવિનયનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો : 'જમણો હાથ તો પોરબંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.' ગાંધીજી ના પિતા કરમચંદ ગાંધી સત્યપ્રિય, ઉદાર, શૂરા, લાંચથી દૂર ભાગનારા અને શુદ્ધન્યાય આપનારા હતા. તેવો રાજ્યના બહુ વફાદાર હતા, એક દિવસ કોઇ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના ઠાકોર સાહેબનું અપમાન કરેલું તેની સામે તેવો થયેલા. ગાંધીજીના માતાનું

નામ પૂતળીબાઈ. તેવો ધાર્મિક, આકરા વ્રતોનું પાલન કરનારા અને વ્યવહાર કુશળ હતા. દરબારી બધી બાબતો જાણતા. આ માતપિતાને ત્યાં સને ૧૮૬૯ના ઓક્ટોબરની ૨જી તારીખે, પોરબંદરમાં ગાંધીજીનો જન્મ થયો હતો.

૨. 'બચપણ': આ પુસ્તકની લગભગ બધી બાબતો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે રાષ્ટ્રનિર્માણને લગતી જ છે. અહીં સૌ પ્રથમ એક બનાવ નોંધવા યોગ્ય છે. કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર જાઇલ્સ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમાં તેમણે છોકરાઓને થોડા શબ્દો લખવા આપેલા જેમાં 'કેટલ' (kettle) શબ્દની જોડણી ગાંધીજીએ ખોટી લખેલી. તેમના શિક્ષકે તેમને બાજુના છોકરામાંથી જોઈ લેવા ઈશારો કર્યો પણ ગાંધીજી સમજ્યા નહીં. ગાંધીજીને બીજા છોકરામાંથી ચોરી કરતા કદી ના આવડ્યું અને તેવું કરવા તેવો ઇચ્છતા પણ ન હતા. તેમના માસ્તરના આ ઉપરાંતના કેટલા દોષોની જાણ ગાંધીજીને પાછળથી થઇ. છતાં માસ્તર પ્રત્યે તેમને માન તો કાયમ જ રહેલું. તેવો કહેછે કે, 'વડીલો કહે તે કરવું; કરે તેના આપણે કાજી ન બનવું.' આ સમયે બીજા બે બનાવો બન્યા જે ગાંધીજીના ઘડતરમાં મહત્વના બન્યા. એક તેમણે 'શ્રવણ'નું નાટક વાચ્યું અને 'હરિશ્ચંદ્ર' નાટક જોયુ. આ બંનેથી તેમનામાં માતાપિતાની સેવા અને કોઇપણ પરિસ્થિતિમાં સત્ય બોલવાની ભાવના વિકસી. અહીં રાષ્ટ્રના સારા નાગરિકના ઘડતરમાં સાહિત્યની ભૂમિકા જોઈ શકાય છે.

૩. 'બાળવિવાહ': માત્ર ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીના બાળવિવાહ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. અહીં ગાંધીજીએ હિંદુ સમાજમાં વિવાહમાં થતો ગાંડો ખર્ચ અને બાળવિવાહના નુકશાનની વાતો કરી છે.

૪. 'ધણીપણું': અહીં નારીસ્વાતંત્ર્ય, નારીશિક્ષણ, લાજ કાઢવાં જેવી કુપ્રથા જેવી બાબતો ગાંધીજી કસ્તૂરબા સાથેના પ્રસંગો મારફતે આલેખે છે.

૫. 'હાઈસ્કૂલમાં': વિવાહ અને વિદ્યાભ્યાસ બાળવિવાહને કારણે એક સાથે થાય ત્યારે તેના ખૂબજ ખરાબ પરિણામો આવતા હોય છે. આના કારણે જ ગાંધીજી અને તેમના ભાઈનું અભ્યાસનું એક વર્ષ બગડ્યું. આ પ્રકણમાં ગાંધીજી બીજી એક બાબત નવ યુવાનોને જણાવવા માગે છે કે 'ખરાબ અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની છે.' ત્યારબાદ તેવો ભાષા વિશે કહે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી અને અંગ્રેજીને સ્થાન હોવું જોઇએ.

૬. 'દુઃખદ પ્રસંગ-૧': સુધારાની ધગશમાં ગાંધીજી અહીં ભાન ભૂલે છે અને પોતાના દુર્ગુણોવાળા મિત્રને સુધારવાને બદલે પોતે બગડે છે. અને મિત્રના કેહવાથી માંસાહાર શરૂ કરે છે. તેમને લાગે છે માંસાહાર કરવાથી તાકાત વધે અને અંગ્રેજોથી દેશને આ રીતે શક્તિશાળી બની સ્વતંત્ર કરી શકાય. પરંતુ પાછળથી તેમને તેની ભૂલ સમજાય છે. અને તેઓ કહે છે કે મિત્રતા એ સમાન ગુણો ધરવતા લોકો વચ્ચે જ સાજે અને નભે. મિત્રતામાં સુધારાને સ્થાન નથી. મિત્રતામાં એક બીજાની એક બીજા પર અસર થયા વિના રહે નહીં. જેમાં ખરાબ અસર તો પહેલા થાય. સારી બાબતો ગ્રહણ કરવા બદલ પ્રયત્નો કરવા પડે.

૭. 'દુઃખદ પ્રસંગ-૨': અહીં મિત્રના કારણે ગાંધીજી માંસાહાર તો કરે જ છે. પણ મિત્ર એક દિવસ ગાંધીજીને ગણિકા પાસે પણ પહોચાડી દે છે, પરંતુ ઈશ્વર કૃપાના કારણે ઈચ્છા કર્યા છતા પ્રત્યક્ષ કર્મથી ગાંધીજી બચી જાય છે. મિત્રના કારણે પત્ની પર પણ શંકા કરે છે. અને પત્ની પર ત્રાસ ગુજારે છે. આ કૃત્ય માટે ગાંધીજીએ પોતાને ક્યારેય માફ નથી કર્યા. જ્યારે ગાંધીજીને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું, ત્યારે તેમને સમજાણું કે પત્ની પતિની દાસી નહીં પરંતુ સહચારિણી, સહધર્મિણી છે.

૮. 'ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત': ગાંધીજીને બીડી પીવાનો શોખ બાળપણમાં થયેલો એ શોખ માટે થઈને કાકા ના બીડીના ફેકેલા ઠૂંઠા પીધા, નોકરના દોકડા ચોરી બીડી પીધી. અને આપઘાતનો પણ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને સમજાયુ કે મરવું સહેલું નથી. કાકાના છોકરાએ પચિસેક રૂપયાનું લેણું કરેલું તે ચૂકવવાં સોનાનું કડુ પણ કપાવ્યું. અને આ વાતનું દુઃખ થતાં પિતાને પત્ર લખી બધી હકિકત જણાવી પ્રાયશ્ચિત પણ કર્યું. અને તેમને સમજાણું કે માણસ જ્યારે અધિકારી આગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો, પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે. ત્યારે જ તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત કરે છે.

૯. 'પિતાજીનું મૃત્યુ ને મારી નામોશી': અહી ગાંધીજી વિષયવાસનાને કારણે પિતાજીના અંતિમ સમયમાં તેમની સાથે તો નથી જ રહી શકતા. પરંતુ તેમની આ વિષયવાસનાને પરિણામ રૂમ તેમનું બાળક પણ જન્મતાના એક-બે દિવસમાં જ મૃત્યુ પામે છે. આના કારણે ગાંધીજી બેવડી શરમ અનુભવે છે. અને આ બનાવથી પ્રેરણા લઈ બાલદંપતિએ ચેતવું જોઈએ તેવું તેઓ જણાવે છે.

૧૦. 'ધર્મની ઝાંખી': અહીં બધા જ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ ગાંધીજીના મનમાં જાગે છે. અને તેવો ઇચ્છે છે કે શાળાઓમાં આત્મજ્ઞાન, આત્મભાનની માહિતી પણ આપવી જોઇએ. અનેક ધર્મગ્રંથો વાંચીને તેમનામાં પરિવર્તન આવ્યું તેમને સમજાણુ કે બાળપણમાં પ્રાપ્ત શુભ-અશુભના સંસ્કારો પાછળથી મોટી અસર કરે છે. અને તેમને એટલું સમજાયુ કે જે અવગુણનો બદલો ગુણથી વાળે તે જ જગતમાં ખરું જીવ્યો ગણાય.

૧૧. 'વિલાયતની તૈયારી': ગાંધીજીના પિતાના ખાસ મિત્ર માવજી દવે ગાંધીજીને વિલાયત જઈ બારિસ્ટર બનવાનું સૂચવે છે. જેથી ગાંધીજી વિલાયત જવા તૈયાર થાય છે. અને માતાને વચન આપી માંસ, મદિરા, અને સ્ત્રીસંગથી દૂર રેહવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. વિલાયત જવા માટે એક સામાન્ય વર્ગને કેવી હાલાકી ભોગવવી પડે છે તેના દર્શન આ પ્રકરણમાં થાય છે.

૧૨. 'નાતબહાર': ગાંધીજી ને વિલાયત જવામાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો તેમણે નાતબહાર પણ કાઢવામાં આવ્યા છતાં તેવો હિમ્મત ના હાર્યા અને વિલાયત ગયાં.

૧૩. 'આખરે વિલાયતમાં': પ્રથમ વાર વિલાયત જતો યુવાન કેવાં કેવાં અનુભવો કરે છે, અને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થાય છે. તે બાબતોનું આલેખન અહીં થયું છે. વિદેશમાં શાકાહારી કાઈ જાજુ મળે નહિં. વળી અજાણી જગ્યા ભાષા જુદી, લોકો જુદા અને જીવનરિતિ પણ તદ્દન જુદી ગાંધીજીના વિલાયતના અવનવા અનુભવો આ પ્રકરણમાં છે.

૧૪. 'મારી પસંદગી': ગાંધીજી સમક્ષ અનેક એવાં પ્રસંગો આવ્યા જેમાં તેમણે માંસાહાર કરવાની ફરજ પાડવામા આવી પરંતુ ગાંધીજી પોતાની પ્રતિજ્ઞા અને પસંદગી પર અડગ રહ્યા. તેમણે ઇંગ્લેન્ડની ગલીઓમાં ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પાસે એક અન્નાહારી વીશી શોધી લીધી. સોલ્ટનું પુસ્તક 'અન્નાહારની હિમાયત' તેમણે વાચ્યું અને જાતે અન્નાહારી રહી બીજાને તેવા બનાવવાનો લોભ લાગ્યો.

૧૫. 'સભ્ય વેશે': ગાંધીજી માંસ નહોતા ખાતા એટલે તેમણે સભ્ય સમાજ સાથે ભળવા બીજા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. જેમાં મોંઘા કપડા સિવડાવ્યાં અને ભાષણનું શિક્ષણ, નાચવાનું શિક્ષણ, વાયોલિનનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો કર્યા અંતે તેમને સમજાણું કે આ બધું મિથ્યા છે. અને અંતે તેઓ વિદ્યાર્થી બન્યા.

૧૬. 'ફેરફારો': તેઓએ પોતાની જીવનરિતિમાં અનેક ફેરફારો કર્યા. તેઓ દર મહિને પહેલા ૧૫ પાઉન્ડ વાપરતાં અને બધા ખર્ચનો હિસાબ રાખતાં આવો હિસાબ દરેક યુવાને રાખવો જોઈએ તેવું ગાંધીજીનું સૂચન છે. તેઓએ પોતાના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા એક જ કોટડી રાખી. તેમાં સગડીથી જાતે રાંધીને જમવાનું બનાવતાં. અને કામની જગ્યાએ ચાલીને જતા. કોટડી પણ તેવી જ જગ્યાએ રાખતાં જ્યાંથી કામની જગ્યાએ ચાલીને અડધી કલાકમાં પહોચી શકાય. આ બધાની સાથે સાથે તેમણે ઇંગ્લેન્ડની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પણ પાસ કરી. અને પોતાના આ ફેરફારો વિશે જણાવતાં તેવો લખે છે કે, 'વાંચનાર, પણ, એમ ન માને કે સાદાઇથી જીવન રસહીન થયું. ઊલટું, ફેરફારોથી મારી આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચે એકતા ઉપજી; કૌટુંબિક સ્થિતિની સાથે મારી રહેણીનો મેળ મળ્યો; જીવન વધારે સારમય બન્યું; મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.' (પના.નં. ૪૮, ફેરફારો)

૧૭. 'ખોરાકના પ્રયોગો': અહીં ગાંધીજી ઇંડા સુધ્ધાનો ત્યાગ કરે છે. અને પોતાની માતાને આપેલી પ્રતિજ્ઞા વિશે વિચારતા એક વાત કહે છે કે, જગતમાં મોટા ભાગના ઝઘડાઓ કાયદામાં જેને દ્વિઅર્થી મધ્યમપદ કેહવાય છે તેના કારણે થાય છે. તેવો કહે છે કે, સૂવર્ણન્યાય તો એ કેહવાય જે અર્થ સામે પક્ષે સમજ્યો એ જ અર્થ તમે પણ સમજો. અને જો અર્થ એકથી વધારે થતાં હોય તો નબળા પક્ષનો અર્થ માન્ય રાખવો. ઘણી વાર ભાષાશાસ્ત્રીની મદદથી અનેક અર્થો કરીને વ્યક્તિ સામે પક્ષને છેતરતો હોય છે. બીજી એક વાત તેવો કહે છે કે, મૂળ ધર્મી કરતા ધર્મ પરિવર્તન કરીને આવેલો વ્યક્તિ ધર્મનો પ્રચાર પસાર વધુ કરે છે. આ અરસામાં તેમણે અન્નાહારી મંડલી માટે સંસ્થા રચી અને ચલાવી જેથી તેમણે આ એક નવો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો.

૧૮. 'શરમાળપણું – મારી ઢાલ': તેવો અન્નાહારી મંડલની સભામાં કે પાંચ – સાત લોકો ભેગા થય જાય ત્યા બોલી ન શકતા. તેમણે પેહલા આ બાબતે ખૂબ સંકોચ થતો. પાછળથી તેમને સમજાણું કે આ શરમાળપણાના કારણે તે ઘણી બધી જગ્યાયે ચૂપ રહીને તેમને લાભ થયો હતો. તેઓ ઓછું બોલતા પણ વિચારીને માપીને બોલતા. આના કારણે તેમણે કોઈ પણ ભાષણ આપ્યા બાદ પાછળથી પસ્તાવું નથી પડ્યું.

૧૯. 'અસત્યરૂપી ઝેર': હિન્દુસ્તાનના યુવાનો વિલાયતમાં પરણેલા હોવાં છતાં પોતાને કુંવારા કેહતા અને ત્યાંની યુવતિયો સાથે સંબંધ બાંધતા. ગાંધીજીને વિલાયતમાં મા જેવી એક મહિલા મળેલી. જે ઈચ્છતી હતી. કે ગાંધીજી તેમની એક પરિચિત યુવતી સાથે પરણે . વાત આગળ વધે એ પેહલા ગાંધીજીએ બીજા હિંદુસ્તાની યુવાનોની જેમ પરણ્યાની વાત છુપાવી હતી તે વાત તેમણે પેલી મહિલાને પત્ર લખી જણાવી અને પોતાનું અસત્યરૂપી ઝેર દૂર કર્યું.

૨૦. 'ધાર્મિક પરિચયો': બે થિયોસોફિસ્ટ મિત્રોના કારણે ગાંધીજીએ અર્નાલ્ડે અનુવાદ કરેલા ગીતા અને બુદ્ધચરિત્રના પુસ્તકો વાંચ્યા તથા એક શાકાહારી ખ્રિસ્તીની ભલામણથી બાઇબલ વાંચ્યુ. આમ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન કર્યું. તેમને નાસ્તિકતા તરફ અણગમો થયો. અને જુદા જુદા ધર્મોમાંથી તેમણે અનેક સારા ગુણો પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા.

૨૧. 'નિર્બલકે બલ રામ': ગાંધીજી અહીં પૂજા, ઉપાસનાનું મહત્ત્વ સમજાવતા કહે છે કે, તમે ભલે ગમે એટલા ગ્રંથો વાંચ્યા હોય પણ જ્યારે વાસ્તવમાં પ્રત્યક્ષ આફત આવે છે ત્યારે તે ગ્રંથો માત્ર કાગળના થોથા લાગે છે, ત્યારે તો ઈશ્વર જ ઉગારે છે. આ બાબતને સમજાવવા તેઓ પોર્ટસ્મથમાં વેશ્યા પણ નહીં અને નિર્દોષ પણ નહીં તેવી સ્ત્રીના ઘરે રોકાણા હતા ને જે ઘટના બની હતી તે વર્ણવે છે.

૨૨. 'નારાયણ હેમચંદ્ર': ગાંધીજી નારાયણ હેમચંદ્રને વિલાયતમાં મળેલા હેમચંદ્રને ઓળખે તે પેહલા તેમના જ કહેલા વાક્યો જોઈએ. 'તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈના પોશાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હ્રદયને તપાસે છે.'(પાના.નં. ૬૭,નારાયણ હેમચંદ્ર) નારાયણ હેમચંદ્ર લેખક હતા તેઓ ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, હિન્દી વગેરે ભાષાના જાણકાર. અને તેમણે ફ્રેંચ, અંગ્રેજી, જર્મની વગેરે ભાષા શીખી અમેરિકા વગરે દેશો ફરી તે ભાષાના પુસ્તકોનો ભાવાર્થ કરવાનો હેતુ તેમનો હતો. તેવો સાદો પોશાક, સાદું ભોજન અને મોજીલું જીવન જીવનારા એક મોજીલા વ્યક્તિ હતા. અમેરિકામાં તેમને અભદ્ર પોષાક પેહરવા બદલ જેલમાં પણ પૂર્યા હતા. તેમના આવા નિર્ભય વ્યક્તિત્વનાં કારણે જ ગાંધીજીને તેઓ ખૂબ પસંદ આવ્યા હતા. અને તેમની પાસેથી શીખવાનું પણ ઘણું મળ્યુ હતું.

૨૩. 'મહાપ્રદર્શન': ૧૯૯૦માં પેરિસમાં મહાપ્રદર્શન યોજાયું હતું. જેમાં એફિલ ટાવર, પેરિસના સ્વર્ગીય દેવળો ત્યાંની શાંતિ વગરે બાબતો વિશે ગાંધીજી જણાવે છે. ટોલ્સ્ટોયનો એફિલ ટાવર વિશેનો

મત પણ નોંધનીય છે. એફિલ ટાવર જોવા ઉમટતા લોકોને જોઈને ગાંધીજી કહે છે કે, મોહને વશ આપણે પણ બાળક જ છીએ.

૨૪. 'બારિસ્ટરતો થયા - પણ પછી?': બારિસ્ટર થવા માટે બે વસ્તુ મહત્વની છે, એક ટર્મ ભરવી અને બીજી કાયદાની પરીક્ષા આપવી. જેમાં ટર્મ ભરવી એટલે ખાણા ખાવા કૂલ ૨૪ ટર્મ હોય જેમાંથી ઓછામાં ઓછી ૬ તો ભરવી જ પડે. અને બારિસ્ટરની પરીક્ષા ખાસ અઘરી નહીં. કેટલાક લોકો રોમન લો અને ઇંગ્લેન્ડ લોની નોંધપોથી કે ટૂંકા પુસ્તકો વાંચી બે ત્રણ મહિના કે પંદર દિવસના માત્ર વાંચનથી પરીક્ષા પાસ કરતા. પરંતુ ગાંધીજીએ મૂળ પુસ્તકો વાંચી નવ મહિના તૈયારી કરી હતી. જે જ્ઞાન પાછળથી તેમને દક્ષિણ આફ્રીકામાં ખૂબ કામ આવ્યું. ૧૮૯૧માં ૧૦ જૂને ગાંધીજી બારિસ્ટર થયા. અને ૧૨ જૂને ભારત પાછા ફર્યાં.

૨૫. 'મારી મૂંઝવણ': ગાંધીજી બારિસ્ટર તો બની ગયાં. કાયદા બધા આવડે ધર્મજ્ઞાન પણ ઘણું – ખરું પણ આ બધાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કેમ કરવો? ફિરોજશા મેહતાનું નામ ગાંધીજીએ સાંભળ્યું હતું. તેમના જેવું તો આજીવન નહિ થવાય એમ વિચારતા વકીલ તરીકે આજીવિકા મળશે કે કેમ તેની મૂંઝવણ અનુભવતા ગાંધીજી અનેક જગ્યાયેથી આશ્વાસન અને હિમ્મત મેળવે છે. આમ નિરાશામાં તેઓ આશાનું મેળવણ લઈ ધ્રૂજતે પગે મુંબઈ બંદરે પહોંચે છે. અહીં આ આત્મકથાનો પ્રથમ ભાગ પૂર્ણ થાય છે.

આ આત્મકથાના પ્રથમ ભાગને આપણે બે ભાગમાં વિભાજીત કર્યો હતો. બાળપણ અને યુવાની જેમાં 'ધર્મની ઝાંખી' સુધીના પ્રકરણોને બાળપણમાં સમાવેશ કરી શકાય. અને 'વિલાયતની તૈયારી' થી 'મારી મૂંઝવણ' સુધીના પ્રકરણોને યુવાનીમાં સમાવેશ કરી શકાય છે. અહીં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં ચારિત્રનિર્માણની વાત આવે છે. એ પછી બાળપણના પ્રસંગો હોય કે યુવાનીના. ગાંધીજીએ અહીં જે સત્યના પ્રયોગો કર્યા છે. તેને ખપમાં લઈ એક ઉત્તમ રાષ્ટ્રનિર્માણનો પ્રયોગ થઈ શકે એમા શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. અહીં ગાંધીજીએ જે પ્રયોગોની વાતો કહી છે, તેનો પરિચય સાંપ્રત સમયમાં દરેક બાળક યુવાનને કરાવવો આવશ્યક છે. કારણ કે ટેક્નોલોજીનાં આ યુગમાં આજના યુવાનો, બાળકો, માં-બાપનો આદર કરતા શીખે તથા વ્યસનથી દૂર રહે અને સત્ય, અહિંસા, સાદગીને પોતાના આચારમાં ઉતારે,

વ્યભિચારથી દૂર રહે અને 'ફેરફારો' જેવા પ્રકરણથી તો એક યુવાનને કેટલું બધુ શીખવા મળે છે. 'મારી મૂંઝવણ' પ્રકરણ તો દરેક યુવાનને તરત સ્પર્શે. કારણ કે એમા દર્શાવેલી પરિસ્થિતિ લગભગ દરેક યુવાનના જીવનમાં જુદા રૂપ રંગ સાથે એક વાર તો આવે જ છે. અને જો આ બધા પ્રયોગોના વાંચનથી ઘડાયેલા નાગરિક જે રાષ્ટ્રમાં હોય તે રાષ્ટ્રનો વિકાસ થતાં કોઈ અટકાવી શકતું નથી. જેમને આપણાં રાષ્ટ્રનિર્માણમાં આગવું યોગદાન આપ્યું છે, એવાં આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીની આ આત્મકથા પણ આપણાં રાષ્ટ્રનિર્માણમાં આગવી ભૂમિકા ભજવે જ છે. આમ, રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા: 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' સંદર્ભે મૂલવી શકાય.

સંદર્ભ :

૧. ગાંધીજી; (૧૯૨૭) 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'; પુનઃમુદ્રણ એપ્રિલ ૨૦૧૨,નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ.

69

The Role and Impact of Social Media on Youth: A Comprehensive Review

Dr.Gopalbhai B.Bharvad
Assistant Professor, M.B.Patel College of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Abstract:

Social media has become an integral part of the lives of today's youth, profoundly influencing their behaviors, attitudes, and interactions. This research article aims to provide a comprehensive analysis of the role and impact of social media on youth. Drawing on a wide range of scholarly sources and empirical studies, this paper explores various aspects, including the psychological effects, social implications, educational influences, and potential risks associated with social media use among youth. Additionally, it examines the role of social media platforms in shaping youth culture, identity formation, and social relationships. Through in-depth exploration and critical analysis, this article seeks to enhance our understanding of the complex dynamics between youth and social media in contemporary society.

1. Introduction

Social media has emerged as a ubiquitous and transformative force in contemporary society, profoundly shaping the behaviors, attitudes, and interactions of today's youth. With the advent of platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, and Snapchat, young individuals are increasingly immersed in a digital landscape where virtual connections and online interactions play a central role in their everyday lives. This introduction sets the stage for a comprehensive analysis of the role and impact of social media on youth, exploring the myriad ways in which these platforms influence various aspects of young people's lives.

The term "social media" encompasses a diverse array of online platforms and technologies that facilitate the creation, sharing, and exchange of user-generated content. From text-based posts and photos to videos and live streams, social media platforms offer a multitude of ways for individuals to connect, communicate, and express themselves in digital spaces. What began as a novel means of staying in touch with friends and family has evolved into a complex ecosystem that shapes social interactions, cultural norms, and societal trends on a global scale.

The significance of studying the impact of social media on youth cannot be overstated, given the pivotal role that these platforms play in shaping the experiences and identities of young individuals in the digital age. Unlike previous generations, today's youth are growing up in a world where online connectivity is the norm rather than the exception, blurring the boundaries between virtual and offline realities. As such, understanding the dynamics of youth engagement with social media is essential for educators, parents, policymakers, and researchers seeking to navigate the complexities of an increasingly digitized society.

This research article aims to provide a comprehensive analysis of the role and impact of social media on youth, drawing on a wide range of scholarly sources, empirical studies, and theoretical frameworks. By examining the psychological effects, social implications, educational influences, and potential risks associated with social media use among youth, this paper seeks to shed light on the multifaceted nature of this phenomenon and its implications for individual well-being and societal dynamics.

Through in-depth exploration and critical analysis, this article seeks to enhance our understanding of the complex interplay between youth and social media in contemporary society. By unpacking the ways in which social media platforms shape youth culture, identity formation, social relationships, and psychological well-being, this research aims to inform evidence-based interventions and policies aimed at promoting healthier digital habits and fostering a generation of digitally resilient individuals.

In the subsequent sections, we will delve into various aspects of the role and impact of social media on youth, including its psychological effects, social implications, educational influences, role in shaping youth culture, and potential risks and challenges. Through rigorous examination and synthesis of existing research literature, this article aims to provide insights into the complexities of youth engagement with social media and its broader implications for individual and societal well-being.

- Definition of social media

Social media, as defined by Kaplan and Haenlein (2010), encompasses "a group of Internet-based applications that build on the ideological and technological foundations of Web 2.0 and that allow the creation and exchange of user-generated content." This definition highlights the interactive and participatory nature of social media platforms, which serve as virtual spaces for individuals to connect, communicate, and collaborate with others in real-time.

At its core, social media is characterized by its ability to facilitate the creation, sharing, and dissemination of user-generated content, including text, images, videos, and multimedia presentations. Unlike traditional media channels, which are typically characterized by one-way communication, social media platforms enable users to actively engage with content, react to posts, and interact with other users through comments, likes, shares, and direct messages.

Moreover, social media platforms vary in terms of their features, functionalities, and user demographics, catering to diverse interests and communication preferences. From mainstream platforms like Facebook and Twitter to niche communities on platforms like Reddit and Discord, social media offers a plethora of options for individuals to connect with like-minded individuals, form online communities, and engage in discussions on topics ranging from politics and pop culture to hobbies and personal interests.

In essence, social media represents a paradigm shift in the way information is created, disseminated, and consumed in the digital age, democratizing access to communication channels and empowering individuals to amplify their voices on a global scale. By providing a platform for user-generated content and social interaction, social media has become an integral part of contemporary communication and socialization processes, shaping the way we connect, communicate, and engage with the world around us.

- Significance of studying the impact on youth

Studying the impact of social media on youth holds significant importance in contemporary society due to its profound implications for individual well-being, social dynamics, and the future of digital communication. As digital natives, today's youth are among the most prolific users of social media platforms, spending a considerable amount of time engaging with online content and interacting with peers in virtual spaces.

Understanding the impact of social media on youth is essential for several reasons. Firstly, young individuals are particularly vulnerable to the influence of social media due to their developmental stage and susceptibility to external influences. As they navigate adolescence and form their identities, youth may be more susceptible to the pressures of social comparison, cyberbullying, and exposure to inappropriate content on social media platforms (Boyd, 2014).

Moreover, the pervasive use of social media among youth has implications for various aspects of their lives, including their mental health, social relationships, academic

performance, and overall well-being. Research has shown that excessive use of social media can contribute to feelings of anxiety, depression, and loneliness among young individuals, as well as impact their self-esteem and body image (Primack et al., 2017).

Furthermore, as future leaders, innovators, and citizens, the experiences and behaviors of today's youth on social media platforms have broader implications for the digital landscape and societal norms. By studying the impact of social media on youth, researchers, policymakers, and educators can gain insights into emerging trends, challenges, and opportunities in the digital age, informing evidence-based interventions and strategies to promote healthier online behaviors and digital citizenship among young individuals.

- Overview of the structure of the paper

The structure of this research paper is designed to provide a comprehensive analysis of the role and impact of social media on youth, covering various dimensions of this complex phenomenon. The paper is organized into several sections, each focusing on different aspects of social media's influence on young individuals' lives.

Firstly, the paper begins with an introduction that sets the stage for the discussion by highlighting the significance of studying the impact of social media on youth in contemporary society. This section provides context for understanding the complexities of youth engagement with social media and outlines the key themes and topics that will be explored in the subsequent sections.

Following the introduction, the paper is divided into thematic sections that delve into specific aspects of the role and impact of social media on youth. These sections include:

Psychological Effects of Social Media on Youth: This section explores the psychological implications of social media use, including its impact on self-esteem, body image, mental health, and the emergence of addictive behaviors among young individuals. Drawing on empirical research and theoretical frameworks, this section examines the ways in which social media influences young people's perceptions of themselves and their well-being.

Social Implications of Social Media Use: This section examines the broader social implications of social media use among youth, including its effects on interpersonal relationships, communication patterns, and social skills. Additionally, it discusses issues such as cyberbullying, online harassment, and the impact of social media on social norms and behaviors.

Educational Influences of Social Media: This section explores the role of social media in educational settings, including its potential benefits and challenges for learning, skill development, and academic performance among youth. It discusses the integration of social media into formal education, as well as the risks and opportunities associated with its use in educational contexts.

Role of Social Media in Youth Culture: This section examines the role of social media in shaping youth culture, including its influence on fashion, music, popular culture, and identity formation. It discusses how social media platforms serve as spaces for young individuals to express themselves, connect with like-minded peers, and participate in online communities and subcultures.

Social Media and Social Relationships: This section explores the impact of social media on various types of social relationships among youth, including family dynamics, friendships, and romantic relationships. It examines how social media platforms facilitate communication, connection, and intimacy, as well as the challenges and risks associated with online interactions.

Potential Risks and Challenges: This section discusses the potential risks and challenges associated with social media use among youth, including privacy concerns, exposure to inappropriate content, and the influence of advertising and commercialization. It explores the ways in which social media platforms may exacerbate existing inequalities and vulnerabilities among young individuals, as well as the implications for their well-being and development.

Strategies for Mitigating Negative Effects: Finally, this section explores strategies for mitigating the negative effects of social media on youth and promoting healthier digital habits and behaviors. It discusses the importance of digital literacy and media literacy skills, as well as the role of parents, educators, policymakers, and technology companies in supporting young individuals in navigating the complexities of the digital landscape.

Psychological Effects of Social Media on Youth

The psychological effects of social media on youth are multifaceted and profound, encompassing issues such as self-esteem, body image, mental health, and the emergence of addictive behaviors. Social media platforms provide a constant stream of curated images, status updates, and peer interactions, which can significantly influence how young

individuals perceive themselves and others. Research has shown a strong correlation between social media use and negative psychological outcomes among youth.

One of the primary psychological effects of social media on youth is its impact on self-esteem and body image. Constant exposure to idealized images and lifestyles on platforms like Instagram and TikTok can lead to feelings of inadequacy and comparison among young individuals. Studies have found that frequent engagement with social media content, particularly content related to appearance and beauty standards, is associated with lower self-esteem and higher levels of body dissatisfaction among adolescents (Fardouly et al., 2015).

Moreover, social media use has been linked to various mental health issues, including anxiety, depression, and loneliness among youth. The constant pressure to present a polished and perfect image online can contribute to feelings of inadequacy and social isolation. Research by Primack et al. (2017) found that higher social media use was associated with increased symptoms of depression and anxiety among young adults, suggesting a detrimental impact on mental well-being.

Additionally, the addictive nature of social media platforms poses a significant risk to the psychological well-being of youth. The instant gratification provided by likes, comments, and notifications triggers the release of dopamine in the brain, reinforcing the habit-forming nature of social media use. Studies have shown that excessive use of social media is associated with symptoms of addiction, including withdrawal, preoccupation, and tolerance (Kuss & Griffiths, 2017). This highlights the need for greater awareness and regulation of social media use among young individuals to prevent the development of addictive behaviors and promote healthier digital habits.

Influence on self-esteem and body image

The influence of social media on self-esteem and body image among youth is a well-documented phenomenon. Social media platforms often present an idealized version of beauty and success, which can lead to unrealistic standards and comparisons among young individuals. Research by Fardouly et al. (2015) found that exposure to idealized images on social media, such as those depicting flawless appearances or luxurious lifestyles, can negatively impact self-esteem and body image perception among adolescents.

Moreover, the constant stream of filtered and edited photos on platforms like Instagram and Snapchat can create a distorted perception of reality, where everyone appears to be living

perfect lives. Young individuals may feel pressure to measure up to these unrealistic standards, leading to feelings of inadequacy and dissatisfaction with their own appearance. This phenomenon is particularly pronounced among adolescents, who are in a vulnerable stage of identity formation and are highly susceptible to social comparison (Fardouly et al., 2015).

Furthermore, the prevalence of photo-editing tools and filters on social media platforms can exacerbate body image concerns among youth. The ability to digitally alter one's appearance can perpetuate unrealistic beauty ideals and foster a culture of perfectionism. Consequently, young individuals may feel compelled to constantly strive for an unattainable standard of beauty, which can have detrimental effects on their self-esteem and mental well-being.

Impact on mental health (anxiety, depression, loneliness)

The impact of social media on mental health, particularly in relation to anxiety, depression, and loneliness among youth, is a growing concern in contemporary society. Research indicates a significant association between excessive social media use and adverse mental health outcomes among young individuals. Primack et al. (2017) conducted a study that found a strong correlation between high social media usage and symptoms of depression and anxiety among young adults.

One way in which social media can contribute to mental health issues is through the perpetuation of unrealistic standards and social comparison. Platforms like Instagram and Snapchat often showcase curated and idealized versions of people's lives, leading to feelings of inadequacy and self-doubt among users who perceive themselves as falling short of these standards. This constant comparison can exacerbate existing insecurities and contribute to symptoms of anxiety and depression among youth.

Moreover, the pressure to maintain a flawless online persona can create a sense of social isolation and disconnection from reality. Young individuals may feel compelled to present a perfect image of themselves online, leading to a sense of loneliness and alienation from their authentic selves. The curated nature of social media feeds can also foster feelings of FOMO (Fear of Missing Out), as users compare their own lives to the seemingly exciting and glamorous experiences of others, further exacerbating feelings of loneliness and dissatisfaction.

Furthermore, the addictive nature of social media platforms can contribute to mental health issues by disrupting sleep patterns, reducing productivity, and increasing stress levels

among youth. The constant need for validation through likes, comments, and shares can create a cycle of dependency on social media, leading to feelings of anxiety and withdrawal when offline. Overall, the impact of social media on mental health among youth underscores the need for greater awareness, education, and support mechanisms to promote healthier online behaviors and digital well-being.

Addiction and compulsive behaviors

The prevalence of addiction and compulsive behaviors associated with social media use among youth is a growing concern in contemporary society. Research indicates that the addictive nature of social media platforms can lead to compulsive behaviors and detrimental effects on mental health. Kuss and Griffiths (2017) conducted a study that found a significant association between excessive social media use and symptoms of addiction, including withdrawal, preoccupation, and tolerance.

One of the primary mechanisms through which social media addiction manifests is through the release of dopamine, a neurotransmitter associated with pleasure and reward, in response to likes, comments, and notifications. The instant gratification provided by these social reinforcements can create a cycle of dependency, where individuals feel compelled to constantly check their social media feeds and engage with online content to maintain a sense of reward and satisfaction.

Moreover, the design features of social media platforms, such as infinite scrolling, autoplay videos, and push notifications, are specifically engineered to capture users' attention and encourage prolonged engagement. These features can contribute to a sense of loss of control and difficulty in disengaging from social media, leading to compulsive behaviors and excessive screen time among youth.

Additionally, social media addiction can have detrimental effects on mental health, including increased feelings of anxiety, depression, and loneliness. Excessive social media use can disrupt sleep patterns, reduce productivity, and impair social interactions, further exacerbating feelings of isolation and disconnection from the real world.

Overall, the addictive nature of social media platforms poses significant risks to the well-being of youth, highlighting the need for greater awareness, education, and support mechanisms to address social media addiction and promote healthier digital habits.

Social Implications of Social Media Use

The social implications of social media use among youth encompass a wide range of effects on interpersonal relationships, communication patterns, and social norms. As young individuals increasingly rely on social media platforms for communication and social interaction, these digital spaces shape the dynamics of their social interactions and influence their perceptions of self and others. Research indicates that social media use can have both positive and negative social implications for young individuals, depending on various factors such as usage patterns, content consumption, and online behaviors.

One of the primary social implications of social media use is its impact on interpersonal relationships. While social media platforms provide opportunities for connection and communication with peers, they can also contribute to a sense of social isolation and disconnection from real-world interactions. The prevalence of online communication can lead to a reduction in face-to-face interactions, potentially weakening the quality of interpersonal relationships and hindering the development of essential social skills among youth.

Moreover, social media platforms can serve as breeding grounds for cyberbullying and online harassment, posing significant risks to young individuals' emotional well-being and social development. The anonymity and distance afforded by digital communication channels can embolden individuals to engage in harmful behaviors, such as spreading rumors, sharing derogatory comments, and harassing others online. Research by Hinduja and Patchin (2018) has highlighted the detrimental effects of cyberbullying on adolescents' mental health, including increased rates of anxiety, depression, and suicidal ideation.

Furthermore, social media use can influence social norms and behaviors among youth, shaping their perceptions of acceptable conduct and cultural values. The prevalence of influencer culture and viral trends on social media platforms can contribute to the normalization of certain behaviors and attitudes, influencing young individuals' beliefs and attitudes towards topics such as body image, consumerism, and societal expectations.

Overall, the social implications of social media use among youth underscore the need for greater awareness, education, and support mechanisms to address the challenges and risks associated with online communication and promote healthier digital interactions. By fostering critical thinking skills, digital literacy, and empathy, young individuals can

navigate the complexities of social media in ways that support positive social interactions and contribute to a safer and more inclusive online environment.

Effects on interpersonal relationships

Social media use can impact interpersonal relationships among youth by altering communication patterns and diminishing face-to-face interactions. While platforms offer avenues for connection, reliance on digital communication may weaken the quality of in-person relationships (Valkenburg & Peter, 2007). Reduced face-to-face interactions can hinder the development of essential social skills, potentially leading to difficulties in navigating real-world relationships (Primack et al., 2017). Additionally, misinterpretation of online messages may contribute to misunderstandings and conflict, affecting the depth and authenticity of interpersonal connections (Valkenburg & Peter, 2007).

Changes in communication patterns and social skills

Social media has led to notable changes in communication patterns and social skills among youth. With the rise of digital communication platforms, face-to-face interactions have decreased, replaced by online exchanges. This shift has implications for social skills development, as digital interactions often lack the nuances and non-verbal cues present in offline communication. Research by Valkenburg and Peter (2011) highlights the potential impact of excessive social media use on social skills development, suggesting that prolonged engagement with digital communication may hinder the acquisition of essential interpersonal skills necessary for navigating real-world interactions.

Cyberbullying and online harassment

Cyberbullying and online harassment pose significant risks to youth's mental health and well-being, often perpetuated through social media platforms. According to Hinduja and Patchin (2018), cyberbullying involves the use of digital communication channels to intimidate, harass, or humiliate individuals, leading to adverse psychological effects such as anxiety, depression, and suicidal ideation. The anonymity and reach of social media amplify the impact of cyberbullying, making it difficult for victims to escape or seek recourse. Addressing cyberbullying requires proactive measures, including education, awareness campaigns, and effective reporting mechanisms to create safer online environments for young individuals.

Educational Influences of Social Media

The educational influences of social media among youth extend beyond traditional classroom settings, offering both opportunities and challenges for learning, skill development, and academic engagement. Social media platforms provide young individuals with access to a vast array of educational resources, interactive learning opportunities, and collaborative tools that complement formal education and support lifelong learning. Moreover, social media can facilitate peer-to-peer learning, enabling students to share knowledge, collaborate on projects, and engage in discussions with peers from diverse backgrounds and perspectives.

One of the primary educational influences of social media is its potential to enhance information access and dissemination. Platforms such as YouTube, Khan Academy, and Coursera offer a wealth of educational content in various formats, including video lectures, tutorials, and interactive quizzes, which can supplement traditional classroom instruction and cater to diverse learning styles. Additionally, social media platforms allow educators to connect with students outside the classroom, providing opportunities for asynchronous learning, personalized feedback, and support.

Furthermore, social media platforms offer opportunities for collaborative learning and knowledge sharing among peers. Online communities, forums, and social networking groups enable students to collaborate on projects, discuss course materials, and seek assistance from classmates and instructors in real-time. Research by Honeycutt and Herring (2009) has highlighted the benefits of social media for collaborative learning, including increased student engagement, motivation, and participation in online discussions.

However, the educational influences of social media are not without challenges. Issues such as information overload, digital distractions, and the spread of misinformation can undermine the quality and credibility of educational content on social media platforms. Moreover, concerns about privacy, data security, and online safety raise ethical considerations for educators and learners using social media for educational purposes.

Overall, the educational influences of social media among youth highlight the transformative potential of digital technologies for enhancing learning experiences and fostering collaborative learning environments. By leveraging the affordances of social media platforms, educators can create dynamic and interactive learning experiences that

empower young individuals to acquire new knowledge, develop critical thinking skills, and engage meaningfully with the world around them.

Integration of social media in educational settings

The integration of social media in educational settings has become increasingly prevalent as educators recognize its potential to enhance learning experiences and engage students in innovative ways. Platforms such as Twitter, Facebook, and YouTube offer opportunities for collaborative learning, knowledge sharing, and real-time communication among students and teachers. Research by Junco et al. (2011) suggests that incorporating social media into the classroom can lead to increased student engagement, improved communication skills, and enhanced critical thinking abilities. By leveraging social media tools, educators can create interactive learning environments that cater to diverse learning styles and promote active participation among students. Furthermore, social media platforms provide access to a wealth of educational resources, including instructional videos, online tutorials, and academic discussions, which can supplement traditional teaching methods and enrich the learning experience. Overall, the integration of social media in educational settings has the potential to transform teaching and learning practices, fostering a dynamic and collaborative approach to education.

Opportunities for learning and skill development

Social media platforms offer unique opportunities for learning and skill development among youth. Through access to a vast array of educational resources, online courses, and expert-led tutorials, young individuals can acquire knowledge and develop new skills in diverse areas of interest. Platforms like YouTube, Khan Academy, and Coursera provide free or low-cost access to high-quality educational content, allowing youth to explore topics ranging from academic subjects to practical skills like coding, graphic design, and photography. Additionally, social media enables collaborative learning through online communities and forums, where users can share insights, ask questions, and engage in discussions with peers and experts worldwide. Research by Selwyn (2016) highlights the potential of social media as a tool for informal learning and skill acquisition, emphasizing its role in expanding access to educational opportunities and promoting lifelong learning among youth.

Challenges and risks in academic environments

In academic environments, social media presents various challenges and risks that can impact students' learning experiences and academic performance. One challenge is the potential for distraction and time management issues caused by excessive social media use. Constant notifications and the allure of social networking can divert students' attention away from their studies, leading to decreased productivity and lower academic achievement. Additionally, social media platforms can facilitate academic dishonesty, such as plagiarism or cheating, through the sharing of unauthorized materials or collaboration on assignments. Research by Junco and Cotten (2012) has highlighted the negative correlation between social media use and academic outcomes, suggesting that students who spend more time on social media tend to have lower GPAs. Addressing these challenges requires implementing strategies to promote responsible social media use, enhance digital literacy skills, and foster a conducive learning environment that minimizes distractions and supports academic integrity.

Role of Social Media in Youth Culture

The role of social media in shaping youth culture is profound and multifaceted, influencing various aspects of young individuals' identities, behaviors, and social interactions. Social media platforms serve as virtual spaces where young people can express themselves, connect with peers, and participate in online communities and subcultures. From sharing personal experiences to engaging in discussions on topics of interest, social media plays a central role in shaping the cultural landscape of youth.

One of the primary roles of social media in youth culture is the formation of online communities and subcultures. Platforms like Instagram, TikTok, and Tumblr provide spaces for individuals with shared interests and identities to come together, connect, and collaborate. Whether it's fandom communities, gaming groups, or niche hobby forums, social media allows young people to find like-minded individuals and build supportive communities based on shared passions and experiences.

Moreover, social media platforms serve as powerful vehicles for cultural expression and identity formation among youth. From creating and sharing art, music, and literature to expressing opinions on social and political issues, young individuals use social media as a platform to showcase their creativity and assert their identities. The visual nature of

platforms like Instagram and Snapchat, in particular, enables young people to curate their online personas and cultivate a sense of belonging within digital spaces.

Additionally, social media platforms play a significant role in influencing youth trends and shaping popular culture. From viral challenges and memes to fashion trends and slang, social media has the power to propel cultural phenomena to global prominence within minutes. The rapid dissemination of content on platforms like Twitter and TikTok amplifies the influence of youth culture, shaping mainstream discourse and shaping societal norms and behaviors.

Overall, the role of social media in youth culture is dynamic and transformative, providing young individuals with opportunities for self-expression, community building, and cultural influence. By understanding the ways in which social media shapes youth culture, researchers, educators, and policymakers can gain insights into emerging trends and phenomena in the digital age, informing strategies to support positive youth development and foster a more inclusive and diverse cultural landscape. (Reference: boyd, d. (2014). It's complicated: The social lives of networked teens. Yale University Press.)

Formation of online communities and subcultures

The formation of online communities and subcultures is a significant aspect of social media use among youth. These digital spaces provide opportunities for like-minded individuals to connect, share interests, and form communities based on shared values and identities. Research by Boyd (2014) highlights how social media platforms enable the creation of niche communities, ranging from fan groups and hobbyists to activist movements and support networks. These online communities play a vital role in identity formation and social belonging, providing a sense of camaraderie and support for young individuals navigating the complexities of adolescence in the digital age.

Influence on fashion, music, and popular culture

Social media wields significant influence over fashion, music, and popular culture, shaping trends and amplifying cultural phenomena among youth. Platforms like Instagram and TikTok serve as hubs for trendsetters and influencers to showcase their style and music, effectively disseminating new trends and fostering online communities around shared interests (Yates, 2017). From viral dance challenges to fashion hauls, social media platforms have democratized access to cultural content, empowering young individuals to express

themselves creatively and participate in global conversations about fashion, music, and pop culture in unprecedented ways.

Expression of identity and self-representation

Social media platforms provide young individuals with unprecedented opportunities for expression of identity and self-representation. Through curated profiles, posts, and multimedia content, users construct and present facets of their identities to their online audience. This process of self-presentation on social media allows for the exploration and expression of various aspects of identity, including interests, values, and personal experiences (Manago et al., 2008). However, the curated nature of online personas may also lead to discrepancies between virtual and offline identities, raising questions about authenticity and self-perception in the digital age.

Social Media and Social Relationships

Social media has transformed the landscape of social relationships among youth, offering both opportunities for connection and challenges to traditional forms of interaction. Platforms such as Facebook, Instagram, and Snapchat have become integral tools for maintaining friendships, fostering romantic relationships, and connecting with family members. However, the pervasive nature of social media has also introduced complexities and nuances to social dynamics, influencing the nature and quality of interpersonal relationships among young individuals.

One significant impact of social media on social relationships is its role in facilitating communication and connection across geographical distances. Through messaging apps, video calls, and social networking sites, youth can stay in touch with friends and family members regardless of physical proximity, fostering a sense of closeness and continuity in relationships.

Moreover, social media platforms serve as virtual spaces for socialization and self-expression, enabling young individuals to share moments, experiences, and thoughts with their social networks. The curated nature of online profiles and feeds allows users to construct and maintain their digital identities, shaping how they are perceived by others and fostering a sense of belonging within online communities.

However, the reliance on social media for social interaction can also have drawbacks, such as blurring the boundaries between online and offline relationships, creating a sense of FOMO (Fear of Missing Out), and contributing to feelings of social comparison and

inadequacy. Additionally, the prevalence of cyberbullying and online harassment on social media platforms can undermine trust and safety within social relationships, leading to conflicts and negative experiences among youth (Hinduja & Patchin, 2018).

Impact on family dynamics and parent-child relationships

The impact of social media on family dynamics and parent-child relationships is significant, with digital technology often altering traditional modes of interaction. Parents' excessive use of social media can lead to decreased quality time with children, affecting bonding and communication (Lindström et al., 2018). Conversely, adolescents' heavy social media usage may strain familial relationships, leading to conflicts over screen time and online safety. These shifts highlight the need for open dialogue and boundary-setting within families to maintain healthy relationships in the digital age. Lindström, A., Almqvist, K., & Öst, A. (2018). Parents' technology-related stress in the context of information and communication technology use in the family: An integrative literature review. International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being, 13(1), 1-14.

Role of social media in dating and romantic relationships

Social media plays a significant role in shaping dating and romantic relationships among youth. Platforms like Facebook, Instagram, and Tinder provide avenues for individuals to connect, flirt, and establish romantic connections online. Research by Drouin et al. (2015) highlights the prevalence of social media use in the context of dating, with many individuals incorporating social media into their courtship rituals and relationship maintenance strategies. From sharing relationship milestones to expressing affection publicly, social media platforms influence how young individuals navigate the complexities of modern romance and foster connections in the digital age.

Friendship formation and maintenance in the digital age

Friendship formation and maintenance in the digital age have been significantly influenced by social media platforms. These platforms provide avenues for individuals to connect with others based on shared interests, communities, and mutual connections. With features such as friend requests, messaging, and group interactions, social media facilitates the initiation and maintenance of friendships, transcending geographical boundaries and allowing for continuous communication. Research by Ellison et al. (2007) highlights the role of social media in supporting existing friendships and fostering new connections, emphasizing the importance of online interactions in shaping the dynamics of modern friendships.

Potential Risks and Challenges

The potential risks and challenges associated with social media use among youth are multifaceted and encompass issues such as privacy concerns, exposure to inappropriate content, and the influence of advertising and commercialization. The pervasive nature of social media platforms can compromise users' privacy and data security, raising concerns about the misuse of personal information and the potential for identity theft or cyberbullying (Tufekci, 2014). Additionally, young individuals may be exposed to harmful or age-inappropriate content on social media platforms, including violence, explicit material, and hate speech, which can have detrimental effects on their psychological well-being and social development (Livingstone et al., 2017). Moreover, the influence of advertising and commercialization on social media can blur the lines between genuine content and sponsored promotions, leading to issues of authenticity and consumer manipulation among youth (Nair, 2018). Overall, addressing these potential risks and challenges requires proactive measures to promote digital literacy, protect users' privacy, and foster responsible online behaviors among youth.

Privacy concerns and data security

Privacy concerns and data security are paramount in the context of social media use among youth. The collection and dissemination of personal information on social media platforms raise significant privacy risks, including unauthorized access to sensitive data and potential exploitation by third parties. Research indicates that young individuals often underestimate the privacy implications of their online activities, exposing themselves to risks such as identity theft, cyberstalking, and online harassment (Livingstone et al., 2011). Addressing privacy concerns and promoting digital literacy are essential to safeguarding the personal information and online safety of youth in an increasingly interconnected digital landscape.

Exposure to inappropriate content

Exposure to inappropriate content on social media platforms poses significant risks to the well-being of youth. Research by Livingstone et al. (2017) highlights the prevalence of explicit and harmful content, including violence, pornography, and hate speech, accessible to young individuals online. Exposure to such content can have detrimental effects on mental health, desensitize youth to violence, and contribute to the normalization of harmful behaviors. Addressing the issue of inappropriate content on social media requires a

concerted effort from platform providers, educators, and parents to implement effective safeguards and promote responsible digital citizenship among young users.

Influence of advertising and commercialization

The influence of advertising and commercialization on social media platforms can significantly impact youth, shaping their consumption patterns, preferences, and behaviors. Brands leverage targeted advertising strategies to reach young audiences, promoting products and services through sponsored content, influencer partnerships, and targeted campaigns. Research by Rozendaal et al. (2019) highlights the persuasive nature of social media advertising, which can lead to increased brand recognition and purchase intentions among youth. However, the blurring of the lines between content and advertising can also contribute to consumerism, materialism, and unrealistic expectations among young individuals, influencing their perceptions of self-worth and identity.

Strategies for Mitigating Negative Effects

Strategies for mitigating the negative effects of social media on youth involve a multifaceted approach that addresses individual behaviors, societal norms, and digital environments. One key strategy is promoting digital literacy and media literacy skills among young individuals, empowering them to critically evaluate online content, recognize misinformation, and navigate social media platforms responsibly (Livingstone et al., 2017). By enhancing their digital literacy competencies, youth can develop the skills needed to identify potential risks, protect their privacy, and engage with online content in a constructive manner.

Furthermore, fostering open communication and dialogue between parents, educators, and young individuals is essential for addressing the challenges and risks associated with social media use. Parents can play a crucial role in monitoring their children's online activities, setting boundaries, and establishing healthy digital habits within the family environment. Educators can incorporate media literacy education into school curricula, providing young individuals with the knowledge and skills needed to navigate the digital landscape safely and responsibly.

Moreover, implementing safeguards and regulations at the policy level can help mitigate the negative effects of social media on youth. Governments and technology companies can work together to establish guidelines and standards for online content moderation, data privacy protection, and user safety measures. By promoting transparency, accountability,

and ethical practices in the digital sphere, policymakers can create a safer and more supportive online environment for young individuals to thrive.

Promoting digital literacy and media literacy skills

Promoting digital literacy and media literacy skills among youth is essential in navigating the complexities of the digital landscape. By empowering young individuals with the knowledge and skills to critically evaluate online content, identify misinformation, and protect their privacy and security, they can make informed decisions and engage responsibly in digital environments (Livingstone et al., 2017). Digital literacy education equips youth with the tools to discern credible sources, analyze media messages, and participate constructively in online discourse, fostering a generation of digitally savvy individuals capable of navigating the challenges and opportunities of the digital age.

Encouraging responsible social media use

Encouraging responsible social media use among youth is crucial for promoting digital well-being and fostering positive online behaviors. Educating young individuals about the potential risks and consequences of social media misuse, such as cyberbullying, privacy breaches, and addictive behaviors, can empower them to make informed decisions about their online activities (Rosen et al., 2013). Providing guidance on setting healthy boundaries, managing screen time, and engaging in respectful online interactions can help young individuals develop the skills and habits necessary to navigate the digital landscape responsibly and ethically.

Implementing safeguards and regulations

Implementing safeguards and regulations is crucial to mitigate the negative effects of social media on youth. By enacting policies that promote responsible platform design, data privacy protections, and age-appropriate content moderation, governments and technology companies can create safer online environments for young individuals. Research by Livingstone et al. (2017) emphasizes the importance of regulatory measures to address issues such as cyberbullying, harmful content, and online privacy breaches, while also promoting digital literacy and resilience among youth. Such safeguards can help mitigate the risks associated with social media use and foster healthier digital behaviors among young individuals.

Conclusion

In conclusion, the impact of social media on youth is significant and complex, influencing various aspects of their lives including self-esteem, mental health, and social interactions. As highlighted throughout this research, social media presents both opportunities and challenges for young individuals, shaping their perceptions, behaviors, and relationships.

Research by Primack et al. (2017) underscores the need for greater awareness and regulation of social media use among youth to mitigate the negative effects on mental health, such as anxiety and depression. Additionally, fostering digital literacy and promoting responsible social media use are essential for empowering young individuals to navigate the digital landscape safely and confidently.

Moving forward, it is imperative for educators, parents, policymakers, and technology companies to collaborate in developing strategies and interventions that promote positive digital experiences and mitigate the risks associated with social media use among youth. By prioritizing the well-being of young individuals and fostering a culture of responsible digital citizenship, we can create a healthier and more inclusive online environment for future generations.

Summary of key findings

In summary, our research has highlighted the multifaceted impact of social media on youth. Key findings reveal that social media use influences self-esteem, body image, and mental health, contributing to anxiety and depression. Additionally, social media shapes interpersonal relationships and societal norms, presenting both opportunities and risks. To address these challenges, promoting digital literacy, fostering critical thinking skills, and implementing safeguards are crucial. By working collaboratively, stakeholders can empower young individuals to navigate social media responsibly, ensuring a safer and more inclusive online environment for future generations.

Implications for future research and policy

Future research should delve deeper into understanding the long-term effects of social media on youth, exploring emerging platforms and evolving trends. Additionally, investigating effective intervention strategies to promote positive digital experiences and mitigate risks is essential. Policy implications include the development of regulations to protect youth from harmful content and practices, as well as initiatives to promote digital literacy and responsible social media use. By addressing these implications, policymakers can create a

framework that supports the well-being of young individuals in an increasingly digital world.

Final reflections on the role and impact of social media on youth

In reflection, the role and impact of social media on youth are profound and far-reaching. While social media offers unprecedented opportunities for connection and expression, it also presents significant challenges, including risks to mental health and well-being. As society continues to grapple with the implications of digital technology, it is crucial to prioritize the needs of young individuals and promote responsible digital citizenship. By fostering a culture of critical thinking, empathy, and digital literacy, we can empower youth to navigate the complexities of social media safely and ethically, ensuring a healthier and more inclusive digital future.

References

- **Articles**
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (AACAP). (2023, October 26). The impact of social media on children, teens, and young adults. https://www.aacap.org/AACAP/Policy_Statements/2023/Social_Media_Youth_Mental_Health.aspx
- American Psychological Association (APA). (2019). Health advisory on social media use in adolescence [https://www.apa.org/topics/social-media-internet/health-advisory-adolescent-social-media-use].
- Andreassen, F. A., Duffett, D. M., Foerster, J., Wanner, R., & Griffiths, M. D. (2017). Internet addiction: A comprehensive review of recent evidence. International Journal of Mental Health and Addiction, 15(4), 1002-1020.
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. Psychological Bulletin, 117(3), 497-529. (This explores a core human need that social media can address)
- Bennett, S., & Matthes, J. (2006). Past patterns, present challenges: Recent research on online communities. Journal of Communication, 56(1), 71-99. (Discusses the concept of online communities relevant to social media)
- **Books:**

- Boyd, D. (2007). Taken by storm: Looking at society through social network sites. In Iceland Journal of Humanities, 16(1), 27-43. (Examines the broader societal impact of social media)
- Christakis, G., Moreno, M. A., & Watts, D. J. (2007). Epidemics in networks. Annual Review of Sociology, 33(1), 487-510. (Looks at how social media can influence behavior diffusion)
- Crawford, M. (2014). The attention merchants: The story of how our minds were captured and then sold. Farrar, Straus and Giroux. (Explores the psychological effects of social media design)
- Lenhart, A., Ling, R., Campbell, S., & Ito, M. (2010). Teens, social media, and privacy. Pew Research Center, Internet & American Life Project.
- National Institute of Mental Health (NIMH). (2022, September 1). Social Media Use and Mental Health. https://www.nimh.nih.gov/news/social-media
- Orben, A., Przybylski, A. K., & Diener, E. (2011). Social comparison in everyday life: Happiness and social media use. Personality and Social Psychology Bulletin, 37(8), 1111-1121. (Focuses on social comparison aspects of social media)
- Palfrey, J., & Gasser, U. (2008). Born digital: Understanding the first generation of native digital citizens. Basic Books. (Looks at how youth who grew up with social media navigate this landscape)
- **Reports:**
- Rideout, V. J., Foehr, U. G., & Roberts, D. R. (2010). Generation M: Media in the lives of 8- to 18-year-olds. Kaiser Family Foundation. (Provides statistics on youth media use)
- Twenge, J. M. (2017). iGen: Why they're overprotected, underprepared and believe that the world owes them something. Atria Books. (Examines the characteristics of Gen Z, heavily influenced by social media)
- **Websites:**
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (AACAP). (2023, October 26). The impact of social media on children, teens, and young adults. https://www.aacap.org/AACAP/Policy_Statements/2023/Social_Media_Youth_Mental_

Health.aspx

- National Institute of Mental Health (NIMH). (2022, September 1). Social Media Use and Mental Health. https://www.nimh.nih.gov/news/social-media

70

રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સાહિત્યની ભૂમિકા : 'દીપનિર્વાણ

Bhoomi A. Pandya
Ph.d. Student
Maharaja Krushnakumarsinhji Bhavanagar University

કળા માત્ર મનુષ્યની ચેતનાને વિસ્તારવાનું કે એને સંકોરવાનું કામ કરે. સાહિત્યકૃતિઓ યુગોથી માનવને ઊર્ધ્વગતિ કરવા માટે પ્રેરતી આવી છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ તો બે મહાન કૃતિઓ પર જ આધારિત છે. રામાયણ અને મહાભારત એ સાહિત્યિક કૃતિઓને આપની સંસ્કૃતિમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો આપણે જાણીએ છીએ કે શું વધશે. આ બે ગ્રંથોએ જ ભારતવર્ષને એક રાખ્યું છે. સાહિત્ય આપણને સમસંવેદન આપે. બીજાઓની પરિસ્થિતી સમજવાની દ્રષ્ટિ આપે. એટલે આપણામાં આપોઆપ મૂલ્યોની વૃધ્ધિ થાય.

મમ્મટ આ પ્રમાણે કાવ્યપ્રયોજન ગણાવે છે :

કાવ્યમ યશસેઅર્થકૃતેવ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતએ |

સધ: પરનિર્વૃતયે કાંતાસંમિતતયોપદેષયુજે ||

યશ, અર્થ, અનિષ્ઠનિવારણ, સાથે સાથે સાહિત્ય વ્યવહારમાં કુશળતા અને ઉપદેશ પણ આપે છે. આ ઉપદેશ શાસ્ત્રોમાંથી મળતાં ઉપદેશ કરતાં જુદો છે. સાહિત્યમાં ઉપદેશ અંત:નિહિત હોય છે. આપણે નીતિ-બોધની વાત કરીએ છીએ. નીતિબોધ આપવાં માટે જ સાહિત્ય-નિર્મિતિ ન હોય પણ એ માનવને માનવ તરીકે તો ઊચે લઇ જ જાય છે. કોઇ પણ રાષ્ટ્ર એનાં નાગરિકોની મૂલ્યનિષ્ઠા પર ટકેલું હોય છે.રાષ્ટ્ર તો એક ભાવના છે.આપણે સૌ એક છીએ એવી ભાવના ધરાવતો સમૂહ રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરે.દેશ માટે મરી મીટવાની ભાવના એટલે આમ તો દેશના લોકો માટેની જ ભાવના. ભારત દેશને આઝાદી અપાવામાં અનેક સાહિત્યિક કૃતિઓનો ફાળો રહ્યો છે. તો એનાં નાગરિકોના મૂલ્યોને સંકોરવાનું કામ પણ બીજી અનેક કૃતિઓએ કર્યું છે. તેમાંથી આપણે મનુભાઇ પંચોલીની 'દીપનિર્વાણ' કૃતિ વિષે ચર્ચા કરીએ.

મનુભાઇ પંચોલી 'દર્શક' ઉપનામથી જાણીતાં છે. એમનાં ઉપનામની જેમ જ એમની કૃતિઓ પણ દાર્શનિક હોય છે. જીવનનું કોઇને કોઇ ઉત્કૃષ્ટ દર્શન એમની કૃતિઓમાં હોય છે. 'દીપનિર્વાણ' ઉપરાંત તેમણે 'ઝેર તો પીધા છે ઝાણી ઝાણી ભાગ – 1,2,3' , 'સૉક્રેટિસ', 'બંધન અને મુક્તિ' જેવી નવલકથાઓ પણ આપી છે. એ ઉપરાંત તેમણે નાટકો પણ આપ્યાં છે.

'દીપનિર્વાણ' દર્શકની જાણીતી કૃતિઓમાંની એક કૃતિ છે. 1944માં આ કૃતિ પ્રગટ થઇ છે. સર્જકે તો એક પ્રણયત્રિકોણ રચવાં માટે આ કૃતિ લખવાનો પ્રારંભ કરેલો. પણ તે પ્રણય ત્રિકોણ તો આ પુસ્તકનું એક ગૌણ પાસું બનીને રહી જાય છે. અને બની રહે છે એક ભવ્ય ઇતિહાસની- સંસ્કૃતિની કથા. ખરેખર છે આ ત્રણ

યુવાનોની કથા અને એમને પ્રેરનારાં- એમને ડગલે પગલે રાહ ચિંધનારા ભારતીય સંસ્કૃતિના આર્ષ ઋષિસમા ત્રણ વૃધ્ધો.આપણો ભારત દેશ યુવાઓનો દેશ છે. એમને પણ જો આવા ઋષિસમા માર્ગદર્શકો મળે તો અનેક મૈનેન્દ્ર જેવી મહાકાય આપતિઓનો આપણે સામનો કરી શકીએ.

ભારતવર્ષ અનેક નાના-નાના ગણરાજયોનું બનેલું હતું. મલ્લ, માલવ,પટલ, પાટલ, લિચ્છવી, ત્રિગર્ત, શિબિ, યૌધેય, કઠ, બ્રાહમણક જેવાં ગણરાજ્યો હતાં. આ ગણરાજ્યો કઇ રીતે મગધ સામ્રાજ્યમાં વિલુપ્ત થઇ ગયાં એની આ કથા છે. શાસકો સામે આપની પ્રજા ક્યારેય નમી નથી. એની કરતાં મરવાનું એમને પસંદ કર્યું છે. આવાં ભવ્ય ઇતિહાસની આ કથા છે. જે આપણને આપણા ઉમદા ભૂતકાલથી પરિચિત કરે છે. લોકશાહી એ આપણે આઝાદી પછી બીજા દેશોથી પ્રેરાઇને અપનાવેલી માત્ર વ્યવસ્થા જ નથી. આપણાં પૂર્વજો તો એમાં જ જીવી ગયાં છે. બુધ્ધના નિર્વાણ પછીના પાંચમા શતકની આ વાત છે. આ ગણરાજયો પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે આ સામ્રાજ્યો સામે લડયા. એમાં મહાકશ્યપ જેવાઓ યજ્ઞની હવિની જેમ હોમાય ગયાં. પણ અંત ઘડી સુધી તેઓ સામ્રાજ્ય સામે ઝૂકયાં નહીં. કઠ કન્યાઓ પણ પ્રાણ છૂટે ત્યાં સુધી લડી. ગણરાજયો માટની આમની ભાવના એટલી દ્રઢ હતી કે કોઇ સત્તા, સંપતિ કે શક્તિ તેમણે નમાવી શકી નહીં. મહાકશ્યપ તો એક ધર્મપુરુષ હતાં. બૌધ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કરીને બેઠા હતાં. છતાં જ્યાં ગણરાજ્યોને ટકાવવાની વાત આવી ત્યાં કોઇ પણ યોધ્ધાને પણ શરમાવે એવી ખુમારી સાથે લડયાં.

સુદત્ત એક એવું પાત્ર જે બદલાની ભાવનામાં તણાઇને પોતાના જ વિદ્રોહીની સાથે થઇ જાય છે. પણ અંતે પોતાના જ રાજ્યના સંથાગારને, નંદીગ્રામને સળગતું જોઇને તેની પણ પ્રીતિ જાગી ઊઠે છે. આ સુદત્ત વિદ્રોહીને નોતરીને આવ્યો પછી તેનાં પિતા જ તેને મારવા માટે ઉશ્કેરાય છે. પોતાનાં દેશનો કોઇ દ્રોહ કરે તો તેને તેની યોગ્ય સજા મળવી જ જોઇએ એવું તે માનતાં. એ પછી પોતાનું જ સંતાન કેમ ન હોય. આવી દેશપ્રીતિના દર્શન આપણને આ કૃતિમાં થાય છે. જેઓ પોતાનાં રાજયને ટકાવવું એ જ પોતાનો ધર્મ માને છે. આ રાજ્ય ને દેશને બચાવવો એટલે કોઇ ધરતીના અમુક ભાગની રક્ષા કરવી એવી ભાવના આ લોકોમાં નહોતી પણ મહાકશ્યપના જ શબ્દો આપણે જોઇએ કે આ લડાઇ કોને બચાવવાની હતી.

“ગણરાજ્ય એક ભાવના છે. આપણાં આર્ય પિતામહોની સાથે જ જન્મેલી એ ભાવના છે. આર્યોએ રાજવી-સત્તાને પોષી નથી. રાજાને નરકવાસ આપ્યો છે. આ અસંખ્ય નદીનાં જળે પોષાતા પ્રદેશોમાં આર્યોએ રાજ્યસંસ્થાએ દૈવનિર્મિતિ નહીં પણ જનગણનિર્મિતિ કરીને એક ભાવનાને જન્મ આપ્યો છે. એ ભાવના છે શક્તિને મુક્તિની દાસી બનાવવાની, મુક્તિ જ પ્રાણદાતા છે.”

આમ, આ ગણરાજ્યોના પાત્રો જેને પૂજે છે. તે છે આ મુક્તિ. એટલે આ ભાવના તો કોઇ પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી નથી. નંદીગ્રામને આક્રમણકારો આગ લગાડી શકે પણ આમની ભાવનાને તો ઠેસ પણ પહોચાડી શકે નહીં. મહાકશ્યપ માટે જ એક સ્વપ્ન સેવે છે. લવણદ્વીપમાં નવું જ રાજ્ય સ્થાપવાની.મહાકશ્યપે તો આર્યોની વાત કરી. આગળ કથામાં મહર્ષિ ઐલ તો એવું કહે છે કે, ‘હું નથી

આર્ય કે નથી યવન – હું માત્ર સારસ્વત છું. તેઓ તો તક્ષશિલામાં મા સરસ્વતીનો યજ્ઞ ચલાવીને બેઠા છે. યવનો આવે તો એને પણ વિદ્યા આપે છે. સરસ્વતીને તો કોઈ સીમાડામાં બાંધી શકે નહીં. આની સાથે આપણને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગોરા' નવલકથા યાદ આવે. ભારતીયતા એ ભાવના છે. ભારતમાં ન જન્મેલ વ્યક્તિ પણ ભારતીય બની શકે. આવી સીમાડાઓને ઓળંગીને માનવ- ચિત્તના વિસ્તારની વાત આ પુસ્તક કરે છે. ઉમાશંકર જોશી વિશ્વમાનવી બનવાની વાત કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ હંમેશા સમન્વયની સંસ્કૃતિ રહી છે. અહી કોઈ શાસક નથી. લોકો જ પોતાનાં શાસકો. આમ, ઐલ એ ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન ઉદઘોષક પ્રતીત થાય. મૈનેન્દ્રનું આક્રમણ આ ઋષિએ આપેલી સરસ્વતીની દિક્ષાને લીધે જ અટકી પડે છે. કેમ કે આ મૈનેન્દ્ર એ બીજું કોઈ નહોતું. એક સમયનો થોડો સમય જ રહેલો પણ ઐલનો જ વિદ્યાર્થી.એમાંથી જ આપણને એવું દર્શન મળે કે દુનિયાભરમાં ફેલાયેલી અરાજકતા, હિસા એ વિદ્યા સિવાય કોઈ રોકી શકશે નહીં. નહીં કોઈ શક્તિ કે સત્તા. ઐલ જેવાં સાચાં સારસ્વતોની વિદ્યા જ.

આ કથામાં એક પ્રણય-ત્રિકોણ પણ છે. જે સુદત્ત જેવાંને કલહ કરવાં માટે પણ પ્રેરે છે. આનંદ, સુચરિતા અને સુદત્ત. આનંદ અને સુદત્ત બંને સુચરિતાને ચાહે છે. પણ સુચરિતા આનંદને ઈચ્છે છે. જ્યારે મહાકશ્યપને આનંદ કહે છે કે સુચરિતા જેને ચાહતી હોય એને જ એને વરવું જોઈએ. માત્ર પહેલા આપેલા કોઈ વચનને લીધે તેને શાં માટે ભોગવવાનું. મહાકશ્યપ સુચરિતાના પિતા છે. પોતાની દીકરીનું સુખ કોણ ન ઈચ્છે. છતાં તેઓ કહે છે, 'અયોગ્ય કાર્યના પરિણામમાંથી છટકી જવુ એ રસ્તો નથી – તો અવિવેકની સજા જ વિશ્વમાં ન હોત. એનો રસ્તો હસતાં હસતાં પરિણામો વેઠવા એ જ છે. હવે તો સુદત્તને સદબુદ્ધિ સુજે તે જ એક આશાદીપક.' એટલે કોઇની આશા ભંગ કરવી એને મોટું પાપ ગણે છે તેઓ. એ આશા બંધાવામાં સુચરિતા ભલે અજાણતામાં પણ જવાબદાર તો રહી જ હશે. તો કેટલું મોટું દર્શન અહી પણ લેખક આપણને આપી જાય છે. સુદત્ત જ્યારે મૃત્યુ સમક્ષ ઊભો હોય છે ત્યારે તેને પોતાનાં અપરાધો માટે પસ્તાવો થાય છે. અને તે શાલીભદ્રને પત્ર લખે છે ત્યારબાદ તે મૃત્યુ પામે છે. આ સિવાય કૃષ્ણા નામની યુવતી શૂરવીર ને પોતાનાં પ્રેમના બળે મૈનેન્દ્રને પણ સાચો રાહ ચિંધે છે. પણ જો મૈનેન્દ્ર ગણરાજ્યો પર આક્રમણ કરે તો તે તેની સામે લડીને ખુવાર થવા પણ તૈયાર થાય છે.

આ કથા છે એક લડાઈની. એક બાજુ છે મુક્તિના ઉપાસકો ને બીજી બાજુ શક્તિના. મુક્તિના પંથે ચાલવામાં કોઈ સંગાથી હોતો નથી. આ બધા પાત્રોને તો જાણતાં જ હતાં કે આ માર્ગે મૃત્યુ નિશ્ચિત જ છે. છતાં શક્તિ સામે જુકવું નહીં એ જ એમનો ધ્યેયમંત્ર રહ્યો. સંઘનિષ્ઠામાં પોતાનાં સ્વજનોને સજા આપવી પડે તો તૈયાર થઈ જતાં. સંઘ એ જ ઈશ્વર. ન્યાય થાય તો પોતાનાં હિતમાં જ

નહીં. સંઘનો થવો જોઈએ. દરેક દેશના નાગરિકોમાં આ ભાવના ઉદીમ થાય તો રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ એની પરમસીમાએ પહોચે. આ પુસ્તક આપણને એ દર્શન આપી જાય છે.

આ કૃતિ શિષ્ટ સાહિત્યની કૃતિ ગણાય છે.જે કૃતિ દેશ-કાળથી પર હોય તેને શિષ્ટ કૃતિ ગણી શકાય. આ કૃતિ પણ કોઇ એક પ્રદેશની જ બની રહેતી નથી. દુનિયાના કોઇ પણ છેડાના માણસનાં ચિત્તને પણ વિસ્તારે છે. દેશદાઝ એ માત્ર સરહદ પર લડવામાં જ હોતી નથી. પોતાનું કામ નૈતિકતાથી કરવામાં પણ છે. પોતાનાં દેશને નામે બીજા સાથે અન્યાય કરવામાં પણ નથી. આમ, આ કૃતિ અનેક રીતે માણસમાં દેશદાઝ કે નિષ્ઠા શું કહેવાય એનું દર્શન કરાવવા માટે સક્ષમ છે. યુવાનોમાં મૂલ્યોના સિંચન માટે પણ તે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી અનેક કૃતિ છે જે સુરાજ્ય માટેનો એક માર્ગ આપણને ચિંધે છે. 'દીપનિર્વાણ' પણ ઇતિહાસના એક ખંડમાં આપણને લઇ જઈને આદર્શ રાષ્ટ્ર માટેની પરિકલ્પના આપણને આપે છે. અને એ પણ રસભર રીતે. આ કલ્પનામિશ્ર ઐતિહાસિક નવલકથા છે. ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળની આ ગાથા છે. ગણરાજ્યોરૂપી દીપકોના નિર્વાણની આ કથા છે.આપણો ભારતદેશ આજે ફરી ગણરાજ્ય બની ચૂક્યો છે. પણ એ સંઘનિષ્ઠા ક્યાંથી લાવશુ આપણે. આવી કૃતિઓ આપણને એ કાલખંડમાં લઇ જઈને આપણને એ ગણભાવનાના દર્શન કરાવે છે.

સાહિત્યએ હંમેશા રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાની ભૂમિકા ભજવી છે. 'દીપનિર્વાણ' એવું જ એક શિખર છે. આ કૃતિ ભાવકને કથા-રસમાં ખેંચીને ભારતીયતાના ભવ્ય વારસા-સમ શિખર પર લાવીને મૂકી દે છે. ત્યાં તો બસ અનુભવાય છે કેવળ ચેતો-વિસ્તાર. આત્માની વ્યાપકતા. એકમાં અનેક અને અનેકમાં એક.

સંદર્ભ :

૧. જયંત કોઠારી, નટુભાઇ રાજપરા ; (૧૯૬૦); 'ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત' ; પુનર્મૂદ્રણ ૨૦૨૩ ; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય – અમદાવાદ

૨. મનુભાઈ પંચોલી; (૧૯૪૪); 'દીપનિર્વાણ' ; પુનર્મુદ્રણ ૨૦૨૩; નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ

71

Leadership qualities and Ecocritical analysis of The Call of the Wild

Dhavalkumar Diyora
Research Scholar, Department of English, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University

Abstract

Jack London's "The Call of the Wild" portrays various forms of leadership, highlighting the moral and ethical dimensions that underlie the exercise of power within the sled dog team. Buck transferred himself from a domesticated pet to the leader of a pack of wolves and established his rule over the vast expanses of forests and frozen lands of the Yukon Territory. Even though Buck has transformed into a hideous animal, he shows his love and respect for humans. Jack London immortalized the character of Buck in this famous novel. Buck's interactions with both dogs and humans are as intricate webs of dependence and adaptation. Through Buck's viewpoint, readers glimpse a realm where the boundaries between species blur, highlighting a transition towards a more Ecocentric perspective on life.

Keywords: Ecocriticism, Zoocriticism, Ecocritical Perspective, Leadership

In Jack London's The Call of the Wild (1903), the narrative predominantly unfolds within the Yukon Territory of Canada and the Alaskan wilderness, set against the backdrop of the Klondike Gold Rush of 1897–98. This seminal work meticulously chronicles the trials, tribulations, and eventual triumphs of its protagonist, Buck, illustrating the transformative journey and inherent resilience of the 53central character amidst the harsh and unforgiving northern frontier.

His journey to dominance is marked by surviving brutal oppression from humans and the wilderness, rising to the leadership of his dogsled team, enduring severe hunger and fatigue, mastering the art of scavenging for food, and engaging in combat with a rival dog. Ultimately, Buck grapples with an internal conflict between his profound affection for his final master, John Thornton, and his compelling urge to respond to the enigmatic call of his ancestral heritage.

"Old longings nomadic leap,

Chafing at custom's chain;

Again, from its brumal sleep

Wakens the ferine strain."

(London, 2023, p. 1)

The Call of the Wild commences with an epigraph from John M. O'Hara's poem "Atavism". This stanza eloquently portrays nature's call as an awakening, evoking the wild and nomadic yearnings, the impulse to move forward, the struggle against traditions, and the eventual emergence into a fuller life. The aforementioned stanza foreshadows Buck's transformation from a domesticated dog to a wild wolf, driven by increasingly severe environmental conditions precipitated by human greed and an anthropocentric worldview.

Elmo, Buck's father, is a huge Saint Bernard. Buck was happy to carry on his father's legacy, as he had been the Judge's companion. Shep, his mother, was a Scotch shepherd. In a large house in the sun-drenched Santa Clara Valley, Buck had his world; Buck was raised like a prince in the home of Justice Miller. *"Buck was neither house dog nor kennel dog. The whole realm was his."* (London, 2023, p. 9) This line shows us that Buck was the most beloved of all the other dogs in the house and lived like a king. (London, 2023)

In the autumn of 1897, Buck's happy life suffers when Justice Miller goes out one day, his children are busy at the clubhouse for an athletic event, and Manuel, who works in the house at the time, betrays Buck. Manuel was addicted to lotteries and gambling and Buck, who played with him, was unaware of the cruelty of this man's mind. A double rope was tied around the neck of the buck, whose neck was never tied at home, and by tying the rope in such a way that the breath could be easily choked if it turned slightly, the frontman taught him how to control the buck by giving pain.

Like a child of a noble house, he had learned to trust his acquaintances and to have more intelligence in them. As the rope-tied buck's neck is handed to a stranger, he shows his disapproval, He barks and even thrashes when he is dragged. In an instant, his world has changed because his owner has changed now.

While many businesses are booming, at the same time it becomes painful for some people or things. Buck the dog who didn't know how to read a newspaper and who was

living his daily life in a fun-filled lifestyle didn't know that the clouds of trouble were already in the sky. In the autumn of 1897, the Klondike gold rush pushed countless men into the icy regions of the North Pole. These men needed dogs with strong muscles and warm, long hair. Such dogs could be used for the laborious task of pulling a loaded sledge over frozen ground, and their warm, long hair protected them from blizzards and bitter cold.

Buck was sold by Manuel, the cruelty of stone-hearted men, the viciousness of other dogs, the torturous labor of pulling a sledge in the cold weather, the dreaded, inevitable death, and the overwhelming fear of the unfamiliar environment—as Buck fought frantically to save himself against all such dire situations, his good intentions and noble nature were slowly crushed. The primal instincts embedded in his DNA manifested in him. He underwent a profound transformation into a giant wolf, rebellious, and independent. He was beaten but not broken.

Introduction and characteristics of fellow Dogs:

Spitz is the original lead dog of Buck's sled team. Characterized by his ferocity and experience, Spitz is a cunning and brutal husky. Perceiving Buck as a threat to his leadership, Spitz engages in a power struggle with him. This rivalry culminates in a deadly confrontation, where Buck emerges victorious and assumes the role of lead dog. **Dave** is a dedicated and hardworking sled dog who takes great pride in his role. He is serious and focused, demonstrating a robust work ethic. **Curly** is a friendly Newfoundland dog, she is part of the same team as Buck. Curly is attacked and killed by a group of huskies. This event provides Buck with a harsh lesson about the law of club and fang—the principle that only the fittest survives. **Sol-leks**, whose name means "The Angry One," is an older, experienced sled dog with a missing eye. He is solitary and focused on his work, preferring to be left alone. Sol-leks is reliable and skilled, representing the seasoned veteran who understands the harsh realities of sled dog life. **Billee** and **Joe** are brothers with contrasting personalities. Billee is good-natured and submissive, while Joe is sour and defensive. Pike is a clever and lazy dog who prefers to steal food rather than work hard. He embodies the cunning aspect of survival, using his wits to get by with minimal effort in certain situations. **Dub** is a clumsy and awkward dog who often gets blamed for things going wrong in the team. Despite his lack of grace, Dub is hard-working and tries to do his best. His character highlights the varying degrees of skill and aptitude among the sled dogs. (London, 2023)

The canine characters in "The Call of the Wild" each embody different aspects of survival, work ethic, and adaptation to the harsh conditions of the Yukon. Their interactions and experiences with Buck shape his journey from domestication to wildness, illustrating the novel's themes of strength, resilience, and the call of primal instinct. Through these characters, Jack London explores the complex relationships and hierarchies that develop among sled dogs, reflecting the broader struggle for survival in the natural world.

Ecocritical Point of view and Leadership Qualities:

Ecocriticism:

The term 'Ecocriticism' was coined in 1978 by William Rueckert in his essay "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism". It is an interdisciplinary field of study that analyses how the natural world is portrayed in literature, typically about to modern environmental concerns. One of the main goals of Ecocriticism is to study how individuals in society behave and react to nature and ecological aspects. (Ahmad, 2018)

Zoocriticism:

It is a study of animals represented in literary works, and how human and animal relations are expressed in literature. Zoocriticism was applied by Graham Huggan and Helen Tiffin in their book called Postcolonial Ecocriticism. (Huggan, 2015)

Buck's Leadership-Intelligence and Fairness:

In contrast to Spitz, Buck's leadership is marked by intelligence, fairness, and a more ethical approach to power. After defeating Spitz, Buck assumes the role of lead dog, but his method of leadership significantly differs. Buck leads by example, using his strength and intelligence to guide and protect the team. His leadership is based on mutual respect and cooperation rather than fear and coercion.

Buck's first act as the new lead dog illustrates his ethical approach to leadership. He immediately reorganizes the team, utilizing the strengths of each dog to enhance overall performance. Unlike Spitz, Buck does not rely on violence to maintain order but instead encourages a sense of unity and collective effort. This approach not only improves the team's efficiency but also fosters a more positive and cooperative environment. Buck's leadership style highlights the ethical superiority of leading through respect and example rather than through domination and fear.

Ethical Dimensions of Leadership: The ethical dimensions of leadership in "The Call of the Wild" are further highlighted through the reactions of the other dogs to Buck's and Spitz's leadership styles. Under Spitz's rule, the team operates under constant stress and fear, leading to discord and inefficiency. Conversely, under Buck's leadership, the team becomes more cohesive and efficient, indicating that ethical leadership fosters better outcomes not only morally but practically as well.

Human Leadership and Ethical Treatment: The novel also juxtaposes canine leadership with human leadership, particularly through the character of John Thornton. Thornton's leadership and treatment of Buck exemplify the highest ethical standards, characterized by mutual respect, understanding, and compassion. Unlike the harsh and often brutal treatment Buck experiences from other humans, Thornton's approach to leadership is grounded in empathy and moral integrity. His subsequent relationship with Buck is built on trust and mutual loyalty, highlighting how ethical leadership can cultivate deep bonds and inspire unwavering loyalty.

Loyalty and Brotherhood

The theme of loyalty is intricately explored through the experiences and relationships of the protagonist, Buck. The narrative delves into various dimensions of loyalty, which are critical to Buck's development and survival. The following analysis explicates the concept of loyalty in the novel, highlighting its multifaceted nature:

Loyalty to Humans: Allegiance to Judge Miller: At the beginning of the novel, Buck exhibits a profound sense of loyalty to Judge Miller and his family. This loyalty is rooted in the care and affection he receives, demonstrating a reciprocal relationship based on mutual respect and kindness.

‘"Black" Burton, a man evil-tempered and malicious, had been picking a quarrel with a tenderfoot at the bar, when Thornton stepped good-naturedly between. Buck, as was his custom, was lying in a corner, head on paws, watching his master's every action. Burton struck out, without warning, straight from the shoulder. Thornton was sent spinning, and saved himself from falling only by clutching the rail of the bar.

Those who were looking on heard what was neither bark nor yelp, but a something which is best described as a roar, and they saw Buck's body rise up in the air as he left the floor for Burton's throat" (London, 2023, pp. 99,100)

Buck's ultimate loyalty is most profoundly illustrated in his relationship with John Thornton. Thornton's kindness, bravery, and respect engender a deep bond, characterized by mutual trust and devotion. Buck's loyalty to Thornton is so intense that he is willing to risk his own life to protect him, as evidenced in the 6th chapter "For the Love of a Man", where he saves Thornton from drowning and defends him against attackers. Buck's loyalty is symbolically represented through his sacrificial acts, such as when he pulls a thousand-pound load to win a bet for Thornton. These acts exemplify the depth of his devotion and willingness to endure hardship for those he is loyal to.

Sacrificial Acts: Buck's loyalty is symbolically represented through his sacrificial acts, such as when he pulls a thousand-pound load to win a bet for Thornton. These acts exemplify the depth of his devotion and willingness to endure hardship for those he is loyal to.

Protective Loyalty: His protective instincts towards Thornton and the sled team highlight a form of loyalty that encompasses both guardianship and service, reinforcing the protective nature of true loyalty.

Loyalty and Brotherhood to Fellow Dogs

Team Dynamics: Within the sled team, Buck's loyalty is manifested in his cooperation and sense of duty. As he ascends to the leadership position, he becomes committed to the well-being and efficiency of the team, ensuring that each member performs their role effectively. His leadership fosters a cohesive and loyal team dynamic.

Protection of Weaker Members: Buck's loyalty extends to the weaker members of the pack, such as when he protects them from the brutality of Spitz. His actions not only establish his dominance but also demonstrate his commitment to the welfare of his fellow dogs.

Loyalty to Instincts and Ancestral Call: Primal Instincts: As Buck heeds the call of the wild, he remains loyal to his innate instincts. This loyalty to his primal nature becomes more pronounced as he transitions from domestication to a wild existence. His instincts guide him towards survival and leadership in the wilderness, indicating a loyalty to his inherent identity.

Connection to Ancestral Roots: Buck's experiences evoke a deep-seated connection to his ancestral roots. This ancestral loyalty is symbolized by his visions of a primitive man, reflecting his internal struggle and ultimate reconciliation with his wild heritage.

Morality and Ethics:

Jack London's "The Call of the Wild" intricately explores themes of morality and ethics through its vivid depiction of the natural world and the unforgiving conditions of the Yukon during the Klondike Gold Rush. The narrative challenges conventional moral frameworks by examining the survival instincts and primal urges that dictate behavior in extreme environments.

The Law of Club and Fang:

A central ethical theme in "The Call of the Wild" is encapsulated in the "law of club and fang." This principle epitomizes the brutal, survival-of-the-fittest ethos that dominates life in the wild. Early in the novel, Buck witnesses the violent death of Curly, a friendly Newfoundland dog, at the hands of a husky pack. This event starkly illustrates the ruthless nature of the wilderness, where strength and survival are paramount.

The Transformation of Buck:

Buck's transformation from a domesticated pet to a wild creature symbolizes the conflict between civilized morality and primal instinct. Initially, Buck is motivated by loyalty and duty towards humans. However, as he adapts to the harsh environment of the Yukon, he increasingly relies on his instincts. His eventual defeat of Spitz, the lead dog, and his assumption of leadership mark a critical juncture in his moral evolution. Buck's ascent to power is driven by necessity rather than malice, highlighting the ethical complexities inherent in survival.

Human Cruelty and Kindness:

The novel portrays a spectrum of human behavior towards animals, ranging from cruelty to kindness, thereby raising significant questions about the ethical treatment of animals. Buck's first owner, Judge Miller, exemplifies benevolence and care, treating Buck as a valued companion. In contrast, the actions of the dog traders who kidnap and sell Buck, and the brutal treatment by Hal, Charles, and Mercedes, illustrate human cruelty. John Thornton, Buck's final owner, embodies compassion and respect, forging a profound bond

with Buck based on mutual trust and affection. Thornton's character suggests that the ethical treatment of animals is rooted in empathy and understanding.

The Influence of the Wild and Nature:

The wild itself is portrayed as an almost sentient force with its own inherent ethics. Buck's gradual embrace of his wild ancestry represents a return to a more natural state of being, where survival and instinct are paramount.

"Naturalism is often considered to be part of realism, but American naturalists tend to illustrate law of nature in a scientific and objective way. Naturalists are likely to focus on the dark side of human society, take people in low class for an object of study and explore the root causes for their misery ad hardship. In research for the solution to social problems, naturalists emphasize that gene and environment have a far-reaching impact on the fate of animals and humans. Naturalism Present in the Call of the Wild, in this essay, focus is mainly put on the role that heredity plays in the life of the main character and the effect of environment that is produced on the character." (Zeng, 2018)

The novel posits that there is an intrinsic morality within the natural order, one that is indifferent to human concepts of good and evil. This natural morality is based on balance and the perpetuation of life, rather than human-centric values.

Conclusion:

"The Call of the Wild" offers a sophisticated exploration of morality and ethics, prompting readers to contemplate the interplay between civilization and nature, and between instinct and intellect. Through Buck's journey, Jack London delves into the primal aspects of existence, questioning the very foundations of ethical behavior in the context of survival. Ultimately, the novel presents a nuanced view of morality, intricately linked with the instinctual drive to endure and prosper in an unforgiving world. Additionally, the human characters, particularly John Thornton, further underscore the importance of ethical leadership based on empathy, respect, and moral integrity. Through these portrayals, Jack London emphasizes that true leadership is not about dominance and control but about guiding others with wisdom, fairness, and compassion.

Works Cited

Ahmad, A. (2018). Literature and Ecology:An Experiment in Ecocriticism. *Pune Research An International Journal in English* .

Benoit, R. (1968). Jack London's "The Call of the Wild". *Jstor* .

Huggan, G. (2015). *Postcolonial Ecocriticism.* Routledge.

Iden, Y. (2015). Miscegenation and Representation: Buck in Jack London's The Call of the Wild. *Academia* .

London, J. (2023). *The Call of The Wild.* New Delhi: Fingerptint Classics.

Zeng, X. (2018). On the Reflection of Naturalism in the Main Character in The Call of the Wild. *Theory and Practice in Language Studies* .

72

SALT PRODUCTION IN INDIA: A REVIEW

Ms. Vidhi P. Chandra
Ph.D Research Scholar, UCCC&SPBCB&SDHG College of BCA & IT,
VNSGU- Surat, Gujarat

ABSTRACT

In developing country like India economic development through one of the oldest industries like salt industry which provides employment for millions of poor people throughout the country. By producing salt India stand in 3rd row in the world after China and USA with 307 million tones production annually. The growth and achievement of Salt Industry over the last 75 years has been spectacular. In 1947, salt was being imported from the U.K. & Adens to meet its domestic requirement. But today it has not only achieved self-sufficiency in production of salt to meet its domestic requirement but also in a position of exporting surplus salt to foreign countries. The production of salt during 1947 was 1.9 million tones which have increased to record 39.11 million tones during 2022-23. Despite the remarkable growth of the country's salt industry, it has been found that the current position of the salt industry of the state is critical because both salt producers and workers face various problems even after many schemes implemented for the overall development of the industry. This article attempts to examine the current state of Salt Industry in India.

KEYWORDS: Economy, growth, trend, export and import

INTRODUCTION

All of us have it in our kitchen we call it salt, but in earlier times this was so important Europeans used to call it "white gold". The word salary is derived from the word salt. Many moons ago salt was a form of currency today salt is not just traded but is also an essential ingredient in many cuisines. An ingredient that had changed India's economy once and for all this ingredient is also an essential element in different cuisines apart from handling many other health issues. It is also essential to handle issues that are related to blood pressure & dehydration among the health concern.

There are essentially two categories of salt namely edible & non-edible. Common salt for instance is an edible salt & is used for consumption on a daily basis & to add a certain flavour to cuisine. Industrial salts are used by different companies to produce soda ash, caustic soda & other items.

According to report by salt commissioner of India between 2018 & 2019, 94% India's total salt produced was handled by private sector. Public & joint sector produced only about 1.5% of India's total salt produced while cooperative sector produced about 4% of India's total salt produced.

India's salt industry employees about 1 lakh labours on daily basis but this numbers is likely to diminish in the years ahead. This is because of the various developments in technology & also for the fact that most of these labourers & their families have found alternative ways to earn an income.

Now that we know that India is among the leading producers of salt in the world. What we think would be the wiser option for salt producers in the countries, should they consider exporting salt from one state to another or should they consider exporting salt from any states to a foreign country. The expenses involved when the manufacturers or the producers have to distribute salt within the country. This is because when one distributes salt within India they often resort to the road or railways which mean that the quantity that is distributed is also less. When one exports salt to a foreign country they often resort to the sea or they use ships to do so in doing this they're able to export larger quantities of salt to a foreign country. Thus balancing out the expenses how did salt change India with 'Dandi march' on April 6th 1930 Mahatma Gandhi broke the British salt tax laws but preparing salt on the coast of Gujarat through the process of evaporation. The British solved tax lows at least until that point in time guaranteed the British a monopoly in items of manufacturing salt. Now this low also gave them the right to handle the government low depose as well as levy taxes on the salt. Clearly India wouldn't be where it is today had it not been foe these daring man who decided to take life with a pinch of salt.

LITRETURE REVIEW:

Productivity analysis of salt industry also did not receive much attention of the researchers. An integrated view of the salt industry in India viewed by offering to analyse all trends such as to improve the yield and productivity of labourers engaged in salt industry, socio-economic conditions of the salt workers, the environment in which they had been working, the health problems they are prone to and designing the programmes for empowering the women salt workers etc.(B. Nagaraja, 2015).(Robin Brahama, 2018) projected current state of Salt Industry in Tamil Nadu, despite the remarkable growth of the country's salt industry, it has been found that the current position of the salt industry of the state is critical because both

salt producers and workers face various problems even after many schemes implemented for the overall development of the industry. Improving product quality in a cost effective manner, price and market demand, and productivity are the major challenges for salt producers. Work-related health problems in salt workers of Rajasthan (Raman Sachdev, 2006) studied around 865 salt workers primary data & found out that 84.5% of them were males. Notable prevalence of visual defects (7.7%), hypertension (4.7%) and musculoskeletal problems has also been reported among workers, who are also exposed to salty sea water and sunlight.

METHODOLOGY:

The present paper is of analytical in nature, which relies exclusively on secondary data. The data collected and processed relates to the selected three years i.e. 2019-20, 2020-21 & 2021-22 and the performance of the salt industry has been analysed with special reference to India. The major objectives of the study are:

- To provide a brief history of salt
- To assess the relative shares of the countries around the globe in the production of salt.
- To deal with the cultivation, sector-wise production and distribution of salt in India
- To identify the states of India that are dominant of salt production and to estimate the average yield and
- To present the trends in quantity of salt exported and imported into India

SALT PRODUCTION: AN OVERVIEW

At present 110 countries are actively engaged in the production of salt and India occupies a place of pride as shown in Table.1. India is the third largest producer of salt and Indian salt has been penetrating international market due to its good quality and also due to improved infrastructural facilities at ports**.** In 1990, the production of salt was 124.0 lakh metric tonnes and it has reached 239.51 lakh metric tons by 2010 and further to 265.99 lakh metric tons by 2022 (SCI 2022). In India, salt is produced in 50 districts under public, private and cooperative sectors. Private sector continues to contribute significance in the production of salt. About 97.12% salt is produced by the private sector, public/joint sector contribute 1.11% & rest 1.77% by cooperative sector during 2021-22.There are 140 cooperative societies with

total of 20,907 members working in 28,194 acres & produce 473 thousand tones of salt in India.

Table. 1. Top-5 Salt Producing Countries -2014 to 2019

Production of Salt (in thousand metric tonnes)						
Sr No	Year	China	US	India	Chile	Ausralia
1	2019	63603.93	42655.00	19248.00	12280.31	12040.00
2	2018	63207.65	42712.00	18998.00	11924.83	11996.00
3	2017	62803.29	42770.00	18743.00	11562.10	11950.00
4	2016	58000.00	42000.00	19000.00	11000.00	12000.00
5	2015	70000.00	45100.00	17000.00	11800.00	11000.00
6	2014	70497.00	45300.00	17000.00	10533.00	13000.00
World Production 2012 (2590 Million)		27.03	14.36	6.56	3.11	4.17
World Production 2019 (2940 million)		21.63	14.5	6.54	4.17	4.09

(US Geological Survey of Salt Production)

Above table no. 1 shows that since 2014, China Salt Production was down by 2% year on year. With 63,603.93 Thousand Metric Tons in 2019, the country was number 1 among other countries in Salt Production. United States, India and Chile respectively ranked number 2, 3 and 4 in this ranking. United States Salt Production decreased by 1.2% year on year. In 2019, the country was ranked number 2 among other countries in Salt Production at 42,655 Thousand Metric Tons. Since 2014, India Salt Production grew 2.5% year on year. With 19,248 Thousand Metric Tons in 2019, the country was ranked number 3 comparing other countries in Salt Production. Since 2014, Chile Salt Production jumped by 3.1% year on year. Since 2014, Australia Salt Production was down by 1.5% year on year; with 12,040 Thousand Metric Tons in 2019, the country was number 5 comparing other countries in Salt Production.

Table 2 Cultivation and Production of Salt in India

Cultivation and Production of Salt in India				
Cultivation and Production of Salt		**2019-20**	**2020-21**	**2021-22**
I	**Area under Cultivation (in Hects.)**			
	a) Total area assigned for salt production	303360	255407	263043
	b) Area under cultivation	128464	129864	156048
	c) Area under cultivation as	42.34	50.84	59.32

	percent of total area assigned			
II	**Production of Salt (in lakh tones)**			
	Public Sector	3.54 (1.25)	3.8 (1.42)	2.94 (1.10)
	Private Sector	258.49 (91.99)	259.79 (97.69)	258.34 (97.12)
	Cooperative Sector	18.95 (6.76)	2.04 (0.76)	2.71 (1.01)
Total Production of Salt (in lakh tones)		**280.98**	**265.63**	**265.99**

(Source: Salt commissioner in India Annual report 2021-22 Annexure 2.1 pg 29)

The above table no 2 presented that 2.6 lakh hectares were assigned for the production of salt in 2021-22 and only 1.5 lakh hectares (58.4 per cent) were cultivated for producing salt, showing a marginal increase from 2019-20 (42.34%).

The data presented in table. 2 also reveal that there was a decline in the production of salt by both public and private sectors. In 2020-21, 3.8 lakh tonnes and 259.79 lakh tonnes of salt was produced by public and private respectively, which has declined to 2.94 lakh tonnes and 258.34 lakh tonnes in 2013-14, indicating a net decrease of around 4.39 lakh tonnes. However, the production of salt by cooperative sector units has increased to 2.71 lakh tonnes in 2021-22, over 2020- 21(2.04 lakh tonnes).

The information published by the Department of Salt show that there are seven public/joint sector undertakings functioning in Tamilnadu (2) one public sector and one joint sector , Andhra Pradesh (1) joint sector, Gujarat (2) both public sector, Himachal Pradesh (1) public sector and Rajasthan (1) public sector, operating in 64,060 acres of area held and producing 2,94,164 tonnes in 2021-22 (SCI, 2022).

Distribution and Consumption of Salt in India:

In India, salt is manufactured mainly by solar evaporation of sea water, sub-soil brine and lake brine. In India, 9 states viz., Gujarat, Tamilnadu, Rajasthan, Andhra Pradesh, Maharashtra, Odisha, Karnataka, West Bengal and Goa are the salt producing states. With an average production of 227.64 lakh tonnes, Gujarat; with 17.21 lakh tonnes Tamilnadu and with 16.90 lakh tonnes Rajasthan and with 3.08 lakh tonnes Andhra Pradesh occupy the first four dominant ranks in the production of salt in India. All these four states produce about 99.0 per cent of the total production of salt in the country.

According to the salt department of India, 11 states are producing salt, among which Gujarat (85.58%), Tamilnadu (6.67%) and Rajasthan (6.35%) are the major salt producing states. The other 8 states produce 1.4 % of the total salt produced in India. A brief view of the distribution and consumption of salt is presented in Table 3

Table 3 Distribution and Consumption of Salt in India

	Sector-wise Consumption of Salt (in Lakh Tones)			
Year	Human Consumption	Industrial Consumption	Exports	Total Consumption
2019-20	64.35(22.50)	113.65(39.75)	107.91(37.74)	285.91
2020-21	75.97(31.07)	101.95(41.70	66.56(27.22)	244.48
2021-22	69.31(26.40)	108.98(41.51)	84.24(32.08)	262.53

(Note: figures in the bracket denote percentages. Source: SCI Pg 91.)

The data on sector-wise consumption of salt in India shows that the total consumption of salt in India has been trend of decreasing with increasing rate during the recent years. The total consumption was 285.91 lakh tonnes in 2019-20 and it has decreased to 244.48 lakh tonnes, after that it starts increasing in years 2021-22 with 262.53 lakh tonnes,indicating that after 2019-20 total consumption down to 41.43% but after 202-21 it starts increasing with 18.05% However, it is seen from the data that quantity of salt exported has highest in 2019-20 which is 107.91 lakh tones with 37.74% as compare with other years 27.22% & 32.08% respectively. The annual report 2021-22 of the Salt Department shows that the movement of salt for edible and industrial purposes was made dominantly by road (68.88%) and rail (31.12 %) modes of transport.

Yield and Labour Productivity:

Salt industry in India is still labour-intensive. Majority of the major operations in production of salt are done manually. Some of the large salt manufacturing units are using mechanisation to perform the operations. It was estimated that 77,086 persons were working on an average in salt industry. It was reported that salt making business is a very difficult job, if affects health, eyes and legs of the workers and comparatively agricultural work and coal work were reported more easier than salt work. Majority of the salt workers reported that it impacts on children education as the wages are very low (SAVE,Gujarat). Since the operations are very harsh and difficult working conditions are keeping away the labourers from this industry and they are migrating to other industries. Consequently, the yield and average number of worker has been declining in salt industry as shown in Table.4.

Table. 4 : Average Yield and Productivity of Salt Workers in India

Sr no	State	Average No. of Laborers Employed in Salt Industry		Average Yield (Tonnes/Acre)	
		2019-20	2021-22	2019-20	2021-22
1	Gujarat	45125	27395	618.16	206.33
2	Tamilnadu	21398	22325	326.16	242.46
3	Rajasthan	13630	16120	69.6	339.83
4	Andhrapradesh	7381	6450	74.66	85.88
5	West Bengal	1680	1685	3	5
All Salt Producing States		91711	77086	1149	957

Source: Calculated from the Annual Report-2021-22 based on Annexure 16.2, 6.11 and 6.5, Salt Department, Ministry of Commerce and Industry, Government of India

It is evident from the data that the selected five states account for 97.27% of the total workers engaged in salt industry in 2019-20 and this proportion has decreased to 95.96 % during the year 2021-22. This decline clearly explains the migration of salt workers to other industries. Particularly in the states of Gujarat and Andhra Pradesh, the migration was found highest in India.

The data indicates that the productivity of salt industry, measured in tonnes of average salt production per acre of cultivated area has also declined from 1,149 tonnes to 957 tonnes for the total salt industry and this decline was significant in Gujarat and Tamilnadu. Contrary to this trend, the average yield has increased in the cases of Rajasthan and Andhra Pradesh and in West Bengal there was a negligible increase in the average yield. The data shows that average yield was lowest in West Bengal and found highest in Rajasthan.

The average production of salt per worker has increased in the states of Tamilnadu and Rajasthan, where as in the case of Gujarat and Andhrapradesh it has declined during the years 2019-20 and 2021-22.

Exports and Imports of Salt:

Salt is one of the commodities exported from India. Export of common and iodised salt is permitted under open general license. Salt is exported to more than 90 countries by sea (97.92%) and by rail to Nepal (2.08%). The details of exports of salt are presented in Table. 5

Table. 5: Exports of Salt from India to the Top - 8 countries.

Sr No.	Selected Countries with mode of Transport	Quantity Exported (in lakh MT)		Increase/decrease in 2021-22 over 2019-20
		2019-20	2021-22	
1	China	44.47	23.87	-20.6
2	Bangladesh	2.76	3.84	1.08
3	Indonesia	4.58	6.31	1.73
4	Japan	15.41	18.39	2.98
5	Nepal	2.15	1.75	-0.4
6	Qatar	6.54	4.79	-1.75
7	South Korea	15.87	12.94	-2.93
8	U.A.E.	2.02	1.4	-0.62
a) Total selected 8 countries		93.8 (86.92)	73.29 (87)	-20.51
b) Other Countries		14.11 (13.08)	10.95 (13)	-3.16
c) Total Exports of Salt		107.91 (100)	84.24 (100)	-23.67
d) Total Value of Salt Exported (Rs.Crore)		1170.28	1172.28	2

Note: figures in the bracket denote percentages Source: Calculated from the Annual Report - 2021-22, Salt Commissioner India, Annexure-12.3 & 12.4 , p.88 and 90

The data presented in Table. 5 reveal that the total quantity of salt exported has decreased to 84.24 lakh MT in 2021-22, which was 109.7 lakh MTin 2019-20. The total value of salt exported has not seen any drastic change in during the three year period (2019-20 to 2021-22)

Viewed from the country-specific exports of salt, the data related to the year 2021-22 reveal that China is the dominant importer of Indian salt (28.35%) followed by Japan (21.83%), Korea (15.36%), Qatar (5.68%) and Bangladesh (4.55%). These five countries together accounted for around 76.04% of the total exports of salt produced in India. The 8 selected countries shown in Table 5 accounted for 87% of the total exports in 2021-22 and the remaining countries accounted for total exports (13%).

If we look at the trends it can be observed that the exports of salt have decreased significantly to China, Nepal, Qatar and UAE and on the contrary they have increased to Japan, Indonesia and Bangladesh. Similarly, the exports of salt have also decreased to other than 8 countries listed in Table no 5, to the extent of 3.16 lakh tonnes. On the whole, the exports of salt decreased by 23.87 lakh tonnes in 2021-22 compared to 2019-20, by which India could realise only Rs. 2 crore additionally by the exports of salt during 2021-22.

Imports of Salt:

It was mentioned that the Government of India has been allowing import of rock salt from Pakistan with effect from 24th May, 1978 under 'Open General License'. The details of import of salt are presented in Table. 6

Table. 6. Quantity and Value of Salt Imported

	Import of Salt	
Year	Quantity (in tonnes)	Value (in Rs. Lakh
2008-09	30645	552
2009-10	27864	550
2010-11	12298	600
2011-12	17242.6	423
2012-13	18105.6	524
2013-14	17273	678
2014-15	8953	491
2015-16	8745	586
2016-17	8450	544
2017-18	5485	365
2018-19	5288	399
2019-20	3065	209
2020-21	3018	220
2021-22	2274	247

Source: Government of India (2022) Annual Reports – 2021-22, Ministry of Commerce and Industry, DIPP

It is seen from the data presented in Table no 6 that the import of salt accounted for 30,645 tonnes in 2008-9, which has highest in to 18105.63 tonnes by 2012-13. The value of imported salt was highest in Rs.678 lakh in 2013-14 and it has touched the lowest figure of Rs.209 lakh in 2019-20 and thereby increased to Rs.247 lakh in 2021-22.

CONCLUSION:

It is beyond doubt that Government of India has been initiating efforts to increase and improve the salt production and its quality. Efforts are also made to educate the salt manufacturers in general and small producers in particular to meet the standards and to compete in the international markets.

But the Salt Industry is facing enormous challenges in meeting the demand and handling the crisis faced by salt farmers and workers. Farmers are facing low prices due to the non-availability of minimum support prices, workers are also in distress due to lack of proper

arrangements for wages and social security. 'Agariyas' the people who make the 'white salt' on the planate, from October to June these salt farmer work every day in the heat that reaches 50 degree in noon. Working in salt industry exposes the workers to direct contact with inhalable salt dust, salt crystals as well as concentrated brine, physical stress of hard manual labour, direct bright sunlight and glare due to sunlight reflected by salt crystals and brine surface. There is a need for modernization and mechanization of salt works and use of personal protective equipments to overcome this problem.

The salt industry in India has great potentials for expansion and to contribute to the economic wealth of the country. However, to achieve this potential the industry needs a sound policy framework, which takes into account the long-term needs of the industry. For this proper SWOT analysis have to done by using strengths like availability of cheap skilled and unskilled labourers compared to other salt producing countries and an extensive railway system; other side of this weakness of policy framing are insufficient storage facility for raw salt, Inefficient implementation of labour laws etc. For overcome the weakness we having some opportunities like integration of small and medium salt producers will allow salt production at a competitive level, huge domestic market, large livestock and a population growth rate of about 2 percent per year etc. By balancing all this three things together other than this we have also threat in field of salt industry like high land rent and royalties on State government lands for salt production, low labour cost may be due to inadequate implementation of labour laws and Changes in Pollution Act for salt industry etc.

REFERENCE:

- Nagaraj, B. (2015). Economics of Salt Production in India: an Analysis. *Indian Journal of Applied Research , 5*(11).
- BOBP-IGO. (n.d.). (publication). *Study on the Socio-Economic Status of Workers in the Salt Industry in India* (pp. 1–204). Retrieved 2006,.
- Brahma, R. (2018). SALT INDUSTRY IN TAMIL NADU: A REVIEW. *Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research In Commerce & Management*, *7*(4).
- Sachdev, R. (2006). Work-related health problems in salt workers of Rajasthan, India. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, *10*(2).
- *Salt Administration (past and present)*. Salt Department-HO. (n.d.). https://saltcomindia.gov.in/About_HistorySaltDepartment.aspx

73

DRIVING INVESTMENT DECISIONS: INSIGHTS FROM FINANCIAL ANALYTICS IN THE AUTOMOBILE INDUSTRY

[1]Mr. Roshan Nagdev & [2]Mr. Karansinh N Vala
[1]Research Scholar, Rai School of Management Studies
Rai University
[2]Assistant Professor,
Rai School of Engineering, Rai University, Ahmedabad

Abstract

This study conducts an in-depth examination of the financial performance of major players in the automobile sector spanning a decade. Its objective is to comprehend how the industry has endured economic challenges. Utilizing data from credible sources such as stock markets, company websites, and financial records, the study employs diverse financial metrics to assess liquidity, profitability, and solvency. Each selected company, including prominent industry leaders like ASYOK LEYLAND, BAJAJ, and Maruti Suzuki India, undergoes individual evaluation to provide a comprehensive overview of their performance trends. The analysis uncovers varied patterns of growth and decline among these companies, with Balkrishna Industries emerging as a potentially attractive investment prospect. This research highlights the importance of financial analytics in interpreting industry dynamics and facilitating informed decision-making processes.

Key Words :Automobile sector, financial performance, Economic challenges, financial analytics, Industry dynamic.

Introduction

The automobile industry is a field of prosperity and has been targeted by most of the investors due to its extensive growth. (Hepburn et al.2021) The automobile industry has its wide scope nowadays in different dimensions namely fuel, luxury, transport, etc. The automobile industry plays a crucial role in fulfilling an essential part in the economy of all the developed and developing nations. The automobile industry is a major contributor to employment and economic growth in developed countries. The industry places great importance on maximizing profit while maintaining product quality. Cost and revenue are key factors in decision-making within the industry.

However, the automobile industry has encountered challenges recently due to the global economic downturn. To further investigate this decline, we will conduct a detailed financial analysis of major companies in the industry. This analysis aims to uncover trends that impact cost and revenue decision-making, providing insight into why companies experienced profit or loss during the downturn. (Belhadi et al.2021)

In conclusion, the automobile industry is a vital component of the economy, offering employment opportunities and contributing to overall prosperity. Despite recent challenges, it remains a dynamic and evolving sector. Through our financial analysis, we aim to uncover valuable insights that will not only help us understand the recent downturn but also inform future decision-making within the industry. The cost of producing and selling automobiles is indeed enormous, and the industry constantly strives to maximize profit without compromising on the quality of their products. This dedication to maintaining excellence is one of the reasons why cost and revenue are considered to be extremely important decision variables in the automobile industry.

In conclusion, the automobile industry's growth and significance cannot be understated. It plays a pivotal role in the economy of both developed and developing nations, offering employment opportunities and contributing to overall economic prosperity. While the industry has faced challenges in recent years, it remains a dynamic and evolving sector. Through our financial analysis, we hope to uncover valuable insights that will not only aid in understanding the recent downturn but also serve as a guide for future decision-making within the industry.

Research methodology

This chapter consists of the research design. It includes the data sources, the sample, the research variables, and the technique for collecting data. The data was collected through secondary sources such as the stock market and investment distributors. Then it was supported and completed with data from the company's website and financial statements. As mentioned before, all of the data is taken from reliable sources and it is done to prevent misleading information. This research used a full range of secondary data from January 1, 2014, until December 31, 2023.

This research measures the performance of the companies using its financial statement and by use of various ratios. Ratio are the part of analysis by which the clear idea of the analysis can

be done. There are many types of ratio among which in this paper we have used Current ratio, Quick ratio, Debt ratio, Net profit ratio and Overall profitability ratio. By using these ratio we can completely analysis the companies based on their performance.

The Formulas for the ratio is taken from the books and as well as verify from the authentic source such as investment sites of BSE/NSE. The analysis of the ratio is done on the basis of what should be the general ratio of a company and based on that the outcome has taken out. And at last the final conclusion based on the various ratio is has been taken out.

Research Objective:

a) To comprehend how the industry has endured economic challenges.
b) To conducts an in-depth examination of the financial performance of major players in the automobile sector spanning a decade.

Company selection

We have chosen to construct our study around the stock performance of ASYOK LEYLAND, BAJAJ, BALKRISHNA INDUSTRIES, BHARAT FORGE, MARUTI SUZUKI INDIA, MRF, TATA MOTORS, MOTHER SON, TVS MOTOR, MAHINDRA AND MAHINDRA. We will examine the companies independently. The reason that we have chosen these specific companies is that they are some of the most globally recognized, internationally involved automobile manufacturers in existence.

They are all multi-billion-dollar corporations and have been involved in several joint ventures in recent years in an attempt to further globalize their respective operations. (Yeung, 2022) Joint ventures are an increasingly popular method of revamping stalling companies and increasing stock performance. (Buccieri et al., 2020)Therefore, we will be able to get a well-rounded picture of the different companies and compare which methods have been successful over the ten-year period.

Data analysis

The aim of this section will be to use accounting information to understand the past financial performance of the company. This will be achieved by discussing the importance of published accounting data and comparing ratio analysis with published accounting data. This section will then move onto discussing the valuation and growth of the company.

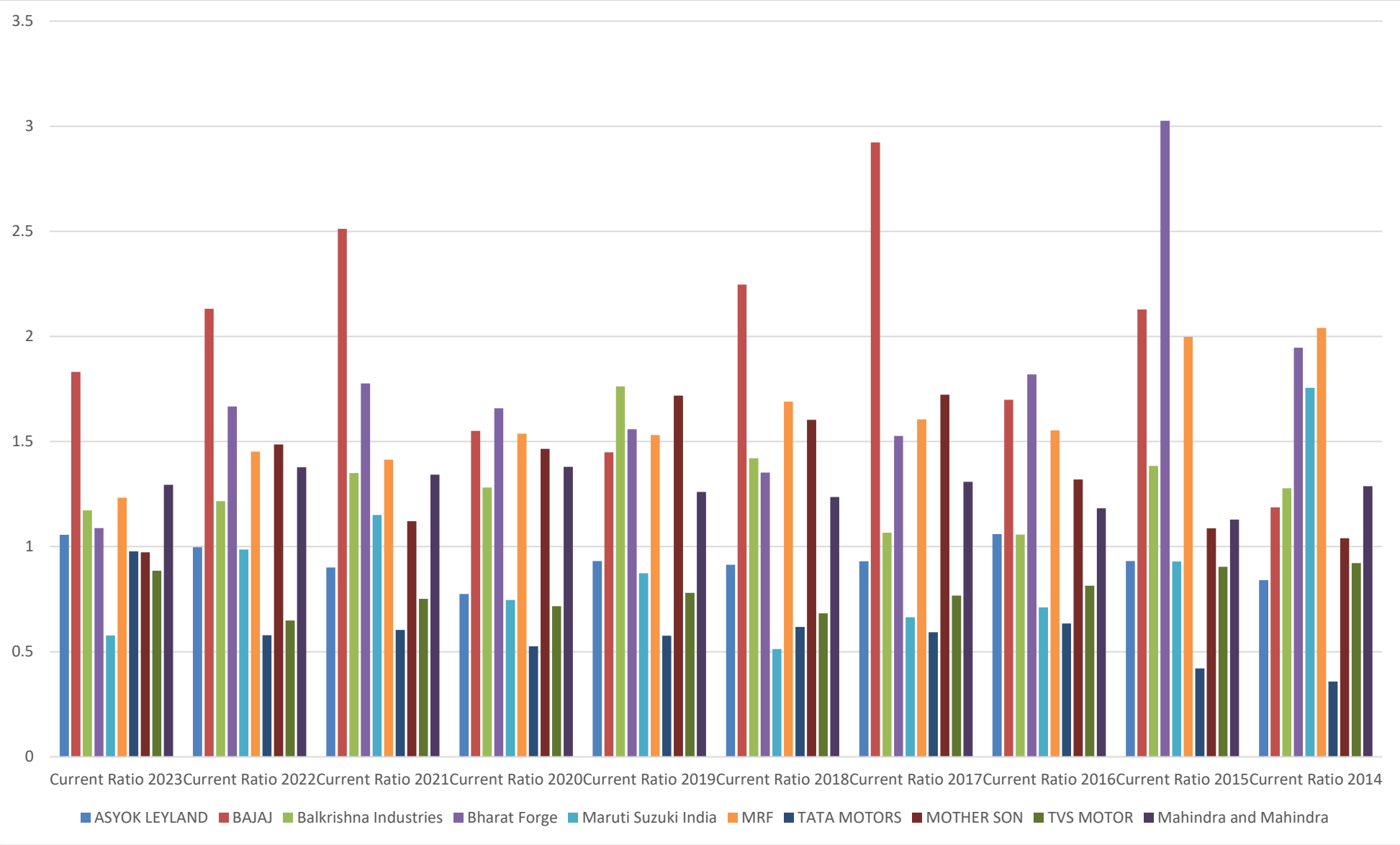
Liquidty ratio

Liquidity ratios attempt to measure a company's ability to pay off short-term obligations using the company's short-term assets (Lalithchandra2021). The two most common liquidity ratios are the current ratio and the quick ratio. The current ratio simply divides current assets by current liabilities. The quick ratio is similar to the current ratio but considered a more reliable measure. (Devi et al.2020)

It subtracts the value of inventories from current assets before dividing by current liabilities. This is because inventories are the least 'liquid' of current assets. The higher the value of the ratio, the higher the "cushion" between current liabilities and a firm's ability to pay them off. So basically, a "cushion" is all about how easy and comfy it is to pay off debts by turning everything you own into cash through the whole liquidation thing.

Current ratio of 10 companies

COMPANY	Current Ratio 2023	Current Ratio 2022	Current Ratio 2021	Current Ratio 2020	Current Ratio 2019	Current Ratio 2018	Current Ratio 2017	Current Ratio 2016	Current Ratio 2015	Current Ratio 2014
ASYOK LEYLAND	1.05697	1.00	0.900613	0.774903	0.931434	0.914277	0.93	1.05946	0.931979	0.840588
BAJAJ	1.83112	2.13	2.511891	1.551054	1.449143	2.246407	2.92	1.699125	2.127924	1.187388
Balkrishna Industries	1.172589	1.22	1.350524	1.281181	1.761852	1.420495	1.07	1.057169	1.384064	1.277311
Bharat Forge	1.087724	1.67	1.776598	1.657859	1.558868	1.35215	1.53	1.819335	3.025792	1.946256
Maruti Suzuki India	0.57766	0.99	1.150248	0.746131	0.873593	0.512974	0.66	0.71074	0.929151	1.755205
MRF	1.233222	1.45	1.413438	1.537557	1.530528	1.689557	1.61	1.552694	1.998367	2.040758
TATA MOTORS	0.97743	0.58	0.603949	0.5257	0.576671	0.61818	0.59	0.634256	0.42085	0.358508
MOTHER SON	0.973251	1.49	1.120904	1.464859	1.718877	1.603838	1.72	1.319832	1.087038	1.039651
TVS MOTOR	0.884952	0.65	0.751686	0.716839	0.780591	0.68213	0.77	0.814537	0.904448	0.921238
Mahindra and Mahindra	1.29394	1.38	1.342237	1.379909	1.260707	1.236524	1.31	1.181969	1.128583	1.287691

3.5
3
2.5
2
1.5
1
0.5
0
Current Ratio 2023
Current Ratio 2022
Current Ratio 2021
Current Ratio 2020
Current Ratio 2019
Current Ratio 2018
Current Ratio 2017
Current Ratio 2016
Current Ratio 2015
Current Ratio 2014
ASYOK LEYLAND
BAJAJ
Balkrishna Industries
Bharat Forge
Maruti Suzuki India
MRF
TATA MOTORS
MOTHER SON
TVS MOTOR
Mahindra and Mahindra

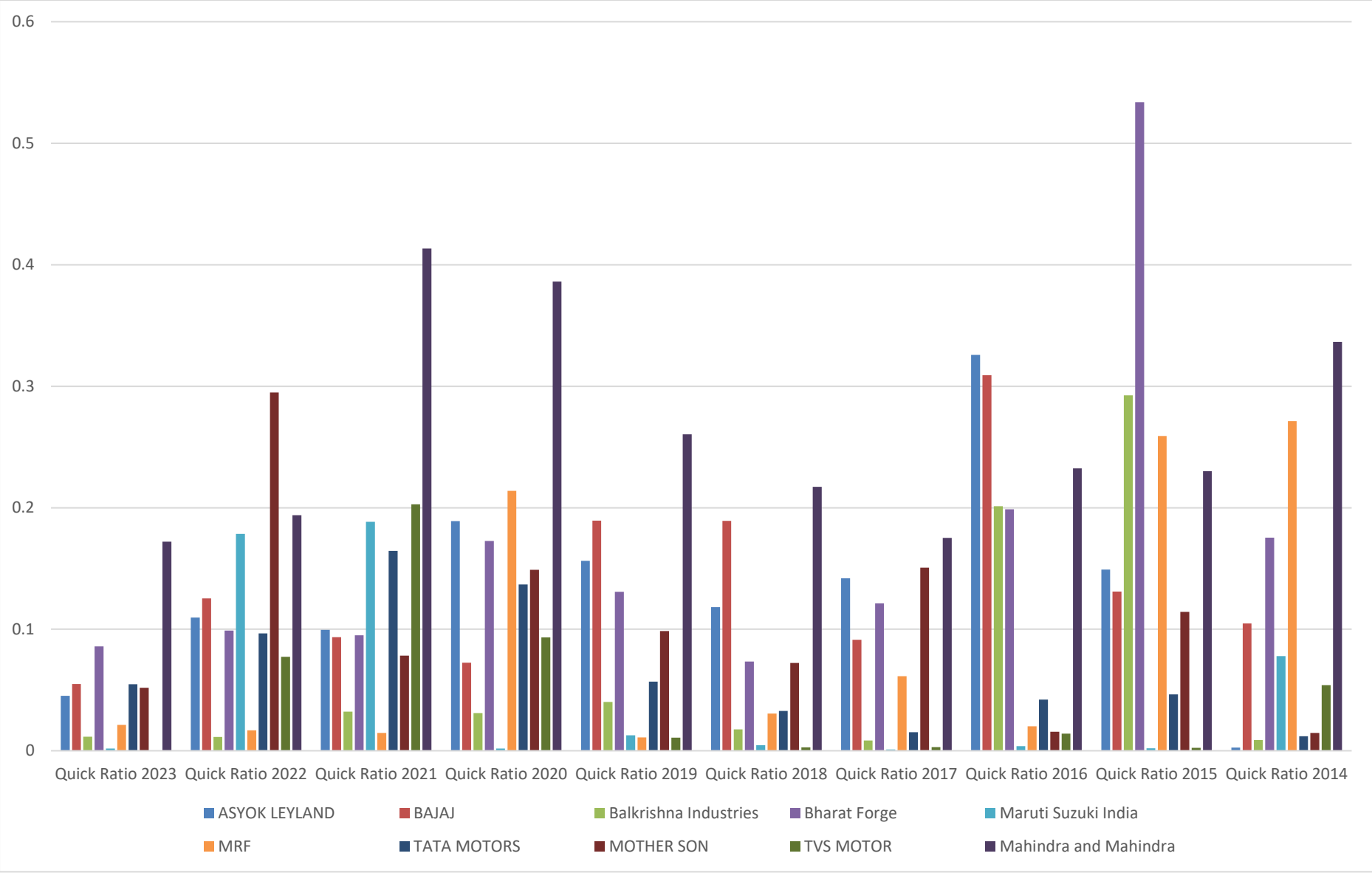
The current ratio is a measure of the firm's liquidity and its ability to meet short-term obligations. If a company has a current ratio of 1, then it suggests that the company will be able to meet its short-term obligations. However, a current ratio less than 1 suggests the opposite. Although having a current ratio greater than 1 is usually the aim, there are bad points to having a ratio too high. (Hasanuddin et al.2021)

So as per our data the Balkrishna industries and the Mahindra & Mahindra are the companies which are having prefect current ratio as in last 10 years it is between 1.1 to 1.3. So these company will easily meet there short term obligation in the future.

And the companies like Tata motors, Tvs motors and Maruti Suzuki India are having less than 1.0 ratio in last 10 years so they might have to face issues to pay its short term obligation.

Quick ratio of 10 companies

COMPANY	Quick Ratio 2023	Quick Ratio 2022	Quick Ratio 2021	Quick Ratio 2020	Quick Ratio 2019	Quick Ratio 2018	Quick Ratio 2017	Quick Ratio 2016	Quick Ratio 2015	Quick Ratio 2014
ASYOK LEYLAND	0.045272	0.10966	0.099464	0.188953	0.156286	0.118165	0.142013	0.325781	0.149198	0.002549
BAJAJ	0.054973	0.125461	0.09345	0.072479	0.189346	0.189235	0.091416	0.30907	0.130931	0.104747
Balkrishna Industries	0.011621	0.011278	0.032258	0.031057	0.040232	0.017603	0.008536	0.201316	0.292567	0.008745
Bharat Forge	0.085898	0.098916	0.095067	0.172752	0.130812	0.07353	0.121221	0.198811	0.533696	0.175335
Maruti Suzuki India	0.001876	0.178456	0.188518	0.001868	0.012643	0.004604	0.001043	0.003823	0.002074	0.07799
MRF	0.02126	0.016774	0.014666	0.213858	0.01105	0.03065	0.061306	0.020068	0.25909	0.271287
TATA MOTORS	0.054824	0.096523	0.164521	0.136849	0.056956	0.032843	0.015164	0.042158	0.046378	0.012031
MOTHER SON	0.051757	0.29476	0.078275	0.148871	0.098482	0.072241	0.150586	0.015579	0.114355	0.014734
TVS MOTOR	#DIV/0!	0.077372	0.202776	0.09327	0.010852	0.002884	0.002985	0.014137	0.002403	0.053997
Mahindra and Mahindra	0.17211	0.193968	0.413358	0.386091	0.260335	0.217195	0.175158	0.23232	0.230077	0.336542

0.6
0.5
0.4
0.3
0.2
0.1
0
Quick Ratio 2023
Quick Ratio 2022
Quick Ratio 2021
Quick Ratio 2020
Quick Ratio 2019
Quick Ratio 2018
Quick Ratio 2017
Quick Ratio 2016
Quick Ratio 2015
Quick Ratio 2014
ASYOK LEYLAND
BAJAJ
Balkrishna Industries
Bharat Forge
Maruti Suzuki India
MRF
TATA MOTORS
MOTHER SON
TVS MOTOR
Mahindra and Mahindra

As Quick Ratio normally 1.0 is to be seen as the good ratio but in these companies it is far away to be kept ratio equal to 1.0. So all these companies may have to face the problem regarding its short term debt with its most liquid asset.

But Mahindra & Mahindra is having ratio more than all these companies in last 10 years. And they are consistent in that.

Revenue ratio

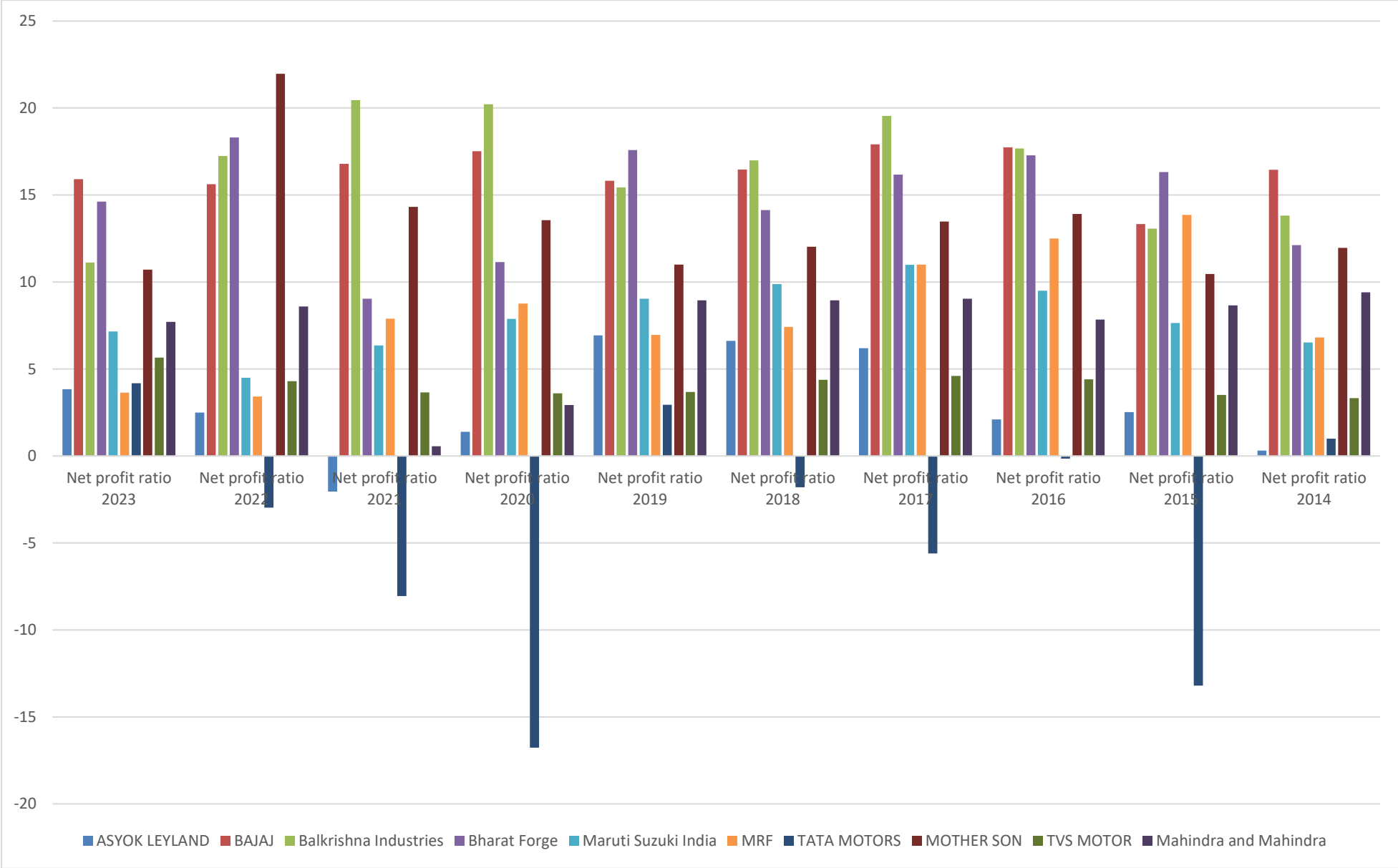
Revenue analysis of this study is done mainly for two reasons: 1. To know the past performance of the companies and how it gives information about the profitability of the companies. 2. Revenue analysis paves the way for the forecast of the future financial events of a firm.

The revenue for the companies selected for this study is taken from the income statement or most probably from the sales statement for the ease of understanding the terminology by the readers. The revenue of the companies is a clear indicator of the business growth of the company. It has to be noted that all the companies included here are from the same industry, so there may be tight competition between the companies. This fact is verified by looking at the trend of the revenue growth for each company.

Suppose if a company's revenue keeps increasing at a huge rate over the years, then it indicates that the company has some monopoly situation or the company's products are in high demand with customers. These are the best-case scenarios. But if a company's revenue is not at all or increasing at a sluggish rate, then it's a clear indication that the company is not doing well in the market or the company is just a small player in the industry.

Net profit ratio of 10 years

COMPANY	Net profit ratio 2023	Net profit ratio 2022	Net profit ratio 2021	Net profit ratio 2020	Net profit ratio 2019	Net profit ratio 2018	Net profit ratio 2017	Net profit ratio 2016	Net profit ratio 2015	Net profit ratio 2014
ASYOK LEYLAND	3.836097	2.498261	-2.05	1.387137	6.930866	6.615361	6.195451	2.099051	2.515262	0.301775
BAJAJ	15.91554	15.6176	16.78623	17.51876	15.81202	16.46984	17.90795	17.7398	13.33278	16.44882
Balkrishna Industries	11.12402	17.24442	20.44909	20.21425	15.43012	16.98371	19.54288	17.67099	13.06158	13.81258
Bharat Forge	14.62527	18.30223	9.033179	11.14215	17.57686	14.12873	16.17933	17.27548	16.32213	12.12133
Maruti Suzuki India	7.154844	4.494493	6.354517	7.881948	9.033983	9.88646	10.9853	9.504227	7.63535	6.526001
MRF	3.640367	3.408935	7.887905	8.765603	6.955863	7.415811	11.0043	12.49942	13.86261	6.807493
TATA MOTORS	4.177915	-2.96679	-8.04674	-16.7633	2.938419	-1.80159	-5.60583	-0.14712	-13.2039	0.986582
MOTHER SON	10.7113	21.97206	14.3234	13.55255	11.00305	12.02915	13.47047	13.91197	10.4654	11.9615
TVS MOTOR	5.652532	4.297922	3.653852	3.606148	3.680082	4.379411	4.598811	4.406078	3.506301	3.3296
Mahindra and Mahindra	7.707886	8.591064	0.551631	2.925071	8.945499	8.947234	9.034184	7.839913	8.650614	9.40449

25
20
15
10
5
0
-5
-10
-15
-20
Net profit ratio 2023
Net profit ratio 2022
Net profit ratio 2021
Net profit ratio 2020
Net profit ratio 2019
Net profit ratio 2018
Net profit ratio 2017
Net profit ratio 2016
Net profit ratio 2015
Net profit ratio 2014
ASYOK LEYLAND
BAJAJ
Balkrishna Industries
Bharat Forge
Maruti Suzuki India
MRF
TATA MOTORS
MOTHER SON
TVS MOTOR
Mahindra and Mahindra

Net profit ratio (NP ratio) is a popular profitability ratio that shows the relationship between net profit after tax and net sales revenue of a business entity.

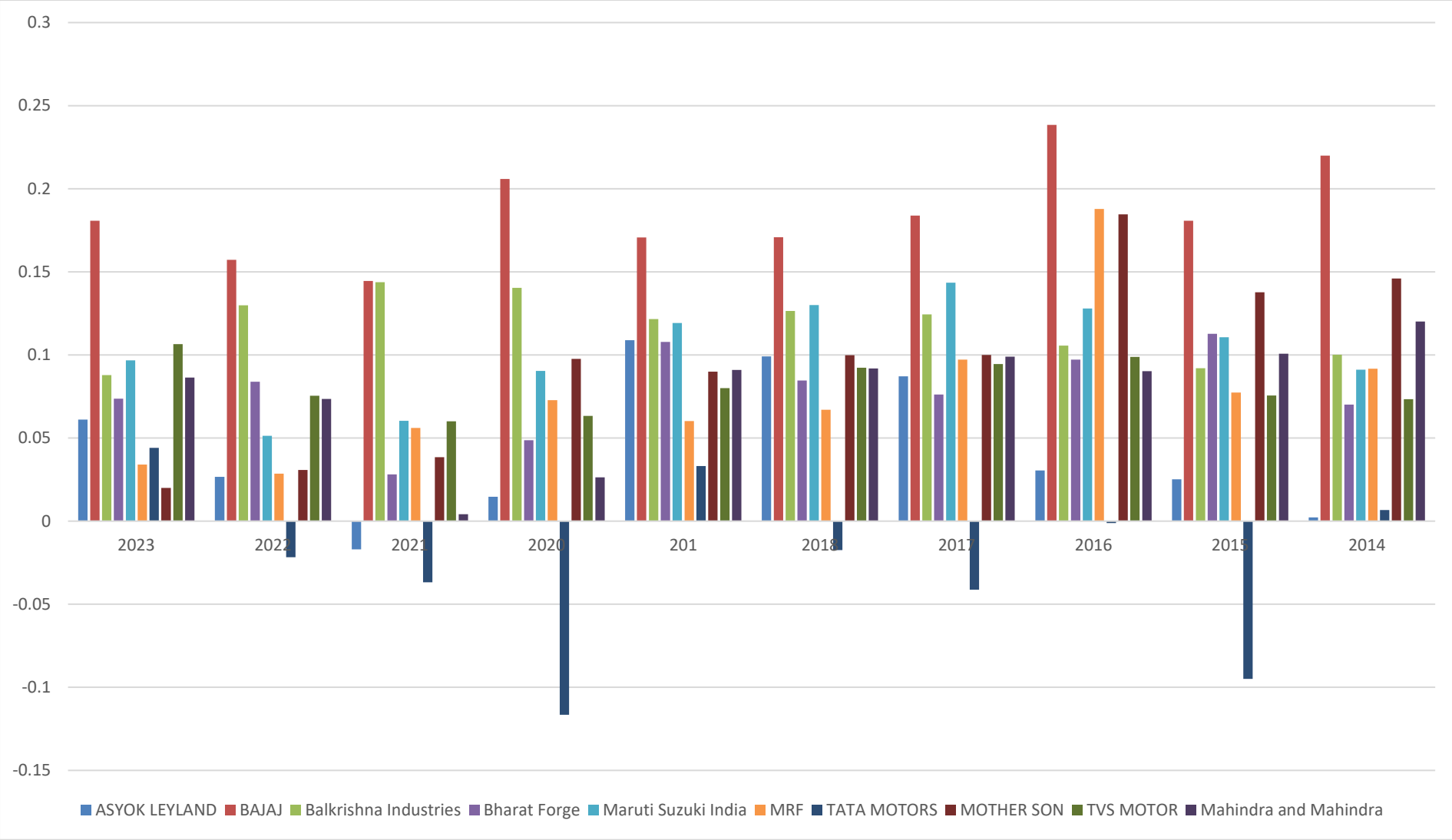
The net profit ratio is essential to a company's financial health. It helps measure a company's capability to keep its expenses under control. This **helps in finding out how efficiently a company is spending** their money. By tracking the net profit margin, a company can evaluate whether the current practices are working properly or not.

As we can seen from the data that the Bajaj, Maruti Suzuki India and Tvs Motor are the growing companies as their profit ratio is stable and growing. They are the growing companies in the automobile industry and as per this their sales are also increasing.

But the companies like Tata Motors, Askok Leyland, Bharat Forge, Balkrishna Industries, MRF, Mother son and Mahindra & Mahindra are kind decreasing companies and in some years also make loss.

Overall profitability ratio of 10 companies

COMPANY	Overall profitability ratio2023	Overall profitability ratio 2022	Overall profitability ratio 2021	Overall profitability ratio 2020	Overall profitability ratio 2019	Overall profitability ratio 2018	Overall profitability ratio 2017	Overall profitability ratio 2016	Overall profitability ratio 2015	Overall profitability ratio 2014
ASYOK LEYLAND	0.061089439	0.026646792	-0.017001709	0.014614137	0.108821141	0.099082335	0.087113526	0.030500049	0.025151955	0.002293879
BAJAJ	0.180790801	0.157223214	0.144451669	0.205865993	0.170749211	0.170788711	0.18388567	0.238356837	0.180804662	0.219921886
Balkrishna Industries	0.087897734	0.129932606	0.14370112	0.140387209	0.121621769	0.126482328	0.124326747	0.105638376	0.091974937	0.100198604
Bharat Forge	0.073655251	0.083935254	0.028079409	0.048728883	0.107784841	0.084545091	0.076211764	0.097172928	0.112767556	0.070181627
Maruti Suzuki India	0.096769966	0.051315974	0.060366162	0.090334297	0.119186167	0.130062102	0.143416858	0.127904149	0.110613693	0.091139224
MRF	0.033975961	0.028525474	0.056113368	0.072829278	0.060176062	0.067003644	0.097224009	0.18784715	0.077405455	0.091649859
TATA MOTORS	0.044165388	-0.021766241	-0.036819129	-0.116466661	0.033173736	-0.017476943	-0.041264792	-0.001099231	-0.094886848	0.006726126
MOTHER SON	0.019968198	0.03082689	0.038448191	0.09766704	0.089986952	0.099792272	0.099942015	0.184548023	0.137708952	0.146034822
TVS MOTOR	0.106560066	0.075420355	0.060018926	0.063319762	0.080070639	0.092289542	0.094515019	0.098800932	0.07554624	0.073394676
Mahindra and Mahindra	0.086416685	0.07351707	0.004169575	0.02634645	0.091011529	0.091866482	0.098969634	0.090270671	0.100808108	0.120118637

0.3
0.25
0.2
0.15
0.1
0.05
0
-0.05
-0.1
-0.15
2023
2022
2021
2020
201
2018
2017
2016
2015
2014
ASYOK LEYLAND
BAJAJ
Balkrishna Industries
Bharat Forge
Maruti Suzuki India
MRF
TATA MOTORS
MOTHER SON
TVS MOTOR
Mahindra and Mahindra

Overall profitability ratio rises over time indicates the company is doing well at increasing its profits with each investment it spends. A falling of indicates the company might have over-invested in assets that have failed to produce revenue growth, a sign the company may be in some trouble

So Bajaj, Balkrishna Industries TVS Motor are a stable companies where the ratio is average is slightly change every year.

Asyok Leyland, Mother Son, Mahindra & Mahindra are companies where many up and down come. As ratio of Asyok Leyland was in negative in 2021.

Bharat Forge, Maruti Suzuki India, MRF are a companies where it in increase direction but many challenges came although.

Tata Motors are a companies which as most no. of years in negative ratio which means they have over invested.

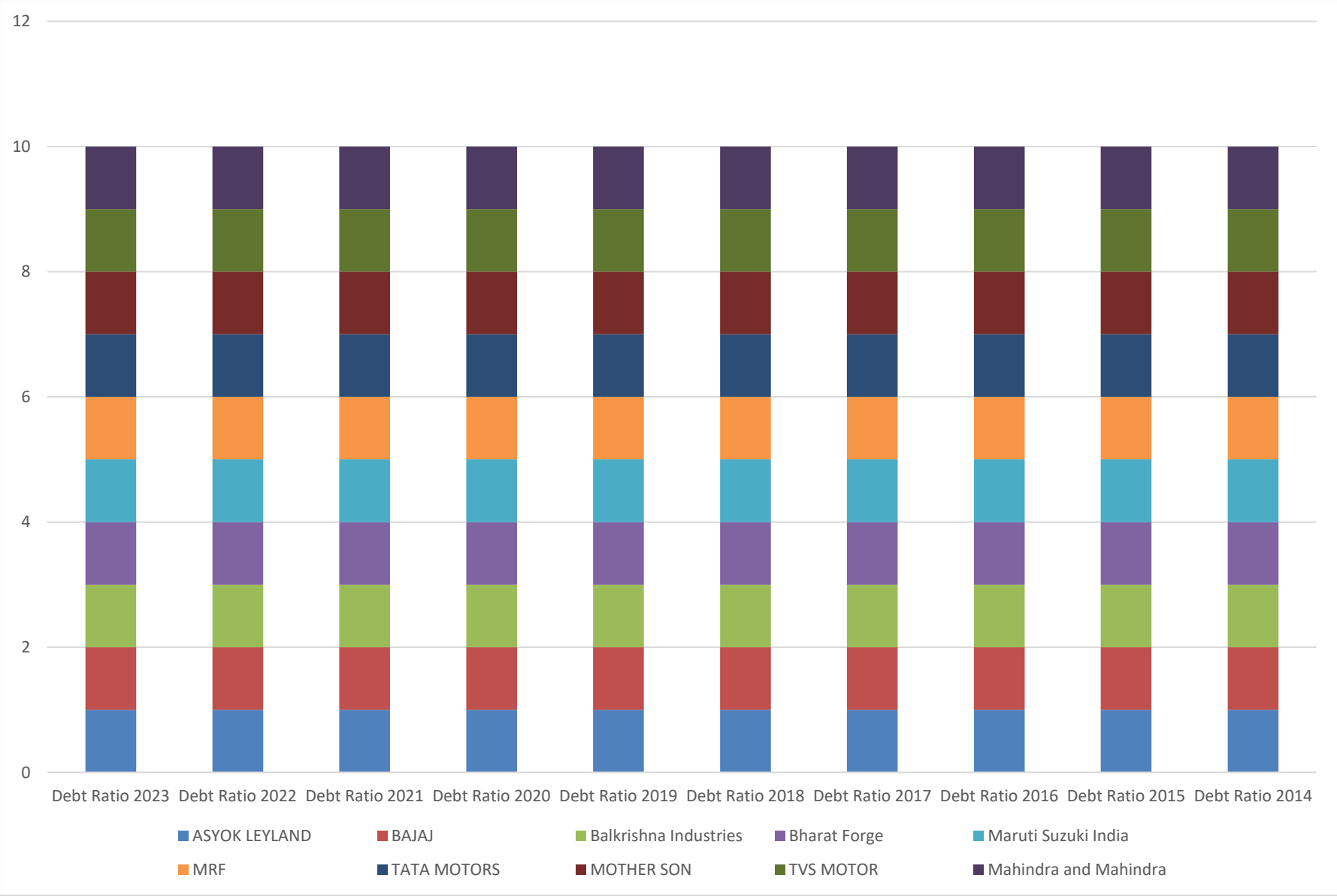
Solvency Ratio

The most popular ratios used are debt ratio. A high ratio means that a company has been aggressive in financing its growth with debt. This can result in volatile earnings as a result of the interest expense. If the ratio is too low, the company may not be taking advantage of the profits available from debt

The debt ratio is a financial leverage ratio that measures the portion of company resources funded by debt. It is calculated by dividing total debt by total assets and multiplying the result by 100 to express it as a percentage.

Debt ratio of 10 companies

COMPANY	Debt Ratio 2023	Debt Ratio 2022	Debt Ratio 2021	Debt Ratio 2020	Debt Ratio 2019	Debt Ratio 2018	Debt Ratio 2017	Debt Ratio 2016	Debt Ratio 2015	Debt Ratio 2014
ASYOK LEYLAND	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
BAJAJ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Balkrishna Industries	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Bharat Forge	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Maruti Suzuki India	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
MRF	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
TATA MOTORS	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
MOTHER SON	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
TVS MOTOR	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Mahindra and Mahindra	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

12
10
8
6
4
2
0
Debt Ratio 2023
Debt Ratio 2022
Debt Ratio 2021
Debt Ratio 2020
Debt Ratio 2019
Debt Ratio 2018
Debt Ratio 2017
Debt Ratio 2016
Debt Ratio 2015
Debt Ratio 2014
ASYOK LEYLAND
BAJAJ
Balkrishna Industries
Bharat Forge
Maruti Suzuki India
MRF
TATA MOTORS
MOTHER SON
TVS MOTOR
Mahindra and Mahindra

A ratio 1 means total liabilities is equal to total asset. In other words the company would have to sell off all of its assets in order to pay off its liabilities.

So all the companies have 1 ratio so liabilities and asset are of the same.

Conclusion

The key findings of the study are that the returns of each individual company do have a correlation between each other at different lags. The vehicle sales of one company do have a significant effect on the vehicle sales of other companies in the short run.

We have used many financial tools to analyse these companies. We feel comfortable making recommendations for the following reasons. We did a Ratio analysis among companies, where we compared each company against the others in the same year. This analysis showed the general consistency of our findings, and based on it, we made these recommendations

Overall, this analysis has been beneficial in understanding the reasons for changes in financial of companies. It is a challenging task and topic for research.

This study has improved the knowledge of all group members in interpreting financial statements, forecasting stock profitability, and assessing the financial health of a company!

So as per the study of all ratio and the statement of all companies of 10 years Balkrishna Industries is overall a good company which can be invested.

Reference

1) Hepburn, Cameron, et al. "Towards carbon neutrality and China's 14th Five-Year Plan: Clean energy transition, sustainable urban development, and investment priorities." Environmental Science and Ecotechnology 8 (2021): 100130. sciencedirect.com
2) Belhadi, Amine, et al. "Manufacturing and service supply chain resilience to the COVID-19 outbreak: Lessons learned from the automobile and airline industries." Technological forecasting and social change 163 (2021): 120447. nih.gov
3) Yeung, H. W. C. "Interconnected worlds: Global electronics and production networks in East Asia." 2022. researchgate.net
4) Buccieri, D., Javalgi, R. G., and Cavusgil, E. "International new venture performance: Role of international entrepreneurial culture, ambidextrous innovation, and dynamic marketing capabilities." International Business Review, 2020. nscpolteksby.ac.id

5) Lalithchandra, B. N. "Liquidity ratio: an important financial metrics." Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT) 12.2 (2021): 1113-1114. nn-pub.com
6) Devi, Sunitha, et al. "The impact of COVID-19 pandemic on the financial performance of firms on the Indonesia stock exchange." Journal of Economics, Business, & Accountancy Ventura 23.2 (2020): 226-242. academia.edu
7) https://www.moneycontrol.com/financials/ashokleyland/profit-lossVI/AL#AL
8) https://www.moneycontrol.com/financials/ashokleyland/profit-lossVI/AL/2#AL
9) https://www.moneycontrol.com/financials/ashokleyland/balance-sheetVI/AL#AL
10) https://www.moneycontrol.com/financials/ashokleyland/balance-sheetVI/AL/2#AL
11) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/profit-lossVI/BA10#BA10
12) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/profit-lossVI/BA10/2#BA10
13) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/profit-lossVI/BA10/3#BA10
14) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/balance-sheetVI/BA10#BA10
15) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/balance-sheetVI/BA10/2#BA10
16) https://www.moneycontrol.com/financials/bajajauto/balance-sheetVI/BA10/3#BA10
17) https://www.moneycontrol.com/financials/balkrishnaindustries/profit-lossVI/BI03#BI03
18) https://www.moneycontrol.com/financials/balkrishnaindustries/profit-lossVI/BI03/2#BI03
19) https://www.moneycontrol.com/financials/balkrishnaindustries/balance-sheetVI/BI03#BI03
20) https://www.moneycontrol.com/financials/balkrishnaindustries/balance-sheetVI/BI03/2#BI03
21) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/profit-lossVI/BF03#BF03
22) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/profit-lossVI/BF03/2#BF03
23) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/profit-lossVI/BF03/3#BF03
24) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/balance-sheetVI/BF03#BF03
25) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/balance-sheetVI/BF03/2#BF03
26) https://www.moneycontrol.com/financials/bharatforge/balance-sheetVI/BF03/3#BF03
27) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/profit-lossVI/MS24#MS24
28) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/profit-lossVI/MS24/2#MS24
29) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/profit-lossVI/MS24/3#MS24
30) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/balance-sheetVI/MS24#MS24
31) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/balance-sheetVI/MS24/2#MS24

32) https://www.moneycontrol.com/financials/marutisuzukiindia/balance-sheetVI/MS24/3#MS24
33) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/profit-lossVI/MRF#MRF
34) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/profit-lossVI/MRF/2#MRF
35) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/profit-lossVI/MRF/3#MRF
36) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/balance-sheetVI/MRF#MRF
37) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/balance-sheetVI/MRF/2#MRF
38) https://www.moneycontrol.com/financials/mrf/balance-sheetVI/MRF/3#MRF
39) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/profit-lossVI/TM03#TM03
40) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/profit-lossVI/TM03/2#TM03
41) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/profit-lossVI/TM03/3#TM03
42) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/balance-sheetVI/TM03#TM03
43) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/balance-sheetVI/TM03/2#TM03
44) https://www.moneycontrol.com/financials/tatamotors/balance-sheetVI/TM03/3#TM03
45) https://www.moneycontrol.com/financials/samvardhanamothersoninternational/profit-lossVI/MSS01#MSS01
46) https://www.moneycontrol.com/financials/samvardhanamothersoninternational/profit-lossVI/MSS01/2#MSS01
47) https://www.moneycontrol.com/financials/samvardhanamothersoninternational/balance-sheetVI/MSS01#MSS01
48) https://www.moneycontrol.com/financials/samvardhanamothersoninternational/balance-sheetVI/MSS01/2#MSS01
49) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/profit-lossVI/TVS#TVS
50) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/profit-lossVI/TVS/2#TVS
51) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/profit-lossVI/TVS/3#TVS
52) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/balance-sheetVI/TVS#TVS
53) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/balance-sheetVI/TVS/2#TVS
54) https://www.moneycontrol.com/financials/tvsmotorcompany/balance-sheetVI/TVS/3#TVS
55) https://www.moneycontrol.com/financials/mahindramahindra/profit-lossVI/MM#MM
56) https://www.moneycontrol.com/financials/mahindraandmahindra/profit-lossVI/MM/2#MM
57) https://www.moneycontrol.com/financials/mahindramahindra/balance-sheetVI/MM#MM
58) https://www.moneycontrol.com/financials/mahindraandmahindra/balance-sheetVI/MM/2#MM

74

A Comparative Analysis of Digital Banking Adoption in Gujarat: Overcoming Challenges and Capturing Opportunities

Alpaba B. Gohil
Research Scholar, Department of Commerce
Maharaja Krishnakumarshji Bhavnagar University, Bhavnagar

➢ **Abstract:**

The digital transformation of the banking sector has been a global phenomenon, reshaping traditional banking practices and customer interactions. Gujarat, a prominent state in India known for its economic prowess and entrepreneurial culture, stands out as a significant player in this digital revolution. This research paper delves into a comparative analysis of digital banking adoption in Gujarat, aiming to elucidate the unique challenges faced by banks and consumers in this region, while also identifying the untapped opportunities for growth and advancement. Through a comprehensive review of current digital banking trends, technological infrastructure, consumer behaviour, and regulatory landscape, this study uncovers the complexities and intricacies of digital banking adoption in Gujarat. Furthermore, the paper offers strategic insights and recommendations for overcoming existing challenges and leveraging opportunities to foster a more inclusive, accessible, and innovative digital banking ecosystem in the state.

Keywords: Digital Banking, Adoption, Comparative Analysis, Challenges, Opportunities, Banking Sector, Technological Innovation, Digital Transformation, Accessibility.

➢ Introduction:

The digital revolution has undeniably reshaped various industries, with the banking sector standing at the forefront of this transformative wave. As technology continues to evolve at an unprecedented pace, traditional banking practices are being replaced or augmented by digital alternatives, offering enhanced convenience, efficiency, and accessibility to consumers globally. In the Indian context, the adoption of digital banking has witnessed remarkable growth, driven by factors such as increasing smartphone penetration, improving internet connectivity, and government-led initiatives promoting digital transactions.

Among the diverse states of India, Gujarat emerges as a compelling case study for understanding the dynamics of digital banking adoption. Renowned for its robust economy,

entrepreneurial spirit, and forward-thinking approach towards technology, Gujarat presents a unique blend of opportunities and challenges in the realm of digital banking. While the state's vibrant industrial landscape and progressive mindset create a conducive environment for technological innovation, it also confronts specific hurdles related to technological infrastructure, consumer awareness, regulatory framework, and cultural preferences.

This research paper titled "A Comparative Analysis of Digital Banking Adoption in Gujarat: Overcoming Challenges and Seizing Opportunities" aims to delve deeper into the multifaceted landscape of digital banking in Gujarat. Through a systematic comparative analysis, the study seeks to elucidate the prevailing trends, adoption rates, and patterns of digital banking services across different demographic segments within the state. Furthermore, the paper endeavours to identify the key challenges inhibiting widespread adoption of digital banking solutions among both banks and consumers, while also highlighting untapped opportunities for growth, innovation, and improvement.

By shedding light on the intricate interplay between technology, consumer behaviour, regulatory environment, and market dynamics, this research aspires to offer valuable insights and strategic recommendations for stakeholders ranging from policymakers and regulators to banking institutions and fintech companies. Ultimately, the goal is to foster a more inclusive, accessible, and resilient digital banking ecosystem in Gujarat that not only meets the evolving needs and expectations of consumers but also contributes to the state's overall economic development and financial well-being.

Services of Digital Banking in Gujarat:

Digital banking services in Gujarat, like in many other regions, have seen significant growth and adoption over the years. Here are some of the key digital banking services available in Gujarat:

Mobile Banking Apps: Most banks offer mobile banking applications that allow customers to access a wide range of banking services directly from their smartphones. These apps typically enable features such as account balance checks, fund transfers, bill payments, and mobile recharge.

Internet Banking: Internet banking platforms provide customers with the flexibility to manage their accounts, make transactions, pay bills, and perform various banking activities through a web browser on their computers or mobile devices.

UPI (Unified Payments Interface): UPI has gained immense popularity in India, including Gujarat. It allows users to instantly transfer funds between bank accounts using their smartphones. Many banks and third-party payment apps offer UPI-based services for seamless and instant transactions.

Online Account Opening: Several banks now allow customers to open new accounts online without visiting a physical branch. This process usually involves filling out an online application, submitting necessary documents electronically, and completing identity verification steps.

Digital Wallets: Digital wallet services offered by various providers enable users to store money digitally and make payments for a wide range of goods and services. These wallets are often linked to bank accounts or UPI IDs for easy fund transfers.

Online Loan Applications: Customers in Gujarat can apply for various types of loans, including personal loans, home loans, and car loans, through the digital platforms of banks and financial institutions. The online application process simplifies and expedites the loan approval process.

Online Investment Services: Many banks and investment firms offer online investment platforms that allow customers to buy and sell stocks, mutual funds, and other investment products from the comfort of their homes. These platforms often provide research tools, investment advice, and portfolio management features.

Digital Customer Support: Banks provide digital channels such as chatbots, email support, and online helpdesks to assist customers with inquiries, issue resolutions, and other banking-related services without visiting a branch.

Digital KYC (Know Your Customer): Digital KYC processes enable customers to complete the mandatory identification and verification procedures required by banks and financial institutions using online methods, reducing the need for physical documentation submission.

Online Banking Security: Banks in Gujarat also prioritize online security measures to protect customers' sensitive information and transactions. This includes features such as two-factor authentication, encryption protocols, and transaction monitoring systems to safeguard against fraud and unauthorized access.

These digital banking services have not only made banking more convenient and accessible for customers in Gujarat but have also contributed to the digitization and modernization of the banking sector in the region.

- **Objective of the Study:**

he objective of this study is to conduct a comparative analysis of digital banking adoption in Gujarat, aiming to:

1.Assess current digital banking trends and adoption rates.

2.Identify challenges faced by banks and consumers.

3.Explore growth opportunities and innovative solutions.

4.Conduct a comparative analysis with other regions.

5.Provide strategic recommendations to enhance digital banking adoption in Gujarat.

- **Challenges of Digital Banking in Gujarat:**

Digital banking, despite its transformative potential, is not without its challenges, especially in a diverse and dynamic state like Gujarat. The following are some of the key challenges faced by banks, consumers, and other stakeholders in the context of digital banking adoption in Gujarat:

1.Technological Infrastructure:

Inadequate Infrastructure: Limited technological infrastructure and uneven internet connectivity in rural and remote areas of Gujarat can hinder the seamless adoption and usage of digital banking services.

Integration Challenges: Banks often face challenges in integrating new digital banking platforms with existing legacy systems, leading to operational inefficiencies and service disruptions.

2.Security Concerns and Data Privacy:

Cybersecurity Threats: The increasing prevalence of cyber-attacks, phishing scams, and fraudulent activities targeting digital banking platforms poses significant security risks for both banks and consumers.

Data Privacy Concerns: Consumers may have concerns about the privacy and security of their personal and financial information when using digital banking services, leading to trust issues and reluctance to adopt digital channels.

3.Lack of Awareness and Digital Literacy:

Low Awareness: A significant portion of the population in Gujarat, especially in rural areas, may lack awareness about the benefits and functionalities of digital banking, leading to low adoption rates.

Digital Literacy Gap: Limited digital literacy and technological skills among certain demographic groups can act as barriers to accessing and utilizing digital banking services effectively.

4.Regulatory and Compliance Challenges:

Regulatory Framework: Rapid advancements in technology and evolving business models in the fintech space may outpace the development of regulatory frameworks, leading to uncertainty and compliance challenges for banks and fintech companies.

Data Protection Regulations: Stricter data protection and privacy regulations may impose additional compliance requirements and operational challenges for banks in safeguarding customer data and ensuring regulatory compliance.

5.Cultural and Behavioral Resistance to Change:

Traditional Banking Preferences: Cultural preferences and entrenched habits related to traditional banking practices and face-to-face interactions may deter some consumers from adopting digital banking services.

Resistance to Technology: A certain segment of the population, particularly older adults, may exhibit resistance or reluctance to embrace new technologies, further hindering digital banking adoption.

6.Customer Service and Support Issues:

Quality of Service: Inadequate customer service, lack of personalized support, and limited availability of assistance channels (such as helplines or chatbots) can lead to dissatisfaction among digital banking users.

Complexity of Digital Platforms: Overly complex or unintuitive user interfaces and functionalities can create barriers for consumers, especially those with limited technological proficiency, leading to frustration and disengagement.

Addressing these challenges requires a multi-faceted approach involving collaboration among banks, fintech companies, policymakers, and other stakeholders to enhance technological infrastructure, strengthen cybersecurity measures, promote digital literacy and awareness, streamline regulatory frameworks, and improve the overall user experience and customer support in digital banking services in Gujarat.

- **Opportunities of Digital Banking in Gujarat:**

Despite the challenges, digital banking in Gujarat presents significant opportunities for growth, innovation, and financial inclusion. The following are some of the key opportunities that can be leveraged to foster the adoption and expansion of digital banking services in the state:

1.Financial Inclusion and Accessibility:

Reach to Underserved Areas: Digital banking offers the potential to extend banking services to unbanked and underserved areas in Gujarat, particularly in rural and remote regions, thereby promoting financial inclusion and enhancing accessibility to financial services.

Mobile Banking and Wallets: The widespread use of smartphones and mobile devices in Gujarat provides an opportunity to leverage mobile banking apps and digital wallets to reach a broader customer base and facilitate seamless, convenient, and affordable financial transactions.

2.Technological Innovation and Digital Solutions:

Fintech Collaboration: Collaborating with fintech startups and tech companies can spur innovation and development of cutting-edge digital banking solutions tailored to the specific needs and preferences of consumers in Gujarat.

AI and Machine Learning: Leveraging artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) technologies can enhance personalized banking experiences, automate routine tasks, improve fraud detection and risk management, and optimize operational efficiency in digital banking platforms.

3.Enhanced Customer Experience and Engagement:

Personalized Services: Utilizing data analytics and customer insights to deliver personalized banking services, customized product offerings, and targeted marketing campaigns can enhance customer engagement, satisfaction, and loyalty.

Omnichannel Banking: Implementing omnichannel banking strategies that integrate various digital channels (such as online banking, mobile banking, social media, and chatbots) can provide customers with a seamless and consistent banking experience across different touchpoints and devices.

4.Financial Literacy and Education:

Digital Literacy Programs: Investing in digital literacy and financial education programs can empower consumers with the knowledge, skills, and confidence to navigate and utilize digital banking services effectively and responsibly.

Awareness Campaigns: Launching targeted awareness campaigns, workshops, and community outreach initiatives to educate and inform the public about the benefits, functionalities, and safety measures of digital banking can help dispel myths, address concerns, and stimulate demand for digital banking services.

5.Regulatory Support and Policy Initiatives:

Policy Framework: Developing a conducive regulatory environment, fostering innovation-friendly policies, and providing incentives and support to banks, fintech companies, and other stakeholders can accelerate the growth and adoption of digital banking in Gujarat.

Government Initiatives: Leveraging government-led initiatives, such as Digital India, Jan Dhan Yojana, and Aadhaar-based authentication, can facilitate the integration and interoperability of digital banking platforms, streamline KYC processes, and promote digital payments and transactions across the state.

6. Economic Growth and Development:

Business Opportunities: Digital banking presents lucrative business opportunities for banks and financial institutions to diversify revenue streams, expand market reach, reduce operational costs, and drive profitability through innovative product development, cross-selling, and upselling strategies.

Job Creation and Skill Development: The growth of digital banking in Gujarat can stimulate job creation, foster entrepreneurship, and promote skill development in areas such as technology, digital marketing, data analytics, cybersecurity, and customer service, contributing to economic growth and development in the state.

By capitalizing on these opportunities and adopting a forward-thinking, collaborative, and customer-centric approach, Gujarat has the potential to emerge as a leader in digital banking innovation and transformation, driving financial inclusion, economic growth, and prosperity for its residents and businesses alike.

- **Review of Literature:**

The evolution of Internet banking has significantly transformed the banking industry, reshaped traditional banking relationships and introduced new dimensions of convenience and accessibility. Internet banking leverages the Internet to deliver a wide range of banking products and services, offering customers the flexibility to manage their finances anytime, anywhere. However, despite its numerous benefits, Internet banking also presents several challenges and concerns that need to be addressed to ensure its widespread adoption and success.

The quality of service, encompassing delivery speed and reliability, plays a pivotal role in shaping customer perceptions and experiences with Internet banking. Delays in transaction processing, long wait times, and inconsistent service delivery can lead to dissatisfaction and erode customer trust and loyalty (Furst et al., 2000).

Addressing the issue of digital literacy and overcoming customer unfamiliarity with the Internet, particularly among senior citizens, is essential to promote the adoption and utilization of Internet banking services. Offering user-friendly interfaces, intuitive design, comprehensive tutorials, and personalized assistance can help bridge the digital divide and empower customers to navigate and utilize Internet banking platforms effectively (Yang et al., 2007).

The financial reforms and evolving regulatory landscape in India have significantly impacted the banking industry, creating a competitive and uncertain environment for banks and financial institutions. Recognizing the strategic importance of information technology (IT) in addressing these challenges, banks are increasingly investing in technology-driven solutions, computerization, and automation to enhance operational efficiency, improve customer service, and adapt to changing market dynamics (Ammayya, 1996; Beckett et al., 2000).

In 2013, Juneja conducted a descriptive study aiming to assess customer satisfaction with bank services in Punjab. A random sample of 300 bank customers across three bank groups—public sector, private sector, and foreign banks was collected as primary data. The analysis utilized a simple percentage method. The findings indicated that customers expressed satisfaction with various e-banking facilities. Moreover, they perceived the bank charges as reasonable for the services rendered, and they trusted the e-banking systems to maintain confidentiality.

In 2013, Mehta conducted a study to assess the adoption levels of customers in Navsari city, Gujarat. Primary data was collected through a structured questionnaire, which included various factors such as demographic profile and dimensions influencing adoption levels. The sample comprised 300 respondents selected using a convenience random non-probability sampling method. Covariance and standard deviation were employed as statistical tools for interpretation. Results revealed that customers anticipated additional services such as investment and tax advisory services, as well as improved cash management services.

Additionally, the study highlighted the inadequacies of mobile banking services, indicating a lack of success by banks in enhancing customer adoption.

- **Conclusion:**

The landscape of digital banking in Gujarat presents a complex interplay of challenges and opportunities that significantly influence its adoption and evolution. Through a comparative analysis, it becomes evident that while digital banking has gained considerable traction in Gujarat, there are still formidable hurdles that need to be overcome to realize its full potential.

Challenges:

Security remains paramount among the concerns of consumers, reflecting broader apprehensions about the safety of online transactions and the potential vulnerability of personal and financial data. Transactional inefficiencies, service quality discrepancies, and limited payment options further exacerbate user frustrations, leading to dissatisfaction and hesitancy in embracing digital banking solutions. Additionally, the pervasive issue of digital literacy, particularly among senior citizens, underscores the need for targeted educational initiatives and user-friendly interfaces to bridge the knowledge gap and enhance accessibility.

Opportunities:

Conversely, the opportunities presented by digital banking are vast and multifaceted. The advancement of technology, coupled with supportive regulatory frameworks and evolving consumer preferences, offers a fertile ground for innovation, expansion, and enhancement of digital banking services. The potential for financial inclusion, improved customer experience, enhanced operational efficiency, and the development of personalized, secure, and convenient banking solutions are compelling drivers that can propel the growth and transformation of the banking sector in Gujarat.

Strategic Imperatives:

To capitalize on these opportunities and address the underlying challenges, a holistic and strategic approach is imperative. Banks and financial institutions in Gujarat must prioritize cybersecurity, invest in robust and resilient technological infrastructure, and implement advanced fraud detection and prevention mechanisms to safeguard customer trust and

confidence. Furthermore, enhancing the quality-of-service delivery, expanding online payment options, and fostering digital literacy and awareness through targeted educational campaigns and community engagement initiatives are crucial steps towards promoting digital banking adoption and utilization.

Collaborative efforts among stakeholders, including policymakers, regulators, banks, fintech companies, and consumers, are essential to navigate the evolving digital landscape, foster innovation, and develop tailored solutions that meet the diverse needs and preferences of the population. By embracing technological advancements, fostering a culture of continuous learning and adaptation, and aligning strategies with customer-centric principles, Gujarat has the potential to emerge as a leading hub for digital banking innovation and excellence, driving financial inclusion, economic growth, and prosperity for all its residents.

REFERENCES:

Books and Journals

1. Juneja, A. (2013). Customer satisfaction perspectives in e-age banking- A case study in Punjab. Asian Journal of Research in Banking and Finance, ISSN: 2249-7323, 3(4), 21-35.

2. Mehta, R.A. (2013). Banking Services and Customer Satisfaction–A Study of Public and Private Sector Banks in Navsari City. PARIPEX – Indian Journal of Research, ISSN: 2250-1991, 2(3), 225-228.

3. Mohammad A., et al. (2013). Investigating the Effect of Electronic Banking Systems on Customer Satisfaction in Tehran. Journal of Basic and Applied Scientific Research. ISSN: 2090-4304, 3(5), 319-324.

4. Ahmad, M.K. & Ali, H. (2011). E-banking Functionality and Outcomes of Customer Satisfaction: An Empirical Investigation. International Journal of Marketing Studies,3(1). http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijms/article/view/9273

5. Olalekan, A. (2011). 'E-Banking Patronage in Nigeria: An Exploratory study of Gender Difference', Business Intelligence Journal, Vol. 4, No. 2, July, pp.246-256

Websites and Links

1.http://accountlearning.com/advantages-and-disadvantages-of-sampling/

2.http://www.studylecturenotes.com/social-research-methodology/advantagesdisadvantages-of-sampling-method-of-data-collection

3.http://www.asiaindex.co.in/indices/equity/sp-bse-bankex

4. https://www.ibef.org/industry/banking-presentation

75

DIGITAL MARKETING AND ITS EFFECTS ON RETAIL BUSINESS

RESEARCH SCHOLER:- ANKITA BHARATBHAI BHATT
MAHDI MAHILA COMMERCE COLLEGE

ABSTRACT:- Digital Marketing has changed the peoples opinion for retail business. It offers so many benefits likes increased reach, better influencing and targeting and it also engages the customer through various digital platforms. It gives platforms to retailers to work more efficiently and precisely target their audience, give them personalised facilities and also take a look to the effectiveness to their campaigns in real systems. This gives the leading phase to enhanced user experience high conversion rates which ultimately leads to the increased in sales and income from them. Not only this but digital marketing gives platforms to all the offline and online retailers to stay competitive in an increasingly online market place and evaluation to evolving customer behaviour and taste and preferences. Digital marketing complement retail industry with different types of electronic media and new techniques are very efficient believe that soon traditional marketing will be replaced completely by digital marketing. Companies in the retail arena have shown how digital marketing plays, important role in improving retail business performance nowadays retailers are aware that a well-designed and well-planned digital marketing strategy can be extremely praising with online shopping increasing gaining ground the for digital marketing in the retail industry has reached to the new peak.

KEY WORDS:- Digital Marketing, online platforms, consumer, retail business/ Industry.

INTRODUCTION:- Digital marketing means the marketing of goods and services digitally. It is accessible through various e-media platforms. Marketing refers to the steps the company takes while promoting the buying of any products and services using smart phones, computers, laptops, tablets or any other digital devices. Digital marketing is the form that create a link between customers and sellers electronically. Using different interactive technologies like emails, websites, online forums and news groups, televisions, mobile communication etc. Retail manager trains the employees regarding the digital tools and with that the rapidly evolving technology in today's retail business, one of the big mistakes that the retailer can make is ignoring and not giving much importance to the digital marketing. If

the retail business wants to survive and grow with the large organizations, brick and mortar retail companies must think and go to the digital market places. Because every year customer visit online market places more than the physical offline stores and make the greater purchase from there even. So, it shows the rapidly changing industry, contemporary retailers must incorporate digital marketing strategy into their business plans.

THE DIGITAL MARKETING TRENDS IN TODAY'S RETAIL BUSINESSES:-

When it comes to retail business the link between marketing and income from it, is undeniable. Every year many of the retailers missed out the giant opportunities due to their traditional approaches and not giving much importance to the digital platforms. To prevent these retail marketers must go to digital platforms and spread the business digitally also. By using this mixture of online and offline strategies businesses are more likely to attract, find, convert and retain their audience.

Still there are many customers who visit offline stores, e-commerce websites are increasingly gaining popularity. Current according to the survey 25% of the people are online shoppers, 75% of which shop online at least once in a month. If we consider the entire customer shopping journey starts online. This shows the importance of the digital marketing platforms in attracting customers through online mediums at the beginning of their buying journey.

The tough competition between brands has forced many retailers to focus on the digital platforms. Although online retail sales are comparatively less than offline store sales. The e-commerce market has substantially increased in the last few decades and it likely to continue doing so in the future. According to recent sales reports and predictions by e-marketers global e-commerce sales accounted for nearby 14% all sales in 2019 and are estimated to rise to 16% in 2020. So it is important that the predicted numbers certainly didn't take consideration the impact of the pre and post covid which took place after 2020. After the pandemic we can only assume that the number of online sales skyrocketed above the predictions.

FEATURES OF DIGITAL MARKETING:-

Digital marketing includes several activities that drive traffic to the websites:-

1) **SEM :-** Search engine advertisement displayed on the upper sections of search results which gives encouragements to the visitors to click.
2) **SEO :-** Optimizing the content and stuffs for search engines with important key word, link building etc…to be find in the top search results.
3) **E-mail Marketing :-** In E-mail marketing sellers or the marketers sends informative and promotional e-mails to the potential customers to make them aware regarding the products and services.
4) **SMM:-** SMM means social media management and marketing, here one strategy focuses on the brand building by giving information regarding the products and services to potential customers and the other strategy work for advertising of that products and services to the online/digital platforms.
5) **Content marketing:-** Content marketing includes blogs, info graphics, videos, etc.. which gives information to the target consumers and indirectly and soft marketing techniques.
6) **Paid Methods:-** Paid Methods basically involves the performance marketing or pay-per-click ads, banners on the different sites visitors can use to reach the business sites and more.

ADVANTAGES OF DIGITAL MARKETING:-

1) **Improvement in Brand Loyalty:-** Businesses can take the advantages of digital marketing to influence and attract the consumers, long-term loyal relationship etc.. it brings customers for your business. Improving and maintaining the relationship with customer is possible by providing them importance solve their problems.
2) **Easy for Instant Feedback:-** Digital Marketing is also useful in getting instant quick feedback from the customers which motivates to retailers to work hard and improves all the necessary points regarding the products and services.
3) **Easy measurement and Easily Track able:-** Through digital marketing retailers can easily track and measure the feedbacks to find the conclusions regarding the customer's opinion and not only this by measuring the results marketers can easily change and improve their marketing strategies if they find something less in the results.
4) **Increased engagement with consumers:-** Digital marketing platforms allows businesses and consumers provides so many information regarding the products and

services. so the customers can get the access regarding information and even make purchase from there.

5) **Improvement in Market analysis:-** Digital Marketing and platforms provides so many information regarding the goods and services, not only this but it also provides the customers feedback to make the easy analysis. This facilitates strategy formulation and help in promoting your products and your brand effectively.
6) **Improved return on Investment:-** One of the biggest advantages of digital marketing. It provides the high return on investment that it offers. Digital marketing help the retailers to collect the data of consumers who have visited the online websites to purchase the products and can easily convince them by using so many platforms.
7) **World wide Reach:**- Digital Marketing is the platforms who provide open and 24/7 access on various platforms from where customers can visit the sites, gain the necessary information regarding products and services and even buy the products if they want and from wherever they want.
8) **Benefits of Personalization:**- Digital marketing provides more personalization , where it is more effective than the traditional marketing. Personalization gives special feelings to the customers and make them feel very special and valued as well as pampered.

DISADVANTAGES OF DIGITAL MARKETING:-

1) **Competition level is very high**:- Digital platforms provides tough competition to the retailers. Retailers needs to put very serious efforts to ensure that the digital campaigns are successful and bearing results.
2) **Negative Feedback**:- Negative feedback sometimes gives very positive attitude to the retailers and boost their morale to work more harder. But sometime the customers are very rude and this is very hard for the retailers to see this accept.
3) **Technological Dependency**:- Digital Marketing's First and for most requirements is technological dependency there are many different websites used to visit the different websites.
4) **Rapid Changes**:- Customer preferences, search engines, algorithms', rules and regulations, fashion trends keeps on changing day by day. It is very difficult for the retailers to be punctual with this types of changes.
5) **Vulnerable and Malicious Activities**:- Digital Platforms provide both the effects positive and negatives there are so many people who are always work for getting

down the reputation of your business. Sometimes there are so many false rumors and negative comments regarding the products and services that you are selling which can harm your reputation and image.

6) **Security and privacy concerns**:- Sometimes customers feel hesitated in using digital marketing tools and social media platforms because it is the platforms where they need to share their personal information and sometimes this information can be leaked from there and misused by the others.

- **LITERATURE REVIEW**:-

1. Ms. Yeshoda, P.A., Dr. Senthilmath, M.(2023) investigates to study the impact of digital marketing on the retail industry. The objectives of her is to understand the various digital marketing strategy and tools used by the advanced advertising methods can decidedly affects their business execution.
2. Dr. Punnavanam, A., Mrs. Jaseena, V.P.,(2022) investigate to study the impact of digital marketing and how important it is for both consumers and marketers. They both find that the world is quickly moving from traditional to digitalization. Digital marketing is mandatory factor for each and every retailers to platform better and stay competitive in today's modern world.
3. Ketan, S., Dr. Chauhan, V.(2019) Investigate to study the effects of digital marketing, how it's a significant tool for both marketers and consumers. They find that social media is the biggest and in fashion on today's world and they have every reasons to believe in the power and effects of digital marketing.

- **RESEARCH METHODOLOGY:-**

OBJECTIVES:-

1. To study the emergence of digital marketing in retail industry.
2. To know the various types of online digital marketing platforms.
3. To know about the problems of digital marketing in retail business.

TYPES OF DATA COLLECTION:- Secondary Data Collection.

TOOLS OF DATA COLLECTION:- Research Papers, Publications, Articles, journals etc.

CONCLUSION:- We cannot deny that the whole world is rapidly moving from simple to digital world. Individuals are investing more in online content and companies that find it hard to accept the truth that their marketing strategy needs to adjust quickly. The more time

individuals spend on the surfing every year the more digital platform they use to play an ever developing functions in their lives. The main mission of Digital India is to promote the digital medium. Because from the digital platforms people can get the access of 24/7from anywhere in the world. On the other side the companies don't utilized the digital platforms to advertise their product and services than they can't compete with the competition and it will eventually off down.

Because of digital marketing when customer wish to purchase any product and services through online platforms, they can easily get product details with other product without visiting any retail shop or shopping mall. It shows that customers are more fond of online shopping rather than visiting any retail stores. A customer's behavior is changing day by day so the retail companies also need to change their advertising strategies and believe that the digital marketing is the biggest necessity for the survival of retail businesses.

REFERENCES:-

Ms. Yeshoda,P.,A., Dr. Sentilmathi,M.,(2023). A study on impact of digital marketing in retail industry. International Journal of Research And Analysis in Commerec and Management, Vol(2), Issue3; ISSN:2583-6285.

Dr. Punnavanam, A., Mrs. Jaseena,V.P(2022). A Study On Digital Marketing And Its Impacts , International Journals Of Advanced Research In Computer And Engineering, Vol.11, Issue()05, Impact factors-7.39, ISSN(O):2278- 1021, ISSN(P):2319-5940. DOI: 10.17148/IJARCCE.2022.115123

Ketan,S., Dr.Chauhan, V.(2019). A Study On Digital Marketing And Its Impact: In Special Consideration With Social Brands International Conference On CJIT-2019, ICSD-2019, ISBN:978-81-943584-14.

https://www.nibusinessinfo.co.uk/content/advantages-and-disadvantages-digital-marketing

https://webandcrafts.com/blog/digital-marketing-advantages-and-disadvantages

https://www.simplilearn.com/history-and-evolution-of-digital-marketing-article.

https://mymarketing.io/blog/challenges-benefits-importance-of-digital-marketing-in-retail/#:~:text=Improve%20brand%20metrics,reputation%2C%20brand%20image%20and%20more

76

A STUDY OF THE FOCUS AREAS OF THE TOP FIVE CSR-CONTRIBUTING MAHARATNA COMPANIES IN INDIA

Mr. Bhavesh Babubhai Zampadiya and Dr. Himatbhai V. Senjaliya
[1]Research Scholar, Department of Commerce,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University.
[2]Principal - GES.Class-1, Bhaktraj Dada Khachar Arts and Commerce College

ABSTRACT

This study explores the key focus areas of the top five Maharatna companies in India regarding their Corporate Social Responsibility (CSR) contributions. The study makes use of secondary data from 2016–17 through 2020–21 that was obtained from the National CSR portal. The analysis delves into the CSR expenditure patterns of these companies across categories such as Education, Health, Environment, Women Empowerment, and Rural Development, among others. Results indicate that Education and Skill Development, Rural Development, Health Care, and Environmental Sustainability were the primary areas of CSR spending among these companies. The study also underscores the varied CSR spending patterns among different companies and their implications for sustainable development in India. It concludes by emphasizing the evolving CSR landscape in India and the necessity for a more holistic and inclusive CSR approach nationwide.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Significance of CSR, CSR focus areas of the top five CSR contributing Maharatna companies.

1. INTRODUCTION

Corporate Social Responsibility (CSR) has emerged as a crucial element in global business practices, as companies acknowledge their obligations to society and the environment. In India, CSR has gained considerable prominence due to the nation's social and environmental challenges like poverty, healthcare, education, and climate change. Recognizing the impact of CSR on both their operations and the broader community, many Indian companies have initiated various CSR programs in recent times. This study focuses on investigating the leading

CSR-contributing Maharatna companies in India to analyze and assess their CSR initiatives. The significance of this study lies in its potential to inspire and guide other businesses

seeking to enhance their CSR efforts. By showcasing successful CSR programs, this study can offer a roadmap for companies aiming to improve their social and environmental contributions. Moreover, it can provide valuable insights for policymakers and regulators in formulating effective CSR policies and regulations that incentivize and promote responsible corporate behavior.

2. MEANING OF CSR

“Corporate social responsibility (CSR) represents a form of business self-regulation aimed at social accountability and fostering a positive societal impact. Companies embracing CSR adopt various strategies, such as promoting environmental sustainability, advocating for equality and diversity in the workplace, upholding ethical business practices, and contributing to community welfare.”

"Corporate social responsibility (CSR) has evolved from individual company initiatives to become required requirements at the municipal, state, and federal levels. While following the law is necessary, many businesses go above and above by incorporating corporate social responsibility (CSR) into their main business plans. This entails fulfilling regulatory requirements as well as coordinating CSR initiatives with the goals and values of the company.”

“Genuine CSR goes beyond surface-level actions and is deeply ingrained in a company's culture and operations. In today's socially conscious landscape, stakeholders, including employees and consumers, value authenticity in CSR initiatives. They can discern genuine commitment from mere tokenism or greenwashing, driving businesses to integrate CSR practices holistically.”

SIGNIFICANCE OF CSR TO A COMPANY

In today's highly competitive landscape, corporations often prioritize commercial objectives, profit generation, and handling market pressures to the extent that they may overlook their social responsibilities to society. However, it's crucial to recognize that the progress of society significantly hinges on corporate social responsibility (CSR), which also offers various advantages to businesses. CSR entails a company's commitment to ethical, social, and environmental responsibilities, going beyond mere profit-making and legal compliance. By actively engaging in CSR initiatives, businesses not only fulfill their societal obligations but

also reap numerous benefits such as enhanced brand reputation, increased customer loyalty, improved employee morale, and long-term sustainability. Thus, integrating CSR into business strategies is not just a moral imperative but also a strategic advantage in today's competitive business environment.

Let us now consider the significance of corporate social responsibility.

- **Enhancing Company Reputation:** Historically, companies have leveraged CSR to bolster their reputation. However, in today's dynamic environment, firms are innovating their social responsibilities to build goodwill uniquely. By taking CSR seriously and infusing creativity into their initiatives, companies not only improve their reputation but also establish a distinguished presence in the market.
- **Meeting Consumer Expectations:** Consumers increasingly prioritize a company's reputation over just its products or services. People are conscious that their purchases reflect support for firms that prioritize environmental and social impacts. Thus, merely offering innovative products or excellent services is no longer sufficient; companies must demonstrate a commitment to CSR to meet evolving consumer expectations.
- **Boosting Employee Morale and Retention:** Positive public perception enhances employee morale, leading to higher productivity and better retention rates. Companies engaged in CSR initiatives tend to attract and retain dedicated employees who align with the organization's values. A culture of CSR not only boosts morale but also contributes to a more engaged and motivated workforce.
- **Strengthening Relationships with Investors and Vendors:** Vendors and investors prefer partnering with businesses that exhibit a strong commitment not only to customers and employees but also to broader societal welfare. Investors tend to invest in socially responsible companies, knowing their funds contribute to meaningful causes. Similarly, vendors are supportive of businesses engaged in CSR, fostering stronger business relationships.

Overall, integrating CSR into business strategies fulfills social obligations and yields tangible benefits such as improved reputation, consumer trust, employee loyalty, and enhanced stakeholder relationships.

3. REVIEW OF LITERATURE

Goyal (2015) emphasized that social responsibility is a crucial concern for Indian companies, irrespective of their size, industry, business objectives, or geographical location. The study highlighted that many companies focus on CSR initiatives that benefit the entire community, particularly those near their operations. These initiatives encompass a wide range of activities aimed at improving livelihoods, such as health check-up camps, mobile health services, education, adult literacy programs, agricultural development, provision of clean water, sustainable management of natural resources, and infrastructure development. The study underscored that Indian companies' CSR endeavors aimed at enhancing the lives of rural communities have dual benefits, benefiting both societies at large and the businesses themselves. This aligns with the broader understanding that CSR is not only a moral imperative but also a strategic tool that can create shared value for stakeholders and contribute to sustainable development.

Dalwadi & Japee (2021) conducted a study focusing on the commitment of Indian public sector companies to Corporate Social Responsibility (CSR). The research specifically examined five Maharatna firms from India. The findings revealed that among these companies, only one consistently maintained the same level of expenditure on CSR, while the remaining four Maharatna companies showed significant fluctuations in their CSR spending over the study period. The researchers concluded that the selected public sector enterprises actively engage in CSR activities and invest in CSR programs to benefit society and the environment. However, they recommended that these companies place greater emphasis on enhancing the quality of life for individuals and ensuring compliance with CSR standards. This study underscores the importance of consistent CSR efforts by public sector companies in India, highlighting the potential for positive societal and environmental impacts when CSR commitments are upheld and improved upon.

Dalwadi and Sharma (2022) investigated CSR attitudes and CSR-related corporate investment decisions. Most respondents indicated CSR organizations were trustworthy, satisfied customers, and loyal. Most respondents feel firms' efforts increase environmental and social well-being, and they prefer CSR products and services. Respondents promote favorable word-of-mouth for CSR-contributing businesses, but they refuse to pay more for their products and services.

Dalwadi & Japee (2023) conducted a study focusing on the top ten firms in India that were major contributors to corporate social responsibility (CSR) initiatives and examined their contributions to environmental preservation. The research analyzed the CSR spending patterns of these companies and the proportion of their CSR funds allocated specifically toward environmental sustainability. The study uncovered a significant discrepancy among the top 10 companies regarding their dedication to environmental sustainability compared to their overall CSR spending. It was found that three out of ten companies allocated a substantial portion of their CSR budgets to activities supporting environmental sustainability. Conversely, despite sizable CSR expenditures, three companies did not allocate any funds toward environmental sustainability initiatives. The research emphasized the importance of achieving a balanced approach between economic growth and environmental conservation. It suggested that businesses should prioritize more environmentally responsible CSR efforts and adopt sustainable business practices to ensure the preservation of natural resources.

4. OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To comprehend CSR's importance and meaning in India.
2. To study the focus areas of the top five CSR Contributing Maharatna companies for CSR activities in India.

5. METHODOLOGY OF THE STUDY

The study aims to explore the significance of Corporate Social Responsibility (CSR) for business firms and the key focus areas of CSR activities undertaken by these firms. Using a purposive sampling method, the top five CSR-contributing Maharatna companies from the year 2016-17 to 2020-21 were selected. A descriptive research design was employed to achieve the study's objective, with data collected from secondary sources via the National CSR Portal. It's important to note that this study is limited to a specific period and geographic location, and therefore, the results obtained may vary over time and across different locations. Additionally, there are limitations associated with the methods and tools utilized in this study, which also apply to the findings and conclusions drawn from it.

6. DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

Table 6.1: Activity-wise CSR spent by the top five CSR contributing Maharatna Companies for the year 2016-'17 (₹ in Crore)

COMPANY ACTIVITY	ONGC	IOCL	NTPC	PGCIL	CIL
Eradicating Hunger & Poverty	-------	-------	100.61	-------	-------
Health Care	46.57	16.29	27.4	1.97	30.47
Water & Sanitation	45.44	17.69	-------	35.62	2.49
Education & Skill Development	167.55	100.23	60.45	7.17	1.76
Women Empowerment	26.62	-------	-------	-------	0.52
Environmental Sustainability	165.05	45.34	35.33	0.86	10.29
Animal Welfare	-------	-------	-------	-------	-------
Armed Forces	-------	-------	-------	-------	-------
Art & Culture	51.47	22.92	0.82	-------	-------
Training to Promote Sports	1.88	1.39	1.9	0.66	43.36
Prime Minister's National Relief Fund	-------	-------	-------	-------	-------
Other Central Government Funds	-------	-------	-------	11.37	31.85
Rural Development Projects	0.33	10.13	51.3	89.68	8.64
Total	504.91	213.99	277.81	147.33	129.38

Table 6.2: Activity-wise CSR spent by the top five CSR contributing Maharatna Companies for the year 2017-'18 (₹ in Crore)

COMPANY ACTIVITY	ONGC	IOCL	NTPC	PGCIL	CIL
Eradicating Hunger & Poverty	-------	-------	-------	-------	-------
Health Care	121.73	21.7	36.96	25.37	10.76
Water & Sanitation	140.81	24.47	22.86	13.58	2.3
Education & Skill Development	61.5	72.71	77.24	16.66	0.81
Women Empowerment	63.28	-------	-------	-------	1.03
Environmental Sustainability	69.46	83.51	56.22	5.88	-------
Animal Welfare	-------	-------	-------	-------	-------
Armed Forces	-------	-------	-------	-------	0.5
Art & Culture	2.5	110.07	14.57	14.91	-------
Training to Promote Sports	11.95	1.88	1.58	2.9	-------
Prime Minister's National Relief Fund	-------	-------	-------	-------	-------
Other Central Government Funds	-------	-------	-------	11.59	1.43
Rural Development Projects	10.84	16.7	32.11	67.08	7.5
Total	482.07	331.01	241.54	157.97	24.33

Table 6.3: Activity-wise CSR spent by the top five CSR contributing Maharatna Companies for the year 2018-'19 (₹ in Crore)

COMPANY ACTIVITY	ONGC	IOCL	NTPC	PGCIL	CIL
Eradicating Hunger & Poverty	-------	-------	70.1	-------	-------

Health Care	76.95	56.84	-------	29.04	13.12
Water & Sanitation	22.47	80.36	-------	88.42	2
Education & Skill Development	17.88	213.66	132.03	16.34	0.51
Women Empowerment	6.49	-------	1.55	-------	0.3
Environmental Sustainability	7.17	86.37	42.51	16.74	0.27
Animal Welfare	-------	-------	-------	0.53	-------
Armed Forces	-------	-------	-------	-------	-------
Art & Culture	-------	-------	0.85	2.22	-------
Training to Promote Sports	4.11	1.35	3.61	2.53	-------
Prime Minister's National Relief Fund	-------	-------	-------	-------	-------
Other Central Government Funds	400.7	-------	-------	7.17	4.24
Rural Development Projects	51.08	29.57	34.81	32.48	7.09
Total	586.85	468.15	285.46	195.47	27.53

Table 6.4: Activity-wise CSR spent by the top five CSR contributing Maharatna Companies for the year 2019-'20 (₹ in Crore)

COMPANY ACTIVITY	**ONGC**	**IOCL**	**NTPC**	**PGCIL**	**CIL**
Eradicating Hunger & Poverty	-------	-------	47.83	-------	0.39
Health Care	85.17	84.4	-------	-------	104.84
Water & Sanitation	13.56	36.45	-------	-------	0.23
Education & Skill Development	48.48	271.98	124.57	-------	15.79
Women Empowerment	7.23	-------	1.53	-------	-------
Environmental Sustainability	16.7	75.37	73.2	-------	50.32
Animal Welfare	-------	-------	-------	-------	-------
Armed Forces	-------	-------	-------	-------	-------
Art & Culture	-------	2.59	2.36	346.21	-------
Training to Promote Sports	-------	4.75	2.51	-------	0.07
Prime Minister's National Relief Fund	-------	-------	12.9	-------	-------
Other Central Government Funds	-------	-------	-------	-------	0.67
Rural Development Projects	410.9	42.95	40.02	-------	-------
Total	582.04	518.49	304.92	346.21	172.31

Table 6.5: Activity-wise CSR spent by the top five CSR contributing Maharatna Companies for the year 2020-'21 (₹ in Crore)

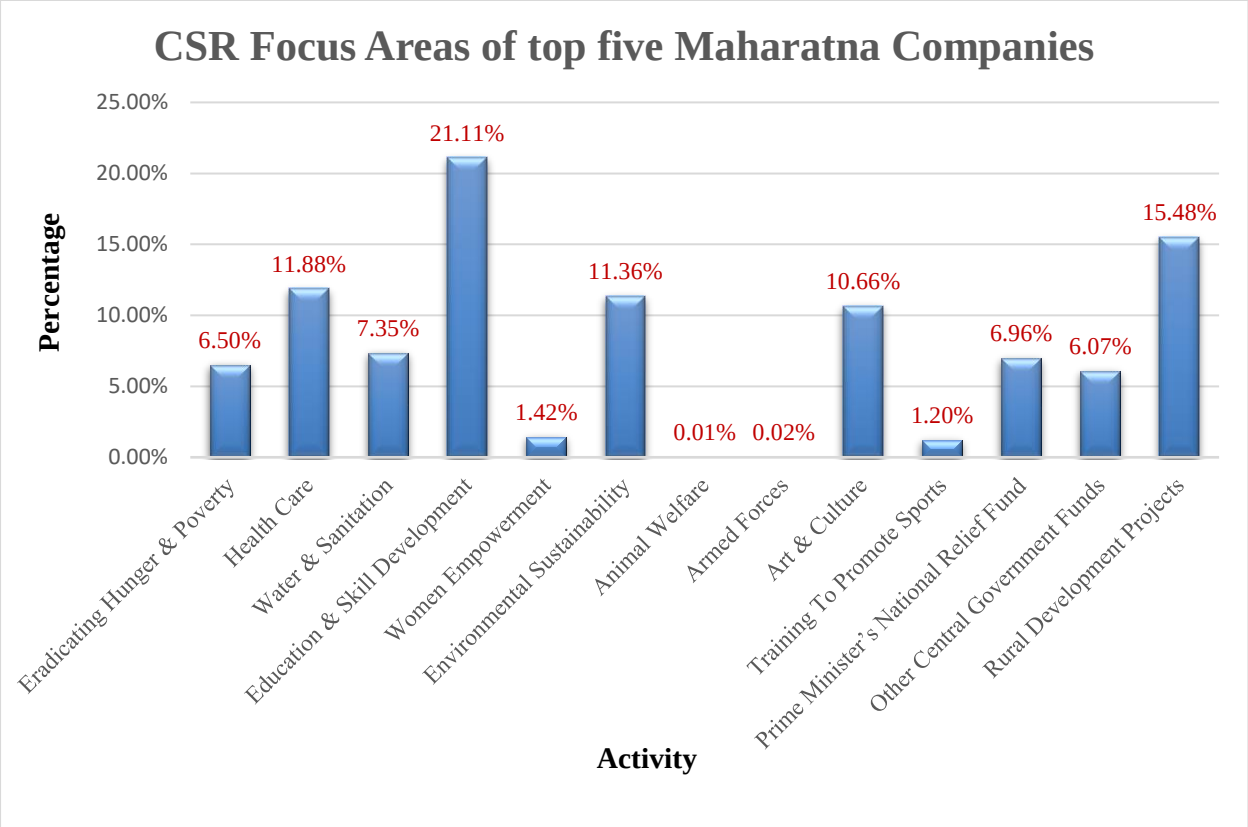
COMPANY ACTIVITY	**ONGC**	**IOCL**	**NTPC**	**PGCIL**	**CIL**
Eradicating Hunger & Poverty	-------	-------	282.09	-------	1.33
Health Care	5.42	57.93	5.87	-------	59.08
Water & Sanitation	-------	18.91	0.04	-------	0.56
Education & Skill Development	55.09	95.34	62.96	-------	11.06
Women Empowerment	-------	-------	0.79	-------	0.25

Environmental Sustainability	2.43	-------	33.41	-------	1.31
Animal Welfare	-------	-------	-------	-------	-------
Armed Forces	-------	-------	-------	-------	1
Art & Culture	-------	11.44	0.03	240.48	0.28
Training to Promote Sports	0.5	3.77	1.74	-------	0.29
Prime Minister's National Relief Fund	300	225	-------	-------	-------
Other Central Government Funds	-------	-------	-------	-------	-------
Rural Development Projects	168.02	32.7	31.94	-------	20.24
Total	531.46	445.09	418.87	240.48	95.4

Table 6.6: Activity-wise total CSR spent and % share w.r.t Total

Activity	**Total** (₹ in Crore)	**% Share w.r.t Total**
Eradicating Hunger & Poverty	502.35	6.50%
Health Care	917.88	11.88%
Water & Sanitation	568.26	7.35%
Education & Skill Development	1631.77	21.11%
Women Empowerment	109.59	1.42%
Environmental Sustainability	877.74	11.36%
Animal Welfare	0.53	0.01%
Armed Forces	1.5	0.02%
Art & Culture	823.72	10.66%
Training to Promote Sports	92.73	1.20%
Prime Minister's National Relief Fund	537.9	6.96%
Other Central Government Funds	469.02	6.07%
Rural Development Projects	1196.11	15.48%
Total	**7729.1**	**100%**

Graph 6.7: CSR focus areas of the top five CSR contributing Maharatna Companies

Graph 6.7 illustrates the percentage allocation of CSR funds by the top five contributing Maharatna companies across various focus areas. It is evident from the graph that these companies allocated a significant portion of their CSR funds to three key sectors: Education & Skill Development (21.11%), Rural Development Projects (15.48%), and Health Care (11.88%). Additionally, notable allocations were made to Environmental Sustainability (11.36%), Other Art & Culture (10.66%), Water & Sanitation (7.35%), PM's National Relief Fund (6.96%), Eradicating Hunger & Poverty (6.50%), and Central Government Funds (6.07%). Conversely, comparatively lower amounts were allocated to Women Empowerment (1.42%), Training to Promote Sports (1.20%), Armed Forces (0.02%), and Animal Welfare (0.01%) by these companies.

7. FINDINGS

- It is found that the growing significance of Corporate Social Responsibility (CSR) stems from the enduring advantages it offers to companies, leading to its increasing importance day by day.

- The top five CSR-contributing Maharatna companies concentrated on various CSR activities in sectors such as Education, which included providing educational facilities to underprivileged schools, supporting the education of girl children, and offering vocational education for livelihood. They also focused on Health facilities, including conducting free medical camps, sponsoring medical treatment for underprivileged individuals, and more. Additionally, they engaged in Rural Development Projects such as constructing roads, toilets, and water storage tanks and organizing cleanliness drives.
- The top five contributing Maharatna companies have also prioritized other significant focus areas, including Environmental Sustainability, Eradicating Hunger & Poverty, and Art & Culture. Regarding Environmental Protection, they have engaged in various activities such as tree plantation, waste recycling, and proper disposal of industrial waste on a substantial scale.
- The companies also undertake CSR activities for senior citizens, promote rural sports, and support animal welfare, although these initiatives are not as extensive in scale.
- Women's empowerment, animal welfare, armed forces welfare, protection of national heritage, and promoting sports are societal issues that have received less attention from the top five CSR-contributing Maharatna companies.

8. SUGGESTIONS

- Companies should conduct a thorough Needs Assessment Survey beforehand to tailor their CSR programs to address societal challenges effectively. This approach ensures that CSR activities are aligned with genuine needs rather than being implemented based on convenience or other factors.
- Many companies seem to be concentrating on similar social issues, but there is a need for collaboration to address overlooked societal concerns that still demand attention.
- Businesses should perceive Corporate Social Responsibility (CSR) as a duty to contribute positively to society rather than a burden. To progress society as a whole, it's crucial to focus on CSR priority areas that remain unexplored.

9. CONCLUSION

Analyzing Table 6.6 reveals that Education & Skill Development garnered the highest share of CSR spending at 21.11%, followed by Rural Development Projects at 15.48%. Health Care and Environmental Sustainability also received significant allocations, accounting for

11.88% and 11.36% respectively. Conversely, Eradicating Hunger & Poverty, Water & Sanitation, and Women Empowerment received comparatively lower funding. Notably, Animal Welfare, Armed Forces, Art & Culture, Training for Sports Promotion, the Prime Minister's National Relief Fund, and Other Central Government Funds received modest shares of CSR spending. This distribution of funds across various areas offers insights into the prioritization and values of contributing companies.

REFERENCES

1. Goyal, P. K. (2015). Corporate social responsibility and rural transformation. *Journal of Global Research & Analysis*, *4*, 34.
2. Dalwadi, P., & Japee, G. (2021). SOCIETAL INITIATIVES-A STUDY OF LEGAL COMPLIANCE OF CSR BY SELECTED MAHARATNA COMPANIES OF INDIA. *GAP iNTERDISCIPLINARITIES-A GLOBAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES*, *4*(1), 63-69.
3. Dalwadi, P., & Sharma, P. (2022). PUBLIC PERCEPTION AND INVESTMENT PREFERENCE FOR THE COMPANIES CONTRIBUTING TO CSR. *Sachetas*, 1(2), 42–54. https://doi.org/10.55955/120004
4. Dalwadi, P., & Japee, G. (2023). INDIA'S TOP TEN CSR CONTRIBUTING COMPANIES AND THEIR CONTRIBUTIONS TOWARDS ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY. *International Journal of Management, Public Policy and Research*, *2*(1), 149–152. https://doi.org/10.55829/ijmpr.v2i1.126
5. http://csr.gov.in/
6. http://www.iitlgroup.com/newStatic/Corporate_Social_Responsibility_Policy.pdf
7. https://guides.loc.gov/corporate-social-responsibility
8. https://pscnotes.in/corporate-social-responsibility-in-india/
9. https://www.investopedia.com/terms/c/corp-social-responsibility.asp
10. https://www.legalservicesindia.com/article/2284/Need-For-Corporate-Social Responsibility.html

77

An Analytical Study on Relationship between Financial Indicators and Market Price of a Share of Selected Banking Companies Listed on BSE

Dipak Gohil
Research Scholar
Department of Commerce
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
Bhavnagar.

Abstract: Every person wants to invest some amount of their earnings. Nowadays investment in share market is become common. If a person invests in share market after proper analyzing stock then definitely, he will earn much better than some other tradition investment options like FDs, Government securities, bonds etc. On other hand investment in share market possess some risks too. To minimize the risk and maximize the return investor should analyze some factors affecting market price of a share. In this study the relationship between Book Value per Share, EPS, DPS, Net Profit Ratio, ROCE and Market Price of a Share of selected banking companies listed on BSE have been examined. In some banks strong positive correlation were found and, in some banks, moderate positive correlation was found and, in some banks, weak positive correlation was found. And in some exceptional case some negative correlation found.

Key words: Market price of a share, banking company, financial indicators, BSE

1. Introduction:

Every person saves some amount from their income and invest their savings in various forms of investments to create wealth and to earn regular extra income. There are various options available for investments. One can invest in gold/silver, property, government securities, bonds, debentures, fixed deposits in banks/post office, mutual funds, shares and so many others. Nowadays, the craze of investors towards investing in the share market is being increased. But in which share the investment is to be made is a major question. There are many factors affects to the market price of a share. Some internal as well as some external factors affects the market price of a share. In this research paper, the relationship between some key financial factors/indicators and market price of a share is examined.

2. Financial Indicators:

2.1 Book Value per Share: It is a financial indicator used to measure a company's net worth per share. It is calculated by following formula:

$$Book\ Value\ per\ Share = \frac{Total\ shareholders' equity}{Total\ number\ of\ shares\ outstanding}$$

Where total shareholder's equity = Total assets – Total liabilities

It represents the theoretical value per share if the company were to be liquidated and all its assets sold off, and paid off liabilities. It's important to note that book value per share is based on historical costs.

2.2 Earnings per Share (EPS): It is a financial indicator used to measure a company's profitability per share. It is calculated by following formula.

$$EPS = \frac{Profit\ after\ tax - preferred\ dividend}{Weighted\ average\ number\ of\ shares\ outstanding}$$

EPS is important factor to be consider while selecting a stock because it indicates how much profit a company is generating for each share. It's widely used by investors to evaluate a company's performance over time and to compare its profitability with other companies in the same industry. Generally, a higher EPS indicates better profitability.

2.3 Dividends per Share (DPS): It is a financial indicator which indicates the portion of a company's earnings distributed to each outstanding share as dividends. It is calculated by following formula:

$$DPS = \frac{Total\ dividends\ paid}{Total\ number\ of\ shares\ outstanding}$$

It become more important for those investors who are seeking regular income from their investments. Moreover, It is a key indicator of a company's financial stability and management's confidence in its future earnings, as companies typically strive to maintain or increase dividends over time.

2.4 Net Profit Ratio: It is a financial indicator used to measure a company's profitability and efficiency in generating profits from its revenue. It measures the percentage of

revenue that translates into net profit after reducing all the expenses. It is calculated by following formula.

$$Net\ Profit\ Ratio = \frac{Net\ Profit\ ater\ Tax}{Net\ Sales} \times 100$$

A higher net profit ratio shows that a company is more efficient at converting revenue into profit, which is favorable factor for investors and stakeholders.

2.5 Return on Capital Employed (ROCE): It is a financial indicator used to measure the profitability of a company's capital investments. It is calculated by following formula.

$$ROCE = \frac{Profit\ before\ Interest\ and\ Tax}{Capital\ Employed} \times 100$$

Where Capital employed = Shareholders' equity + Non-current liabilities

ROCE reflects how effectively a company is using its capital to generate profits. A higher ROCE indicates that the company is utilizing its capital efficiently to generate returns for its investors.

3. Market Price of a Share:

The market price of a share is a current price of a share at which a single share of a company's stock is trading on the stock market. It is the price at which a buyer agrees to buy a share and a seller agrees to sell a share.

4. Review of Literature:

4.1 K. Hemadivya & Dr. V Rama Devi (2013) studied on "A Study on Relationship Between Market Price & Earnings per Share with Reference to Selected Companies". The coefficient of correlation and Analysis of Variance were used on selected three companies i.e. Tata Consultancy Services (TCS), Bharat Heavy Electrical Ltd. (BHEL) and ONGS from three different sectors to identify the relationship between market price and earnings per share. They found that there was a significant positive relation between market price and EPS in BHEL and ONGS while positive but not significant relation in TCS.

4.2 Kiran Challa and G.V. Challan (2015) studied on "Equity Share Price Determinants – An Empirical Analysis (An Empirical Analysis on select Steel Companies in India)". They found that book value, Return on Net worth and size of a firm have positive relationship with the Market price of the shares. Various statistical tools like mean, standard deviation, co-efficient of correlation and multiple regression were used to study on selected five companies

5. Objectives of a Study:

The objectives of the study is to:

1. Identify the relationship between book value per share and market price of a share of selected companies.
2. Identify the relationship between EPS and market price of a share of selected companies.
3. Identify the relationship between DPS and market price of a share of selected companies.
4. Identify the relationship between Net profit ratio and market price of a share of selected companies.
5. Identify the relationship between ROCE and market price of a share of selected companies.
6. Identify the relationship between ROE and market price of a share of selected companies.

6. Research Methodology:

6.1 Population and Sampling:

The target population of the study is all 39 banking companies listed on BSE. Based on market capitalization top 5 companies i.e HDFC Bank, ICICI Bank, SBI, Axis Bank and Kotak Mahindra Bank have been selected for the study.

6.2 Study Period:

For the purpose of current study 5 years' data i.e. 2018-19 to 2022-23 have been taken into consideration.

6.3 Type of data and data collection:

The data used in this study is secondary in nature and the data is collected from the annual reports of the companies under the study and from other useful websites.

6.4 Hypothesis formulation:

Following null hypotheses are developed to achieve the objective of the study:

$H_0$1: There is no significant relationship between Book value per share and Market Price of a Share of selected companies.

$H_0$2: There is no significant relationship between EPS and Market Price of a Share of selected companies.

$H_0$3: There is no significant relationship between DPS and Market Price of a Share of selected companies.

$H_0$4: There is no significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of a Share of selected companies.

$H_0$5: There is no significant relationship between ROCE and Market Price of a Share of selected companies.

6.5 Tools and techniques for analysis:

Coefficient of correlation is used to analyze the data and t-test is used for hypotheses testing.

7. Data Analysis and Interpretation:

7.1 Relationship between Book Value per Share and Market Price of a Share

Ho1: There is no significant relation between Book Value and Market Price of a Share of selected banks.

Ha1: There is significant relation between Book Value and Market Price of a Share of selected banks.

Table No. 1 Correlation between Book Value per Share and Market Price of a Share

No.	Company Name	Co-efficient of Correlation	Calculated "T" value	Table value of "T" at 5% level of significance	H0 Accepted/ Rejected
1	HDFC Bank	0.092	0.160	3.182	Accepted
2	ICICI Bank	0.969	6.793	3.182	Rejected
3	SBI	0.914	3.902	3.182	Rejected
4	Axis Bank	0.676	1.589	3.182	Accepted
5	Kotak Mahindra Bank	0.927	4.281	3.182	Rejected

As shown in Table -1, the correlation between book value and market price of a shares in HDFC Bank is 0.092 which shows very weak positive correlation between book value and market price of a share. The calculated value of T is 0.160 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between book value and Market Price of share.

In ICICI Bank, the correlation between book value and market price of a shares is 0.969 which shows very strong positive correlation between book value and market price of a share. The calculated value of T is 6.793 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between book value and Market Price of share.

In SBI, the correlation between book value and market price of a shares is 0.914 which shows very strong positive correlation between book value and market price of a share. The calculated value of T is 3.902 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between book value and Market Price of share.

In Axis Bank, the correlation between book value and market price of a shares is 0.676 which shows moderate positive correlation between book value and market price of a share. The calculated value of T is 1.589 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is

rejected which means that there is no significant relationship between book value and Market Price of share.

In Kotak Mahindra Bank, the correlation between book value and market price of a shares is 0.927 which shows very strong positive correlation between book value and market price of a share. The calculated value of T is 4.281 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between book value and Market Price of share.

7.2 Relationship between EPS and Market Price of a Share

Ho2 : There is no significant relation between EPS and Market Price of Share of selected banks.

Ha2 : There is significant relation between EPS and Market Price of Share of selected banks.

Table No. 2 Correlation between EPS and Market Price of a Share

No.	Company Name	Co-efficient of Correlation	Calculated "T" value	Table value of "T" at 5% level of significance	H0 Accepted/ Rejected
1	HDFC Bank	0.265	0.476	3.182	Accepted
2	ICICI Bank	0.961	6.019	3.182	Rejected
3	SBI	0.873	3.1	3.182	Accepted
4	Axis Bank	0.473	0.93	3.182	Accepted
5	Kotak Mahindra Bank	0.896	3.495	3.182	Rejected

As shown in Table -2, the correlation between EPS and market price of a shares in HDFC Bank is 0.265 which shows weak positive correlation between EPS and market price of a share. The calculated value of T is 0.476 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between EPS and Market Price of share.

In ICICI Bank, the correlation between EPS and market price of a shares is 0.961 which shows very strong positive correlation between EPS and market price of a share. The

calculated value of T is 6.019 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between EPS and Market Price of share.

In SBI, the correlation between EPS and market price of a shares is 0.873 which shows very strong positive correlation between EPS and market price of a share. The calculated value of T is 3.1 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between EPS and Market Price of share.

In Axis Bank, the correlation between EPS and market price of a shares is 0.473 which shows moderate positive correlation between EPS and market price of a share. The calculated value of T is 0.93 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between EPS and Market Price of share.

In Kotak Mahindra Bank, the correlation between EPS value and market price of a shares is 0.896 which shows very strong positive correlation between EPS and market price of a share. The calculated value of T is 3.495 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is ejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between EPS and Market Price of share.

7.3 Relationship between DPS and Market Price of a Share

Ho3 : There is no significant relation between DPS and Market Price of Share of selected banks.

Ha3: There is significant relation between DPS and Market Price of Share of selected banks.

Table No. 3 Correlation between DPS and Market Price of a Share

No.	Company Name	Co-efficient of Correlation	Calculated "T" value	Table value of "T" at 5% level of significance	H0 Accepted/ Rejected
1	HDFC Bank	0.544	1.123	3.182	Accepted
2	ICICI Bank	0.953	5.448	3.182	Rejected
3	SBI	0.881	3.225	3.182	Rejected
4	Axis Bank	0.640	1.143	3.182	Accepted
5	Kotak Mahindra Bank	0.532	1.088	3.182	Accepted

As shown in Table -3, the correlation between DPS and market price of a shares in HDFC Bank is 0.544 which shows moderate positive correlation between DPS and market price of a share. The calculated value of T is 1.123 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between EPS and Market Price of share.

In ICICI Bank, the correlation between DPS and market price of a shares is 0.953 which shows very strong positive correlation between DPS and market price of a share. The calculated value of T is 5.448 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between DPS and Market Price of share.

In SBI, the correlation between DPS and market price of a shares is 0.881 which shows very strong positive correlation between DPS and market price of a share. The calculated value of T is 3.225 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between DPS and Market Price of share.

In Axis Bank, the correlation between DPS and market price of a shares is 0.640 which shows strong positive correlation between DPS and market price of a share. The calculated value of T is 1.143 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between DPS and Market Price of share.

In Kotak Mahindra Bank, the correlation DPS value and market price of a shares is 0.532 which shows moderate positive correlation between DPS and market price of a share. The calculated value of T is 1.088 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between DPS and Market Price of share.

7.4 Relationship between Net Profit Ratio and Market Price of a Share

Ho4 : There is no significant relation between Net Profit Ratio and Market Price of Share of selected banks.

Ha4 : There is significant relation between Net Profit Ratio and Market Price of Share of selected banks.

Table No. 4 Correlation between Net Profit Ratio and Market Price of a Share

No.	Company Name	Co-efficient of Correlation	Calculated "T" value	Table value of "T" at 5% level of significance	H0 Accepted/ Rejected
1	HDFC Bank	0.951	5.327	3.182	Rejected
2	ICICI Bank	0.913	3.876	3.182	Rejected
3	SBI	0.836	2.639	3.182	Accepted
4	Axis Bank	0.313	0.571	3.182	Accepted
5	Kotak Mahindra Bank	0.954	5.511	3.182	Rejected

As shown in Table -4, the correlation between Net Profit Ratio and market price of a shares in HDFC Bank is 0.951 which shows very strong positive correlation between Net Profit Ratio and market price of a share. The calculated value of T is 5.327 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of share.

In ICICI Bank, the correlation between Net Profit Ratio and market price of a shares is 0.913 which shows very strong positive correlation between Net Profit Ratio and market price of a share. The calculated value of T is 3.876 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative

hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of share.

In SBI, the correlation between Net Profit Ratio and market price of a shares is 0.836 which shows very strong positive correlation between Net Profit Ratio and market price of a share. The calculated value of T is 2.639 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of share.

In Axis Bank, the correlation between Net Profit Ratio and market price of a shares is 0.313 which shows weak positive correlation between Net Profit Ratio and market price of a share. The calculated value of T is 0.571 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of share.

In Kotak Mahindra Bank, the correlation between Net Profit Ratio value and market price of a shares is 0.954 which shows very strong positive correlation between Net Profit Ratio and market price of a share. The calculated value of T is 5.511 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted which means that there is no significant relationship between Net Profit Ratio and Market Price of share.

7.5 Relationship between ROCE and Market Price of a Share

Ho5 : There is no significant relation between ROCE and Market Price of Share of selected banks.

Ha5 : There is significant relation between ROCE and Market Price of Share of selected banks.

Table No. 5 Correlation between ROCE **and Market Price of a Share**

Ss	Company Name	Co-efficient of Correlation	Calculated "T" value	Table value of "T" at 5% level of significance	H0 Accepted/ Rejected
1	HDFC Bank	-0.757	2.007	3.182	Accepted
2	ICICI Bank	0.767	2.070	3.182	Accepted
3	SBI	0.252	0.451	3.182	Accepted
4	Axis Bank	-0.881	3.225	3.182	Rejected
5	Kotak Mahindra Bank	0.472	0.927	3.182	Accepted

As shown in Table -2, the correlation between ROCE and market price of a shares in HDFC Bank is -757 which shows strong negative correlation between ROCE and market price of a share. The calculated value of T is 2.007 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between ROCE and Market Price of share.

In ICICI Bank, the correlation between ROCE and market price of a shares is 0.767 which shows strong positive correlation between ROCE and market price of a share. The calculated value of T is 2.07 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between ROCE and Market Price of share.

In SBI, the correlation between ROCE and market price of a shares is 0.252 which shows weak positive correlation between ROCE and market price of a share. The calculated value of T is 0.451 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between ROCE and Market Price of share.

In Axis Bank, the correlation between ROCE and market price of a shares is -0.881 which shows very high negative correlation between ROCE and market price of a share. Which means that there is a very high negative relationship between the ROCE and the market price of the share. The calculated value of T is 3.225 which is higher as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is rejected and the alternative

hypothesis is accepted which means that there is significant relationship between ROCE and Market Price of share.

In Kotak Mahindra Bank, the correlation ROCE value and market price of a shares is 0.472 which shows moderate positive correlation between ROCE and market price of a share. The calculated value of T is 0.927 which is lower as compared to critical value of 3.182 at 5% level of significance. Thus, the null hypothesis is accepted and the alternative hypothesis is rejected which means that there is no significant relationship between ROCE and Market Price of share.

8. Findings and Suggestions

8.1 Findings

1. It is found that there is a significant relationship between book value per share and market price of share in ICICI Bank, SBI and Kotak Mahindra Bank, while there is a no significant relationship between book value per share and market price of share in HDFC Bank and Axis Bank.
2. It is found that there is a significant relationship EPS and market price of share in ICICI Bank and Kotak Mahindra Bank, while there is a no significant relationship between EPS and market price of share in HDFC Bank, SBI and Axis Bank.
3. It is found that there is a significant relationship DPS and market price of share in ICICI Bank and SBI, while there is a no significant relationship between DPS and market price of share in HDFC Bank, Axis Bank and Kotak Mahindra Bank.
4. It is found that there is a significant relationship net profit ratio and market price of share in HDFC Bank, ICICI Bank and Kotak Mahindra Bank, while there is a no significant relationship between net profit ratio and market price of share in SBI and Axis Bank.
5. It is found that there is a significant relationship ROCE and market price of share in Axis Bank, while there is a no significant relationship between ROCE and market price of share in HDFC Bank, ICICI Bank, SBI and Kotak Mahindra Bank.

8.2 Suggestions

1. The investors should take into consideration the relationship between Book Value per Share, EPS, DPS, Net Profit Ratio, ROCE and Market Price of a Share before taking an investment decision as both having positive relationship.

2. The investors are advised to invest in a share of the company in which above all the ratios are favorable.

9 Limitations and Future Scope of the Study:

1. There are many monetary and non-monetary factors affects the market price of a share. Hence with the help of only these five ratios one cannot estimate exact value of a share. Other researcher may conduct the study by using more factors.

2. Here of only 5 years' data have been analyzed. Other may expand the study for 10 to 20 years.

3. Here the data of only 5 banks have been analyzed. Other may expand the study for more banks or any other companies of other sectors.

10 Conclusion:

In this study the concept of Book Value per Share, EPS, DPS, Net Profit Ratio, ROCE and Market Price of a Share have been explained and relationship between these five indicators with Market Price of a Share have been examined by using correlation of co-efficient and t-test

References:

1. K. Hemadivya & Dr. V Rama Devi, "A Study on Relationship Between Market Price & Earnings per Share with Reference to Selected Companies", International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research Vol.2, No. 9, September (2013) pp. 126-133.
2. Kiran Challa and G.V. Challam Equity share Price Determinants - An Empirical Analysis (An Empirical Analysis on select Steel Companies in India) *Indian Journal of Applied Research*. Vol : 5, Issue : 1, Jan 2015, 79-83.
3. https://finance.yahoo.com/
4. https://www.hdfcbank.com/
5. https://www.icicibank.com/
6. https://sbi.co.in/
7. https://www.axisbank.com/
8. https://www.kotak.com/en/home.html
9. https://www.moneycontrol.com/

78

EXAMINE FINANCIAL DISTRESS IN SELECTED INDIAN PHARMACEUTICAL COMPANIES BY APPLYING THE ALTMAN'S Z-SCORE MODEL

Dr. Harsha L. Ramani
Adhyapak Sahayak
H.A. COLLEGE OF COMMERCE-AHMEDABAD

Abstract:

The necessity for financial analysis is growing as a result of industrialization, trade, and commerce. Predicting financial difficulties has become a key concern for all firms since the financial crisis happened in 2008. For assessing a company's financial health and the likelihood of insolvency, employ Altman's Z-score model. Early bankruptcy prediction is vital for both the parties involved in the company and society. Based on their sales in the year 2021-2022, the top five pharmaceutical companies listed on the Bombay Stock Exchange were chosen as a sample for this study. The period of the study is five years, from 2018 to 2022. For this study, secondary data is employed. The collected data was examined by using Altman's "Z" score model in Microsoft Excel. The results show that the average Z-score for the pharmaceutical sector over the course of the study was greater than 4.5, which is significantly greater than the threshold value of 1.8 and indicates that the sector's overall financial position is satisfactory.

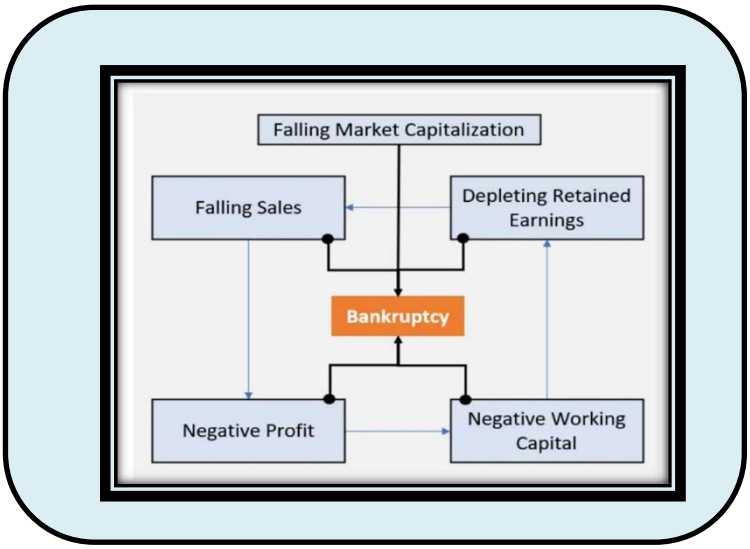
Key-Words:

- Financial Distress
- Bankruptcy
- Zone
- Altman's Z-Score Model
- Pharmaceutical Industry

Introduction:

For businesses, being able to pay their debts is essential to continuing operations and expanding in the future. Liquidity risk refers to the potential for a firm to lack the cash or liquid assets necessary to meet its cash obligations. The Indian pharmaceutical sector has

developed over time into a robust industry, rising at a CAGR of 9.43% over the past nine years, and is currently ranked third in pharmaceutical output by volume. India is well-known for its low-cost vaccinations and generic medications and is the world's largest supplier of generic drugs and medications. Generic drugs, over-the-counter medications, bulk medications, vaccines, contract research, manufacturing, biosimilars, and biologics are a few important areas of the Indian pharmaceutical industry. India is the world's biggest producer of generic drugs contributing 20% of the total volume supply and 60% of the demand for vaccines worldwide. India is the world's 12th-largest exporter of medical products. India has gained the nickname "pharmacy of the world" thanks to its affordable prices and high-quality pharmaceutical products, which are exported to more than 200 other nations.

Altman's Z-Score Model

Edward I. Altman first published the widely used Z-score function, commonly referred to as multiple discriminant analysis (MDA), in 1968. In Altman's study, from 1946 to 1965, there were 66 corporations in the initial sample, with 33 enterprises in each category. This method is intended for publicly traded manufacturing companies with net worth values greater than $1 million. A numerical statistic, Altman's Z-Score, is used to forecast a company's likelihood of declaring bankruptcy during the next two years. A linear combination of five financial ratios that have been weighted by coefficients makes up this

multivariate model. This formula has won the support of different parties, including investors, financial analysts, consultants, bankers, auditors, management accountants, financial institutions, courts, and database systems. Only manufacturing companies were eligible to use the original model. He created a non-manufacturing firm model as a result. Also, he created a model to consider the circumstances of emerging markets, which can have a different environment than industrialized economies (Altman, 1993). The original model's accuracy of prediction of bankruptcy for two years is 72%, with a 6% false positive rate (Type I error).

Table 2 Z-Score Model Formula

Name	Model	Applicable Firms
Z- Score	1.2X1+1.4X2+3.3X3+0.6X4+0.999X5	Public Manufacturing Companies
Z1-Score	0.171X1+0.847X2+3.107X3+0.42X4+0.998X5	Private Manufacturing Company
Z2-Score	6.56X1+3.26X2+6.72X3+1.05X4	None Manufacturing Companies

(Source: https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/117591/12/12)

Table 3 Z-Score Analysis

Zones	Z	Z 1	Z 2	Result
Safe Zone	**Z > 2.67**	Z > 2.9	Z > 2.6	Will not fail
Grey Zone	**1.81 < Z < 2.67**	1.23 < Z < 2.9	1.1 < Z < 2.6	May or may not fail
Distress Zone	**Z < 1.81**	Z < 1.23	Z < 1.1	Failure is certain

(Source: https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/117591/12/12)

Review of Literature:

Abadi & Muhammad Sultan Mubarok, (2023) have examined the accuracy of Altman's model in property companies. Six real estate firms from the 2019–2021 timeframe that were listed on the Indonesia Stock Exchange served as examples. The Altman Z-score analysis approach was employed in this study's hypothesis testing

along with the Microsoft Excel spreadsheet tool. findings reveal that the liquidity ratio, leverage, profitability, market ratio, and activity impact the final value of the Altman z-score prediction. The third finding reveals that six businesses would be in limbo between 2019 and 2021, while the remainder will be experiencing financial difficulties**Das, (2023)** has researched "Financial Appraisal Through Ratio Analysis". The current study aims to show Tata Steel Ltd.'s financial evaluation through a historically significant association between the balance sheet and profit and loss account feedback. This study, which cannibalizes secondary data, focuses on Tata Steel Ltd.'s financial evaluation for the period from 2017–2018 to 2021–2022. This analysis helps the industry to build better regulations for ensuing development and supports capital appreciation effectively. The study does not include external variables like GDP, or inflation, etc. is limited to a small number of financial appraisal elements.

Singh, (2022) has given his analysis of the impact of the Amended Patent Act on the Indian Pharmaceutical Industry. This article aims to highlight the changes and deviations the Indian pharmaceutical sector has undergone since 2005. The author noted in the conclusion that it has been demonstrated that the enforcement of patent rules will lead to improved performance, higher exports, and global commercial activities. It is agreed upon that the patent system should be carefully planned to encourage innovation and societal gain. Therefore, it is clear from the literature analysis that TRIPS and the Patent Amendment Act of 2005 have had a significant impact on the Indian pharmaceutical sectors in terms of export, raw material import, profitability, and R&D activities.

Joshi, (2019) has done a study on the prediction of bankruptcy in Reliance Communication. This study aims to investigate how the Altman Z score model is used to forecast Reliance Communication's chance of bankruptcy. It is discovered that the publicly traded Indian non- manufacturing firm's financial problems and possibly impending insolvency are accurately predicted by the Altman Z-score model. Reliance Communication's financial statements and market data were examined for this study, and it was discovered that the company had been losing money for a while and was in the grey region for bankruptcy risk according to the Altman Z score model.

RESEARCH METHODOLOGY

Title of the Study:

"EXAMINE FINANCIAL DISTRESS IN SELECTED INDIAN PHARMACEUTICAL COMPANIES BY APPLYING THE ALTMAN'S Z-SCORE MODEL"

Objectives of the Study:

• The goal of the study is to use Altman's Z-sore Model to analyze the financial health or status of selected pharmaceutical companies.

• To identify healthy firms for investors among the selected pharmaceutical companies covered in this study.

• To determine which company, among the chosen example companies, is operating the best.

Universe of the Study:

All Indian pharmaceutical companies are regarded as the target population for the current study.

Sample Size:

Based on "total net sales in 2021-2022," the researcher has selected the top five pharmaceutical companies listed on the BSE [Bombay Stock Exchange] as a sample from the population.

Table 1 List of Sample Companies

Company	Net Sales [Rs. In crore]
1. Sun Pharmaceuticals Industries Limited	15,585.98
2. Dr. Reddy's Laboratories Limited	14,405.20
3. Cipla	13,091.79
4. Lupin Pharmaceutical Limited	11,771.67
5. Aurobindo Pharma Limited	11,287.14

Source: https://www.moneycontrol.com.

Data-Collection:

This study is purely based on secondary data, which was gathered from the annual reports of the sample companies and the website.

Period of Study:

The period covered in this study is five years, i.e. 2018 to 2022.

Tools and Techniques:

- Altman's Z score Model
- Mean
- Standard Deviation

Z-Score Analysis of sample companies:

Table 4 Financial Components of Sun Pharmaceuticals Industries Limited

Components/ Years	March-2018	March-2019	March-2020	March-2021	March-2022	AVG
X1. Working capital/Total Assets	-0.081	-0.056	0.019	0.095	-0.009	-0.01
X2. Retained Earnings/ TotalAssets	0.327	0.328	0.365	0.409	0.334	0.35
X3. EBIT/ Total Assets	0.018	0.033	0.095	0.066	0.017	0.05
X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	1.543	1.537	1.741	1.794	1.520	1.63
X5. Total Sales / Total Assets	0.24	0.26	0.31	0.32	0.38	0.30
Z Score	1.585	1.684	2.202	2.275	1.804	**1.91**
Zone	Distress	Distress	Grey	Grey	Grey	Grey

Source: Computed from the Balance sheet

Table 5 Financial Components of Dr. Reddy's Laboratories Limited

Components/ Years	**March-2018**	**March-2019**	**March-2020**	**March-2021**	**March-2022**	**AVG**
X1. Working capital/Total Assets	0.253	0.360	0.304	0.295	0.304	0.30
X2. Retained Earnings/ Total Assets	0.531	0.612	0.641	0.654	0.629	0.61
X3. EBIT/ Total Assets	0.044	0.108	0.145	0.143	0.092	0.11
X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	2.231	3.560	3.546	3.656	2.977	3.19
X5. Total Sales / Total Assets	0.544	0.651	0.606	0.614	0.584	0.60
Z-Score	3.074	4.433	4.475	4.549	3.919	**4.09**
Zone	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe

Source: Computed from the Balance sheet

Table 6 Financial Components of Cipla

Components/ Years	March-2018	March-2019	March-2020	March-2021	March-2022	AVG
X1. Working capital/Total Assets	0.305	0.401	0.314	0.327	0.365	0.34
X2. Retained Earnings/ Total Assets	0.539	0.588	0.612	0.652	0.689	0.62
X3. EBIT/ Total Assets	0.113	0.136	0.147	0.1478	0.140	0.14
X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	4.733	5.985	5.796	6.563	7.669	6.15
X5. Total Sales / Total Assets	0.641	0.650	0.599	0.593	0.504	0.60

Z-Score	4.971	5.993	5.794	6.322	6.971	**6.01**
Zone	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe	Saf e

Source: Computed from the Balance sheet

Table 7 Financial Components of Lupin Pharmaceuticals Limited

Components/ Years	**March-2018**	**March-2019**	**March-2020**	**March-2021**	**March-2022**	**AVG**
X1. Working capital/Total Assets	0.341	0.380	0.401	0.322	0.220	0.333
X2. Retained Earnings/ Total Assets	0.694	0.723	0.706	0.713	0.673	0.702
X3. EBIT/ Total Assets	0.648	0.679	0.767	0.645	0.435	0.635
X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	5.450	6.652	5.448	5.638	4.360	5.510
X5. Total Sales / Total Assets	0.527	0.560	0.523	0.499	0.505	0.522
Z-Score	7.317	8.259	7.789	7.393	5.763	**7.304**
Zone	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe

Source: Computed from the Balance sheet

Table 8 Financial Components of Aurobindo Pharmaceuticals Limited

Components/ Years	**March-2018**	**March-2019**	**March-2020**	**March-2021**	**March-2022**	**AVG**
X1. Working capital/Total Assets	0.149	0.158	0.250	0.310	0.358	0.245
X2. Retained Earnings/ Total Assets	0.407	0.438	0.604	0.808	1.004	0.652
X3. EBIT/ Total Assets	0.111	0.095	0.134	0.232	0.105	0.135

X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	1.717	1.672	2.001	2.192	3.818	2.280
X5. Total Sales / Total Assets	0.463	0.515	0.662	0.861	0.712	0.642
Z-Score	2.609	2.633	3.450	4.448	5.183	**3.665**
Zone	Grey	Grey	Safe	Safe	Safe	Safe

Source: Computed from the Balance sheet

Table 9 Financial Components of Altman's Z-Score Test For Solvency Analysis

Sr. No.	Name of the Company	X1. Working capital/TotalAssets	X2. Retained Earnings/ Total Assets	X3. EBIT/ Total Assets	X4. Market Value of Equity/ Total Liabilities	X5. Total Sales / Total Assets
1.	Sun Pharma	-0.01	0.35	0.05	1.63	0.3
2.	Dr. Reddy's Lab.	0.3	0.61	0.11	3.19	0.6
3.	Cipla	0.34	0.62	0.14	6.15	0.6
4.	Lupin	0.33	0.7	0.63	5.51	0.52
5.	Aurobindo Pharma	0.25	0.65	0.14	2.28	0.64
	Mean	0.242	0.586	0.214	3.752	0.532
	Std. Deviation	0.145	0.137	0.235	1.99	0.137

Source: Computed in the Excel

• For that, the researcher took the 5-year average of each company's all solvency ratios.

• The working capital ratio reveals that the average working capital to total assets for the sector is 0.242 i.e. 24.2%. Dr. Reddy's Laboratories and Sun Pharma are below it, While every other company is much above the industry average. It suggests that on an average, Indian pharmaceutical companies retain working capital at about 24% of their total assets. Cipla reported the greatest ratio, while Sun Pharma reported the lowest. Researchers may conclude that Lupin and Cipla utilized their resources more efficiently than the other sample units in this study.

• The ratio of retained earnings to total assets shows how much of the retained earnings are included in the assets. An industry's average asset retention is 58% of its total assets. Sun Pharma's retention rate is below the industry standard.

• Earnings before interest and taxes (EBIT) as a percentage of total assets is 21% in this sector. Sun Pharma had the lowest EBIT to total assets ratio when compared to the industry & other companies, and Lupin has a high EBIT to total assets ratio.

• The market value of equity as compared to the book value of all of the industry's debt is almost 3 times higher, which shows that the overall sector is in a secure position. Cipla is in the best position, followed by Lupin, Aurobindo, Sun Pharma, and Dr. Reddy's Laboratories.

The industry's average sales-to-total assets ratio is 0.532. Sun Pharma performs below average for its sector. The other businesses are either at or above the sector average, showing a secure position. Aurobindo Pharma has reported the highest ratio (0.64).

Table 10 Altman's Z-Score Test Result

Company/ Year	Mar-18	Mar-19	Mar-20	Mar-21	Mar-22	Mean	Zone
Sun Pharma	1.58	1.68	2.2	2.29	1.8	**1.91**	**Grey**
Dr. Reddy's Lab	3.07	4.43	4.47	4.55	3.92	4.09	Safe
Cipla	4.97	5.99	5.79	6.32	6.97	6.01	Safe
Lupin	7.32	8.26	7.79	7.39	5.76	7.30	Safe
Aurobindo Pharma	2.61	2.63	3.45	4.45	5.18	3.66	Safe
Mean	3.91	4.598	4.74	5	4.726	**4.59**	Safe
Zone	Safe	Safe	Safe	Safe	Safe		
Std. Deviation	2.268	2.635	2.156	1.956	1.970		

Source: Computed in the Excel

• Throughout the study period, the pharmaceutical sector's average Z-score was 4.59. Z-score is significantly higher than the threshold score, which is 1.8, proving that the pharmaceutical industry is in a sound financial situation. Cipla and Lupin both reported average ratios that were higher than the average ratio of the Industry. Compare to other companies Aurobindo and Sun Pharma scored lower.

• Sun Pharma's Z-score for the years 2018, and 2019 is less than 1.8, placing it in the bankruptcy zone. All other businesses have solid financial standing and are far above the healthy zone.

• The mean, as we all know, is the average of a range of outcomes.

• A high standard deviation indicates that the data are dispersed widely (less dependable), while a low standard deviation indicates that the data are firmly grouped around the mean (more reliable & less fluctuation).

Limitations of the Study

• The use of Z-score models as the sole tool for analysis is perhaps the paper's most significant flaw.

• Constraint in the research was restricted to five companies from the Indian pharmaceutical industry over a five-year period, which may mean that the findings do not accurately reflect the state of the industry as a whole.

Conclusion:

Genuine business failures during downturns in business cycles are a common occurrence, but defaults brought on by malicious intent are very disturbing. Bankruptcy arises out of significant instability of financial resources and or improper management skills. Other than Sun Pharma, all the firms fall into the healthy zone, having a z-score above 2.67, making March 2021 potentially a successful year for the pharmaceutical industry. It can be said that the financial health of companies in the pharmaceutical sector is fairly good, and there is minimal chance of bankruptcy in the coming two years as none of them falls in the distress zone as per the calculation of Z-Score. Investments made by investors in this industry are secure. A company's aggressive working capital management strategy, which implies modest investment in current assets to generate a greater rate of return, is also indicated by low or negative working capital in some situations.

References

• Abadi, M. T., & Muhammad Sultan Mubarok. (2023). Accuracy Of The Altman Method In Predicting Bankruptcy Of Property Companies. International Journal Of Economics, Business And Innovation Research, 235-246.

• Das, P. K. (2023). Financial Appraisal Through Ratio Analysis. Social Science, Humanities And Sustainability Research, 1-17.

• Joshi, P. D. (2019). A Study On The Application Of Altman's Z Score Model In Predicting The Bankruptcy Of Reliance Communication. International Journal Of 360 Management Review, 35-47.

• Panigrahi, A. (2019). Validity Of Altman's "Z" Score Model In Predicting Financial Distress Of Pharmaceutical Companies. NMIMS JOURNAL OF ECONOMICS AND PUBLIC POLICY, 65-73.

• Singh, K. (2022). Impact Of Patent (Amendment) Act, 2005 On Indian Pharmaceutical Industry. Journal Of Intellectual Property Rights, 397-414.

79

INTERNET OF THINGS: AN APPRAISE

Dr. Hiren D. Jadav
Assistant Professor (Adhyapak Sahayak),
Department of Commerce & Accountancy,
Shree K. O. Shah Municipal Arts and Commerce College-Dhoraji

Abstract:

The term "Internet of Things" (IoT) was first used in 1999 by British technology pioneer Kevin Ashton to describe a system in which objects in the physical world could be connected to the Internet by sensors.12 Ashton coined the term to illustrate the power of connecting Radio-Frequency Identification (RFID) tags13 used in corporate supply chains to the Internet in order to count and track goods without the need for human intervention. Today, the Internet of Things has become a popular term for describing scenarios in which Internet connectivity and computing capability extend to a variety of objects, devices, sensors, and everyday items. The Internet of Things is an emerging topic of technical, social, and economic significance. Consumer products, durable goods, cars and trucks, industrial and utility components, sensors, and other everyday objects are being combined with Internet connectivity and powerful data analytic capabilities that promise to transform the way we work, live, and play. The Internet of Things is happening now. It promises to offer a revolutionary, fully connected "smart" world as the relationships between objects, their environment, and people become more tightly intertwined. Yet the issues and challenges associated with IoT need to be considered and addressed in order for the potential benefits for individuals, society, and the economy to be realized. Ultimately, solutions for maximizing the benefits of the Internet of Things while minimizing the risks will not be found by engaging in a polarized debate that pits the promises of IoT against its possible perils. Rather, it will take informed engagement, dialogue, and collaboration across a range of stakeholders to plot the most effective ways forward. At the same time, however, the Internet of Things raises significant challenges that could stand in the way of realizing its potential benefits. Attention-grabbing headlines about the hacking of Internet-connected devices, surveillance concerns, and privacy fears already have captured public attention. Technical challenges remain and new policy, legal and development challenges are emerging.

Keywords: IoT, Internet connectivity, Computing capability, Technical, Social and Economic significance, Smart world

Introduction and Concept:

The term IoT, or Internet of Things, refers to the collective network of connected devices and the technology that facilitates communication between devices and the cloud, as well as between the devices themselves. The internet of things, or IoT, is a network of interrelated devices that connect and exchange data with other IoT devices and the cloud. IoT devices are typically embedded with technology such as sensors and software and can include mechanical and digital machines and consumer objects. Increasingly, organizations in a variety of industries are using IoT to operate more efficiently, deliver enhanced customer service, improve decision-making and increase the value of the business. One of the most common Internet of Things examples is smart watches. Wearable IoT technology like Fit bits and Apple Watches connect to other devices (like your Smartphone) to share data. They typically also connect to the internet to track GPS locations.

With IoT, data is transferable over a network without requiring human-to-human or human-to-computer interactions. A thing in the internet of things can be a person with a heart monitor implant, a farm animal with a biochip transponder, an automobile that has built-in sensors to alert the driver when tire pressure is low, or any other natural or man-made object that can be assigned an Internet Protocol address and is able to transfer data over a network. Over the past few years, IoT has become one of the most important technologies of the 21st century.

Now that we can connect everyday objects kitchen appliances, cars, thermostats, baby monitors to the internet via embedded devices, seamless communication is possible between people, processes, and things. By means of low-cost computing, the cloud, big data, analytics, and mobile technologies, physical things can share and collect data with minimal human intervention. In this hyper connected world, digital systems can record, monitor, and adjust each interaction between connected things. The physical world meets the digital world and they cooperate.

While the idea of IoT has been in existence for a long time, a collection of recent advances in a number of different technologies has made it practical.

Access to low-cost, low-power sensor technology: Affordable and reliable sensors are making IoT technology possible for more manufacturers.

Connectivity: A host of network protocols for the internet has made it easy to connect sensors to the cloud and to other "things" for efficient data transfer.

Cloud computing platforms: The increase in the availability of cloud platforms enables both businesses and consumers to access the infrastructure they need to scale up without actually having to manage it all.

Machine learning and analytics: With advances in machine learning and analytics, along with access to varied and vast amounts of data stored in the cloud, businesses can gather insights faster and more easily. The emergence of these allied technologies continues to push the boundaries of IoT and the data produced by IoT also feeds these technologies.

Conversational artificial intelligence (AI): Advances in neural networks have brought natural-language processing (NLP) to IoT devices (such as digital personal assistants Alexa, Cortana, and Siri) and made them appealing, affordable, and viable for home use.

The internet of things is a technology that allows us to add a device to an inert object (for example: vehicles, plant electronic systems, roofs, lighting, etc.) that can measure environmental parameters, generate associated data and transmit them through a communications network. To launch a successful IoT project there should be a reliable connection (IoT networks) between devices/sensors and your IoT platform. But how to choose the network technology that will be a good match for your project? So let's' define what is an IoT network first. IoT network is the network with physical interconnected objects embedded with sensors, smart devices that connect and exchange data with other devices and systems without human intervention. The second thing to pay attention to understands your business requirements and application goals, afterward, you can move forward with selecting the type of wireless network and IoT protocol technology based on the following criteria:

The coverage area, power consumption, the density of the objects, amount and nature of data, costs, security and the device environment Considering the abovementioned criteria that have to be determinant factors for your solution you need to focus on your specific use case. Let's explore the main types of wireless networks to help you evaluate each for your decision-making and choosing the best tech stack.

In essence, an IoT network functions by establishing connections among devices, sensors, and systems to facilitate the exchange of data, perform analysis, and generate actionable insights. Let's go through the main components in more detail.

IoT sensors: Sensors form the foundation of any IoT system. They are utilized in IoT networks to gather data at specific locations or from specific sources. IoT sensors are typically small, cost-effective, highly configurable, and capable of monitoring a wide range of variables. For example, they can measure moisture levels, track geolocation, record temperature fluctuations, detect motion, monitor electrical conditions, track compressor activity, and much more.

IoT connectivity: The data collected by sensors is transmitted to the cloud or an edge computing device for processing. The choice of connectivity depends on the specific objectives of the system. When low latency and quick response times are crucial, edge computing may be preferred as it reduces the distance between the sensor and the server. Among the various wireless connectivity options, Wi-Fi and Cellular are the most popular choices. Below we are exploring all the available options.

IoT processing: Once the data reaches the cloud or an edge server, it undergoes analysis through specialized software and is then stored. Data analysis is typically performed with the help of artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) algorithms. These algorithms help identify anomalies and deviations from normal patterns, triggering actions or alerts.

IoT interface: The IoT interface can be either a backend interface through which the entire IoT network can be controlled. Administrators establish conditional rules that dictate the monitoring and automation processes. By defining these rules, they ensure that the IoT network operates according to predefined parameters, allowing for efficient management and control.

The following are some common uses for IoT: Smart manufacturing, Connected assets and preventive and predictive maintenance, Smart power grids, Smart cities, Connected logistics, Smart digital supply chains. Transportation and logistical systems benefit from a variety of IoT applications. Fleets of cars, trucks, ships, and trains that carry inventory can be rerouted based on weather conditions, vehicle availability, or driver availability, thanks to IoT sensor data. The seven layers of IoT include the Physical Layer (devices), Link Layer (communication), Network Layer (routing), Transport Layer (end-to-end communication), Session Layer (connection management), Presentation Layer (data format translation), and Application Layer (user-facing applications).

IoT architecture is an organized network of interconnected devices, sensors, actuators and cloud services that enable the flow of data. It consists of four key players: Perception/sensing, Connectivity/network, Data processing and User interface/application. The benefits of IoT are Real-time asset/resource visibility, Reduced costs, Improved operational efficiency, Data-driven insights for quick decision-making, End-to-end, remote monitoring and management of assets/resources, Real-time, predictive and prescriptive insights, Improve end-customer experience.

IoT applications span numerous verticals, including automotive, telecom and energy. In the consumer segment, for example, smart homes that are equipped with smart thermostats, smart appliances and connected heating, lighting and electronic devices can be controlled remotely via computers and smart phones. Examples of how we use Internet of Things in our everyday lives include: Smart appliances (stoves, refrigerators, washers and dryers, coffee machines, slow cookers) Smart security systems, smart locks, and smart doorbells. Smart home hubs (that control lighting, home heating and cooling, etc.)

In most cases, IoT devices connect to an IoT gateway or another edge device where data can either be analyzed locally or sent to the cloud for analysis. Some devices have integrated data processing capabilities that minimize the amount of data that must be sent to the cloud or to the data center. IoT architecture is the structure that allows for interconnected devices, cloud services and protocols to create an IoT ecosystem. This network consists of smart sensors, actuators and other connected elements that enable data flow from physical sources through networks into storage in the cloud. An IoT gateway is a centralized hub that connects IoT devices and sensors to cloud-based computing and data processing.

Modern IoT gateways often allow bidirectional data flow between the cloud and IoT devices. Since IoT devices collect and transmit sensitive information, customer's value strong security measures to protect their data from hackers and cyber attacks. Trust & Reliability: Customers value trust and reliability in the products and services they use. We'll look at the seven main challenges facing IoT today, plus the technologies that address them. IoT security from the beginning, IoT devices have been notoriously vulnerable to cyber attacks, Coverage, Scalability, Interoperability, Bandwidth availability, Limited battery life, and Remote access. Internet of things privacy is the special considerations required to protect the information of individuals from exposure in the IoT environment.

The involvement of IoT based systems in all aspects of human lives and various technologies involved in data transfer between embedded devices made it complex and gave rise to several issues and challenges. These issues are also a challenge for the IoT developers in the advanced smart tech society. As technology is growing, challenges and need for advanced IoT system is also growing. Therefore, IoT developers need to think of new issues arising and should provide solutions for them.

The Internet of Things (IoT) describes the network of physical objects—"things"—that are embedded with sensors, software, and other technologies for the purpose of connecting and exchanging data with other devices and systems over the internet. According to the latest available data, there are approximately 17.08 billion connected IoT devices. IoT Hub enforces the following restrictions: An 8-kb size limit on the value of tags. A 32-kb size limit on both the value of properties/desired and properties/reported. By 2025, Statista predicts the total number of connected devices will reach 75 billion. As a result, engineers, developers and other IoT professionals are in increasingly high demand. Global Internet of Things (IoT) market was valued at USD 318.8 billion in 2019 and is poised to grow from USD 380.6 billion in 2023 to USD 1572.37 billion by 2031, growing at a CAGR of 19.4% during the forecast period (2024-2031).

IoT Systems Engineers focus on the development and implementation of IoT systems. They are involved in the entire lifecycle, from design to deployment, ensuring that all components work seamlessly together. Their role is crucial in troubleshooting and optimizing IoT systems for performance and scalability. IoT enables machines to complete tedious tasks without human intervention. Companies can automate processes, reduce labor costs, cut down on waste and improve service delivery. IoT helps make it less expensive to manufacture and deliver goods, and offers transparency into customer transactions.

Conclusion:

The concept "trust in IoT" refers to the examination of the behavior of devices linked to the same network. The trust connection between two devices influences the future behavior of their interactions. When devices trust each other, they prefer to share services and resources to some degree. It's important to remember that, just like any tech hardware that connects to the Internet, IoT devices exchange sensitive data and are targets for hackers. Consumers need to leverage best cyber security practices to defend each of their IoT devices. IoT Sensors are electronic chipsets or modules that sense the ambient or system conditions

and transmit that data to the Internet through a gateway. These different sensors can function through physical contact, radiation, or magnetic fields. Internet of things privacy is the special considerations required to protect the information of individuals from exposure in the IoT environment.

IoT has ten major features and they are- scalability, connectivity, Architecture, intelligence, security, dynamic or Self-Adapting nature, management, integration, analyzing, and compact nature of devices. IoT importance and impact can be felt in task automation, improved safety and security of environments in the event of emergencies, optimizing energy usage, reducing carbon emissions, and driving innovation across industries. IoT security and testing complexities go beyond devices and sensors to include the added complexity that comes with a big volume of data transaction and communication (i.e., huge volume, velocity and variety), which makes testing of real-time IoT certification a major headache.

The future of IoT is promising with advancements in edge computing, 5G connectivity, AI integration, block chain security, industry-specific solutions, sustainability, enhanced data analytics, and expanded interoperability. Establishing a career in IoT can definitely play an important role in the long run. With the speed at which digital technology is becoming an integral part of almost all industries, there will be many IoT career opportunities in 2023 and beyond.

In conclusion, IoT offers significant advantages like increased efficiency and data-driven decision-making. However, it comes with notable drawbacks, including security and privacy concerns. Striking a balance between innovation and security is crucial as we navigate the IoT landscape. Most network traffic originating from IoT devices is unencrypted, which increases the possibility of security threats and data breaches. These threats can be avoided by ensuring all the devices are secured and encrypted. IoT skills are the abilities and proficiencies that IoT experts may use to fulfill certain responsibilities, like building and monitoring various devices.

References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_of_things

2.https://www.mojix.com/internet-of-things-everyday-lives/#:~:text=Examples%20of%20how%20we%20use,heating%20and%20cooling%2C%20etc.)

3.https://www.visionofhumanity.org/what-is-the-internet-of-things/#:~:text=The%20term%20'Internet%20of%20Things,them%20through%20a%20supply%20chain.

4. https://www.deviceauthority.com/blog/unpacking-iot-architecture-layers-and-components-explained/#:~:text=IoT%20architecture%20is%20the%20structure,into%20storage%20in%20the%20cloud.

5.https://www.techtarget.com/iotagenda/definition/Internet-of-Things IoT#:~:text=IoT%20applications%20span%20numerous%20verticals,remotely%20via%20computers%20and%20smartphones.

6.https://www.google.com/search?q=iot&rlz=1C1VDKB_enIN987IN987&oq=iot&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyFAgAEEUYORhDGIMBGLEDGIAEGIoFMhIIARAAGEMYgwEYsQMYgAQYigUyDwgCEAAYQxixAxiABBiKBTIPCAMQABhDGLEDGIAEGIoFMgcIBBAAGIAEMgYIBRBFGDwyBggGEEUYPDIGCAcQRRg80gEINTU4MmowajeoAgiwAgE&sourceid=chrome&ie=UTF-8#ip=1

80

DIGITAL BANKING IN INDIA

DR. JAGRUTI B. KANANI (M.COM. , M.PHIL. , PH.D. , GSET)
Research Scholar, Department of Commerce, Saurashtra University, Rajkot

ABSTRACT

Online banking supported by an internet connection is known as digital banking. A major portion of consumer traffic is now handled by digital banking apps and online banking, giving traditional banks a break. Digital devices including smart phones, tablets, laptops and desktop computers, and ATMs, customers may easily access their accounts and payments. During the COVID pandemic, when people were confined to their houses owing to social distance, it was more obvious than ever how advantageous digital banking was. As more people became aware of the benefits of digital banking, the use of digital wallets, bank applications, and contactless and cashless payments became more and more common. Keywords: Digital Banking, Online Payments, Phone Wallets, UPI.

KEYWORDS: Digital Banking, Online Payments, Phone Wallets, UPI.

1.1 INTRODUCTION

The automation of conventional banking services using a digital platform is known as digital banking. Digitally enabled banking offers a number of benefits to banks as well as to users. Digital banking allows financial institutions to do away with cumbersome paperwork like checks, demand draughts, and pay stubs. Users of digitally connected banks can access all banking services around-the-clock without having to physically visit a bank office; all you need is a Smart phone or a computer.

The features of digital banking are undoubtedly more geared towards the needs of the customer; thus the trend is here to stay. Digital banks are opening around-the-clock and ready to help you whenever you need them. Responsive services are a blessing in today's fast-paced society when time is money.

1.2 TYPES OF DIGITAL BANKING PAYMENTS

In India, various digital banking systems are affecting not only the urban elite but also the rural sector. Several sorts of digital payments are used to categories digital banking. These electronic payment methods take the place of cash and checks.

UPI (Unified Payment Interface)

The most well-liked kind of digital payments is UPI. This enables mobile money transfers from your bank account to the seller utilizing a single window. For this type of digital payment, the payee's virtual address with permission for mobile payment must be entered. One app can be connected to multiple bank accounts.

Web-based banking

One of the earliest forms of digital banking is internet banking, sometimes known as net banking. If you have an internet connection, you can virtually manage your bank accounts. Clients can visit the bank's website, log in using their username and password, and register. The bank ensures care during payments and transactions by taking into account multiple levels of security measures.

Cellular Banking

Mobile banking is yet another well-liked form of online banking. Customers who have accounts download the bank app to their smart phones. Smart phones may access all bank services, including payments and balance inquiries.

Financial Cards

All forms of digital payment require banking cards. Cards are evaluated based on their issuance, use, and digital payment methods. Debit, credit, prepaid, and electronic cards are the four different forms of financial cards. Debit cards issued by the bank are connected to the bank account and can be used to withdraw cash from ATMs. These banking cards enable virtual payment for goods and services purchased from online and brick-and-mortar retailers. Banks and non-banks both issue credit cards. These prepaid cards are employed for credit based purchases of goods and services. Bank Prepaid Cards support overdraft facilities and are not connected to bank accounts. The only amount that may be spent on these cards is the present value. For online e-commerce transactions, virtual debit cards which are electronic cards that function like debit cards are employed.

Phone Wallets

Mobile wallets are the equivalent of a wallet in the digital world that let users conducts various online digital transactions. Money added by the user and linked to their bank account

is stored in a digital wallet. This is one of the most secure ways to make payments online, and it can be used for any transaction with the use of an internet connection and an app that is downloaded to a Smartphone.

Indian Money Interface

Simple financial transactions can be made via the Bharat Interface for Money (BHIM) app, among other digital payment methods. Using your cell number and address, you can send and receive money instantly from one bank to another using the Unified Payments Interface (UPI). With their UPI ID or by scanning their QR code with the BHIM app, UPI users can send direct bank payments to anyone on the platform. A UPI ID can also make a money request through the app.

A Point of Sale (PoS)

POS is an electronic device that is connected to the internet and used by a Merchant Establishment (ME) to swipe debit and credit cards from customers to complete retail transactions. The business figures out how much the client owes. The business will either print out or email the consumer a receipt after receiving the payment.

1.3 PRODUCTS & SERVICES FOR DIGITAL BANKING

The following are the different categories of goods and services:

Account holders don't need to visit their bank's branch to have their passbook updated; instead, they can examine or download their bank statements for any time period.

Mobile banking: Online banking via a smart phone or tablet app is known as mobile banking. These apps enable users to see account balances, make and receive payments, invest in fixed deposits, and more

Transfer of Funds: Checks and bank visits are no longer necessary because to the alternatives offered by digital banks like NEFT, IMPS, RTGS, and UPI.

Payment of Bills: The auto-debit option enables users to set up automatic payments for bills so they never forget to pay one.

Finance: Digital banking, an account user can invest, obtain loans, and open fixed deposit accounts.

1.4 COMMON ELEMENTS OF ONLINE BANKING

- Banking that is conducted through a convenient and secure platform.
- The platform should be password-protected.
- Clients should find it simple to utilize both financial and non-financial banking products and Services.
- The platform should make it simple to handle tracking with the most recent balance update, most recent transaction, and account statements. The digital banking capabilities for online fund transfer should continuously support NEFT, RTGS, and IMPS.
- It should offer speedy automated bill processing, the ability to keep track of investments and credit, and the ability to stop automatic payments.

1.5 DIGITAL BANKING ADVANTAGES FOR COMPANIES

Every component of the financial ecosystem like customers, financial institutions, banks, governments, and enterprises has profited from digital banking:

Convenience and effectiveness: Companies can now access all the services they require around-the-clock and are no longer restricted to the bank's business hours. This functionality is useful, particularly when transactional activity is frequent.

Greater usability: Customers are able to open accounts from the comfort of their homes thanks to the integrated KYC and AML features. In addition, banks can conveniently and swiftly serve consumers thanks to online ID verification technologies and risk assessment procedures.

Saving money: By reducing the stages and personnel needed for routine transactions, digital banking software lowers the possibility of expensive financial mistakes.

Increased cooperation with banks: An opportunity to connect and fortify financial ties is being observed as more firms are becoming open to working with banks.

Tailored services: Financial possibilities, learning materials, and interactive tools are among the informative and entertaining content that digital banks provide their customers.

Several features: Customers of digital banks can invest in crypto currencies, gold, or stock markets using the online banking app, which is something that an established bank cannot do.

1.6 INTERNET BANKING AND DIGITAL BANKING

The term "digital banking" refers to all online and mobile banking activities. Digital banking includes online banking, which allows consumers to do all of their banking transactions online.

Users can complete all of their banking tasks online via digital banking, which is a subset of digital banking. Daily operations including payments, checking balances, and bill payments are all available through online banking.

1.7 DIGITAL BANKING RISKS

While digitally enabled banking is unquestionably a boon for the financial sector, there are a few concerns to be aware of:

- Information security and privacy Operational Risk
- Personal Behavior Risk Stability and Resilience of Technology Risk
- Regulatory Danger
- Risk to Third Parties
- Danger of Money Laundering

1.8 INDIA'S FUTURE IN DIGITAL BANKING

The stale, out-of-date banking business has received a new viewpoint thanks to digital banks and challenger banks. According to studies, the industry for digital banking is at a turning point and is expected to increase at a compound rate of 23.1% from 2023-24 to 2029-30.It is obvious that internet banking services are a part of the future of finance. Nevertheless, this is only feasible if digital banks are seen as a viable alternative to conventional banks. There isn't a single company or bank that doesn't engage in some sort of interaction with digital banks.

1.9 ISSUES WITH DIGITAL BANKING

The reliance on online banking increased under COVID. Digital lending, wealth management, and investing have all benefited from the growth of online banking. Banking is now more widely available, and customers are becoming more eager to use better technologies. But, due to the pressure of digital banking and the increasing demand, banks are finding it difficult to adjust to the new client behavior.

Change in Banking Practices and Products via Innovation

With swift customer service as their main priority, banks struggle to maintain a quick network and support client agility on their digital platforms. All financial services should focus on developing financial solutions through interactive tools and customized products as the use of non-cash payments grows in popularity and popularity among digital transactions. Goods that satisfy customer needs should be offered in the local language in a way that it reaches the population that is less literate, especially in the tier 2 and beyond sections of the nation. While introducing new items, dispute management should be well managed. To answer consumer choice and product requirements, it is important to quickly recover customer real-time insights analysis that offers more accuracy.

The bank's focus should shift from data-intensive chores to initiatives like product improvement, business development, improving compliance, and enhancing client connections as a result of the technology-enabled transition.

Security Issues

With the growth of digital banking for the convenience of clients, the risk of fraud in financial transactions exposes both customers and institutions to con artists. Banks are working to raise customer knowledge of the types of dangers that customers may encounter. Children must never give out private financial information to unknown callers, email addresses, or text message senders. Individuals should exercise caution when carrying out financial transactions and periodically change the secure credentials/passwords.

Banking institutions use multiple layers of security measures that let customers halt transactions at any time if they have any doubts. Banks encourage their clients to always check the Uniform Resource Locator before clicking any unfamiliar links (URL). Use the bank's official website or banking app for any financial transactions. Frauds are a persistent threat while trying to obtain sensitive information:

1. Vishing: The practice of disclosing financial data under the guise of upgrading KYC, unblocking accounts, SIM cards, and debit/credit cards.

2. Phishing: False emails or SMS messages created to make recipients believe they are coming from a bank.

Consumers unwittingly download a mobile or computer application that grants access to customer data through remote access. Sending false messages to try and collect money utilizing the UPI "collect request" feature. Fake bank account information, e-wallets, inaccurate search engine results, and social media fraud. In order to prevent consumers from falling prey to these fraudulent activities, banks must take special precautions by providing them with information about what they must do and should not do.

Technological Problems

Banks have serious concerns about disconnectedness and a lack of reliable data. Banks are attempting to prevent issues with increased demand loads brought on by digital technologies. Depending on technologically advanced systems is the minimal assumption given the increased customer expectations for enhanced and quick banking. In order to scale the infrastructure based on rather dated core banking systems to accommodate modern technology, banks should deploy SaaS teams of developers.

They need to make sure that the banking digital service is flexible enough to adapt to new technology. Banks should maintain a front-end emphasis while embracing modern technology and innovation and making preparations to be future-ready to handle client pressure. Banks should be able to limit technological decrease in UPI payments as well (TD).

Banks need to manage UPI outages effectively. Personal Connections are lacking Customer service plays a key role in helping banks both retain and grow their clientele. The reputation of the bank may suffer if a negative experience with the service provider is not resolved by the relationship officer at the appropriate time. Non-human bots and customer care help lines are gradually replacing the individualized service that clients still desire as a result of technology becoming the first face of digital banking. Customers may become so frustrated with these automated services that they give up. The majority of online banking programmers generate lists of potential queries for users in an effort to address issues. Yet, not all queries target particular issues raised by clients. Most people are impatient and short on time. They would rather receive immediate assistance. As a result, when someone wants to know what the loan application procedure entails, they are given a series of questions that are similar, which annoys and demotivates clients to use another service provider. Personalized support must coexist with AI and cannot be fully eliminated. Long lines for customers are not acceptable, and speedy service must be the goal. Further work needs to be done on the automated system to handle the precise consumer query. increasing client expectations

.Consumers are quickly converting to cutting-edge internet goods and services. This transition may be seen in the rising number of digital payments made in India using the Unified Payments Interface (UPI) in August 2022, totaling INR 10.4 lakh. Throughout the epidemic, online and mobile banking both experienced fast growth. Consumers want their banking apps to operate more quickly and effectively. It's necessary for a younger, more nimble workforce functioning with a tolerance for risk to redesign legacy technologies. Customer trust will rise as security is increased at every level and vulnerabilities are reduced.

1.10 CONCLUSION:

The aspirations of a digital India are consolidated by various forms of digital payments. In order to facilitate a "Faceless, Paperless, Cashless" economy, the government is encouraging more digital transactions through bank accounts. The digitally empowered economy will increase financial independence by enabling simplicity of payment and greater inclusion that affects even the small-time store owner in a village. India is experiencing a revolution in banking and financial technology that is being driven by an incredible talent pool. Innovation in digital banking will open up new vistas for customer inclusion if there is an attitude of flexibility, parallel effort on the part of the government, and close monitoring by the RBI. The future of digital banking appears bright and hopeful with the introduction of the Digital Banking Unit (DBU), a minimal hub of digital infrastructure providing banking services, and the planned incorporation of the met averse with its enormous possibilities.

REFERENCES:

Durkin, M. (2007) on the role of bank staff in online consumer purchase. Marketing Intelligence & Planning 25 (1): 82–97.

Bashir, I. and Madhavaiah, C. (2015), "Consumer attitude and behavioural intention towards Internet banking adoption in India", Journal of Indian Business Research, Vol. 7 No. 1, pp. 67-102.https://doi.org/10.1108/JIBR-02-2014-0013

Ajay, P., &Garima, M. (2008).Empirical study of internet banking in India. CURIE, BITS Pilani, 1(3), 83–92.

Gupta, Pankaj Kumar, Internet Banking in India – Consumer Concerns and Bank Strategies (2008). Global Journal of Business Research, Vol. 2, No. 1, pp.43-51, 2008, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1543420

DezanShira and Associates (2017) Growth of Digital Payments Systems in India.http://www.india-briefing.com/news/growth-of-digital-payments-systems-in-india14797.html/

Singh, N., Srivastava, S. and Sinha, N. (2017), "Consumer preference and satisfaction of Mwallets: a study on North Indian consumers", International Journal of Bank Marketing, Vol. 35 No. 6, pp. 944-965. https://doi.org/10.1108/IJBM-06-2016-0086

Angur, M.G. ,Nataraajan, R , Jahera, J.S., Jr. (1999). _Service quality in the banking industry: an assessment in a developing economy‘. International Journal of Bank Marketing. 17, 3, 116-123

Akram, J.K. (2011). Evaluating the influence of reliability, usability, usefulness and website design on the satisfaction of online consumers. Research Journal of Economics, Business and ICT, 2, 28–32. Available at: http://www.researchjournals.co.uk/documents/Vol2/web06.pdf

Davis, F. (1989).Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and user acceptance of information technology.MIS quarterly, 13(3), 319–340

Wamuyu PK (2014) The role of contextual factors in the uptake and continuance of Mobile money usage in Kenya. The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries.

Pratik B (2017), Demonetization effect: Digital payments India's new currency; debit card transactions surge to over 1 billion.

http://economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/banking/digital-paymentsindias-new-currency-debit-card-transactions-surge-to-over-1-billion/articleshow/58863652.cms

81

A Comparative Study on Profitability of Tata Consultancy Services Ltd. and Infosys Ltd.

Ekta Chudasama
Post Graduate Scholar
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
Bhavnagar.

Abstract

Financial statements are prepared to know financial result of particular period and to know financial position at particular time.Due to some limitations financial statements are not adequate to take various decisions. Hence analysis of financial statements become necessary. Profitability analysis is an important part of financial statement analysis. In this paper various profitability ratios of Tata Consultancy Services Ltd. and Infosys Ltd. were analyzed and compared. It is found that TCS is more profitable company than Infosys. And also found that there is significant difference between various profitability ratios of both the companies.

Key words: Profitability,Net profit ratio, ROCE, ROE, financial analysis

Introduction

To know the financial status of the business, every organization prepares financial statements. Financial statements are summarized financial reports which provide the results of operating activities and financial position of companies. The main purpose for preparation of financial statements isto take various policy making decisions. But the information as is provided in the financial statements is not enoughto take meaningful conclusions. Thus, an effective analysis and interpretation of financial statements is become necessary. Financial analysis is an examination of information contains in financial statements to understand efficiency, profitability, compatibility, liquidity, stability etc of a company. In this paper profitability ratios of Reliance Industries Ltd and Tata Consultancy Ltd arecompared and analyzed.

Profitability Ratios

Profitability ratios measure a company's ability to generate profits after deducting various expenses like administrative expenses, financial expenses, sales and distribution expenses and other expenses.Higher profitability ratios are better for any company. Higher profitability ratio shows success of any company while lower or negative profitability ratio shows failure

of a company. There are many profitability ratios used to analyze financial statements but in this study only three following profitability ratios are used:

2.1 Net Profit Ratio

It measures the relationship between Net Profit and Sales of a business. The net profit is calculated by reducing the expensesfrom revenue during a particular period. The net profit ratio is calculated by dividing the net profit by net sales. This ratio usually shown is percentage form. It is calculated by applying following formula:

$$Net\ Profit\ Ratio = \frac{Net\ Profit\ ater\ Tax}{Net\ Sales} \times 100$$

Higher the ratio better it is. If the ratio is low, it shows that the cost of goods sold, administrative expenses, sales & distribution expenses, financial expenses and other expenses are relatively higher which is not good for any organization.

2.2 Return on Capital Employed (ROCE)

It is a financial ratio used to determine a company's profitability and efficiency in earning profits on the capital invested in the business. In other words, this ratio is used toknow how well a company is generating profits from its capital as it is put to use.This ratio is calculated by dividing a company's earnings before interest and taxes (EBIT) by its capital employed. A higher ROCE typically suggests better efficiency and profitability.

$$ROCE = \frac{Profit\ before\ Interest\ and\ Tax}{Capital\ Employed} \times 100$$

Capital employed is calculated asShareholders' equity + Non-current liabilities. ROCE reflects how effectively a company is using its capital to generate profits. A higher ROCE indicates that the company is utilizing its capital efficiently to generate returns for its investors while lower ROCE indicates the company is not utilizing its capital efficiently.

2.3 Return on Equity (ROE)

It is a financial ratio that measures a company's profitability relative to its shareholders' equity. In other words, it shows how effectively a company uses the money invested by its shareholders to earn a profit.

$$ROE = \frac{Net\ Profit\ after\ Tax}{Shareholders' Equity} \times 100$$

Shareholder's equity is found out by deducting total liability from total assets of a company.A higher ROE shows that a company is more efficient at generating profits from shareholders' equity.

3. Review of Literature

3.1 Prof. Pavan Mishra and Dr. P. K. Pathak (2024) in their study entitled"A study on Profitability Analysis of Wipro Limited" found that the gross profit ratio and net profit ratio were increased during study period, return on net worth and return on investment were increased in some years and also decreased in some year during the study period.

3.2 Anilkumar Singh and Others (2022) studied on"Analysis of Financial Performance of Selected IT Companies in India".They found that performance of TCS is most satisfactory in terms of Net profit ratio and in terms of Return on Capital Invested again TCS is best performer followed by HCL, Infosys & Wipro.

4. Objectives of a Study

Following are the objectives of the study:

7. To compare and analyze net profit ratio between TCS Ltd. and Infosys Ltd.
8. To compare and analyze ROCE between TCS Ltd. and Infosys Ltd.
9. To compare and analyze ROE between TCS Ltd. and Infosys Ltd.

5. Research Methodology

5.1 Sampling

IT sector is fast growing and most valuable sector in India the IT sector is one of the biggest driver of economic growth in India. The sector makessignificant contribution to both public welfare and the nation's GDP. By 2025, the IT sector is assumed to make contribution of 10% in India's GDP, increased from 7.4% in 2022.Therefore, the researcher selects the IT sector companies. Based on market value of a company top two companies of IT sectors i.e Tata Consultancy Services Ltd. and Infosys Ltd. are selected for the study.

5.2 Study Period

2014-15 to 2023-24 i.e 10 years' data are taken into consideration to conduct a study.

5.3 Type of data and data collection

Secondary data is used for the study and data have been collected from annual reports of concerned companies and various relevant websites.

5.4 Hypothesis formulation

Following are the null hypotheses:

(1) There is no significant difference between Mean of Net Profit Ratio of TCS Ltd. and Infosys Ltd.
(2) There is no significant difference between Mean of ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.
(3) There is no significant difference between Mean ofROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

5.5 Tools and techniques for analysis

The following accounting and statistical tools have been used in this study.

(1) Profitability Ratios
(2) Mean
(3) Variance
(4) T - Test

6 Data Analysis and Interpretation

6.1 Comparison of Net Profit Ratio of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Null Hypothesis : There is no significant difference between Mean of Net Profit Ratios of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Alternative Hypothesis : There is significant difference between Mean of Net Profit Ratios of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Table 1. Comparison of Net Profit Ratio of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Year	TCS Ltd	Infosys Ltd
2014-15	26.17	25.71
2015-16	26.87	23.51
2016-17	25.51	23.30
2017-18	25.92	26.08
2018-19	24.40	20.11

2019-20	25.33	19.66
2020-21	22.77	21.00
2021-22	23.81	20.43
2022-23	20.54	18.76
2023-24	21.52	21.12
T – test		
Mean	24.284	21.968
Variance	4.411738	6.461662
Observations	10	10
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	17	
t Stat	2.221037	
P(T<=t) one-tail	0.020111	
t Critical one-tail	1.739607	
P(T<=t) two-tail	0.040222	
t Critical two-tail	2.109816	

As shown in table 1 Net Profit Ratio of TCS is higher is higher than the Net Profit Ratio of Infosys in all the years except 2017-18. Therefor we can say TCS is earning more profit on sales than Infosys.

As shown in table 1 p (one tail) value is 0.020111 is less than the significance level i.e 0.05 hence the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means there is significant difference between Mean of Net Profit Ratios of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

6.2 Comparison of Net ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Null Hypothesis : There is no significant difference between Mean of ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Alternative Hypothesis : There is significant difference between Mean of ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Table 2. Comparison of ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Year	TCS Ltd	Infosys Ltd
2014-15	41.32	25.29
2015-16	34.90	20.75
2016-17	38.05	27.80
2017-18	41.50	31.00
2018-19	50.71	31.38
2019-20	52.79	31.28
2020-21	52.75	32.23

2021-22	60.23	38.46
2022-23	65.07	43.03
2023-24	75.85	41.23
T-test		
Mean	51.317	32.245
Variance	168.5434	48.79638
Observations	10	10
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	14	
t Stat	4.090973	
P(T<=t) one-tail	0.000551	
t Critical one-tail	1.76131	
P(T<=t) two-tail	0.001101	
t Critical two-tail	2.144787	

As shown in table 2 ROCE of TCS is higher than the ROCE of Infosys in all the years. Therefore, we can say TCS is earning more profit on capital employed than Infosys.

As shown in table 2 p (one tail) value is 0.000551 is less than the significance level i.e 0.05 hence the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means there is significant difference between Mean of ROCE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

6.3 Comparison of ROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Null Hypothesis : There is no significant difference between Mean of ROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Alternative Hypothesis : There is significant difference between Mean of ROE of both TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Table 3. Comparison of ROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

Year	**TCS Ltd**	**Infosys Ltd**
2014-15	42.40	25.30
2015-16	35.49	20.78
2016-17	30.31	20.31
2017-18	33.27	25.44
2018-19	38.10	23.44
2019-20	44.72	24.97
2020-21	41.39	25.23
2021-22	49.48	30.63
2022-23	52.46	34.34
2023-24	60.39	33.54
T – test		

Mean	42.801	26.398
Variance	86.16974	23.87728
Observations	10	10
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	14	
t Stat	4.944634	
P(T<=t) one-tail	0.000108	
t Critical one-tail	1.76131	
P(T<=t) two-tail	0.000216	
t Critical two-tail	2.144787	

As shown in table 3 ROE of TCS is higher than the ROE of Infosys in all the years. Therefor we can say TCS is earning more profit on shareholders' equity than Infosys.

As shown in table 3 p (one tail) value is 0.000108 is less than the significance level i.e 0.05 hence the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means there is significant difference between Mean of ROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

7. Findings and suggestions

7.1 Findings

Based on the study the following results have been found out:

(1) TCS Ltd. is more profitable company in all aspects as compare to Infosys Ltd.
(2) Net profit ratio is significantly different in TCS Ltd. and Infosys Ltd.
(3) ROCE is significantly different in TCS Ltd. and Infosys Ltd.
(4) ROE is significantly different in TCS Ltd. and Infosys Ltd.

7.2 Suggestions

Based on the study the following suggestions have been made:

(1) Infosys Ltd. should focus on control the cost of production.
(2) Infosys Ltd. should reduce some amount of expenses to improve its profitability.

8. Limitations and Future Scope of the Study

Following are the limitations of the study. To mitigate such limitations, some further scope of the study has been provided by the researcher.

(1) Financial analysis cannot be completed with only analyzing the profitability.Other researcher may conduct research on liquidity ratio analysis, solvency ratio analysis and activity ratio analysis.
(2) The current study only compares two companies. Other may compare more companies.

(3) Only three profitability ratios are used in this study. Other may conduct the study by using more profitability ratios.

9. Conclusion

In this study, profitability of TCS Ltd. and Infosys Ltd has been compared and analyzed.After examining the profitability,TCS Ltd. found to be more profitable company than Infosys Ltd. T-test have been used to found the significant difference between net profit ratios, ROCE and ROE of TCS Ltd. and Infosys Ltd.

➢ References

• Journals

1. Prof. Pavan Mishra and Dr. P. K. Pathak, "A study on Profitability Analysis of Wipro Limited" *International Journal for Multidisciplinary Research*. Vol : 6, Issue : 1, Jan-Feb 2024, 1-8.

2. Anil kumar singh and others, Analysis of Financial Performance of Selected IT Companies in India, *International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science*, Vol. 4, Issue, Aug-2022, 2028-2031.

• Websites

1. https://www.tcs.com/

2. https://www.infosys.com/

3. https://www.moneycontrol.com/

82

An Analysis of Value-Added Ratios of Bharat Sanchar Nigam Limited

Mukesh D. Chauhan
Research Scholar,
Department of Commerce,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar.

Abstract

In this research paper an attempt has been made to evaluate the performance of the entity on the basis of value-added ratios. Bharat Sanchar Nigam Limited was selected as a sample for this study. In this study, using the additive method, the value addded was calculated from 2018-19 to 2022-23 based on the audited financial statements, the trend of gross value added and net value added during the study period was investigated. In this study the performance of Bharat Sanchar Nigam Limited was evaluated by calculating and analyzing value added ratios. This study focuses on how value-added ratios are useful in performance measurement.

Key Words : Value Added, , Gross Value Added, Net Value Added, Value Adde Ratios

1. Introduction

Generally, profit or loss is considered to evaluate the performance of any entity.By evaluating the performance of the entity based on this profit or loss, an idea of how the unit is performing is obtained. But it is important from the owner's point of view to evaluate the performance of the entity only on the basis of profit or loss. Taking into account the value added by the business unit along with the profit loss can give a better idea of the entity's performance. Because of some entity which are loss making but contribute well to the economy this can be well realized through value added. Thus, if value value added is taken into account along with profit and loss, the performance of the entity can be clearly defined. Entity

2. Meaning of Value Added

Value added is the amount that is obtained from the market price of goods and services produced minus the cost of goods and services purchased from outside the entity. This value added is the result of the efforts put in by various parties in the production of goods and services, like employees, capital providers, government etc. This value added is shared in

various forms among such different parties who contribute to the creation of value added, Like in the form of salary to the employees, in the form of interest and dividends to the capital providers, in the form of taxes to the government etc.

3. Meaning of Value Added Statement

A statement prepared to calculate how much value added has been created by the entity during the accounting period and how much value added has been distributed among the various parties contributing to the creation of value added is called a Value Added Statement**.** This statement is prepared in two parts, the first part shows how much value added is created by the entity and the second part shows how much this value added has been distributed among the various parties contributing to the creation of value added.

4. Mothos for Computation of Value Added

The value added is calculated using the additive model and the subtractive model shown below.

1.5.1 Subtractive Method

Under this method, subtracting the cost of goods and services purchased from sales and other revenue to calculate the value added. Under this method the value added is calculated by the following equation.

GVA= S + IS – CBGS …… (1)

Where,

S = Sales

IS = Income from Services

CBGS = Cost of Bought–in-goods and services

1.5.2 Additive Method

Under this method, Under this method, employee cost, interest and depreciation are added to the profit before tax to calculate the value added. Under this method the valueadded is calculated by the following equation.

GVA = PBT + EC + D + I .....(2)

Where,

PBT = Profit Before Taxes

D = Depreciation

EC = Employee Cost

I = Interest

In this study, the value added has been calculated using the additive method.

4. Objectives of Study

This study is based on the following objectives.

(1) To calculate the value added of BSNL during the study period.

(2) To study the trend of Gross Value Added and Net Value Added of BSNL.

(3) To compute value added ratios of BSNL and analyze them.

(4) To make recommendations based on the study

5. Research Methodology

5.1 Period of the study

The duration of this study will be 5 years from the financial year 2018-19 to 2022-23. The year 2018-19 will be taken as the base year.

5.2 Data Collection

This study is based entirely on secondary data. The information required for the purpose of the study will be taken from the audited annual report of Bharat Sabchar Nigam Limited (BSNL).

5.4 Tools & Techniques Analysis

Following accounting and statistical tools will be used in this study .

(1) Value Added

(2) Index

(3) Value Added Ratios

6. ValueAdded of Bharat Sanchar Nigam Limited

Table – 1 Value Added of Bharat Sanchar Nigam Limited

(Amount in INR Lakh)

Particular	**2022-23**	**2021-22**	**2020-21**	**2019-20**	**2018-19**
Profit Before Taxes	-8,16,156	-6,98,162	-7,44,111	-15,49,958	-14,90,424
Add : Employee Cost	7,94,941	7,16,867	667,916	13,59,678	14,31,590
Add : Finance Cost / Interest	2,56,237	2,61,729	2,56,707	1,99,110	78,166
Add : Depreciation	5,65,862	5,30,804	6,05,100	6,62,914	5,78,198
Gross Value Added	**8,00,884**	**8,11,238**	**7,85,612**	**6,71,744**	**5,97,530**
Gross Value Added Indices	**(134)**	**(136)**	**(131)**	**(112)**	**(100)**
Less : Depreciation And Amortisation Expenses	5,65,862	5,30,804	6,05,100	6,62,914	5,78,198
Net Value Added	**235,022**	**280,434**	**1,83,512**	**8,830**	**19,332**
Net Value Added Indices	**(1216)**	**(1451)**	**(949)**	**(46)**	**(100)**

*[**Source:** Compiled and Calculated From Annual Reports of Bharat Sanchar Nigam Ltd. 2018-19 to 2022-23.]*

Table - 1 shows the Gross Value Added of Bharat Sanchar Limited Limited shows a increasing trend up to 2021-22, in 2022-23 decreasing trend observed. The Gross Value Added index was 100 in base year 2018-19. It increased to 112 in 2019-20, 131 in 2020-21 and 136 in 2021-22. It decreased to 134 in 2022-23. The absolute figure of Gross Value Added was ₹ 5,97,530 Lacs in 2018-19. It increased to ₹ 6,71,744 Lacs in 2019-20, ₹ 7,85,612 Lacs in 2020-21 and ₹ 8,11,238 Lacs in 2021-22. It decreased to ₹ 8,00,884 Lacs in 2022-23. The average Gross Value Added during the study period was ₹ 7,33,402 Lacs.

The Net Value Added of Bharat Sanchar Limited Limited shows a fluctuating trend during the study period. The Gross Value Added index was 100 in base year 2018-19. It decreased to 46 in 2019-20. It increased to 949 in 2020-21 and 1451 in 2021-22. It further decreased to 1216 in 2022-23. The absolute figure of Net Value Added was ₹ 19,332 Lacs in 2018-19. It decreased to ₹ 8,830 Lacs in 2019-20. It increased to ₹ 1,83,512 Lacs in 2020-21. It further increased to ₹ 2,80,434 Lacs in 2021-22. It further decreased to ₹ 2,35,022 Lacs in 2022-23. The average Net Value Added during the study period was ₹ 1,35,935 Lacs.

7. Value Added Ratios of Bharat Sanchar Nigam Limited.

Table – 2 Value Added Ratios of Bharat Sanchar Nigam Limited

Ratio	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	Avg.
Net Value Added to Net Worth Ratio	0.04	0.06	0.04	0.002	0.003	0.029
Net Value Added to Share Capital Ratio	0.07	0.56	0.37	0.02	0.04	0.21
Net Value Adde to Fixed Asset Ratio	0.02	0.03	0.02	0.001	0.002	0.015
Net Value Added to Sales Ratios	0.15	0.19	0.11	0.005	0.011	0.093
Net Profit to Net Value Added Ratio	-3.47%	-2.49%	-4.05%	-175.53%	-77.09%	-52.53%

(Source : Computed by Researcher)

8. Analysis of Value Added Ratios

8.1 Net Value Added to Net Worth Ratio

It indicates the amount of Value Added created per rupee of Net Worth. A higher ratio indicates a better position for the capital provider, because higher ratio indicates more safety for the capital provider. These ratios were minimum of 0.003 in 2018-19 and maximum of 0.06 in 2021-22. The average ratio for the study period was 0.029 indicating that 0.029 value added was created for every one rupee of net worth**.**

8.2 Net Value Added to Share Capital Ratio

It indicates the amount of Value Added created per rupee of Share Capital. These ratios were minimum of 0.02 in 2019-20 and maximum of 0.56 in 2021-22. The average ratio for the period was 0.21 indicating that 0.21 value added was created for every one rupee of share capital.

8.3 Net Value Added to Fixed Assets Ratio

This ratio shows the relation of Value Added to the fixed assets. This ratio also shows how much value added is created for each rupee of fixed assets. These ratios were minimum of 0.001 in 2019-20 and maximum of 0.003 in 2021-22. The average ratio for the period was 0.015 indicating that 0.015 value added was created for every one rupee of share capital.

8.4 Net Value Added to Sales Ratio

This ratio shows the relation of Value Added to the sales. This ratio also shows how much value added is created for each rupee of sales. These ratios were minimum of 0.005 in 2019-20 and maximum of 0.19 in 2021-22. The average ratio for the period was 0.093 indicating that 0.093 value added was created for every one rupee of sales.

8.5 Net Profit to Net Value Added Ratio

This ratio shows the relation of Net Profit to Value Added. This ratio also shows how much profit generated for each one hundred rupee of value added. These ratios were minimum of -175.53% in 2019-20 and maximum of -2.49% in 2021-22. The average ratio during the study period was -52.53% indicating that ₹ 52.53 loss for each one hundred rupee of value added.

9. Findings and Suggestions

9.1 Findings

Based on this study the following things have been found out.

(1) The trend of Gross Value Added during the study period was found to be incrasing up 2021-22, in 2022-23 decreasing trend observed. The average Gross Value Added during the study period was ₹ 7,33,402 Lacs.
(2) The trend of Net Value Added during the study period was found to be fluctuating and the average Net Value Added during the study period was ₹ 1,35,935 Lacs.
(3) All value added based ratios are found to be very low.

9.2 Suggestions

Based on this study the following suggestions are made

(1) A company should try to reduce the cost of goods and services purchase from outside as much as possible so as to increase value added.
(2) Efforts should be made to increase the value added as the value added is very low against the net worth of the company during the study period.

10. Conclusion

Thus, in this study, the performance of the unit has been evaluated by analyzing the Value added ratios of Bharat Sanchar Nigam Limited. If we consider the above value added related information along with the profit, a real picture of the company's performance can be seen.

On the basis of value added, employees, capital provider, government, etc. can get an idea of how much contribution the parties have made to the company's performance. This study will be useful in getting an idea of company performance and understanding the concept of value added reporting

➢ Reference

- **Books**

1. Ravi M. Kishore (2005), Advance Management Accounting, New Delhi, Taxmann Publishing Company.
2. Rao, P. (2002), Value Added Reporting : In Theory, Practice and Research, New Delhi, Deep and Deep Publications.

- **Journals**

1. Kumar, S. (2016). The State of Value-Added Statement in India: An Empirical Inquest. The IUP Journal of Accounting Research & Audit Practices , 15 (2), 7-22.
2. Mandal, N., & Goswami, S. (2008). Value Added Statement (VAS) - A Critical Aanalysis. Great Lakes Herald , 2 (2), 98-120.
3. Polisetty, A., & Madhuri, S. J. (2018). Value Added Statements: Analysis on Volkswagen. IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) , 20 (2), 48-52
4. Rathi, R. A. (2017). Value added statement: A new dimension to accounting communication. International Journal of Applied Research , 3 (7), 1193-1197.

- **Websites**

1. www.moneycontrol.com
2. www.caclubindia.com
3. www.bsnl.co.in

83

Signaling Theory in Dividend Policy: A Theoretical View

Gopal D. Dodiya
Research Scholar,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

Abstract

Dividend announcements may contain information about future operations. Under the assumption that managers have insider information about the future performance of their companies, they can use various signaling devices to deliver information to the market. The principle is that dividends are one of the tools used for signaling information. So the big question is whether managers use dividends as a tool to deliver information to the market. More importantly, this theory affects areas such as the firm's financial structure, liquid fund flow, and liquidity and investor satisfaction. Not only do managers take special care in their payment decisions, especially in changing payment decisions, but markets react strongly to changes in dividends and so on, to subtract dividends and start. This paper provides further insights into the controversy surrounding the information content of dividend changes about future profitability.

Keywords: Signaling theory, assumptions of the theory, application of the theory.

1. Introduction

Although dividends have been known since the sixteenth century, it was only the twentieth century, and in particular that were of the greatest importance for the development of research on the subject. Apart from making dividend policy decisions, investment related solutions and shaping the optimal capital structure, it is one of the most important areas of corporate financial decisions. Dividend policy has been one of the most controversial issues in financial matters for many decades in terms of its impact on the value of the company. Due to its long-term character and wide scope of discussion, a large group of literature has been born, which is practically growing day by day. A complete overview of all the topics of this controversy in one article is therefore not possible. Therefore, the purpose of this article is to present only one topic i.e. the theoretical view of the signaling effect.

Dividends are a portion of the earnings that are distributed to shareholders to invest in the firm. Dividend refers to the decision taken by the directors of the company. It relates to the amount and timing of any cash payments made to the company's shareholders. This

decision is important for the company as it can affect its capital structure and share price as well as future growth. In addition, the decision may determine the amount of tax that the shareholders pay.

According to Orina (2011), the decision to pay dividends is important for the company for two main reasons. First of all it provides a solution to the dividend puzzle which is concerned with whether the payment of dividends reduces the value of the firm. Second, it is part of the company's financing strategy, in which higher dividend payments mean lower retained earnings and hence the need for more debt capital in the company's capital structure. Dividend policy decisions include four crucial issues: when the firm should pay dividends, how much the firm should pay, how the firm should pay dividends, and why the firm should pay dividends. Various split theories have tried to explain whether the payment of dividends affects the value of the firm.

2. Signaling Dividend Theory

This theory was introduced in 1977 by Stephen Ross and Solomon Ezra. They observed from experimental studies that companies that significantly increased dividend payments had a corresponding increase in their share price, while companies that significantly withdrew or reduced dividend payments had a corresponding decline in their share price. This, in his view, suggests that investors prefer dividends over capital gains.

This is a principle that emphasizes that the announcement of increased dividend payments by the company gives strong indications about the bright prospects of the company. Additional announcements in dividend payments are taken very positively in the market and help to create a very positive image of the company in terms of future growth prospects and stability. Companies use dividends to share profits with shareholders and when they do, they may decide to pay dividends when withdrawing profits from a company for growth and development is not the best option, not necessary or practical. When executives decide to offer dividends, they usually make an announcement, providing information about the amount and date so that shareholders know what to expect.

These announcements are closely anticipated and followed because investors believe they can provide information about the company's financial health. Generally, dividend signaling is done by the company when it changes the amount of dividend to be paid to the shareholders.

The work of Miller and Modigliani (1961) maintains that, in a full capital market, a fixed value is independent of dividend policy. However, some years later, Bhattacharya (1979), John and Williams (1985) and Miller and Rock (1985) developed the classic modeling signaling theory, showing that in a world of asymmetric information, well-informed insiders are an expensive sign of dividend policy. Therefore, an increase in dividends indicates an improvement in the firm's performance, while a decrease indicates deterioration in its future profitability. Consequently, an increase or decrease in dividends should be followed by an improvement or reduction in the firm's profitability, earnings and growth. In addition, there should be a positive correlation between dividend changes and subsequent stock price feedback.

3. Assumptions of Signaling Theory

One of the most important assumptions of signaling theory is that dividend change announcements are positively associated with future changes in share price reactions and earnings. According to Brigham and Houston (2013), signaling theory is also a bank by the assumption that information is not identical. Available to all parties at once and that information is the rule of asymmetry. Asymmetry of information can lead to very low valuation or sub-optimal investment policy. Signaling Theory states that corporate financial decisions are signals sent to investors by company managers to address this asymmetry. These signals are the cornerstone of monetary policy. In this case, managers know more than investors, so investors will be able to find "clues" in managers' actions to get clues about the firm. The theory therefore simply suggests that the announcement of firm growth serves as an indicator of a firm with strong future prospects in dividend payments.

4. The rational and provisions of the Signaling theory

Dividend decisions are often viewed by investors as information about the firm's prospects, so companies are wary of such decisions. Information asymmetry exists if firm managers know more about the firm and its future prospects than investors.

When investors have incomplete information about a firm (perhaps due to opaque accounting practice) they will look for other information in actions such as the firm's dividend policy. Signaling is the idea that an agent conveys some information about himself to another party through action so it is reasonable to rely on signaling theory. E.g. In contrast, managers who have access to information that show a very good future prospects for a firm

(e.g. high demand for its goods) are more likely to increase dividends. Another argument is that managers who have good investment opportunities are more likely to "signal" than managers who do not because it is in their best interest to do so.

Investors can use this knowledge about the manager's behavior to inform the firm's decision to buy or sell the stock, to increase the price in case of a positive dividend surprise, or to sell it when the dividend does not meet expectations. This, in turn, can influence dividend decisions because managers know that stockholders look closely at the announcement of dividends in search of good or bad news. As managers avoid sending a negative signal to the market about the future prospects of their firm, it leads to a stable, slowly increasing payout dividend policy. Investors will take note and choose to sell their stock at a good price or retain it for a good dividend. Companies are aware of this signaling effect, so they will not try to send a negative signal that their share price will fall. In practice the change in the firm's dividend policy has an effect on the share price. This means that an increase in dividends increases the share price while a decrease in dividends lowers the share price. This pattern forced Stephen Ross to draw conclusions against the MM model that shareholders do in dividends prefer dividends for future capital gains.

5. Application of signaling theory

5.1 Dividend Announcements and share price reactions

In the days surrounding the announcement of dividend change, there have been a significant number of experimental tests showing that dividend change announcements are positively associated with stock returns. Petit (1972, 1976) strongly supported the idea that dividend change ads deliver information to the market.

Similar results were obtained by several authors, such as Aharoni and Sverrie (1980), Benesh, Kevan and Pinkerton (1984) and Dhillon and Johnson (1994) for the announcement of dividend change, Eskith and Mullins (1983) for the beginning of the dividend, Lee and Ryan. (2000, 2002) for the introduction and subtraction of dividends and Lippert, Nixon and Pilot (2000) for additional advertising dividends. Although all of these studies were conducted on the U.S. market, Travalos, Trigorgis, and Wafes (2001) analyzed the Cyprus, Gurgul, Medzos, and Mestel (2003), the Austrian market, and the Yilmaz and Guel (2006), Turkish market. Also seek support for dividend information content hypotheses.

Although there is empirical evidence to support a positive correlation between dividend change announcements and subsequent stock price responses, some studies do not support this idea. By Lang & Litzenberger (1989) and Benertzi, Michael and Thaler (1997)

for the American market, Conroy, Eids and Idesandheris (2000) for the Japanese market, Chen, Firth and Gao (2002) and Aberatna & Power (2002) for the Chinese market. Study conducted 2002), for the United Kingdom, found no evidence of a significant relationship between dividend advertising and share returns.

According to dividend signaling theory, dividend change announcements trigger share returns because they provide information about management's valuation on companies' future prospects.

5.2 Dividend Announcements and Future Earnings

It is well documented that dividend change announcements are positively associated with future earnings. Aharoni & Dutton (1994), Chen & Wu (1999), Nissim & Ziv (2001), Arnot & Essence (2001, 2003), Harada & Nguyen (2005), Baker, Mukherjee & Pascalian (2206), Stassescu (2006) And Vivian (2006), among others, analyzed the case of dividend changes and concluded that there is a strong link between dividend changes and subsequent earnings. Similar results were obtained by Lipson, McVeira, and Maginson (1998) for the case of the beginning of dividends, and more recently, by Dhillon, Raman and Ramirez (2003), who took into account the predictions of dividend analysts to determine dividend surprise.

However, many empirical studies have failed to support this view. Watts (1973), Diangelo and Skinner (1992, 1996), Benertzi, Michaelly and Thaler (1997), Grulon, Michaelly and Swaminathan (2002), Benertzit et al. (2005) and Lai (2005) have found little or no evidence that changes in dividends predict extraordinary earnings. Globally, experimental results do not support the dividend signaling content hypothesis, but there is some evidence for both the window dressing phenomenon and the maturity hypothesis, especially in the United Kingdom (UK) market.

5.3 Importance of signaling theory

Dividend decisions can have a signaling effect on the information that companies will consider in formulating their policy. This decision is important for the company as it can affect its capital structure and share price. In addition, the decision may determine the amount of tax that the shareholders pay. The theory will also be used by companies that have future investment opportunities to attract capital from current and potential investors.

6. Empirical studies

Globally, experimental results do not support the dividend signaling content hypothesis, but we have found some evidence for both the window dressing phenomenon and the maturity hypothesis, especially in the UK market.

In Kenya, empirical findings confirm that there is a positive relationship between dividend payments year and dividend changes in previous years and changes in subsequent period earnings but there is a modest relationship between dividend change and future years, though only significant. Similar to this on Gore (2001), capitalization of dividends is a more preferred option especially for SACCO who are facing liquidity problems hence supporting the fact that change in dividends in SACCO is positively related to subsequent period performance. . This is also related to Odhiambo (2009) who tried to find out whether the dividend is informative about future earnings per share and established a weak relationship between dividend payments and future earnings per share. Mulwa (2006) also established that split payment relationships exist.

Thus, dividend changes are more strongly related to current and past earnings, while there is no significant relationship between dividend changes and future earnings changes. Banerjee et al (1997) established that dividend changes are more strongly related to current and past earnings, while there is no significant relationship between dividend changes and future earnings changes. Watts, (1973) also concluded that dividends cannot be used by investors. Reliably predict future earnings. Further Mulwa (2006) also found that for the first and second year after, although the relationship existed, it was very negligible. The same was seen with Bitok, (2004) and Odhiambo, (2009).

7. Conclusion

Investors see dividend changes as an indication of future management's outlook. Managers hate reducing dividends, so they also avoid raising dividends unless they believe this is sustainable. Therefore, an increase in share price while increasing dividends may reflect higher expectations for future earnings per share (EPS), rather than a desire for dividends. Signaling Dividend Theory concludes that dividend decisions are relevant and are as high as the dividends paid by the company. As high as its value. However, the firm should always make decisions that are in line with its long-term objectives as the decision of investors and shareholders should not be the leading force. In an uncertain world in which verbal

statements may be misinterpreted or ignored, dividend action provides a clear cut medium for making a statement that speaks louder than many words.

References

1. Aharony, J., & Dotan, A. (1994). Regular dividend announcements and future unexpected earnings: An empirical analysis. Financial Review, 29(1), 125-151.
2. Asquith, P., & Mullins Jr, D. W. (1983). The impact of initiating dividend payments on shareholders' wealth. Journal of business, 77-96.
3. Benartzi, S., Michaely, R., & Thaler, R. (1997). Do changes in dividends signal the future or the past?. The Journal of finance, 52(3), 1007-1034.
4. Bhattacharya, S. (1979). Imperfect information, dividend policy, and" the bird in the hand" fallacy. The bell journal of economics, 259-270.
5. DeAngelo, H., DeAngelo, L., & Skinner, D. J. (1996). Reversal of fortune dividend signaling and the disappearance of sustained earnings growth. Journal of financial Economics, 40(3), 341-371.
6. Dhillon, U., Raman, K., & Ramirez, G. G. (2003). Analysts' Dividend Forecasts and Dividend Signaling. Available at SSRN 420782.
7. Grullon, G., Michaely, R., & Swaminathan, B. (2002). Are dividend changes a sign of firm maturity?. The journal of Business, 75(3), 387-424.
8. Lang, L. H., & Litzenberger, R. H. (1989). Dividend announcements: cash flow signalling vs. free cash flow hypothesis?. Journal of financial economics, 24(1), 181-191.
9. Miller, M. H., & Modigliani, F. (1961). Dividend policy, growth, and the valuation of shares. the Journal of Business, 34(4), 411-433.
10. Orina O.S (2011) advanced financial management (first edition), Mustard seed business press, Nairobi, Kenya

Websites:

1. https://www.investopedia.com/terms/d/dividendsignaling.asp#:~:text=Dividend%20signaling%20is%20a%20theory,those%20without%20such%20prospects%20refrain.
2. https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/trading-investing/signaling/
3. https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1026.7278&rep=rep1&type=pdf

84

ENTREPRENEURSHIP AND STARTUPS: THE TREND ANALYSIS IN THE INDIAN CONTEXT

RAMAVAT GUNVANTRAY BHAKTIRAM
Research Scholar,
Department of Commerce,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
Bhavnagar.

ABSTRACT

This presentation looks at how Indian entrepreneurship and start-up culture are developing, with an emphasis on the noteworthy developments and changes in the present environment. Together with other government programs, the Start-up India project has made India a major start-up centre. This expansion may be ascribed to the nation's growing middle class and rising internet connection rates. The report was put together using secondary research, which includes market data analysis, venture capitalist polls, and interviews with company founders. We look at many strong industries that are currently growing significantly as a result of digital transformation and innovation. These belong to the domains of technology, education, and healthcare. The article looks at the difficulties Indian companies have, such as a lack of qualified workers, restricted access to finance, and regulatory limitations. This research examines in particular how venture capital, both local and foreign, affects a company's growth from its early stages to its complete maturity. In discussing the changing demographics of the entrepreneurial sector, the research points out that more women and younger people are involved. It also provides a thorough analysis of how changes to regional laws and the state of the world economy affect the resilience and flexibility of start-ups. In the context of this presentation, investors, entrepreneurs, and policymakers may expect a thorough examination of the present and future status of Indian entrepreneurship. Facilitating comprehension of the social and economic effects of entrepreneurship is the aim.

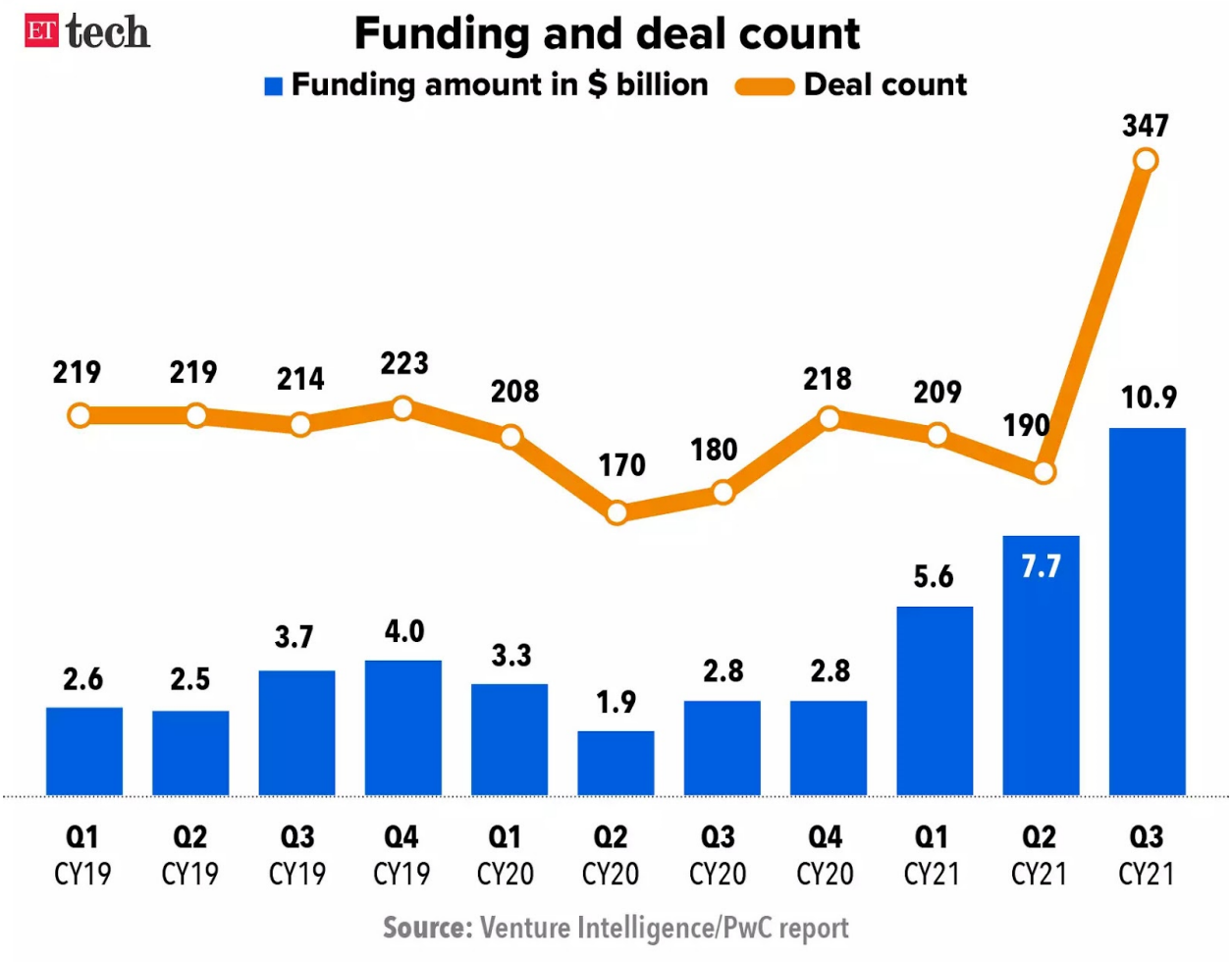
KEYWORDS: Entrepreneurship, Start-up, Development, Make-in-India, Demographics, Technology.

INTRODUCTION

In terms of our country's industrial development, we were always on level with the rest of the globe. Regardless, it's safe to say that the entrepreneurial spirit has entered a new golden age. In terms of average age, the country's youth are among the world's youngest

entrepreneurs, standing at 28 years old. “More than 92,683 firms were classified as start-ups as of February 28, 2023, according to the Department for Industrial Policy and Promotion (DPIIT)”. More than only the intervention area structure, this pertains to policy assistance, incubation project funding, and simpler Indian government regulations. “Mr. Anurag Thakur, a union minister, said in February that Delhi, Mumbai, and Bengaluru were three of the best start-up hubs in the world. According to him, the start-up ecosystem in the world ranks third with 90,000 Start-Ups and 107 unicorn enterprises valued at $30 billion”. New businesses not only offer something new to the table, but they also have the potential to unseat the big names in the industry. Our country is becoming a hub for research and development and information technology as a result of their expansion into e-commerce, business-to-business, and several other areas. The start-up program run by the government is commendable, and so are the several Indian CEOs who have gone global and continue to motivate others. “We are now the world's fifth-largest economy, up from tenth place, according to a tweet from India's finance minister, Nirmala Sitharaman, earlier this year. Furthermore, with India's GDP approaching $3.75 trillion, there are notable Indian CEOs such as Satya Nadella of Microsoft, Sundar Pichai of Alphabet Inc., Shantanu Narayan of Adobe Inc., Laxman Narasimhan of Starbucks, and Arvind Krishna of IBM, all of whom hold prominent positions within the world's leading companies”. Start-up culture has recently come into the spotlight thanks to programs like Shark Tank India, which feature well-known Indian business magnates and give viewers an inside look at the entrepreneurial sector. What information can you provide about new businesses? What are the steps involved in getting a company off the ground? What steps can one take to ensure that their business will be successful? These are only a few of the numerous questions that youngsters in our nation often ask, all of which are included in this list. When did you most recently find yourself in the position of unwittingly listening to a chat about business owners or new ventures? Without fail, each and every day! Not only is the inclusion of news about Indian start-ups in contemporary media sources motivated by the fact that these stories are now trending, but it is also driven by the significant effect that these stories have on the current economic trajectory of India. Given that there are 1.42 billion people on the planet, it is reasonable to anticipate that young people will play a significant part in driving innovation and entrepreneurship. The concept of entrepreneurship in India is not a recent phenomenon; it has been there for a very long time, even before the country was colonized by Western forces.

START-UPS: HELP TO INDIAN ECONOMY

(Image Source: Economic Times)

Businesses that are just starting out are known as start-ups. Every company that leverages cutting-edge innovation to address real-world issues usually has expansion and revenue generation as its top priorities. The path it will take has been clearer since the early 2000s and will continue until the beginning of 2023. More than ever before, start-ups play a key role in driving economic growth. Two years ago, NASSCOMM estimated that India was home to 83 unicorn enterprises. For every one of these companies, ten new jobs have been generated in the previous ten years. With this industry's expansion in 2020, around 150,000 new jobs were added to the workforce. This exemplifies the increase in investment, the good effect on economic development as a whole, and the expansion in employment at start-up businesses.

IMPACT OF START-UPS ON INDIAN ECONOMY

Expansion of GDP in India

The GDP of India has grown substantially and remained relatively stable during the last several years. This can be because of the country's growing economy and higher production in several fields. Strong local demand, government policy changes, and more global economic connectivity have all contributed to India's economy's meteoric rise in recent years. The expansion of the service sector and the country's gross domestic product are mostly attributable to the IT, telecom, and financial industries. This company has not only attracted investment from across the world, but it has also created a large number of job openings. Also, programs like “Make in India” have revitalised India's manufacturing industry and helped the nation achieve its goal of being a major player in the global manufacturing market. Despite agriculture's diminished share of GDP, it is nevertheless vital for rural economies and employment creation. There has been progress towards sustainability and higher production thanks to new efforts to improve agricultural efficiency and productivity. Greater development has resulted from improved connectivity and economic activity made possible by the government's push to build infrastructure including roads, railroads, and airports. Because of digital efforts, the impact of online banking and e-commerce on the economy has grown, especially after the COVID-19 epidemic. In spite of difficulties like geopolitical unrest and inflationary pressures, India's prospects for GDP growth are positive because of changes in policy, benefits from demographic transition, and an emphasis on sustainable development. India is well-positioned to maintain its prominent place in the global economy thanks to its planned strategy for economic diversification and inclusive development.

CREATING JOBS & WORK

There has been steady growth in the percentage of the Indian population that is considered to be of working age, which was predicted to reach 60.7% at the start of 2011. India is expected to have 112 million people of working age by the year 2022. India is home to the world's third-largest start-up ecosystem, thanks in large part to the country's diverse population, which has spurred the country's unprecedented rate of company development. More than 84,000 businesses are active in 656 districts around the nation right now. An equal number of people are looking for work and those who are able to provide it in our country, which is still relatively young. One way to help our expanding nation create jobs and bring the unemployment rate down is to support the expansion of start-ups. Start-ups in India

created almost 290,000 employments in 2022, increasing 35.8 percent from 198,000 positions in the previous year, according to a recent survey.

TECHNOLOGY PROGRESS

Most contemporary businesses, in contrast to those of yesteryear, are always looking for new methods to improve their operations. Researchers and developers (R&D) play a crucial role in helping start-ups articulate their ideas effectively. The younger demographic is sparked to work together and see their ideas through throughout the research and development process. As a whole, this stage helps the Indian economy flourish since it allows for the launch of technologically sophisticated items.

CREATIVE INVESTING

Every one of us relies heavily on the start-up news briefing that goes out every day to keep us abreast of what's happening in the world. In order to concentrate on what they do best, it's logical to assume that many large MNCs outsource their smaller start-ups to other parties. This includes a number of foreign nations who have been keeping tabs on Indian businesses in the hopes of investing their money, turning our nation become a capital for venture capital. Amazon has set up a special venture fund called the "Amazon Smbhav Venture Fund" to help entrepreneurs and start-ups in their early stages. A grand total of $11 billion has been invested in India by the massive US firm so far. It intends to increase its investment by $15 billion over the next seven years. This creates chances for new businesses to make a big splash in global and domestic marketplaces.

GOVERNMENT PROGRAMMERS FOR INDIAN START-UPS

- Start-Up India Action Plan
- Credit Guarantee Scheme for Start-ups (CGSS)
- Fund of Funds for Start-ups (FFS) Scheme
- Easy Procurement
- Changes in Regulation

CHARACTERIZES: ENTREPRENEUR

We are all aware that there are a lot of skills necessary to become a successful business. Their remarkable navigational skills give them a substantial say in propelling economic expansion. Fear of failure does not deter true entrepreneurs; on the contrary, it fuels

their excitement for new possibilities. Not only do they oversee the new company's operations, but they also have a major say in how many jobs their nation creates. The capacity to create substantial wealth from basic resources like money, time, and land is what defines an entrepreneur. They may build or destroy a country depending on their actions. Achieving success in this profession requires a thorough understanding of the economic and dynamic activities. In the process of starting and running a business, it is essential to carefully use limited resources while striking a balance between wealth and value. Everyone knows that people have to be consistent and able to adjust quickly in order to stay in the innovation game. You will start and maintain the procedure if you possess these abilities.

Five entrepreneurial features:

- Ability to Lead
- Time Management & Productivity
- Modularity
- To be curious
- Safety Control

CONCLUSION

Given the abundance of possibilities and unrealized potential that exist in India's labour market, it is impossible to overestimate the importance of initial public offerings (IPOs) for the expansion of the nation. Since the year 2016, the government has been making a concerted effort to promote the expansion and development of small businesses and entrepreneurs. Furthermore, modern entrepreneurs have a vital role to play in pushing innovation, which may be beneficial for both large companies and smaller businesses. These entrepreneurs come from a wide variety of sectors. Younger people will undoubtedly continue to be inspired for many years to come by the existence of incubation centres, working spaces, and an increased understanding of the path that leads to entrepreneurial success. According to economist T.N. Srinivasan, “India has been an entrepreneurial society with suppressed entrepreneurial skill, which is now thriving”. The start-up economy has grown rapidly in the previous two decades, creating much new employment and a lot of money. There have been significant efforts to improve the entrepreneurship environment since economic liberalisation began. These include measures to reduce the “licence raj,” increase access to finance for entrepreneurs, and provide institutional support for “techno-preneurs” (NKC, 2008). There will likely be more entrepreneurs and start-ups in the future as

a result of globalization's benefits, which include expanding markets, more political will, and technological innovation, both in India and throughout the globe. With an expected rise of $20–25 billion in the next five years, this huge skill pool has switched gears from providing back-end help to US corporations to becoming entrepreneurs. It is well recognised that entrepreneurship plays a significant role in driving economic progress. The concept of entrepreneurship is characterised by a number of admirable traits, including the ability to innovate, develop organisations, fill gaps, and complete inputs. The process of industrialization cannot begin and cannot continue without these individuals (Wohl, 1969). In the face of unpredictable global conditions and specific local developments, governments throughout the world are looking to entrepreneurial policies as a tool to maintain and grow their economies (Venkataraman, 2000). India needs an entrepreneurial policy badly, but it's not easy to establish one.

REFERENCES

- Wennekers, Sander. "Entrepreneurship at Country Level: Economic and Non-Economic Determinants." Scales Research Reports (2006): 97-121. https://www.researchgate.net/publication/5012716_Entrepreneurship_at_Country_Level_Economic_and_Non-Economic_Determinants
- Korreck, Sabrina. "The Indian Start-up Ecosystem: Drivers, Challenges and Pillars of Support". Observer Research Foundation, Occasional Paper (2019), no. 210. https://www.orfonline.org/research/the-indian-startup-ecosystem-drivers-challenges-and-pillars-of-support-55387/
- Sharma, Samidha. "Young Entrepreneurs turn angels for younger start-ups". Times of India, 30 June, 2014. https://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/young-entrepreneurs-turn-angels-for-younger-startups/articleshow/37492698.cms.
- Planning Commission. "Twelfth Five Year Plan (2012–2017): "Faster, More Inclusive and Sustainable Growth". Government of India (2013), volume 1.
- Sinha, J. B.P., and Kanungo, R.N. "Context Sensitivity and Balancing in Indian Organizational Behaviour". International Journal of Psychology, (1997) 32(2), 93–105.

- Keesing, R. M. “Theories of Culture”. B. J. Siegel (Ed.). Annual Review of Anthropology, pp. 73–97. Palo Alto, CA (1974).
- Gupta, V. (2009). Cross-Cultural Similarities and Differences in Characteristics Attributed to Entrepreneurs: A Three-Nation Study. Journal of Leadership & Organizational Studies
- Shankar, Raj K. and Nithyananda, K.V. Developing Entrepreneurship Policy in India – Looking for Order in Chaos. Ahmedabad: Twelfth Biennial Conference on Entrepreneurship Conference Working Paper (2017).
- https://www.researchgate.net/publication/314080412_Developing_entrepreneurship_policy_in_India_-_Looking_for_order_in_chaos

85

Identifying Key Variables for Assessing the Value Proposition of traditional financial products with reference to investors of Bhavnagar city in the age group of 25 to 60 years.

Mr. Hardik Baxi and Dr. Rajesh Bhatt
[1]Currently pursuing Ph.D. at
[2]Head,
Department of Business Administration,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University

Abstract:

This study identifies attributes of traditional financial products that impact perceived value proposition of traditional financial products among people of Bhavnagar city in the age group of 25 – 60 years. The value proposition, defined as the unique benefits and advantages offered by the Product/Service, plays a crucial role in influencing consumer behavior and shaping market competitiveness. To gain insights into the elements that contribute to its perceived value, a questionnaire-based survey was conducted among respondents.

The survey instrument was designed to capture respondents' perceptions, preferences, and priorities regarding various aspects of the traditional financial products. Questions were formulated to assess key dimensions of the value proposition, including risk, return, liquidity, regulatory etc. Additionally, participants were asked to rank the top five dimensions in their decision-making process.

Data analysis revealed valuable insights into the variables that define value proposition of traditional financial products for investors. It highlights dimensions that investors consider while selecting an investment alternative from the traditional financial asset class.

The study sets a platform for conducting more rigorous research work based on the variables identified to be driving the value proposition of traditional financial products on a wider population base and with a larger sample size.

Key words: Value Proposition; Traditional Financial Products; Survey analysis; Perceived value

Introduction:

In the landscape of investment, traditional financial instruments have long served as bedrocks of wealth management strategies, offering investors a diverse array of options for capital allocation and portfolio diversification. The perceived value proposition of these instruments lies at the heart of investor decision-making, influencing their asset allocation strategies, risk appetite, and overall investment behavior. Understanding the factors that contribute to this perceived value proposition is crucial for both investors and financial institutions seeking to optimize investment strategies and product offerings.

Traditional financial instruments encompass a wide range of asset classes, including equities, bonds, digital commodities, mutual funds etc. Historically, these instruments have been characterized by their relatively stable returns, established regulatory frameworks, and perceived resilience during economic downturns. However, the landscape of traditional finance is continually evolving, shaped by changing market dynamics, technological advancements, and shifting investor preferences.

Despite the prominence of traditional financial instruments in investment portfolios, there remains a need for a comprehensive understanding of the features and attributes that contribute to their perceived value proposition. While existing literature offers insights into various aspects of traditional finance, gaps persist in our understanding of the specific variables that drive investor perceptions and preferences. Addressing these gaps is essential for informed decision-making by investors and financial professionals alike.

Lanning and Michaels (1988) defined value proposition as "a statement of benefits offered to a customer group and the price a customer will pay.", **Grubic and Jennions (2018)** defined value proposition as "A value proposition provides the compelling reason for a customer to purchase a product or service or both."

In the current economic environment where rate of inflation is high, the traditional investment instruments are soon losing their appeal. Moreover, the millennials have become tech savvy and are demanding for products with high liquidity and minimum commitment **(Meyyammai, M. and Vinotha, K., 2022)**.

In this paper authors have tried to identify those product dimensions of traditional financial products which lead to perceived value proposition towards them in the minds of investors. These factors identified will be useful for further comprehensive research work on larger sample size. The results of this paper are intended to lay down foundation for further research

work. For the purpose of identifying dimensions of traditional financial products, thorough literature review is undertaken. The literature reviews helped in identifying 20 such dimensions. Further the dimensions identified are also surveyed which will help to identify which of them are more relevant and which of them are less relevant. The purpose of this work is to identify the major dimensions of traditional financial products.

Review of Literature:

A number of studies are conducted world over to study the factors that affect investment decisions. The research is conducted from both, the investor's point of view and the financial products dimensions' point of view.

Singal, V.S., & Manrai, D.R. (2018, July), in their research paper have tried to identify factors affecting investment in mutual funds. The study was exploratory and descriptive in nature. They have identified variables like low risk, economies of scale, convenience, fees and commission, taxes, expert management and management risk. They have identified variables through literature review and then used survey for further data collection and analysis.

Rout, B., & Mohanty, S. (2019), in their research have identified factors like Brand name, NAV, quality of service, type of fund, scheme size, past performance, liquidity, reputation of fund manager, minimum investment, tax, rating, current market conditions and return history. They have undertaken review of literature and questionnaire based approach.

Hanopia, Baiq & Surasni, N.K. & Hidayati, S.A. (2018), have identified factors that investors consider while placing fixed deposits. They have identified factors like Interest rate, cost of pre-mature withdrawal, rating of issuer, benefits attached to deposits, mental worry etc.

Tati, Ravi & Baltazar, Ernest. (2018), in their paper on choice of investment in life insurance policy. They had conducted a survey of 75 respondents who were insurance investors. Using self administered questionnaires they identified security & assurance, tax benefits, risk coverage, product features and other factors to influence the investment decision.

Patil S. & Bagodi V. (2021), in their study identified variables that were considered by investors in India for investing in stocks. Their study was based on survey of investors who

were asked to rank 20 attributes. Of which 14 were considered appropriate for the study. They used the Cronbach alpha to test the internal consistency of variables and found them to be consistent. The variables included past performance, expected bonus shares, technical analysis, liquidity, financial statements, information obtained from the internet, rumours, coverage in press, economic indicators, advice from advisors.

Gabhane D. & Kishor S. (2013), in their research paper identify safety as one of the product specific factor. Other factors identified by them are demographic which are not a part of our research work.

Monika & Agarwal K., (2017, June), in their research paper have identified traditional investment alternatives and demographic factors affecting their selection. They have identified relation between demographic factors and selection of investment option.

Thapa, B., & Shah, A. K. (2020), in their study have identified factors investors consider before investing in gold. They have identified factors like price of gold, security, liquidity, social status, advertisement and seasonal demand. They have used questionnaire for collecting the data. Their research indicates that security is the most looked for factor when it comes to implementing the investment decision.

Objectives of research:

1. To arrive at a pool of factors that impact value proposition of traditional financial investment instruments.

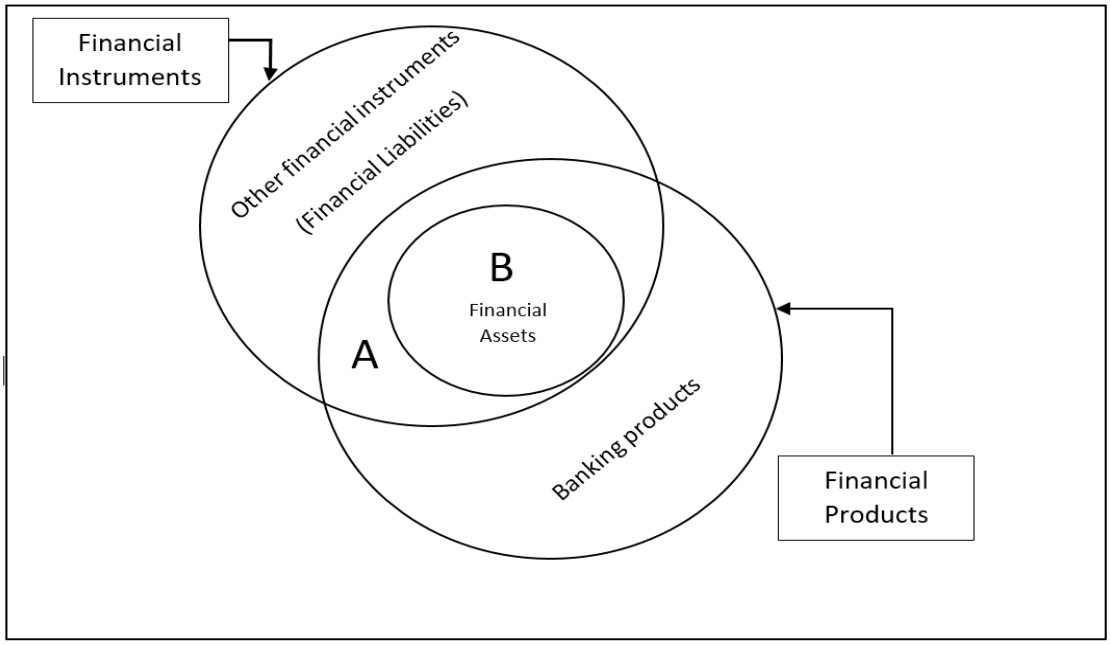
2. To identify from the pool of factors, factors that investors consider important for taking investment decision.

3. To set a stage for further research at a larger scale.

Research Methodology:

The researchers want to study value proposition of traditional financial products on a larger scale. For the purpose of the study it is necessary to identify the product dimensions that lead to some value. The current research paper is oriented to identify important dimensions which can further be studied on a larger scale.

For the purpose of study, the researchers have only considered financial assets / investment products.

(IMF, 2000, chapter 4, p. 1) separates financial instruments into financial assets and liabilities. Financial products as per Cambridge dictionary (n.d.). are separated into Banking products, Financial assets and financial liabilities. In this paper, the researchers have tried to study only the financial asset portion.

Both descriptive and exploratory research designs have been applied. Extensive literature was reviewed to identify dimensions of traditional financial products that lead to perceived value proposition among investors. These variables were then used as a part of questionnaire to identify which of them are important for further study. The purpose of this research paper is not to test any assumption related to the validity of factors, but the purpose is to identify the factors themselves.

The population consisted on investors of Bhavnagar city in the age group of 25-60 years of age. Convenience sampling method is used for the study. Sample size was 75. The sample size was limited due to lack of time for conducting survey. Samples were selected using convenience sampling technique.

Both primary and secondary data has been used. Primary data is collected by using self-administered structured questionnaires which were distributed using google forms. The secondary data is collected through extensive literature reviews.

Data is analysed using MS Excel, charts and tables.

After the literature review, following dimensions common to traditional financial products were identified.

Table:01 Dimensions of traditional financial products affecting value proposition

1. Risk level	11. Historical performance
2. Return potential	12. Market volatility
3. Liquidity	13. Brand reputation
4. Costs and fees	14. Customer service and support
5. Regulatory framework	15. Flexibility and customization
6. Transparency and information availability	16. Inflation protection
7. Tax implications	17. Psychological factors
8. Diversification opportunities	18. Cultural and social factors
9. Accessibility and convenience	19. Technology and innovation
10. Social and environmental considerations	20. Global economic factors

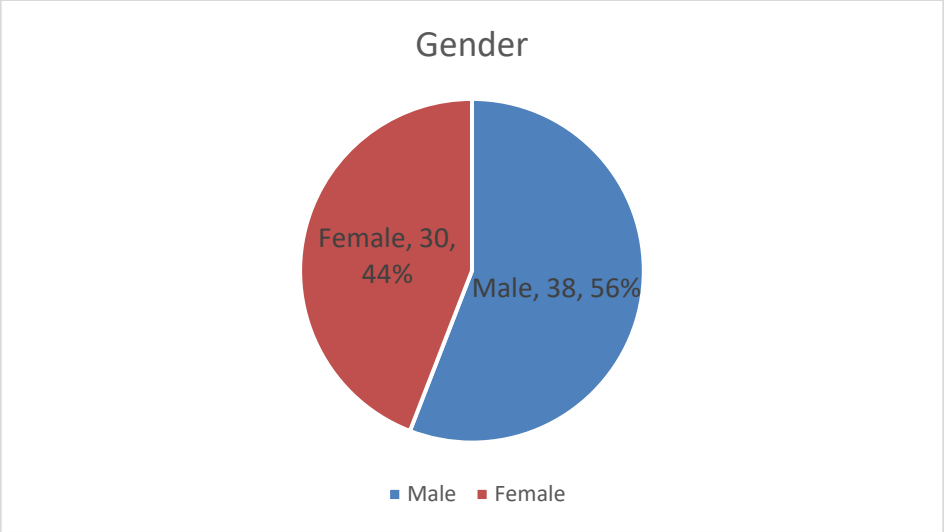
The respondents were asked to identify important dimensions as per their thinking and were asked to rank the top 5. Based on the selection, weighted ranks were calculated and the dimensions were ranked accordingly. Rank 1 was given weight of 5, rank 2 was given weight of 4, and so on. Weighted ranks were obtained using the following formula.

Weighted rank for Factor A = No. of 1st ranks*5 + No. of 2nd ranks *4 + No. of 3rd ranks *3 + No. of 4th ranks *2 + No. of 5th ranks *1

Data analysis: -

1. Gender of respondents

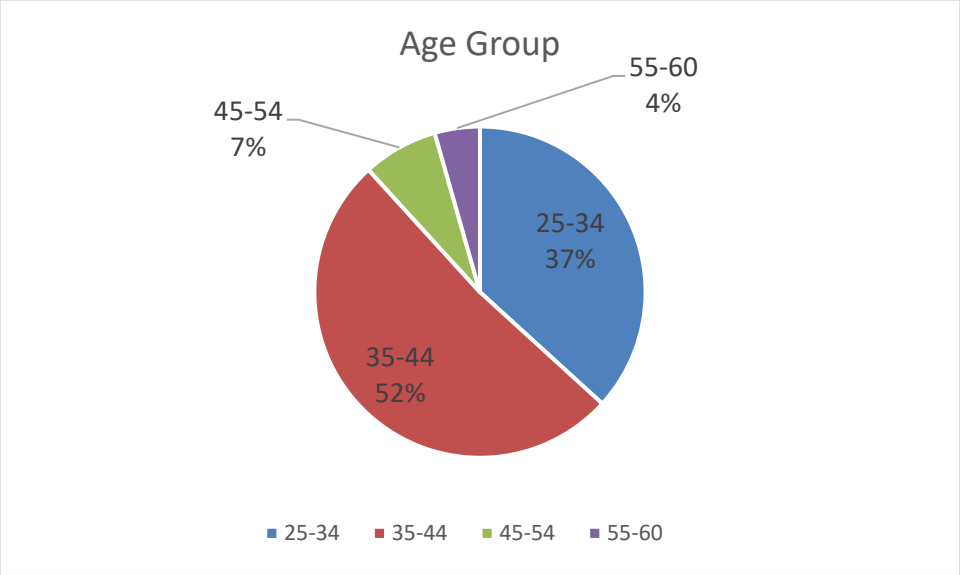
Chart 01: Gender of respondents

Of the total respondents, 56% were male while 44% were female

2. Age group of respondents

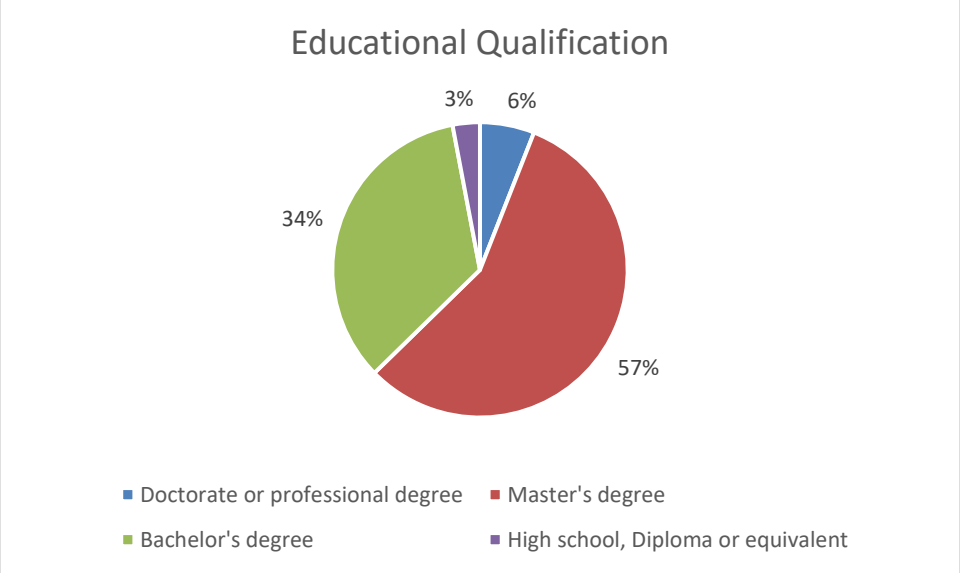
Chart 02: Age group of respondents

52% of respondents were in the age group of 35-44 years followed by 37% in the age group of 25-34 years. 45-54 & 55-60 years had 7% & 4% respectively

4. Educational qualification of respondents.

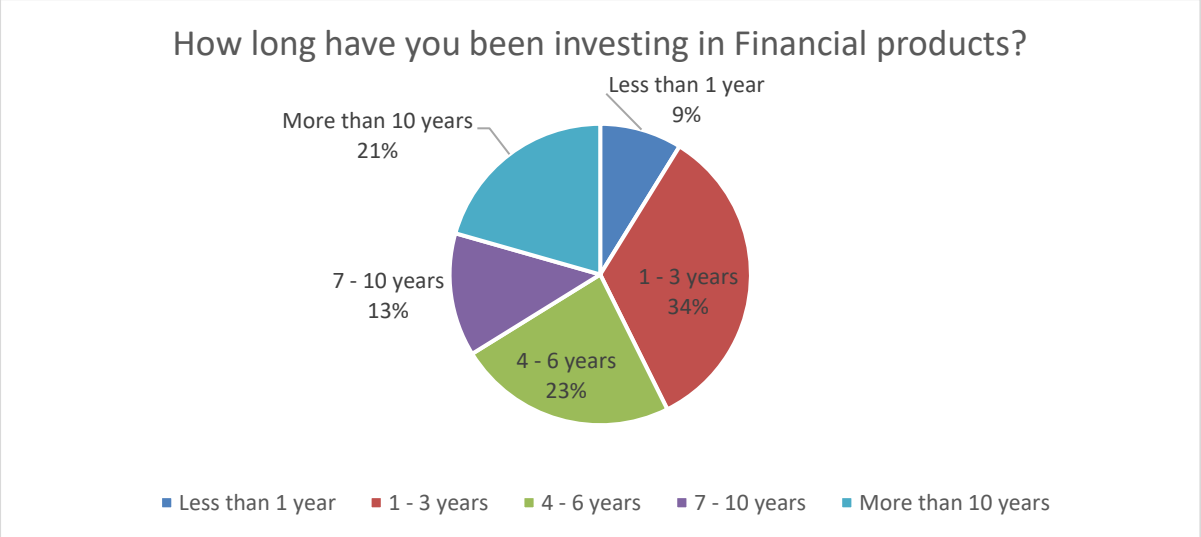
Chart 03: Educational Qualification of respondents

57% respondents had completed master's while 34% had completed bachelor's. 6% had Doctorate or professional degree.

4. Time since started investment

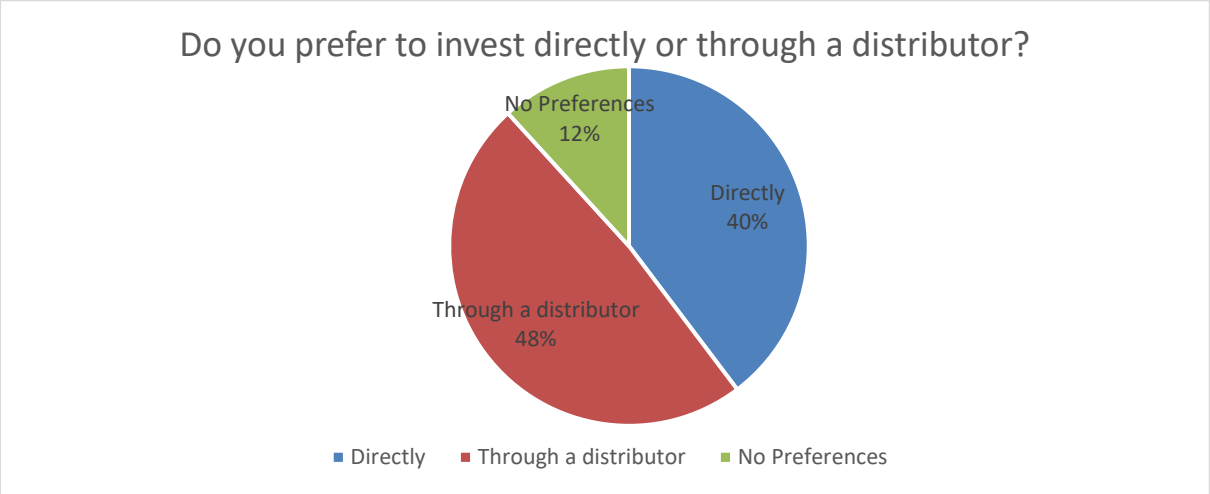
Chart 04: Time since investment

34% had investment experience of 1-3 years. 23% had an experience of 4-6 years followed by 21%, 13% and 9% for experience of >10 years, 7-10 years and <1 year respectively.

5. Preference of execution of investment

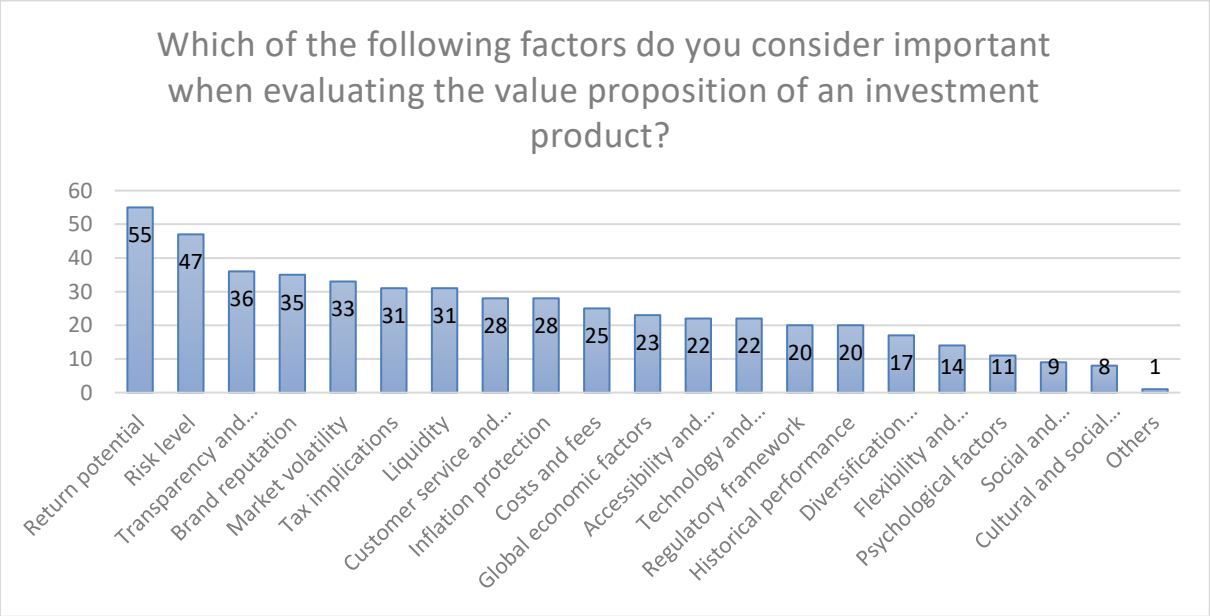
Chart 05: Execution of investment

48% of respondents prefer to invest through a distributor while 40% prefer direct investment. 12% of respondents have no such choice.

6. Factors that investors consider important for making investment

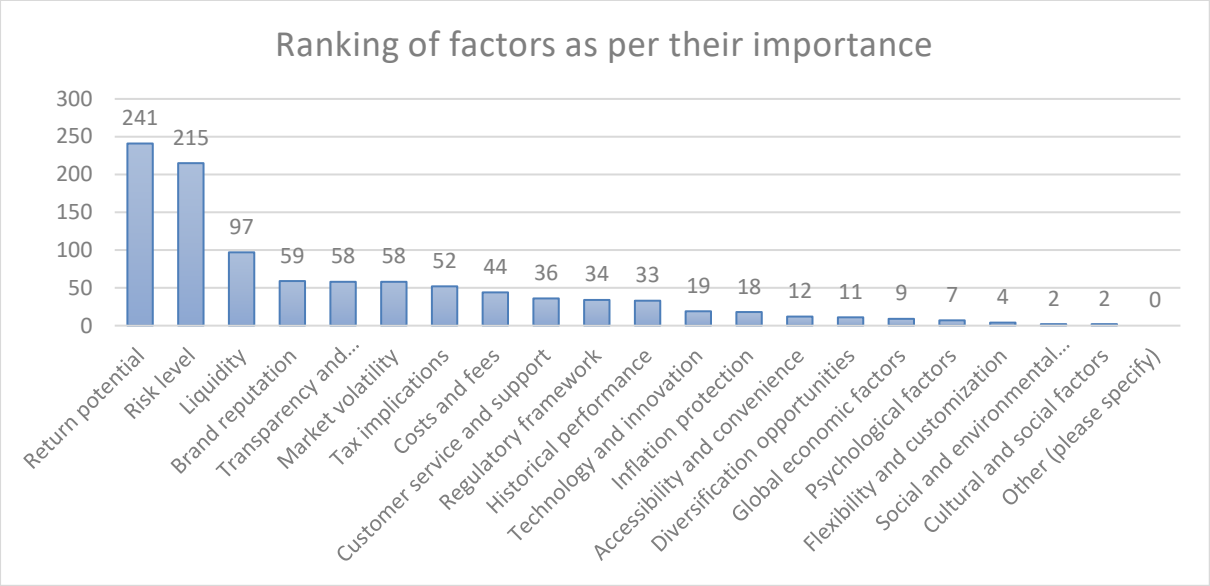
Chart 06: Factors considered important for selection of alternative

Out of 68, 55 respondents (80.88%) consider return potential as the primary requirement from investment option followed by risk level (69.11%) and others.

6. Ranks of dimensions as assigned by respondents.

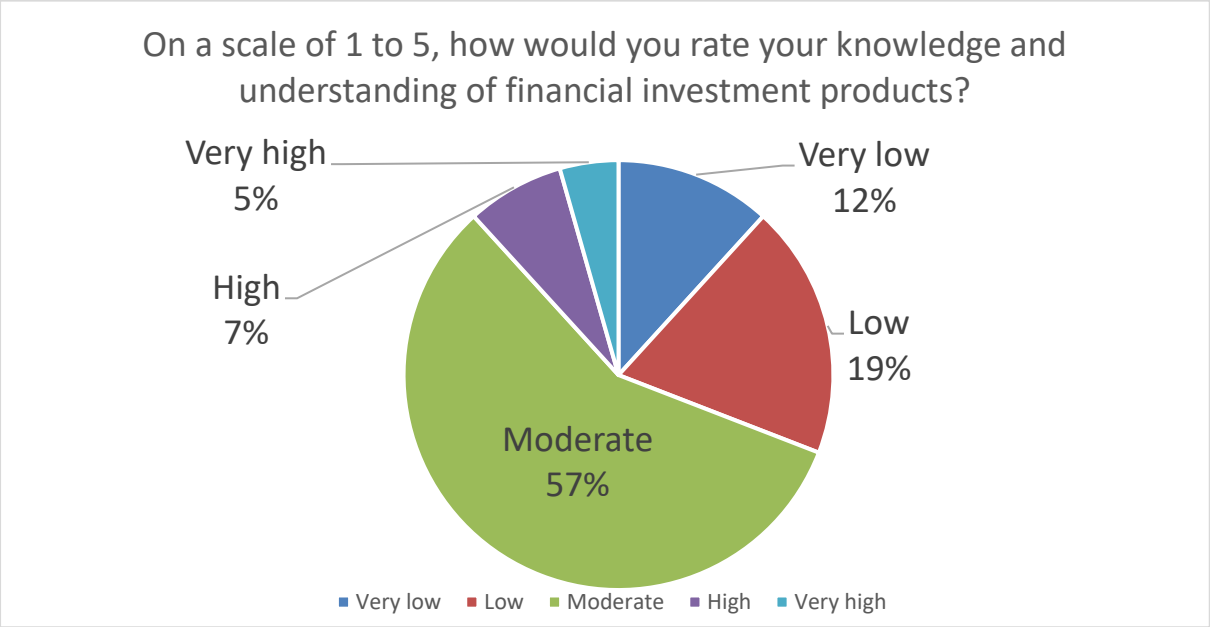
Chart 07: Weighted ranks of each dimension

After assigning weighted ranking points, it can be identified that investors consider return as primary dimension followed by risk, liquidity and brand reputation. Investors have assigned very less weight to factors like accessibility, diversification, global factors, psychological factors, flexibility etc.

8. Knowledge and understanding of financial products

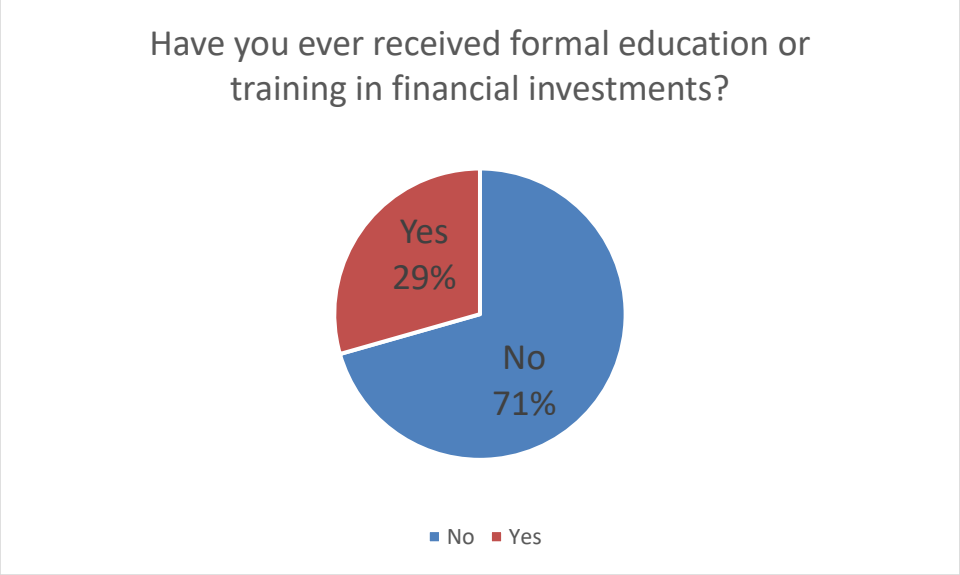
Chart 08: Knowledge and understanding of products

Most of the respondents feel that they have moderate to low understanding of financial investment products.

9. Formal education for investments

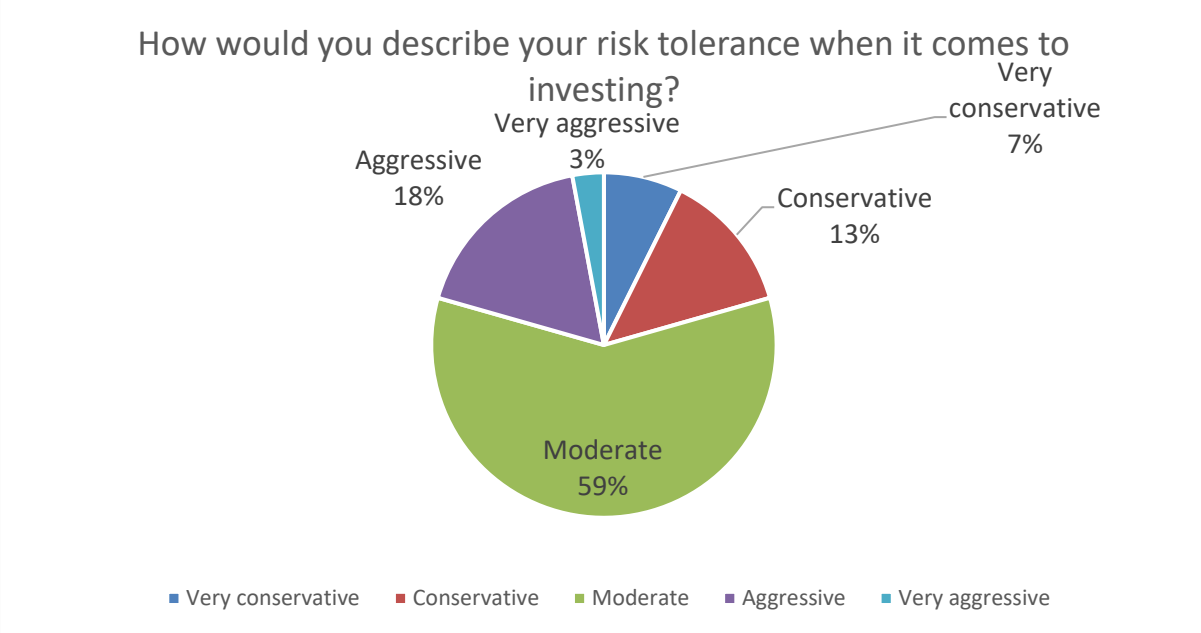
Chart 09: Formal education for investments

Majority of respondents have not received any formal education related to investments.

10. Risk tolerance of investors

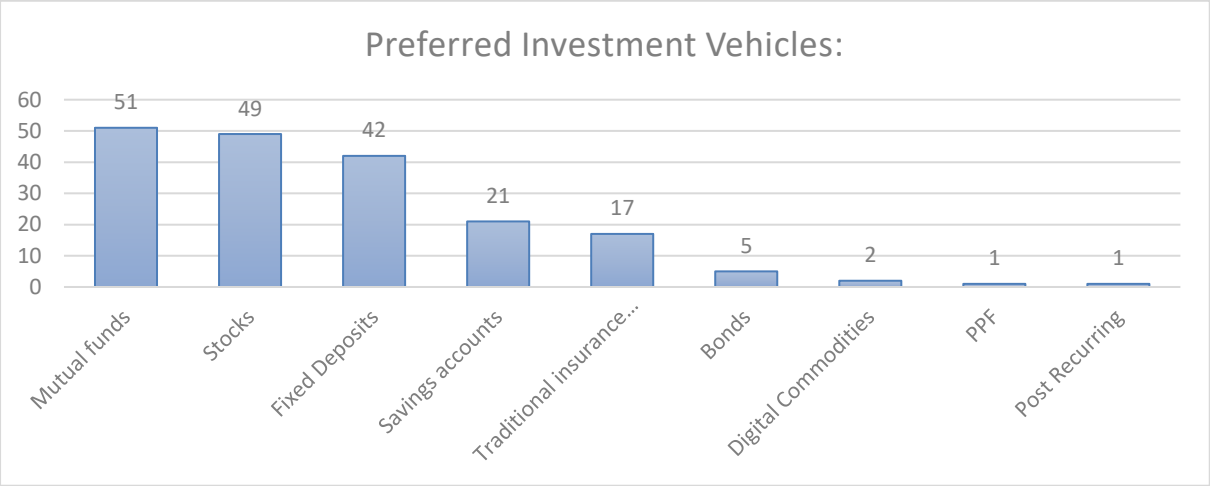
Chart 10: Risk tolerance

Majority of investors have moderate to aggressive risk tolerance (77%)

11. Preferred investment instrument

Chart 11: Preferred investment instrument

51 respondents (79%) prefer mutual funds followed by 49 (72%) investors preferring stocks. 42 (62.76%) investors prefer FD.

Findings: -

From the data analysis using charts we can find that out of the 20 variables identified through the literature review, investors are risk, return, brand reputation, liquidity etc. Investors are less concerned with global factors, ESG factors, cultural or psychological factors.

Dimension	Rank 1	Rank 2	Rank 3	Rank 4	Rank 5	Total ranks
Risk level	34	11	0	0	1	46
Return potential	17	35	4	1	2	59
Brand reputation	3	3	6	5	4	21
Liquidity	3	4	17	7	1	32
Regulatory framework	3	1	2	2	5	13
Market volatility	2	1	7	8	7	25
Tax implications	2	0	7	8	5	22
Costs and fees	2	2	4	6	2	16
Technology and innovation	1	0	2	3	2	8
Historical performance	1	3	0	6	4	14
Transparency and information availability	0	3	7	9	7	26
Customer service and support	0	2	4	5	6	17
Inflation protection	0	0	3	2	5	10
Global economic factors	0	1	0	0	5	6

Accessibility and convenience	0	2	0	0	4	6
Diversification opportunities	0	0	3	0	2	5
Flexibility and customization	0	0	1	0	1	2
Psychological factors	0	0	1	2	0	3
Social and environmental considerations	0	0	0	1	0	1
Cultural and social factors	0	0	0	1	0	1
Other (please specify)	0	0	0	0	0	0

Suggestions:

This research has helped to identify the variables that impact value proposition of a financial investment product. More in-depth research can be conducted on the top ranked variables with a wider area and larger sample. Also the respondents need to be selected based on certain fixed criteria to eliminate the impact of demographic variables on their choice.

Bibliography: -

Aren, S., & Aydemir, S. D. (2015). The factors influencing given investment choices of individuals. Procedia, Social and Behavioral Sciences, 210, 126–135. doi:10.1016/j.sbspro.2015.11.351

Bogle, J.C. (1992), Selecting equity mutualfunds, Journal of Portfolio Management, Vol. 18, winter, pp. 94-100

Brookfield Asset Management Inc. (2013). Real Assets - The New Essential, New York, United States of America. Retrieved from https://www.scribd.com/document/360905353/BAM-WhitePaper-Nov-2013-F-PR-pdf

Cambridge Dictionary. (n.d.). Online Cambridge Dictionary. Retrieved January 05, 2023, frpm https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/financial-product

Dr. Girish Kumar Painoli, Factors influencing investment decisions in indian stock market: an emperical study , International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR), E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138, Volume.6(2), pp.34-47, May 2019.

Gabhane D. & Kishor S. (2013). Preferences and significance of demographics on the factors influencing investment decisions: A study of investors in Thane city, Maharashtra, India. International Journal of Research in IT, Commerce & Management, Vol 3(7).

Gautam V. (2012) An Empirical Study on Financial Products Offered by Indian Retail Banks to Assess the Relationship Between Sale Promotions, Time to Reward Receipt, and Customer Preference, Journal of Relationship Marketing, 11:4, 233-247, https://doi.org/10.1080/15332667.2012.730969

Grubic, T., & Jennions, I. (2018). Remote monitoring technology and servitised strategies – factors characterising the organisational application. International Journal of Production Research, 56(6), 2133–2149. https://doi.org/10.1080/00207543.2017.1332791

Gupta Neha. (2018). Financial Instruments in India, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Vol-5/44

Hanopia, Baiq & Surasni, N.K. & Hidayati, S.A.. (2018). Investment deposits decision-making in bank: A behavioral finance perspective. Russian Journal of Agricultural and Socio-Economic Sciences. 74. 115-124. 10.18551/rjoas.2018-02.13.

Hemalatha S. (2019),Factors Influencing Investment Decision of the Individual Related to Selected Individual Investors in Chennai City, International Journal of Innovative Technology Engineering, Vol. 8(6S4), pp. 457-461

International Monetary Fund. (20 Sept, 2000). Monetary and Financial Statistics Manual, Retrieved from https://www.imf.org/external/pubs/ft/mfs/manual/pdf/mmfsch4.pdf

Jani, Shailak. (2018). The Growth of Cryptocurrency in India: Its Challenges & Potential Impacts on Legislation. 10.13140/RG.2.2.14220.36486.

Lanning and Michaels (1988). A Business is a VDS [White paper]. McKinsey Staff Paper. http://www.dpvgroup.com/wp-content/uploads/2009/11/1988-A-Business-is-a-VDS-McK-Staff-Ppr.pdf

Meyyammai, M. and Vinotha, K. (2022), A Study on Investment Preference Among Gen X, Millennials and Gen Z With Special Reference to Chennai City. Madhya Bharti UGC Care Approved Group I ISSN 0974-0066, Vol. 82, No.01, June 2022.

Monika & Agarwal K., (2017). Factors affecting the investor's choice for investment decision making-A study, International Journal of Science & Management, Vol. 6(6), June 2017.

Patil S. & Bagodi V.,2021, A study of factors affecting investment decisions in India: The KANO way, Asia Pacific Management Review, Volume 26(4), pp 197-214,ISSN 1029-3132.

Rout, B., & Mohanty, S. (2019). Factors influencing the investors to invest in mutual funds: An empirical analysis. International Journal of Engineering Technologies and Management Research, 6(9), 45–52.

Singal, V.S., & Manrai, D.R. (2018, July). Factors Affecting Investment in Mutual Funds. Journal of General Management Research, Vol. 5(2), July, pp. 96-107.

Tati, Ravi & Baltazar, Ernest. (2018). Factors Influencing the Choice of Investment in Life Insurance Policy. Theoretical Economics Letters. 08. 3664-3675.

Thapa, B., & Shah, A. K. (2020). Factors Influencing Investment Decisions in Gold. Journal of Business and Social Sciences Research, Vol. 5(2), pp. 52–62. https://doi.org/10.3126/jbssr.v5i2.35234

Web References:

- https://www.moneycontrol.com/news/business/markets/equity-derivatives-turnover-grows-119-yoy-cash-segments-turnover-falls-20-yoy-in-fy23-sebi-annual-report-11122271.html
- https://www.techsciresearch.com/news/4219-small-businesses-to-dominate-india-peer-to-peer-lending-market-until-2024.html
- https://www.paytmmoney.com/blog/etfs-growth-india/
- https://www.moneycontrol.com/news/business/markets/chart-of-the-day-is-money-multiplying-slowly-8911451.html
- https://www.livemint.com/money/personal-finance/heres-the-right-method-to-assess-aif-performance-11677522594755.html
- https://www.moneycontrol.com/news/business/earnings/chart-of-the-day-lic-holds-on-to-its-market-share-this-year-8989901.html
- https://www.personalfn.com/dwl/Mutual-Funds/indias-mutual-fund-growth-story-2023-trajectory-and-future-outlook
- https://www.business-standard.com/markets/mutual-fund/first-time-in-10-years-etf-aum-growth-falls-behind-mf-industry-in-2023-123121800883_1.html

86

A STUDY ON VALUE ADDED STATEMENT AND VALUE-ADDED RATIOS OF SELECTED IT COMPANIES

Shanaliya Hetalben Jayantilal
M.Com, M.Phil, PhD (pursuing)
Research Scholar,
Department of Commerce and Business Administration,
Saurashtra University, Rajkot

Abstract:

In this competitive era it is necessary to evaluate the performance of any industry for the long term Survive in the market. There are many tools and techniques are available to analyse the financial performance of corporate units. Here researcher are selected the Value Added Statement as accounting tools to analyse the financial performance of IT sector. Researcher has selected two corporate unit of Information Technology Companies i.e. TCS Ltd and Infosys Ltd randomly selected. In this study researcher has used to Value Added ratio and value-added ratios are calculated on the bases of value added statement. Based on the objective of study researcher developed the hypothesis and to prove the hypothesis researcher has used independents t- test. The major finding of this study is all null hypotheses are accepted. It means there is no any major difference between the performances of both companies.

Key words: Value added statement, ratios, and independent t-test. GVA, NVA

INTRODUCTION:

The IT sector is one of the world's largest and fastest growing industries in India. It is increasingly finding application in all the sectors of the economy and thus is accepted as a key enabler in development. Indian IT sectors are unfavorable condition in olden time local markets was absents but today India is a booming IT sector with millions of qualified engineers. In the last two decades, the Information and communication Technology sector in India has emerged speedily on the global stage. The IT sector is broadly categorized in to Information technology services and software, Information technology enabled services and IT hardware product segment.

VALUE ADDED STATEMENT

The VAS shows the value created, added or generated and the distribution of it to interest group. That is to employees, shareholders, providers of capital and the government. It is a statement which shows the income of a company as an entity and how that is dividend among people who contributed to its creation. A value added statement is simply a means of representing the profit and the concept of the business enterprise as a collective effort by capital, management, employees and government. It shows the wealth which the business has created and how it has been distributed among those who have created it.

REVIEW OF LITERATURE:

Sahoo B., and Pramanik K. (2018) have conducted a study on "value added statement (VAS): A case study of steel authority of India limited" the main aim of this study is to examines the effectiveness of VAS. This study is descriptive research. Period of the study is six years and one sample unit SAIL Company. This study is useful for the accounting users to know the how company generate the value and its distributions. Researcher has only focus on how VARs are help to measure the efficiency and productivity of the company.

Polisetty A., and Madhuri J. (2018) have examined a VAS. The main purpose of the study is to know the relationship between GVA & NVA. Volkswagen Car Company is selected as a sample of study with five years (2011-2015) study period. For proven the result correlation and multiple regression are used as statistical tools. This study has revealed that the highly positive relationship between all selected variables.

Das P. (2017) has analysed a usefulness of VAS. Main objective of this study is to measure a performance of selected reputed unit with the help of VAS – Generation of value added and Application of value added of Hero Moto Corporate Ltd. 5 years are selected as a period of the study. The study indicates the need to improve the performance of Hero Moto corp. Ltd in term of application of value added over the year.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- To understand performance of selected IT companies.
- To examine GVA & NVA of the selected corporate units.
- To know the employees contribution.
- To analyse the government share (tax paid to government) and Retained earnings of selected units.
- To evaluate which company is performing best.

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

1. H0 = There would be no significant difference between the performance of the TCS Ltd and Infosys Ltd in Gross Value Added to Total Revenue Ratio. ($\mu 1 = \mu 2$)
2. H0 = There would be no significant difference between the performance of TCS Ltd. and Infosys Ltd in Net Value Added to Total Revenue Ratio ($\mu 1 = \mu 2$)
3. H0 = There would be no significant difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in Employees Benefits to Net Value Added Ratio ($\mu 1 = \mu 2$)
4. H0 = There would be no significant difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in Government Share to Net value Added Ratio .($\mu 1 = \mu 2$)
5. H0 = There would be no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in Retained Earning to Net Value Added Ratio .($\mu 1 = \mu 2$)

RESEARCH DESIGN:

Types of Research	Analytical study
Types of Data	Secondary data
Period of Study	Five years (Before Covid-19)
Data Collection	Annual published Report
Statistical tools	Independent t-test
Accounting tools	Value Added Ratios

DATA ANALYSIS:

Table 1(a) Gross Value Added to Total Revenue Ratio:

Gross Value Added to Total Revenue Ratio= $\frac{Gross\ Value\ Added}{Total\ Revenue} \times 100$

Year	TCS Ltd			Infosys Ltd		
	GVA	**TR**	**Ratio**	**GVA**	**TR**	**Ratio**
2014	49716.66	67787.64	73.34	39453	46917	84.09
2015	52863.25	78044.79	67.73	42414	50637	83.76
2016	73231	89621	81.71	46922	56989	82.34
2017	79773	97261	82.02	51213	62351	82.14
2018	85107	103159	82.50	53788	65960	81.55

Table 1(b) T-test (Two samples Assuming Equal Variances)

Particular	TCS	INFOSYS
Mean	77.46	82.776
Variance	43.97625	1.19813
Observations	5	5
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	8	
P(T<=t) two-tail	0.1149352	
t Critical two-tail	2.3060041	

Interpretation:

The calculated value of Gross Value Added to Total Revenue Ratio is 0.11 is lower than Table Value 2.31. Therefore, Null Hypothesis (H0) is accepted. Hence it is there is no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in term of Gross Value Added to Total Revenue Ratio.

Table 2(a) Net Value Added to Total Revenue Ratio

$$\textbf{Net Value Added to Total Revenue Ratio} = \frac{Net\ Value\ Added}{Total\ Revenue} \times 100$$

Year	TCS Ltd			Infosys Ltd		
	NVA	**TR**	**Ratio**	**NVA**	**TR**	**Ratio**
2014	45034.44	67787.64	66.43	38352	46917	81.74
2015	51469.48	78044.79	65.95	41501	50637	81.96
2016	71772	89621	80.08	45807	56989	80.38
2017	78198	97261	80.40	49882	62351	80.00
2018	83460	103159	80.90	52380	65960	79.41

Table 2(b) T-test (Two sample Assuming Equal Variance)

Particular	TCS	Infosys
Mean	74.752	80.698
Variance	61.20407	1.23142
Observations	5	5
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	8	
P(T<=t) two-tail	0.1309432	
t Critical two-tail	2.306004133	

Interpretation:

The Calculated value of Net Value Added to Total Revenue Ratio 0.13 is lower than table value 2.31. Therefore, Null Hypothesis (H0) is accepted. Hence it is inferred that there is no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Limited in terms of Net Value Added to Total Revenue Ratio.

Table 3(a) Employee Benefit to Net Value Added

$$\textbf{Employee Benefit to Net Value Added} = \frac{Employees\ Benefit}{Net\ Value\ Added} \times 100$$

Year	TCS Ltd.			Infosys Ltd.		
	EB	**NVA**	**Ratio**	**EB**	**NVA**	**Ratio**
2014	21466.56	45034.44	47.67	24350	38352	63.49
2015	27368.32	51469.48	53.17	25115	41501	60.52
2016	42420	71772	59.10	28207	45807	61.58
2017	48116	78198	61.53	30944	49882	62.03
2018	51499	83460	61.71	32472	52380	61.99

Table 3 (b) T-test (Two sample assuming Equal variance)

Particular	TCS	Infosys
Mean	56.636	61.922
Variance	37.04258	1.13937
Observations	5	5
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	8	
P(T<=t) two-tail	0.092124228	
t Critical two-tail	2.306004133	

Interpretation:

The calculated value of Employees Benefits to Net Value Added Ratio 0.09 is lower than the table value 2.31. Therefore, Null Hypothesis (H0) is accepted. Hence, it is inferred that there is no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys ltd in terms of Employees Benefits to Net Value Added Ratio.

Table 4(a) Government share to NVA Ratio

$$\textbf{Government share to NVA Ratio} = \frac{\textit{Tax paid to Government}}{\textit{Net value Added}} \times 100$$

Year	TCS Ltd.			Infosys Ltd.		
	T.P.T.G	**NVA**	**Ratio**	**T.P.T.G**	**NVA**	**Ratio**
2014	5069.55	45034.44	11.26	3808	38352	9.93
2015	5293.01	51469.48	10.28	4634	41501	11.16
2016	6264	71772	8.73	4907	45807	10.71
2017	6413	78198	8.20	5120	49882	10.26
2018	25241	83460	30.24	3753	52380	7.16

Table 4(b) T-test (Two Sample Assuming Equal Variances)

Particulars	TCS	Infosys
Mean	13.742	9.844
Variance	86.54092	2.46653
Observations	5	5
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	8	
P(T<=t) two-tail	0.382571478	
t Critical two-tail	2.306004133	

Interpretation:

The Calculated Value of Government Share to Net value Added Ratio0.38 is lower than table value 2.31. Therefore Null Hypothesis (H0) is accepted. Hence, it is inferred that there is a no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in terms of Government Share to Net Value Added Ratio.

Table 5(a) Retained Earnings to NVA Ratio

$$\textbf{Retained Earnings to NVA Ratio} = \frac{\textit{Retained Earnings}}{\textit{Net Value Added}} \times 100$$

Year	TCS Ltd.			Infosys Ltd.		
	RE	**NVA**	**Ratio**	**RE**	**NVA**	**Ratio**
2014	18474.92	45034.44	41.02	10194	38352	26.58
2015	18728.52	51469.48	36.39	11752	41501	28.32
2016	23075	71772	32.15	12693	45807	27.71
2017	23653	78198	30.25	13818	49882	27.70
2018	6690	83460	8.02	16155	52380	30.84

Table 5(b) T-test (Two sample Assuming Equal Variances)

Particular	TCS	Infosys
Mean	29.566	28.23
Variance	162.28403	2.5235
Observations	5	5
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	8	
P(T<=t) two-tail	0.821834678	
t Critical two-tail	2.306004133	

Interpretation:

The calculated value of Retained Earning to Net Value Added Ratio is 0.82 is lower than table value 2.31. Therefore, Null Hypothesis (H0) is accepted. Hence, it is inferred that there is no significance difference between the performance of TCS Ltd and Infosys Ltd in terms of Retained Earning to Net Value Added Ratio.

FINDINGS OF STUDY:

Based on Independent t-test

Ratios	Calculated value	Table value	Result
GVA to Total Revenue	0.11	2.31	H0 is Accepted
NVA to Total revenue	0.13	2.31	H0 is Accepted
Employees Benefits to NVA	0.09	2.31	H0 is Accepted
Government share to NVA	0.38	2.31	H0 is Accepted
Retained Earnings to NVA	0.82	2.31	H0 is Accepted

CONCLUSION:

This study is mainly focus on to analysed a performance through value added statement and ratios of TCS and Infosys. From the above findings it has been conclude that there is not any significant difference between the performances of TCS and Infosys Ltd. But here retained earnings to NVA of both companies are showing that the performance of TCS Ltd is better than Infosys.

LIMITATIONS OF STUDY:

- The present study limited only two corporate units TCS and Infosys Company. So that is not present the performance of whole IT sector.
- This study is based on the secondary data so limitation of the secondary data will remain with the study.
- The present study is based on VAS and Value added ratio has its own limitation which also applied to this study.

REFERENCES

- Annual Published Report of Infosys Ltd (2014-2018)
- Annual Published Report of TCS Ltd (2014-2018)
- Bharata Sahoo, P. A. (2018). Value added Statement: A critical analysis of steel authority of india limited. *International Jornal of Research Culture Society* .
- C.R, K. *Research Methodology Methosd and Technique.* New Dellhi: New Age International (P) Limited Publishers.
- Jawaharlal, P. (2005). *Corporate Financial Reporting (teory and Practice).* Nwe Delhi: Taxmann Allies Service Ltd.

- polisetty Aruna, J. M. (2018). Value Added Statements: Analysis on Volkswagen. *IOSR Jornal of Business and Management (IOSR-JBM*).
- Pradip, D. (2017). Vale Added statement- A Better Performance Indicator in Corporate Sector in India. *Advance in Economic and Business Management* .
- Prof.Jawaharlal. (2005). *Corporate Financial reporting (Theory and Practice).* New Delhi.

87

Research on sustainable development goals (SDGs) and their impact on green accounting practices in India.

Dr. Jagdish H. Gojiya
Assistant professor
Saurashtra Gnanpith Arts and Commerce College Barwala, Junagdh.

Abstract

Green accounting, or environmental accounting, first emerged in the 1980's under the guidance of Professor Peter Wood. It's a new way of accounting that emphasizes the importance of the environment and the well-being of its inhabitants. Green accounting is dynamic and expected to be adopted by the general public because of its importance. Green accounting goes beyond traditional financial accounting and focuses on the accounting of the environmental impact. For example, it includes the preparation of profit and loss statement for environmental expenditure and revenues. The adoption of green accounting shows an enterprise's interest in the environment. There are three key aspects of green accounting:

Green Accounting is a term commonly used to describe environmental and natural resources accounting. Green accounting is an expanding field that focuses on factors such as resource management, environmental impact, and more. Companies are integrating the environmental element into their business operations. Green accounting helps the organization to understand the utilization of resources and incurred costs. For developing countries such as India, green accounting is a twin challenge of saving environment and economic development. This method records the costs and benefits of the business concern. Currently, green accounting and reporting in India is still in the early stages of development at both the corporate and national levels. This research paper focuses on understanding the term green accounting.

Keywords: green accounting, green impact, sustainable development

Introduction

Besides conventional financial statements such as income and expenses, environmental or green accounting is an emerging area that focuses on accounting for environmental impact. It acts as a gauge of sustainable earnings that can be attained without exhausting natural resources, tackling worldwide concerns of environmental contamination and resource exhaustion. This research entails safeguarding natural resources and assessing corporate

behaviors using green accounting principles, underscoring the significance of sustainable business practices for the upcoming years.

Environmental management accounting is responsible for overseeing both environmental and economic performance through the establishment and implementation of a suitable environmental accounting system. This system includes generating reports, conducting audits on corporate information, and managing environmental accounting. In essence, it encompasses lifecycle accounting, total cost accounting, an efficient process, and strategic planning for environmental management.

Green accounting involves a quantitative evaluation of the expenses and effectiveness of businesses in their environmental protection endeavors. Companies must maintain systematic records, submit reports, and strive to maintain a positive relationship with the ecological environment to carry out effective and efficient environmental activities. The ultimate objective is to achieve sustainable development. Through measurement, recording, analysis, and explanation, the resources that enterprises invest in environmental enhancement and protection, as well as the resulting outcomes, are thoroughly and consistently documented. These outcomes are then shared with the stakeholders of the enterprises.

Literature Review

1. In his article on GHG emissions accounting, Gray Otte explores the advantages of adopting green accounting. Green accounting involves the tracking, accounting for, and reporting of greenhouse gas emissions. By implementing this process, companies can enhance their communication with suppliers, leading to cost reductions. However, green accounting also presents limitations and obstacles. Otte proposes certain strategies for companies to overcome these barriers.

2. According to Burritt (2002), companies nowadays acknowledge the significance of environmental accounting and cannot disregard it in their financial accounts. Burritt emphasizes the need to consider the financial outcomes of both social and environmental accounting, in addition to traditional accounting, to provide an accurate and unbiased view of the business.

3. Lehmann's study delves into interpretive accounting research (IAR) and its potential in addressing issues related to global warming and sustainability. The primary objective of IAR is to comprehend how management accounting, as a discipline within accounting,

can contribute to overcoming or mitigating these issues. Lehmann also highlights how interpretive accounting research allows for a reassessment of structures and strategies in relation to the natural world.

4. In Harazin's article on the correlation between environmental accounting and the pillars of sustainability, the challenges associated with sustainable development are discussed. The study aims to determine whether the social and integration perspectives are taken into account within the concept of environmental accounting. The findings of the study will offer valuable insights into this relationship.

Objectives of the Study

1. To explore the concept of Green Accounting.

2. To conduct a concise assessment of the legal framework for Green Accounting in Indian Companies.

3. To evaluate the implementation and concept of Green Accounting.

Need and Importance of Green Accounting

The importance of adopting Green Accounting practices cannot be emphasized enough. Environmental changes have negative impacts on both the environment and the economy. Additionally, economic fluctuations directly affect business operations. It is essential to understand that environmental and climatic changes can influence a country's Gross Domestic Product. As awareness of environmental issues grows in society, there is a rising demand for transparent and accurate corporate disclosures.

Research Methodology

This study is primarily theoretical in nature. The study relies on secondary data, gathered from various websites.

Data Collection

The relevant data was collected from the official websites of the companies under review. The Green Accounting Practices of Bharat Petroleum Company Limited and Oil and Natural Gas Limited, two prominent Indian companies, were thoroughly examined and assessed. The main aim was to provide a detailed analysis of green accounting practices. The initial

research phase involved a comprehensive review of the official websites of the selected Petroleum companies.

Objective of the study green accounting

1. Promoting sustainable economic development in India through green accounting.

2. Enabling countries to monitor their sustainable economic advancements through green accounting.

3. Allowing businesses to make informed decisions regarding the utilization of environmental resources.

4. Essential for the long-term sustainability of non-market environmental resources.

. Changes in the Environment

Due to the location of most critical infrastructure for the oil and gas industry near the coast, it is vulnerable to the impacts of climate change. BPCL, in partnership with MOPNG, MOEF & CC, and other industry stakeholders, participated in a climate change study for the oil and gas sector led by TERI. The study has provided recommendations for immediate and long-term actions that industry players should implement, along with a roadmap to tackle the challenges ahead. The objective of the study was to recognize and evaluate the threats posed by climate change to India's oil and gas infrastructure, as well as to identify barriers arising from new national and international climate policies and the necessity to establish a decision-making framework in light of these risks. BPCL has already initiated steps based on the recommendations put forth in India.

Green Accounting Practices of ONGC

ONGC has implemented advanced non-destructive testing (NDT) methods, such as Time of Flight Diffraction (TOFD), Phase Array Ultrasonic Testing (PAUT), Automated Backscatter Ultrasonic Testing (ABUT), and Long Range Ultrasonic Testing (LRUT), during the revival of the HCU unit. These methods were utilized to evaluate the damage caused by high temperature hydrogen attack, localized corrosion, and sulphidation corrosion. The inspection procedures, extent of inspection, and inspection records were thoroughly examined and found to be in compliance. This comprehensive health assessment of civil and steel structures in

various units of the refinery has resulted in recommendations for necessary repairs, which are currently being carried out.

In order to continuously improve its processes, the refinery has conducted a Risk Based Inspection (RBI) study for CDU4, ARU/RFU, and SWS-4. The study has been completed, and the findings have been used to create a work list for upcoming maintenance and inspection activities. This proactive approach to inspection and maintenance ensures that potential risks are identified and addressed promptly, reducing the likelihood of unplanned shutdowns or equipment failures.

Furthermore, the Mumbai Refinery has successfully implemented a non-intrusive wireless corrosion monitoring system provided by M/s. Emerson. This system has been installed in critical piping loops in various plants within the refinery, including FCCU, DHDS, DHT, HCU, NHT-ISOM, and CCR. Notably, wireless corrosion monitoring probes have been commissioned for the first time in the CCU and DHDS units, providing valuable data for monitoring purposes. The corrosion data is easily accessible on the DCS system, facilitating efficient monitoring and maintenance practices.

Additional Measures for Green Accounting in India

To address the growing need for environmental conservation and corporate sustainability, the Indian government has introduced several measures in addition to the existing regulations. These measures aim to enhance green accounting practices and ensure a more comprehensive understanding of a company's environmental impact.

Apart from the mandatory CSR regulations, companies in India are now required to disclose information regarding energy conservation, technology absorption, and foreign exchange earnings and outgo. While these requirements are important, they may not be sufficient to meet the increasing demands for environmental preservation.

To bridge this gap, it is crucial for companies to adopt more stringent green accounting standards and guidelines. Green accounting involves integrating environmental costs and benefits into financial reports, providing a holistic view of a company's environmental footprint. By implementing these practices, companies can effectively manage their impact on the environment and promote sustainable business practices.

It is essential for companies to move beyond mere compliance and actively engage in green accounting practices. This proactive approach will not only contribute to a more sustainable future but also benefit businesses in the long run. By embracing green accounting, companies can demonstrate their commitment to environmental responsibility and ensure a harmonious coexistence between business growth and environmental preservation.

Environment Protection laws in India

The protection of the environment in India is governed by a set of laws outlined in Article 51A of the Directive Principles of the Indian Constitution. This article mandates that all citizens of India have a responsibility to safeguard and enhance the natural habitat, including forests, lakes, rivers, and wildlife, and to show compassion towards living creatures. India has established various laws to protect the environment, such as the Factories Act of 1948, the Prevention and Control of Pollution Act of 1974, and the Forest (Conservation) Act of 1980, among others. The Department of Environment was established in 1980, which later evolved into the Ministry of Environment and Forests in 1985, to ensure a healthy environment for the country. The Environment Protection Act of 1986 was enacted shortly after the Bhopal Gas Tragedy and is considered a comprehensive legislation that addresses many gaps in existing laws. These laws play a crucial role in safeguarding the environment and promoting sustainable development in India. The environmental protection laws in India can be categorized into those directly related to environmental protection, such as the Water (Prevention and Control of Pollution) Act of 1974 and the Forest (Conservation) Act of 1980, as well as indirectly related laws like constitutional provisions. These laws aim to regulate and mitigate the impact of human activities on the environment, ensuring the conservation of natural resources and the well-being of future generations. The legal framework in India emphasizes the importance of environmental protection and sustainable development.

1. The initial declaration on environmental accounting was made in 1991.

2. The Ministry of Environment and Forests has suggested that each company should include in its Board of Directors' Report a brief overview of the actions taken or planned for the adoption of clean technologies to prevent pollution, minimize waste, recycle waste, implement pollution control measures, invest in environmental protection, and the effects of these measures on waste reduction, water conservation, and other resources.

3. The Union Ministry of Environment and Forests has issued several directives for the preparation of environmental statements.

4. Obtaining environmental clearance for all new projects is compulsory in India, requiring approval from both the Union Ministry of Environment and Forests and the relevant State Government department of environment. Projects must adhere to specific guidelines and obtain environmental and antipollution clearance before commencing operations. The disclosed information in their accounts mainly includes:

A. Pollution control devices installed

B. Energy conservation measures

C. Efficient use of resources

D. Waste decomposition methods

E. Product quality enhancement efforts

The environment statement from the concerned industry must cover details on:

A. Water and raw material usage

B. Pollution levels

C. Impact of pollution control measures on natural resource conservation

D. Types of hazardous and solid wastes generated and disposal methods

E. Environmental protection initiatives

F. Efforts to promote awareness on the advantages of environmental accounting and reporting within the corporate sector.

Conclusion

Educating associations and the public at large about green accounting and environmentally responsible practices is essential. All organisations should be required by law to implement green accounting methods. If the organisation disregards environmental standards, the government ought to take strict measures. The company's annual report ought to include information about environmental accounting. Government laws and standards pertaining to

the environment ought to be more stringent. All personnel in the company ought to receive training about environmental and green accounting principles. Organisations can contribute to a more sustainable and environmentally friendly future by requiring green accounting. To create a greener and more ecologically conscious society, collaboration between the government and corporate sector is essential.

References

1. Brown, L.R. (1993). *A new era unfolds. In state of the world*.
2. Burritt, R.L. (2002). Environmental reporting in Australia: Current practices and issues for the future. *Business strategy and the environment*, *11*(6), 391-406.
3. Chauhan, M. (2005). Concept of environmental accounting and practice in India. *Chartered Accountant-New Delhi*, *54*(5), 720.
4. Farouk, S., Cherian, J., & Jacob, J. (2012). Green accounting and management for sustainable manufacturing in developing countries. *International Journal of Business and Management*, *7*(20), 36.
5. Hamid, M.A.R.A. (2002). *Theoretical framework for environmental accounting-application on the Egyptian Petroleum Sector*.
6. Negash, M. (2012). IFRS and environmental accounting. *Management Research Review*, *35*(7), 577-601.
7. Atkinson, G., & Hamilton, K. (1996). Accounting for progress: Indicators for sustainable development. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, *38*(7), 16-44.
8. Bartelmus, P. (1996). Environmental accounting for sustainable development. *Pricing the planet: Economic analysis for sustainable development*, 174-96.
9. Beets, S.D., & Souther, C.C. (1999). Corporate environmental reports: The need for standards and an environmental assurance service. *Accounting Horizons*, *13*(2), 129-145.

88

ANALYSIS OF FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED FERTILIZER COMPANIES IN INDIA USING ALTAMNA'S Z-SCORE MODEL

Research Scholar
Mr. Jayeshkumar B. Mehta
Surendranager University

Abstract

The Indian economy and agricultural sector are significantly influenced by the fertilizer industry. From 175 MT in 2002–2003 to 296 MT in 2019–2023, India's food production has increased dramatically. Operational efficiency at the farm level allows for record yields with only a slight increase in arable areas. Global crop productivity has been demonstrated to rise with the judicious application of fertilizers. The sector continues to face persistent difficulties from factors such lingering impacts, decreased soil fertility, uneven fertilizer use, growing demand for organic products, etc. But it has also created new avenues for innovation, and industries like bio fertilizers have witnessed a rise in demand in recent years. The purpose of the essay is to analyze the industry's overall financial performance

Keywords:

Financial performance, Fertilizer industry, Altman Z Score, Performance Analysis.

Introduction

In India, the agricultural sector accounts for roughly 15% of the country's GDP and 58% of the labor force. It was the lone glimmer of hope for India's GDP during the first quarter of 2020–21, when the Covid19 crisis caused all other industries to collapse. With the second advanced forecasts for food grain output reaching a record 291.95 million tonnes for 2019–20, it saw a 5.7% growth in 2020–21 (RBI, 2020). Thanks to innovations, mechanization, crop rotation, wise fertilizer usage, and growing population, India has grown from self-sufficiency to record productions despite its small cropping area, variable rainfall, and expanding population. The Indian fertilizer market was projected to be worth INR 6,258 billion in 2019. And is predicted to a driving force behind the 1960s green revolutions intensification and expansion of food production was fertilizers. It is currently the world's third-largest producer of fertilizers and the second-largest user. The Indian government has implemented numerous programs and incentives that encourage and support higher fertilizer productivity and production in the nation. Notable is the self-sufficient India program, which attempts to lower fertilizer imports. In 1906, the fertilizer business started out with its first

factory located in Ranipet, Tamil Nadu. Modern, cutting-edge production facilities are the result of advancements in technology and fertilizer production throughout the years. The Department of Fertilizers, Ministry of Chemicals & Fertilizers, oversees the fertilizer sector in India. Its primary goal is to guarantee timely and reasonably priced fertilizer availability for long-term food production. India's productivity and food production have increased as a result of fertilizer use. Geographically speaking, the North of India consumes the most fertilizer. The global population growth necessitates higher food production levels.

The growing consumer consciousness and inclination towards organic food items has created numerous prospects for bio fertilizer plants in India. This necessitates creative substitutes for fertilizers based on chemicals, such as urea covered in neem. The market leaders have to be adapting continuously and keeping up with new ventures. In the fertilizer industry, cooperatives, commercial businesses, and public sector entities all work together to produce fertilizers. India generates nitrogen and fertilizers with a phosphatic foundation, although all of its potassic fertilizers are imported. To better understand the industry, performance analysis utilizing the Altman Z score is conducted. The fertilizer industry is very significant to the Indian economy and makes a noticeable contribution. In light of this, an effort has been made to use the Altman Z Score Model to analyze the performance of the Indian fertilizer business. That the banks were placed under the safe zone and that the z score would rise with a rise in net profits.

The literature from the past indicates that the Altman Model's primary objective was to evaluate a company's bankruptcy, particularly in the banking industry. It is employed as a performance analysis tool in a few research. Along these similar lines, the current study has made an effort to employ it as a tool for performance analysis in the fertilizer sector.

Classic Z-Score Models

Z-Score Model for public firms

Altman (1968) criticized prior studies on financial difficulties and said that the adaptation of their results for assessing the bankruptcy potential of firms, both theoretically and practically, is questionable. The dominant methodology was essentially univariate and emphasis was placed on individual signals of impending difficulties. This made the ratio analysis vulnerable to faulty interpretation and potentially confusing analytics. As an appropriate extension, Altman suggested building upon univariate findings and to combining several measures into a

meaningful predictive model. Then the question arises which ratios are most important in detecting bankruptcy potential, what weights should be attached to those selected ratios, and how should the weights be objectively established. Altman suggested multiple discriminant analysis (MDA) as the appropriate statistical technique. MDA is a statistical technique used to classify an observation into one of several a priori groupings dependent upon the individual characteristics of observations. For the adaptation of the MDA model, it is crucial how the sample of firms for the two groups of interest, bankrupt and non-bankrupt, and the variables of the model were originally selected.

Literature review of Z-Score Models:

For the literature review, we searched for papers published from the year 2000 on4 in prominent international journals from SciVerse Science Direct, JSTOR and Springer Link, Cambridge Journals and Oxford Journals (see table 1). We selected 33 articles from the below mentioned journals in which the Z-Score was used as a failure prediction proxy or Z-Score methodology was assessed, mostly in terms of predictive ability. The journals in alphabetical order and one handbook were the following: The British Accounting Review (1), Computational Economics (1), Empirical Economics (1), Journal of Accounting Research (2), Journal of Banking and Finance (3), Journal of Business Research (2), Journal of Contemporary Accounting and Economics (1), Journal of Empirical Finance (1), Journal of Finance (4), Journal of Financial Markets (1), Journal of Financial and Quantitative Analysis (2), Journal of Financial Stability (1), Mathematics and Financial Economics (1), Lecture Notes in Computer Science (2), Review of Accounting Studies (3), The Review of Financial Studies (2), Review of Finance (3), Review of Quantitative Finance and Accounting (2) and Handbook of Quantitative Finance and Risk Management (1).. Out of the 33 studies, in 16 cases Altman's Z-Score Model5 was used as the measure of distress or financial strength (M), in 14 studies Altman's original model was verified and/or modified (V) and in 3 cases it was used for robustness check (R). We focused on this part of research that verified or modified Altman's model.

The wide usage of the Z-Score Model as a measure of financial distress or financial strength in the economic and financial research points out that it is widely accepted as a reasonable, simple and consistent measure of the distressed firm at risk. In case of the modification of the Z-Score Model, the most important changes were:

(1) The use of firms' up-dated financial data in order to re-estimate coefficients and

(2) The use of other estimation techniques in order to improve efficacy in comparison to the original model. The use of Altman's ratios combined with other than MDA modelling techniques has improved the prediction ability. Also, the application of new data improved model performance in the case of both US and non-US firms. In comparison with market-based models or hazard models, Altman's Z-Score Model generally underperformed or provided similar results.

In Reisz and Perlich (2007), it was assessed as a better measure for short-term bankruptcy prediction than the market-based models. The question of whether market data is better than accounting data has been raised many times. The same applies to accounting-based models vs. market-based models (e.g. discussion in Das, Hanouna and Sarin 2009;

Bauer and Agarwal (2014). Recall, however, that the original Z-Score model is not solely an accounting-based approach, since the market value of equity is utilized, as well. Our purpose is not to contribute to this strand of studies and we focus on an accounting-based approach, as almost all the estimated models in this study are based on primarily privately held firms and, by definition, there are no market-based data for these firms.

METHODOLOGY

The companies chosen for the study are public enterprises listed by the Department of Fertilizers, Government of India, fertilizer cooperatives, and private companies listed on the Bombay Stock Exchange (BSE) and National Stock Exchange (NSE). A total of 5 private businesses were chosen in accordance with the market capitalization and available data. The businesses are mentioned in Table.

The study comprises an analysis of the fertilizer industry's performance of organizations, The empirical investigation employed quantitative data gathered from annual reports, company websites, and the Prowess database. Altman Z rating Analysis for the chosen companies was completed between 2019 and 2023

Fertilizer Companies Selected for Study

Sr.No.	Name of Fertilizer companies
1	National fertilizer limited
2	Chambal fertilizer and chemical limited
3	Coromandal international limited
4	Mangalore chemicals fertilizer limited
5	Rashtriya chemicals & fertilizer

Application of Altman Z score model:

In 1968, American professor Edward I. Altman proposed the Altman model as a gauge of a company's financial stability (Altman, 2013). This model uses the liquidity, profitability, leverage, solvency, and activity ratios—five fundamental financial ratios—to determine the likelihood that a company will file for bankruptcy during the following two years.

After various experiments, Altman used the above ratios, assigned weights and arrived at the following formula,

Z = 0.012A + 0.014B + 0.033C + 0.006D + 0.999E

A more commonly used variation of the formula is given below.

Z = 1.2A + 1.4B + 3.3C + 0.6D + 1.0E

Where,

A = Working Capital/Total Assets

B = Retained Earnings/Total Assets

C = EBIT / Total Assets

D = Market value of equity / Total Liabilities

E = Sales / Total Assets

Z = Overall index

The Z Score model has been proved to have 72-80% reliability than the previous methods used for financial stability analysis. On a general note, a lower Z score indicates a higher risk of bankruptcy and vice versa.

The description of the model is given below:

A = Working Capital / Total Assets

Working Capital is the measure of current assets minus current liabilities. It is used to determine the short-term financial health of a company. A positive ratio indicates that the company can meet its short-term obligations and a negative value means it will struggle to meet the current needs.

B = Retained Earnings / Total Assets

It indicates the amount of losses or retained earnings in the company. A higher ratio means it uses its retained earnings to funds its expenditure and vice versa.

C = EBIT / Total Assets

Earnings Before Interest and Tax Ratio is a measure of profitability of a company. It indicates whether the company is able to generate enough revenues from its operations to meet the current needs of the company.

D = Market value of equity/Total Liabilities

This ratio specifies the degree to which a company's market value will decline once it declares bankruptcy. The higher the ratio, the higher the investor will have confidence in investing in the sticks of the company.

E = Sales/Total Assets

This ratio shows the efficiency of the company in generating revenues through proper asset utilisation. A higher ratio is favourable. The details of interpretation of results based on the Z score analysis is given below.

Z score analysis	
Z- score	**Forecast interpretation**
Above 3.0	Safe Zone
1.8 to 3.0	Grey Zone
Below 1.8	Distress Zone

National fertilizer limited									
Year	**Current Assets**	**Current liabilities**	**Working capital**	**Total Assets**	**Retaining earning**	**Total Sales**	EBIT	**Total liabilities**	**Market value of liability**
2019	9495	8533	962	13904	458	12481	459	11693	25.9
2020	8027	7412	615	12533	-181	13193	143	12661	37.75
2021	3428	3260	168	8412	237	11939	622	6272	52.55
2022	5778	5617	161	10494	-95	15883	74	8414	77.2
2023	8027	7412	615	12533	458	29809	914	9992	91.22

Chambal Fertilizier And Chemical Limited									
Year	Current Assets	Current liabilities	Working capital	Total Assets	Retaining earning	Total Sales	EBIT	Total liabilities	Market value of liability
2019	6505	6525	-20	13926	599	10173	1092	11141	152.05
2020	7325	6678	647	14533	1227	12313	1831	11102	228.15
2021	3148	1525	1623	10247	1748	12766	2649	5011	394.65
2022	6075	3802	2273	13289	1566	16137	2337	6903	310.25
2023	5639	3152	2487	12770	1034	27941	1736	5717	373.2

Coromandal International Limited									
Year	Current Assets	Current liabilities	Working capital	Total Assets	Retaining earning	Total Sales	EBIT	Total liabilities	Market value of liability
2019	8753	7079	1674	10574	720	13262	1343	7216	532.3
2020	7794	5367	2427	10149	1065	13177	1614	5831	813.95
2021	6521	3302	3219	8895	1329	14257	1892	3745	755.6
2022	8340	4466	3874	11285	1528	19255	2125	4926	883.05
2023	10244	5856	4388	14235	2013	29799	2891	6327	1252.35

Mangalore Chemicals Fertilizer Limited									
Year	Current Assets	Current liabilities	Working capital	Total Assets	Retaining earning	Total Sales	EBIT	Total liabilities	Market value of liability
2019	2243	2113	130	2918	33	3086	161	2423	30.65
2020	2092	2008	84	2803	65	2734	182	2258	43.5
2021	1232	1200	32	1997	67	2171	182	1390	71.2
2022	1810	1736	74	2721	88	2920	184	2038	87.6
2023	1554	1407	147	2659	135	3672	280	1856	121.8

Rashtriya chemicals & fertilizer									
Year	Current Assets	Current liabilities	Working capital	Total Assets	Retaining earning	Total Sales	EBIT	Total liabilities	Market value of liability
2019	6311	4705	1606	8914	133	8967	385	5886	46.6
2020	7240	5824	1416	10284	207	9827	440	7105	53.55
2021	4212	2560	1652	7642	384	8408	710	4290	76.2
2022	6760	5052	1708	10531	702	12949	1068	6649	134.55
2023	5647	3581	2066	9705	966	21595	1497	5115	159.5

Calculation of Z Score

The Z-Score is calculated by multiplying the following accounting ratios, which is efficient in predicting bankruptcy.

1. **A: Working Capital Ratio: Working Capital / Total Assets**: This ratio expresses the liquidity position of the company towards the total capitalization. Working capital is defined as the difference between current assets and current liabilities. Liquidity and size characteristics are explicitly considered.

Working Capital Ratio: Working Capital / Total Assets:					
year	**NATIONAL**	**CHAMBAL**	**COROMANDAL**	**MANGLORE**	**RASHTRIYA**
2019	0.069	-0.001	0.158	0.045	0.180
2020	0.049	0.045	0.239	0.030	0.138
2021	0.020	0.158	0.362	0.016	0.216
2022	0.015	0.171	0.343	0.027	0.162
2023	0.049	0.195	0.308	0.055	0.213
TOTAL	0.203	0.567	1.411	0.173	0.909
MEAN	0.041	0.113	0.282	0.035	0.182
SD	0.020	0.077	0.075	0.014	0.030

2. **B: Retained earning Ratio : Retained earnings / Total sales**: It indicates the amount reinvested, the earnings or losses, which reflects the extent of companies leverage. In other words, the extent assets, which have been paid by the company profits. Those firms with high retained earnings to total assets have financed their assets through retention of profits and have not utilized much of their debt. It also highlights either the use of internally generated funds for growth (low risk capital) Vs OPM (other people's money) high risk capital. This is a measure of cumulative profitability over time and leverage as well.

Retained Earning Ratio : Retained Earnings / Total Sales:					
year	**NATIONAL**	**CHAMBAL**	**COROMANDAL**	**MANGLORE**	**RASHTRIYA**
2019	0.037	0.059	0.054	0.011	0.015
2020	-0.014	0.100	0.081	0.024	0.021
2021	0.020	0.137	0.093	0.031	0.046
2022	-0.006	0.097	0.079	0.030	0.054
2023	0.015	0.037	0.068	0.037	0.045
TOTAL	0.052	0.430	0.375	0.132	0.181
MEAN	0.010	0.086	0.075	0.026	0.036
SD	0.018	0.035	0.013	0.009	0.015

3. **C: Basic Earnings Power Ratio: Earnings before interest and taxes / total assets**: It is the measure of the companies operating performance and also it indicates the earning power of the company. In addition, this is a measure of the productivity of the firm's assets, independent of any tax on advantages factors. Since a firm's ultimate existence is based on the earning power of its assets, this ratio appears to be particularly appropriate for studies dealing with credit risk.

Basic Earnings Power Ratio: Earnings before Interest and Taxes / Total Assets					
year	**NATIONAL**	**CHAMBAL**	**COROMANDAL**	**MANGLORE**	**RASHTRIYA**
2019	0.033	0.078	0.127	0.055	0.043
2020	0.011	0.126	0.159	0.065	0.043
2021	0.074	0.259	0.213	0.091	0.093
2022	0.007	0.176	0.188	0.068	0.101
2023	0.073	0.136	0.203	0.105	0.154
TOTAL	0.198	0.775	0.890	0.384	0.435
MEAN	0.040	0.155	0.178	0.077	0.087
SD	0.029	0.060	0.031	0.018	0.042

4. **D: price-to-book (P/B) ratio: Market value of equity / book value of total liabilities: (**Price/BV (X))**:** It is the measure of the long-term solvency of a company. It is reciprocal of the familiar debt-equity ratio. Equity is measured by the combined market value of all shares. While debt includes both, current and long-term liabilities, this measure shows how much assets of an enterprise can decline in value before the liabilities exceed the assets and the concern becomes insolvent.

Price to Book (P/B) Ratio: Market Value of Equity / Book Value of Total Liabilities					
year	**NATIONAL**	**CHAMBAL**	**COROMANDAL**	**MANGLORE**	**RASHTRIYA**
2019	0.002	0.014	0.074	0.013	0.008
2020	0.003	0.021	0.140	0.019	0.008
2021	0.008	0.079	0.202	0.051	0.018
2022	0.009	0.045	0.179	0.043	0.020
2023	0.009	0.065	0.198	0.066	0.031
TOTAL	0.032	0.223	0.792	0.192	0.085
MEAN	0.006	0.045	0.158	0.038	0.017
SD	0.003	0.025	0.048	0.020	0.009

5. **E: Assets to Sales Ratio: Total Assets / Total Sales:** This is a standard turnover measure. Unfortunately, it varies greatly from one industry to another. In addition to this, it will reveal the sales generating capacity of the company's assets and measure of management's capacity to deal with competitive conditions.

Assets to Sales Ratio: Total Assets / Total Sales					
year	**NATIONAL**	**CHAMBAL**	**COROMANDAL**	**MANGLORE**	**RASHTRIYA**
2019	0.898	0.731	1.254	1.058	1.006
2020	1.053	0.847	1.298	0.975	0.956
2021	1.419	1.246	1.603	1.087	1.100
2022	1.514	1.214	1.706	1.073	1.230
2023	2.378	2.188	2.093	1.381	2.225
TOTAL	7.262	6.226	7.955	5.574	6.516
MEAN	1.452	1.245	1.591	1.115	1.303
SD	0.516	0.512	0.305	0.139	0.470

Altman 'Z'- Score guidelines for Healthy Zone

With the help of Altman guidelines, the overall financial health of the National fertilizer limited, Chambal fertilizer and chemical limited, Coromandal international limited, Mangalore chemicals fertilizer limited, and Rashtriya chemicals & fertilizer. is measured during the study period 2018-19 to 2022-23 with Z-Score ingredients of A, B, C, D and E. Below table shows the Z-Score guidelines.

Z - Score Analysis for select Pharmaceutical Companies in India							
COMPANY	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**Z-SCORE**	**ZONE**
NATIONAL	0.041	0.010	0.040	0.006	1.452	1.65	DISTRESS
CHAMBAL	0.113	0.086	0.155	0.045	1.245	2.04	GREY
COROMANDAL	0.282	0.075	0.178	0.158	1.591	2.72	GREY
MANGLORE	0.035	0.026	0.077	0.038	1.115	1.47	DISTRESS
RASHTRIYA	0.182	0.036	0.087	0.017	1.303	1.87	DISTRESS

Table reveals that the financial health of selected fertilizer companies in India. Form the selected companies the z score of the companies National fertilizer limited, Mangalore chemicals fertilizer limited, and Rashtriya chemicals & fertilizer 1.65, 1.47 and 1.87. Therefore they are in distress zone. And Z score value of Chambal fertilizer and chemical limited, and Coromandal international limited are 2.04 and 2.72 respectively so, they are in a grey zone.

Findings, Recommendation and Conclusion:

The financial health of the firms is the biggest concern for the stakeholders. On the basis of financial soundness and health of the firm the stakeholders have a decision regarding their possible involvement with a particular firm. The one of the best measure z score model is can give the shape and influence the decision of stakeholders. The current study conducted to assess the financial health of the companies.

Findings:

Sr.No.	Name of Fertilizer companies	Z-SCORE	ZONE
1	National fertilizer limited	1.65	DISTRESS
2	Chambal fertilizer and chemical limited	2.04	GREY
3	Coromandal international limited	2.72	GREY
4	Mangalore chemicals fertilizer limited	1.47	DISTRESS
5	Rashtriya chemicals & fertilizer	1.87	DISTRESS

Recommendation:

The findings of the study can be useful to managers to make financial decisions, the stock holders to choose investment options and others to look after their interest in the concern of the respective companies.

CONCLUSION

The financial health of selected fertilizer companies in India. Form the selected companies the z score of the companies National fertilizer limited, Mangalore chemicals fertilizer limited, and Rashtriya chemicals & fertilizer 1.65, 1.47 and 1.87. Therefore they are in distress zone. And Z score value of Chambal fertilizer and chemical limited, and Coromandal international limited are 2.04 and 2.72 respectively so, they are in a grey zone.

REFERENCES

Altman, E. I. (2013). Predicting financial distress of companies: revisiting the Z-score and ZETA® models. In *Handbook of research methods and applications in empirical finance*. Edward Elgar Publishing.

Ilahi, I., Jamil, R.A., Kazmi, S., Ilahi, N., & Lodhi, M.S. (2015). Financial performance analysis of

Pakistan banking sector using the altman z score model of corporate bankruptcy.

Joshi, M. K. (2020). Financial performance analysis of select Indian Public Sector Banks using Altman's

Z- Score model. *SMART Journal of Business Management Studies*, **16**(2), 74-87.

Khaddafi, M., Falahuddin, F., Heikal, M., & Nandari,

A. (2017). Analysis Z-score to predict bankruptcy in banks listed in Indonesia stock exchange. *International Journal of Economics and Financial Issues*, **7**(3), 326.

Lubawa, G., & Louangrath, P. (2016). Using Altman zscore to assess the financial effects of Multiple loans on SMEs. *International Journal of Research & Methodology in Social Science*, **2**(1), 63-86.

Patel, Hitesh (2018). Financial performance of dairy cooperatives in Gujarat using altman z score model. *International Journal of Creative Research Thoughts*, **6**(2), 580-586,

Saini, V. (2018). A Study on Financial Performance of Tata Chemicals in Fertilizer Sector: A'Z'Score

Approach. *International Journal of Basic and Applied Research*, **8**(9), 280-286

https://www.worldfertilizer.com/specialreports/ 24092020/indias-fertilizer-underpressure

https://m.rbi.org.in/Scripts/AnnualReportPublications.a spx?Id=1286

https://www.imarcgroup.com/indian-fertilizer-market

89

FINANCIAL DISTRESS ANALYSIS THROUGH CASH FLOW RATIOS OF SMALL FINANCE BANKS IN INDIA : A COMPARATIVE STUDY

Dr. Kanchan Kishorkumar Khatri
Assistant Professor, Smt. T. J. Patel Commerce College, Nadiad

Abstract

This study examines the financial performance and liquidity difficulties faced by small finance banks (SFBs) in India by using cash flow ratios for period of five years (2018-19 to 2022-23). By collecting data from annual reports of banks, statistical tools like one-way anova and correlation were used to test hypothesis. Financial distress analysis was made by employing liquidity, solvency, efficiency and profitability cash flow ratios. Result of the study shows that performance of AU small finance bank was good when compared with other banks. Also, in most cases it was also noticed that there was no significant difference in financial performance among all banks.

Keywords: Cash flow ratios, financial distress, profitability, liquidity, solvency, efficiency

1. INTRODUCTION

Small Finance Banks

Small Finance Banks (SFBs) are one of the specialized financial institutions who are engaged to provide banking services to undeserved population of India residing in rural areas. In order to promote financial inclusion and financial growth, SFBs were started by Reserve Bank of India in 2015. SFBs are registered as public limited companies hence they have to follow guidelines of The Companies Act, 2013 along with The Reserve Bank of India Act, 1934. Capital Small Finance Bank was first SFBs to start its banking operations in April 2016.

Cash Flow Ratios

Cash flow ratios are ratios which are computed using data collected from cash flow statement, income statement and balance sheet.

Profitability Ratios

Profitability ratios are one of the financial ratios used by corporate stakeholders to know the ability of firm in earning profit.

Liquidity Ratios

Liquidity ratio shows the ability of firm to repay short term liabilities with help of available liquid assets without raising any external debt.

Solvency Ratios

Solvency ratio also called as sufficiency ratio or leverage ratio depicts the ability of firm to repay long term liabilities of firm.

Efficiency Ratio

Efficiency ratio measures firm's ability to use its assets to generate income.

2. REVIEW OF LITERATURE

(Ray & Shantnu, 2021) study was undertaken to analyze the financial performance of selected small finance banks in India. Capital adequacy ratio, asset quality ratio, management efficiency ratio, capital earning ratio and liquidity ratio were employed to study financial performance. Result of the study showed that there exists significant difference in financial performance of selected banks.

(Alkhatib, 2012) study was made to empirically examine the financial performance of five Palestinian commercial banks listed on stock exchange. Financial performance of banks was measured by return on assets (ROA), Price to Book Value of Equity and economic value added. Study rejected the hypothesis by claiming that there exists significant impact of bank size, credit risk, operational efficiency and asset management on financial performance of bank.

(Rao & Ibrahim, 2017) financial performance of IDBI bank was analyzed with other commercial banks of India. From data analysis, it was found that solvency position and employment of assets are in tune with industry average. Moreover, the employment of shareholders funds and CASA is relatively lower.

(Gupta & Jaiswal, 2020) main purpose of this study was comparative analysis of financial performance of selected public and private banks in India. The result of study showed that performance of private banks was comparatively good as compared to public banks. Also, private sector banks were found to be more successful in controlling non-performing assets in comparison to public sector banks.

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1 Objective of the study

The main objective of the present study is to analyze financial distress through various cash flow ratios of small finance banks (SFBs) in India.

3.2 Scope of the study

The present study is carried on 11 small finance banks of India. The study is undertaken for five years starting from April 2018 to March 2023.

3.3 Type of Data

For present study, secondary data has been collected by researcher from annual reports of various banks.

3.4 Sample Design

For the purpose of financial distress analysis, following research design is adopted by the researcher:-

I. Sample Unit : Small Finance Banks In India

II. Sample Size : 11 Small Finance Banks

List of banks selected:-

1) AU Small Finance Bank
2) Capital Small Finance Bank
3) Equitas Small Finance Bank
4) Suryoday Small Finance Bank
5) Ujjivan Small Finance Bank
6) Fincare Small Finance Bank
7) ESAF Small Finance Bank
8) Utkarsh Small Finance Bank
9) Jana Small Finance Bank
10) Shivalik Small Finance Bank
11) North East Small Finance Bank

3.5 Hypotheses of the Study

Table 1

1	H01	"There is no significant difference in cash flow ratios of selected small finance banks in India during period of study."
2	H02	"There is no significant effect of liquidity on financial performance of selected small finance banks in India."

3.6 Tools Used In The Study

1) Statistical Tool:- One Way Anova, Karl Pearson Correlation
2) Ratios:- For the present study, the data has been analyzed by using various cash flow ratios which are given below.

Table 2 Cash Flow Ratios

Liquidity_1	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) / Current Liabilities (CL)
Liquidity_2	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) + Interest (Int) / Interest (Int)
Solvency_1	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) / Total Liabilities (TL)
Solvency_2	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) / Long Term Liabilities (LTL)
Efficiency_1	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) / Fixed Assets (FA)
Profitability_1	Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) / Net Income (NI)

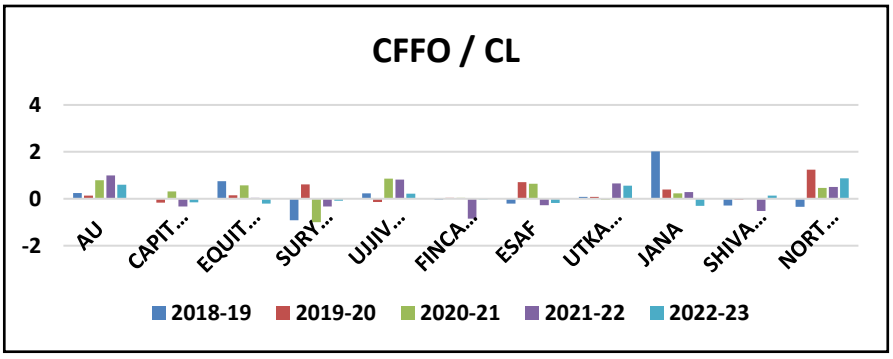
4. ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA

4.1 Net Cash Flow from Operating Activities to Current Liabilities

Table 3 CFFO / CL

BANKS	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	0.084	0.057	0.542	0.763	0.556	0.400
CAPITAL	0.02	-0.168	0.249	-0.356	-0.131	-0.077
EQUITAS	0.4	0.076	0.415	0.042	-0.226	0.141
SURYODAY	0.542	-0.859	-0.694	0.188	0.043	-0.156
UJJIVAN	0.105	-0.096	0.66	1.015	0.297	0.396
FINCARE	-0.188	0.301	0.029	-0.296	-0.034	-0.038
ESAF	-0.129	0.802	0.567	-0.168	-0.149	0.185
UTKARSH	0.037	0.037	-0.026	0.389	0.458	0.179
JANA	0.606	0.275	0.109	0.157	-0.151	0.199
SHIVALIK	-1.244	-0.179	0.075	-0.393	0.151	-0.318
NORTH EAST	-0.086	0.499	0.254	0.298	0.518	0.297
AVERAGE	0.013	0.068	0.198	0.149	0.121	0.110

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

From given table 3, it was analyzed that average liquidity of AU Small Finance Bank was highest as compared with other banks. Moreover, it was also seen that four banks Capital, Suryoday, Fincare and Shivalik small finance bank faces liquidity crisis.

Table 4 Descriptive Statistics of CFFO / CL

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	0.4004	0.31376	0.14032	0.0108	0.7900	0.06	0.76
CAPITAL	5	-0.0772	0.22623	0.10117	-0.3581	0.2037	-0.36	0.25
EQUITAS	5	0.1414	0.26966	0.12060	-0.1934	0.4762	-0.23	0.42
SURYODAY	5	-0.1560	0.59766	0.26728	-0.8981	0.5861	-0.86	0.54
UJJIVAN	5	0.3962	0.44424	0.19867	-0.1554	0.9478	-0.10	1.02
FINCARE	5	-0.0376	0.22830	0.10210	-0.3211	0.2459	-0.30	0.30
ESAF	5	0.1846	0.46405	0.20753	-0.3916	0.7608	-0.17	0.80
UTKARSH	5	0.1790	0.22599	0.10107	-0.1016	0.4596	-0.03	0.46
JANA	5	0.1992	0.27559	0.12325	-0.1430	0.5414	-0.15	0.61
SHIVALIK	5	-0.3180	0.56054	0.25068	-1.0140	0.3780	-1.24	0.15
NORTH EAST	5	0.2966	0.24402	0.10913	-0.0064	0.5996	-0.09	0.52
Total	55	0.1099	0.40451	0.05454	0.0005	0.2192	-1.24	1.02

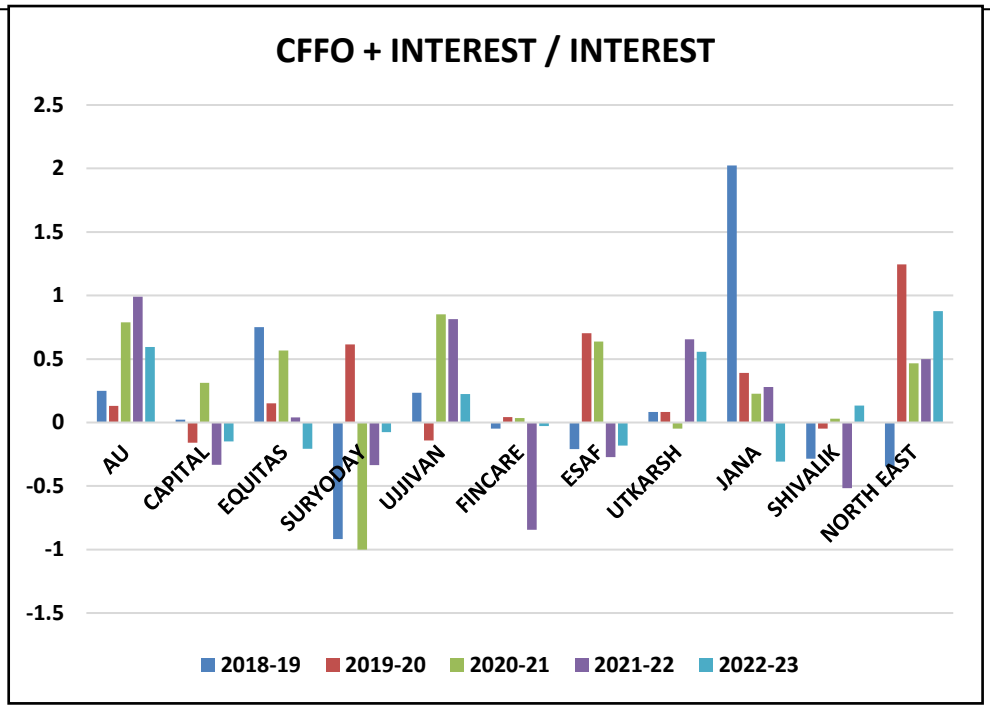
(Source:- Computed Through SPSS)

4.2 CFFO + INTEREST / INTEREST

Table 5 CFFO + INTEREST / INTEREST

BANK	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	1.528	1.277	2.956	3.548	2.453	2.352
CAPITAL	1.039	0.72	1.557	0.347	0.697	0.872
EQUITAS	2.874	1.382	2.464	1.112	0.383	1.643
SURYODAY	-1.865	2.904	-1.397	0.03	0.776	0.090
UJJIVAN	1.443	0.605	3.466	3.451	1.722	2.137
FINCARE	-0.199	2.04	1.087	-1.437	0.194	0.337
ESAF	0.478	2.753	2.567	0.263	0.437	1.300
UTKARSH	1.199	1.199	0.887	2.687	2.597	1.714
JANA	4.406	1.968	1.498	1.642	0.196	1.942
SHIVALIK	0.465	0.914	1.056	-0.007	1.276	0.741
NORTH EAST	0.209	3.962	2.113	2.344	3.081	2.342
AVERAGE	1.052	1.793	1.659	1.271	1.256	1.406

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

By analysing the liquidity from table 5, it was noticed that average ratio of AU and North East small finance bank was best while liquidity performance of Suryoday small finance bank was comparatively weak. The industry average stood at 1.406.

Table 6 Descriptive Statistics of CFFO + INTEREST / INTEREST

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	2.3524	0.95394	0.42662	1.1679	3.5369	1.28	3.55
CAPITAL	5	0.8720	0.45455	0.20328	0.3076	1.4364	0.35	1.56
EQUITAS	5	1.6430	1.01576	0.45426	0.3818	2.9042	0.38	2.87
SURYODAY	5	0.0896	1.89908	0.84929	-2.2684	2.4476	-1.87	2.90
UJJIVAN	5	2.1374	1.27414	0.56981	0.5553	3.7195	0.61	3.47
FINCARE	5	0.3370	1.31506	0.58811	-1.2959	1.9699	-1.44	2.04
ESAF	5	1.2996	1.24623	0.55733	-0.2478	2.8470	0.26	2.75
UTKARSH	5	1.7138	0.85744	0.38346	0.6492	2.7784	0.89	2.69
JANA	5	1.9420	1.53359	0.68584	0.0378	3.8462	0.20	4.41
SHIVALIK	5	0.7408	0.51261	0.22924	0.1043	1.3773	-0.01	1.28
NORTH	5	2.3418	1.39397	0.62340	0.6110	4.0726	0.21	3.96
Total	55	1.4063	1.33063	0.17942	1.0466	1.7660	-1.87	4.41

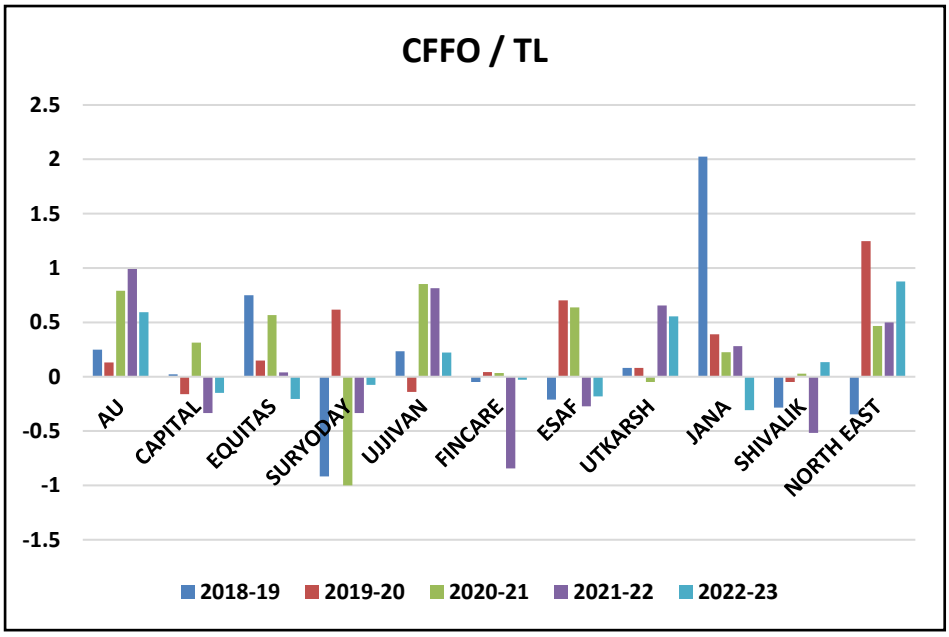
(Source:- Computed Through SPSS)

4.3 Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) to Total Liabilities (TL)

Table 7 CFFO / TL

BANK	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	0.029	0.017	0.112	0.111	0.069	0.068
CAPITAL	0.002	-0.016	0.029	-0.032	-0.015	-0.006
EQUITAS	0.133	0.027	0.096	0.007	-0.033	0.046
SURYODAY	-0.19	0.122	-0.171	-0.052	-0.012	-0.061
UJJIVAN	0.4	-0.028	0.155	0.122	0.036	0.137
FINCARE	-0.078	0.076	0.007	-0.125	-0.006	-0.025
ESAF	-0.039	0.13	0.103	-0.036	-0.031	0.025
UTKARSH	0.014	0.014	-0.008	0.099	0.091	0.042
JANA	0.316	0.072	0.034	0.045	-0.048	0.084
SHIVALIK	-0.03	-0.005	0.003	-0.042	0.014	-0.012
NORTH EAST	-0.07	0.238	0.082	0.079	0.113	0.088
AVERAGE	0.044	0.059	0.040	0.016	0.016	0.035

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

By comparing the average of all small finance banks, it was found that solvency position of Ujjivan Small Finance Bank is strong while solvency position of Capital, Suryoday, Fincare and Shivalik bank was weak.

Table 8 Descriptive Statistics of CFFO / TL

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	0.0676	0.04446	0.01988	0.0124	0.1228	0.02	0.11
CAPITAL	5	-0.0064	0.02316	0.01036	-0.0352	0.0224	-0.03	0.03
EQUITAS	5	0.0460	0.06744	0.03016	-0.0377	0.1297	-0.03	0.13
SURYODAY	5	-0.0606	0.12719	0.05688	-0.2185	0.0973	-0.19	0.12
UJJIVAN	5	0.1370	0.16366	0.07319	-0.0662	0.3402	-0.03	0.40
FINCARE	5	-0.0252	0.07809	0.03492	-0.1222	0.0718	-0.13	0.08
ESAF	5	0.0254	0.08376	0.03746	-0.0786	0.1294	-0.04	0.13
UTKARSH	5	0.0420	0.04929	0.02204	-0.0192	0.1032	-0.01	0.10
JANA	5	0.0838	0.13731	0.06141	-0.0867	0.2543	-0.05	0.32
SHIVALIK	5	-0.0120	0.02331	0.01043	-0.0409	0.0169	-0.04	0.01
NORTH	5	0.0884	0.10978	0.04909	-0.0479	0.2247	-0.07	0.24
Total	55	0.0351	0.10150	0.01369	0.0077	0.0625	-0.19	0.40

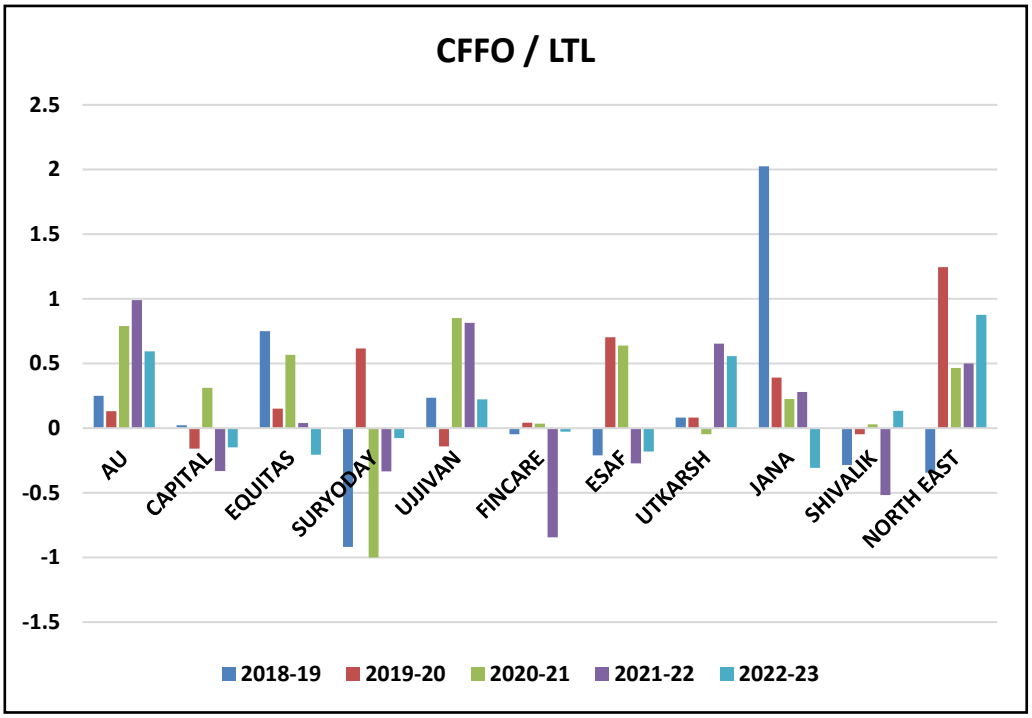
(Source:- Computed Through SPSS)

4.4 Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) to Long Term Liabilities (LTL)

Table 9 CFFO / LTL

BANK	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	0.044	0.025	0.141	0.13	0.079	0.084
CAPITAL	0.002	-0.018	0.033	-0.035	-0.016	-0.007
EQUITAS	0.2	0.041	0.125	0.008	-0.039	0.067
SURYODAY	-0.344	0.185	-0.269	-0.09	-0.019	-0.107
UJJIVAN	0.065	-0.04	0.202	0.139	0.041	0.081
FINCARE	-0.134	0.101	0.009	-0.215	-0.007	-0.049
ESAF	-0.055	0.155	0.125	-0.046	-0.039	0.028
UTKARSH	0.022	0.022	-0.011	0.132	0.114	0.056
JANA	0.66	0.098	0.05	0.063	-0.07	0.160
SHIVALIK	-0.031	-0.005	0.003	-0.047	0.016	-0.013
NORTH EAST	-0.371	0.455	0.121	0.107	0.144	0.091
AVERAGE	0.005	0.093	0.048	0.013	0.019	0.036

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

From the analysis of CFFO / LTL, it was found that average ratio of Jana small finance bank is highest while average ratio of Suryoday small finance bank is least. The industry average of all banks for 5 years stood at 0.036.

Table 10 Descriptive Statistics of CFFO / LTL

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	0.0838	0.05116	0.02288	0.0203	0.1473	0.03	0.14
CAPITAL	5	-0.0068	0.02582	0.01155	-0.0389	0.0253	-0.04	0.03
EQUITAS	5	0.0670	0.09545	0.04269	-0.0515	0.1855	-0.04	0.20
SURYODAY	5	-0.1074	0.20959	0.09373	-0.3676	0.1528	-0.34	0.19
UJJIVAN	5	0.0814	0.09287	0.04153	-0.0339	0.1967	-0.04	0.20
FINCARE	5	-0.0492	0.12491	0.05586	-0.2043	0.1059	-0.22	0.10
ESAF	5	0.0280	0.10295	0.04604	-0.0998	0.1558	-0.06	0.16
UTKARSH	5	0.0558	0.06313	0.02823	-0.0226	0.1342	-0.01	0.13
JANA	5	0.1602	0.28647	0.12811	-0.1955	0.5159	-0.07	0.66
SHIVALIK	5	-0.0128	0.02569	0.01149	-0.0447	0.0191	-0.05	0.02
NORTH EAST	5	0.0912	0.29576	0.13227	-0.2760	0.4584	-0.37	0.46
Total	55	0.0356	0.15768	0.02126	-0.0071	0.0782	-0.37	0.66

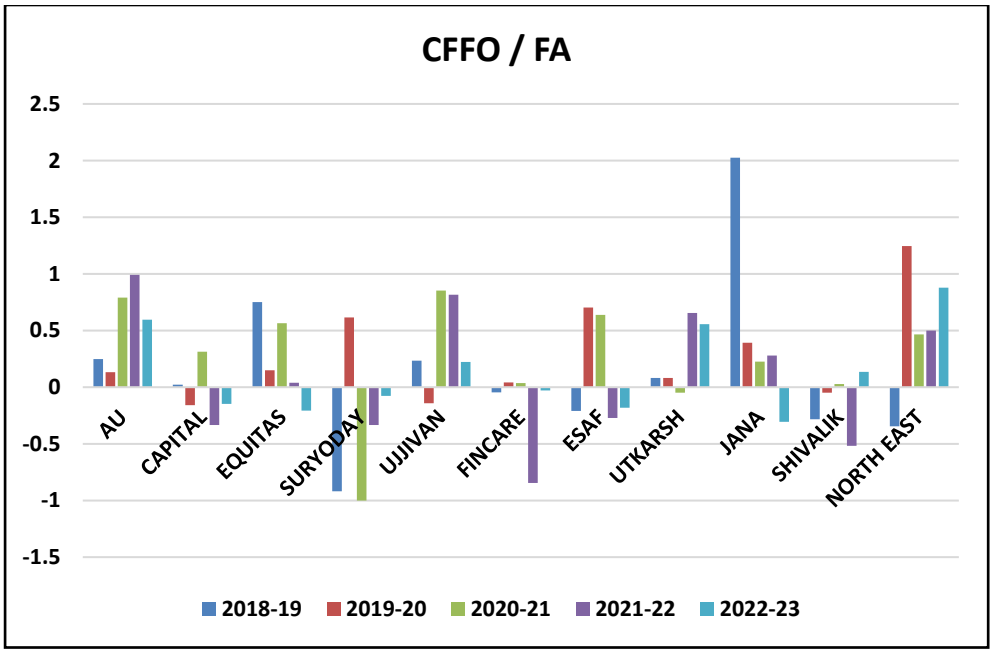
(Source:- Computed Through SPSS)

4.5 Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) to Fixed Assets (FA)

Table 11 CFFO / FA

Year	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	1.896	1.472	10.482	11.001	7.422	6.455
CAPITAL	0.099	-0.882	2.014	-2.521	-1.301	-0.518
EQUITAS	7.581	2.066	11.045	0.796	-2.631	3.771
SURYODAY	-28.871	13.577	-20.276	-3.007	-0.594	-7.834
UJJIVAN	1.679	-1.417	9.463	10.212	3.746	4.737
FINCARE	-8.305	11.63	1.322	-32.8	-0.996	-5.830
ESAF	-2.659	9.066	8.14	-3.665	-3.049	1.567
UTKARSH	1.049	0.877	-0.461	4.639	5.14	2.249
JANA	8.286	3.649	2.902	5.002	-8.902	2.187
SHIVALIK	-1.021	-0.193	0.129	-1.822	0.466	-0.488
NORTH EAST	-4.208	14.242	5.078	5.795	10.277	6.237
AVERAGE	-2.225	4.917	2.713	-0.579	0.871	1.139

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

From table 11, it was found that solvency position of AU small finance bank was strong followed by North East and Ujjivan small finance bank while solvency performance of Fincare small finance bank was below standard. The industry average of all small finance banks stood at 1.139.

Table 12 Descriptive Statistics of CFFO / FA

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	6.4546	4.56708	2.04246	0.7838	12.1254	1.47	11.00
CAPITAL	5	-0.5182	1.69921	0.75991	-2.6281	1.5917	-2.52	2.01
EQUITAS	5	3.7714	5.48111	2.45123	-3.0343	10.5771	-2.63	11.05
SURYODAY	5	-7.8342	16.81894	7.52166	-28.7177	13.0493	-28.87	13.58
UJJIVAN	5	4.7366	5.01288	2.24183	-1.4877	10.9609	-1.42	10.21
FINCARE	5	-5.8298	16.67990	7.45948	-26.5406	14.8810	-32.80	11.63
ESAF	5	1.5666	6.44166	2.88080	-6.4318	9.5650	-3.67	9.07
UTKARSH	5	2.2488	2.48679	1.11213	-0.8390	5.3366	-0.46	5.14
JANA	5	2.1874	6.53331	2.92179	-5.9248	10.2996	-8.90	8.29
SHIVALIK	5	-0.4882	0.92756	0.41482	-1.6399	0.6635	-1.82	0.47
NORTH EAST	5	6.2368	6.91083	3.09062	-2.3441	14.8177	-4.21	14.24
Total	55	1.1393	8.78921	1.18514	-1.2368	3.5153	-32.80	14.24

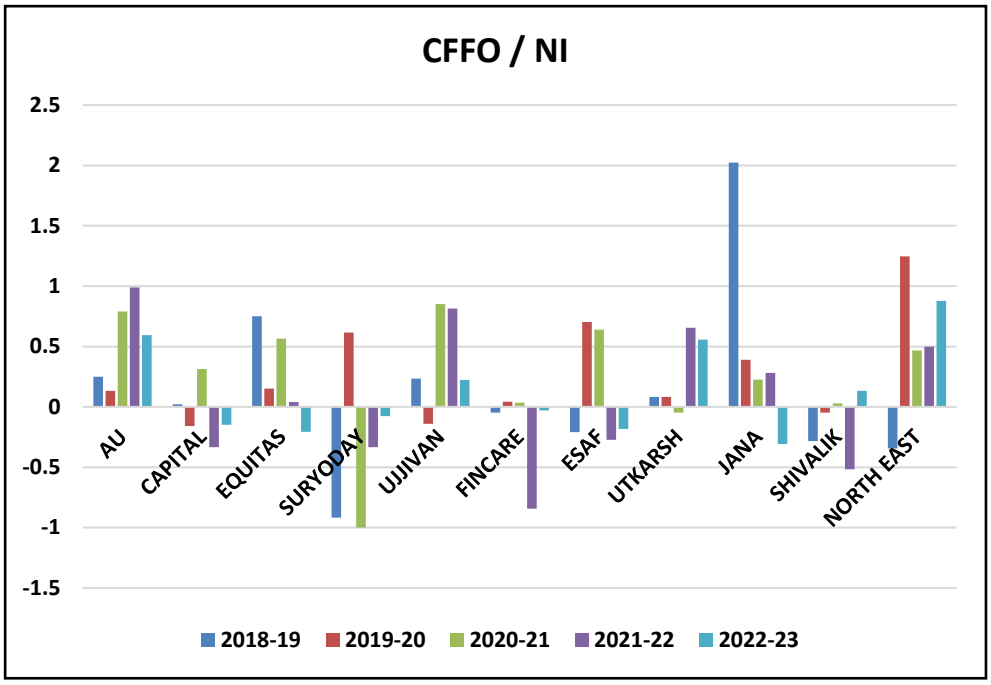
(Source:- Computed Through SPSS)

4.6 Net Cash Flow From Operating Activities (CFFO) to Net Income (NI)

Table 13 CFFO / NI

BANK	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVERAGE
AU	0.249	0.132	0.79	0.99	0.595	0.551
CAPITAL	0.022	-0.159	0.313	-0.333	-0.148	-0.061
EQUITAS	0.751	0.15	0.566	0.04	-0.206	0.260
SURYODAY	-0.918	0.616	-1.001	-0.335	-0.076	-0.343
UJJIVAN	0.234	-0.141	0.852	0.815	0.223	0.397
FINCARE	-0.047	0.042	0.035	-0.844	-0.028	-0.168
ESAF	-0.21	0.704	0.638	-0.272	-0.182	0.136
UTKARSH	0.082	0.082	-0.048	0.654	0.556	0.265
JANA	2.025	0.391	0.226	0.28	-0.307	0.523
SHIVALIK	-0.284	-0.048	0.029	-0.518	0.134	-0.137
NORTH EAST	-0.345	1.246	0.466	0.5	0.877	0.549
AVERAGE	0.142	0.274	0.261	0.089	0.131	0.179

(Source:- Computed Through Disclosed Annual Reports of Banks)

Interpretation

By analyzing the profitability of all small finance banks, it was seen that AU small finance bank is more profitable as compared to other banks. Also, the profitability performance of Capital, Suryoday, Fincare and Shivalik small finance bank were below standard.

Table 14 Descriptive Statistics of CFFO / NI

BANK	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
AU	5	0.5512	0.36005	0.16102	0.1041	0.9983	0.13	0.99
CAPITAL	5	-0.0610	0.24389	0.10907	-0.3638	0.2418	-0.33	0.31
EQUITAS	5	0.2602	0.39127	0.17498	-0.2256	0.7460	-0.21	0.75
SURYODAY	5	-0.3428	0.66231	0.29619	-1.1652	0.4796	-1.00	0.62
UJJIVAN	5	0.3966	0.42663	0.19079	-0.1331	0.9263	-0.14	0.85
FINCARE	5	-0.1684	0.37965	0.16978	-0.6398	0.3030	-0.84	0.04
ESAF	5	0.1356	0.49039	0.21931	-0.4733	0.7445	-0.27	0.70
UTKARSH	5	0.2652	0.31660	0.14159	-0.1279	0.6583	-0.05	0.65
JANA	5	0.5230	0.88170	0.39431	-0.5718	1.6178	-0.31	2.03
SHIVALIK	5	-0.1374	0.26253	0.11741	-0.4634	0.1886	-0.52	0.13
NORTH EAST	5	0.5488	0.59201	0.26476	-0.1863	1.2839	-0.35	1.25
Total	55	0.1792	0.53776	0.07251	0.0338	0.3246	-1.00	2.03

(Source:- Computed Through SPSS)

5. FINDINGS AND SUGGESTIONS

5.1 Result of One Way Anova

Table 15 One Way Anova

	Sum of Squares	***df***	***Mean Square***	***F***	***Sig.***	***Result of Hypothesis***
CFFO / CL						
Between Groups	2.656	10	0.266	1.890	0.073	H0 is accepted
Within Groups	6.181	44	0.140			
Total	8.836	54				
CFFO + INT / INT						
Between Groups	31.796	10	3.180	2.192	0.036	H0 is rejected
Within Groups	63.815	44	1.450			
Total	95.611	54				
CFFO / TL						
Between Groups	0.168	10	0.017	1.908	0.070	H0 is accepted
Within Groups	0.388	44	0.009			
Total	0.556	54				
CFFO / LTL						
Between Groups	0.281	10	0.028	1.166	0.338	H0 is accepted
Within Groups	1.061	44	0.024			
Total	1.343	54				
CFFO / FA						
Between Groups	1055.528	10	105.553	1.490	0.175	H0 is accepted
Within Groups	3115.985	44	70.818			
Total	4171.513	54				
CFFO / NI						
Between Groups	5.038	10	0.504	2.095	0.045	H0 is rejected
Within Groups	10.578	44	0.240			
Total	15.616	54				

(Source:- Computed Through SPSS)

From table 14, it was seen that there exists significant difference in CFFO + INT / INT and CFFO / NI among all small finance banks in India. Whereas there was no significant differences noticed in CFFO / CL, CFFO / TL, CFFO / LTL and CFFO / FA among all banks during period of study.

5.2 Result of Karl Pearson Correlation

Table 16 Correlation

		CFFO CL	CFFO + INT INT	CFFO TL	CFFO LTL	CFFO FA	CFFO NI
CFFO / CL	Pearson Correlation	1	0.633**	0.511**	0.479**	0.441**	0.649**
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.001	0.000
	N	55	55	55	55	55	55
CFFO + INT / INT	Pearson Correlation	0.633**	1	0.848**	0.892**	0.894**	0.966**
	Sig. (2-tailed)	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000
	N	55	55	55	55	55	55
CFFO / TL	Pearson Correlation	0.511**	0.848**	1	0.846**	0.746**	0.853**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000		0.000	0.000	0.000
	N	55	55	55	55	55	55
CFFO / LTL	Pearson Correlation	0.479**	0.892**	0.846**	1	0.772**	0.921**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000
	N	55	55	55	55	55	55
CFFO / FA	Pearson Correlation	0.441**	0.894**	0.746**	0.772**	1	0.814**
	Sig. (2-tailed)	0.001	0.000	0.000	0.000		0.000
	N	55	55	55	55	55	55
CFFO / NI	Pearson Correlation	0.649**	0.966**	0.853**	0.921**	0.814**	1
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	
	N	55	55	55	55	55	55
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).							

(Source:- Computed Through SPSS)

From detail analysis of correlation, it has been noticed that the value of p is less than 0.01 at 1% level of significance in case of all ratios. Therefore, it can be said that there exists positive effect of liquidity on financial performance of small finance banks in India.

5.3 Suggestions To Improve Financial Performance

In order to improve the financial performance of small finance banks in India, following measure can be adopted by banking authorities:

- Banks should improve receivables management by conducting frequent analyses on uncollected receivables.
- SFBs should try to boost the CASA ratio which will lower the cost of funds for a bank and ultimately improve the financial performance.

- Diversification in portfolio and increasing the client base will also help SFBs to achieve their target.

FUTURE SCOPE OF THE STUDY

1) Similar type of study can be undertaken on public sector banks, private sector banks, regional rural banks, payment banks and local area banks.
2) Financial distress analysis can also be made through traditional ratios.
3) Period of study can be increased.
4) Result of cash flow ratios can be compared with traditional ratios to get accurate result of financial distress.

References

- Alkhatib, A. (2012, February). Financial Performance of Palestinian Commercial Banks. *International Journal of Business and Social Science, 3*(3), 175-184.
- *AU Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.aubank.in: https://www.aubank.in/investors/annual-reports
- *Bankers Adda*. (2024, May). Retrieved from www.bankersadda.com: www.bankersadda.com/small-finance-banks/
- *Capital Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.capitalbank.co.in: https://www.capitalbank.co.in/investors/annual-reports
- *Equitas Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.equitasbank.com: https://ir.equitasbank.com/reports-and-presentations/
- *ESAF Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.esafbank.com: https://www.esafbank.com/investor-relations/annual-reports/
- *Fincare Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.fincarebank.com: https://fincarebank.com/about-us/investor-relation
- Gupta, P., & Jaiswal, K. K. (2020, January). Analysis of Financial Performance of Selected Public and Private Sector Banks. *Indian Journal of Finance*, 45-57.

- *Jana Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.janabank.com: https://www.janabank.com/about-us/investor-relations/latest-annual-reports/
- *North East Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.nesfb.com: https://nesfb.com/anualreport
- Rao, K., & Ibrahim, F. (2017, January). Financial Performance Analysis of Banks – A Study of IDBI Bank. *International Journal of Research in IT and Management (IJRIM), 7*(1), 64-72.
- Ray, D. M., & Shantnu, D. R. (2021, April). Financial Analysis of Small Finance Banks in India through CAMEL Rating. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI), 12*(04), 2059-2068.
- *Shivalik Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.shivalikbank.com: https://shivalikbank.com/annual-reports
- *Suryoday Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.suryodaybank.com: https://www.suryodaybank.com/Annual-Report
- *Ujjivan Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.ujjivansfb.in: https://www.ujjivansfb.in/annual-report
- *Utkarsh Small Finance Bank*. (2024, April). Retrieved from www.utkarsh.bank: https://www.utkarsh.bank/annual-report

90

A DEEPLY STUDY ON PERCEPTION AND AWARNESS LEVEL OF MONERO CRYPTO CURRENCY - WITH SPECIAL REFERENCE TO YOUTH PEOPLE OF GUJARAT IN JAMNAGAR CITY

Makwana Falguni M

Ph.D. Research Scholar , Department of Commerce Hemchandra Charya North Gujarat University, Patan, Gujarat, India.

►**ABSTRACT:**

crypto currency a deeply introduced by cryptographer David Chaum in 1983 , that is a totally electronic money r-cash system also developed well. Then 1995 some changes done away specially related to crypto. Crypto currency main founder by first time in the year of 2009 by Japan country . It is very useful and digital assets of any kind of digital transaction way sources In 2020 Indian government also not prohibits or not allows investment any crypto currency market it is also declared by the supreme court of India but RBI 2020 circular also declared and mentioned to them it is crypto currency not illegal weapon in India so investor also invest to them. " Monero it means high level currencies, peer to peer market trnsaction done away, there are one type of virtual currency " this currency also mostly powerful to compared to other crypto currency, monero also highest distribution to economic development as well as currency.

(KEY WORDS : "Crypto Currency, Digital Assets",, "RBI - 2020 Circular , Youth people , level about the Perception and Awarness about - Crypto Currency, Monero Crypto Currency)

1. INTRODUCTION :

► The any kind of Economic activity very powerful important part of the any organization / institution / corporate business. monetary system crypto currency also droops out this limitation because it is digital currency and operate online. this currency arrived in 2014 year. this currency work to peer-to-peer network online done out the transaction easily, so this currency its very helpful to developed well the nation, some rules and regulation also followed to them. so this crypto currency market also increased and decreased because its totally depend on the done out the transaction. Day by day Monero crypto currency market also high and users also increased to them.

2 LITERATURE REVIEW:

SR. No.	Authors	Main - Description/Result
(2.1)	**Ammous, (2018) :**	► Monero crypto currency, is still observed as a prompt internet experience which is attracting the individual investors and the high-net-worth individuals.
(2.2)	***Joseph & ytvini (2018)***	► this paper totally worked out Monero Crypto Currency prepare on risk management system but some - rules and regulation are also very effect to them the security and some other factors very effect also it is very helpful need to done the digital transaction with online source .
(2.3)	**Kenil (2020)**	► This study survey analyzed the questionnaire sample size of nearest 845 respondents of German cities al people statement so it should be positive impact of the crypto. And highest return also received to them this Monero crypto currency. Mostly people aware/ knowledge about the crypto currency.
(2.4)	***Rickard & Grassman, (2021)***	►In this currently research paper related to attitude level of crypto currency with comparative between Sweden and Japan country. This concept Totally about the implication a new Monero Crypto Currency era also mostly used a Monero crypto currency culturally situated for significance.

3 RESEARCH METHODOLOGY:

(3.1) ***TITLE OF THE STUDY :***	"A DEEPLY STUDY ON PERCEPTION AND AWARNESS LEVEL OF MONERO CRYPTO CURRENCY - WITH SPECIAL REFERENCE TO YOUTH PEOPLE OF GUJARAT IN JAMNAGAR CITY"
(3.2) ***OBJECTIVES OF THE STUDY :***	To study of the Level of Awareness and perception of Monero Crypto Currency - among To youth people in Jamnagar city Of Gujarat. To understand the Level of Awareness and perception of Monero Crypto Currency - among To youth people in Jamnagar city Of Gujarat.

(3.3) ***NEED/ IMPORTANCE OF THE STUDY*** **:**	Crypto currency totally new currency so people it also highest used trend increased day by day.
(3.4) ***SCOPE OF THE STUDY:***	Jamnagar City (state- Gujarat)
(3.5) ***SAMPLE SIZES OF THE STUDY:***	50 - Respondents
(3.6) ***TYPE OF THE STUDY :***	Help Of Survey Research
(3.7) ***SOURCES*** *:*	Primary Data i.e. Questionnaire
(3.8) ***SAMPLING TECHNIQUE*** *:*	Convenience sampling
(3.9) ***UNIVERSE OF THE STUDY:***	Youth Generation /People (JAMNAGAR CITY)
(3.10) ***TOOLS AND TECHNIQUE****:*	Percentage Analysis

4. FIGURES AND TABLES :

TABLE- 1 (PERSONAL DEMOGRAPHIC(PROFILE/FACTOR) OF THE RESPONDENTS)

Respondents/ (Age)	**No. of /(Respondents)**	**Percentage/ (%)**
20-30	38	76 %
31-40	10	20 %
41-50	01	02%
Above 50	01	02 %
Total	**50**	**100%**
Respondents (Marital status)	**No. of (Respondents)**	**Percentage (%)**
Married	14	28%
Unmarried	36	72%
Total	**50**	**100%**
Respondents (Occupation)	**No. of (Respondents)**	**Percentage (%)**
Professional	20	40%
Business	20	40%
Employee	10	20%
Others	00	00%
Total	**50**	**100%**
Respondents (Annual Income)	**No. of (Respondents)**	**Percentage (%)**
Below 10,000Rs	02	04%
10,001 Rs -25,000 Rs	11	22%
25,001 Rs -50,000 Rs	12	24%
Above 50,000 Rs	25	50%
Total	**50**	**100%**
(Gender) of Respondents	**No. of (Respondents)**	**Percentage (%)**
Male	27	54%
Female	23	46%
Total	**50**	**100%**

Respondents (Education Qualification)	No. of (Respondents)	Percentage (%)
Ssc	10	20%
Hsc	12	24%
Graduate	12	24%
Post Graduate	16	32%
Other	00	00%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above table-1 show as classified the personally demographic wise profile of respondents, statement so it is Described on the clearly show that 54% were respondents male and 46% were female , next one Age classification clearly show that above table highest majority given to age between 20-30, and 31-40 years age group with 76% and 20% respectively then next classification about marital status - 28% respondents were married and only 72% respondents were unmarried., next one classification show about that business man and Profession of respondents highest majority given to 40% it is other other level person given to low score in percentage . next classification clearly show that 50% respondents were income were above 50,000 . and only 04% respondents income Below 10,000. One more classification also show that education qualification of respondent's highest majority also given to 24% post graduate and Post Graduate 16% respectively.

TABLE NO.- 2 ***(Awareness / Perception About Crypto Currency – Monero)***

Particular	No. of (Respondents)	Percentage (%)
Yes	44	88%
No	06	12%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above Table NO.-2 classified - clearly show that 88% respondents were awareness/perception status say yes and only 12% respondents were awareness/perception status say No.

TABLE NO.- 3 ***(Choose crypto currency - Monero)***

Particular	No. of (Respondents)	Percentage (%)
Currency	27	54%
Investment Tool	23	46%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above Table NO. – 3 classified clearly show that 54% respondents were use as currency and LOW majority also given to 46% investment tool.

TABLE NO.- 4 ***(Monero - Risky Or Not)***

Particular	No. of (Respondents)	Percentage (%)
Yes	48	96%
No	02	04%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above Table NO. – 4 classified clearly show that 96% respondents say- yes and ONLY 04% respondents say - No

TABLE NO.- 5 ***(ROI IN MONERO)***

Particular	No. of (Respondents)	Percentage
Highest	42	84%
Middle	04	08%
Lowest	04	08%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above table NO. – 5 Classified that Described shown that level of Monero as a tool of investment highest majority given to 84% high return , 08% middle , only 08% lowest return on in ROI of Monero.

TABLE No. - 6 *(DOMINANT AS THE FUTURE CURRENCY IN Monero)*

Particular	**No. of (Respondents)**	**Percentage**
Yes	40	80%
No	10	20%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above table NO. – 6 Described shown that Dominant As the Future Currency level of Monero, 80% respondents chosen as dominant future currency and only 20% respondents were not chosen as the dominant as the future currency .

TABLE No.- 7 *(Helpful To Any Advertisement Promote Crypto Currencies IN Monero)*

Particular	**No. of (Respondents)**	**Percentage**
Yes	32	64%
No	18	36%
Total	**50**	**100%**

(Source: Primary Data Survey)

►Interpretation:

►Above table NO. – 7 classified the helpful to advertisement promote crypto monero currency so 64% people agree and 36%dis agree. Status.

5. SUGGESTIONS :

Sr. No.	Particular
5.1	Need of Strong Rules and Regulation
5.2	Some others factors also need to improvement development.
5.3	Legalization factor

6 MAIN FINDINGS :

Sr. No.:	Currently- Results Arrived ***(MONERO – CRYPTO CURRENCY)***
6.1	personally demographic wise profile of respondents, statement so it is Described on the clearly show that 54% were respondents male and 46% were female , next one Age classification clearly show that above table highest majority given to age between 20-30, and 31-40 years age group with 76% and 20% respectively then next classification about marital status - 28% respondents were married and only 72% respondents were unmarried., next one classification show about that business man and Profession of respondents highest majority given to 40% it is other other level person given to low score in percentage . next classification clearly show that 50% respondents were income were above 50,000 . and only 04% respondents income Below 10,000. One more classification also show that education qualification of respondents highest majority also given to 24% post graduate and Post Graduate 16% respectively.
6.2	88% respondents were awareness/perception status say yes and only 12% respondents were awareness/perception status say No.
6.3	54% respondents were use as currency and LOW majority also given to 46% investment tool.
6.4	96% respondents say- yes and ONLY 04% respondents say - No
6.5	level of Monero as a tool of investment highest majority given to 84% high return , 08% middle , only 08% lowest return on in ROI of Monero.
6.6	Dominant As the Future Currency level of Monero, 80% respondents chosen as dominant future currency and only 20% respondents were not chosen as the dominant as the future currency .
6.7	helpful to advertisement promote crypto monero currency so 64% people agree and 36%dis agree. Status.

7 LIMITATIONS :

Sr No.	Particular
7.1.	This study consider only of **JAMNAGAR** city of Gujarat
7.2	Primary Data used
7.3	Time Consuming
7.4	costly
7.5	Limited Sample Size
7.6	limited Demographic factor
7.7	Youth people
7.8	Monero - Crypto Currency

8. **FUTURE SCOPE :**

Sr No.	Particular
8.1.	Other District/City wise
8.2	National/International Level
8.3	Other Demographic Factors wise
8.4	Other Currency Wise

►REFERENCES :

► Books/Magazines/Journals :

► **Ammous, (2018),** *"IJRCM",*vol.-2018,No.-3,ISSN NO.-2166-9972, 2018, PP(11-19).

► ***Joseph & ytvini (2018)*, "***IJRAR"*, Vol.No.-4, Issue No. – 3, ISSN NO.-2048-1259,April-2018, pp(56-69).

► **Kenil (2020) "***Study on monero crypto currency trnsaction"*, Vol.No.-1, Issue No. – 3, ISSN NO.-2388-1450,February-2020, pp(20-32)

►Gaurav Sahu & Jain **(2022), "***IJRAR"*, Vol.No.-6, Issue No. – 1, ISSN NO.-1258-4569,July-2022, pp(1-20)

►***Rickard & Grassman, (2021)***) – " The IASMS - Journal" Bi-annual Journal of Business Spectrum, 2021, Volume: V, Number: 1, pp.66 - 72.

►Kothari C.R. **(2004),"***Research Methodology"*National publishingHouse. 2004 .pp 25-56, 59-78

► Web Links :

► https://monerocryptocurrency10279/36%pdffile

► https://cryptocurrencyawarness102490.%fbbnfhj2356789

91

FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF INFOSYS LIMITED

[1]Mehul J Chauhan and [2]Dr. Daneshwar Pandey
[1]Research Scholar
Veer Narmad South Gujarat University
[2]Assistant Professor
S. S. Agrawal College of Commerce and Management, Navsari

Abstract

Infosys Limited was incorporated on 2nd July, 1981 in Pune, India. Infosys is a NYSE listed global IT company with more than 1872 clients from 56 countries across the world. It has more than 3,22,000 employees that are continuously working to provide better services. This study aims to understand the financial position of Infosys Limited with the help of ratio analysis. The researcher used the secondary data from company's annual reports, journals, books and different websites in order to analyse the financial stability of Infosys Limited. The study period is confined to 7 years starting from 2017-18 to 2023-24. The financial performance analysis is very helpful for assessing and forecasting short term as well as long term growth of the company. It is found that the financial performance of Infosys Limited is far better than many other companies of IT sector of India.

Key Words: Profitability Ratio, Liquidity Ratio, Solvency Ratio, Financial Performance

Introduction

Infosys Limited is an Indian multinational company that works in the field of information and technology sector and various outsourcing services. It was established on 2nd July, 1981 in Pune, India. It is the second largest information technology company after Tata Consultancy Limited with its headquarters in Bangalore, India. The Co-founder and Chairman of Infosys Limited is Nandan M. Nilekani and the CEO and MD of Infosys Limited is Salil Parekh. From a capital of US$250, it has been grown to become a US$ 18.55 billion (Q3 FY24 revenues) company with a market Capitalization of US$ 76.29 billion. It Pioneered the Global Delivery Model and became the first IT Company from India to be listed on NASDAQ.

Review of Literature

Ravichandran and Venkata Subramanyan (2016) undertaken a study regarding financial performance analysis of Force Motors Ltd. for the period of 5 years that started from 2010-2015. The main objectives of the study is to compare the financial

performance and to analyse the financial changes over a period of time. It was found that the company maintained a very attractive records related to it's financial position.

R Judith Priya, V Sukithangam, J Subhashree, and C Uma (2018) conducted a comparative study between Tata Consultancy Limited and Infosys Limited using ratio analysis. They have found that the TCS has performed better than Infosys in terms of solvency, liquidity and efficiency. In addition, an investment in TCS should be more fruitful.

P. R. Brindakalyani (2021) had conducted a study on financial performance analysis of Infosys Ltd. Using secondary data from various sources. The period of this study was ranging from 2016-17 to 2020-21. It was revealed that the market value was very high as to cover it's debts. Additionally, it was marked that the company is growing rapidly with technological changes.

Objectives of the Study

To analyse financial performance of Infosys Limited through Liquidity and profitability ratios.

Research Methodology

The main objective of the study is to understand the financial performance of Infosys Limited for the period of 7 years ranges between 2017-18 to 2023-24. For the purpose of study, the secondary data have been used in this study from various sources such as company's website, BSE, Moneycontrol etc. To analyse the data various methods and techniques were used to define the overall performance of the company.

Period of the Study

The study covers the period of 07 years starting from 2017-18 to 2023-24

Tools and Techniques

Ratio Analysis

Limitation of the Study

The study is purely based on the secondary data that are gathered from various sources, sometimes it may not be accurate. Additionally, it is historical in nature. Therefore, it does not reflect the exact situation of the particular company.

Analysis and Interpretation

Liquidity Ratio

Liquidity ratios are a measure of the ability of a company to pay off its short-term liabilities. Liquidity ratios determine how quickly a company can convert the assets and use them for meeting the dues that arise. The higher the ratio, the easier is the ability to clear the debts and avoid defaulting on payments.

Types of Liquidity Ratio

I. **Current Ratio**
II. **Quick Ratio (Acid Test)**
III. **Absolute Liquidity Ratio**

Current Ratio

The current ratio is a measure of a company's ability to pay off the obligations within the next twelve months. This ratio is used by creditors to evaluate whether a company can be offered short term debts. It also provides information about the company's operating cycle. It is also popularly known as Working capital ratio.

Current ratio is calculated as follow;

Current Ratio = Current Assets/Current Liabilities

Table No. 1 Shows Current Ratio

Year	Current Assets (In Crore Rs.)	Current Liabilities (In Crore Rs.)	Ratio
2017-18	44,090	11,662	3.78
2018-19	46,223	15,430	3.00
2019-20	43,820	15,220	2.88
2020-21	48,282	17,622	2.74
2021-22	52,437	24,976	2.09
2022-23	52,082	27,442	1.89
2023-24	79,952	27,086	2.95

Interpretation

The table no. 1 shows the data about current ratio of the company. This ratio generally ranges between 1.89 to 3.78 for the period of 7 years. In 2017-18, the current ratio was to be the highest while the year 2022-23 was the lowest current ratio.

Liquid Ratio

The Liquidity ratio assesses a company's ability to repay its short-term debt obligations. This is accomplished by comparing a company's liquid assets to its current liabilities. This ratio is used to determine how well a company can meet its short-term debt with its most liquid assets. The standard liquid ratio is 1:1**.**

Liquid ratio = Liquid asset/Current Liabilities.

Table No. 2 Shows Liquid Ratio

Year	Liquid Assets (In Crore Rs.)	Current Liabilities (In Crore Rs.)	Ratio
2017-18	44,090	11,662	3.78
2018-19	46,223	15,430	3.00
2019-20	43,820	15,220	2.88
2020-21	48,282	17,622	2.74
2021-22	52,437	24,976	2.09
2022-23	52,082	27,442	1.89
2023-24	79,952	27,086	2.95

The table no. 2 shows that relationship between liquid assets and current liabilities. In most of the cases liquid ratio was more than 2. It suggests that the Infosys limited has been in a strong position. The highest liquid ratio was 3.78 in 2017-18 while the lowest liquid ratio was 1.89 in 2022-23.

Absolute liquid Ratio

Cash ratio is a measure of a company's liquidity in which it is measured whether the company has the ability to clear off debts only using the liquid assets (cash and cash equivalents such as marketable securities). It is used by creditors for determining the relative ease with which a company can clear short term liabilities.

It is calculated by dividing the cash and cash equivalents by current liabilities.

Cash ratio = Cash and equivalent / Current liabilities

Table No. 3

Year	Absolute Liquid Assets (In Crore Rs.)	Current Liabilities (In Crore Rs.)	Ratio
2017-18	**22,676**	**11,662**	**1.94**
2018-19	**21,628**	**15,430**	**1.40**
2019-20	**17,568**	**15,220**	**1.15**
2020-21	**19,649**	**17,622**	**1.12**
2021-22	**17,737**	**24,976**	**0.71**
2022-23	**11,010**	**27,442**	**0.42**
2023-24	**19,498**	**27,086**	**0.72**

Interpretation

The table no. 3 is related to absolute liquid ratio of a company. In 2017-18 the absolute liquid ratio was to be at the highest level while in the year 2022-23 it was be at the lowest level. This ratio plays an important role in assessing company's ability to pay off all the debts using liquid assets. This ratio ranges between 0.42 to 1.94 for the last 7 years.

Interpretation

Profitability Ratio

Profitability ratios are a type of accounting ratio that helps in determining the financial performance of business at the end of an accounting period. Profitability ratios show how well a company is able to make profits from its operations.

Types of Profitability Ratio

I. **Net Profit Ratio**
II. **Operating Profit Ratio**
III. **Earning Per Share**
IV. **Return on Capital Employed**
V. **Return on Net Worth**
VI. **Net Profit Ratio**

Net profit ratio is an important profitability ratio that shows the relationship between net sales and net profit after tax. When expressed as percentage, it is known as net profit margin.

Formula for net profit ratio is

Net Profit Ratio = Net Profit after tax ÷ Net sales*100

Or

Net Profit Ratio = Net profit/Revenue from Operations × 100

It helps investors in determining whether the company's management is able to generate profit from the sales and how well the operating costs and costs related to overhead are contained.

Interpretation

The above table describes net profit ratio of Infosys Limited for the period of 7 years starting from 2017-18 to 2023-24. Every business unit is run for the ultimate purpose of profit. This ratio gives an idea about company's net profitability. As we can see in the above table, net profit ratio of 26.08% was to be in 2017-18 while 18.76% of net profit was in the year of 2022-23. It is clearly seen that the COVID-19 affected Adversely to company's profit as it decreases the net profit ratio over the period of time.

Operating Profit Ratio

Operating profit ratio is a type of profitability ratio that is used for determining the operating profit and net revenue generated from the operations. It is expressed as a percentage.

The formula for calculating operating profit ratio is:

Operating Profit Ratio = Operating Profit/ Revenue from Operations × 100

Or Operating Profit Ratio = 100 – Operating ratio

Table No. 5

Year	Operating Profit (In Crore Rs.)	Sales (In Crore Rs.)	Ratio
2017-18	19,908	61,941	32.14
2018-19	19,927	73,107	27.26
2019-20	20,477	79,047	25.90
2020-21	24,457	85,912	28.46
2021-22	27,828	1,03,940	26.77
2022-23	30,694	1,24,014	24.75
2023-24	31,757	1,28,933	24.63

Interpretation

The above table shows the operating profit ratio of Infosys Limited for the last 7 years. The operating profit has been consistently increasing as it was Rs.19,908 Crore in 2017-18 and

Rs.31, 757 Crore in 2023-24. The ratio ranges between 24.63% to 32.14% for the last seven years.

Earnings Per Share (EPS)

Earnings per share or EPS is a profitability ratio that measures the extent to which a company earns profit. It is calculated by dividing the net profit earned by outstanding shares.

The formula for calculating EPS is:

Earnings per share = Net Profit ÷ Total no. of shares outstanding

Having higher EPS translates into more profitability for the company.

Table No. 6

Year	Net Profit (In Crore Rs.)	No. of Shares (in Lakh)	EPS
2017-18	16,155	21,841.14	73.97
2018-19	14,702	43,562.79	33.75
2019-20	15,543	43.562.79	35.68
2020-21	18,048	42,606.61	42.36
2021-22	21,235	42,067.39	50.48
2022-23	23,268	41,485.60	56.09
2023-24	27,234	41,500.00	65.62

Interpretation

The table no. 6 concerns with the earning per share of Infosys Limited. This ratio depends on the net profit of a company. The earning per share ratio of Infosys Ltd. was 73.97 and 65.62 in 2017-18 and 2023-24 respectively. This suggests that the company is generating profit continuously for the last couple of years and giving a healthy returns on investment to the shareholders.

Return on Capital Employed

Return on capital employed (ROCE) or Return on Investment is a profitability ratio that measures how well a company is able to generate profits from its capital. It is an important ratio that is mostly used by investors while screening for companies to invest.

The formula for calculating Return on Capital Employed is :

ROCE or ROI = EBIT ÷ Capital Employed × 100

Where EBIT = Earnings before interest and taxes or Profit before interest and taxes

Capital Employed = Total Assets – Current Liabilities

Table No. 7

Year	ROCE (%)
2017-18	31.00
2018-19	31.38
2019-20	34.03
2020-21	35.30
2021-22	40.55
2022-23	45.09
2023-24	41.37

Interpretation

The ROCE of the Infosys Ltd is ranging from 31.00% to 45.09%. It was continuously increase in the same direction as it is been 31.38% in 2018-19, 35.30% in 2020-21 and 45.09% in 2022-23. It is generally believed that a ROCE of at least 20% is good sign of strong financial position. It is most useful ratio for comparison among the companies of same industry. TCS has the highest ROCE with 64.28% while the average ROCE of Infosys Ltd is 39.99%. It is a measure of profitability of a company. Therefore, company should always try to improve this ratio.

Return on Net worth

This is also known as Return on Shareholders funds and is used for determining whether the investment done by the shareholders are able to generate profitable returns or not.

It should always be higher than the return on investment which otherwise would indicate that the company funds are not utilised properly.

The formula for Return on Net Worth is calculated as :

Return on Shareholders' Fund = Profit after Tax / Shareholders' Funds × 100

Or Return on Net Worth = Profit after Tax / Shareholders' Funds × 100

Table No. 8

Year	Return on Net Worth (%)
2017-18	25.44

2018-19	23.44
2019-20	25.09
2020-21	25.36
2021-22	30.90
2022-23	34.79
2023-24	33.54

Interpretation

The above table no. 8 indicates return on net worth of Infosys Ltd for past 7 years. The company constantly gives return to its shareholders for the last couple of years. If we look at it's return on net worth in 2017-18 was 25.44%. Then after 25.36% in 2020-21, 30.90% in 2022-23 and 33.54% in 2023-24. A minimum return on net worth of 15% is considered to be profitable venture. In contrast, a return on net worth of less than 10% is considered undesirable for a company. It's is clearly suggest that the company is on the right track of growth.

Findings

- The current ratio of the company is favourable as the business has nearly 3 times more assets than it's liabilities.
- The liquid ratio of the company was the highest at 3.78 times in 2017-18 and the lowest at 1.89 times in 2022-23.
- The absolute liquid ratio has been decreased from 1.94 times to 0.72 times in 2017-18 and 2023-24 respectively.
- Net profit ratio of Infosys Ltd was highest at 26.08% in 2017-18 as compare to other financial years. Since then it's been around 22% to 24% level. The company has made the lowest profit at 18.76% in 2022-23
- Operating profit ratio was highest in 2017-18 and lowest in 2023-24.
- Earning per share was 73.97 in 2017-18. Then it decreased for two years. After that it tend to increase from 50.48 in 2021-22 to 65.62 in 2023-24.
- Return on capital employed was gradually increased from 31.00% in 2017-18 to 45.09% in 2022-23. Then it decreased by around 4% in return on capital employed in the year 2023-24.
- Return on net worth was to be 25.44% in 2017-18 and 30.90% in 2021-22. It has been increasing for last 3 years. In 2023-24, return on net worth is become 33.54%. It suggests that the company's financial position is very strong.

Suggestions

- The company can still reduce its liabilities, so that the liquidity position could be improved.
- The company can maintain its profitability position by using their resources effectively and efficiently.
- In order to maintain return on capital employed ratio and return on net worth ratio, the management should take proper decisions regarding their utilisation of monetary resources.

Conclusion

Financial performance analysis of Infosys Ltd has been examined for a period of seven years staring from 2017–18 to 2023–24. The study shows that the financial performance of the company is adequate. The ratio analysis has been used for analysing the financial data collected from secondary sources. The researcher concluded that Infosys Ltd has been doing well for the last couple of years.

References

- Natarajan, Chitra. (2023). FINANCIAL ANALYSIS ON INFOSYS LTD. Journal of the Asiatic Society. XCVI. 6-9.
- Ravichandran and Venkata Subramanian "A Study On Financial Performance Analysis of Force Motors Limited" IJIRST –International Journal for innovative research in Science & technology ISSN NO 2349-6010, VOL 2, April 2016
- Sukithangam, V., Subhashree, J., & Uma, C. (2018). A comparative study on performance of Tata consultancy services and Infosys for the period 2013-2017 by using valuation ratios.
- Www.bse.in
- Www.dionglobal.com
- Www.infosys.Com
- Www.moneycontrol.com

92

Swot analysis of e-commerce

MS NANDINIBA BHAGIRATHSINH GOHIL
Student of Shree Swaminarayan College of Commerce & Management
Sardarnagar, Bhavnagar

Abstract

E-commerce has revolutionized the Indian business sector, ushering in a new era of economic activity with immense potential. This transformative force is fundamentally reshaping traditional business practices and catalysing the emergence of an entirely novel economic landscape. As time progresses, businesses evolve, and e-commerce stands as a prime exemplar of this transformation. Over the past decade, e-commerce has experienced exponential growth worldwide, underscoring its widespread acceptance and favourability. Unlike traditional methods where sellers and buyers interacted physically, e-commerce facilitates transactions seamlessly online, eliminating the need for physical encounters. The rise of e-commerce has completely changed the old ways of doing business, making things much easier and faster for both customers and companies. Thanks to new technology like safe online payment systems, strong shipping networks, and data analysis tools, e-commerce websites have made it possible for businesses of any size to sell their products to people all over the world. It's like opening up a giant market that anyone can access. The influence of e-commerce on the worldwide economy is significant, fuelling innovation, encouraging new businesses to start, and changing how people buy things. As e-commerce keeps growing and changing, it's important for governments, companies, and shoppers to work together. They need to make sure e-commerce keeps benefiting everyone while also dealing with any problems that come up, so that the digital economy stays fair and open for everyone.

Key words - Business-E-commerce-consumer-technology

Introduction

Commerce refers to transactions between business entities, while business itself is defined as a commercial enterprise operating continuously. Traditionally, engaging in business required extensive travel and the constant presence of cash, posing risks to the carrier. Transactions often took considerable time to complete; for instance, a manufacturer looking to sell goods would typically go through intermediaries like wholesalers before reaching retailers and ultimately consumers.

This process, laden with middlemen, prolonged transactions, especially over long distances between producers and consumers. This method is incredibly time-consuming and adds additional costs at each stage, ultimately driving up the price for consumers. To streamline this process and alleviate the financial burden on consumers, producers can simply add the prefix "e-" to their operations. This "e" signifies electronic, and by incorporating it, the speed of transactions will increase exponentially compared to traditional methods. Additionally, the cost of production and product prices will decrease significantly.

The internet has bridged distances and fostered connectivity among people, significantly impacting commerce, the backbone of any nation. Electronic tools, particularly e-commerce, play a pivotal role in bolstering and enhancing this backbone. A critical aspect of e-commerce is ensuring privacy and security, which not only provides a competitive edge but also boosts confidence levels among users. E-commerce facilitates the convergence of sellers and potential buyers with just a click, saving time and proving cost-effective.

As e-commerce continues to evolve, it becomes increasingly indispensable for achieving success in business. The emergence of e-commerce has ignited a surge in creativity and entrepreneurial spirit, enabling individuals and small enterprises to launch digital shops and vie for market share alongside larger corporations. This levelling of the playing field has broadened consumer access to a wider range of products and services, promoting heightened competition and stimulating ongoing innovation.

Process of ecommerce

Accessing the Merchant's Website

A consumer uses a web browser to visit the home page of a merchant's website on the Internet.

Reviewing and Selecting Products

The consumer surveys the range of products offered on the website and selects the items they wish to purchase.

Selected items are then placed into the digital shopping cart on the site.

Providing Payment and Delivery Details

When ready to make a purchase, the consumer enters their billing and shipping information for the selected items.

Validation and Order Confirmation

Once the consumer reaches the checkout, they might need to fill in payment and shipping

details. After confirming the payment, the order is completed.

Purchase Receipt Display

After the order goes through successfully, the website shows a receipt with details like what was bought, total cost, and where it's being sent.

Sending Order for Processing and Fulfilment

The merchant sends the order to a network that handles payments and getting the items ready for shipping.

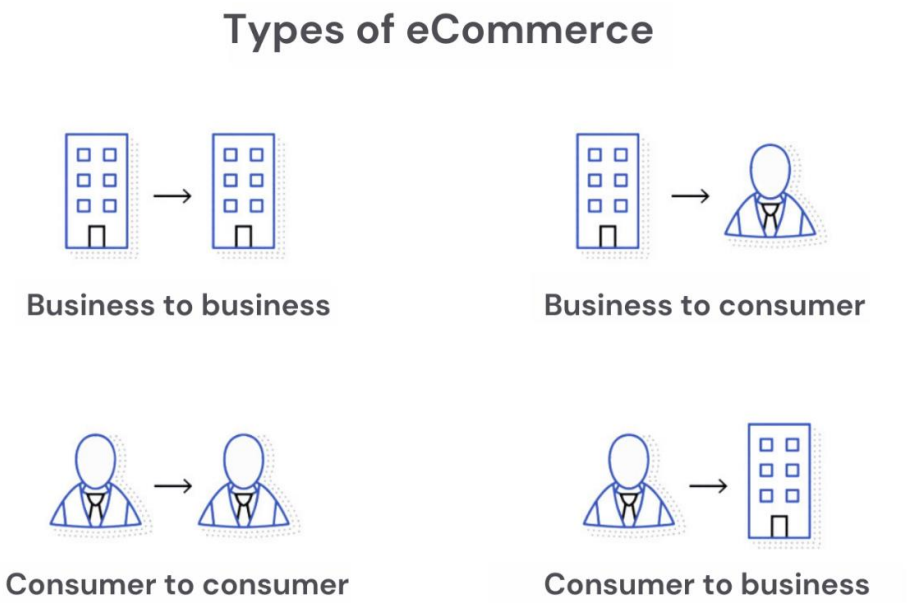
Fulfilment and Shipping

Once everything is sorted out, the merchant packs the items and sends them to the address the customer provided.

Completion and Customer Support

Once the customer gets the items, the purchase is done. If they need help afterward, the merchant might help with returns, questions, or using the product.

Type of e commerce

Business to business (B2B)

B2B e-commerce is when businesses trade goods, services, or info online using digital platforms. It makes things smoother, cheaper, and more effective for buying, selling, and

managing supplies. Important parts of it are buying in bulk, setting your own prices, connecting with business software, organizing what you sell, choosing how to pay, checking performance, and teaming up with other businesses in your supply chain.

Business to consumer (B2C)

Business-to-consumer (B2C) e-commerce is when businesses sell products or services directly to consumers online. It's like shopping on the internet. Companies set up websites or use online marketplaces to reach customers. It's convenient for buyers, and it lets businesses reach a wide audience without needing physical stores.

Consumer to consumer (C2C)

C2C, or consumer-to-consumer E-commerce is the practice of people selling goods or services to other people over the internet. It resembles an online bazaar where users can trade goods with one another. These trades are made possible by websites like Facebook Marketplace, Craigslist, and eBay. Without requiring a formal store, people can use it to organize, find unique stuff, or make some extra money.

Consumer to business (C2B)

Consumer-to-business (C2B) e-commerce flips the traditional model by allowing individuals to sell products or services to businesses online, offering a platform for consumers to monetize their skills, talents, or resources directly with companies.

Literature review

The ongoing expansion of the Internet continues to shape both our personal lives and business landscapes. Regardless of their scale or nature, all enterprises are reassessing their strategies and functions. More and more businesses are turning to e-commerce as a means to stay ahead in the competitive landscape. However, engaging in e-commerce entails navigating a complex web of knowledge. This book comprehensively covers crucial subjects in the realm of e-commerce. **E-commerce: An Introduction by Amir Manzoor**

The rise of e-commerce is transforming the transaction industry, offering new markets and benefits while posing challenges for conventional businesses**. An Overview of Electronic Commerce (e-Commerce) VIPIN JAIN**

Research methodology

This study utilizes web-based research to gather data from diverse online sources, ensuring the reliability and validity of the methodology. Emphasizing a structured approach, the study focuses primarily on conducting a SWOT analysis of e-commerce.

Data encompassing strengths, weaknesses, opportunities, and threats (SWOT) are sourced from web articles and platform ratings, highlighting the significance of delineating these factors in e-commerce analysis. Categorized into four dimensions, the collected data evaluates strengths and weaknesses based on factors such as user satisfaction, availability, cost efficiency, and buyer-seller interaction. Opportunities and threats are assessed considering technological advancements, user acceptance, regulatory frameworks, and operational efficiency.

To ensure data accuracy, a rigorous cross-verification process is implemented, addressing any identified discrepancies or faults through further investigation and expert consultation.

S	Strength	Global reach Cost efficiency Convenience Data analysis Scalability 24/7 availability Diverse payment option
W	Weakness	Cyber security risk Dependency on technology Lack of personal interaction Product quality concerns Global competition
O	Opportunity	Market expansion Diverse marketing channels Product innovation Enhanced customer experience Data driven decision making
T	Threats	Competition Regulatory compliance Supply chain disruption Changing consumer preferences Technological advancements

Swot analysis

❖ **Strength**

Global reach E-commerce serves as a gateway for businesses to transcend geographical boundaries and tap into a vast, diverse global market without the necessity of establishing physical storefronts in multiple locations. By leveraging online platforms, companies can showcase their products or services to potential customers worldwide, regardless of their physical location. This accessibility fosters an unprecedented level of market expansion, enabling businesses to connect with consumers across different regions, countries, and continents. As a result, the reach of the business extends far beyond what would be feasible through traditional brick-and-mortar operations, opening up opportunities for growth, increased sales, and broader brand recognition on an international scale.

Cost efficiency operating an e-commerce store typically boasts lower overhead costs in comparison to brick-and-mortar establishments. This reduction stems from the absence of expenses associated with physical retail spaces, such as rental fees for prime locations and utilities to maintain storefronts. Additionally, e-commerce businesses often require fewer staff members, as there is no need for on-site sales personnel or floor managers. Consequently, these diminished expenses contribute to the potential for higher profit margins in the e-commerce sector.

Convenience E-commerce provides an unmatched level of convenience for both businesses and consumers alike. It allows customers the flexibility to browse and make purchases at their convenience, without being restricted by the operating hours or geographical limitations of physical stores. Whether it's during the early hours of the morning, late at night, or even during holidays, e-commerce platforms are accessible 24/7. Furthermore, customers can shop from any location with internet access and on any device, whether it's a computer, smartphone, or tablet. This unrestricted accessibility eliminates the need for customers to travel to a physical store, saving them time and effort. Overall, the convenience offered by e-commerce revolutionizes the shopping experience by placing the power of choice directly in the hands of consumers.

Data analysis E-commerce platforms have the capability to collect extensive data regarding customer behaviour, preferences, and purchasing tendencies. This wealth of information can then be meticulously analysed to tailor marketing strategies, refine product assortments, and

elevate the overall shopping journey for consumers. By delving into customer data, businesses can gain invaluable insights into individual preferences and trends, enabling them to craft personalized marketing campaigns that resonate with specific target audiences. Moreover, this data-driven approach empowers businesses to continually optimize their product offerings based on customer feedback and evolving market demands, ensuring a more seamless and satisfying shopping experience for consumers across the board.

Scalability E-commerce enterprises possess a distinct advantage in their ability to seamlessly adjust and expand their operations to accommodate growth. This scalability encompasses a range of strategies, including the introduction of new product lines, the exploration of untapped markets, and the enhancement of internal processes. Unlike traditional retail models, which may face logistical constraints and geographical limitations, e-commerce businesses can swiftly pivot and adapt to emerging opportunities in the digital landscape. Whether it involves diversifying product offerings to meet evolving consumer demands, venturing into new geographic regions to tap into fresh customer bases, or fine-tuning operational workflows to improve efficiency, the inherent scalability of e-commerce enables businesses to proactively respond to market dynamics and capitalize on growth prospects with greater agility and flexibility.

24/7 availability In contrast to brick-and-mortar establishments, which adhere to set operating hours, e-commerce stores operate around the clock, ensuring perpetual availability to customers. This uninterrupted accessibility facilitates ongoing sales and revenue generation, extending beyond conventional business hours and holidays. As a result, e-commerce platforms offer a seamless shopping experience that transcends temporal constraints, empowering consumers to engage with products and make purchases at their convenience, regardless of the time of day or year.

Diverse payment option e-commerce platform offer a variety of payment option to accommodate different customer preferences, including credit/debit cards, digital wallet, bank transfer and even crypto currency

- **Weakness**

Cyber security risk E-commerce platforms are at risk of cyber-attacks, including data breaches and hacking, which pose serious threats to the security of customer data and the reputation of the platform. These vulnerabilities can result in the unauthorized access and

compromise of sensitive customer information, leading to potential financial losses and erosion of trust among users.

Dependency on technology the occurrence of any technical malfunction or downtime in servers or payment gateways can disrupt the shopping process, resulting in lost sales and a decrease in customer confidence**.**

Lack of personal interaction In e-commerce, the absence of face-to-face interaction limits direct engagement between customers and sellers. Unlike physical stores, online platforms lack the personal touch of in-person interaction, which can lead to customer hesitation and reduced satisfaction. To address this, e-commerce businesses use strategies like detailed product descriptions and virtual demonstrations to enhance the online shopping experience and build relationships with customers.

Product quality concerns The inability for customers to physically examine products prior to purchase raises apprehensions regarding product quality, sizing accuracy, and colour representation, potentially leading to increased rates of product returns.

Global competition Global e-commerce competition poses weaknesses for businesses, including pressure to differentiate, maintain competitive pricing, and adapt to diverse regulations. The ease of entry leads to oversaturation, making it hard to stand out. International expansion brings challenges like shipping logistics and cultural differences, requiring robust strategies for success.

Digital Divide Not all customers have equal access to the internet or digital devices, limiting the reach of e-commerce platforms and excluding certain demographics from participating in online shopping.

- **Opportunity**

Market expansion E-commerce provides businesses with the opportunity to expand into new markets and reach a wider audience, both domestically and internationally.

Diverse Marketing Channels: E-commerce businesses can leverage various digital marketing channels such as social media, email marketing, and search engine optimization (SEO) to reach and engage with their target audience effectively.

Product Innovation: E-commerce platforms facilitate product innovation and experimentation, enabling businesses to introduce new products or variations based on customer feedback and market trends**.**

Enhanced Customer Experience: Through features such as personalized recommendations and multiple payment options, e-commerce platforms can create seamless and convenient shopping experiences that foster customer loyalty and satisfaction.

Data-Driven Decision Making: E-commerce platforms generate valuable data insights that can be used to make informed business decisions, improve operational efficiency, and identify new growth opportunities.

- **Threats**

Competition The e-commerce landscape is highly competitive, with numerous players vying for market share, making it challenging for businesses to differentiate themselves and attract customers.

Regulatory Compliance E-commerce businesses must navigate complex and evolving regulatory environments, including data privacy laws and consumer protection regulations, which can pose compliance challenges.

Supply Chain Disruptions E-commerce businesses are susceptible to supply chain disruptions, such as manufacturing delays and transportation issues, which can impact product availability and customer satisfaction.

Changing Consumer Preferences Shifts in consumer preferences and behaviour can pose challenges for e-commerce businesses in staying relevant and meeting customer expectations.

Conclusion

The SWOT analysis of e-commerce reveals a landscape characterized by both promising prospects and significant challenges. E-commerce demonstrates impressive strengths, including its expansive reach, cost-effectiveness, scalability, and ability to deliver tailored experiences through data analysis. However, it also faces weaknesses such as vulnerability to technology dependencies, cyber security threats, logistical complexities, and the essential task of building and maintaining customer trust.

Nevertheless, within these internal dynamics lie abundant opportunities for advancement. The increasing popularity of online shopping, coupled with advancements in technologies like AI and VR, present fertile ground for innovation and growth. Furthermore, the global nature of e-commerce opens doors to new markets and product lines, offering avenues for diversification and revenue expansion.

Despite these opportunities, the e-commerce sector must remain vigilant against external threats. Intense competition, changing consumer preferences, regulatory challenges, economic fluctuations, and the ever-present risk of cyber threats emphasize the necessity for strategic planning and adaptability.

In summary, the SWOT analysis highlights the importance for e-commerce businesses to leverage their strengths, address weaknesses, seize opportunities, and mitigate threats. Through strategic actions and foresight, they can navigate the complexities of the digital marketplace, ensuring sustained growth, resilience, and success.

References

- An Overview of Electronic Commerce (e-Commerce) VIPIN JAIN Department of Management, Teerthanker Mahaveer University, Moradabad, Uttar Pradesh, India
- E-commerce: An introduction by Amir Manzoor
- E-COMMERCE: ROLE OF E-COMMERCE IN TODAY'S BUSINESS Anjali Gupta

  CCAS Jains Girls College, Ganaur Sonepat (Haryana), India

- E-commerce and the retail process: a review Steve Burt, Leigh Sparks
- https://www.legalraasta.com/blog/e-commerce-business/
- https://nids.co.ke/there-are-6-basic-sorts-of-e-commerce/
- https://books.google.co.in/books/about/E_commerce.html?id=MwEB8LuK0P0C&redir_esc=y
- https://www.researchgate.net/publication/280443467_E-commerce_an_introduction

93

FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED I.T. COMPANIES IN INDIA - AN EMPIRICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS

[1]Neha Manaharbhai Khatri and [2]Dr. Hitesh S. Viramgami
[1]Research Scholar,
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat, India
[2]Principal,
Smt. T.S.R. Commerce College, Patan.
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat, India

ABSTRACT

The research paper is mainly based on the secondary data and the financial data was taken from the annual report of selected companies and websites. On the basis of market capitalization, a set of five I.T. companies were selected for analysis. The period of the study is from 2019-20 to 2023-24, ending on 31 March. Various financial ratios including Return on Capital Employed (ROC), Profit before interest and depreciation Margin (PBIDTM), Profit after Tax Margin(PATM), Inventory turnover, Earing per share (EPS) were employed to assess the companies' performance. Descriptive analysis and ANOVA (Analysis of Variance) test is conducted to measure any significant differences in financial performance metrics among the companies over the specified period. ANOVA analysis indicated significant difference among the companies. However, it was non significant for time period.

KEYWORDS :IT Industry, ROC, PBIDTM, PBDTM, PATM, ANOVA

1. Introduction

One of the fastest-growing industries in India is information technology, which is becoming widely recognized worldwide. The IT sector has been crucial in helping India gain a foothold in the world economy. In addition, it improves people's lives by directly and indirectly supporting a wide range of business services, cutting edge technology, employability, and a high standard of life. According to National Association of Software and Service Companies (NASSCOM), "FY2022 has been a spectacular year of India's technology industry; it recorded a 15.5% growth (highest ever) to reach $227 Bn in revenue" By 2025, the industry is expected to reach a valuation of USD 350 billion. Prominent Indian IT companies, such as TCS, Infosys, Wipro, and Tech Mahindra, are utilizing innovation centers and research and development centers to generate differentiated solutions that allow them to showcase cutting

edge ideas in block chain and artificial intelligence to clients. In this research paper, we attempt measures financial performance of IT sector from 2019 to 2024. by examining the leading five companies with the largest market capitalization. These five companies are Tata Consultancy Services (TCS), Infosys, HCL Tech, Wipro and Tech Mahindra. While comparing an organization's efficiency, profit is irrelevant. Thus, we try to measure financial performance through various financial ratios like Return on Capital Employed (RoC), Profit Before Depreciation, Interest and Tax (PBDIT) Margin, Net profit Margin, Earing Per Share (EPS), Inventory Turnover. ANOVA is used as tool for comparing companies performance over a period of time.

2. Literature Review

Rohit Bansal (2015) conducted Growth and profitability analysis of top Indian IT companies during a five-year span (2010-2014): TCS, Wipro, Infosys, and Tech Mahindra. The study used comparative analytical methodologies with financial ratios, including the debtor turnover ratio, debt equity ratio, earnings per share, current ratio, and return on shareholder's equity. Based on its strong financial measures, Infosys was found to be the most appealing firm for investors. TCS appealed to profit-driven stockholders since it also demonstrated good performance in working capital turnover and total asset turnover. The study's conclusion—that the companies' financial performances differed greatly from one another—offered insightful information to IT industry stakeholders

Jasmine Mehta, Reet Raj and Sheetal Sharma(2021) studied the financial outcomes of as subset of Indian Information Technology firms for a 13 years duration starting from 2007 to 2021. The study aimed to establish a linear link between liquidity, leverage, efficiency, and profitability using financial variables and statistical tools like ANOVA and CAGR. The analysis found that while liquidity and solvency ratios revealed only slight variations across the organisations, profitability ratios differed significantly.

Dr. Ashvin R. Dave and Ms. Devanshi R. Shah,(2018) investigated the financial performance of five prominent Indian IT companies. Sales, profit after taxes, long-term debt to equity, interest coverage, working capital, debtor turnover, and cash holdings were among the variables that were analysed in the study.The results showed strong sales and profit after taxes performance for every company. Except for occasional fluctuations in Tech Mahindra's performance, the analysis demonstrated the overall good financial health and stability of the chosen IT companies.

Asma Khan and Jyoti Singhal (2015) examined the financial performance of selecetd IT companies using ratios.The study concluded that HCL Technologies' performance was adequate overall, with the exception of its Return on Net Worth and Return on Long Term Funds, while Tech Mahindra's Return on Net Worth and Return on Long Term Funds were both acceptable , and Wipro's performance throughout the study period was mediocre. Additionally, there was no significant difference in the companies' net profit, gross profit, and return on net worth ratios, but there was a substantial variation in their operating profit ratio and return on capital employed ratio.

3. Research Methodology

3.1 Objectives of The Study

To study the financial performance of selected IT companies for a time period starting from 2019 to 2024.

To compare financial position of selecetd IT companies by using financial ratios.

To examine whether there is any significant difference in profitability within companies and for time period.

3.2 Research Design

3.2.1 Universe : Indian IT industry

3.2.2. Sample Unit : Top five IT companies from National stock Exchange has been selected on the basis of largest market capitalization.

3.2.3Sample Size : Top Five IT Companies

TCS, Infosys, HCL Tech, Wipro and Tech Mahindra.

3.2.4 Time period of study :- The study's time frame is from 2019 to 2024.

3.2.5 Data Collection

The primary method for data collection for this study is secondary data. Information regarding the chosen companies was collected from their annual reports. When some data points or statics were not readily available, the author made the required computations to complete an in-depth investigation.

3.2.6 Tool and techniques

The Ratio Analysis technique, a one way ANOVA and the graphic method are used as statistical tool. The Ratio Analysis technique include Return on Capital Employed (RoC), Profit Before Depreciation, Interest and Tax (PBDIT) Margin, Profit before Interest and Tax (PBIT) Margin, Net profit Margin, Earing Per Share (EPS), Inventory Turnover.

3.2.7Development of Hypothesis

H01. There is no significant difference among selected I.T. companies for Return on Capital Employed (ROCE) for the time period 2019 to 2024.

H02. There is no significant difference among selected I.T. companies for Profit Before Depreciation, Interest and Tax (PBDIT) Margin for the time period 2019 to 2024.

H03.There is no significant difference of among selected I.T. companies for Profit Before Interest and Tax (PBIT) Margin for the time period 2019 to 2024.

H04. There is no significant difference of among selected I.T. companies for Net Profit Margin for the time period 2019 to 2024.

H05. There is no significant difference of among selected I.T. companies for Inventory Turnover Ratio for the time period 2019 to 2024.

H06. There is no significant difference of among selected I.T. companies for Earning Per Share (EPS) for the time period 2019 to 2024.

4. Data Analysis and Interpretation

Table 1. Return on Capital Employed

Name of the company					
Year	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	53.51	32.02	33.58	19.75	24.65
2020-21	51.76	34.66	32.12	20.96	22.85
2021-22	61.22	38.06	29.44	24.26	21.36
2022-23	63.59	43.01	29.69	26.27	22.95
2023-24	72.96	45.07	33.88	18.81	17.87
Mean	60.61	38.56	31.74	22.01	21.94
SD	7.62	4.91	1.88	2.82	2.28

4.1 Return on capital employed

Return on Capital Employed (ROCE) is a statistic that assesses a company's profitability based on its capital usage over a specific time period. It helps investors to know that how efficiently the borrowed capital and owner's capital is being utilized by the firm. It indicate the value gained by shareholders compared to the invested capital. High ROCE validates a company's competitive advantage. It signifies that the firm has something distinctive to offer—products or services that fetch a high return.

The formula of ROCE is as follows

$$\text{Return on Capital Employed} = \frac{EBIT}{CAPITAL\ EMPLOYED}$$

EBIT stands for earnings before interest and taxes, while capital employed is determined as excess of total assets over current liabilities. Return on capital employed (RoC) of the selected I.T. companies have been presented in table 1 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

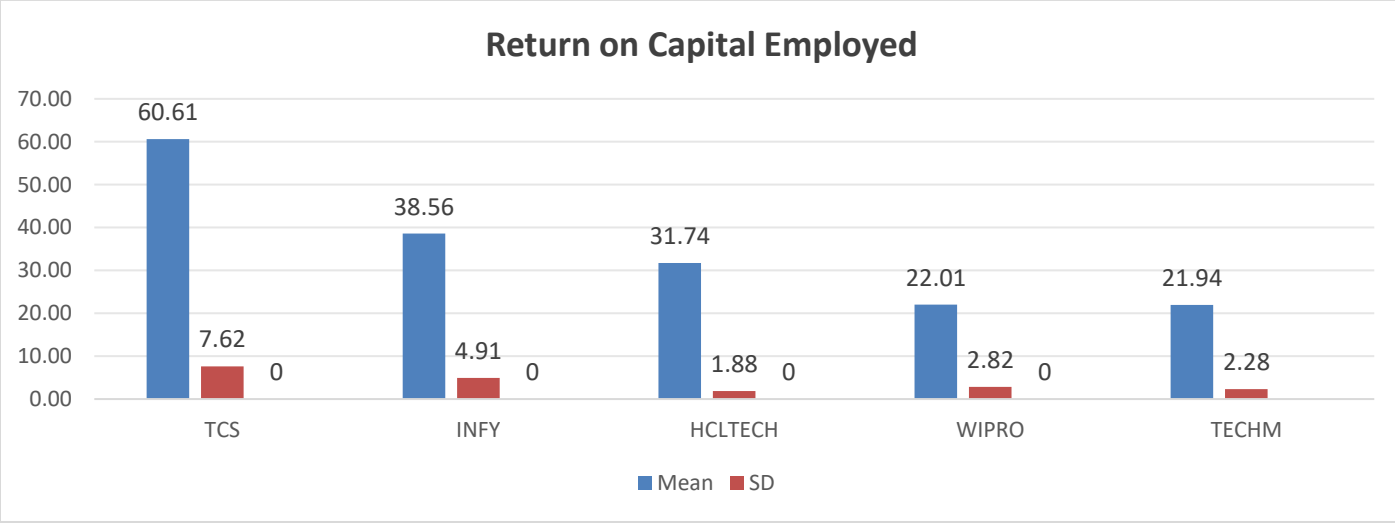

Figure 4.1 Return on Capital Employed

ANOVA						
Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Rows (Years)	117.5057	4	29.37642	1.2475	0.33	3.006
Columns (Companies)	5092.453	4	1273.113	54.0640	4.29e-08	3.006
Error	376.7717	16	23.54823			
Total	5586.73	24				

Interpretation

It indicate that the Return on Capital Employed of selected I.T. companies do differ significantly. The calculated F value is 54.0640 which is greater than Fcrit 3.006 exhibiting the result as significant. Thus the null hypothesis is rejected. For the time period it concludes that it was not highly significant as the calculated F value is 1.2475 is less than Fcrit 3.006. Hence, the null hypothesis is accepted.

4.2 PBDIT Margin

PBDIT is a ratio of a company's operating profit to its operational revenue that is used to compare performance in terms of operating profit. It excludes depreciation, interest, and taxes from the equation, making it easier to compare capital-intensive and labor-intensive enterprises. Capital-intensive industries have acute depreciation, whereas labor-intensive sectors incur zero to moderate quantities. PBDIT is frequently examined as a margin or percentage of operating revenue to facilitate comparability. Eliminating interest from comparison implies removing a company's advantage or disadvantage in funding, which is determined by its managerial skills and market perception.

PBDIT per share is calculated using the following formula:

PBDITM = $\frac{Netprofit+Depreciation+Interest+Tax}{Total\ Revenue\ from\ the\ operations} * 100$

A higher PBDIT indicate more effective operating expenditure management. Better cost management should result in strong PBDIT margins for businesses. When measured against the industry average or standard for a particular period, a good PBDIT has a higher value. PBDIT is a subjective metric, though, and analysts and investors can adjust net income as needed to get more accurate and comparable figures. PBDIT Marging of the selected I.T. companies have been presented in table 2 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

Table 2 PBDIT Margin

Name of the company					
YEAR	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	34.6	28.76	43.15	23.54	22.51
2020-21	32.72	31.34	40.95	25.16	20.76
2021-22	33.51	29.87	43.17	28.7	21.09
2022-23	29.59	27.86	39.35	28.73	20.24

2023-24	30.72	30.38	37.33	21.39	13.83
Mean	32.228	29.642	40.79	25.504	19.686
Sd	1.83	1.22	2.25	2.88	3.02

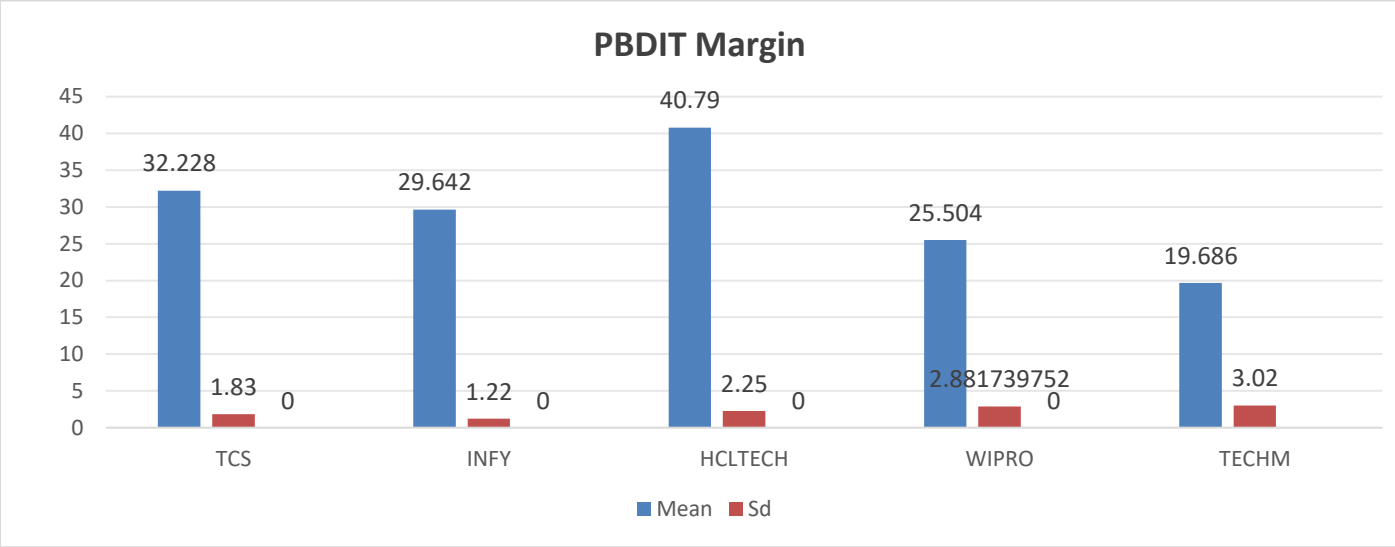

Figure 4.2 PBDIT Margin

ANOVA						
Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Rows (Years)	61.9434	4	15.48585	3.3142	0.037004	3.006917
Columns (Companies)	1235.922	4	308.9805	66.12638	9.57E-10	3.006917
Error	74.7612	16	4.672575			
Total	1372.626	24				

Interpretation

It conclude that the Profit Before Depreciation, Interest and Tax Margin of selected I.T. companies do differ significantly. The calculated F value is 66.12638 is greater than Fcrit 3.006 exhibiting the result as significant. Thus the null hypothesis is rejected. For the time period F value 3.3142 is greater than F crit 3.006. Consequently, the null hypothesis is rejected indicating there is a significant difference in PBDIT Margin of each company over a period of time.

4.3 PBIT Margin

PBIT is a financial matric that measure operating profit by dividing operating earnings by sales revenues from operations. It takes into account all of the actual operating expenses of a company, including depreciation—a non-cash expense that has no impact on immediate cash flows. In the long run, assets are essential for generating cash flows and acquiring assets requires substantial cash outlay. PBIT is considered an apt measure of operating profit by many analysts.

PBIT per share is calculated by using the following formula:

PBIT MARGIN= $\frac{Net\ profit+interest+tax}{Tota;\ revenue\ from\ operations}$ *100

By calculating PBIT as a percentage of operating sales revenue, the resulting statistic can be compared over time and with other businesses in the same industry. For an investor desire for to be involved in the securities market, it also helps to compare a company within one industry to a company within another industry. It displays the portion of revenues that can be attributed to operating earnings of the shareholders.

Profit before interest and tax margin of the selected I.T. companies have been presented in table 3 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

Table 3 PBIT Margin

Year	Name of the company				
	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	32.55	26.05	38.24	21.6	20.09
2020-21	30.48	28.64	34.95	22.9	18.47
2021-22	31.31	27.54	35.28	26.02	18.86
2022-23	27.52	25.64	32.92	26.24	18.17
2023-24	28.8	28.1	32.07	19.04	11.92
Mean	30.132	27.194	34.692	23.16	17.502
SD	1.79	1.16	2.15	2.73	2.87

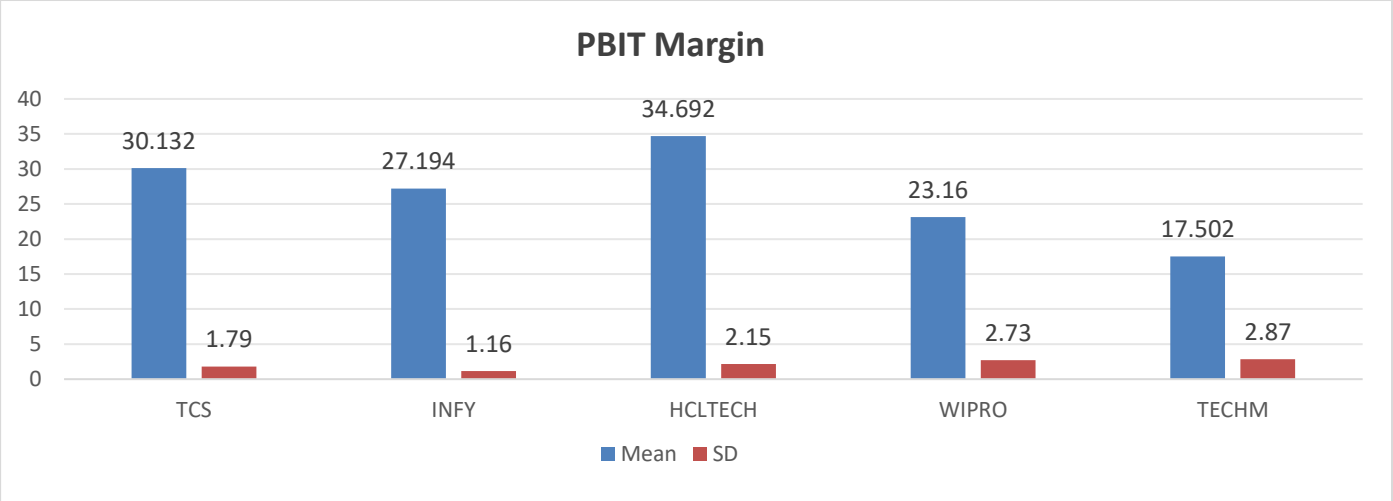

Figure 4.3 PBIT Margin

ANOVA						
Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Rows (Years)	49.85352	4	12.46338	2.691336	0.068779	3.006917
Columns (Companies)	864.4752	4	216.1188	46.66858	1.26E-08	3.006917
Error	74.09484	16	4.630927			
Total	988.4236	24				

Interpretation

It indicate that the Profit Before Interest and Tax Margin (PBIT) Margin for selected I.T. compaines do differ significantly. The calculated F value 46.66858 is freater than Fcrit 3.006. Thus the null hythesis is rejected suggesting that there is significant difference between the PBIT Margin of selected I.T. companies. For the time period it was not significant as the F value 2.691336 is less than F crit 3.006. Hence the null hypothesis is accepted.

4.4 Net Profit Margin

Net profit margin is a ratio indicating a company's profit per 100 rupees of sales reported. It is often expressed in percentages but is often denoted in decimals. It is affected by industry-specific conditions like business environment, cost structures, and customer base, making cross-industry comparison challenging for analysts and investors.

Net Profit Margin = $\frac{Net\ Profits}{Net\ Sales} * 100$

Net profit margin, which is typically expressed as a percentage, is a dependable barometer of a company's overall performance. A business with a large net profit margin is able to keep

costs under control and/or charge a premium for its goods or services over their actual costs. A corporation with a low net profit margin is likely to have an inefficient cost structure and/or unsound pricing policies. Net Profit margin of the selected I.T. companies have been presented in table 4 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

Table 4 Net Profit Margin					
Year	Name of the company				
	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	25.33	19.66	31.47	15.82	16.09
2020-21	22.77	21.01	27.46	17.22	15.52
2021-22	23.82	20.43	24.51	20	14.3
2022-23	20.54	18.76	26.76	20.37	14.05
2023-24	21.53	21.12	24.76	13.54	8.86
Mean	22.798	20.196	26.992	17.39	13.764
SD	1.68	0.89	2.51	2.57	2.57

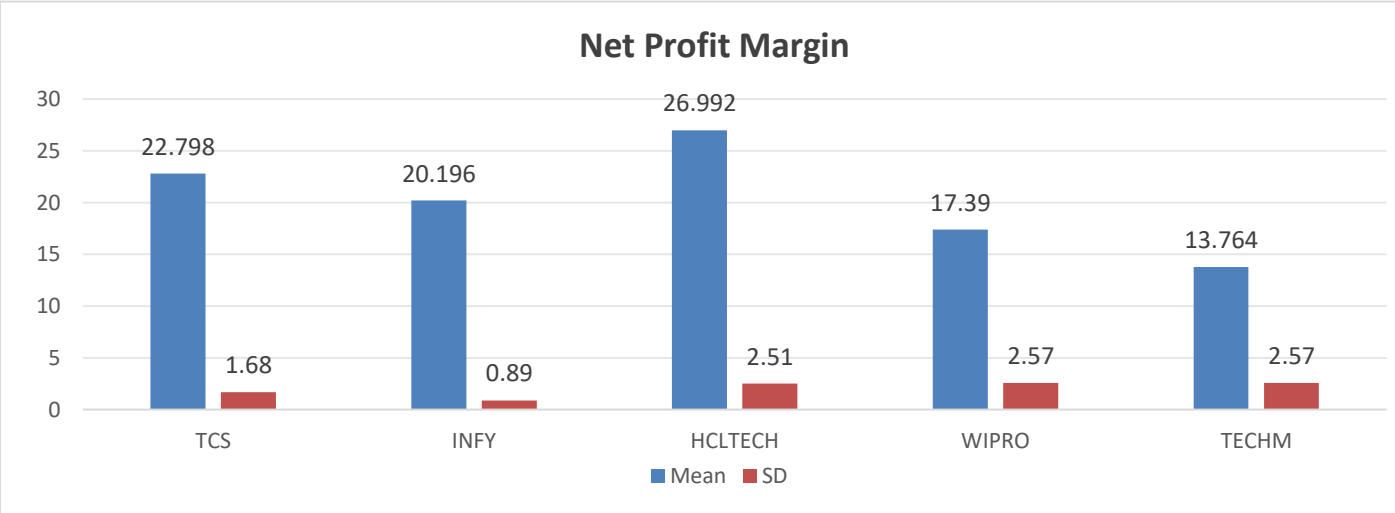

Figure 4.4 Net Profit Margin

ANOVA						
Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Rows (Years)	38.56588	4	9.64147	2.005878	0.142153	3.006917
Columns (Companies)	510.9758	4	127.744	26.57674	6.82E-07	3.006917
Error	76.90572	16	4.806608			

Total	626.4474	24				

Interpretation

The calculated F value for the Net profit Margin of selected I.T. companies is 26.57674, which is greater than the F crit of 3.006917. Therefore the null hypothesis is rejected, implying there is a significant difference between the Net Profit Margin of selected I.T. companies. However, the F value for the time period is 2.005878 which is less than the F crit of 3.006917. In this case the null hypothesis is accepted indicating that it was not significant.

4.5 Inventory Turnover

Inventory turnover indicate the number of times a company sells its average inventory during an accounting period. Modern inventory management methods emphasis on costs and eliminate inventory holding. The inventory turnover ratio demonstrate the speed at which a company can sell its average inventory, considering both carrying and buying costs.

Inventory Turnover is calculated by using the following formula

Inventory Turnover = $\frac{Sales}{Inventory}$

A high inventory turnover ratio indicates a company selling goods quickly and managing working capital effectively. A low ratio suggests a lack of proper capital management or insufficient inventory for sale revenue. The ratio over years reflects the company's sales estimation and demand for future accounting periods. Low inventory turnover may indicate overestimation of product demand, while high turnover may indicate insufficient inventory and potential sale opportunities has been missed. Inventory Turnover ratio of the selected I.T. companies have been presented in table 5 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

Table 5 Inventory Turnover

Year	Name of the company				
	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	17,507.47	**0**	896.97	151.67	0
2020-21	22,660.50	**0**	1,979.76	195.98	0

2021-22	12,333.92	**0**	2,162.00	379.47	0
2022-23	8,276.26	**0**	1,982.34	667.5	0
2023-24	7,494.78	0	1,595.72	757.87	0
Mean	13,654.59	**0**	1723.358	430.498	0
SD	5,736.98	**0**	452.64	244.41	0

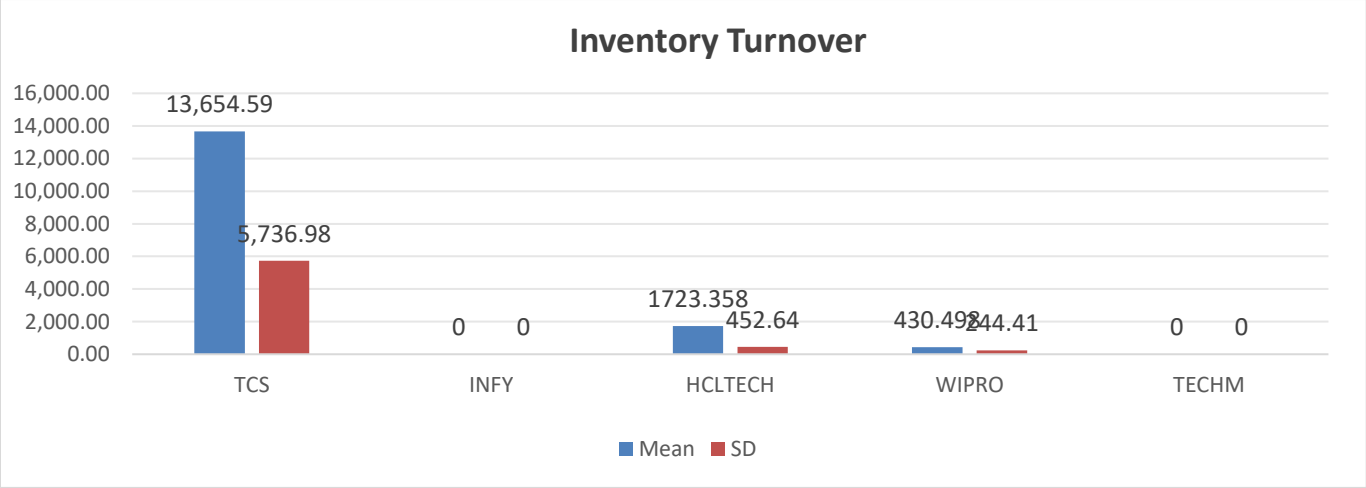

Figure 4.5 Inventory Turnover

ANOVA						
Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Rows	29856225	4	7464056	0.877919	0.498841	3.006917
Columns	6.98E+08	4	1.75E+08	20.52779	3.85E-06	3.006917
Error	1.36E+08	16	8501991			
Total	8.64E+08	24				

Interpretation

The Analysis of Variance (ANOVA) of selected I.T. companies for the Inventory Turnover Ratio shows that the F-value 20.52779 is highly grater than F crit 3.006917 suggesting that

there is a highly significant difference among the companies. Moreover, for the time period it is not significant as the F-value 0.877919 which is less than F crit 3.006917.

4.6 Earing Per Share

Profit accessible to shareholders is measured by EPS on a per-share basis. Growing EPS is a sign of rising revenue. Based on its trend over time, EPS can be utilised to make conclusions. It does not specify how much of the income's profit is retained and divided. It basically illustrates the amount that equity shareholders have right to in theory.

Earning per Share is calculated by using the following formula

$$\text{Earing per share} = \frac{\text{Net Income} - \text{Preferred Dividends}}{\text{Average Outstanding Shares}}$$

Earing Per Share of the selected I.T. companies have been presented in table 6 for the five year starting from 1st April, 2019 to 31st March, 2024.

Table 6 Earing per share

Year	Name of the company				
	TCS	INFY	HCLTECH	WIPRO	TECHM
2019-20	88.69	36.5	30.21	12.62	44.54
2020-21	83.68	42.37	33.03	15.19	46.95
2021-22	104.34	50.49	32.2	18.36	43.78
2022-23	106.85	56.09	40.05	22.14	51.69
2023-24	120.33	65.62	42.21	16.72	38.78
Mean	100.78	50.21	35.54	17.01	45.15
SD	13.19	10.21	4.71	3.19	4.22

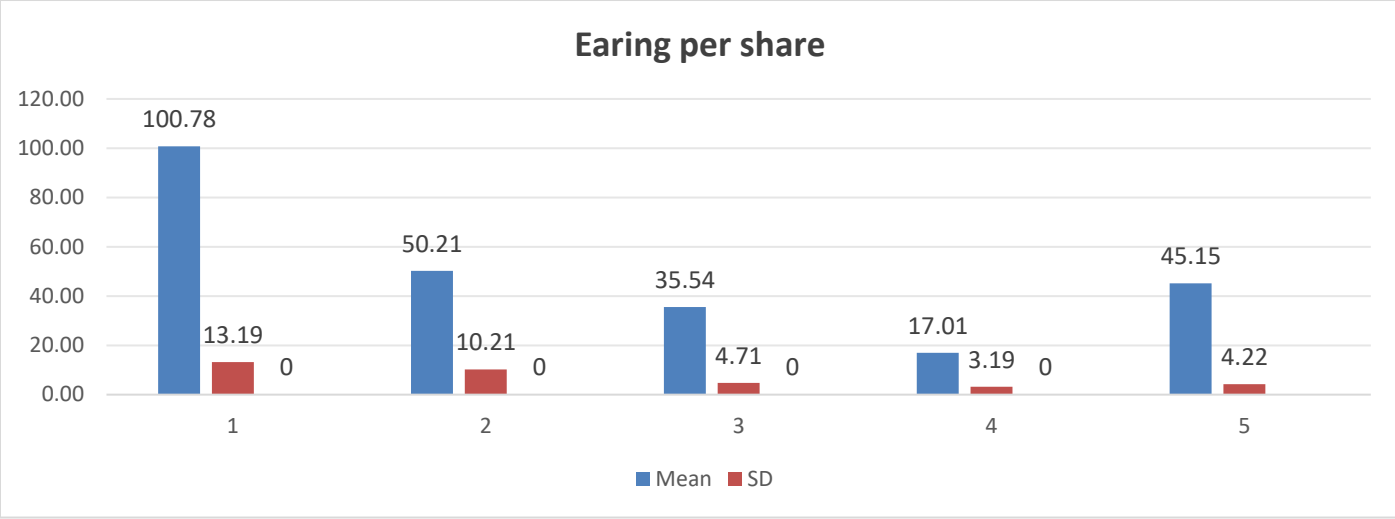

Figure 4.6 Inventory Turnover

ANOVA						
Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Rows (Years)	814.8812	4	203.7203	3.93992	0.0206198	3.006917
Columns (Companies)	19496.72	4	4874.179	94.26589	6.539E-11	3.006917
Error	827.3074	16	51.70671			
Total	21138.91	24				

Interpretation

It indicate that the Earning per Share of selected I.T. companies do differ significantly not only among companies but also for selected time period. The calculated F value 94.26589 which is highly greater than Fcrit 3.006917 exhibiting the result is highly significant. Thus the null hypothesis is rejected. For the time period , the calculated F value is 3.93992 is greater than Fcrit 3.006917 Hence, the null hypothesis is rejected.

5.Conclusion

The analysis indicates that Tata Consultancy Services (TCS) and HCL Technology have had satisfactory performance for the time period starting from 2019 to 2024. The performance of TCS excels in respect of return on capital employed, inventory turnover ratio, and earnings

per share (EPS). While HCL Technology performs well in terms of profitability, It has the first position in PBDIT margin, PBIT margin, and net profit margin.

Wipro and Tech Mahindra move up to fourth and fifth place, respectively, whereas Infosys maintains stable growth throughout the study period from 2019 to 2024. It has a second position in terms of return on capital employed, inventory turnover ratio, and earnings per share (EPS), followed by TCS, while has a third position in PBDIT margin, PBIT margin, and net profit margin.

It was found that there was a significant difference among the companies for all financial ratios indicating that there is substantial variation in the financial performance of selected companies. However, it has mixed results regarding the time period. There is no significant difference between return on capital employed, PBIT margin, and Earnings Per Share(EPS) over a time period for each company. while for PBDIT, net profit margin, and inventory turnover ratio, the results were significant, suggesting that there is a significant difference year by year for each company.

References

Jasmine Mehta1, Reet Raj and Sheetal Sharma.(2021). FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF SELECTED INDIAN I.T COMPANIES: A COMPARATIVE STUDY. International Journal of Multidisciplinary Education Research

Rohit Bansal.(2015).A comparative study of financial performance analysis of selected Indian it companies during 2010-2014. The IUP Journal of Accounting Research & Audit Practices. Vol. XIV. No. 4.

Ashvin R. Dave and Devanshi R. Shah. (2018). Financial Performance Analysis of Indian CompaniesIn Information Technology Sector . International Journal of Management Studies. Vol.–V. Issue –2(1).

Pradip Kumar Das. (2022). Financial Analysis of Select Information Technology Company in India. East African Scholars Multidiscip Bull; Vol-5. Iss-4

MD AMINUL ISLAM. (2014). An Analysis of the Financial Performance of NationalBank Limited Using Financial Ratio. Journal of Behavioural Economics, Finance, Entrepreneurship, Accounting and Transport. 121-129

V. L. Govindarajan, U. Parthiban, V. Balu.(2020). Financial Performance of Nifty 50 Automobile Companies in India - An Empirical Comparative Analysis.International Journal of Business Analytics and Intelligence.

94

A study on investor's preference on equity based mutual fund through sip with special reference to Bhavnagar city

Research Scholar: - **Oza Khushboo Bhagirathbhai**
Department Of Commerce
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University
Bhavnagar

Abstract:

The economic progress of a nation relies heavily on its capital market, which facilitates long-term investments essential for growth. Central to this market is the concept of mutual funds, offering individuals a diversified investment portfolio managed by professionals. Mutual funds, particularly Systematic Investment Plans (SIPs), provide accessible avenues for investors to participate in financial markets while mitigating risks through rupee-cost averaging. Despite the benefits, a study reveals that many investors lack a comprehensive understanding of investment strategies, often focusing solely on returns. To address this, it is recommended to educate investors, especially females, about the benefits and mechanics of mutual fund investments. Additionally, efforts should be made to reach low-income individuals and inform them about the potential of SIPs in building long-term wealth with small investments. Tailored guidance on sector preferences and SIP schemes can further empower investors to make informed decisions aligned with their financial goals and risk tolerance levels. By enhancing investor awareness and knowledge, stakeholders can foster a more inclusive and informed investment landscape conducive to economic growth.

Key words: Mutual fund, SIP, Investment strategies

Introduction:

The progress and prosperity of a nation hinge on its economic landscape and the conditions conducive to expansion. At the heart of capital formation and national growth lies the capital market, a vital long-term investment arena. By mobilizing long-term funding resources, the capital market plays a pivotal role in fostering economic development.

Capital formation, essential for economic growth, is fueled by the savings. Individuals aspire to enhance their quality of life, and savings serve as the cornerstone for achieving this goal. Therefore, cultivating a habit of saving from one's income is paramount. Savings are integral to any economy, as they contribute to increased domestic revenue generation.

Various avenues exist for individuals to channel their savings, including bank deposits, mutual funds, insurance services, and postal savings. The primary objectives of saving for ordinary investors encompass:

1. Safety and security of their investment
2. Easy way of liquidity of their investment
3. Maximum return from their investment

Investors have access to two main types of investment avenues. The first involves direct investments in equity, debt, and various money market instruments. The second option entails investing in the capital or money market through intermediaries, commonly known as mutual funds.

For long-term investment objectives, investors can diversify their portfolio across different markets such as the financial market, capital market, money market, and foreign exchange market. Among these options, mutual funds, a component of the capital market, offer an attractive proposition for investment due to their potential for delivering relatively higher returns with lower risk, aligning with investors' preferences.

Concept of Mutual fund:

A mutual fund is a professionally managed investment vehicle that pools money from multiple investors to invest in a diversified portfolio of stocks, bonds, money market instruments, or other securities. These funds are managed by experienced fund managers or investment firms, who make investment decisions on behalf of the investors.

Mutual funds offer investors a convenient and accessible way to participate in the financial markets while benefiting from professional management and diversification. By understanding the concept, types, advantages, and risks associated with mutual funds, investors can make informed decisions aligned with their financial goals and risk tolerance.

Concept of SIP (SYSTEMETIC INVESTMENT PLAN):

Systematic Investment Plan revolves around a disciplined approach to investing in mutual funds. Instead of making a lump-sum investment, SIP involves regularly investing a fixed amount at predefined intervals, typically monthly, quarterly etc. One of the key benefits of SIP is rupee-cost averaging. Since the fixed amount is invested regularly, investors buy more units when prices are low and fewer units when prices are high. Over time, this strategy

helps average out the cost of investments, reducing the impact of market volatility. SIPs offer flexibility in terms of investment amount and frequency. Investors can start with relatively small amounts and gradually increase their investments over time. They can also choose the frequency of investments based on their financial goals and cash flow.

Research Methodology:

Objectives of research study:

- To study factors affecting investor's preference towards systematic investment plan.
- To study investor's purpose of the investment in EQUITY based mutual fund through SIP.
- To study sector preferences of investors for investment through SIP.

Hypotheses:

1. HO: There is no significant difference in investment preference between male and female.
   H1: There is significant difference in investment preference between male and female.

2. HO: There is no significant difference in sector preference between male and female.
   H1: There is significant difference in sector preference between male and female.

3. HO: There is no significant difference in sip preference for investment between male and female.
   H1: There is significant difference in sip preference for investment between male and female.

- **Universe of study:**

Universe of this study contain investors of Bhavnagar city of Gujarat state.

- **Sample size:**

Samples of 49 respondents are selected of those who are involved with EQUITY based mutual fund through SIP in Bhavnagar city.

- **Research Design:**

The researcher proposes to use descriptive research. The researcher will design structured questionnaire and the responses shall conveniently collected from the investors of Bhavnagar city.

- **Data collection:**

Primary data will be collected from different investors of Bhavnagar city of Gujarat state. Secondary data will collected from Internet, Reference books, Magazines and Journals.

Hypothesis testing:

1. HO: There is no significant difference in investment preference between male and female.
   H1: There is significant difference in investment preference between male and female.

Group Statistics

	gender	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
invest_mutual_fund	1	32	31.4062	16.32504	2.88589
	2	17	22.6471	7.52447	1.82495

		t-test for Equality of Means						
		t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
							Lower	Upper
invest_mutual_fund	Equal variances assumed	2.090	47	.042	8.75919	4.19158	.32682	17.19156
	Equal variances not assumed	2.565	46.380	.014	8.75919	3.41450	1.88768	15.63070

Analysis:

The corresponding two tailed p-value is **0.013606** which is less than **0.05** but higher than **0.01**. therefore, we can reject the null hypothesis at 5% significance level, which means that the percentage of investments of the two gender are significantly different from each other i.e., the investment portion of the male and female do not have the same efficiency.

2. HO: There is no significant difference in sector preference between male and female.
   H1: There is significant difference in sector preference between male and female.

Group Statistics

	gender	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
invest_mutual_fund	1	32	1.4688	.50701	.08963
	2	17	1.7647	.43724	.10605

		t-test for Equality of Means						
		t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
							Lower	Upper
invest_mutual_fund	Equal variances assumed	-2.036	47	.047	-.29596	.14537	-.58841	-.00350
	Equal variances not assumed	-2.132	37.220	.040	-.29596	.13885	-.57723	-.01468

Analysis:

The corresponding two tailed p-value is **0.039713** which is less than **0.05** but higher than **0.01**. Therefore, so the null hypothesis can be rejected at 5% significance level, which means that there is significant difference between sector preference between male and female.

3. HO: There is no significant difference in sip preference for investment between male and female.
   H1: There is significant difference in sip preference for investment between male and female.

Group Statistics

	gender	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
investment_sip	1	32	2.0781E3	1338.68842	236.64892
	2	17	1.3529E3	785.90525	190.61002

		t-test for Equality of Means						
		t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
							Lower	Upper
investment_sip	Equal variances assumed	2.048	47	.046	725.18382	354.12899	12.76818	1437.59947
	Equal variances not assumed	2.387	46.418	.021	725.18382	303.86656	113.68077	1336.68688

Analysis:

The corresponding two tailed p-value is **0.02114** which is less than **0.05** but higher than **0.01**. therefore, we can reject the null hypothesis at 5% significance level, which means that the percentage of investments for sip preference of two gender are significantly different from each other i.e., the investment portion through sip of the male and female do not have the same efficiency.

Findings:

- The investment portion of male (77%) is higher than that of female (22%) which means males are more interested to make investment in mutual fund option.
- The employees of private sector majority prefer to make investment in mutual fund (22%) compare to business/self employed (14%) & public sector employee (8%).
- Majority respondents who prefer to make an investment having monthly income is between 25000 to 45000 and above.

- Private sector mutual fund option is highly preferable (32%) for investments preference compare to public sector which is (17%).
- The preference of male is majority going for private sector for investment and public sector mostly preferred by female class for investment.
- More than (85%) of respondents prefer sip plan in mutual fund compare to one time/lump sum investment option.
- The respondents who prefer to make an investments in mutual fund (sip) are mostly less than 25% from their monthly income and majority very well aware with the knowledge regarding mutual fund and equity based sip plan.
- Majority investors are make an investment more than 1000 to 2000 RS per month in sip plan and prefer to choose scheme of equity fund based for investment option.
- The major drawback was found through this study is that many of the respondents just make an investment for return purpose without knowing the whole process and depth of investment strategy. Even they don't know that sip plan is one of the part of mutual fund scheme.

Suggestions:

- The major drawback was found through this study is that many of the respondents just make an investment for return purpose without knowing the whole process and depth of investment strategy. So, they should be informed properly by agents or consultants regarding their strategy for investment, purpose behind it, their affecting factors and so on.
- The awareness should be generated for female class specially for making an investment in mutual fund (sip) plan as they are far behind in investment compare to male because of safety, security and less awareness.
- The low-income people specially going for banking or post office option mostly. So, sip benefits, plans & returns should be informed to them. So that they can take advantage of long-term wealth with investment of small amount in mutual fund (sip) plan.
- There is difference between sector preference of mutual fund between male and female. So, both should be informed with the sector wise benefits for investment purpose.

- The investment in sip is still less than 25 % of monthly income of respondents. So the respondents who are not aware with the different schemes of sip plans should be informed about different sip schemes and its benefits.

Conclusion:

While mutual funds offer an attractive investment avenue for individuals seeking long-term growth with relatively lower risk, there is a pressing need for enhanced financial literacy initiatives. By addressing gender disparities, promoting awareness of investment options, and fostering a deeper understanding of investment strategies, stakeholders can empower investors to make informed decisions aligned with their financial goals and risk tolerance levels.

References:

- Dr. S. Chitradevi, Jayathi G (2020) "investors preference towards mutual funds – A study conducted at Banglore city." **Mukta shabd journal, Volume no. 9 Issue no. 4, ISSN P – 2347 - 3150, April – 2020**
- Adithya sunil, Dr. P. Balasubramanian (2020) "A study on investor's awareness and preference towards mutual funds as an investment option." **International journal of scientific and engineering research, Volume no. 11, Issue no. 4, ISSN P – 2229 – 5518, April – 2020**
  http://www.ijser.org/
- Rakeshkumar C. Patel, Dr. Rekha Sumar, Dr. Mahendra Meisurya (2019), "A study of investors' awareness and preference towards mutual funds as an investment option with special reference to Anand district, THINK INDIA JOURNAL, volume – 22, issue no – 14, ISSN – 0971 – 1260, December – 2019
- DR. A AMUDHA (2018), "A study on investors preference and satisfaction towards investment in systematic investment plan (SIP) of mutual fund scheme in Erode district in Tamilnadu" international journal of creative research thoughts, volume – 6, issue – 1, ISSN: 2320 - 2882 February – 2018

95

A FINANCIAL PERFORMANCE OF ADANI POWER AND TATA POWER COMPANY

[1]Joshi pooja dilipbhai and [2]Dr. Dilip B. Joshi
[1]Ph.D Research Scholar, Department of Commerce,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
[2]Smt.P.N.R.Shah Mahila Arts and Commerce College,
Taleti Road Palitana,Gujarat.

Abstract:

The energy sector in India is a crucial driver of economic growth and sustainability, with Adani Power and Tata Power Company playing key roles. This research conducts a thorough examination of their financial performance, focusing on important indicators like net profit margin, return on assets, and current ratio. Financial data from 2021 to 2022-23 is scrutinized using ratio analysis and ANOVA testing. The results indicate notable variations in net profit margins between the two firms, with Adani Power showing fluctuating margins and Tata Power displaying more stability. Nevertheless, there is no significant contrast in return on assets and current ratios, implying similar efficiency and liquidity management. These findings offer valuable insights for stakeholders looking to evaluate investment opportunities and devise strategic plans in the ever-evolving energy market landscape of India.

Keywords: Energy sector, India, Adani Power, Tata Power Company, financial performance, net profit margin, return on assets, current ratio, ratio analysis, ANOVA testing, sustainability, economic growth, investment opportunities.

1) Introduction:

The energy sector serves as a pivotal backbone for economic growth and sustainability, with Adani Power and Tata Power Company being prominent players in this domain. An exploration of their financial performance unveils crucial insights into their operational efficiency, profitability, and strategic positioning within the industry. This analysis aims to delve into key financial metrics, including revenue, profit margins, debt levels, and market valuation, to discern the comparative strengths and weaknesses of these two powerhouses. By evaluating their financial health and performance trajectories, stakeholders can make informed decisions regarding investment, strategic partnerships, and future prospects in the dynamic energy market landscape.

2) Power scenario in India.

1. Total Installed Capacity: In order to satisfy the rising demand for electricity, India has been steadily raising its total installed capacity. It was over 380 GW as of the latest statistics available.
2. Growth in Renewable Energy: India has been pushing for the use of wind and solar energy in particular. The nation has set lofty goals for the expansion of renewable energy capacity, hoping to reach 450 GW by 2030 and 175 GW by 2022.
3. Solar Power: Over the previous five years, India has experienced a sharp increase in its solar power capacity. The nation is now among the world's top producers of solar energy. Numerous expansive solar parks have been constructed in different states.

4. Wind energy: Wind energy has always been an important source of renewable energy in India. Although cloud capacity growth has slowed compared to solar, it continues to make a significant contribution to all renewable energy sources.

5. Hydropower: India has a huge hydropower potential and efforts are being made to tap this potential. However, the increase in hydroelectric facility capacity has been slow due to environmental concerns and difficulties such as land acquisition.

6. Coal Power: Coal continues to dominate India's power generation mix and forms a significant portion of the installation. However, due to environmental concerns and the decreasing cost of coal-fired energy, there is a trend towards cleaner energy sources.

7. Nuclear Energy: India has small nuclear energy capacity and is making efforts to expand it. However, the contribution of nuclear energy to the overall energy still limited.

8. Access to electricity: India has made significant progress in electrification of rural and remote areas in the last five years. The government implemented various strategies to generate electricity in villages and provide electricity connections to households.

9. Grid infrastructure: Investment in the development of transmission and distribution infrastructure to ensure good electricity supply throughout the country.

3.) Review of literature

1)"Measuring Productivity Change in Indian Coal-fired Electricity Generation: 2003-2010" by Singh S.K., Bajpai V.K., and Garg T.K., published in the International Journal of Energy Sector Management in 2013, likely employs productivity analysis to assess changes in coal-fired electricity generation efficiency in India from 2003 to 2010. The study likely utilizes

empirical data and productivity measurement techniques to evaluate factors impacting efficiency and offers insights into the performance of the coal-fired power generation sector during the specified period.

2)The "India Power Sector Diagnostic Review: More Power to India - The Challenge of Distribution" by Pargal S. and Ghosh Banerjee S., published by the World Bank in 2014, offers a comprehensive analysis of the challenges faced by India's power distribution sector. It identifies issues such as transmission losses, metering deficiencies, and financial viability concerns within distribution utilities. The report provides policy recommendations aimed at improving efficiency, reliability, and financial sustainability in the sector, contributing valuable insights for policymakers and stakeholders involved in power sector reform initiatives.

3)"Measurement of Relative Efficiency of State-Owned Electric Utilities in India Using Data Envelopment Analysis" by Meenakumari R. and Kamaraj N., published in Modern Applied Science in 2008, likely employs Data Envelopment Analysis (DEA) to assess the relative efficiency of state-owned electric utilities in India. The study evaluates the efficiency of these utilities based on input-output relationships and provides insights into factors influencing their performance.

4)"Decentralised Electricity Supply through Renewables" by Hegde G. and Ramachandra T.V., published in the Lake: Sahyadri Conservation Series 47 in 2014, likely discusses decentralized electricity generation using renewable energy sources. It may highlight the feasibility and benefits of such systems, emphasizing their potential for enhancing energy access, reducing environmental impact, and promoting sustainable development.

5) "Cost Benchmarking of Generation Utilities Using DEA: A Case Study of India" by Jain S., Thakur T., and Shandilya A., published in Technology and Investment in 2010, likely employs Data Envelopment Analysis (DEA) to benchmark the costs of generation utilities in India. The study likely compares the efficiency of these utilities in terms of cost effectiveness and provides insights into potential areas for cost reduction and performance improvement.

6) "Between the State and Markets: Electricity Sector Reform in Developing Countries" by Jamasb T., published in Utilities Policy in 2006, likely examines the dynamics of electricity sector reform in developing countries. It may discuss the challenges and opportunities

associated with introducing market-oriented reforms and the role of government regulation in ensuring efficiency, sustainability, and affordability in the electricity sector.

4) RESEARCH OBJECTIVE:

To analyse the financial performance of selected 2 power companies

Sample Size:

In this study researcher has taken two power companies:

1. Adani Power
2. Tata power

Period of the Study:

Financial data for the year 2021 to 2022-23 have been analyzed in this study.

Data Analysis Techniques:

Ratio analysis and ANOVA testing has been used in this study to analyzed the financial performance of selected 2 power companies of India.

5) DATA ANALYSIS:

Net Profit Margin:			
Company	Mar '23	Mar '22	Mar '21
Adani Power	27.93%	18.17%	-111.53%
Tata Power	18.43%	25.05%	14.90%

ANOVA table for the net profit margins of Adani Power and Tata Power:					
Source of Variation	Sum of Squares (SS)	Degrees of Freedom (DF)	Mean Square (MS)	F-Value	p-Value
Between Groups (Companies)	12013.39	1	12013.39	5167.69	p-value
Within Groups (Years)	2659.58	4	664.9		
Total	14672.97	5			

H_{01} = There is no significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies.

H_{11} = There is significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies

Thus, Fcal>Ftab and p-value is smaller than specified α of 0.05.

So, H_0 is rejected and H_1 is accepted and it is concluded that there is significant dif- ference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies

Please note that the p-value associated with the F-value needs to be calculated using statistical software or a table of critical F-values. The interpretation of the ANOVA test will depend on this p-value. If the p-value is less than the chosen significance level (e.g., 0.05), we reject the null hypothesis, indicating that there is a significant difference in net profit margins between the two companies. Otherwise, if the p-value is greater than the significance level, we fail to reject the null hypothesis.

Return on Assets:			
Company	Mar '23	Mar '22	Mar '21
Adani Power	38.27%	12.97%	20.92%
Tata Power	42.87%	34.05%	52.82%

ANOVA table for the Return on Assets ratio of Adani Power and Tata Power

Source of Variation	Sum of Squares (SS)	Degrees of Freedom (DF)	Mean Square (MS)	F-Value	p-Value
Between Groups (Companies)	331.72	1	331.72	9.34	p-Value
Within Groups (Years)	498.18	4	124.54		
Total	829.9	5			

H_02 = There is no significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies.

H_12= There is significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies

Thus, Fcal>Ftab and p-value is smaller than specified α of 0.05.

So, H_0 is rejected and H_2 is accepted and it is concluded that there is significant dif- ference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies

Please note that the p-value associated with the F-value needs to be calculated using statistical software or a table of critical F-values. The interpretation of the ANOVA test will depend on this p-value. If the p-value is less than the chosen significance level (e.g., 0.05), we reject the null hypothesis, indicating that there is a significant difference in net profit margins between the two companies. Otherwise, if the p-value is greater than the significance level, we fail to reject the null hypothesis.

Current Ratio:			
Company	Mar '23	Mar '22	Mar '21
Adani Power	0.72	0.53	0.39
Tata Power	0.33	0.47	0.47

ANOVA table for the current ratio of Adani Power and Tata Power:					
Source of Variation	Sum of Squares (SS)	Degrees of Freedom (DF)	Mean Square (MS)	F-Value	p-Value
Between Groups (Companies)	0.0727	1	0.0727	1.99	p-value
Within Groups (Years)	0.1092	4	0.0273		
Total	0.1819	5			

H_03 = There is no significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies.

H_13= There is significant difference in Net Profit Margin Ratio between selected 2 power companies

Thus, Fcal>Ftab and p-value is smaller than specified α of 0.05.

Please note that the p-value associated with the F-value needs to be calculated using statistical software or a table of critical F-values. The interpretation of the ANOVA test will depend on this p-value. If the p-value is less than the chosen significance level (e.g., 0.05), we reject the null hypothesis, indicating that there is a significant difference in the return on assets between the two companies. Otherwise, if the p-value is greater than the significance level, we fail to reject the null hypothesis.

Based on the conducted analysis of the financial performance of Adani Power and Tata Power, the following conclusions can be drawn:

6) Conclusion.

Net Profit Margin (NPM):

There exists a significant difference in the net profit margins between Adani Power and Tata Power.

Adani Power demonstrated fluctuating net profit margins over the analyzed years, with significant variations.

Tata Power exhibited relatively stable net profit margins over the same period, although generally lower compared to Adani Power.

The observed significant difference indicates varying levels of profitability between the two companies, influenced by factors such as operational efficiency, cost management, and revenue generation strategies.

Return on Assets (ROA):

There is no significant difference in the return on assets between Adani Power and Tata Power.

Both companies maintained similar levels of return on assets over the study period, suggesting comparable efficiency in utilizing assets to generate profits.

The absence of a significant difference implies that both companies have been equally effective in generating profits from their assets, despite potential differences in asset compositions and operational strategies.

Current Ratio:

There is no significant difference in the current ratio between Adani Power and Tata Power.

Both companies maintained similar levels of liquidity, as reflected by their current ratios, throughout the analyzed period.

The comparable current ratios suggest that both companies have managed their short-term obligations and liquidity positions adequately, potentially through effective management of current assets and liabilities.

In summary, while there are significant differences in net profit margins between Adani Power and Tata Power, there are no significant differences in return on assets and current ratios. These findings provide valuable insights into the financial health, profitability, and liquidity positions of the two power companies, aiding stakeholders in making informed investment decisions and strategic planning**.**

Referance:

I. Hegde G., Ramachandra T.V., Decentralised Electricity Supply through Renewables, Lake: Sahyadri Conservation Series 47 (2014).

II. Jain S., Thakur T., Shandilya A., Cost Benchmarking of Generation Utilities Using DEA: A Case Study of India, Technology, and Investment (2010), 229-234.

III.Jamasb T., Between the state and markets: electricity sector reform in developing countries, Utilities Policy 14 (2006),

IV. Joshi SM (2008) Financial Performance Appraisal of Selected Engineering companies in Gujarat.

V. Singh S.N., Srivastava S.C., Electric Power Industry Restructuring in India: Present Scenario and Future Prospect 2004, IEEE International Conference on Electric Utility Deregulation, Restructuring and Power Technologies (2004).

VI. Sueyoshi T., Yuan Y., Goto M., A Literature Study for DEA Applied to Energy and Environment, Energy Economics, Accepted manuscript (2016).

VII. Thakur T., Jain S., Technical efficiencies for State owned electricity generation companies in India, International Conference on Power Systems (2009).

VIII Saxena P., Saxena R.R., Sehgal D., Efficiency evaluation of the energy companies in CNX 500 Index of the NSE, India using data envelopment analysis, Benchmarking 23(1) (2016),

IX. Shanmugam K.R., Kulshreshtha P., Efficiency analysis of coal- based thermal power generation in India during the post-reform era, International Journal of Global Energy Issues, Inderscience Enterprises Ltd 23(1) (2015).

I.www.tatapower.com

II. www.adanipower.com

III.www.moneycontrol.com

96

A STUDY TO KNOW FINANCIAL LITERACY LEVEL OF WORKING WOMEN OF EDUCATION SECTOR OF SPEI

[1]Priya Kamleshbhai Kanada and [2]Prof.Dr.B.C.Ajmera
[1]Research Scholar, [2]HOD, Department of Commerce, M.K.Bhavnagar University, Bhavnagar

ABSTACT

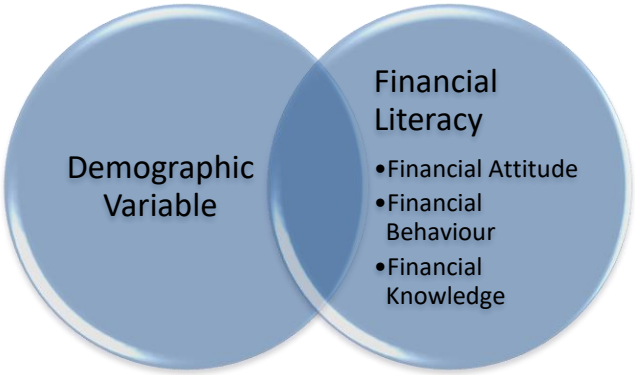
It is talked about 21st century, the women are equivalent to men. Women are engaged in businesses, became entrepreneurs, doing jobs and on other hand also manages household stuff. But when it comes to financial literacy, women are quite poor than men. They are earning money equivalent to men but not utilize it in a proper manner. In financial decision or in personal financing the participation of women is less as compare to men. The aim behind this study is to know financial literacy level of working women of education sector. In this study working women of education sector is chosen as sample because when the financial literacy level of working women of education sector can be known and further steps can be taken for them, the future of any country and its economic development can be improved through them. In this study primary data have been collected through questionnaire. Total 53 responses are received from working women of SPEI. Descriptive statistical tests expand the study. And by this research the conclusion is drawn that demographic factors of respondents are directly affects to the financial attitude and financial knowledge of the respondents. And there is a significant relationship between demographic variables and financial knowledge as well as financial attitude of the respondents.

Key Words: Financial Literacy, Working Women of Education Sector, Demographic Variables, Financial Attitude, Financial Knowledge

INTRODUCTION

In the era of equality, women are equals to or more than men in some aspects. But when it is about financial literacy women are quite poor than men. In this study financial literacy of level of working women especially of education sector of SPEI (Sardar Patel Education Institute) is revealed. Women are multitasking human, they can handle their job, children, family and other responsibilities single handedly. But in any financial decision of the family point of view of women is not so much mandatory. Nowadays they are earning as same as male, but when it comes to savings, investment planning, retirement planning and any other area of finance, women proves less than men. This study shows how financial literacy

determinant relate with demographic factors of respondents. Here, demographic factor is independent variable while financial literacy is dependent variable. Also, financial literacy has three determinants i.e., financial attitude, financial behaviour and financial knowledge. The below mentioned diagram clearly defines relationship between demographic factors and financial literacy determinants of respondents.

Total 53 responses of working women of education sector of SPEI are collected by questionnaire. SPEI represents Sardar Patel Educational Institution, located in Bhavnagar district of Gujarat state. SPEI offers various KG to PG courses to residents of Bhavnagar district. 53 responses are divided into responses teachers and faculties of KG to PG. Conclusions and recommendations are made by analyzing descriptive statistical tools such as Chi-square test. Only working women belonging to education sector is taken as sample here. Teachers are the architects of the future generation of nation. So, by enhancing financial literacy of working women of education sector one can also improve future of nation. To enhance financial literacy of working women of education sector government can introduce programs to boost it and can also enforce syllabus in teaching methodology to build financial literacy aspects in students too.

REVIEW OF LITERATURE

1. Ramesh, S., Shankar, U. (2021).

   Finance is playing a key role for measuring the living standards of people and evaluate the economic growth of a country, said by the authors in their article. Purpose of their study is to assess financial literacy or working women respondents and their preferable source of investment on financial products. This study mentioned knowledge of various investment sources of finance i.e., savings in bank, savings in post office, mutual fund investment, gold and capital market investment.

Questionnaire was designed to collect data from working women respondents in this study. Various descriptive statistics tests and one way ANOVA test was is ran through data in this study. After analyzing data, the authors concluded that most of women were good at saving and borrowing, loan and issue but they were less in handling investment issue and to calculate interest rate of the investment. Working women required to update by financial training for their overall betterment and welfare, it is strongly suggested by authors.

2. Bucher-Koenen, T., Lusardi, A., Alessie, R., & Van Rooij, M. (2017).

   The authors of the paper were focusing on financial literacy and gender gap of financial literacy. They said that in many countries financial literacy is a major problem for women for their investment and retirement planning. They said that for single women and widows, it is more difficult to being financially illiterate who do not have a partner or spouse to consult when making financial decisions. They observed that most of the women are very likely to spent most of their part of retirement as widows. So, policymakers should create a sound financial decision policy for women for their betterment and to equipe women with various tools and techniques. At the end of their research, they found many women who recognize their lack of knowledge, this awareness makes them ideal target for financial education programs, said by the authors.

3. Arora, A. (2016).

   Arora, A. in her research paper, Assessment of Financial Literacy among Working Indian Women, said that as compare to Urban Respondents, Rural Respondents have less financial knowledge. She said that many of the women has positive mindset for financial matters and it is also reflecting in their day-to-day financial matters. Although, poor knowledge about some investment products creates obstacles for them. In 21st century there is no enough general awareness about financial planning, tools and techniques and financial process among working women. In addition, women are blindly believing on their family's and male members of the family' decision regarding finance, this is one of the reasons that why women are not actively participated in financial decision. She suggested in her paper that step should be taken by government and private sectors to improve financial knowledge among working women. They should introduce financial literacy program only for women and this financial literacy program emphasizes on women's financial as well as educational need, this was strongly suggested by her.

4. Rasoaisi, L., & Kalebe, K. M. (2015).

   The authors in their study said that, male students are more financially knowledgeable than their female counterparts. In this study they have been talking about students of National University of Lesotho (NUL), located in southern part of Africa. Male students have more financial knowledge is may be due to the fact that male students, on average, are the ones with less fear of engaging in financial commitments like borrowing from informal financial institutions. Authors have been studied various demographic variable among male and female respondents such as, age, area of residence and education. By this study, authors were concluded that to bridge the gap between financial literacy level of male and female students as well as business major and non-business major students, the ministry of education and training should consider introducing financial education into the core curriculum of secondary, middle level and higher learning institutions. Over and above improving financial literacy of students in Lesotho, that would also lead into a financially literate nation in the long run, a condition which could spur productive financial climate on a macro level.

5. Ansong, A., & Gyensare, M. (2012).

   By this study authors have been exploring financial literacy determinants among working students of Ghana University. They adopt correlational research design to examine relationship between variables without cause-and-effect relationship. 250 undergraduate and post graduate students of Ghana University were taken randomly as sample. Age and work experience of the students were positively correlated, said by author. Mother's education is also positively correlated with financial literacy of respondents, said by the authors. They extend their study to find out, level of study, work location, father's education, access to media and the source of education on money were all not significantly correlated with financial literacy. They recommended that there is positive correlation between mother's education and financial literacy, parents should be actively involved in designing educational programs on financial issues at the basic and high school levels for their kids. It is believed that such a step forward will help parents to guard and guide their children's financial behaviors.

RESEARCH METHODOLOGY

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To know whether there is any relationship between Financial Attitude and Demographic Factors of Working Women of Education Sector of SPEI.
2. To know whether there is any relationship between Financial Knowledge and Demographic Factors of Working Women of Education Sector of SPEI.

HYPOTHESIS OF THE STUDY

1. **H0:** There is no any significant relationship between financial attitude and demographic factors of working women of education sector of SPEI.
   H1: There is significant relationship between financial attitude and demographic factors of working women of education sector of SPEI.

2. **H0:** There is no any significant relationship between financial knowledge and demographic factors of working women of education sector of SPEI.
   H1: There is significant relationship between financial knowledge and demographic factors of working women of education sector of SPEI.

SAMPLING DESIGN

Total 53 samples are collected by using simple random sampling method in this study. Here, population was working women of educational sector of SPEI. Total 53 respondents are divided into 8 category which was as under:

Section	**No. of Respondents**
Pre-primary Teachers	8
Primary Teachers	7
Secondary Teachers	6
Higher Secondary Teachers	7
Lecturer	14
Assistant Professor	11

DETAILS OF VARIABLE

In this study there are total three variables, out of which two are dependent and one is independent variable.

Independent Variable	Dependent Variable	
Demographic Factors	Financial Attitude	Financial Knowledge
Such as, age, level of education, level of	Such as, investment	Such as, basic

income, size of family, etc.	pattern, % of monthly saving, priority spendings, etc.	understanding about financial concept, skill for calculation, etc.

DATA ANALYSIS

This is primary data-based research. So, data was collected by questionnaire. From SPEI total 53 respondents gave their responses. And by the help of their responses following analysis is done.

INDEPENDENT VARIABLE

DEMOGRAPHIC VARIABLE	LABEL	NO. OF RESPONDENTS	TOTAL
EDUCATION	High School	10	53
	Bachelor's Degree	17	
	Master's Degree	17	
	Ph.D.	9	
POST	Pre-primary teacher	8	53
	Primary teacher	7	
	Secondary teacher	6	
	Higher secondary teacher	7	
	Lecturer	14	
	Assistant professor	11	
INCOME	Less than 1,20,000	18	53
	1,20,000-2,40,000	23	
	2,40,001-3,60,000	7	
	More than 3,60,000	5	
SIZE OF FAMILY	2	2	53
	3	4	
	4	25	
	5	9	
	MORE THAN 5	13	

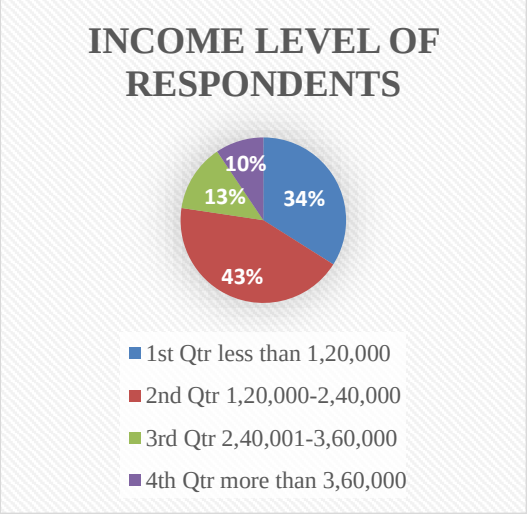
DEPENDENT VARIABLE

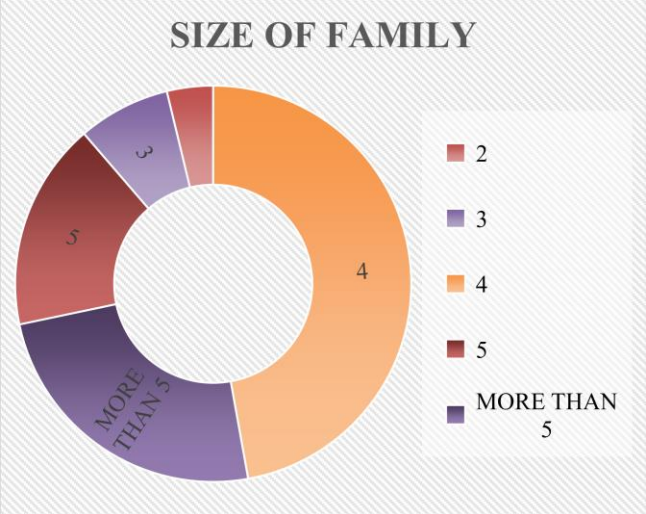
FINANCIAL ATTITUDE	LABEL	NO. OF RESPONDENTS	TOTAL
SHORT-TERM FINANCIAL GOAL	Saving for emergencies	36	53
	Paying off debt	5	
	Saving for a vacation	2	
	Other	10	
LEVEL OF CONFIDENCE TO	Not much confident	4	53
	Confident enough	14	

FULFIL SHORT-TERM FINANCIAL GOALS	More confident	9	
	Extremely confident	26	
PRIORITY OF SPENDING MONEY ON	Necessities (e.g., housing, groceries)	16	53
	Investments	27	
	Leisure activities/ entertainment	2	
	Other	8	
TRACKING OF EXPENSES (IN TIMES)	Daily	12	53
	Weekly	9	
	Monthly	26	
	Rarely/never	6	
DEMATE ACCOUNT	Yes	37	53
	No	16	
MONTHLY SAVINGS	Less than 5%	23	53
	5-10%	16	
	11-20%	10	
	More than 20%	4	
STOCK MARKET INVESTMENT	Yes	24	53
	No	29	
VIEW MONEY AS…	As a means to an end	5	53
	As a source of security	27	
	As a measure of success	19	
	Other	2	
ROLE OF MONEY IN YOUR RELATIONSHIP	It's a major source of stress/conflict	9	53
	It's a tool for achieving goals	30	
	It's a source of enjoyment/freedom	12	
	Other	2	

FINANCIAL KNOWLEDGE	LABEL	NO. OF RESPONDENTS	TOTAL
BUDGETING MEANS	Allocating a fixed amount of money for spending	11	53
	Creating a plan to manage income and expenses	38	
	Investing in stocks and bonds to grow wealth	3	
	Paying off debt using a structured repayment plan	1	
COMPOUND INTEREST REFERS TO	Interest earned only on the initial principal amount	12	53
	Interest calculated on both the initial principal and the accumulated interest	34	
	Interest paid by a borrower to a lender	3	

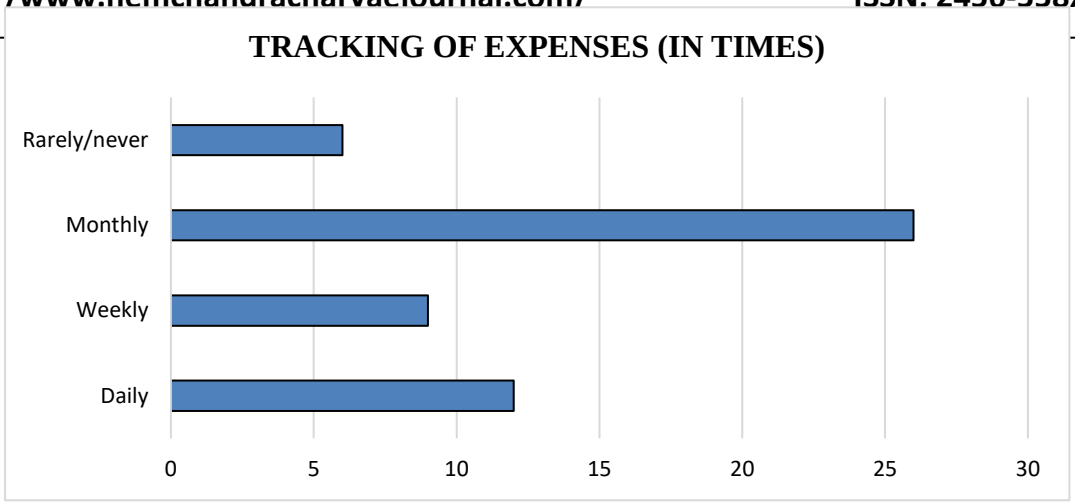
	Interest earned from short-term investments	4	
PURPOSE OF EMERGENCY FUND	Funding luxurious vacations	2	53
	Covering unexpected expenses or financial emergencies	38	
	Saving for retirement	7	
	Investing in high-risk assets for potential high returns	6	
HIGHEST INTEREST RATE GIVEN BY	Current account	3	53
	Savings account	17	
	Money market account	14	
	Certificate of deposit (CD)	19	

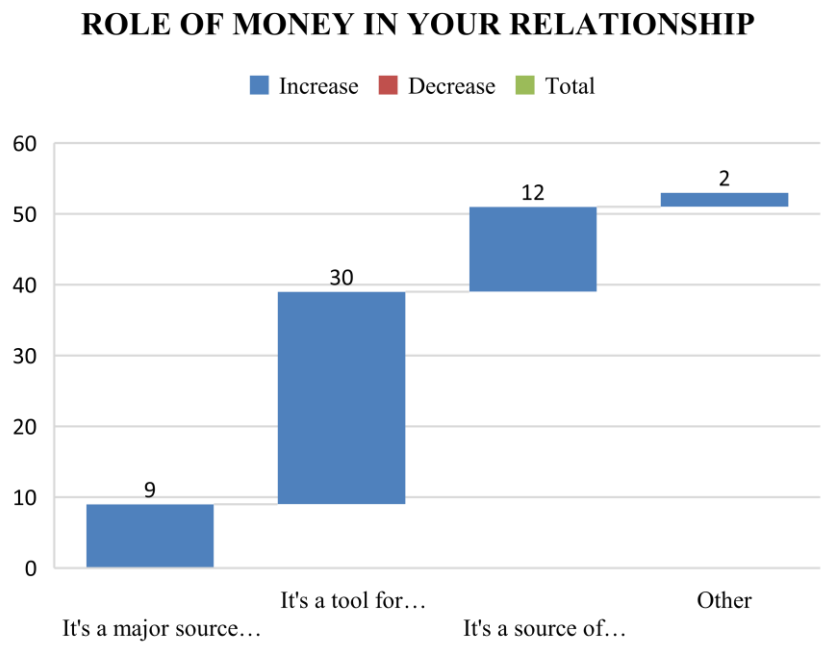

This chart shows that in SPEI, there is 18 women (34%) whose annual income is less than 1,20,000, 23 women (43%) whose annual income ranging between 1,20,000 to 2,40,000, 7 women (13%) whose annual income is ranging between 2,40,001 to 3,60,000 and rest 5 women (10%) having 3,60,000 rupees annually as income.

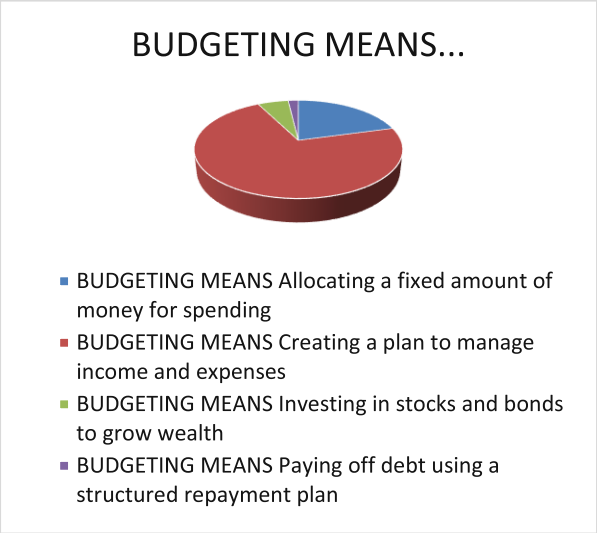
This chart represents the size of family of respondents. 2 respondents having 2 members in their family, 4 respondents having 3 members in their family, 25 respondents having 4 members in their family, 9 respondents having 5 members in their family and 13 respondents having more than 5 members in their family.

This chart shows that out of 100%, 23% women are tracking their expenses on daily basis, 17% women are tracking their expenses weekly, 49% women are traking their expenses monthly and there is also 11% women who never track their expenses.

In the life of 17% women money plays a role as a major source of stress/conflict, in 57% money playes a role as a tool for achieving goals, in 23% women money plays a role as a source of enjoyment/freedom and for 3% role money is other than above.

This pie chart shows interpretation of budgeting in respondent's mind. There are 11 respondents interprets budget as allocating a fixed amount of money for spending, 38 respondents interpret budget as creating a plan to manage income and expenses, 6 respondents interpret budget as investing in stocks and bonds to grow wealth, 1 respondent interprets budget as paying off debt using a structured repayment plan.

Crosstab

Education:Demate Account

EDUCATION		DEMATE		Total
		No	Yes	
High School	Count	1	9	10
	Expected Count	3.0	7.0	10.0
Bachelor's Degree	Count	2	15	17
	Expected Count	5.1	11.9	17.0
Master's Degree	Count	8	9	17
	Expected Count	5.1	11.9	17.0
Ph.D.	Count	1	8	9
	Expected Count	2.7	6.3	9.0
Total	Count	16	37	53
	Expected Count	16.0	37.0	53.0

Calculated Chi-square ($\chi 2$) = 8.522

Tabulated Chi-square ($\chi 2$) = 7.815

df = (C-1)(R-1)

=(2-1)(4-1)

=3 (significance level is 5%)

Calculated Chi-square > Tabulated Chi-square

H0: There is no any significant relationship between financial attitude and demographic factors of working women of education sector of SPEI. **(H0 is rejected here)**

H1: There is significant relationship between financial attitude and demographic factors of working women of education sector of SPEI. **(H1 is accepted here)**

Above is the crosstab of Educational Qualification of respondent and weather they are having Demat account or not. By this crosstab Chi-square test is done and the calculated value of the same is 8.522. Here, the degree of freedom is 3 and at 5% level of significance the value of df-3 is 7.815. So, it is concluded that here null hypothesis is rejected and alternate hypothesis is accepted that means, there is significant relationship between financial attitude and demographic factors of working women of education sector of SPEI.

Crosstab

Post:Purpose of Emergency Fund

POST		PURPOSE OF EMERGRNCY FUND				Total
		Covering unexpected or expenses financial emergencies	Funding luxurious vacations	Investing in high-risk assets for potential high returns	Saving for retirement	
Pre-primary Teacher	Count	1	4	2	1	8
	Expected Count	3.6	0.8	1.8	1.8	8.0
Primary Teacher	Count	3	1	2	1	7
	Expected Count	3.2	0.7	1.6	1.6	7.0
Secondary Teacher	Count	2	0	1	3	6
	Expected Count	2.7	0.6	1.4	1.4	6.0
Higher Secondary Teacher	Count	2	0	4	1	7
	Expected Count	3.2	0.7	1.6	1.6	7.0
Lecturer	Count	9	0	2	3	14
	Expected Count	6.3	1.3	3.2	3.2	14.0
Assistant Professor	Count	7	0	1	3	11
	Expected Count	5.0	1.0	2.5	2.5	11.0
Total	Count	24	5	12	12	53
	Expected Count	24.0	5.0	12.0	12.0	53.0

Calculated Chi-square ($\chi 2$) = 30.296

Tabulated Chi-square ($\chi 2$) = 24.996

df = (C-1)(R-1)

=(4-1)(6-1)

=15 (significance level is 5%)

Calculated Chi-square > Tabulated Chi-square

H0: There is no any significant relationship between financial knowledge and demographic factors of working women of education sector of SPEI. **(H0 is rejected here)**

H1: There is significant relationship between financial knowledge and demographic factors of working women of education sector of SPEI. **(H1 is accepted here)**

Above is the crosstab of Post of respondent and weather they have knowledge about purpose of emergency fund or not. By this crosstab Chi-square test is done and the calculated value of the same is 30.296. Here, the degree of freedom is 15 and at 5% level of significance the value of df-15 is 24.996. So, it is concluded that here null hypothesis is rejected and alternate hypothesis is accepted that means, there is significant relationship between financial knowledge and demographic factors of working women of education sector of SPEI.

FINDINGS AND CONLUSION

This is purely primary data-based study. Data is collected through questionnaire from the working women of education sector of SPEI. Total 53 responses are collected in this study. After collecting the data some statistical test is done to know relationship between dependent and independent variable. In this study, Demographic Variable is Independent variable while Financial Attitude and Financial Knowledge is Dependent Variable. Chi-square test is done on some selected variables to define relationship between two variables. Firstly, the chi-square test is done on education and on having demat account, in which education is independent demographic variable and having demat account is dependent financial attitude variable. Then, the chi-square test is done on post of working and on purpose of emergency fund, in which post of working is independent demographic variable and purpose of emergency fund is dependent financial knowledge variable. In both the cases the null hypothesis is rejected and the alternate hypothesis is accepted.

By this study the conclusion drawn that there is a significant relationship between demographic variable of respondents and financial attitude and financial knowledge of

respondents. As, their post of working and education is going high their attitude towards finance and their understanding and knowledge to handle financial stuff is also increases. This research suggests government that they should take corrective steps to improve financial literacy level among working women of education sector. Introduce some programs who deal with financial literacy of working women. By enhancing financial literacy level of working women government indirectly can improving financial literacy level of the youth of any country.

LIMITATIONS OF STUDY

1. In this study, only working women of education sector were considered only. Working women rather than education sector were not examined here.
2. In this study, a specific demographic area i.e., SPEI was considered. So, this study is limited to a specific demographic area only.
3. In this study, Financial Attitude and Financial Knowledge of working women of education sector was analyzed, Financial Behavior of working women of education sector was not analyzed here.

SCOPE FOR FURTHER RESEARCH

1. This study was limited to SPEI only, one can expand their study by analyzing other institutions.
2. In this research only working women of education sector was taken as sample, one can expand their study by taking working women rather than education sector.
3. In this study only financial attitude and financial knowledge of working women of education sector was known, one can expand their study on financial behavior of working women of education sector as well as other than education sector also.

REFERENCES

Ansong, A., & Gyensare, M. (2012). Determinants of University Working-Students' Financial Literacy at the University of Cape Coast, Ghana. *International Journal of Business and Management, 7*. https://doi.org/10.5539/ijbm.v7n9p126

Arora, A. (2016). Assessment of financial literacy among working indian women. *Business Analyst, 36(2),* 219-237.

Bucher-Koenen, T., Lusardi, A., Alessie, R., & Van Rooij, M. (2017). How financially literate are women? An overview and new insights. *Journal of Consumer Affairs, 51(2),* 255-283.

Ramesh. S., & Shankar, U. (2021). A study on impact of financial literacy on women in bengaluru city. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. 27, No. 2.*

Rasoaisi, L., & Kalebe, K. M. (2015). Determinants of Financial Literacy among the National University of Lesotho Students. *Asian Economic and Financial Review*, *5*(9), 1050–1060. https://doi.org/10.18488/journal.aefr/2015.5.9/102.9.1050.1060

97

BOTTLE GREEN ECONOMY: DIAGRAM

Prof. N. N. Makwana
Assistant Pofessor
Department of Economics
Shree K. O. Shah Municipal Arts & Commerce College, Dhoraji

Abstract:

The belief in a green economy does not replace sustainable development but creates a new focus on the economy, investment, capital and infrastructure, employment and skills, and positive social and environmental outcomes across Asia and the Pacific. Public involvement, social dialogue, informed consent, openness, and accountability are prioritized in civil life. The global status quo is being transformed by the green economy on a universal scale.

In a green economy, growth in employment and income is driven by public and private investment into such economic activities, infrastructure, and assets that allow reduced carbon emissions and pollution, enhanced energy and resource efficiency, and prevention of the loss of biodiversity and ecosystem services.

Key Word: Green Economy, Sustainable Development, Ecosystem Services, Enhanced energy, Resource efficiency

Introduction:

The role of Green Economy, Sustainable Consumption and Production and Resource Efficiency for Sustainable Development: Sustainable Consumption and Production aims to improve production processes and consumption practices to reduce resource consumption, waste generation, and emissions across the full life cycle of processes and products – while Resource Efficiency refers to the ways in which resources are used to deliver value to society and aims to reduce the number of resources needed, and emissions and waste generated, per unit of product or service.

The Green Economy provides a macroeconomic approach to sustainable economic growth with a central focus on investments, employment, and skills.

Financial and Technological factors are the main challenges to achieving a green economy. Other challenges to implementing a green economy are Weak management.

A green economy is defined as low-carbon, resource-efficient, and socially inclusive. In a green economy, growth in employment and income is driven by public and private investment into such economic activities, infrastructure, and assets that allow reduced carbon emissions and pollution, enhanced energy and resource efficiency, and prevention of the loss of biodiversity and ecosystem services.

The green economy is significant because it promotes low-carbon, sustainable economic growth and guarantees that natural resources will continue supporting our well-being by providing resources and environmental services.

The three main areas for the current work on the green economy are:

1) Advocacy of macro-economic approach to sustainable economic growth through regional, sub-regional, and national fora

2) Demonstration of Green Economy approaches with a central focus on access to green finance, technology, and investments

3) Support to countries in terms of development and mainstreaming of macro-economic policies to support the transition to a Green Economy

A Green Economy seeks to decouple unsustainable resource use, greenhouse gas emissions and negative environmental impact from economic growth, allowing economic growth and development to be pursued in an equitable, socially inclusive, and sustainable manner.

The Green technology refers to a wide range of developments and techniques, from alternative energy and fuel sources to sustainable agriculture and wildlife conservation. Overall, green technologies seek to reduce the negative impacts of human activity on the natural environment. This can support sustainable economic activities, although critics may say that green technology is less efficient than non-green alternatives.

The Green economics refers to an economics discipline that focuses on devising an approach that promotes harmonious economic interactions between humans and nature. It has a broad canvas that incorporates means of interaction with nature and the methods used to produce goods. Green economists may study the economics of alternative sources of energy, materials, food, or other industrial processes.

Here are five strategies that local governments of any size can implement for growing a green economy:

1. Green Economic Development
2. Resource Efficiency and Green Purchasing
3. Local Production and Utilization
4. Waste Stream Management
5. Green Infrastructure

The Green Revolution refers to a series of innovations that greatly increased agricultural output and efficiency throughout the world. This resulted in substantial increases in the world population and, consequently, in increased pollution and consumption of natural resources.

The Green economics is closely related to ecological economics but is different because it is a holistic approach that includes political advocacy of sustainable solutions. Some critics believe that "green" economic solutions are counterproductive, due to unexpected impacts on the natural environment.

The green economy is defined as interconnected economic activities that promote global scale sustainable development, poverty eradication, environmental protection, and eco-efficiency and low-carbon development, the circular economy is a regenerative development strategy for economic growth that focuses on restoration, use of renewable, and elimination of toxic chemicals and waste through the superior design of materials, products, systems, and business models. They are bound by the common goal to reconcile environmental, economic and social goals.

The challenge for companies transitioning to a green economy is to deliver economic growth while fostering a symbiotic and positive relationship between nature and humans. Green economy business opportunities emphasize creating a healthy environment and promoting the well-being of all by promoting the use of low-carbon technologies and practices, and using technologies that rely on clean and renewable energy.

The green economy takes a long-term perspective, focusing on the ways in which resources are used to deliver value to society. It’s not just about low-carbon fuel sources; it’s

also about how efficiency and sufficiency of resources can be fostered to create wealth, resilience and wellbeing for the citizens of today and tomorrow - all while respecting our planet's ecological limits. From investments in wellbeing to sustainable practices, the characteristics of a green economy are inclusive and non-discriminatory. It's a model that - while improving wellbeing - also guarantees a significant reduction in environmental risks and resource scarcity.

The 5 Principles of a Green Economy:

- The Wellbeing Principle: A green economy enables all people to create and enjoy prosperity
- The Justice Principle: The green economy promotes equity within and between generations
- The Planetary Boundaries Principle
- The Efficiency and Sufficiency Principle
- The Good Governance Principle

Conclusion:

The country must prioritize investment in sectors assisting the transition to a green economy and reduce social risk related to health hazards. it provides a practical and flexible approach for achieving concrete, measurable progress across its economic and environmental pillars, while taking full account of the social consequences of greening the growth dynamic of economies. The focus of green growth strategies is ensuring that natural assets can deliver their full economic potential on a sustainable basis. That potential includes the provision of critical life support services – clean air and water, and the resilient biodiversity needed to support food production and human health. Natural assets are not infinitely substitutable and green growth policies take account of that.

Green economics is a methodology of economics that supports the harmonious interaction between humans and nature and attempts to meet the needs of both simultaneously. Green economists may study the impact of alternative energy sources, sustainable agriculture, wildlife protection, or environmental policies. As India continues to fight COVID-19, it must simultaneously charter a path to economic recovery in order to

mitigate the adverse impact of climate change and promote long-term sustainable and inclusive development.

References:

1. https://www.unep.org/regions/asia-and-pacific/regional-initiatives/supporting-resource-efficiency/green-economy
2. https://www.investopedia.com/terms/g/greeneconomics.asp
3. https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1446
4. https://unccelearn.org/course/view.php?id=51&page=overview
5. https://www.eea.europa.eu/publications/europes-environment-aoa/chapter3.xhtml
6. https://corporate.enelx.com/en/question-and-answers/what-is-green-economy

98

E- Commerce in Business of India

Radhikaba R. Zala
Visiting Lecturer
Name of Institution :- D.V.Raval Arts & Commerce Collage, Halvad

ABSTRACT :-

E-commerce the Indian business landscape would likely touch on the rapid growth and transformation of the sector, driven by factors like increasing internet penetration, smartphone usage, and favorable government policies. It would highlight the emergence of key players, the shift in consumer behavior towards online shopping, and the challenges and opportunities presented by this digital marketplace. Additionally, it might delve into the impact on traditional retail models and the potential for e-commerce to drive economic growth and employment opportunities in India.Further exploration of the abstract could delve into specific trends within the Indian e-commerce sector, such as the rise of niche marketplaces catering to various consumer interests, the adoption of advanced technologies like Al and AR to enhance the online shopping experience, and the growing importance of logistics and infrastructure to support the delivery of goods across the country's vast geography. Additionally, it could discuss regulatory issues, such as data privacy and taxation, and their impact on the e-commerce ecosystem in India. Overall, the abstract would provide a comprehensive overview of the dynamic landscape of e-commerce in the Indian business environment. Expanding on the abstract could involve discussing the implications of e-commerce on traditional brick-and-mortar businesses, including strategies for them to adapt and thrive in the digital age. It could also explore the role of social media and influencer marketing in driving e-commerce sales, as well as the opportunities for small and medium-sized enterprises (SMEs) to reach a wider audience through online platforms. Additionally, the abstract might touch on the challenges of counterfeit products, cyber security, and payment infrastructure, and how stakeholders are addressing these issues to foster trust and growth in the e-commerce ecosystem of India.

KEYWORDS :-

E commerce, business, challenges & opportunities, India, payment system.

1. INTRODUCTION :-

Preface Soon after the internet was initially made available in India in 1995, there was a surge in e-commerce. The majority of e-commerce in the early 1990s was B2B client services

and business management websites. However, it expanded to include B2C, marriage, and online recruitment portals by the late 1990s. A producer and a wholesaler or two organizations engaging in electronic commerce is known as business-to-business (B2B) e-commerce. As opposed to B2C e-commerce, which is an electronic business connection in which companies sell directly to their end users. A new era in Indian e-commerce began in 2002 with the establishment of IRCTC's e-ticketing platform. Following this incident, internet sales linked to travel took center stage in the Indian e-commerce industry. It made up between 87% and 79% of the E-commerce industry's overall revenue share that year.

When online retail markets started to establish themselves in the e-commerce sector in 2013, this trend started to reverse. By the end of 2015, the share of online travel in the e-

commerce market was equal to that of online electronic retailing, or e-tailing (PwC, 2014). The Indian e-commerce market grew in the following years in a number of different categories, including luxury product sales online, mobile/DTH recharges, and fashion e-commerce. The majority of retail brands entered this market and anticipated that online channels would account for a sizable portion of their overall revenue.

The e-tail, travel, consumer services, and online financial services sectors are all expected to see development in the e-commerce market due to rising data affordability,rising consumption, and newer financial products.

2. OBJECTIVES OF STUDY :-

The objectives of present study are:

1. To explain the concept of E-Commerce.

2. To analyze the present trends & opportunities of E-commerce in India.

3. To study the India's prospects in E-commerce.

4. To study the various challenges faced by E-commerce in India.

5. To study the various trends in E-commerce.

3. REVIEW OF LITRATURE :-

- **3.1 Meaning of E-commerce:-**

E-commerce, short for electronic commerce, refers to buying and selling goods or services over the internet. It includes online retail stores, digital marketplaces, and online auctions, among other types of transactions conducted electronically.

E-commerce involves various processes such as online shopping, electronic payments, digital marketing, and logistics for delivery. It has transformed the way businesses operate and how consumers shop, offering convenience, accessibility, and a global reach.

- **3.2 Definition of E-commerce :-**

E-commerce, or electronic commerce, is the buying and selling of goods and services conducted over electronic systems, primarily the internet. It encompasses online retail, digital marketplaces, online auctions, and other electronic transactions. e-commerce includes various activities such as online advertising, electronic payment systems, supply chain management, and customer relationship management. It enables businesses to reach a global audience, operate 24/7, and streamline processes for efficiency and convenience.

- **3.3 Types of E-commerce :-**

E-commerce can be categorized into several types based on the nature of transactions and participants involved:

1. Business-to-Consumer (B2C): Involves transactions between a business and individual consumers. Example: Online retail stores like Amazon.

2. Business-to-Business (B2B): Involves transactions between two businesses. Example: Wholesale marketplaces where businesses purchase goods from suppliers.

3. Consumer-to-Consumer (C2C): Involves transactions between individual consumers. Example: Online auction platforms like eBay.

4. Consumer-to-Business (C2B): Involves transactions where individuals offer products or services to businesses. Example: Freelancing platforms where individuals offer their services to businesses.

5. Government-to-Business (G2B): Involves transactions between government entities and businesses. Example: Government procurement portals.

6. Government-to-Citizen (G2C): Involves transactions between government entities and individual citizens. Example: Online tax filing systems.

7. Business-to-Government (B2G): Involves transactions where businesses provide goods and services to government entities. Example: Government contracts for construction projects.

These categories illustrate the diverse range of e-commerce interactions that take place in the digital marketplace.

4. RESERCH METODOLOGY :-

- **4.1 Development & growth of e-commerce in india :-**

The development and growth of e-commerce in India have been remarkable over the years. Factors like increasing internet penetration, smartphone adoption, and digital payment systems have fueled this growth. Key players like Flipkart, Amazon, and Snapdeal have expanded their reach, while niche players have emerged in various sectors like fashion, groceries, and electronics. Government initiatives such as Digital India and Make in India have also supported this growth by promoting a conducive environment for e-commerce businesses. Additionally, the COVID-19 pandemic accelerated the shift towards online shopping, further boosting the e-commerce sector in India.

Further advancements in logistics and infrastructure have played a significant role in the expansion of e-commerce in India. Companies have invested heavily in building robust delivery networks and last-mile connectivity, allowing them to reach even remote areas efficiently. Moreover, the advent of technologies like artificial intelligence and data analytics has enabled e-commerce companies to personalize user experiences, optimize operations, and enhance customer service. Partnerships with local businesses and the introduction of innovative delivery models such as hyperlocal delivery have also contributed to the growth of e-commerce in India. Additionally, regulatory reforms and policy changes aimed at

facilitating e-commerce transactions and addressing challenges like taxation and data privacy have provided a conducive environment for the sustained development of the sector.

The chart of indian e -commerce market given as below these chart show the continue growth of e-commerce inindia.

As business operations ceased completely, consumers increasingly moved to e-commerce to purchase goods and services.Consequently, the Indian e-commerce industry is expected to grow steadily by 141% from $46.2 billion in 2020 to $111.4 billion in 2025, says GlobalData.A Q1 consumer survey* (February 2021) in India reveals that 84% of the consumers are still extremely/quite concerned aboutimpactof the COVID-19 pandemicReportedly, India recorded a 11-year high wholesale price index (WPI) in April 2021, as India continues to reel under the second wave of the COVID-19 pandemic.

"The retail industry is the second largest employer in India. Small and medium-sized firms alone employ about 400-450 million people," explains Suresh Sunkara, Retail Analyst at GlobalData. However, the heightened inflation rate along with an equally high unemployment rate is weakening the consumer sentiment and affecting their purchasing power.

- **4.2 Role of e-commerce in Vikshit Bharat :-**

E-commerce plays a significant role in developing regions like Vikshit Bharat by providing access to a wide range of products and services, enabling economic growth, creating job opportunities, and fostering entrepreneurship. It can bridge the gap between urban and rural areas, empower local artisans and small businesses, and contribute to the overall development of the region. Additionally, it facilitates the efficient exchange of goods and services, boosts digital literacy, and encourages innovation in the local economy.

Furthermore, e-commerce can enhance market efficiency by reducing transaction costs, improving supply chain management, and increasing market transparency. It enables consumers in Vikshit Bharat to access goods and services that may not be readily available in their local markets, thereby expanding choices and improving living standards. Additionally, e-commerce platforms can serve as a platform for skill development and capacity building, empowering individuals to participate in the digital economy and contribute to the country's overall development goals.

- **4.3 Recent trends of indiane-commerce business :-**

Some recent trends in the Indian e-commerce business include:

1. Omnichannel Retail: Many e-commerce companies are integrating online and offline channels to provide a seamless shopping experience for customers.

2. Rise of D2C Brands: Direct-to-consumer (D2C) brands are gaining popularity, bypassing traditional retail channels and selling directly to consumers through online platforms.

3. Growth of Hyperlocal Delivery: With the increasing demand for quick delivery, hyperlocal delivery models are gaining traction, especially in areas like groceries, food delivery, and essential items.

4. Focus on Tier 2 and Tier 3 Cities: E-commerce companies are expanding their reach beyond metropolitan cities to tap into the growing consumer base in smaller cities and towns.

5. Expansion of Niche Marketplaces: Niche e-commerce marketplaces catering to specific categories like health, beauty, fashion, and electronics are emerging, offering specialized products and services to consumers.

6. Adoption of Al and Data Analytics: E-commerce companies are leveraging artificial intelligence (AI) and data analytics to personalize recommendations, optimize pricing, and improve overall customer experience.

7. Sustainability Initiatives: There is a growing emphasis on sustainability in e-commerce operations, with companies implementing eco-friendly packaging, promoting responsible sourcing, and supporting ethical practices throughout the supply chain.

These trends reflect the dynamic nature of the Indian e-commerce landscape and the evolving preferences and expectations of consumers in the country.

- **4.4 E-commerce payment systems in india :-**

What is the e-commerce payment system?

When you purchase goods and services online, you pay for them using an electronic medium. This mode of payment, without using cash or cheque, is called an e- commerce payment system and is also known as online or electronic payment systems.

E-commerce payment systems facilitate online transactions by allowing customers to pay for goods or services electronically. Some popular examples include PayPal, Stripe, Square, and Shopify Payments. These systems provide secure payment processing, often supporting various payment methods such as credit cards, digital wallets, and bank transfers. They're crucial for smooth and secure online transactions in the digital marketplace.

There are several types of e-commerce payment systems, including:

1. Credit/debit card processors: These systems handle payments made using credit or debit cards, such as Visa, Mastercard, and American Express.

2. Digital wallets: Services like PayPal, Apple Pay, Google Pay, and Amazon Pay allow users to store their payment information securely and make purchases without entering card details for each transaction.

3. Bank transfers: Direct bank transfers or Automated Clearing House (ACH) payments enable customers to pay for purchases directly from their bank accounts.

4. Cryptocurrency payments: Some e-commerce platforms accept cryptocurrencies like Bitcoin, Ethereum, and Litecoin as payment for goods and services.

5. Buy now, pay later (BNPL) services: These services allow customers to make purchases and pay for them later in installments, often with little or no interest.

6. Mobile payment systems: Mobile payment apps, such as Venmo and Cash App, enable users to send and receive money using their mobile devices, making them convenient for e-commerce transactions.

- **4.5 Future of e-commerce in india :-**

The future of ecommerce is rapidly evolving. with new technologies and changing consumer behaviors driving growth and innovation. Nowhere is this more apparent than in India, where ecommerce has become an increasingly important part of the retail landscape. The importance of ecommerce for the retail industry and the economy cannot be overstated, particularly in a country as vast and populous as India. The ecommerce business in India has

become a key driver of growth and innovation, providing consumers with greater convenience, choice, and access to a broader range of products and services. As more and more Indians turn to online shopping for convenience, value, and variety, the future of ecommerce in India looks brighter than ever.

According to India Brand Equity Foundation (IBEF), India is expected to be the fastest- growing ecommerce market in the world in the coming years, with sales projected to reach more than US$ 300 billion by 2030. Ecommerce has opened up new opportunities for businesses to reach a larger audience and expand their reach beyond traditional brick- and-mortar stores. As the ecommerce market in India continues to evolve, it is clear that it will play a significant role in the country's economy and retail landscape.

The importance of ecommerce is rising owing to the benefits it offers. It creates a unique identity in the online world while helping you sell and market your products or services online. This blog post will discuss the significance of ecommerce and the impact of ecommerce on businesses in today's digital landscape.

The future of e-commerce in India looks promising, with continued growth driven by increasing internet penetration, smartphone adoption, and a burgeoning middle class. Expect innovations in logistics, payment systems, and Al-driven personalization to further propel the sector. Additionally, the rise of rural e-commerce and social commerce are likely to reshape the landscape.

Further developments in the future of e-commerce in India may involve:

1. Personalization: Advanced algorithms analyzing user behavior and preferences to offer highly personalized product recommendations and shopping experiences.

2. Subscription Services: Expansion of subscription-based models for regular purchases of essential items, groceries, and niche products.

3. Marketplace Diversification: Introduction of niche marketplaces catering to specific industries or demographics, offering specialized products and services.

4. Omnichannel Integration: Seamless integration of online and offline retail channels, providing customers with options like click-and-collect and in-store returns for online purchases.

5. Augmented Reality (AR) Shopping: Integration of AR technology allowing customers to visualize products in their real-world environment before making a purchase decision.

6. Voice Commerce: Further adoption of voice-activated shopping through smart speakers and virtual assistants, simplifying the purchasing process.

7. Healthcare E-commerce: Growth in online sales of healthcare products, medicines, and telemedicine services, especially in the wake of the COVID-19 pandemic.

8. Regulatory Framework: Development of robust regulatory frameworks to address challenges such as data privacy, counterfeit products, and consumer protection in e-commerce transactions.

- **4.6 Top 10 companies in India :-**

The top 10 e-commerce companies in India included:

1. Flipkart: One of India's largest e-commerce platforms, offering a wide range of products including electronics, fashion, and home goods.

2. Amazon India: The Indian arm of the global e-commerce giant, providing a diverse selection of products and services.

3. Snapdeal: An online marketplace offering products across various categories such as electronics, fashion, and home essentials.

4. Paytm Mall: A subsidiary of Paytm, offering a wide range of products and services including electronics, fashion, and groceries.

5. ShopClues: An online marketplace known for offering budget-friendly products across multiple categories.

6. Myntra: A popular fashion e-commerce platform offering a wide range of clothing, footwear, and accessories from various brands.

7. Jabong: Another major player in the fashion e-commerce space, offering a curated selection of clothing, footwear, and accessories.

8. Nykaa: A leading online beauty and wellness retailer offering cosmetics, skincare, haircare, and wellness products.

9. BigBasket: India's largest online grocery platform, offering a wide range of groceries, fresh produce, and household essentials.

10. Grofers: A popular online grocery delivery service providing a convenient platform for purchasing groceries and household items.

Further additions to the list of top e-commerce companies in India could include:

1. Reliance Retail: With its acquisition of platforms like JioMart and partnerships with global brands, Reliance is expanding its presence in the e-commerce space, particularly in grocery and retail.

2. Tata Group: Tata's entry into e-commerce with platforms like Tata Cliq and its investments in digital ventures signify its growing presence in the sector.

3. NetMeds: A leading online pharmacy offering a wide range of medicines and healthcare products, catering to the growing demand for online healthcare services.

4. 1mg: Another prominent player in the online pharmacy segment, offering medicines, healthcare products, and diagnostic services.

5. Lenskart: A popular online eyewear retailer providing a wide range of eyeglasses, sunglasses, and contact lenses, leveraging both online and offline presence.

These companies showcase the diverse landscape of e-commerce in India, catering to various consumer needs across different sectors.

- **4.7 Challenges & Opportunities of E-commerce :-**

Opportunities of E- commerce on Business

1. Reduced Business Costs:-Operating an online company is less expensive since employees are unnecessary at every site, and surveillance and upkeep staff are rarely essential. Only the sales department needs a team; the rest functions adequately or seamlessly. Additionally, no storage facility is required in some situations where it's an immediate sale. That is mostly the cause of some pricing in online retailers being less expensive than typical prices in a traditional store.

An online retailer is exempt from paying rent or money to keep a physical location attractive to customers. Only after their firm has achieved some level of success can many entrepreneurs be capable of managing orders independently and not require extra staff.

2. Customer Data:-Online shopping benefits companies by enabling them to gather client information for further processing. Companies may sell their goods more effectively using consumer purchasing patterns, statistics, and desires.By analyzing e-commerce data to predict when demand for a product will be higher or lower, they may reduce the likelihood of overstocking or understocking it. Additionally, businesses could leverage this data to simplify customers' buying experiences.

3. Personalization:-The customer experience must also be monitored in online companies, which also allows a chance to customize offers, newsletters, and other materials to appeal to various clients. Accordingly, a common e-commerce trend is thedevelopment of mobile applications for virtual and augmented reality for businesses to give their customers an improved and more service. personalized

4. Business Growth:-With the help of technology, it's simpler to advance and carry out your company's thoughts. Expenses are lower, and you can highlight the goods you want to sell. Addressing the consumer is made feasible by changing the information.Marketing is readily accessible, as are many strategies for generating leads. A crucial aspect to keep in mind through this procedure is openness. To boost revenue, you must always be truthful with customers. Thus, the impact of e- commerce on business is relevant through business growth.

5. Affordable Promotion:- E-commerce is available 24 hours a day. Customers may use e-commerce at any moment of the day to make any purchases and acquire all the data they need. This openness enhances the ability to produce leads and revenue and strengthens the interaction between customers and retailers.

- Challenges of E-commerce on Business

1. Cybersecurity & Data Security :- One of the e-commerce main difficulties in privacy violations. Engaging with e-Commerce involves a lot of facts and figures, and a data-related technological problem might seriously harm the retailer's current company activities and reputation. Cybersecurity is among the most outstanding and frequent issues consumers and organizations involved in e-commerce face. Unfortunately, multiple websites lack those

capabilities and the ability to authenticate payments.This can trigger a lot of fraud and put the company in danger. Additionally, many organizations are required to save different consumer data, such as the name, address, contact details, email address, and age of the customer.

2. Changing Customer Trends and Market Conditions :- Without a doubt, the business model that is evolving and transforming the most quickly is e-commerce. The impact of e-commerce on business is well- illustrated with the changing customer trends and market conditions. Staying up is challenging, and failing todo so can be expensive. Numerous listsdiscussing the newest e-commercetrends can be found online, whichcontinually pressures firms. However,only some ideas will apply to you or yourcompany.Discover strategies to shut out distractions and focus on the improvements that matter significantly to your clients. Investing time with people who share what you value is a great strategy. Join socializing and business teams so you may meet other business leaders and owners, exchange expertise,

3. Strategic Return & Refund Programs:-Currently, most online retailers provide free or highly affordable return and refund policies. But surprisingly, only some companies with a free return and refund policy deliver hassle-free transactions.However, with a unique e-commerce app, you will survive in such a situation. Create your policies with the smallest amount of work on the side of those who need to return items in mind. Buyers may find tactics like offering shop credits for refunds and requesting they repack things and pay the return shipping expenses overly demanding.

4. Customer Satisfaction & Customer Loyalty:-These days, we have multiple options to choose from. However, keeping clients is always tricky, especially for e-commerce companies. In addition, brand loyalty varies with the state of the economy. Because of this, having a solid customer loyalty program is crucial, which point out the impact of ecommerce on business. Launching loyalty programs, such as an affiliate program, sending discounts and offers for further purchases, and offering coupons for special occasions are all common ways to keep consumers coming back. Of course, you will choose a different approach depending on how you operate and your target consumer.

5. Mobile-Dependent Shoppers:-We are all constantly on the run today. The use of smartphones has surpassed that of desktop computers. Therefore, your consumer must be able to utilize mobile phones on e-commerce sites or apps to explore and make purchases. Customers only pay attention briefly, particularly if they're on a tight schedule. This implies

that your e-commerce site or app must be incredibly effective at providing users with the details they want as soon as possible.

5. RESULTS & DISCUSSION :-

E-commerce has significantly impacted the business landscape in India. It has enabled businesses to reach a wider audience, reduced geographical barriers, and increased convenience for consumers. Small businesses have found new avenues for growth through online platforms, while larger corporations have diversified their sales channels. Additionally, e-commerce has fostered innovation in logistics, payment systems, and customer service. However, it has also posed challenges such as increased competition, the need for robust cybersecurity measures, and regulatory issues. Overall, e-commerce continues to reshape the Indian business ecosystem, offering both opportunities and challenges.

Further, the e-commerce sector in India has witnessed exponential growth fueled by factors such as increasing internet penetration, smartphone usage, and digital payment adoption. Marketplaces like Flipkart, Amazon, and Snapdeal have emerged as dominant players, offering a wide range of products and services. The rise of online marketplaces has led to the emergence of new business models like hyperlocal delivery, subscription-based services, and online grocery shopping. Moreover, e-commerce has empowered small and medium enterprises (SMEs) and individual sellers to expand their reach beyond traditional brick-and-mortar stores, contributing to economic growth and employment generation. However, challenges such as infrastructure limitations, regulatory hurdles, and competition from global players persist, necessitating continuous adaptation and innovation within the e-commerce ecosystem.

6. CONCLUSION :-

The e-commerce sector in India has seen remarkable growth in recent years, driven by factors like increased internet penetration, smartphone usage, and digital payment adoption. It has transformed the way businesses operate and consumers shop. However, challenges like regulatory hurdles, logistics infrastructure, and competition remain. Overall, the future of e-commerce in India looks promising, with continued innovation and adaptation to meet evolving consumer needs.Further growth in India's e-commerce sector is expected to be fueled by the expansion of online retail into rural areas, the rise of omnichannel retailing, and

the emergence of new technologies like Al and AR for enhancing the shopping experience. Additionally, collaborations between e-commerce platforms and traditional retailers, along with investments in logistics and last-mile delivery infrastructurewill play a crucial role in unlocking the sector's full potential. Regulatory and consumer trust-building efforts will also be essential sustained growth.

REFERENCES:-

[1] http://www.indianmba.com/Faculty_Column/FC822/fc822.html
[2] http://www.investorwords.com/1637/e_commerce.html
[3] https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce_in_India
[4] https://sokrati.com/blog/current-trends-about-indian-e-commerce-industry/
[5] https://www.linkedin.com/pulse/e-commerce-india-scope-challenges-future-shantami-gaur
[6] E-commerce in India Opportunities And Challenges.- Chaitharalaxmi. T and Shruthi. N
[7] ReferencesIBEF. (2022, March). E-commerce in India. Industry Overview. Market Size & Growth
https://www.ibef.org/industry/ecommerce.aspx
[8] Competition Commission of India. (2020, January 08). MARKET STUDY ON E-COMMERCE IN INDIA https://www.cci.gov.in/sites/default/files/whatsnewdocument/Market-study-on-E-commerce-in-India.pdf
[9] CARE Ratings Limited. (2019, August 08). Retail Industry Update: Outlook 2020 Industry Insights
[10] IBEF. (2020, March). RETAIL. https://www.ibef.org/download/Retail-March-2020.pdf
[11] https://mindster.com/mindster-blogs/impact-of-e-commerce-on-business-opportunities-challenges/?amp=1
[12] E-commerce in India (2015, Nov 10) Retrieved from https://www.en.wikipedia.org/wiki/E-commerce in India

99

The Role of Artificial Intelligence in Shaping Consumer Demand in E-commerce

Dodiya Sahdevbhai Natubhai

Teaching Assistant
M. J. College of Commerce
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University- Bhavnagar

Abstract:

In today's digital age, the e-commerce landscape is continuously evolving, driven by technological advancements such as Artificial Intelligence (AI). AI has emerged as a powerful tool in shaping consumer demand in e-commerce through personalized recommendations, predictive analytics, virtual assistants, and more. This research paper explores the multifaceted role of AI in influencing consumer behavior and demand in the e-commerce sector. By analyzing various AI applications and their impact on consumer decision-making processes, this paper aims to provide insights into how businesses can leverage AI to optimize their strategies and enhance customer satisfaction.

Key Words: *Artificial Intelligence, E-Commerce, Consumer Demand*

Introduction: In the bustling world of e-commerce, where virtual storefronts are open 24/7 and competition is fierce, understanding and shaping consumer demand is paramount for success. Enter artificial intelligence (AI), a transformative force that has revolutionized how businesses interact with consumers in the digital marketplace. With its ability to analyze vast datasets, identify patterns, and make intelligent predictions, AI has emerged as a powerful tool for shaping consumer behavior and driving sales in e-commerce. At the heart of AI's impact on e-commerce lies its ability to provide personalized recommendations to consumers. Through sophisticated algorithms that analyze a myriad of data points, including browsing history, purchase patterns, and even social media interactions, AI can accurately predict consumer preferences and suggest products tailored to individual tastes. This personalized approach not only enhances the shopping experience for consumers by presenting them with relevant and appealing options but also increases the likelihood of conversion for e-commerce businesses. We will explore the technologies behind AI-driven recommendation systems, chat bots, and virtual assistants, as well as the impact they have on consumer behavior and purchasing patterns. Additionally, we will discuss the challenges and ethical

considerations associated with the use of AI in e-commerce and propose strategies for mitigating potential risks. As e-commerce continues to evolve, AI will undoubtedly play a central role in shaping consumer demand and driving business growth in the digital age he integration of AI into e-commerce is not without its challenges and ethical considerations. Concerns about data privacy, algorithmic bias, and the potential displacement of human workers loom large as AI continues to advance in the industry. As such, it is essential for e-commerce businesses to tread carefully and implement AI technologies responsibly, ensuring that they enhance rather than detract from the consumer experience.

Statement of the Problem

Even though AI systems have revolutionized e-commerce, courtesy of the wide range of functionalities such as video, image and speech recognition, natural language, and autonomous objects, a range of ethical concerns have been raised over the design, development, and deployment of AI systems. Four critical aspects come into play: fairness, auditability, interpretability and explainability, and transparency. The estimation process via such systems is considered the ‘black box’ as it is less interpretable and comprehensible than other statistical models [8]. Bathaee [9] identifies that there are no profound ways of understanding the decision-making processes of AI systems. The black box concept implies that AI predictions and decisions are similar to those of humans. However, they fail to explain why such decisions have been made. While AI processes may be based on perceivable human patterns, it can be imagined that understanding them is similar to trying to determine other highly intelligent species. Because little can be inferred about the conduct and intent of such species (AI systems), especially regarding their behavior patterns, issues of the degree of liability and intent of harm also come into play. The bottom line revolves around how best to guarantee transparency to redeem trust among the targeted users within e-commerce spaces

It's crucial to explore various facts of this complex relationship. Here are the key details to consider:

- **Data Analysis and Predictive Modeling:** AI algorithms are adept at analyzing vast amounts of data generated by consumers in e-commerce platforms. Researchers can investigate how AI processes this data to identify patterns and trends in consumer behavior. This includes examining the types of data used (e.g., browsing history,

purchase behavior, demographic information) and the techniques employed for predictive modeling.

- **Personalized Recommendations:** One of the primary ways AI shapes consumer demand is through personalized recommendations. Researchers can study the effectiveness of recommendation algorithms in predicting consumer preferences and driving purchasing decisions. This involves analyzing the accuracy of recommendations, the factors influencing recommendation quality, and the impact on consumer satisfaction and loyalty.
- **Cross Selling and Upselling Strategies:** AI-powered recommendation systems often facilitate cross-selling and upselling by suggesting complementary or higher-priced products to consumers. Researchers can investigate the strategies employed by e-commerce platforms to optimize cross-selling and upselling efforts, such as collaborative filtering techniques and behavioral targeting.
- **Customer Engagement through Chat bots and virtual Assistants:** AI-driven chat bots and virtual assistants play a crucial role in enhancing customer engagement and satisfaction in e-commerce. Researchers can explore how these AI systems interact with consumers, the types of queries they handle, and their effectiveness in resolving customer issues. Additionally, studying the integration of natural language processing (NLP) and sentiment analysis can provide insights into improving conversational AI experiences.
- **Ethical Consideration and Algorithmic Bias:** As AI increasingly influences consumer behavior, researchers must address ethical considerations and algorithmic bias. This includes examining potential biases in AI algorithms (e.g., gender, race) and their implications for consumer fairness and privacy. Research efforts should focus on developing transparent and accountable AI systems that mitigate bias and uphold ethical standards.
- **Impact on Business Performance:** Understanding the impact of AI on business performance metrics is essential for researchers. This involves analyzing key performance indicators (KPIs) such as conversion rates, average order value (AOV), and customer lifetime value (CLV) to assess the effectiveness of AI-driven strategies in driving revenue and profitability for e-commerce businesses.
- **Visual search and Image Recognition:** AI-powered visual search tools allow consumers to search for products using images rather than text. By analyzing images

and recognizing patterns, colors, and shapes, AI helps users find visually similar products quickly and efficiently, improving the overall shopping experience.

- **Fraud Detection and Prevention:** AI algorithms can detect fraudulent activities such as payment fraud, account takeovers, and identity theft in real-time by analyzing transaction patterns and user behavior. This proactive approach to fraud detection helps e-commerce platforms safeguard both consumers and merchants.
- **Voice Commerce:** With the rise of voice-enabled devices and virtual assistants like Amazon Alexa and Google Assistant, AI is increasingly facilitating voice commerce. Consumers can now shop hands-free using voice commands, and AI algorithms process these commands to fulfill orders seamlessly.
- **Sentiment Analysis:** AI-powered sentiment analysis tools monitor social media, customer reviews, and other online sources to gauge consumer sentiment towards products and brands. This valuable insight helps e-commerce businesses understand customer preferences, identify emerging trends, and refine their marketing strategies accordingly.
- **Augmented Reality and Virtual Reality:** AI-driven AR and VR technologies allow consumers to visualize products in real-world environments before making a purchase. By overlaying digital images onto the physical world or creating immersive virtual experiences, AI enhances the shopping experience and reduces the likelihood of returns.
- **Supply Chain Optimization:** AI optimizes supply chain management by predicting demand fluctuations, optimizing inventory levels, and streamlining logistics operations. By efficiently managing the supply chain, e-commerce businesses can reduce costs, improve delivery times, and enhance overall operational efficiency.

The application of AI in e-commerce stands to expand in the future, as businesses are appreciating their role in influencing consumer demands. The rapid development of research technology and increased access to the internet present e-commerce businesses with an opportunity to expand their various platforms. Notably, the influence of AI in e-commerce spills over to customer retention and satisfaction. The customers are at the center of the changes and adoption of AI in e-commerce. Hence, e-commerce can further develop contact with customers and establish developed customer relationship management systems.

In the realm of e-commerce, artificial intelligence (AI) stands as a transformative force, revolutionizing consumer interaction and shaping purchasing

behavior. Through sophisticated data analysis and predictive modeling, AI enables personalized recommendations, enhancing the shopping experience and driving sales. Key aspects of this relationship include the effectiveness of recommendation algorithms, strategies for cross-selling and upselling, and the role of AI-driven chat bots and virtual assistants in customer engagement. However, ethical considerations such as algorithmic bias and data privacy must be addressed, alongside assessing the impact of AI on business performance metrics. Additionally, AI empowers visual search, fraud detection, voice commerce, sentiment analysis, augmented reality, virtual reality, and supply chain optimization in the e-commerce landscape, enriching both consumer experience and operational efficiency.

References:

1. Soni, V.D. International Journal of Trend in Scientific Research and Development. Int. J. Trend Sci. Res. Dev. 2019, 4, 223–225. [Google Scholar]
2. McNaught, C.; Lam, P. Using Wordle as a supplementary research tool. Qual. Rep. 2010, 15, 630–643. [Google Scholar]
3. oni, N.; Sharma, E.K.; Singh, N.; Kapoor, A. Artificial Intelligence in Business: From Research and Innovation to Market Deployment. Procedia Comput. Sci. 2020, 167, 2200–2210. [Google Scholar] [CrossRef]
4. https://www.mdpi.com/1999-5903/12/12/226
5. Patel, R.; Passi, K. Sentiment Analysis on Twitter Data of World Cup Soccer Tournament Using Machine Learning. IoT 2020, 1, 14. [Google Scholar] [CrossRef]

100

THE ROLE OF WOMEN IN INVESTMENT DECISIONS AND FINANCIAL PLANNING: A CASE STUDY OF GUJARAT

Seema N Patel
Research Scholar Department of Commerce
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar.

ABSTRACT

This research focuses on Gujarat, to analyse women's frequently neglected yet crucial role in financial planning & investment decision. Despite gender equality, social conventions often marginalise women's financial engagement. Women's effect on investing decisions is becoming more recognised due to changing demographic features & financial awareness. This mixed-methods study analyses financial data quantitatively and interviews and surveys qualitatively. This research addresses numerous questions about women's family financial decisions & examines their investing knowledge, involvement, and engagement aspects. Financial institutions must be more inclusive of women to ensure they have equal access to resources and wealth accumulation possibilities, according to the report. This research supports gender equality & economic growth by stressing women's financial decision-making and to empower them.

Research Purpose: The primary purpose of this research is to get a better understanding of women investors in Gujarat state, India, by analysing their role in investing decision-making processes and knowledge levels on personal financial planning.

Research Approach / Methodology: A structured questionnaire was utilised to gather data for the study, with a total of 450 replies being taken into account. The data was analysed using “descriptive statistics, ANOVA, crosstab, and the Kruskal-Walli’s test”.

Research Findings: According to results, women are more likely to be cautious investors and have a limited understanding of personal financial planning. In addition, they still have a ways to go before they can be financially self-sufficient as they depend on other people when making investment and financial decisions.

Research Limitations: In order to do future research on other geographic regions and investor profiles, this study is restricted to working women in Gujarat, India.

Research Implication: When it comes to financial matters and financial planning, this study sheds light on the investing behaviour of female investors.

KEY WORDS: Investment, Decision, Role of Women, Financial Planning, Analysis.

INTRODUCTION

An increasing number of women in contemporary society are actively seeking higher education with the aim of attaining financial autonomy. Women have a significant impact on the economy due to their substantial contribution to consumer expenditure. Contemporary women are now afforded increased autonomy in managing financial affairs. Women are proprietors and managers of enterprises, constituting around 50% of the labour force. Women have a significant impact on the majority of financial decisions and consumer purchases. Therefore, it is crucial for women to give greater importance to their financial affairs now more than before. Financial institutions, management of assets companies, and providers of services are becoming aware of the growing presence of women investors who are acquiring expertise and education in the investing and finance sector. Once women have accumulated funds, they begin contemplating the numerous personal financial objectives they wish to achieve. In order to achieve these objectives, individuals must allocate their assets in investment vehicles that have the potential to generate long-term wealth. Investing, in simple words, refers to the process of accumulating funds. Contrary to popular belief, investing is the act of purchasing an item with the expectation of generating a profit or witnessing an increase in its value, as stated by financial professionals (Hassett, 2008). Women who possess confidence in their capacity to manage their own money are less prone to retaining debt-related possessions and are more like to own investment products. Women engage in employment to generate cash for both themselves and their family. Women attain financial independence. The disparity in earnings between men and women serves as a motivation for both genders to set aside a percentage of their income. Married women actively participate and utilise their income for investment purposes. It is a good investment. Consequently, it is imperative for women to assume the responsibility of managing the family's financial affairs. Researchers, politicians, and asset management organisations are increasingly interested in studying gender disparities in conduct and their impact on savings levels and investor participation. Financial institutions and organisations specialising in managing assets have a significant opportunity to cater to the demands of female investors, as women are progressively saving a greater amount than men. The current topic of interest is the biases in

investment behaviour among women. Multiple studies have shown that there are distinct behavioural differences between men and women in relation to financial matters. Research has demonstrated that female investors exhibit a higher degree of risk aversion compared to their male counterparts. This characteristic may elucidate the reason for their relatively lower investing returns. In addition, women tend to exhibit a more cautious approach when it involves saving and investing. Due to their lack of knowledge in financial planning and investment, they depend on people for making financial decisions on their behalf. This study investigates the investment patterns of working-age women in Ahmedabad.

THE ORETICAL BACKGROUND

The study by Jhatiya Vijay Naranbha (2018) centred on the preferences and level of investing knowledge among working women. In 2017, Mark KY - This study's findings suggest that catering marketing efforts to the needs of risk-taking female investors is becoming an increasingly complex and time-consuming challenge for banks, asset management companies, and other financial service providers. Since the majority of female investors are wary of taking financial risks. In 2011, Ramesh - He looked at various investment possibilities and methods of saving and investing, as well as the investor's choice of investments. Some research suggests that women are less likely to invest their money than males are because they earn lower salaries. This, in turn, means that women are less likely to accumulate wealth. In 2012, Ananthapadhmanabha - The saving and investing habits of elementary school through college instructors was the major subject of her research. There are a lot of random factors that could influence an investor's investment decision, particularly in the Kachchh district of Gujarat, India. According to Blau and Kahn (2000), Moore and Shierholz (2004), and O'Neill (2003) - Compared to males, women investors investigate potential investment opportunities more thoroughly, and they are more likely to be open to learning and professional development, according to the studies. When it comes to matters of money and investments, women investors are known to be more inquisitive.

RESEARCH OBJECTIVES

- To understand women investors' roles and investing habits.
- To identify the extent to which female investors are familiar with the various investing opportunities those are accessible to them.

RESEARCH PROCESS

The researcher has utilised a "descriptive cross-sectional study technique" to investigate women's viewpoints on investing and financial planning, with a particular emphasis on Gujarat. A structured survey was employed to collect firsthand information in order to understand the involvement of women in investing and financial planning.

Area of Sampling: Women in the workforce in the Indian state of Gujarat are the subjects of this study. This study primarily aims to examine the role of women investors in the financial sector.

Sample Size: This research is conducted on 450 women investors.

Sample Unit: The study's participants are female investors from the Gujarat state who are either currently investing or are open to investing in various investment opportunities. The researcher has used structured questionnaires to gather data from four hundred and fifty participants. The SPSS programme was utilised by the researcher, who applied the following tests: cross tab, ANOVA, frequency, and Kruskal-Wallis. The research objectives informed the design of the questionnaire used in this study. In order to do this, 450 participants had their data collected. Working women who have expressed an interest in having their financial needs and roles assessed have been sent questionnaires to help them better understand their investing responsibilities and goals.

DATA ANALYSIS

Table 1: Research Sample Features

Varying Factors	Segment	Frequency	Percentage%
Age	18 - 28	149	33.11
	29 – 38	216	48
	39 – 48	67	14.89
	Above 48	18	4
	Total	**450**	**100**
Marital Status	Married	206	45.78
	Single	87	19.33
	Divorcee	48	10.67
	Widow	109	24.22
	Total	**450**	**100**
Profession	Professional	77	17.11
	Private Employee	103	22.89
	Government Employee	114	25.33
	Business	62	13.78
	Retired	43	9.56
	House Wife	51	11.33

	Total	**450**	**100**
Gross Income	Less than 3,00,000	98	21.78
	3,00,001 to 5,00,000	116	25.77
	5,00,001 to 8,00,000	124	27.56
	Above 8,00,000	112	24.89
	Total	**450**	**100**
Invested Income	Below 10%	174	38.66
	10 to 20%	136	30.22
	20 to 30%	88	19.56
	Above 30%	52	11.56
	Total	**450**	**100**

Data shows that the highest respondents are from 29 – 38 age groups. Majority respondents are married government employee from the income group of 5,00,000 to 8,00,000, and they have invested below 10% of their gross income.

Table 2: Exploratory data analysis

Exploratory data			
Particular		**N**	**Mean**
Decision Making Role	Less than 2,00,000	149	1.5482
	2,00,001 to 4,50,000	91	1.5227
	4,50,001 to 6,00,000	111	1.5317
	6,00,001 to 10,00,000	67	1.4862
	Above 10,00,000	32	1.3978
	Total	**450**	**1.5376**
Investment Path	Less than 2,00,000	112	1.5289
	2,00,001 to 4,50,000	141	1.5416
	4,50,001 to 6,00,000	92	1.5204
	6,00,001 to 10,00,000	74	1.4932
	Above 10,00,000	31	1.3961
	Total	**450**	**1.5129**

According to the descriptive analysis, the majority of respondents agree that women should be able to use their income to guide their investment decisions, and a similar percentage agree that women should be able to use their income to guide their investment decisions in other ways.

A “one-way analysis of variance (ANOVA)” was conducted to see if our dependent variable significantly affects our independent variable. The hypothesis is outlined below:

1. H_0: There is no major difference across income groups when it comes to making decisions depending on their income.

H_1: There is major difference across income groups when it comes to making decisions depending on their income.

2. H_0: There is no discernible difference in the various investing opportunities according to income bracket.

H_1: There is discernible difference in the various investing opportunities according to income bracket.

Table 3: "ANOVA" Analysis

ANOVA						
Particular		**Sum of Squares**	**DF**	**Mean Square**	**F**	**Sig.**
Role at making Decision	Between the Groups	.178	3	0.59	1.079	.354
	Within the Groups	24.996	446	0.52		
	Total	**25.174**	**449**			
Investment Paths	Between the Groups	.201	3	0.63	1.742	.178
	Within the Groups	19.182	446	0.46		
	Total	**19.383**	**449**			

Two respondents never make a decision, whereas the majority of respondents seldom do so. Eleven respondents, ranging in age from 29 to 38, have an annual income of more than 6,00,000 and consistently make investing decisions. Thirty-four participants make decisions sometimes. Of the people who took the survey, 9 said they rarely make decisions and 2 said they never do.

The results demonstrate that the alternative hypothesis is accepted, since the significant value is 0.354, which is larger than 0.05. Additionally, the value is 0.178, which is also greater than 0.05 (null hypothesis is rejected).

KRUSKAL-WALLIS TEST

H_0: The five various investment categories do not differ much in terms of the percentage of invested income.

H_1: The five various investment categories differ much in terms of the percentage of invested income.

Table 4: Kruskal-Wallis Test

Particular	Ranks			Ranks		
	Income	**N**	**Mean**	**Invested Income %**	**N**	**Mean**
Growth in Long-term	Less than 2,00,000	94	191.89	Below 10%	127	225.34
	2,00,001 to 4,50,000	143	214.09	10 to 20%	102	201.18
	4,50,001 to 6,00,000	98	184.87	20 to 30%	98	197.46
	6,00,001 to 10,00,000	64	178.56	30 to 40%	89	186.64
	Above 10,00,000	51	156.63	Above 40%	34	105.89
	Total	**450**			**450**	
Peril	Less than 2,00,000	94	222.97	Below 10%	127	216.61
	2,00,001 to 4,50,000	143	212.86	10 to 20%	102	219.52
	4,50,001 to 6,00,000	98	202.47	20 to 30%	98	234.83
	6,00,001 to 10,00,000	64	182.51	30 to 40%	89	178.96
	Above 10,00,000	51	166.34	Above 40%	34	152.96
	Total	**450**			**450**	
Return	Less than 2,00,000	94	248.28	Below 10%	127	261.59
	2,00,001 to 4,50,000	143	267.24	10 to 20%	102	252.82
	4,50,001 to 6,00,000	98	226.19	20 to 30%	98	206.12
	6,00,001 to 10,00,000	64	204.27	30 to 40%	89	184.24
	Above 10,00,000	51	189.73	Above 40%	34	142.97
	Total	**450**			**450**	
Income at Retirement	Less than 2,00,000	94	202.57	Below 10%	127	244.97
	2,00,001 to 4,50,000	143	264.36	10 to 20%	102	236.54
	4,50,001 to 6,00,000	98	230.81	20 to 30%	98	220.37
	6,00,001 to 10,00,000	64	278.56	30 to 40%	89	212.64
	Above 10,00,000	51	288.18	Above 40%	34	197.62
	Total	**450**			**450**	
Liquidity	Less than 2,00,000	94	90.12	Below 10%	127	232.32
	2,00,001 to 4,50,000	143	134.28	10 to 20%	102	224.15
	4,50,001 to 6,00,000	98	140.85	20 to 30%	98	198.74
	6,00,001 to 10,00,000	64	119.54	30 to 40%	89	187.64
	Above 10,00,000	51	102.43	Above 40%	34	167.98
	Total	**450**			**450**	

It is necessary to verify equality using the Kruskal-Wallis test. Here, we determine which the Long-Term Growth depending on profession and age group is a percentage of their income through the Kruskal-Walli's test of equality. The alternative hypothesis is accepted because the significant value is less than .05 (0.036), and the null hypothesis is accepted because the significant value is greater than 0.05 (0.536).

It is necessary to verify equality using the Kruskal-Walli's test. Since the p-value for the Kruskal-Walli's test of equality is 0.029 (less than 0.05), we can accept the alternative hypothesis. Since the p-value is 0.362 (greater than 0.05), we can accept the null hypothesis and draw the conclusion that the risk is proportional to the investment of income for all age groups and occupations. Here, we accept alternative hypotheses since the Kruskal-Walli's test of equality has a significant value of 0.001, which is less than 0.05. We accept the null hypothesis since the p-value is 0.117, which is higher than 0.05. To sum up, we may state that the invested group's return is a proportion of their income. It is necessary to verify equality using the Kruskal-Walli's test. The results of the Kruskal-Walli's test of equality indicate the fact that retirement income is dependent on income, and the invested group shows the percentage of income that is invested. The alternative hypothesis is accepted because the value is less than 0.05 (0.039), and the null hypothesis is accepted because the value is greater than 0.05 (0.099).

It is necessary to verify equality using the Kruskal-Walli's test. Based on the results of the Kruskal-Walli's test of equality, we may infer that the liquidity of different age groups is proportional to the percentage of their income that is invested. The alternative hypothesis is accepted since the significant value is less than 0.05 (0.004), and the null hypothesis is accepted because the significant value is more than 0.05 (0.497).

FINDINGS

The study's primary finding indicates that 33.43% of female investors are autonomously making their own financial decisions, despite the fact that some individuals still depend on others when making their own investment choices. Most women are indifferent towards making financial and investing decisions. While the majority of female investors have a structured approach to managing their own funds, there are a few that lack such a plan. The outcomes of this study indicate that female investors possess a strong understanding of the fundamental principles of investing, with a select few demonstrating experience in the domain. The majority of female investors has extensive experience and are

very knowledgeable about the many investment opportunities available to them. Respondents may have a limited understanding of financial strategies and concepts. Although the majority of women choose to invest their money in secure options, there exist a minority who are willing to assume a certain level of risk in order to potentially get higher long-term returns. A minuscule fraction of female investors chooses for high-risk ventures. Based on this survey, the predominant number of female investors consults their friends, family, and spouses for guidance prior to making significant financial choices. Scarcely any women investors rely on their instincts or seek guidance from a financial advisor when making investment decisions. The respondents want to increase their income and minimise capital losses. In addition, a small number of women prioritise their present earnings and instead prefer to allocate their resources towards future investments.

RECOMMENDATIONS

The majority of women prefer to put their money into tried-and-true investment vehicles, according to the results. Furthermore, the majority of participants have financial goals for their investments. The majority of women would want to spend their portfolio money over a longer period of time, say, six to ten years. The majority of women investors seek guidance from family and friends when making investment decisions; nevertheless, just a small percentage of women would prefer to keep their money for a decade or more. Without a doubt, a government-business partnership is required to develop a women-specific investment strategy.

LIMITATIONS

This study has geographical constraints as it is restricted to the Gujarat state and primarily examines the investment behaviours of women.

FUTURE SCOPE

Other demographics of investors, such as young investors and older citizens from various parts of the world, might also be included in this study.

IMPLICATIONS

The study's findings will shed light on women investors' investing habits and provide financial planners and advisers with the information they need to tailor investment strategies to their clients' unique needs.

CONCLUSION

According to the findings of the poll, the majority of women are considered to be "risk-averse investors" because they are afraid of incurring financial losses. This concern considerably hinders their capacity to pursue investing methods that are appropriate for the long term. Considering that it is difficult for female investors to make educated decisions regarding their finances and investments on their own, the majority of female investors rely on outside sources for financial aid. When participating in activities related to investments, women demonstrate a higher degree of caution than men do. Because they are risk averse and invest for the short term, the value of their portfolio decreases as a consequence of their investing strategy. Due to the fact that women have minimal financial autonomy, they are dependent on men to make crucial financial decisions on their behalf.

REFERENCES

1. Ananthapadhmanabha, D. A. (2012). Saving and investment behaviour of teachers - An empirical study. International Journal of Physical and Social Sciences, 2 (8), 263-286.

2. Chakraborty, Suman and Digal, Sabat (2011). A Study of Saving and Investment Behaviour of Individual Households – An Empirical Evidence from Orissa. Personal Finance & Investments (PF&I) 2011 Conference, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2168305 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2168305 S, A. K. (n.d.). Determinants of Investor's Behaviour – An analytical review. Ssrn - id 2665301.

3. Chakravarthy (2018). An analysis of the saving motives of the households in North Gujarat. Doi: 11.34.5897/2587.

4. A. Charles, Dr. R. Kasilingam (2013). Does the investors' age influence their investment decision? Volume: 17, Issue: 1-2, page(s): 11-24 Article first published online: January 1, 2013; Issue published: January 1, 2013.

5. Kalluvelil Janardhanan, Anju & S, Anuradha. (2015). Determinants of Investor's Behaviour: An Analytical Review. SSRN Electronic Journal. 1. 59-79. 10.2139/ssrn.2665301.

6. Mark K. Y. W. (2017). An exploratory study of investment behaviour of investors. https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1847979017711520.

7. Naranbhai, J. V. (2018). A Study on Investment Awareness among Working Women in Kachchh district. International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages, 6 (3).

8. Ramesh, G. (2011). A Study on People's Preferences in Investment Behaviour. IJEMR, 1 (6), 2249-2585.

9. Sugam, A. K. (n.d.). Determinants of Investor's Behaviour – An analytical review. Ssrn –id 2665301.

101

The Mutual Fund Advantage: Enhancing Financial Growth in India

[1]Shraddhaben A. Tejani and [2]Dr. Viram J. Vala
[1] Ph.D Research Scholar,
Department Of Commerce, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
Bhavnagar,Gujarat. [2]Assistant Professor
(Department of Commerce)
Smt. N. C. Gandhi and Smt. B.V. Gandhi Mahila Arts and Commerce College, Bhavnagar

Abstract:

"The Mutual Fund Advantage: Enhancing Financial Growth in India" explores the pivotal role of mutual funds in the Indian financial landscape and their contribution to fostering economic prosperity.

The paper begins by elucidating the concept of mutual funds, emphasizing their accessibility, diversification, and suitability for investors with varying financial objectives. It traces the historical evolution of mutual funds from their origins in the 19th century to their widespread adoption in the modern era, driven by technological advancements and regulatory reforms.

In the Indian context, the paper delineates the significant milestones in the development of the mutual fund industry, starting with the establishment of the Unit Trust of India (UTI) in 1963. It highlights the diverse range of mutual fund schemes offered by asset management companies (AMCs) in India, catering to the diverse needs and risk profiles of investors.

Furthermore, the paper examines the economic landscape of India, emphasizing the importance of financial growth for overall progress. It analyzes the drivers of economic growth, including investment, infrastructure development, innovation, and global trade, and evaluates government policies aimed at promoting economic expansion.

The role of the financial sector, particularly capital markets and mutual funds, in mobilizing savings and facilitating investment is explored. The paper also discusses initiatives for financial inclusion and literacy, emphasizing their significance in empowering individuals to make informed financial decisions.

A distribution table of mutual fund categories provides insights into the composition of mutual fund portfolios in India, highlighting the prevalence of equity, debt, hybrid, and other types of funds.

Finally, the paper delves into the advantages of mutual funds for investors in India, such as diversification, professional management, liquidity, cost efficiency, tax benefits, flexibility, and transparency. It underscores the potential of mutual fund investments to create long-term prosperity through disciplined investing and the compounding effect**.**

Key word: Mutual Fund, Financial Growth, Indi

Introduction:

Mutual funds have become a fundamental component of modern investment portfolios, providing individuals and institutions with a convenient and diversified approach to accumulating wealth and planning for their financial future. These investment vehicles pool funds from numerous investors and allocate them into a professionally managed portfolio consisting of stocks, bonds, and other securities. Mutual funds are designed to cater to a wide range of investor preferences and objectives, offering opportunities for both capital appreciation and income generation.

One of the main advantages of mutual funds is their accessibility and ease of participation, making them suitable for investors with varying levels of financial knowledge and experience. Whether an investor is seeking long-term growth, regular income, or a balanced approach, there is a diverse selection of mutual fund options available that can be tailored to their specific needs and risk tolerance.

The concept of mutual funds has a history dating back several decades, originating from the early investment trusts of the 19th century. However, it was not until the mid-20th century that mutual funds gained widespread popularity, particularly in the United States and Europe. Since then, the mutual fund industry has experienced significant growth and evolution, driven by advancements in financial technology, regulatory reforms, and changing investor preferences.

Today, mutual funds play a crucial role in the global financial ecosystem, acting as essential intermediaries between investors and the capital markets. They offer numerous benefits, including professional management, diversification, liquidity, and transparency, all of which contribute to their broad appeal among investors striving to achieve their financial goals.

In this era of increasingly intricate and interconnected financial markets, mutual funds continue to be a cornerstone of prudent investing, providing individuals and institutions with a reliable and efficient means of participating in the wealth creation opportunities offered by the global economy.As such, understanding the fundamentals of mutual funds and their role in investment portfolios is essential for anyone seeking to navigate the intricacies of modern finance and build a secure financial future.

Mutual fund in India:

Mutual funds play a crucial role in India's financial landscape, providing investors with a variety of investment options to grow their wealth while effectively managing risk. The growth and development of the mutual fund industry in India have been remarkable, driven by factors such as regulatory reforms, increased investor awareness, and the demand for efficient wealth management solutions.

The history of mutual funds in India dates back to the establishment of the Unit Trust of India (UTI) in 1963, which was the country's first mutual fund entity. UTI played a pioneering role in popularizing mutual funds among Indian investors, especially through schemes like Unit Scheme 1964 (US-64). Subsequently, significant regulatory changes were implemented with the establishment of the Securities and Exchange Board of India (SEBI) in 1992, which became the primary regulator overseeing the functioning of mutual funds in the country.

Today, the mutual fund industry in India is characterized by a diverse range of asset management companies (AMCs) offering a wide array of mutual fund schemes that cater to the varying needs and risk profiles of investors. These schemes include equity funds, debt funds, hybrid funds, index funds, exchange-traded funds (ETFs), and sector-specific funds, among others.

Indian mutual funds provide numerous benefits to investors, such as expert management by seasoned fund managers, spreading investments across various asset classes and securities, easy access to funds through open-ended schemes, and tax advantages available in specific schemes and investment durations.

The mutual fund sector in India is progressing and growing, fueled by rising investor engagement, advancements in technology, and creative product options. As financial inclusion and investor awareness become more prominent, mutual funds are becoming key

players in granting wider access to financial markets and promoting sustainable wealth growth for investors nationwide.

Types of Mutual Fund InIndia:

Mutual funds in India come in various types, each designed to cater to different investor preferences, risk appetites, and financial goals. Here are some of the most common types of mutual funds available in India:

Equity Funds: Equity funds primarily invest in stocks/shares of companies listed on stock exchanges. They offer potential for high returns over the long term but come with higher volatility and risk compared to other types of funds.

Debt Funds: Debt funds invest in fixed-income securities such as government bonds, corporate bonds, treasury bills, and other debt instruments. They aim to provide stable returns with lower risk compared to equity funds.

Hybrid Funds: Hybrid funds, also known as balanced funds, invest in a mix of both equity and debt instruments. These funds offer a balanced risk-return profile, making them suitable for investors seeking a combination of capital appreciation and income generation.

Index Funds: Index funds aim to replicate the performance of a specific market index, such as the **Nifty 50 or Sensex.** They invest in the same stocks in the same proportion as the index they track, offering investors a passive investment option with low expense ratios.

Exchange-Traded Funds (ETFs): ETFs are similar to index funds but are traded on stock exchanges like individual stocks. They provide liquidity, transparency, and diversification, making them popular among investors looking for exposure to specific market segments or indices.

Sectoral Funds: Sectoral funds invest in stocks of companies belonging to a particular sector or industry, such as technology, healthcare, or banking. These funds allow investors to capitalize on specific market trends or themes but come with higher sector-specific risks.

Tax-saving Funds (ELSS): Equity-linked savings schemes (ELSS) are tax-saving mutual funds that offer tax benefits under Section 80C of the Income Tax Act. These funds primarily invest in equity and have a lock-in period of three years.

Liquid Funds: Liquid funds invest in short-term money.

Enhancing Financial Growth in india:

Overview of India's economic landscape and the importance of financial growth for its overall progress.

Introduction to key concepts like GDP growth, fiscal policies, monetary policies, and financial inclusion.

Drivers of Economic Growth:

Analysis of factors that contribute to economic growth in India, including investment, infrastructure development, innovation, and global trade.

Examination of government policies and initiatives aimed at promoting economic expansion, such as Make in India, Digital India, and Skill India.

Development of the Financial Sector:

Overview of India's financial sector, including banking, insurance, capital markets, and fintech.Discussion on regulatory reforms, efforts for financial inclusion, and technological advancements that drive the growth of the financial sector.

Role of Capital Markets:

The significance of capital markets in mobilizing savings, facilitating investment, and supporting economic growth.Analysis of stock exchanges, mutual funds, IPOs, and other capital market instruments in channeling funds for productive purposes.

Financial Inclusion and Literacy:

Examination of initiatives that promote financial inclusion, such as Jan Dhan Yojana, Aadhaar, and digital payment systems.The importance of financial literacy and education in empowering individuals to make informed financial decisions.

Investment Climate:

Evaluation of India's appeal as an investment destination for both domestic and foreign investors.Analysis of factors that influence investment decisions, including the regulatory environment, ease of doing business, and geopolitical considerations.

Challenges and Opportunities:

Identification of challenges that hinder financial growth, such as income inequality, infrastructure deficits, and policy bottlenecks.Discussion on opportunities to enhance financial growth through innovation, sustainable development, and global integration.

Table: Distribution of Mutual Fund Categories

Mutual Fund Category	Percentage of Total Portfolio
Equity Funds	40%
Debt Funds	30%
Hybrid Funds	15%
Money Market Funds	10%
Index Funds	3%
Sector Funds	2%

Advantage of Mutual fund in india:

Diversification and Risk Management:

An explanation of how mutual funds achieve diversification by investing in a variety of securities across different asset classes.A discussion on how diversification helps mitigate investment risk, especially for individual investors with limited capital.

Professional Management and Expertise:

Highlighting the crucial role of professional fund managers in managing mutual fund portfolios.Emphasizing the expertise and experience of fund managers in conducting research, analyzing markets, and making investment decisions on behalf of investors.

Liquidity and Accessibility:

An explanation of the liquidity feature of mutual funds, which allows investors to buy and sell fund units at prevailing net asset values (NAVs).A discussion on how mutual funds provide accessibility to various market segments and asset classes that may otherwise be inaccessible to individual investors.

Cost Efficiency:

Comparing the costs associated with investing directly in securities to investing in mutual funds.Illustrating how mutual funds benefit from economies of scale, resulting in lower transaction costs and management fees for investors.

Tax Efficiency:

Explaining the tax benefits associated with certain types of mutual funds, such as equity-linked savings schemes (ELSS) and tax-free bonds.Discussing how mutual fund investments may offer tax advantages, including tax deductions and tax-free returns, which enhance overall returns for investors.

Flexibility and Choice:

Providing an overview of the diverse range of mutual fund schemes available in India, catering to different investment objectives, risk appetites, and time horizons.

Illustrating how investors can choose from equity funds, debt funds, hybrid funds, index funds, and thematic funds based on their preference.

Transparency and Oversight:

Deliberation on the regulatory structure that governs mutual funds in India, supervised by the Securities and Exchange Board of India (SEBI).Focus on the transparency and disclosure regulations adhered to by mutual fund companies, guaranteeing investor safeguarding and responsibility.

Creating Long-Term Prosperity:

Shedding light on the capability of mutual fund investments to create long-term prosperity through disciplined and methodical investing.Demonstration of the compounding effect and the advantages of remaining invested for an extended period in mutual funds.

Conclusion:

Mutual funds offer a plethora of advantages to investors in India, making them a preferred choice for wealth creation and financial growth. Through diversification, professional management, liquidity, cost efficiency, tax benefits, flexibility, transparency, and long-term prosperity, mutual funds empower investors to achieve their financial goals effectively.

By harnessing the opportunities presented by mutual funds, investors can navigate the complexities of financial markets with confidence and build a secure financial future. As India's economy continues to evolve and expand, mutual funds will play an increasingly vital role in channeling investments, promoting financial inclusion, and driving sustainable growth.

As investors explore the diverse range of mutual fund options available in India, it is essential to conduct thorough research, understand individual risk profiles, and align investment decisions with long-term financial objectives. With prudent decision-making and strategic portfolio allocation, mutual funds can serve as powerful tools for enhancing financial growth and prosperity in India.

References:

- Aggrawal,R., Leora, K. and Peter, W.(2005).Portfolio Preferences of Foreign Institutional Investors." Journal of Banking and Finance, Volume 29, Issue 12, pp. 2919-2946**.**
- Chen, H.L., Jegadeesh, N. and Wermers, R. (2000) 'The Value of Active Mutual Fund Management: An Examination of the Stockholdings and Trades of Fund Managers', Journal of Financial and Quantitative Analysis, 35(3), pp. 343-368.
- CII 6th Mutual Fund Summit (2010), Indian Mutual Fund industry Towards 2015 Sustaining Inclusive Growth – Evolving Business Models
- Deepak Agrawal(2011) "Measuring Performance of Indian Mutual Funds" Finance India June 2011.
- https://www.sebi.gov.in
- https://www.nse-india.com/
- https://www.sbimf.com
- https://www.economictimes.com
- https://www.mutualfundsindia.com
- https://www.moneycontrol.com
- https://en.wikipedia.org/wiki/Mutual_funds_in_India

FINTECH AND SUSTAINABLE FINANCE

Solanki Riya Yogesh
Master of commerce student
Department of Banking and Insurance, Faculty of Commerce,
The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara, Gujarat, India

ABSTRACT

INTRODUCTION

What is fintech ?

Fintech is a portmanteau for " financial technology ". fintech refers to software algorithms and applications for both desktop and mobile. In the wake of the COVID-19 pandemic, more and more business turning to fintech to accept contactless payments or adopt other tech-fuelled advancements.

Sustainable Fintech:

Integrating Finance and Technology for Sustainable Development" by G. Dimitrova, T. Buthe, and R. Koehn. This book explores how fintech innovations can contribute to sustainable development goals by addressing environmental, social, and governance (ESG) factors.

The Fintech Revolution:

Sustainable Finance in the 21st Century" by Paolo Sironi and Dan Liebau. This book examines the intersection of fintech and sustainability, focusing on how technology-driven financial innovations can promote sustainable finance practices

How Has fintech evolved?

fintech is buzzy doesn't mean it's brand-new. Although Merriam-Webster just added the phrase to its dictionary in 2018, the concept dates back decades.

ATMS , for example, were once on cutting edge of fintech innovation, as were signature-verifying technologies first used by banks in the 1860s. in recent years, fintech have morphed from being associated with scrappy startups to becoming a significant facet of established and legacy financial institutions. Many major banks are now partnering with fintech companies or launching fintech initiatives of their own.

Goldman Sachs, for instance, used fintech to launch an online bank called Marcus in 2016, and JP Morgen chase invested $25 million in fintech startup in 2019. Fintech has been proving its value in the face of the COVID-19 coronavirus pandemic, even as some of its iterations suffer.

FINTECH FOUNDATIONS

CONVERGENCE

The digital transformation in financial services has attracted over $500 billion in investment since 2015. This transformation is driven by several technology trends that are converging contemporaneously and often in concert with each other. The pace of technology-driven change is undergoing an increase of an order of magnitude or greater, with incumbent organizations such as conventional banks and asset management firms facing threats from technology- enabled competitors. During the COVID-19 pandemic, certain segments of financial services digitized at an even greater rate, with the use of digital payments in lieu of cash doubling in 2020.

Mobile communications, artificial intelligence, big data analytics, and distributed ledgers are among the most prominent technologies driving structural change in the financial services industry, creating dynamic and widespread shifts in how consumers and businesses are served globally. Mobile communications technology, developed in the late 1800s by Nikola Tesla and Guglielmo Marconi, has become an economic engine that has enabled the developing world to catch up with, and in some cases over-take, developed economies, particularly with respect to financial services.

TECHNOLOGIES

1. BLOCKCHAIN

Blockchain is a secure computer system that enables transactions, similar to sausage, a traditional food item. It has gained significant interest from business and societal perspectives, with its components such as accepting new data, securing it, and making it visible and available already present before Satoshi Nakamoto's 2008 white paper. Cryptocurrencies, the financial form of blockchain, have a market capitalization of about $250 billion at the time of writing. Blockchain features like immutability, a distributed nature, and a consensus mechanism create digital trust, allowing users to

trust in the technology rather than relying on governments or banking institutions. It is suitable for applications like financial systems, supply chain management, and health data access and sharing. Blockchain was born out of the distributed computing movement, and its distributed nature is essential for cryptographic security calculations. The edge computing industry is expected to be worth $43 billion by 2027. R3 Corda, a distributed ledger technology, is not a pure blockchain but a variant of distributed ledger technology.

2. BIG DATA AND AI FUNDAMENTALS

The banking industry has experienced significant growth due to the rise of mobile communications networks and high-speed data. The advent of these technologies has enabled Citi to increase branch hours and business through analytics, enabling customer engagement and rapid growth. The rapid growth of mobile communications networks in the 1980s and 1990s has led to an explosion of information about people and their movements, which informs financial services. Africa is expected to have 600 million smartphones by 2025, enabling connectivity in even the least developed areas.

Institutional financial services have also experienced innovation through the application of AI and big data. High-frequency trading relies on sophisticated AI systems, and quantitatively driven investment firms like Two Sigma, Renaissance Technologies, and Bridgewater have generated outsize returns for their investors. Big data is characterized by its volume, velocity, and variety, with exabytes of data equivalent to 1018 bytes. AI, or artificial general intelligence, is a type of AI that can think like a human and learn new ideas or skills unsupervised. Machine learning algorithms are being applied in various areas within institutional and retail financial services, including market forecasting and fraud prevention.

Many exabytes of data are generated from people using credit cards, debit cards, and mobile payment platforms, which can indicate trends in consumer behaviour. The concept of using computers in the banking system has been around for a long time, but the advent of ATMs in the 1960s and 1970s led to the use of consumer behaviour data in banking business strategy.

3. The Future Innovation of Fintech in the Metaverse Banking

The Metaverse, a networked virtual environment similar to the internet, is transforming the banking industry by allowing customers to interact with banks through virtual reality and offering basic banking services. Governments struggle to control the Metaverse's activities, potentially leading to changes in political and economic systems and defining online rights and privacy. Advancements in technology and financial institutions are decreasing physical bank branches. Digital twins, developed from a technological and financial perspective, are essential in the Metaverse for making Fintech more engaging, interactive, and immersive.

Customers can benefit from technology transformation by saving costs, automating operations, understanding consumer behaviour, and enhancing productivity. The Metaverse will force billions of people and businesses to move transactions to digital platforms, allowing them to compete on a larger scale and access global markets. Financial technical services are essential for the transformation of the Metaverse and interactions with clients and bankers. Fintech is changing the financial sector itself, with mobile phones becoming financial tools and new marketplaces for banking sectors.

4. SOCIAL PHYSICS AND UNLOCKING POTENTIAL

The advent of big data and analytics has led to the emergence of new computational social sciences, such as social physics, which focuses on understanding, predicting, and changing human behaviour at scale. This approach uses universal regularities in human behaviour, such as "long tails" in distributions of behavioural variables, rather than general-purpose models like linear regression or neural networks. This could improve credit modelling and predictions of credit behaviours by 30-50 percent versus credit bureaus, potentially addressing financial inclusion in developing countries with thin credit files or no credit file at all.

New methods are emerging to ensure data security while making data useful. The conventional method of data analytics involves bringing all data together in a single repository, a data lake, and performing analytics on it. However, copying and centralizing data is highly cyber insecure. The OPAL Project (www.OpalProject.org) proposes that data is left atomized, placed in various secure repositories, and carefully vetted algorithms are sent to each data repository to extract insights. This

allows for the merging of insights into coherent information without having to copy the data over.

The ability to predict and influence large-scale behaviour through big data/analytics creates ethical and moral challenges. For example, China uses behavioural data from mobile phones and other communications networks to determine people's eligibility for loans, housing, travel, and other aspects of participation in society. These trade-offs occur across Western democracies, such as the United Kingdom and Germany, where individuals trade individual liberty for social stability. Each society has made value judgments about data ethics

5. ETHICS OF BIG DATA AND Al

The gap between what we can do with technology and what we should do is a common issue in disruptive innovations. For example, the splitting of the atom led to the ability to annihilate millions of people in an instant, power an entire country with clean energy, and cure cancer. Steam engines enabled military organizations to deploy troops quickly, and transcontinental shipping networks invigorated trade and unified culture. Big data and AI systems have immense utopian potential, but the human ethical framework plays a crucial role in these decisions. Professors Luciano Florida and Joshua Cowls have proposed a rigorous ethical framework for designing and deploying AI, mapping five key concepts derived from meta-analysis of thinking across forty-two countries: benevolence, no malevolence, autonomy, justice and fairness, and explicability. This work helps create parameters around which AI systems creators can inculcate ethics by design, rather than retroactively assessing whether a given AI falls within certain ethical parameters.

6. Chabot’s for customer service

Chabot’s, software that uses natural language processing and machine learning, are increasingly used in the banking industry to streamline customer-facing interactions. They can handle queries, direct customers to relevant departments, and even provide investment advice. Bank of America's Chabot, Erica, can scan customer emails for trading instructions, reducing the time taken from 45 minutes to two minutes. This not only improves customer satisfaction and reduces costs but also allows call centre agents to focus on value addition

7. Machine learning and AI for fraud detection

Anti-money laundering departments aim to identify fraudulent transactions, which often involve a combination of software and human investigators. The process can be time-consuming and costly, resulting in loss of data, customer confidence, and negative brand reputation. However, McKinsey suggests that adopting data aggregation platforms, machine learning-driven statistical modelling, and process automation can transform AML operations by infusing new efficiencies. Machine learning algorithms can use historical records to predict fraud and attacks, reducing manual effort by nearly 50%. This could significantly improve the efficiency of AML operations.

8. Biometrics for stronger security

Biometrics, including vocal patterns, irises, thumbprints, and facial recognition, are being explored as a way to enhance transaction authentication. These methods promote usability and reduce the need for multiple passwords. Banks are investing in biometric-based solutions, such as forward-facing cameras scanning iris or in-built thumbprint scanners in smartphones, to enhance security.

9. Blockchain for digital transactions

Crypto currencies are revolutionizing the banking industry by offering faster and cheaper transactions. Blockchain's distributed ledger system uses smart contracts and auditable data for secure transactions. NASDAQ predicts blockchain's most significant application will be in transforming payments for banks and customers, reducing costs and time. It also builds trust, making it an ideal trading platform for securities exchanges, ensuring transparency, minimizing risk, and transactional fees.

10. India Stack

India Stack offers a top-tier technological framework to entrepreneurs, innovators, and corporations, accelerating the growth of Fintech ventures, resembling the government's support for the telecom industry in the 90s, where Fintech was central to reform initiatives.

11. Startup India Program

The Start-up India program, initiated by the central government, streamlines regulatory processes, offers tax exemptions, patent reforms, mentorship opportunities, and boosts government funding.

12. REGULATION

New regulations are emerging around personal data, such as the General Data Protection Regulation (GDPR) in Europe and the California Consumer Privacy Act in the US. The European Union is also considering specific regulations on AI and its ethical applications. Regulators are actively consulting with the private sector, academia, and public interest advocates to shape meaningful regulations around big data and AI applications in financial services. Companies are proactively engaging with regulators, sharing plans and addressing concerns, and building capacity among government agencies to foster a more informed regulator.

13. UNSOLVED PROBLEMS

Big data analytics has revolutionized financial services, but it still faces challenges. Large amounts of data may not always be of good quality, as credit bureaus struggle with data management, security, and providing meaningful insights. Big data techniques can improve bureau credit scores by 50% or more, but incumbent lobbying efforts and regulatory capture make it difficult to dislodge existing players. The introduction of big data techniques for credit raises new questions, such as the public relations mess with Apple Card and the lack of explainability of new algorithmic credit models.

Banks can cost between $13 and $130 to perform a "Know Your Customer" check on a new client, leading to derisking and retrenching from inclusion efforts. The World Bank has identified derisking as harmful to economic progress in developing countries. Identity is another unsolved data analytics challenge, as it is difficult to determine the ultimate beneficial owner (UBO) of a business account, especially in high-growth emerging markets.

These challenges represent only a small part of potential innovation and entrepreneurial action that can help address the needs of the financial services industry and consumers

and businesses more broadly. With the foundations of financial technology established, we can explore use cases, applications, policy, and societal implications.

Conclusion

Fintech innovation is transforming the financial sector, with banks and financial institutions embracing new and efficient services. The unbanked population in India has halved from 577 million to 233 million, indicating the progress in financial inclusion efforts. Technology is the chief enabler and equalizer, connecting one-on-one in real time, creating new trade flows for underserved markets. India's cell phone subscription has crossed one billion, connecting millions who previously had no access to digital services. The Reserve Bank is committed to promoting modernization and technology. The Reserve Bank's Vision 2018 emphasizes the need for more responsive regulations to technological developments and innovations in the payments space. India has the best digital infrastructure for financial universalization, with the Jan-Dhan, Aadhaar, and Mobile (JAM) layer boosting the country from a data-poor to a data-rich nation. The GST Network provides real-time economic data 24x7, enabling companies to upload nearly three billion invoices monthly. However, fintech adoption and transitioning from traditional banking methods may present challenges.

103

MODERN TREND IN ACCOUNTING EDUCATION AND RESEARCH IN INDIA

Dr. Yogeshkumar L. Thumar
Assistant professor
Arts and commerce college Manavadar Junagdh

ABSTRACT

The word business is becoming increasingly complex and facing new and bigger challenges in recent years. Accounting education in India has touched new heights in recent years. Many students are opting for this course to make their career in corporate and government sector. Accounting professions are a core profession in modern business society and have to face these challenges. Accounting is also given as a main paper to students of higher secondary, graduate and post graduate level of various universities of the country. But many students are not able to apply accounting education in their actual field of work. Given the fluidity of the phenomenon it is desirable that the accounting education institute not only provides accounting education as a feed back to students for other institutes like ICAI, ICWA and ACA but also faces challenges and needs to impart new skill knowledge to accounting graduates. Enter the profession, so as to create more employment for students of accounting education for our country. In today's changing times, accounting education should not be limited to traditional education subjects like management accounting, cost accounting and financial accounting, rather it should be replaced with e-commerce and software based accounting curriculum and the content level of accounting should be improved. and taxation, computer subjects, business report writing, communication skills, problem solving and analytical skills to meet the challenges of business and industry change.

KEY WORDS: Accounting Education, Accounting Research, Challenges, curriculum,

Teaching Method

INTRODUCTION: Overview of Accounting Education:-

The accounting academic community has shown a continuing interest in measuring the output of individual faculty, accounting doctoral programs, and accounting research. Education unites. Commerce and professional education in India began in 1886 AD with the establishment of the first commercial schools in Madras by the trustees of Pacchiappa's charity. The Government of India started the School of Commerce and the Presidency

College in Calcutta in 1895 and 1903 respectively. The College of Commerce and Economics was established in Mumbai in the year 1913 to impart accounting education at post-graduate level. Since then almost all the educational institutions are imparting accounting education in their graduate and post graduate level. In the year 1999, professional bodies like ICWA, ICAI and ICSI considered accounting education as an important resource for developing professionals in the business sector in India and the industry. Accordingly, these professional bodies established their own educational institutions to impart accounting education in India.

Accounting education today faces significant challenges. The reason is that it aims to educate young people who are going to work in companies that use advanced information technologies and strive to promote continuous organizational changes. As a measurement and reporting information system, business can cover both micro and macroeconomic activities with various subsystems related to economic events and decisions. This subsystem which can be termed as core accounting area includes business accounting, government accounting, social accounting, forensic accounting, environmental accounting, creative accounting, behavioral accounting, auditing and taxation which all help in economic planning, project evaluation, capital formation. is and so on. Those changes require constant attention and constant adaptation from both academics and practitioners. To be successful, it is necessary not only to acquire the necessary knowledge, but also the abilities to master oneself.

MEANING OF ACCOUNTING EDUCATION

Several definitions of accounting are available in the literature. One of the broadest definitions is states.

Accounting is a body of knowledge and functions related to the systematic origination, recording and classification, processing, summarizing, analysis, interpretation and supply of reliable and significant information covering transactions and events which are at least partly of a financial character. Necessary for the management and operation of an entity and for reports to be submitted on it to meet fiduciary and other obligations.

It is generally agreed that accounting principles cannot be derived from or proved by the laws of nature. There are conventions or rules developed by man from experience to fulfill the necessary and useful needs and purposes for establishing reliable financial and management information controls for business organizations. Concepts and principles are derived from

observational experience of the conduct of business and the meeting of its responsibilities in our society.

Accounting is also called the language of business because it is the primary tool for controlling the operations and reporting the results of organizations. The language has evolved over time as the accounting profession has evolved. Accounting Education is a quarterly international journal dedicated to research-based papers and training on key aspects of accounting education and relevance to practitioners, academics, trainers, students and professional bodies.

The current accounting education scenario suggests the following key features.

• Large number of accounting undergraduate courses.

• Increasing competition in the job market and the recently established exam as a mandatory requirement for certification by the National Council of Accounting.

Consequently, the pursuit of high quality in accounting education has become an important endeavor for all educational institutions.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To highlight the need for accounting in India.
2. To know the current status of accounting curriculum in Indian educational and professional institutions.
3. To discuss the importance of policy implementation in accounting education in India.
4. To know the importance and role of accounting research in India.
5. Teaching methods for accounting education are available to learn.

LITERATURE REVIEW

Okolie Onysise Romanus, studied the adequate and rapid growth of the accounting profession and the challenges facing accounting education in Nigeria. Dr. Rupali Amabadkar, studied the role of MOOCs in changing the future of accounting scenario in India. Prof. Edson Luiz Riccione studied the teaching and learning methods practiced in accounting courses in Brazil using an inquiry method based on a structured questionnaire. Nishikant Mishra, effectively studied the objectives of accounting education to meet the future challenges of the global economy in the field of business and industry.

NEED FOR ACCOUNTING EDUCATION

There is no business undertaking where the use of money is not important. Determines the financial resources of any business entity supported by sound management. The unfortunate success of such an undertaking, so there is no business organization that does not require an accountant. Accounting recognizes that people live in a world of scarce resources. Because resources exist in limited supply, people try to conserve them. Standard of living increases through efficient use of resources. Accounting plays an important role in achieving a higher standard of living as it helps identify efficient and inefficient users of resources. There is no doubt that the current content of professional accounting education, which has remained substantially the same over the past 50 years, is generally inadequate for the future accounting professional. There is a growing gap between what accountants do and what accounting teachers teach. A narrowly educated accountant will find it increasingly difficult to make ends meet in an expanding business. An accountant's training and education takes such a form as to enable him to exhibit such rare qualities as to maintain a strict standard of professional skill, expertise and ethics.

TEACHING METHODS FOR ACCOUNTING EDUCATION:-

He recognized that teaching methods can influence the development of many competencies like cooperation, leadership, responsibility, self-confidence, independence and decision-making ability and communication skills. A wide variety of teaching methods are available for accounting education. These methods may vary in various parameters such as the degree of use of information technology,

A list of some of the teaching methods Active student learning, among others.

- Educations are as under.
- watch video
- Watch demonstration
- Listen to and participate in altercative lecture
- Answer short numerical problems
- Work longer, unstructured cases and problems
- Discuss with other students
- Read text
- Read work-out example problems

- Listen to lecture
- Conduct research
- Make oral presentations and answer questions\
- Participate in demonstrations
- Visit to companies
- Internship etc.

For a successful professional the educator following strength should have in mind.

- Communication skills
- Ability to develop and distribute information
- Ability to decision making
- Accounting knowledge, auditing and taxation
- Knowledge of business environment
- Professionalism
- Leadership development

Through, the appropriate use of teaching methods, the lecturer is capable to make the students to acquire such competencies.

MAJOR CHALLENGES FOR ACCOUNTING EDUCATION

The major challenges are in the following areas.

- Development of suitable curriculum
- Institutions
- Funding
- Curriculum
- Choice of Pedagogical Tools
- Choice of Academic Assessment Tools
- Self-education and development
- Academic Freedom
- Teachers

CONCLUSION

The accounting education system in India can benefit from the potential and opportunities by ensuring the quality of course content. E-filing of income tax returns, e-commerce and software-based accounting courses related to teaching of accounting

REFERENCES

- Gready,paul, Inventory of Generally Accepted Accounting Principles for Business Enterprises, New York, American Institute of Certified Public Accountants, Inc.1965.
- Ibid.
- Okolie Onyeisi Romanus,"The Challenges of Accounting Education: The Nigerrian Experience Accounting and Finance Research , Vol. 3 No.-2, 2014.
- Stephen A. Zeff, " Recent Trends in Accounting Education and Research in the U S A : S o m e i m p l i c a t i o n s f o r U K A c a d e m i c s , B r i t i s h A c c o u n t i n g Review(1989)21,159-176.
- D. KipHolderness, Jr. Noah M. Mysers, Scott L Summers, and David A Wood, Accounting Education Resarch:Ranking Institutions And Individual Scholers", Issues in Accounting Education, vol. 29 NO.1,2014.
- Dr. Rupali Ambadakar," Changing Accounting Education in India Through MOOCS", EPRA International Jurnal Economic and Business Review Vol.-3, Issue -7, July-15.
- Nishikant Mishra , " Future Dimensions of Accounting Education in India", International Journal of Current Resarch and Academic REview Vol.-2, Febru 2014.
- https://www.researchgate.net/journel/accounting_education.

104

A STUDY OF CORPORATE GOVERNANCE IN SELECTED PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS IN INDIA

Vidhi P. Chandra
Ph.D Research Scholar, UCCC&SPBCB&SDHG College of BCA & IT ,VNSGU- Surat,
Dr. Hurmaz Patel
Research Guide, UCCC&SPBCB&SDHG College of BCA & IT, Surat- Gujarat

ABSTRACT:

Corporate governance has at its spine of transparent relationships between an institution's management, its board, shareholders and other stakeholders. This study attempts to examine and compare corporate governance practices of private and public bank and to study the importance of governance parameters disclosed in banks annual report. By using secondary data published in annual reports of the selected banks researcher tries to found out that there is any correlation between corporate governance norms in selected banks growth or not. Researcher by using 22 parameters, which have been classified into 04 categories, and by using statistical tool like t –test. Researcher has evaluated disclosure of corporate governance practice in public sector banks and private sector banks with the help of total actual score of each parameter,

KEYWORDS: Banking, Corporate Governance, Disclosure Practices, Corporate governance index.

INTRODUCTION:

"Good corporate governance is about 'intellectual honesty' and not just sticking to rules and regulations, capital flowed towards companies that practiced this type of good governance." – Mervyn King

The term "Corporate Governance" which was rarely encountered before the 1990s has now become an all-pervasive term in the recent decade. In today's scenario this term has become one of the most crucial and important concepts in the management of all types of companies. It is also a known fact that honest compliance with norms of good governance depends upon the organizational culture and largely on the mindset of the top hierarchy.

The Corporate Governance mainly focused following four pillars of following in disclosure of companies.-

1. Accountability: Accountability implies responsibilities of chairman, BOD and chief executive for the use of company resources in the best interest of company and its shareholders.

2. Transparency: It means the quality of disclosure of clear information to shareholders and stakeholders which enables them to know and understand the truth easily.

3. Fairness: Provide effective redress for violation and employee, public official should be treated fairly by the company.

4. Independence: Thus to insure independence, procedures and standards are set in place to minimise or avoid conflicts of interests & the Board has independent non- executive members and advisors to ensure this independence.

Evolution of corporate governance in India:-

- The first was by the CII confederation of Indian Institute which came up with the first voluntary code of Corporate Governance in 1998.
- The second was by the SEBI,(based on recommendation of Kumar Mangalam Birla Committee report).
- The third was the Naresh Chandra committee which submitted its report in 2002.
- The fourth was against by SEBI – the Narayan Murthy Committee, which also submitted its report in 2002.
- The fifth was by Dr. J.J.Irani Committee which submitted its report in 2004.
- The sixth was by CII's Task Force – (based on certain voluntary recommendation for industry to adopt.) in 2009
- The seventh was in year 2012 by Ministry of corporate affairs in chairmanship of Mr.Adi Godrej.
- The eighth was the SEBI Committee formed in 2017 under chairmanship of Mr. Uday Kotak.

In an Indian Financial System banking sector is not only performing merely the economic entities but is engines of economic growth & social transportation. So, keeping into view the critical nature of banking sector, corporate governance is the only way out for the proper management & control of the banking sector.

LITERATURE REVIEW:

Primary research shows the gap between implemented governance norms, required governance norms versus knowledge of the investor community, regarding laws and mechanism required for the efficient system (Mamta and Swati, 2012).(B.Dave,2012) studied on Corporate Governance in Banking Sector. She evaluated that disclosure of corporate governance practices in public sector banks and private sector banks with the help of total actual score of each selected parameters, and found out that public sector banks disclosed more information compared to private sector banks. Researcher used t-test for testing hypothesis. Corporate Governance depends largely on the mindset of the governing board of directors and its compliance will bestow credibility among various stakeholders. Researcher tries to critically evaluate the Role of Audit Agencies, Role of Committees, Role of Independent Directors' based on 90 different parameters as reported in their annual reports and also highlights the contribution of a company towards the issue of Corporate Social Responsibility.(Rajan & S Singla, 2015). Resource dependency theory in terms of outside directorship which might provide exposure to different corporate environment, brings diverse perspectives and knowledge to the directors and this in turn leads to improved disclosures. He also support the notion that having foreign promoter shareholding improves disclosures.(Mehul and Varadraj, 2014). Out of various critical aspects of corporate governance, study aims at investigating the corporate governance practices followed by Indian companies by taking Clause 49 (Revised) as the benchmark (Bhardwaj and Batani, 2014).(Agnihotri and Gupta, 2019) studied relationship of Corporate Governance and Efficiency of Selected Public and Private Sector Banks in India and found out that banks have been working on the sustainability of corporate governance standards and have begun to realize the importance of corporate social responsibility, which is an integral part of it. Corporate governance practice in the State Bank of India should improve for best investment policies, appropriate internal control systems, better credit risk management, better customer service and adequate automation in order to achieve excellence, transparency and maximization of stakeholder's value and wealth.(Srinivasa Rao, 2013).

RESEARCH OBJECTIVE:

- To study the adherence of governance norms by Private sector and Public sector banks
- To study the major difference between corporate governance practices in Private and Public sector banks

- To study the correlation between corporate governance norms and growth of companies.
- To study which parameters have received major importance in different banks?
- To rank Industries & Companies based on scores obtained for CG practices

HYPOTHESIS:

Ho1: There is no significance difference in disclosure of corporate governance for composition of board structure and board meeting attendance of directors in public sector banks and private sector banks.

Ho2: There is no significance difference in the disclosure of corporate governance for board structure and performance of various committee in public sector banks and private sector banks.

Ho3: There is no significance difference in disclosure of corporate governance for financial transparency in public sector banks and private sector banks.

H04: There is no significance difference in disclosure of corporate governance maintaining the standards of customer care, grievance and social responsibility in public sector banks and private sector banks.

RESEARCH METHODOLOGY:

Researcher has selected 5 public sector banks and 5 private sector banks as a sample for study, by selecting top five banks from moneycontrol.com website based on their market capital basis. Total 10 banks have been covered for the study.

The entire information available in the annual reports for the year 2022-23 has been studied under 22 parameters, which have been classified into 04 categories. Each parameter under each category has a maximum score of ten points each. Based on the actual score obtained, the company with the highest score has been ranked 1st and so on. The study also provides ranking for all the 04 categories based on actual summated scores obtained by various companies

DATA COLLECTION:

The study is completely based on secondary data. The data is obtained from published annual reports of banks. For the purpose of Analysis & hypothesis testing, mathematical

and statistical tool like percentage analysis, means and t-test have been used by researcher. The tests were applied at 5% level if significance. Researcher has evaluated total disclosure made by the banks with required disclosure and found that which is efficiently disclosed and which not. Each disclosure is followed with comparative analysis of disclosure and researcher has made an attempt to check efficiently of disclosure through following index formula:-

Corporate Governance Index = Actual Disclosure / Expected Disclosure *100

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

To know and identify whether the banks follow and apply the different mandatory and non-mandatory parameters of corporate governance, a comparative chart below shows Corporate Governance scores gained by selected public and private sector banks.

Four classified categories are mentioned below

1. Parameter wise Analysis of Board Structure
2. Parameter wise Analysis of Various Committees
3. Parameter wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures
4. Parameter wise Analysis of Customer Care Grievance, Social Responsibility and Related Disclosure**:**

CORPORATE GOVERNANCE SCORE CARD OF PUBLIC SECTORS BANKS

Parameter wise Analysis of Board Structure

1) Composition of Board of Directors[Executive Directors, Non Executive Directors, Independent Directors and Promoters / Whole – time Directors]

2) Brief Profile of Board of Directors [Educational Qualification of Directors, Professional Experience, Chairmanship/Directorship of other Companies/Banks, Membership of Other Companies/ Bank, Profile of BOD as per Companies Act, Area of expertise, Holding Equity Shares and Holding Equity Shares]

3) Board Meeting Attendance of directors [Total Meeting held during the year, Total number of director, 100%, 75%, 50% and less than 50% meeting attendance of director]

4) Remuneration paid to Directors [Basic Pay of Directors, Allowances (DA/HRA), Incentives, Performance Bonus, Others and total amount of salary]

5) Sitting fees paid to Directors

6) Code of Conduct and Written Code/Policy of Insider trading

Parameter Wise Analysis of Various Committees

1) Financial Calendar [Financial Calendar, Date, Time and Venue of Last Annual General Meeting, Book Closure Date, Dividend Payment Date, Date of Posting of Annual Report, Last Date of Receipt of Proxy forms, Approval Date of Quarterly Results, Stock Code, Special Resolution of Postal Ballot, Reporting on Conciliation of Account GAAP, Board Meeting Date]

2) Listing of Shares in Stock Exchange [listed in number of stock exchange, National stock Exchange and with international stock Exchange]

3) Details of Shareholders/ Shares [Share holder Holding Pattern, Categories of Share holders, Distribution of share holding, Share Price, Share lying in suspense Account unclaimed shares, Dematerialization of shares, Shares in Demit from, Geographical spread of share holder, Electronic clearing service and Top – ten shareholder name]

4) International Listing [ADR & GDR]

5) Stock Market Data [Highest Value of Share, Lowest Value of Shares and Volume of Shares traded]

6) Share Transfer Process [Physical Form, Share Transfer Allotted to Transfer Agent and Time Period for Share Transfer Process

7) Dividend Payment [Mode of Payment, Unclaimed Dividend and Date of Declaration of Dividend]

8) Special Resolution by Postal Ballot [Votes Cost in Favor, Votes Cost Against and Date of Declaration of Results

No.	Corporate Governance Parameters	Scores Assigned	SBI	BOB	PNB	Union	Canara
1	**Parameter wise Analysis of Board**						
	1) Composition of Board of Directors	40	40	40	40	40	40
	2) Brief Profile of Board of Directors	80	70	80	70	50	60
	3) Board Meeting Attendance of directors	60	60	60	60	60	60
	4) Remuneration paid to Directors	60	60	50	30	30	30
	5) Sitting fees paid to Directors	20	20	0	0	0	0
	6) Code of Conduct and Written Code/Policy of Insider Trading	30	30	30	30	30	30
	Total	**290**	**280**	**260**	**230**	**210**	**220**
2	**Parameter Wise Analysis of Various Committees**						
	1) Composition of Committees	160	60	160	60	60	60
	2) Attendance of Directors in Committee Meetings	50	50	50	50	50	50
	3) Attendance of Directors in AGM/GBM	40	40	40	40	40	40
	Total	**250**	**150**	**250**	**150**	**150**	**150**
3	**Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures**						
	1) Financial Calendar	110	70	80	60	50	110
	2) Listing of Shares in Stock Exchange	30	30	30	30	30	30
	3) Details of Shareholders/ Shares	100	80	100	70	70	70
	4) International Listing	20	20	0	0	0	0
	5) Stock Market Data (Share Price Volatility)	30	30	30	30	30	30

	6) Share Transfer Process	30	20	30	20	30	30
	7) Dividend Payment	30	30	30	30	30	30
	8) Special Resolution by Postal Ballot	30	0	20	0	0	30
	Total	**380**	**280**	**320**	**240**	**240**	**330**
4	**Parameter Wise Analysis Of Customer Care Grievance, Social Responsibility And Related Disclosure**						
	1) Means Of Communication	70	70	70	60	70	70
	2) Various Social Responsibilities Fulfilled By Company	90	50	80	50	60	60
	3) Customer Care Grievance	80	70	70	60	60	70
	4) Financial Risk Management	40	10	30	10	10	20
	5) Business Environmental Responsibility	50	50	30	30	30	30
	Total	**330**	**250**	**280**	**210**	**230**	**250**

The above table no 1.0 analysis of corporate governance parameters categories which includes Parameter wise Analysis of Board, Parameter Wise Analysis of Various Committees, Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures and Parameter Wise Analysis of Customer Care Grievance, Social Responsibility and Related Disclosure. Score assigned for various parameters are 290, 250, 380 and 330 respectively. SBI is only disclosed of sitting fees paid to directors where other selected banks not disclosed it. In Parameter wise Analysis of Various Committees BOB disclosed 100% of data. PNB and Union banks not disclosed information related with international listing and special Resolution by Postal Ballot. In means of communication all selected banks disclosed 100% information.

Comparative Analysis Disclosure of Selected Parameter of Public Sector Banks
Table no. 1.1

No	Corporate Governance Parameters	Expected Score	Actual Score	CGI
1	**Parameter wise Analysis of Board**			
	SBI	290	280	96.55
	BOB	290	260	89.65
	PNB	290	230	79.31
	Union	290	210	72.41
	Canara	290	220	75.86
2	**Parameter Wise Analysis of Various Committees**			
	SBI	250	150	60
	BOB	250	250	100
	PNB	250	150	60
	Union	250	150	60
	Canara	250	150	60
3	**Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures**			
	SBI	380	280	73.68
	BOB	380	320	84.21
	PNB	380	240	63.15
	Union	380	240	63.15
	Canara	380	220	57.89
4	**Parameter Wise Analysis Of Customer Care Grievance, Social Responsibility And Related Disclosure**			
	SBI	330	250	75.75
	BOB	330	280	84.84
	PNB	330	210	63.63
	Union	330	230	69.69
	Canara	330	250	75.75

Table 1.1 reveals that in Parameter wise Analysis of Board, SBI ranked 1st with scoring 96.55%.Researcher has found out that BOB has disclosed 100% score in Parameter Wise Analysis of Various Committees. Canara bank disclosed least information with 57.89% in transparency related information. In Parameter Wise Analysis of Customer Care Grievance and Social Responsibility related disclosure BOB bank secure 1st rank with 84.84%.

CORPORATE GOVERNANCE SCORE CARD OF PRIVATE SECTORS BANKS

Table no. 2.0

No.	Corporate Governance Parameters	Scores Assigned	HDFC	ICICI	Kotak	Axis	Indusind
1	**Parameter wise Analysis of Board**						
	1) Composition of Board of Directors	40	30	40	40	40	40
	2) Brief Profile of Board of Directors	80	80	70	80	50	50
	3) Board Meeting Attendance of directors	60	60	60	60	60	60
	4) Remuneration paid to Directors	60	60	60	60	50	60
	5) Sitting fees paid to Directors	20	20	20	20	0	0
	6) Code of Conduct and Written Code/Policy of Insider Trading	30	30	30	30	30	30
	Total	**290**	**280**	**280**	**290**	**230**	**240**
2	**Parameter Wise Analysis of Various Committees**						
	1) Composition of Committees	160	90	90	80	120	70
	2) Attendance of Directors in Committee Meetings	50	50	50	50	50	50
	3) Attendance of Directors in AGM/GBM	40	40	40	40	40	40
	Total	**250**	**180**	**180**	**170**	**210**	**160**
3	**Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures**						
	1) Financial Calendar	110	100	70	60	100	60
	2) Listing of Shares in Stock Exchange	30	30	30	30	30	30
	3) Details of Shareholders/ Shares	100	100	80	80	100	80
	4) International Listing	20	20	20	20	20	20
	5) Stock Market Data (Share Price Volatility)	30	30	20	30	30	20
	6) Share Transfer Process	30	30	30	30	30	30
	7) Dividend Payment	30	30	30	30	30	30

	8) Special Resolution by Postal Ballot	30	30	0	30	30	30
	Total	**380**	**370**	**280**	**310**	**370**	**300**
4	**Parameter Wise Analysis Of Customer Care Grievance, Social Responsibility And Related Disclosure**						
	1) Means Of Communication	70	70	60	70	70	70
	2) Various Social Responsibilities Fulfilled By Company	90	50	50	50	50	50
	3) Customer Care Grievance	80	80	60	50	80	50
	4) Financial Risk Management	40	30	30	20	40	30
	5) Business Environmental Responsibility	50	40	30	30	40	50
	Total	**330**	**270**	**230**	**220**	**280**	**250**

The above table no 2.0 analysis of corporate governance parameters categories which includes Parameter wise Analysis of Board, Parameter Wise Analysis of Various Committees, Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures and Parameter Wise Analysis of Customer Care Grievance, Social Responsibility and Related Disclosure. Score assigned for various parameters are 290, 250, 380 and 330 respectively. Kotak bank with 290 score in Parameter wise Analysis of Board ranked 1st. In Parameter wise Analysis of Various Committees Axis bank secured highest points where Indusind secured least among the selected banks. With 370 points HDFC and Axis bank secured 1st position compared to other banks in disclosure related with financial information & transparency. In Parameter Wise Analysis of Customer Care Grievance & Social Responsibility related disclosure HDFC, ICICI, Kotak, Axis and Indusind banks secured 270, 230,220,280 and 250 points respectively.

Table 2.1 Comparative Analysis Disclosure of Selected Parameter of Private Sector Banks

No	Corporate Governance Parameters	Expected score	Actual Score	CGI
1	**Parameter wise Analysis of Board**			
	HDFC	290	280	96.55
	ICICI	290	280	96.55
	Kotak	290	290	100
	Axis	290	230	79.31
	Indusind	290	240	82.76
2	**Parameter Wise Analysis of Various Committees**			
	HDFC	250	180	72
	ICICI	250	180	72
	Kotak	250	170	68
	Axis	250	210	84
	Indusind	250	160	64
3	**Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures**			
	HDFC	380	370	97.37
	ICICI	380	280	73.68
	Kotak	380	310	81.58
	Axis	380	370	97.37
	Indusind	380	300	78.95
4	**Parameter Wise Analysis Of Customer Care Grievance, Social Responsibility And Related Disclosure**			
	HDFC	330	270	81.82
	ICICI	330	230	69.7
	Kotak	330	220	66.67
	Axis	330	280	84.85
	Indusind	330	250	75.76

Table no 2.1 reveals that in Parameter wise Analysis of Board Kotak bank ranked 1st with scoring 100%.Researcher has found out that HDFC and ICICI banks as disclosed 72% score in Parameter Wise Analysis of Various Committees. Indusind bank disclosed least information with 78.95% in transparency related information. In Parameter Wise Analysis of Customer Care Grievance and Social Responsibility related disclosure Axis bank secure 1st rank with 84.84%.

FINDINGS:

The researcher has presented findings based on the overall disclosure of corporate governance practice shown by the sampled public & private sector banks in their annual reports.

The researcher has used **t-test analysis** for testing the hypothesis:-

1. Ho1: There is no significance difference in disclosure of corporate governance for composition of board structure and board meeting attendance of directors in public sector banks and private sector banks.

Parameter wise Analysis of Board			
Public Sector Banks		**Private Sector Banks**	
SBI	96.55	HDFC	96.55
BOB	89.66	ICICI	96.55
PNB	79.31	Kotak	100
Union	72.41	Axis	79.31
Canara	75.86	Indusind	82.76
Total	413.8	**Total**	455.2
Mean	82.76	**Mean**	91.03
Calculated t value		1.350	
Table value of t		2.306	

Here, as per the hypothesis the calculated value of t is 1.350 where as table value of t is 2.306 i.e. Table value > Calculated value hence null hypothesis (H01) stands accepted. So there is no significance difference in disclosure of corporate governance for composition of board structure and board meeting attendance of directors in public sector banks and private sector banks.

2. Ho2: There is no significance difference in the disclosure of corporate governance for board structure and performance of various committee in public sector banks and private sector banks.

Parameter Wise Analysis of Various Committees			
Public Sector Banks		**Private Sector Banks**	
SBI	60	HDFC	72
BOB	100	ICICI	72
PNB	60	Kotak	68
Union	60	Axis	84
Canara	60	Indusind	64
Total	340	**Total**	360

Mean	68	**Mean**	72
Calculated t value		0.461	
Table value of t		2.306	

Here, as per the hypothesis the calculated value of t is 0.461 where as table value of t is 2.306 i.e. Table value > Calculated value hence null hypothesis (H02) stands accepted. So there is no significance difference in the disclosure of corporate governance for board structure and performance of various committee in public sector banks and private sector banks.

3. **Ho3:** There is no significance difference in disclosure of corporate governance for financial transparency in public sector banks and private sector banks.

Parameter Wise Analysis of Financial Information and Transparency Related Disclosures			
Public Sector Banks		**Private Sector Banks**	
SBI	73.68	HDFC	97.37
BOB	84.21	ICICI	73.68
PNB	63.16	Kotak	81.58
Union	63.16	Axis	97.37
Canara	57.89	Indusind	78.95
Total	342.1	**Total**	428.9
Mean	68.42	**Mean**	85.79
Calculated t value		2.557	
Table value of t		2.306	

Here, as per the hypothesis the calculated value of t is 2.557 where as table value of t is 2.306 i.e. Calculated value > Table value hence null hypothesis (H03) stands rejected. So there is significance difference in disclosure of corporate governance for financial transparency in public sector banks and private sector banks.

4. **H04:** There is no significance difference in disclosure of corporate governance maintaining the standards of customer care, grievance and social responsibility in public sector banks and private sector banks.

Parameter Wise Analysis Of Customer Care Grievance, Social Responsibility And Related Disclosure			
Public Sector Banks		**Private Sector Banks**	
SBI	75.76	HDFC	81.82
BOB	84.85	ICICI	69.7

PNB	63.64	Kotak	66.67
Union	69.7	Axis	84.85
Canara	75.76	Indusind	75.76
Total	369.7	**Total**	378.8
Mean	73.94	**Mean**	75.76
Calculated t value		0.367	
Table value of t		2.306	

Here, as per the hypothesis the calculated value of t is 0.367 where as table value of t is 2.306 i.e. Table value > Calculated value hence null hypothesis (H04) stands accepted. So there is no significance difference in disclosure of corporate governance maintaining the standards of customer care, grievance and social responsibility in public sector banks and private sector banks.

CONCLUSION:

In this study researcher has made an attempt to analyze and evaluate disclosure of corporate governance for board structure of banks, performance of various committee in banks, financial transparency, customer care, grievances and social responsibility etc with using secondary data of selected public and private sector banks.

With the help of t-test it is found that there is no significance difference in disclosure of corporate governance for composition of board structure, board meeting attendance and customer care grievance and social responsibility in public sector banks and private sector banks, where in financial transparency related disclosure there is found significance difference.

REFERENCES:

1. B, M., P, R., & P, S. (2012). AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF CORPORATE GOVERNANCE SCENARIO IN PUBLIC VS PRIVATE BANKS IN INDIA. *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research*, *1*(10).
2. Dave, B. S. (2012). *Corporate Governance in Banking Sector*. http://hdl.handle.net/10603/220859

3. Chilumuri, S. (2013). Corporate Governance in Banking Sector: A Case study of State Bank of India. *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, *8*(1), 15–20.

4. Agnihotri, A., & Gupta, S. (2019). Relationship of Corporate Governance and Efficiency of Selected Public and Private Sector Banks in India. *Business Ethics and Leadership*, *3*(1), 109–117.

5. Bhardwaj, N., & Batani, R. (2014). Corporate Governance Practices in India - A case Study. *The Management Accountant*, 94–100.

6. Raithatha, M., & Bapat, V. (2014). IMPACT OF CORPORATE GOVERNANCE ON FINANCIAL DISCLOSURES: EVIDENCE FROM INDIA. *Corporate Ownership & Control*, *12*(1), 874–889.

7. Dhir, R., & Singla, S. (2015). EMPIRICAL EVALUATION OF CORPORATE GOVERNANCE PRACTICES AMONGST SELECTED LISTED COMPANIES. *International Journal of Research in IT, Management and Engineering* , *5*(4).

8. State Bank of India. (n.d.). https://w ww.onlinesbi.com/.

9. PNB. (n.d.). *Personal Banking: Internet Banking Services: Corporate Banking Services*. Personal Banking | Internet Banking Services | Corporate Banking Services. https://www.pnbindia.in/.

10. BOB. (n.d.). *Baroda Connect Internet Banking*. Net Banking: Baroda Connect - Internet Banking, Online Banking, E Banking Services | Bank of Baroda. https://www.bankofbaroda.in/baroda-connect-internet-banking.htm.

11. Canara Bank. (n.d.). Canara Bank. https://canarabank.com/.

12. Union-annual-report-2022-23-english-version.PDF. (n.d.-b). https://www.unionbankofindia.co.in/pdf/union-annual-report-2022-23-english-version.pdf

13. HDFC Bank – Personal Banking & Netbanking Services. (n.d.). https://www.hdfcbank.com/personal

14. *ICICI Bank - Personal, business, corporate and Nri Banking Online*. ICICI Bank - Personal, Business, Corporate and NRI Banking Online. (n.d.). https://www.icicibank.com/

15. Kotak-Mahindra-bank-limited-FY22-23.PDF. (n.d.-b). https://www.kotak.com/content/dam/Kotak/investor-relation/Financial-Result/Annual-Reports/FY-2023/kotak-mahindra-bank/kotak-mahindra-bank-limited-FY22-23.pdf

16. Annual Report for the year 2022-2023. (n.d.-a). https://www.axisbank.com/docs/default-source/annual-reports/for-axis-bank/annual-report-for-the-year-2022-2023.pdf

17. Annual report 2022-23. (n.d.-a). https://www.indusind.com/content/dam/indusind-corporate/investor-resource/latest-annual-report/annual_report_2022-23.pdf

18. Moneycontrol.com. (n.d.). *Business News today: Stock and share market news, economy and Finance News, sensex, Nifty, global market, NSE, BSE Live IPO News*. Moneycontrol. https://www.moneycontrol.com/